श्रीमत् दासबोध

पुस्तकों पर सर्वप्रकार की निशानियां लगान[illegible] अनुचित है।

कोई विद्यार्थी पन्द्रह दिन से अधिक पुस्तक नहीं रख सकता।

सत्कार्योत्तेजक सभा—धुळें.

श्री

रामदास आणि रामदासी
भाग पहिला

श्रीमत् दासबोध

डोमगांव येथील मठांत असलेल्या खुद्द
श्रीकल्याणस्वामींच्या हातच्या
मूळ प्रतीवरून

आवृत्ति दुसरी

भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें ।
समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ॥

धुळें—आत्माराम छापखान्यांत छापिला.

विजया दशमी १८२९

पहिली आवृत्ति दोन हजारांची, विजया दशमी १८२७

दुसरी आवृत्ति दोन हजारांची, विजया दशमी १८२९

सत्कार्योत्तेजक सभा—धुळें.

श्री

रामदास आणि रामदासी

भाग पहिला

श्रीमत् दासबोध

डोमगांव येथलि मठांत असलेल्या खुद्द
श्रीकल्याणस्वामींच्या हातच्या
मूळ प्रतीवरून

आवृत्ति दुसरी

भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें ।
समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ॥

धुळें—आत्माराम छापखान्यांत छापिला.

विजया दशमी १८२९

पहिली आवृत्ति दोन हजारांची, विजया दशमी १८२७

दुसरी आवृत्ति दोन हजारांची, विजया दशमी १८२९

प्रस्तावना

श्रीमत्

दासबोधांतर्गत श्रीसमर्थचरित्र

मी शुद्ध मतिमंद । घेतों चरित्राचा छंद ।
पूर्ण करी गोविंद । कृपाळुपणें ॥

—आत्मारामबोवा.

श्रीसमर्थांचें त्यांच्या हयातींत लिहिलेलें असें एखादें हि चरित्र अजून उपलब्ध नसावें याचें मला फार दिवस वाईट वाटत असे. त्यांचीं प्रकाशित अशीं जीं चरित्रें आहेत, तीं सर्व त्यांच्या पश्चात् शंभर वर्षांनंतर लिहिलीं गेलीं आहेत. परंतु त्यांच्या हयातींत दुसऱ्या कोणीं तरी त्यांचें चरित्र लिहिलेलेंच काय, पण खुद्द श्रीसमर्थांनीं स्वतः लिहिलेलें आत्मचरित्र उपलब्ध झाल्याचें ऐकून वाचकांस कितीतरी आनंद वाटणार आहे. असें हें श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र ह्मणजे श्रीमत् दासबोध हा ग्रन्थ होय. दासबोधांत समर्थांनीं आपलें स्वतःचें चरित्र वर्णिलें आहे. अपण कशा रीतीनें वागलों हें सर्व त्यांनीं दासबोधांत लिहून ठेविलें आहे. कोणत्या विवक्षित प्रसंगीं आपण कसें वागलों हें त्यांनीं जरी सांगितलें नाहीं तरी स्वतःच्या चरित्राचें सामान्य धोरण कसें होतें याचें विस्तृत वर्णन त्यांनीं करून ठेविलेलें आहे. इतकें विश्वसनीय व आदरणीय असें समर्थांचें दुसरें चरित्र कोणतें असणार? अशा ह्या दासबोधांतर्गत पावन चरित्राचें विवेचन या ठिकाणीं करण्याचें योजिलें आहे.

श्रीसमर्थांचें चरित्र सर्वांना अवगत आहे असें मी समजतों. प्रकाशित अशीं त्यांचीं पांच चरित्रें आहेत: —(१) हनुमंतस्वामींनीं सांगितलेली बखर (२) मुख्यतः तिच्याच आधारानें चौबळांनीं लिहिलेलें चरित्र (३) आत्मारामबोवाकृत ओवीबद्ध चरित्र (४) उद्धवसुतकृत ओवीबद्ध चरित्र आणि (५) महिपतिकृत ओवीबद्ध "संतविजय" नामात्मक चरित्र. हीं सर्व चरित्रें सर्वांनीं वाचावीं अशी मी नम्रपणें शिफारस करितों. तीं वाचण्यांत जो काळ जाईल तेवढा सर्व कारणीं लागेल अशी मी ग्वाही देतों, तिजवर वाचकांनीं विश्वास ठेवावा. असो, प्रत्येकानें यांपैकीं कोणतें ना कोणतें तरी चरित्र वाचलेलें आहे असें मानून तें सारें चरित्र श्रीमत् दासबोधांत कसें आलें आहे हें दाखविण्याचा या ठिकाणीं यथामति प्रयत्न करितों.

समर्थांचें सर्व चरित्र अशा प्रस्तावनेंत सांगणें जरी शक्य नाहीं, तरी पुढील विवेचन वाचकांना पटावें म्हणून त्या चरित्राची रूपरेषा या ठिकाणीं दहा पंधरा वाक्यांत देऊन ठेवणें इष्ट वाटतें:—

श्रीरामदास स्वामी शके १५३० त जांबगांवीं जन्मास आले; १५४२ त लग्नसमारंभांतून ते पळाले; तेथून टाकळीस जाऊन बारा वर्षें त्यांनीं पुरश्चरण केलें; पुढें बारा वर्षें तीर्थयात्रेसाठीं सर्व आर्यावर्तभर त्यांनीं पर्यटन केलें; १५६६ त ते कृष्णाकाठीं चाफळखोऱ्यांत आले; आपल्या वर्तनानें लोकांचीं मनें त्यांनीं आपल्याकडे वेधून घेतलीं; ठिकठिकाणीं मारुतीची स्थापना केली, मठ स्थापन केले, शिष्यसांप्रदाय वाढविला, उत्साह सुरू केले; श्रीशिवाजीमहाराजांवर अनुग्रह केला; त्यांच्या आग्रहावरून श्रीसज्जनगडीं रहावयास गेले; व तेथें शके १६०३ त अवतारसमाप्ति केली.

असें हें समर्थांचें थोडक्यांत चरित्र आहे, पण त्यांतील प्रत्येक कृति विचार करण्यासारखी आहे.

आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षी लग्नसमारंभांतून समर्थ पळाले यांचा अर्थ काय ? बाराव्या वर्षी पळाले ! ज्या वयांत हल्लीं मुलाला मागील चौकांत रात्रीच्या वेळीं आंचवावयास जाण्यास बरोबर आई सोबत यावी लागते,

---

१ श्रीरामदास आणि रामदासी मालेंतील दुसऱ्या भागांत आणखी दोन चरित्रें, या ग्रन्थाच्या पहिल्या आवृत्तीनंतर छापलीं गेलीं आहेत.

त्या वर्षांत समर्थ त्या काळीं जांबगांवाहून निघून गंगेच्या कांठाकांठानें पंचवटीस आले, तेथें श्रीरामाचें दर्शन घेऊन टाकळीस गेले व तेथें पुरश्चरण करण्यासाठीं बारा वर्षे राहिले ! त्यांना काय कमी होतें ह्मणून ते पळाले ? कोणता पाश त्यांना नव्हता ह्मणून त्यांना सहज पळतां आलें ? त्यांना आई होती, वडील बंधु होते, भावजय होती, घर होतें, शेती होती, इनाम होतें, वृत्ति होती व तटकन् तोडण्याला अशक्य असा पाश अगदीं त्यांच्या गळ्यांत पडण्याच्या बेतांत आला होता, त्यांचें लग्न हि होत नव्हतें असें नाहीं; तरी पण इतक्या अल्पवयांत ते पळाले. समर्थ ह्मणतातः—

देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगांसी तुटी ।
सर्व अर्पावें सेवटीं । प्राण तोहि वेचावा ॥ ४-८-८.

या वचनानुरूप श्रीरामचंद्राचें सख्यत्व जोडण्यासाठीं घरदार, शेतीवाडी, जमीनजुमला, आई, बंधु इत्यादिकांचा त्याग करून श्रीसमर्थ लग्नसमारंभांतून फडकले.

संसार करावा किंवा न करावा असा या ठिकाणीं सहज एक प्रश्न उद्भवतो. त्याचें उत्तर देण्यापूर्वी एक गोष्ट लक्ष्यांत घेतली पाहिजे ती ही कीं, संसार आणि प्रपंच यांत समर्थांनीं पुष्कळ वेळा भेद मानला आहे.‡ हा भेद विचारांत न घेतां, श्रीसमर्थांनीं प्रपंचाची जी तरफदारी केली आहे तिचा उपयोग संसारी लोक स्वतःच्या वर्तनाचें समर्थन करण्याकडे करीत असतात.

प्रपंच— मग तो व्यक्तिप्रपंच असो किंवा राष्ट्रप्रपंच असो— प्रपंच म्हणजे चरितार्थाचा धंदा, जीवनाचें साधन. हा प्रपंच सोडून कोणा हि व्यक्तीचें किंवा राष्ट्राचें चालावयाचें नाहीं.

प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणें तुम्ही कष्टी व्हाल ॥

असें समर्थांचें निक्षून सांगणें आहे. परंतु संसाराची गोष्ट तशी नाहीं. संसार ह्मणजे बायकापोरांचा संसार. संसार ह्मणजे आपलें घर, आपली शेती, आपला पैसा, आपली जिवलग माणसें. हा असला संसार करा वा नका करूं. न कराल तर उत्तमच, कारण त्याच्या नादीं लागल्यानें राष्ट्रप्रपंचाचा संकोच करावा

---

‡ हा भेद लक्ष्यांत न आल्यामुळें वरील प्रश्नाचा उलगडा करतांना पहिल्या आवृत्तीचे वेळीं कोडें पडलें होतें.

लागतो; परंतु वाटल्यास संसार करा हि; पण प्रपंचांत मात्र अशा विकल्प नाहीं, प्रपंच हा केलाच पाहिजे. परमार्थाला संसाराची उलटी अडचण होते, परंतु प्रपंचावांचून परमार्थ होत नाहीं. पोटालाच ज्याच्या नाहीं, तो परमार्थ काय करणार? उपाशी मरणाराला परमार्थाची कधीं जोड झाली आहे ?

प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायाला ॥

आणि मग अशा करंट्या माणसाच्या किंवा राष्ट्राच्या हातून परमार्थ कसा व्हावा? यासाठीं पोटापाण्याचा प्रश्न आधीं मग परमार्थचर्चा.

आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावें परमार्थ विवेका ॥

हें प्रपंचाचें झालें. प्रपंच करण्याविषयीं समर्थांचा जसा कटाक्ष आहे तसा संसाराविषयीं नाहीं; किंबहुना संसार न करण्याविषयीं त्यांचा आग्रह आहे असें म्हटलें तरी चालेल. संसाराविषयीं ते म्हणतात

संसारसंगें सुख जालें । ऐसें देखिलें ना ऐकिलें ॥ ५-३-१०१.

तथापि मनुष्य विचार करील तर संसार करून हि जन्माचें सार्थक करूं शकेल. उदासवृत्ति धारण करून केलेला संसार परमार्थाच्या आड येत नाहीं असें इतर साधुसंतांप्रमाणें समर्थांनीं हि सांगितलें आहे. (१२×८)

संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां ।
जनामधें सार्थकता । विचारें चि होये ॥

हें सर्व जरी खरें असलें, तरी पण संसार हा मिथ्या आहे असें एकदाचें ज्ञान झाल्यावर तो करण्यांत तरी काय गोडी आहे, असें मनांत येऊन श्रीसमर्थ म्हणतात

संसार मिथ्या ऐसा कळला । ज्ञान समजोन निघोन गेला ।
तेणें जन पावन केला । आपणाऐसा ॥

आणि

ह्मणौन संसार सांडावा । मग साधूचा शोध घ्यावा।
फिरफिरौं ठाईं पाडावा । साधु जन ॥ २०-३-२६.

असेंच समर्थांचें हृद्गत दिसतें. हा मार्ग विशेष श्रेयस्कर होय व श्रीसमर्थांनीं स्वतः त्याच मार्गाचा अवलंब केला होता.

ईश्वरें मोठें सूत्र केलें । मनुष्यमात्र गुंतोनि राहिलें ॥

अशा त्या सूत्राच्या योगानें श्रीसमर्थ बद्ध होण्याचा अगदीं समय आला होता, तोंच ब्राह्मणवचनावरून सावध होऊन सर्वसंगपरित्याग करून ते पळाले, ही गोष्ट सर्वविश्रुतच आहे. अर्थात् समर्थांचें स्वतःचें चरित्र पाहिलें म्हणजे संसारत्यागच त्यांना इष्ट आहे असें ठरतें; परंतु अशा निश्चयाचीं धैर्याचीं व ज्ञानाचीं माणसें थोडीं असतात म्हणून

संसार सुखें करावा । परी कांहीं परमार्थ वाढवावा ।
परमार्थ अवघाच बुडवावा । हें विहित नव्हे ॥

अशा प्रकारें संसार करण्याची परवानगी श्रीसमर्थ मोठ्या कष्टानें देत आहेत. दुसऱ्यांना परवानगी देतात पण स्वतः मात्र ते

जयास वाटे सुखचि असावें । तेणें रघुनाथभजनीं लागावें ।
स्वजन सकळही त्यागावे । दुःखमूळ जे ॥ ३-१०-६३

ह्या वचनास अनुसरून आपल्या वयाच्या १२ व्या वर्षी स्वजनांचा त्याग करून नाशकाजवळ टांकळीस त्रयोदशाक्षरी राममंत्राचें पुरश्चरण करण्यास गेले, तेथें संगमावर ते पुरश्चरणास जात, नंतर पंचवटीस माधुकरी मागून देवास नैवेद्य करीत, इत्यादि कथा वाचकांस माहितच आहेत. अशा प्रकारें टांकळीस बारा वर्षें त्यांनीं जीं रघुनाथभजनांत घालविलीं त्यापासून काय झालें हें त्यांच्याच शब्दांनीं येथें देणें बरें.

आमुचे कुळीं रघुनाथ । रघुनाथें आमुचा परमार्थ ।
जो समर्थाचाहि समर्थ । देवां सोडविता ॥ ६-७-२१.
त्याचे आह्मी सेवक जन । सेवेकरितां जालें ज्ञान ।
तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ॥ ६-७-२२.
करी दुर्जनाचा संव्हार । भक्तजनासी आधार ।
ऐसा हा तों चमत्कार । रोकडा चाले ॥ ६-७-२९.
मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघेंचि नासोन जातें ।
कृपा केलियां रघुनाथें । प्रचित येते ॥ ६-७-३०.
रघुनाथभजनें ज्ञान जालें । रघुनाथभजनें महत्व वाढलें ।
ह्मणौनियां तुवां केलें । पाहिजे आधीं ॥ ६-७-३१.

इतक्यावर हि ज्या कोणाचें समाधान होणार नाहीं त्यासाठीं समर्थ ह्मणतात,

हें तों आहे सप्रचित । आणी तुज वाटेना प्रचित ।
साक्षात्कारें नेमस्त । प्रत्ययो करावा ॥ ३२

२९ व्या ओवींत जो रोकडा चमत्कार दिला आहे तो श्रीशिवाजीमहाराजांच्या अभ्युदयाला अनुलक्षून असावा काय? रघुनाथभजनाचा महिमा काय आहे तो श्रीसद्गुरु समर्थ स्वानुभवानें ३० आणि ३१ ओव्यांत सांगत आहेत. रघुनाथकृपेंत इतकें सामर्थ्य आहे कीं जें मनांत आणावें तें होतें! आपण आपल्या देशासंबंधानें कितीतरी गोष्टी मनांत आणीत असतों? त्या सफळ होण्यास या ठिकाणीं स्पष्ट मार्ग दाखविला आहे. रघुनाथभजनापासून आपणास इतकें ज्ञान झालें, आपलें जें आज इतकें महत्व आहे तें रघुनाथभजनामुळें आहे, यासाठीं सर्वांनीं रघुनाथाचें भजन करावें असें ते ह्मणतात.

अशा रीतीनें रघुनाथकृपा संपादन करण्यांत बारा वर्षे घालवून श्रीसमर्थ तीर्थयात्रा करण्यास निघाले. आपल्या आर्यावर्तातील तीर्थक्षेत्रांची रचना मोठी मौजेची आहे. नुसतीं चार धामें किंवा बारा ज्योतिर्लिंगें करण्याचें कोणीं मनांत आणल्यास त्याला सर्व देशभर फिरल्याचें श्रेय मिळतें. मग समर्थांनीं तर यचावत् सर्व तीर्थक्षेत्रें करण्यांत बारा वर्षे क्रमिलीं.

नाना पुरश्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फिरावीं ।
नाना सामर्थ्यें वाढवावीं । वैराग्यबळें ॥ १०-७-१३

या एका ओवींत समर्थांच्या सर्व चरित्राचा समावेश होऊं पाहतो. पहिलीं बारा वर्षे बाळपणांत गेलीं, पुढलीं बारा वर्षे पुरश्चरणांत व त्याच्या पुढचीं बारा वर्षे तीर्थाटणांत गेल्यावर श्रीसमर्थ आपल्या वयाच्या ३६ व्या वर्षी कृष्णाकांठीं चाफळखोऱ्यांत आले. बारा आणि बारा चोवीस वर्षे भगवत्प्राप्तीसाठीं खर्ची घातल्यानंतर श्रीसमर्थांनीं कृष्णाकांठीं येऊन जगदुद्धाराच्या कार्यास आरंभ केला. त्या वेळीं जेवढे लोक हयात होते तेवढे सारे भाग्यवान्! ज्यांना श्रीसमर्थचरणाचें पावन दर्शन घडलें त्यांच्या भाग्याला तुळणा नाहीं; ज्या दिवशीं समर्थांचे चरण कृष्णाकांठाला लागले तो महाराष्ट्राच्या भाग्योदयाचा पहिला दिवस. येथून पुढें समर्थांनीं वराग्येंकरून नाना सामर्थ्यें वाढविलीं, तीं कशीं याचें चिंतन करणें आल्हादकारक आहे.

चाफळखोऱ्यांत श्रीसमर्थ आल्यानंतर त्यांनीं काय काय केलें याचें चरित्रांतून जें वर्णन आलें आहे त्यावरून असें दिसतें कीं, आरंभीं कित्येक वर्षे

त्यांनीं दऱ्याखोऱ्यांतून हिंडण्यांत काढलीं. गांवांत हि ते क्वचित् येत, पण आले तरी त्यांचें वर्तन पिसाटासारखें असे. आरंभीं आरंभी तर श्रीसमर्थांना लोक बावळट समजत असत. पण ह्या बावळ्या मूर्तीचें खरें स्वरूप लोकांना पटकन् कसें उमजावें?

जनास दिसे हा दुश्चित । परी तो आहे सावचित ।
अखंड जयाचें चित्त । परमेश्वरीं ॥ १४-७-१५.

त्यामुळें आरंभीं लोकांना श्रीसमर्थांची परीक्षा झाली नाहीं, परंतु कालांतरानें समर्थांच्या यथार्थ स्वरूपाचा बोध लोकांना होऊं लागला. बावळ्याचा जरी त्यांनीं वेष पतकरला होता, तरी लोकांचें अंतःकरण आपल्या वाणीनें आणि आचरणानें त्यांनीं आपणाकडे वेधून घ्यावें.

वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ।
सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ १५-१-३१.

अशा प्रकारचें त्यांचें वर्तन असे. इष्ट कार्यांत यश येऊं लागेपर्यंत तें फार बोलत नसावेत. पण जें थोडें ते बोलत तें लोकांना पटत असे, त्यामुळें साहजिकच लोकांचें लक्ष हलु हलु त्यांच्याकडे लागूं लागलें. त्यांना कोणापासून हि स्वतःकरितां कांहीं मिळवावयाचें नव्हतें. त्यांची वर्तणूक निस्पृहपणाची असे. आपला बहुतेक काळ ते अरण्यांत कंठीत. कामापुरते गांवांत येत; परंतु तेवढ्या वेळांत लोकांना त्यांच्या प्रत्ययज्ञानाची चटक लागावी असें त्यांचें वर्तन असे.

प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला ।
नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ॥ १५-२-१९.
परी तो कोठें आडळेना । कोणे स्थळीं सांपडेना ।
वेष पाहातां हीन दीना । सारिखा दिसे ॥ २०
उदंड करी गुप्तरूपें । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें ।
तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ २१

यांत, उदंड करी गुप्तरूपें । हें चरण ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. लोकसंग्रह करणारांना हा इषारा त्यांनीं अन्यत्र हि दिलेला आहेः—

परि हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ॥ १५-१-२८.
उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपें ॥ ११-१०-१८.
राजकारण बहुत करावें । परंतु कळोंच नेदावें ॥ ११-५-१९.

असो.

ठाई ठाई भजन लावी । आपण तेथून चुकावी ।
मत्सरमतांची गोवी । लागोंच नेदी ॥ १५-२-२२.
खनाळामधें जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे ।
सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ २३
अवघड स्थळीं कठीण लोक । तेथें राहाणें नेमक ।
सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥ २४

या तीन ओव्यांत चाफळखोऱ्यांतील समर्थांचें सर्व चरित्र आलें आहे. चाफळखोऱ्यांत ठिकठिकाणीं मारूतीची स्थापना करून व रामजयंती, हनुमानजयंती, इत्यादि उत्सव सुरू करून समर्थांनीं लोकांना भजनाला लावावें, पण आपण मात्र तेथें राहूं नये. अमुक अमुक उत्सव कोण करतो तर आपण करतों अशा लौकिकाची चाड त्यांना नव्हती, ह्मणून लोकांना भजनीं लावून ते तेथून अन्यत्र चालते होत. चाफळखोऱ्यांतल्या डोंगरांतली किंवा चंद्रगिरीच्या डोंगरांतली समर्थांची एकांतांत बसावयाची जी रामघळ आहे तिचें दर्शन ज्यांना घडलें असेल त्यांना २३ वी ओवी किती तंतोतंत समर्थांना लागते हें सांगण्याची जरूरी नाहीं. अशा त्या खनाळामध्यें ह्मणजे निर्जनस्थळीं समर्थ जाऊन बसत. तेथें ते कोणाच्या दृष्टीस पडत नसत, पण त्यांना मात्र सर्वांची सर्वकाळ चिंता वाटत असे. खुद्द चाफळास उत्सव सुरू असतां हि समर्थ तेथें न राहातां डोंगरांत जाऊन बसत, हें त्यांनीं स्वतः एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे.

दास डोंगरीं राहातो । यात्रा देवाची पाहातो ।
देव भक्तासवें जातो । ध्यानरूपें ॥

ह्या एकंदर विवेचनावरून श्रीसमर्थांना कोणती चिंता लागली होती व त्यांच्या वर्तनाचें धोरण कशा प्रकाराचें होतें, याची कांहींशी अटकळ बांधतां येते. सुमारें अडीचशें वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत एक असा सत्पुरुष होऊन गेला, कीं त्यानें आपल्या एकट्याच्या हिताचा सर्वस्वीं त्याग करून

आपल्या आयुष्याचीं चोवीस वर्षे प्रथम भगवत्प्राप्ती करून घेण्यांत खर्च केलीं आणि मग कांहीं वर्षे केवळ स्वदेशस्थितीचें चिंतन करण्यांत व देशोन्नतीचे उपाय शोधून काढण्यांत दऱ्याखोऱ्यांत कंठिलीं. ते फारसे बोलत नसावेत असें जें मीं वर झटलें आहे तें ह्या त्यांच्या पूर्व स्थितीला अनुलक्षून होय.

उदास वाटते जीवीं। आतां जावें कुणीकडे।
तूं भक्तवत्सला रामा। बुद्धि दे रघुनायका॥

ही जी त्यांनीं करुणा भाकिली आहे, ती ह्याच पूर्व तयारीच्या वेळीं होय. "उदासीन हा काळ कोठें न कंठे" अशी जी त्यांची स्थिति झाली होती ती याच वेळीं.

चाफळखोऱ्यांत समर्थांचें जें वर्तन असे त्याचें वर्णन दासबोधांत ११ व्या दशकाच्या १० व्या समासांत सहज येऊन गेलें आहे. निस्पृह मनुष्याचें वर्तन कसें असतें हें त्या समासांत दिलें आहे. हें वर्णन ह्मणजे समर्थांचे प्रचीतिचे बोल होत.

निस्पृहाची ही शिकवण किती तरी मौल्यवान् आहे. जें चरित्र आपण केलें तेंच या समासांत सांगितलें आहे, असें खुद्द त्यांचेंच वचन असल्यामुळें द. ११×१० त समर्थांचें आत्मचरित्र आहे, असें ह्मणण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाहीं. असें तें आत्मचरित्र थोड्याशा विस्तारानें या ठिकाणीं उतरून घेण्यास वाचकांची परवानगी असावी.

कीर्तिरूपें उदंड ख्यात। जाणती लाहानथोर समस्त॥
वेष पाहाता शाश्वत। येकहि नाहीं॥ ५॥
प्रगट कीर्ति ते ढळेना। बहुत जनास कळेना॥
पाहों जाता आडळेना। काये कैसें॥ ६॥
वेषभूषण तें दूषण। कीर्तिभूषण तें भूषण॥
चाळणेविण येक क्षण। जाऊंच नेदी॥ ७॥
त्यागी वोळखींचे जन। सर्वकाळ नित्य नूतन॥
लोक शोधून पाहाती मन। परी इछा दिसेना॥ ८॥
पुढें कोणाकडे पाहेना। पुढें कोणासीं बोलेना॥
पुढें येके स्थळीं राहेना। उठोन जातो॥ ९॥

जातें स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना ॥
आपुली स्थिति अनुमाना । येवोंच नेदी ॥ १० ॥
लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं भाविलें तें उलथवी ॥
लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फळ करूनी ॥ ११
लोकांस पाह्याचा आदर । तेथें याचा अनादर ।
लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिछ्या ॥ १२ ॥
एवं कल्पितां कल्पेना । ना तर्कितांहि तर्केना ॥
कदापी भावितां भावेना । योगेश्वर ॥ १३ ॥
ऐसें अंतर सांपडेना । शरीर ठाईं पडेना ॥
क्षणयेक विशंभेना । कथाकीर्तन ॥ १४ ॥
लोक संकल्प विकल्प करिती । ते अवघेचि निर्फळ होती ।
जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ॥ १५ ॥
बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें ।
तरी मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ॥ १६ ॥
अखंड येकांत सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा ।
काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ॥ १७ ॥
उत्तम गुण तितुके घ्यावे । घेऊन जनास सिकवावे ।
उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपें ॥ १८ ॥
आधीं कष्ट मग फळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ ।
साक्षेपेंविण केवळ । वृथापुष्ट ॥ २० ॥
लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे ।
जाणजाणोन धरावे । जवळी दुरी ॥ २१ ॥
अधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें
आपला मगज राखणें । कांहींतरी ॥ २३ ॥
हें प्रचितीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें ।
मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणीयेकें ॥ २४ ॥
महंतें महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावें ।
जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥ २५ ॥

हें समर्थांनीं आपण होऊन दिलेलें चरित्र वारंवार वाचावें व त्याचें मनन करावें असें कोणास वाटणार नाहीं? यांपैकीं कोणती ओवी विशेष महत्वाची ह्मणून सांगावी! चाळणेविण येकक्षण। जाऊंच नेदी ॥ यावरून श्रीसमर्थांचा व्याप व्यक्त होत आहे. ८ पासून १५ पर्यंतच्या ओव्यांत लोकांच्या ठिकाणीं आपणाविषयीं आदर उत्पन्न होण्यास कसें वागावें याचें वर्णन आलें आहे. पुष्कळ लोकांनीं आपल्याविषयीं तर्क कुतर्क करून आपलें वर्तन अखेरीस त्यांच्या पसंतीस आलें तर मग मोठेंच कार्य साधलें असें समजावें. हें महत्कृत्य कोणतें बरें? अर्थात् समर्थांनीं जगदुद्धारासाठीं स्वीकारलेल्या महत्कृत्याव्यतिरिक्त दुसरें कोणतें महत्कृत्य हें असणार? समर्थांनीं स्वीकारलेल्या कार्यांत लोकसंग्रहाचें महत्व विशेष होतें; आणि या ठिकाणीं महत्कृत्य ह्मणून जो उल्लेख आला आहे तो लोकसंग्रहाला अनुलक्षून असावा असें वाटतें. एकांत सेवावा, पण तेथें जो विचार सुचेल त्याचा उपयोग लोकहिताकडे करून जन्माचें सार्थक करावें असा बोध १७ व्या ओवींत आहे. अलिकडे देशभक्तांचा जो एक नवीन वर्ग उत्पन्न होत आहे, त्यांनीं २० वी ओवी लक्षांत घेण्यासारखी आहे. देशहिताची इच्छा प्रबळ असून हि परमेश्वर काय करील तें खरें, अशा प्रकारचे हताश उद्गार काढून स्वस्थ बसण्याचें ज्यांच्या मनांत येतें त्यांनीं

आधीं कष्ट मग फळ। कष्टाचि नाहीं तें निर्फळ ॥

या दोन चरणांचें मनन करावें. हा समर्थांचा स्वानुभव आहे. परमेश्वर काय करील तें खरें हें ह्मणणें अयथार्थ नाहीं, पण आपण कष्ट केल्यावांचून परमेश्वर आपणांस जें पाहिजे आहे तें देणार नाहीं हें हि तितकेंच खरें आहे. किंबहुना आपले कष्ट व परमेश्वराची कृपा या दोन्ही गोष्टी कार्यसिद्धीला सारख्याच आवश्यक आहेत. याच मताचें स्पष्टीकरण मी पुढें करणार आहे ह्मणून येथें इतकेंच पुरे. आज्ञाधारक असा उदंड समुदाय आपल्यापाशीं झाला ह्मणजे त्या समुदायाशीं कसें वागावें याविषयींचा उपदेश २१ व २३ या दोन ओव्यांत आहे. २४ व्या ओवींत समर्थ आपण होऊन सांगत आहेत कीं, या सर्व गोष्टी आपण नुसत्या सांगत नसून त्या स्वतः केलेल्या आहेत. २५ वी ओवी फारच महत्वाची आहे, ह्मणून तिचा विचार थोडासा विस्तारानें करूं.

महंतें महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।
जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥

महंत ह्मणजे मठपति. जो मठपति आहे त्यानें दुसरे मठपति करावे व त्यांना शहाणपण शिकवून नाना देशांत संचार करण्यास पाठवावे. समर्थांचें चरित्र वाचकांना अवगत आहेच. समर्थांनीं एकंदर सात आठशें मठ स्थापन केले होते, परंतु त्यांत ७२ मठ मुख्य होते. ह्या ७२ पैकीं बहुतेक मठपति ब्रह्म· चारी होते. सर्व मठपति समर्थांनीं शहाणपण शिकवून तयार केले होते. समर्थांची त्यांना जी शिकवण असे तिचा विचार केला ह्मणजे महाराष्ट्राच्या अभ्युदयाचे कामीं या सर्व महंतांचा किती तरी उपयोग झाला असला पाहिजे याचें अनुमान प्रत्येक वाचकाला करतां येण्यासारखें आहे. समर्थ आपल्या शिष्यांना कोणत्या युक्तिबुद्धीनें भरीत याचा आपण या ठिकाणीं विचार करूं.

समग्र दासबोध हीच समर्थांची शिकवण असे. अर्थात् दासबोधांतलि सर्व शिकवण येथें देण्यानें विस्तार फार होणार आहे, ह्मणून त्या सर्व शिकवणीचें सार संकलित रीतीनें देण्याचा माझा विचार आहे.

रामदासी संप्रदायाचें **पहिलें अंग** ह्मणजे अध्यात्मविद्या किंवा आत्मज्ञान होय. इतर सर्व गोष्टीपेक्षां अध्यात्माचें महत्त्व कोटिगुणें अधिक आहे यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

येकांतीं नाजुक कारबार । तेथें असावें अति तत्पर ।
त्याच्या कोटिगुणें विचार । अध्यात्मग्रन्थीं ॥ १७-३-७.

दासबोधांतील हा अध्यात्माचा भाग कठिण असल्यामुळें तिकडे आपण दुर्लक्ष करितों; परंतु समर्थांच्या शिकवणीचीं जीं इतर अंगें आहेत तीं आपल्या हल्लींच्या स्थितींत आपणांस पटतात आणि आवडतात ह्मणून आपलें मन पूर्णपणें जर त्याच अंगांकडे वेधलें गेलें तर आपण या ग्रन्थाचीं पारायणें करून कोरडें राहिलों असें होणार आहे. श्रीसमर्थ शिकवितात:

मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ।
तिसरें तें सावधपण । सर्वविषईं ॥ ११-५-४.

हाच अनुक्रम आणखी दोन ठिकाणीं सांगितला आहे.

हरिकथानिरूपण । नेमस्तपणें राजकारण ।
वर्तायाचें लक्षण । तेंही असावें ॥ ११-६-४.
हरिकथानिरूपण । बरेंपणें राजकारण ।
प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटें ॥ १२-२-२९.

ह्या तीन ओव्यांवरून श्रीसमर्थांनीं जो सांप्रदाय सुरू केला त्याचें लक्षण काय होतें, हें निश्चयानें सांगण्यास काहीं हरकत असावी, असें मला वाटत नाहीं. देशकालानुसार या सांप्रदायाला हल्लीं जें स्वरूप प्राप्त झाले आहे, त्याला ह्या वरील ओव्यांची कसोटी लावून पाहाण्याचें काम मी मजकडे घेत नाहीं; परंतु या ठिकाणीं सर्व सांप्रदायिकांना माझी अति नम्रपणें अशी प्रार्थना आहे कीं, त्यांनीं या ओव्यांचें मनन करावें. तशीच सांप्रदायाच्या बाहेरच्या हि लोंकांना माझी एक प्रार्थना आहे. असे पुष्कळ लोक आहेत कीं जे सांप्रदायांत नसून हि त्यांची श्रीसमर्थांवर व त्यांच्या ग्रन्थांवर पूर्ण निष्ठा आहे. या निष्ठेचें कारण आपण सर्वजण जाणतच आहोंत. त्यांना माझी अशी विनंती आहे कीं या तिन्ही ओव्यात प्रथम कोणती गोष्ट सांगितली आहे ती कृपा करून पहा व नंतर दुसरी पहा.

रामदासी सांप्रदाय ह्मणून ह्मणतात तो खरोखर हाच होय. श्रीसमर्थांनीं महाराष्ट्राला महाराष्ट्रधर्म शिकविला तो याहून भिन्न नाहीं. हरिकथा आणि निरूपण हें महाराष्ट्रधर्माचें पहिलें अंग होय. हरिकीर्तन आणि निरूपण ह्मणजे काय या गोष्टी उघड आहेत;

सगुणकथा या नांव कीर्तन । अद्वैत ह्मणिजे निरूपण ॥ ४-२-२३.

राजकारण हें या सांप्रदायाचें दुसरें अंग होय. समर्थ ह्मणतात,

प्रपंचीं जाणे राजकारण । परमार्थीं साकल्य विवरण ॥ १९-४-१७.

यावरून प्रपंच ह्मणजे बायकापोरांचें पोट भरणें व नातवाच्या पणतवाची तरतूद करून ठेवण्याची हांव बाळगणें असा अर्थ होत नाहीं. राजकारण करणें हा प्रपंचांतलाच एक भाग आहे असें या ठिकाणीं मानलेलें दिसतें. राजकारणावांचून केलेला प्रपंच तो प्रपंचच नव्हे. असें असेल तर, अशा प्रपंचाची कोणी तरफदारी केल्यास ती कोण अमान्य करील व असला "प्रपंच साधुनि परमार्थाचा लाभ जेणें केला । तो भला भला रे भला" हें कोणास कबूल होणार नाहीं ?

चतुरस्रता हें महाराष्ट्रधर्माचें तिसरें अंग होय. अशीं हीं महाराष्ट्रधर्माचीं तीन अंगें आहेत. अशा धर्माचें संस्थापन करणारानें काय करावें ?

ऐसा जो माहानुभाव । तेणें करावा समुदाव ॥ १२-१०-३२.

हरिकथानिरूपण असो किंवा राजकारण असो, ह्मणजे परमार्थ असो किंवा प्रपंच असो, दोन्ही गोष्टी साध्य होण्यास समुदाय पाहिजे. उघडच आहे, कीर्तन, निरूपण किंवा राजकारण ह्या गोष्टी एकट्यानेंच कांहीं करावयाच्या नाहींत, त्यांना समुदायाची अपेक्षा असते. हा समुदाय कसा करावा याचा हि मार्ग श्रीसमर्थांनीं दाखविला आहे.

आतां समुदायाकारणें । पाहिजेती दोनीं लक्षणें ॥
श्रोतीं येथें सावधपणें । मन घालावें ॥ १२-१०-३६.

समुदाय होण्यास दोन गोष्टी पाहिजेत. त्या दोन गोष्टी ह्मणजे

जेणें बहुतांस घडे भक्ति । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति ॥
बहुतांचें मनोगत हातीं । घेतलें पाहिजे ॥ १२-१०-३७.

ज्याला समुदाय करावयाचा आहे, त्याच्या ठिकाणीं हे दोन गुण पाहिजेत. एक त्याच्या ठिकाणीं प्रबोधशक्ति असावी व दुसरें त्यास लोकांचें मनोगत आपल्या हातीं घेण्याचें धोरण पाहिजे. प्रबोधशक्ति ह्मणजे, मला वाटतें, आपल्या वाणीनें किंवा अन्य उपायांनीं लोकांच्या अंतःकरणामध्यें जागृति उत्पन्न करण्याची शक्ति. ही प्रबोधशक्ति प्राप्त करून घेण्याचे मार्ग पुष्कळ आहेत.

प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणे सकळांचीं अंतरें ॥
निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥ १५-२-१६.

तथापि ही प्रबोधशक्ति अंगीं येण्यास मुख्य अवश्यक गोष्ट ह्मणजे,

बोलण्यासारिखें चालणें । स्वयें करून बोलणें ॥ १२-१०-३९.

ज्याचें बोलणें एक आणि चालणें दुसरेंच, असें असेल त्याच्या ठिकाणीं प्रबोधशक्ति संभवत नाहीं.

क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवीं ॥ ११-५-१६.

लोकांना केवळ सांगून त्यांच्याकडून क्रिया करवावी असा समर्थांचा उपदेश नाहीं. व्याख्याते व्याख्यानें देतात, तेव्हां जर या उपदेशाची त्यांना आठवण होत जाईल तर केवढा तरी उपयोग होणार आहे.

आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ॥
आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥ १९-१०-१७.

आपलीं व्याख्यानें फोल कां होतात याचें कारण कांहीं निराळें शोधावयास पाहिजे आहे काय? आचार, विचार व उच्चार यांत एकवाक्यता पाहिजे. स्वतः केल्यावांचून दुसऱ्यास करण्यास सांगणें व्यर्थ होय.

वर्तल्याविण बोलावें । ते शब्द मिथ्या ॥ १२-१०-३.

अशाच्या शब्दाला कोणी मानीत नाहीं. समर्थ ह्मणतांत,

क्रियेविण शब्दज्ञान । तेंचि स्वानाचें वमन ।
भले तेथें अवलोकन । कदापी न करिती ॥ १२-१०-३०.

परंतु उलटपक्षीं

बोलण्यासारिखें चालणें । स्वयें करून बोलणें ॥
तयाचीं वचनें प्रमाण । मानिती जनीं ॥ १२-१०-३९.

बोलण्यांत आणि चालण्यांत नेहमीं मेळ असला पाहिजे.

जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सर्व क्रिया चाले ॥ १२-४-१३

असें असेल तरच दुसरे लोक त्याच्या भजनीं लागतील, तो सांगेल तें ऐकतील व तो दाखवील त्या मार्गानें जातील. ज्याला समुदाय करावयाचा असेल त्याच्या ठिकाणीं प्रबोधशक्ति पाहिजे व प्रबोधशक्ति अंगीं येण्यास बोलणें आणि चालणें एक पाहिजे.

जैसें बोलणें बोलावें । तैसेंचि चालणें चालावें ॥
मग महंतलीळा स्वभावें । आंगीं बाणे ॥ १२-९-२३.

समुदायाकारणें दुसरी आवश्यक गोष्ट ह्मणजे बहुतांचें मनोगत हातीं घेतलें पाहिजे. लोकांचें अंतरंग जाणून त्यांचीं मनें आपल्याकडे वेधून घेण्याचें सामर्थ्य महंताच्या ठिकाणीं असलें पाहिजे.

जीवजीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ॥
राहराहों शोध घ्यावा । परांतराचा ॥ १५-१-४.

चतुरस्रता हें महाराष्ट्रधर्माचें तिसरें अंग होय. अशीं हीं महाराष्ट्रधर्माचीं तीन अंगें आहेत. अशा धर्माचें संस्थापन करणारानें काय करावें ?

ऐसा जो माहानुभाव । तेणें करावा समुदाव ॥ १२-१०-३२.

हरिकथानिरूपण असो किंवा राजकारण असो, ह्मणजे परमार्थ असो किंवा प्रपंच असो, दोन्ही गोष्टी साध्य होण्यास समुदाय पाहिजे. उघडच आहे, कीर्तन, निरूपण किंवा राजकारण ह्या गोष्टी एकस्थानेंच कांहीं करावयाच्या नाहींत, त्यांना समुदायाची अपेक्षा असते. हा समुदाय कसा करावा याचा हि मार्ग श्रीसमर्थांनीं दाखविला आहे.

आतां समुदायाकारणें । पाहिजेती दोनीं लक्षणें ॥
श्रोतीं येथें सावधपणें । मन घालावें ॥ १२-१०-३६.

समुदाय होण्यास दोन गोष्टी पाहिजेत. त्या दोन गोष्टी ह्मणजे

जेणें बहुतांस घडे भक्ति । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति ॥
बहुतांचें मनोगत हातीं । घेतलें पाहिजे ॥ १२-१०-३७.

ज्याला समुदाय करावयाचा आहे, त्याच्या ठिकाणीं हे दोन गुण पाहिजेत. एक त्याच्या ठिकाणीं प्रबोधशक्ति असावी व दुसरें त्यास लोकांचें मनोगत आपल्या हातीं घेण्याचें धोरण पाहिजे. प्रबोधशक्ति ह्मणजे, मला वाटतें, आपल्या वाणीनें किंवा अन्य उपायांनीं लोकांच्या अंतःकरणामध्यें जागृति उत्पन्न करण्याची शक्ति. ही प्रबोधशक्ति प्राप्त करून घेण्याचे मार्ग पुष्कळ आहेत.

प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणे सकळांचीं अंतरें ॥
निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥ १५-२-१६.

तथापि ही प्रबोधशक्ति अंगीं येण्यास मुख्य अवश्यक गोष्ट ह्मणजे,

बोलण्यासारिखें चालणें । स्वयें करून बोलणें ॥ १२-१०-३९.

ज्याचें बोलणें एक आणि चालणें दुसरेंच, असें असेल त्याच्या ठिकाणीं प्रबोधशक्ति संभवत नाहीं.

क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवीं ॥ ११-५-१६.

लोकांना केवळ सांगून त्यांच्याकडून क्रिया करवावी असा समर्थांचा उपदेश नाहीं. व्याख्याते व्याख्यानें देतात, तेव्हां जर या उपदेशाची त्यांना आठवण होत जाईल तर केवढा तरी उपयोग होणार आहे.

आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ॥
आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥ १९-१०-१७.

आपलीं व्याख्यानें फोल कां होतात याचें कारण कांहीं निराळें शोधावयास पाहिजे आहे काय? आचार, विचार व उच्चार यांत एकवाक्यता पाहिजे. स्वतः केल्यावांचून दुसऱ्यास करण्यास सांगणें व्यर्थ होय.

वर्तल्याविण बोलावें । ते शब्द मिथ्या ॥ १२-१०-३.

अशाच्या शब्दाला कोणी मानीत नाहीं. समर्थ ह्मणतात,

क्रियेविण शब्दज्ञान । तेंचि स्वानाचें वमन ।
भले तेथें अवलोकन । कदापी न करिती ॥ १२-१०-३०.

परंतु उलटपक्षीं

बोलण्यासारिखें चालणें। स्वयें करून बोलणें ॥
तयाचीं वचनें प्रमाण । मानिती जनीं ॥ १२-१०-३९.

बोलण्यांत आणि चालण्यांत नेहमीं मेळ असला पाहिजे.

जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सर्व क्रिया चाले ॥ १२-४-१३

असें असेल तरच दुसरे लोक त्याच्या भजनीं लागतील, तो सांगेल तें ऐकतील व तो दाखवील त्या मार्गानें जातील. ज्याला समुदाय करावयाचा असेल त्याच्या ठिकाणीं प्रबोधशक्ति पाहिजे व प्रबोधशक्ति अंगीं येण्यास बोलणें आणि चालणें एक पाहिजे.

जैसें बोलणें बोलावें । तैसेंचि चालणें चालावें ॥
मग महंतलीळा स्वभावें । आंगीं बाणे ॥ १२-९-२३.

समुदायाकारणें दुसरी आवश्यक गोष्ट ह्मणजे बहुतांचें मनोगत हातीं घेतलें पाहिजे. लोकांचें अंतरंग जाणून त्यांचीं मनें आपल्याकडे वेंधून घेण्याचें सामर्थ्य महंताच्या ठिकाणीं असलें पाहिजे.

जीवजीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ॥
राहराहों शोध घ्यावा । परांतराचा ॥ १५-१-४.

ज्याला लोकसंग्रह करावयाचा असेल त्यानें लोकाना दुखवितां कामा नये. लोकांच्याच मनोगताप्रमाणें वागून हळुहळु आपले हेतु त्यांना कळवून त्यांना आपलेसे करून घेऊन त्यांच्याकरवीं आपलें इष्ट कार्य घडवून आणावें.

दुसऱ्याचे चालणीं चालावें । दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें ॥
दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ॥ १५-६-१७.
मुलाचे चालीनें चालावें । मुलाच्या मनोगतें बोलावें ॥
तैसें जनास सिकवावें । हळु हळु ॥१३-१०-२४.

महंताचें वर्तन परांतरानुसारी असावें अशाविषयीं श्रीसमर्थांनीं पुष्कळ ठिकाणीं उपदेश केलेला आहे;

दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । तदनुसारचि वर्तावें ॥

परांतरास न लावावा ढका ॥

---:o:---

शद्बमत्सर न करावा । कोणि येकाचा ॥

---:o:---

अंतरासी लागेल ढका । ऐसी वर्तणूक करूं नका ॥

तात्पर्य, जे महापुरुष आहेत त्यांनीं

आवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥

धरून, परांतर जाणून, तदनुसार वर्तन करून आपले हेतु तडीस न्यावेत. लोकांना दुखवून आपलें काम भागणार नाहीं, हें त्यांनीं लक्षांत ठेवावें. लोकांना राजी राखूनच जें करणें असेल तें करावें.

लोक राजी राखोन कीजे । सकळ काहीं ॥ १९-७-७.

ह्मणून ज्याला लोक राजी राखतां येतील तोच खरा महंत. लोकांना राजी राखले ह्मणजे साहजिकच ते आपले होतील आणि महंताला जें पाहिजे आहे तें हेंच.

याकारणें मनोगत । राखेल तो मोठा महंत ॥
मनोगत राखतां समस्त । वोढोन येती ॥ १३-१०-२९.

एवढाच हा रामदासी संप्रदाय. यापुढें समर्थांची जी शिकवण सांगावयाची ती वरील कार्य घडवून आणण्याला पोषक आहे ह्मणून सांगावयाची.

मुख्य हरिकथा निरूपण। दुसरें तें राजकारण॥
तिसरें तें सावधपण। सर्वविषईं॥

हा सांप्रदाय. याप्रमाणें गोष्टी घडवून आणण्यास समुदाय पाहिजे. समुदाय होण्यास प्रबोधशक्ति व लोकांचें मनोगत हातीं घेण्याचें शहाणपण हे दोन गुण पाहिजेत; व हे दोन गुण आंगीं येण्याचे उपाय किंवा मार्ग आतां सांगावयाचे. हे उपाय अकरा आहेत: १ परिभ्रमण २ चाळणा, विवेक ३ कष्ट ४ मरणाविषयीं बेफिकीरपणा ५ कीर्तीची चाड ६ वैराग्य ७ निस्पृहता ८ मृदु वचन ९ क्षमा, शांति, सहिष्णुता १० परोपकार ११ उत्कटता. असे हे अकरा गुण किंवा त्यांपैकीं शक्य तितके महंताच्या ठिकाणीं पाहिजेत. याविषयीं श्री समर्थ काय शिकवितात त्याचा आपण क्रमशः थोडासा विचार करूं.

श्रीसमर्थ स्वतः एका ठिकाणीं बसून राहत नसत व शिष्यांना बसूं देत नसत.

येके स्थळीं राहों नये॥ १४—१.

असें त्यांचें शिकविणें असे. उघड आहे, ज्याला समुदाय करावयाचा आहे, ज्याला राष्ट्राच्या आणि धर्माच्या भजनीं लोक लावावयाचे आहेत, त्याला एका जागीं बसून कसें चालेल ? त्यानें सर्व राष्ट्रभर परिभ्रमण केलें पाहिजे. तें परिभ्रमण करितांना खावें काय अशी पंचाईत न पडावी ह्मणून, भिक्षा मागणें हें एक त्यांनीं आपल्या सांप्रदायाचें विशिष्ट लक्षण बांधून दिलें. भिक्षा मागणें एवढेंच जर या सांप्रदायाचें लक्षण असतें तर प्रत्येक सामान्य भिक्षेकरी आपणास रामदासी ह्मणविता. समर्थांनीं १४–२ त भिक्षेची महती वर्णिली आहे.

ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा। मागितली पाहिजे भिक्षा।
ओम् भवति या पक्षा। रक्षिलें पाहिजे॥

असा त्या समासाचा आरंभ आहे. परंतु सांप्रदायाचें हें लक्षण देखील वाटतें तितकें सोपें नाहीं. भिक्षा मागण्यासाठीं सांप्रदायी बनावयाचें नाहीं, तर सांप्रदायी आहोंत ह्मणून भिक्षा मागावयाची. ही जी भिक्षा मागावयाची ती कां ? पोट भरण्यासाठीं ? नव्हे; समर्थ ह्मणतात:—

ठाईं ठाईं शोध घ्यावा। मग ग्रामीं प्रवेश करावा।
प्राणीमात्र बोलवावा। आप्तपणें॥ १९-२-१७.

कोणत्याही गांवांत जाण्यापूर्वी बाहेरूनच तेथें कोण कसे आहेत, कोण कसे आहेत, ह्याचा शोध घेऊन ठेवावा. देशभक्त कोण देशद्रोही कोण, वाचाळ कोण कार्यकर्ते कोण, दांभिक कोण निष्ठावंत कोण, फुटक्या कवडीच्या स्वार्थासाठीं स्वबांधवांचे गळे कापणारे कोण व इन्द्रपद प्राप्त होत असलें तरी देशाशीं मात्रागमनीपणा न करणारे कोण, इत्यादि तपास करावा व मग शहरांत प्रवेश करावा. तेथें गेल्यावर आपणांस माहित झालेला भेद लोकांच्या प्रत्ययास न आणतां आपण सर्वांचाच गौरव करून त्यांना सन्मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न करावा.

दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रगट न करावे ।
सज्जनापरीस आळवावे । महत्व देउनी ॥ १९-९-२३.

दुर्जनाला दुर्जन ह्मटल्यानें आपणांस काय फायदा व्हावयाचा आहे ? त्याला आपण फक्त ओळखून ठेवावें.

जनामध्यें दुर्जन प्रगट । तरी मग अखंड खटखट ।
याकारणें ते वाट । बुझून टाकावी ॥ १९-९-२४.

अशा तऱ्हेनें सर्व महाराष्ट्रभर–किंबहुना–आर्यावर्तभर संचार करून बऱ्या वाईट लोकांचा शोध करून ठेवावा. खेडेगांव असो किंवा शहर असो, त्याचें परीक्षण केल्यावांचून सोडूं नये. इतकेंच नव्हे, तर या भिक्षेच्या मिषानें प्रत्येक घर आणि घर परीक्षून सोडावें.

कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरें ।
भिक्षामिसें लाहान थोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ १५-६-२४.

ही काय पोटासाठीं भिक्षा झाली ? किती अनंत उपकार या दीन झालेल्या राष्ट्रावर त्या सत्पुरुषाचे आहेत कीं, भीक मागण्याला देखील त्यांनीं कांहीं विनाकारण शिकविलें नाहीं. ही जर पोटासाठीं भिक्षा असती तर मिळेल तितकें झोळींतच ओतावें असें त्यांनीं सांगितलें असतें; पण ते ह्मणतात:—

कांहीं भिक्षा आहे ह्मणावें । अल्पसंतोषी असावें ।
बहुत आणितां घ्यावें । मुष्टी येक ॥ १४-२-२०.

ज्याला पोटासाठींच भिक्षा मागावयाची आहे, त्याला हिंडावयासच कशास पाहिजे ? कोणत्याही एखाद्या मोठ्या शहरीं राहून प्रत्यहीं निरनिराळ्या पांच घरीं भिक्षा मागितली तरी पोट भरेल. त्याला लोकांची परीक्षा करून काय

करावयाचें आहे ? मूठभर धान्य देशभक्ताच्या हातून मिळालें काय आणि देशद्रोह्याच्या हातून मिळालें काय सारखेंच. दात्याच्या अंतःकरणामुळें धान्याला थोडाच गोडपणा किंवा कडवटपणा यावयाचा आहे ? पण ही पोटासाठीं भिक्षा नाहींच आहे.

नित्य नूतन हिंडावें । उदंड देशाटण करावें ।
तरीच भिक्षा मागतां बरवें । श्लाघ्यवाणें ॥ १४-२-८.

वसुंधरा बहुरत्ना आहे, तेव्हां परिभ्रमण करीत असतां नाना प्रकारच्या लोकांशीं संबंध येऊन देशस्थिति, समाजस्थिति, लोकस्थिति इत्यादिकांचें ज्ञान होणार आहे.

सृष्टिमध्यें बहु लोक । परिभ्रमणें कळे कौतुक ।
नाना प्रकारीचे विवेक । आडळों लागती । १९-८-१.

ह्मणून सवत्र परिभ्रमण केलें पाहिजे. आळस करून चालावयाचें नाहीं. एकाच ठिकाणीं बसून राहून लोकसंग्रह व्हावयाचा नाहीं.

येकें ठायीं बैसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला ।
सावधपणें ज्याला त्याला । भेटी द्यावी ॥ १५-१-३४.

सर्वांना भेटून त्यांत जे मुख्य मुख्य असतील त्यांच्याशीं सख्य करावें, त्यांना आपल्या विश्वासांत घ्यावें, आपल्या कर्तव्याची दिशा त्यांना समजावून सांगावी आणि त्यांना आपण एकदां आपल्या कार्याकडे ओढून घेतलें, ह्मणजे त्यांचे जे अनुयायी असतात ते सहज येऊन आपणास मिळतात; त्यांच्यासाठीं निराळे श्रम करावे लागत नाहींत.

याकारणें मुख्य मुख्य । तयासी करावें सख्य ।
येणेंकरितां असंख्य । बाजारी मिळती ॥ १५-१-२६.

भिकेला लागलेल्या या राष्ट्राला असले भिक्षेकरी पुनरपि कधीं लाभतील काय ?

ज्याला समुदाय करावयाचा आहे त्याच्या ठिकाणीं **दुसरा गुण** ह्मणजे त्यानें अखंड चाळणा किंवा विवेक केला पाहिजे. परिभ्रमण करून जें मिळविलें असेल— ह्मणजे धान्य नव्हे, तर लोकस्थितीचें ज्ञान— त्याची चाळणा केली पाहिजे.

कोण कोण राजी राखिले। कोण कोण मनीं भंगिले॥ १९-७-६,

याची चाळणा केली पाहिजे. कोण लोक कसे आढळले याचा विचार करून ठेवला पाहिजे. कोण उपयोगीं पडतील, कोण विरुद्ध जातील अशी निवड करून ठेवावी आणि कार्यास लागावें. 'उद्यापासून आरंभ करूं' असें त्यानें केव्हां हि ह्मणूं नये, कारण

नाहीं देह्याचा भरवसा। केव्हां सरेल वयसा।
प्रसंग पडेल कैसा। कोण जाणे॥ १९-६-२५.

यासाठीं विलंब न करितां प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या हातून जेवढें कार्य होण्यासारखें असेल तेवढें पट्‌कन करून टाकावें व जें होण्यासारखें नसेल त्याविषयीं विचार करावा.

आपणास जें जें अनकूळ। तें तें करावें तत्काळ।
होईना त्यास निवळ। विवेक उमजावा॥ १९-६-२७.

या विवेकाचें महत्त्व फार आहे. समर्थ ह्मणतात, अशी कोणतीच अवघड किंवा अशक्य गोष्ट नाहीं कीं जी विवेकाच्या आटोक्यांत येऊन सुलभ व शक्य झाली नाहीं.

विवेकामधें सांपडेना। ऐसें तों कांहींच असेना।
येकांतीं विवेक अनुमाना। आणून सोडी॥ १९-६-२८.

एकांतांत विवेक केला ह्मणजे प्रत्येक गोष्ट सुकर आहे असें वाटतें, असें श्री-समर्थांचें ह्मणणें आहे. श्रीसमर्थांना एकांत फार प्रिय होता. ते ह्मणतात:—

ज्ञानी आणीं उदास। समुदायाचा हव्यास।
तेणें अखंड सावकास। येकांत सेवावा॥ १९-९-१.

आपल्याला हें मोठें कोडें वाटतें. ज्याला समुदायाचा हव्यास असेल त्यानें एकांत सेवावा! याचा अर्थ काय? ज्याला समुदाय करावयाचा आहे त्याला एकांतांत राहून समुदाय कसा मिळेल अशी आपणांस शंका येते. एकांतांत, डोंगरांत राहून लोकसंग्रह कसा व्हावा? डोंगरांत लोक कोठचे? माझी खात्री नाहीं, पण मला याचा अर्थ कदाचित् असा वाटतो कीं, लोकसंग्रह करण्यास कोणते उपाय योजावे याचा विचार एकांतांत चांगला सुचत असेल ह्मणून श्रीसमर्थांनीं एकांत सेवण्यास सांगितलें असावें. कोणतेंही अवघड कार्य करा-

वयाचें असल्यास त्याची चाळणा करावी व एकांतावांचून चाळणा होत नाहीं, विचार सुचत नाहीं, ह्मणून एकांत सेवावा.

अखंड तजवीजा चाळणा जेथें । पाहातां काय उणें तेथें ।
येकांतेंविण प्राणीयांतें । बुद्धि कैंची ॥ १९-६-२९.

जो विचार करील आणि एकांतावांचून विचार नाहीं ह्मणून जो एकांत सेवील त्यास कोठेंही व कोणत्याही बाबतींत कांहींच घोटाळा नाहीं! आपल्या सारख्यांच्या अल्पबुद्धीला, संसारांतीलच सुखदु:खाच्या प्रसंगांबद्दल अहोरात्र चाळणा करण्याचा दृढ अभ्यास झालेल्या आमच्या मनाला, या बहुमोल उपदेशाचा अनुभव येवो किंवा न येवो, परंतु स्वत:च्या सामर्थ्याबद्दल श्रीसमर्थांना केवढा विश्वास होता तो, या वरील दोन चार ओव्यांवरून स्पष्ट होत आहे.

लोकसंग्रहार्थ समर्थांची जी शिकवण आहे तिचें **तिसरें अंग** ह्मणजे प्रयत्न किंवा साक्षेप हें होय. एकंदर दासबोध ग्रन्थ वाचून पाहिला ह्मणजे प्रत्येक वाचकाचा असाच ग्रह झाला पाहिजे कीं समर्थांनीं प्रयत्नवाद सांगितला आहे. उद्योगावांचून स्वस्थ बसून केवळ परमेश्वरावर हवाला टाकून कार्य साधेल असें त्यांनीं केव्हां हि सांगितलें नाहीं. कांहीं तरी प्रयत्न करावा, हें त्यांच्या एकंदर उपदेशाचें मुख्य धोरण आहे. प्रयत्नावांचून जगणारीं माणसें किंवा राष्ट्रें मृतप्राय समजावीं. एकदां श्रीसमर्थांना शिष्यांनीं प्रश्न केला कीं या जगांत असा भेद कां दिसून यावा ? एक संपन्न कां आणि एक विपन्न कां? एक निर्मळ एक ओंगळ, एक राव एक रंक, एक उत्तम एक अधम, एक सुखी एक दु:खी, असा भिन्न भिन्न प्रकार कां असावा? याचें उत्तर 'प्रारब्ध' ह्मणून श्रीसमर्थांनीं दिलेलें नाहीं (१२–२–५, ६); तर ते ह्मणतात:—

हे सकळ गुणापासीं गती । सगुण भाग्यश्री भोगिती ।
अवगुणास दरिद्रप्राप्ती । येदर्थीं संदेह नाहीं ॥ ९-४-४.

राजा होणें किंवा प्रजा होणें हें आपणांवर, आपल्या गुणांवर, आपल्या कृतीवर अवलंबून आहे.

आपलें स्वहित व कळे जना । तेणें भोगिती यातना ॥

स्वहिताचा मार्ग न कळल्यामुळें अज्ञानी लोक दुःखांत दिवस कंठित बसता-त, दुसरें काय ? अज्ञान हें सर्व यातनांचें मूळ आहे. तरी पण, शिष्य वि-चारतात, कीं महाराज, समजा असा एकादा मनुष्य आहे कीं, त्याला या जगांत कोणी नाहीं, सोयरे नाहींत धायरे नाहींत, इष्ट नाहीं, मित्र नाहीं, कोणी नाहीं; खावयास नाहीं, पांघरावयास नाहीं; सारांश निराश्रित, दुबळा, मूर्ख, आळशी, असा एखादा करंटा असला तर त्यानें काय करावें ? यावर

लाहान थोर काम कांहीं । केल्यावेगळें होत नाहीं ॥ १२-९-६.

असा सामान्य सिद्धांत सांगून

ह्मणोन आळस सोडावा । यत्न साक्षपें जोडावा ।
दुश्चितपणाचा मोडावा । थारा बळें ॥ १२-९-८.

असा प्रयत्न करण्याविषयीं उपदेश करून शेवटीं समर्थ उलट विचरतात कीं,

घालून अकलेचा पवाड । व्हावें ब्रह्मांडाहून जाड ।
तेथें कैचें आणिलें द्वाड । करंटपण ॥ १२-९-२९.

मनांत आणील तर साऱ्या ब्रह्मांडाचें आकलन करण्याची शक्ति मनुष्यांत असतां त्याच्या ठिकाणीं करंटपण कां असावें, याचेंच मुळीं श्रीसमर्थांना नवल वाटतें ? ते विचारतात, हें करंटपण असतें तरी कसें? जो प्रयत्न करील तो करंटा कां राहील ?

व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।
तेणें प्राणी सदेव होती । देखत देखतां ॥ १५-३-७.

समर्थ ह्मणतात, तुह्मी पाहात आहां ना, कीं तुमच्या डोळ्यांदेखत तुमचे शे-जारीपाजारी 'देखत देखतां' ३०।३०, ४०।४० वर्षांत वैभवाचें शिखर गांठतात ? कां, तर व्याप आटोप करिती आणि धके चपेटे सोसिती ह्मणून. हें प्रत्यक्ष दिसत असून हि कपाळावर नुसता हात मारून स्वस्थ बसणारे लोक मूर्ख नव्हत काय ?

ऐसें हें आतां वर्ततें । मूर्ख लोकांस कळेना तें ।
विवेकी मनुष्य समजतें । सकळ कांहीं ॥ १५-३-८.

वरील एकंदर विवेचनांत सदैव होण्यास प्रयत्नाचीच अपेक्षा दर्शविली आहे. प्रयत्नांतीं परमेश्वर हें ह्मणणें बरोबर आहे, परतु हल्लीं आपणांस प्रयत्नापूर्वींच

परमेश्वरानें आपल्यासाठीं सर्व कांहीं करावें असें वाटूं लागलें आहे. परंतु समर्थ सांगतातः—

कष्टेंविण फळ नाहीं। कष्टेंविण राज्य नाहीं।
केल्याविण होत नाहीं। साध्य जनीं॥ १८-७-३.

ईश्वरावर हवाला टाकून स्वस्थ बसण्याकडे मनाची जी प्रवृत्ति होत आहे तिला या ओवींत आधार सांपडत नाहीं. प्रयत्नाला कंटाळून चैनींत काळ कंठणें, हा पुरुषार्थ नव्हे. प्रयत्नाची अवश्यकता प्रपंच आणि परमार्थ या दोहींकडे सारखीच आहे.

येहलोक अथवा परलोक। दोहिंकडे सारिखाचि विवेक॥ १८-७-६

प्रपंचांतली मुक्ति असो किंवा परमार्थांतली मुक्ति असो, कष्टावांचून ती प्राप्त होणार नाहीं. आपण कष्ट केल्यावांचून परमेश्वर आपणांस मुक्ति देणार नाहीं व शेजारीपाजारी ती आपणांस मिळवून देतील, ही हि आशा व्यर्थ होय. असें कधीं होत नाहीं. कष्ट करावे आपण व त्याचें फळ भोगूं द्यावें दुसऱ्याला, इतके मूर्ख किंवा परोपकारी अन्यत्र कोठें हि नाहींत. तेव्हां आपल्या मुक्तीसाठीं दुसरा कोणी धांवून येईल अशी आशा बाळगणें चुकीचें आहे. दुसऱ्याची आशा धरून प्रयत्न सोडणाराला श्रीसमर्थांनीं मूर्खांत काढला आहे. प्रपंचांत काय आणि परमार्थांत काय,

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला। त्याचा कार्यभाग बुडाला।
जो आपणचि कष्टत गेला। तोचि भला॥ १९-९-१६.

'जो आपणचि कष्टत गेला' ह्मटलें आहे, 'जो आपणचि बोलत गेला' असें चरण घातलेलें नाहीं.

जेहिं उदंड कष्ट केले। ते भाग्य भोगून ठेले।

व आपल्यासारखे

येर ते बोलताचि राहिले। करंटे जन॥ १८-७-१६.

'करी थोडें बोले फार' तो मूर्ख समजावा. नुसती वटवट करण्यास श्रीसमर्थांचें अनुमोदन नाहीं. नुसत्या बडबडीनें मोक्ष मिळत नसतो.

उगीच करिती बडबड। परी करून दाखवणें हें अवघड।
परस्थळ साधणें जड। कठिण आहे॥ १५-६-२१.

परस्थळ ह्मणजे मोक्षभुवन किंवा परस्थळ ह्मणजे शत्रूचा किल्ला, कोणता हि अर्थ घेतला तरी तें स्थळ नुसती बडबड करून कसें प्राप्त व्हावें ? त्याला प्रयत्न पाहिजे. फुशारकीच्या बडबडीवांचून प्रयत्न पाहिजे. पूर्वजांची कीर्ति गाऊं नये असें नाहीं, परंतु आपल्या हातून पूर्वजांना शोभेशी कांहीं कृति होत आहे कीं नाहीं याचा विचार केला पाहिजे. पूर्वजांची कीर्ति गाणें आणि स्वतः कांहीं न करणें यांत कांहीं मोठेपणा नाहीं.

चौदा पीढ्यांचे पवाडे । सांगती ते शाहाणे कीं वेडे ।
ऐकल्यानें घडे कीं न घडे । ऐसें पाहावें ॥ १५-६-८.

स्वदेश विपन्नावस्थेप्रत पोंचला असून व स्वतः त्या विपन्न स्थितीचा प्रत्यक्ष शांतपणें अनुभव घेत असून पूर्वजांच्या पराक्रमाची नुसती बढाई मारणें हा मूर्खपणा होय. (२–१–१२) काय व्हावयाचें असेल तें होईल असें मानून नशिबावर हवाला टाकून स्वस्थ बसणें, हें शहाणपणाचें लक्षण नव्हे. 'नशीब' हा शब्द षंढांनीं व 'प्रयत्न' हा शब्द पुरुषांनीं उच्चारावा. ललाटरेखा देखील प्रयत्नानें पालटतां येईल.

रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें ।
डोळेझांकणी करावी ते । काये निमित्य ॥ १५-६-९.

प्रयत्नवादाची येथें सीमा झाली. अशी ही समर्थांची तिसरी शिकवण आहे, तिचा विस्तार जितका करावा तितका करतां येणें शक्य आहे, कारण दासबोधांत प्रयत्नवादाचें प्रतिपादन किती तरी ठिकाणीं करण्यांत आलें आहे.

यापुढची **चवथी शिकवण** ह्मणजे मरणाविषयीं बेफिकीरपणा. मरण हें अपरिहार्य आहे, ह्मणून त्याची पर्वा न करतां स्वकर्तव्य करण्यास तत्पर असावें असें समर्थ शिकवितात. क्षणोक्षणाला मृत्यु जवळ जवळ येत चालला आहे.

संसार ह्मणिजे सवेंच स्वार । नाहीं मरणास उधार ।
मापीं लागलें शरीर । घडीनें घडी ॥ ३-९-१.

मृत्यु कोणाला टाळतां आला नाहीं. जेवढे जन्माला आले तेवढे मेले. जन्माला यावयाचें याचाच अर्थ मृत्यूच्या मार्गाला लागावयाचें. कोणी वाट चालण्याला नुकती सुरवात केली आहे, कोणी अर्धी वाट चालून गेले आहेत, कोणी शेवटाला जाऊन पोंचले आहेत. मागें पाऊल कोणाचेंच पडत नाहीं. इच्छा असो वा नसो जें पाऊल पडतें तें

पुढेंच पडतें. सर्वांना एकच ठिकाण गांठावयाचें असतें. मृत्यूच्या भीतीनें पळून जाऊन कोठें लपून बसावें असें मनांत आणलें तरी मृत्यु हुडकून काढतो.

मृत्याभेणें पळों जातां । तरी मृत्य सोडिना सर्वथा ।
मृत्यास न ये चुकावितां । कांहीं केल्या ॥ ३-९-३८.

मग भिऊन तरी काय उपयोग ? एवीं तेवीं मृत्यु जर टळत नाहीं तर त्याला तोंड देऊन त्याच्याशीं सामना करणेंच बरें. कितीहि भित्रा प्राणी असो, तो उलटून पडला ह्मणजे त्याचा पाठलाग करणारा थबकतोच. मरण, मरण, तें असें काय आहे? तें कोणाला येतें, शरिराला कां आत्म्याला ? शरिराला मरण आहे, आत्मा अमर आहे असें जर ज्ञान झालें तर मग मरणाची भीति ती कोठें उरली ?

आपणासी ठावचि नाहीं । जन्ममृत्य कैंचें काई ॥ ६-२-३४.

असा निर्धार झाला तर भ्यावयाचें कशाला ? देशकार्य किंवा देवकार्य अडून राहिलें आहे कशामुळें ? भीतीमुळें. विवेक करून ती भीतिच घालवितां आली तर मग कोणत्याही बिकट कार्याला हात लावण्यास कोण माघार घेईल ?

पुढें आशा धरूं नये । जीवित्वाची ॥ १४-१-१०.

हा बोध जर मनांत उतरला, तर मग

ऐसें जाणोनियां जीवें । याचें सार्थकचि करावें ।
जनीं मरोन उरवावें । कीर्तिरूपें ॥ ३-९-४४.

अशी इच्छा कोणास झाल्यावांचून राहील ?

कीर्तीची चाड ही याच्या पुढची शिकवण होय. कीर्तीसाठीं ह्मणून कार्याला प्रवृत्त व्हावयास नको आहे, तर निस्पृहपणें कर्तव्याला सुरवात केली ह्मणजे कीर्ति होतेच. कीर्तीसाठीं प्रयत्न केला तर कीर्ति होत नाहीं, पण निरपेक्षपणें स्वकर्तव्य बजाविलें ह्मणजे नको ह्मणत असतांही कीर्ति मागें लागते. कीर्ति फुकटची नाहीं.

झिजल्यावांचुनी कीर्ति कैंची । मान्यता नव्हे कीं फुकाची ।

टांकीचे घाव सोसल्यावांचून जसें देवपण येत नाहीं, तद्वत् कष्ट केल्याशिवाय मोठेपण मिळत नाहीं. स्वस्थ आरामशीर पडून राहून जर कीर्तीची माळ गळ्यांत पडती तर मग आपल्या पूर्वजांना इतकी दगदग नसती पडली;

परंतु सुखावर पाणी सोडल्याशिवाय कोणाचीही कीर्ति होत नाहीं. दोहोंपैकीं एक कांहीं तरी मिळेल. कीर्ति पाहिजे असल्यास सुख नाहीं, व सुख हवें असल्यास कीर्ति नाहीं.

कीर्ति पाहों जातां सुख नाहीं। सुख पाहातां कीर्ति नाहीं ॥

तात्पर्य, कीर्ति प्राप्त होण्याला किंमत फार पडते, ह्मणून आपण बहुतेक जण तिचा नाद सोडून देऊन स्वतःच्या सुखासाठींच धडपड करीत आहोंत; आणि इतकें करून हि सुख मिळत नाहीं तें निराळेंच. मग असें आहे तर खरोखर आपण देहममता सोडून देऊन कष्ट करण्यास कां न तयार व्हावें? मरणाची भीति विवेकानें दवडितां आली तर मनुष्य कष्ट करण्यासही मागें-पुढें पाहणार नाहीं. कोट्यावधी लोक जन्मास येतात आणि मरतात, परंतु कीर्ति केल्यावांचून जे मरतात त्यांचें जिणें व्यर्थ होय.

कीर्ति करून नाहीं मेले। ते उगेच आले आणि गेले।
शाहाणे होऊन भुलले। काये सांगावें ॥ १२-८-२७.

ह्मणून समर्थ ह्मणतात, कर्तव्याला जागा; नुसता बायकापोरांचा संसार करूं नका; स्वदेश, स्वधर्म स्मरा; कांहीं करून मरा, फुकट मरूं नका. समर्थ शिष्यांना विचारतात, कीं अशी कोणती शाश्वत सुखाची वस्तु या प्रपंचांत आढळली आहे कीं जिचा लोभ तुम्हांस सुटत नाहीं?

येथील येथें अवघेंचि राहातें। ऐसें प्रत्ययास येतें।
कोण काय घेऊन जातें। सांगाना कां ॥ १२-८-२८.

तात्पर्य, विषयाबद्दल वैराग्य उपजलें पाहिजे. जो विरक्त असेल तोच कांहीं राष्ट्रकार्य करूं शकेल. ह्मणून वैराग्य असावें ही समर्थांची **सहावी शिकवण** होय. अभ्यासानें आणि विचारानें वैराग्य प्राप्त होणें शक्य आहे. जे नैसर्गिक गुण आहेत त्यांची गोष्ट बाजूस राहो, परंतु शिकून येण्यासारखे जे गुण आहेत त्यांचा अभ्यास मुमुक्षूनें अगत्य केला पाहिजे.

रूप लावण्य अभ्यासितां नये। सहजगुणास न चले उपाये।
कांहीं तरी धरावी सोये। अगांतुक गुणाची ॥ १४-६-१.

हे आगंतुक गुण कोणते ते सर्व श्रीसमर्थांनी द. १४×१ त दिले आहेत. त्या गुणांचा अभ्यास करणें हें या सांप्रदायांत येऊं पहाणारांचें कर्तव्य आहे; असो. महंताच्या ठिकाणीं पूर्ण वैराग्य पाहिजे, एरवीं त्याच्या हातून लोकसंग्रह व्हावयाचा नाहीं. ज्यानें स्वार्थाचा त्याग केला नाहीं त्यानें परहित साधण्याचा

आव घालूं नये. आपण वैराग्य ह्मणून जें कांहीं समजतों, तीच कल्पना श्रीसमर्थांची नाहीं. जो अंगाला राख फांसून कांहीं करीत नाहीं तो विरक्त असें आपण समजतों, परंतु समर्थांनीं विरक्ताची व्याख्या निराळी केली आहे. विरक्ताबद्दल आपली विपरीत कल्पना इतकी दृढ होऊन बसली आहे, कीं ती सोडून देण्यासाठीं द० २×९ वाचकांनीं मुळावरूनच वाचावा, अशी शिफारस केल्याशिवाय मला गत्यन्तर नाहीं. उपाधिरहित तो विरक्त अशी आपली कल्पना कशावरून झाली आहे कोण जाणे, पण श्रीसमर्थ उलटें सांगतात कीं, विरक्तानें

उपाधीसी विस्तारावें ।

मात्र त्यानें

उपाधींत न संपडावें ॥ ११-५-९.

ह्मणजे झालें. सर्व प्रकारची उपाधी महंतानें करावी, परंतु आपण मात्र त्या उपाधींत गुरफटलें जाऊं नये.

विरक्तें उपाधी करावी । आणी उदासवृत्ति न संडावी ॥२-९-२६.

विरक्तानें सर्व कांहीं करावें, पण त्या कर्माचा आपल्या ठिकाणीं लेप होऊं देऊं नये. कांहीं करावयाचें नाहीं असें तर नाहींच, पण उलट तो ह्मणजे कोणत्या कामांत नाहीं असें नसावें; मात्र तो सर्वत्र असूनही कोठेंच नाहीं असें लोकांना भासावें.

आहे तरी सर्वां ठाईं । पाहों जातां कोठेंचि नाहीं ।
जैसा अंतरात्मा ठाईंचा ठाईं । गुप्त जाला ॥ ११-६-१४.
त्या वेगळें कांहींच नसे । पाहों जातां तो न दिसे ।
न दिसोन वर्तवीतसे । प्राणीमात्रांसी ॥ ११-६-१५.

याचे नांव विरक्त. ही समर्थांची शिकवण आहे, कां हें त्यांनीं आपण होऊन आपलेंच चरित्र सांगितलें आहे, असा भ्रम पडतो. एकंदरींत विरक्त ह्मणजे तो, कीं जो आपल्या हातीं मुख्य सूत्र घेऊन साऱ्या समाजाला चालवितो. समर्थांनीं शिकविलेंच आहे कीं, महंतानें

मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करवावें ॥

विरक्त ह्मणजे तर मग मोठा लबाड मनुष्य असला पाहिजे ? नव्हे, त्याला लबाड कसा ह्मणतां येईल? त्याला स्वतःला यांतलें काय पाहिजे असतें? एक

लंगोटी, एक कुबडी, एक साळ आणि एक झोळी इतक्या गोष्टी त्याला पुरे आहेत, यापेक्षां त्याच्या झोळींत सारें राज्य जरी कोणी अर्पण केलें तरी तें त्याला नको आहे. स्वदेश, स्वधर्म यांच्या कल्याणासाठीं त्याचा अवतार, तें कल्याण झालें म्हणजे त्याला दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा नाहीं. त्याच्या अवताराचा हेतुच हा, कीं तो लोकांना हवासा होऊन लोकांनीं त्याच्या नादीं लागावें आणि त्याचें ऐकून स्वतःचें कल्याण करून घ्यावें.

कोठेंच पडेना दृष्टीं । ठाईं ठाईं त्याच्या गोष्टी ।
वाग्विलासें सकळ सृष्टी । वेधिली तेणें ॥ १९-९-२८.

पण त्याला मात्र लोकांच्या कल्याणापरती दुसरी लालुच नाहीं.

जेथें तेथें नित्य नवा । जनासी वाटे हा असावा ।
परंतु लालचीचा गोवा । पडोंचि नेदी ॥ १९-६-२१.

आणि म्हणूनच समर्थ शिष्यांना शिकवितात, कीं ज्याला लोकांची मनें आपलींशीं करून घ्यावयाचीं असतील त्यानें पूर्णपणें निस्पृह असलें पाहिजे.

निस्पृहता ही समर्थांची सातवी शिकवण होय. देशकार्य व देवकार्य याशिवाय महंताला निराळे स्वहित नसावें. प्रपंचाविषयीं त्यानें उदास असावें. स्वार्थ ज्याचा गेला त्यालाच परमार्थ साधेल. स्वार्थी मनुष्यानें परहिताचा कितीही आव घातला, तरी त्याला लोक मिळत नाहींत.

उदासवृत्तीस मानवे जन ॥ १२-९-२६.

म्हणून महंताला स्वार्थाची आसक्ती लवमात्र नसावी. मनुष्याला एक कोणता तरी अर्थ साधतो आणि म्हणून दोन्ही अर्थांसाठीं धडपड केल्यास एकही अर्थ पुरा साधत नाहीं. स्वार्थ न सुटेल तर परार्थ साधणार नाहीं. परार्थ साधण्यास स्वार्थत्याग पाहिजे. महंतानें लोकसंग्रहासाठीं परिभ्रमण करावयाचें, पण तें निस्पृहपणें केलें पाहिजे. परार्थाच्या नऊ दिवस बाता मारून दहाव्या दिवशीं हळूच स्वार्थाचें घोडें पुढें ढकललें, म्हणजे पाहिल्या नऊ दिवसांची किंमत गेली म्हणून समजावें. कारण,

स्वता निस्पृह असेना । त्याचें बोलणेंचि मानेना ॥ १९-६-३.

श्रीसमर्थांच्या कार्याला अर्धवट माणसें नको होतीं. महंताची निस्पृहता लोकांच्या कसोटीला पूर्णपणें उतरली तरच लोक त्याच्या भजनीं लागतील. त्याच्या ठिकाणीं किंचित् जरी स्वार्थाची मळमळ लोकप्रत्ययास आली तरी

त्याच्या हातून मग कांहीं व्हावयाचें नाहीं. महंताची निस्पृहता कडकडीत पाहिजे.

उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें । मळमळित अवघेंचि टाकावें ।
निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥ १९-६-१५.

यासाठीं महंतानें

मोलें कीर्तन करूं नये । कोठें तरी ॥ १४×१.

मोल ठरवून किंवा मिळण्याच्या आशेनें त्यानें कीर्तन करूं नये इतकेंच नव्हे तर,

दिल्या द्रव्य घेऊं नये. ॥ १४×१.

त्याची दृष्टी असल्या क्षुद्र गोष्टींकडे नसावी. सामान्य लोकांच्या वरच्या पायरीवर त्यानें असलें पाहिजे. त्यानें

परलोकीं वास करावा । समुदाव उगाच पहावा ॥ १९-७-११

अशा प्रकारच्या वैराग्यशील आणि निस्पृह मनुष्याचें तेज समाजांत पडून त्याच्या वचनावर साऱ्या लोकांचा विश्वास बसून ते त्याच्या नादीं लागतील यांत काय आश्चर्य आहे ?

निस्पृहें वगत्रुत्व सांडूं नये ॥

हें खरें, पण त्याचें वक्तृत्व नेहमीं प्रेमळ आणि मृदु असावें. आपल्या वाणीनें त्यानें कोणाच्याही अंतराला ढका लावूं नये हें त्यानें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ह्मणूनच महंताचें वचन मृदु असावें, अशी समर्थांची **आठवी शिकवण** आहे.

जगामधें जगमित्र । जिव्हेपासीं आहे सूत्र ॥ १९×२.

हें महंतानें विसरूं नये. देशासाठीं आणि धर्मासाठीं मिळतील तितके लोक मिळवावयाचे, हा आपल्या सांप्रदायाचा हेतु आहे, हें त्यानें अखंड हृदयांत वागवावें. असें झालें ह्मणजे कोणालाही आपल्या वाणीनें दुखविण्याचें पाप महंत कां करील ? कठोर वचनाचा उपयोग शहाण्यावर केला तर कदाचित् अपाय व्हावयाचा नाहीं; परंतु शहाणा आणि वेडा असे दोघेही मृदु वचनानें जर आपल्याकडे वेधून घेतां येतात, तर मग कठोर वचनाचा उपयोग केव्हांच न करणें बरें नव्हे काय ? महंतानें

नाना जनाचें हृदय । मृद शब्दें उकलावें ॥ १९×२.

सर्वांनाच त्यानें आपल्या वचनानें निववावें. कोण केव्हां कामास येईल याचा कांहीं नेम नसतो, ह्मणून थोर असोत, लहान असोत, महंतानें सर्वांशींच प्रेमळ वर्तन ठेवावें. त्यानें

उंच नीच ह्मणों नये। सकळांचें निववावें हृदय॥ १९×२.

महंत हा कार्यैकदृक् असला ह्मणजे साहजिकच त्याच्या मुखांतून केव्हांहि मर्मभेदक उद्गार निघणार नाहींत. दुसऱ्याचें दुःख पाहून साहजिकच त्याला दुःख वाटेल. दुसऱ्याचा आनंद तोच याचा आनंद. श्रीसमर्थ शिकवितात:—

दुसऱ्याच्या दुःखें दुःखवावें। परसंतोषें सुखी व्हावें।
प्राणिमात्रांस मेळऊन घ्यावें। बऱ्या शब्दें॥ १२-१०-७.

लोकांना हिडिस फिडिस करून ते थोडेच आपणांकडे येणार आहेत? यासाठीं

वेड्यास वेडें ह्मणों नये। वर्म कदापि बोलों नये।
तरीच घडे दिग्विजये। निस्पृहासी॥ १३-१०-२६.

महंताचें वचन जसें मृदु असावें तसेंच त्याचें आचरण क्षमा आणि शांति यांनीं युक्त असावें. महंताच्या ठिकाणीं क्षमा, शांति, सहिष्णुता हे गुण असले पाहिजेत अशी समर्थांची **नववी शिकवण** आहे. महंत क्षमाशील असावा. त्यानें

अन्याये थोर अथवा अल्प। क्षमा करीत जावे॥ ११-५-५.

त्याच्या ठिकाणीं राग नसावा. या रागाच्या योगानें मित्र देखील शत्रु बनतात असा जगाचा अनुभव आहे. यासाठीं महंतानें

कदापि रागास न यावें। क्षमारूपें॥ १२-१०-१०.

राग येण्यासारख्या प्रसंगीं देखील त्यानें शांति धरावी.

उदंड धिःकारून बोलती। तरी चळों नेदावी शांति।
दुर्जनास मिळोन जाती। धन्य ते साधु॥ १२-१०-१६.

खरें आहे, दुसऱ्यानें धिःकार केला ह्मणून महंताची शांति कां ढळेल? ज्याला व्यर्थ मानापमानाची पर्वा असते त्याचें हें पाहाणें आहे, परंतु महंताला श्रीसमर्थांनीं शिकविलें आहे कीं,

कांहीं मान इछूं नये। कोठें तरी॥ १४×१.

मग दुसऱ्यानें आपला धिःकार केल्याचें सुखदुःख कोठें उरलें?

धिःकारिल्या धिःकारेना । तोचि माहापुरुष ॥ १९-४-२५.

याचें तात्पर्य असें कीं, आपण याचा इतका धिःकार करीत असूनही हा शांत तो शांत, असें पाहून लोकच उलटे ओशाळतात, ते विचार करूं लागतात, त्यांना पश्चात्ताप होतो व अखेरीस ते त्याला भजूं लागतात. म्हणून समर्थांनीं शिकविलें आहे कीं,

धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे ।
प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥ १५-६-२२.

ह्या सर्व शिकवणींत येथून तेथून श्रीसमर्थांचें एक धोरण आहे. हरिकथा निरूपण आणि राजकारण हीं दोन सांप्रदायाचीं अंगें असल्यामुळें व उभय पक्षीं लोकसंग्रहाची अपेक्षा असल्यामुळें महंताला समर्थांनीं जें शिकविलें आहे तें एकच हेतु धरून होय. तो हेतु म्हणजे एवढाच कीं महंताच्या ठिकाणीं असे गुण असावेत कीं जेणेंकरून त्याला पुष्कळ लोक येऊन मिळतील.

जो बहुतांचें सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना ॥ ११-५-१८.

म्हणून महंताच्या ठिकाणीं सहिष्णुता पाहिजे. म्हणून त्यानें

बरें वाईट सोसावें । समुदायाचें ॥
स्वयें आपण कष्टावें । बहुतांचें सोसित जावें ।
झिजोन कीर्तीस उरवावें । नाना प्रकारें ॥ १२-१०-१८

ह्याच शिकवणीला अनुसरून श्रीसमर्थ सांगतात, कीं लोकांच्या उपयोगीं पडण्याचा कोणताही प्रसंग महंतानें फुकट दवडूं नये.

परोपकार करणें ही समर्थांची दहावी शिकवण होय.

नरदेह हा स्वाधेन । सहसा नव्हे पराधेन ।
परंतु हा परोपकारीं झिजऊन । कीर्तिरूपें उरवावा ॥ १-१०-२५

परोपकारास तत्पर असणें हें सत्वगुणाचें द्योतक आहे. परोपकार कोणावर करावा आणि कोणावर करूं नये असा भेदाभेद नाहीं. दुर्जनावर देखील परोपकार करून त्यांना आपल्या कार्याकडे ओढावें.

शरीर परोपकारीं लावावें । बहुतांच्या कार्यास यावें ॥
उणें पडों नेदावें । कोणियेकाचें ॥ १२-१०-५.

दुसऱ्यांना आत्मवत् मानून त्यांच्या कार्याला आपण तत्पर राहिल्यास साहजिकच ते आपल्या कार्याला येतील. कोणावर कसाहि बरा वाईट प्रसंग आल्यास त्यावेळीं त्याच्या मदतीला धांवून जाणें हें महंताचें काम आहे. प्रसंगीं तोंड लपविणें हें योग्य नव्हे. चांगल्या प्रसंगीं शेंकडों लोक जमतात, पण एखाद्यावर वाईट प्रसंग आल्यास त्यावेळीं मात्र त्याचे भरंवशाचे इष्टमित्र देखील लपवालपवी करितात. अशा प्रसंगीं महंतानें त्याच्या कामास जाण्यास चुकूं नये.

आपलें अथवा परावें। कार्य अवघेंच करावें।
प्रसंगीं कामास चुकवावें। हें विहित नव्हे॥ १२-१०-२१

सांप्रदायाचीं एकंदर लक्षणें देण्यांत समर्थांचा जो मुख्य हेतु तो ह्या परोपकाराच्या शिकवणींत देखील आहे. परोपकार कां करावा, प्रसंगीं दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडावें तें कां? परोपकार अशासाठीं करावयाचा व लोकांच्या बऱ्यावाईट प्रसंगीं अशासाठीं उपयोगीं पडावयाचें कीं, त्यांनीं आपल्या कामाला येऊन मिळावें.

आपल्या कार्यास तत्पर। लोक असती लाहानथोर।
तैसाचि करी परोपकार। मनापासुनी॥ १९-४-२२

उत्कटता ही समर्थांची शेवटची ह्मणजे **अकरावी शिकवण** होय. ही शिकवण येथवर दिलेल्या दहा शिकवणींपासून निराळी नाहीं. श्रीसमर्थांचें आपल्या शिष्यांना इतकेंच सांगणें आहे, कीं जगदुद्धारार्थ भिक्षेकऱ्याचा वेष पतकरून परिभ्रमण करणाऱ्याच्या ठिकाणीं कोणता ना कोणता तरी एखादा गुण उत्कट रीतीनें वसत असला पाहिजे. कोणत्या तरी एखाद्या गुणाची महंताच्या ठिकाणीं पराकाष्ठा झाली पाहिजे. तरच लोक

तया माहांपुरुषाकारणें। धुंडीत येती॥ १२-१०-३१.

श्रीसमर्थ शिकवितात,

उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान। उत्कट च्यातुर्य उत्कट भजन।
उत्कट योग अनुष्ठान। ठाईं ठाईं॥ १९-६-२२.
उत्कट निस्पृहता धारिली। त्याची कीर्ति दिगांतीं फांकली।
उत्कट भक्तीनें निवाली। जन मंडळी॥ १९-६-२३

भक्ति किंवा ज्ञान किंवा चातुर्य किंवा भजन किंवा योग किंवा अनुष्ठान किंवा

निस्पृहता किंवा दुसरा कोणताही एखादा गुण, यांपैकीं कोणत्या तरी निदान एका गुणाचा महंताच्या ठिकाणीं अगदीं कडेलोट झाला पाहिजे. कोणताही एकच गुण उत्कट रीतीनें एखाद्याच्या अंगीं असला तरी अशा पुरुषासंबंधानें लोकांना आदर वाटत असतो, मग सर्वच गुणसमुच्चयानें ज्याच्या ठिकाणीं वास करतील तो साऱ्या राष्ट्राला हालवील यांत काय आश्चर्य आहे ! हे सर्व गुण श्रीसमर्थांच्या ठिकाणीं होते, हें मी महाराष्ट्रवाचकांस सांगावयास नको आहे. ज्यांच्या ठिकाणीं या गुणांपैकीं एक किंवा अधिक गुण वास करितात अशांच्याच हातून कांहीं तरी राष्ट्रकार्य किंवा धर्मकार्य होत असतें, नाहींपेक्षां यांपैकीं अंगीं कोणताही गुण नसून नुसती सदिच्छा धरून देशभर भटकण्यांत कोणीं सारें आयुष्य जरी खर्च केलें तरी त्यापासून कोणाचेंही कल्याण होण्याचा संभव नाहीं. देशासाठीं किंवा धर्मासाठीं ज्यांच्या शुद्ध अंतःकरणामध्यें कांहीं कांहीं उच्च व पवित्र इच्छा स्फुरण पावत असतात त्यांनीं लक्षांत ठेवावें कीं,

कांहीं येक उत्कटेंविण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण ।
उगेंच वणवण हिंडोन । काये होतें ॥ १९-६-२४.

असा हा रामदासी सांप्रदाय आहे. सांप्रदायाच्या ह्या सर्व किंवा कांहीं लक्षणांनीं युक्त असा महंत असला, ह्मणजे

नभामाजी तारांगणें । तैसे लोक ॥ १२-९-२७.

त्याच्या भोंवतीं गोळा होतील. हें कार्य सर्वांनाच साधतें असें नाहीं; परंतु जो महंत ह्मणजे मठपति आहे त्याच्या ठिकाणीं तरी समुदाय करण्याची क्षमता असली पाहिजे. ज्याला समुदाय करण्याची अक्कल नसेल त्यानें मठपति होऊं नये, परंतु आपल्या ठायीं कार्यक्षमता नसतांही पोकळ डौल घालून सांप्रदायाला कमीपणा आणणें बरें नव्हे.

अभ्यासें प्रगट व्हावें । नाहीं तरी झांकोन असावें ।
प्रगट होऊन नासावें । हें बरें नव्हे ॥ १९-७-१७.

जो महंत ह्मणून ह्मणवील त्याला लोक सांभाळतां आले पाहिजेत. तसें ज्यांच्यानें होत नसेल त्यानें महंत, मठपति, पुढारी ह्मणून मिरवूं नये, आपल्या एकट्याचेंच जें काय पारमार्थिक कल्याण करून घेणें असेल तेवढेंच त्यानें करावें.

५

तस्मात् लोकिकीं वर्ततां नये । त्यास महंती कामा नये ।
परत्र साधनाचा उपाये । श्रवण करून असावें ॥ १९-७-१५.

आपल्याला उपाधी होत नाहीं, तर आपण उपाधींत पडूं नये, परंतु आपल्या योग्यतेबाहेरचें काम करण्याचा आव घालून स्वत:ला आणि लोकांना विनाकारण कष्टी करूं नये. (१९४८) स्वदेश व स्वधर्म यांना कोणती स्थिति प्राप्त झाली आहे याचें ज्ञान महंताला पाहिजे व ती सुधारण्याचा मार्ग इतरांना त्यानें आंखून दिला पाहिजे. फार काय सांगावें, महंताला ह्मणजे कांहीं ठाऊक नाहीं असें नसावें.

ऐसा जाणे जो समस्त । तोचि महंत बुद्धिवंत ॥ ११-६-७.

श्रीसमर्थांची ही एकंदर शिकवण जो अनुसरील तोच महंत.

हे सिकवण धरितां चित्तीं । सकळ सुखें वोळगती ।
आंगीं बाणे महंती । अकस्मात ॥ १४-१-८०.

जो महंत आहे त्यानें दुसरे महंत करून त्यांना अशा प्रकारच्या युक्तिबुद्धीनें भरून

जाणते करून विसरावे । नाना देसीं ॥

हें जें कार्य श्रीसमर्थांनीं स्वतः केलें व आपल्या शिष्यांना शिकविलें तें एका ठिकाणीं संकलित करून साररूपानें महाराष्ट्रवाचकांना सादर केलें आहे.

अशा प्रकारें श्रीसमर्थांच्या देखरेखीखालीं तयार झालेले त्यांचे हजारों शिष्य सर्व महाराष्ट्रभर किंबहुना सर्व देशभर जेव्हां संचार करीत होते, तेव्हां त्यांनीं राष्ट्राची केवढी कामगिरी बजावली असली पाहिजे! इतिहासांत, बखरींत, किंवा चरित्रांत या गोष्टी दिलेल्या नाहींत, परंतु श्रीसमर्थांचें चरित्र आणि त्यांची शिकवण इत्यादिकांचा विचार केला असतां समर्थांचे सारे शिष्य ह्मणजे स्वदेश–स्वधर्म–स्वबांधव यांच्या कल्याणासाठीं, यांच्या ऐहिक व पारमार्थिक कल्याणासाठीं, जगाच्या उद्धारासाठीं सर्वत्र संचार करणारे श्रीसमर्थांचे दूत होत, असें अनुमान काढण्यास वाचकांस कठिण जाऊं नये असें वाटतें.

जेथें अखंड नाना चाळणा । जेथें अखंड नाना धारणा ।
जेथें अखंड राजकारणा । मनासी आणिती ॥ १९-१०-१.

अशा सद्गुरूंच्या सान्निध्यांत राहून राष्ट्रसेवा करणारे किती भाग्यवान् होत! काय मौज असेल ती! मध्यें सद्गुरु आणि शेंकडों शिष्य भोंवताली असून

जेव्हां स्वारी संचार करण्यास, गांवांतून काय आणि अरण्यांतून काय , निघत असेल तेव्हां त्या सर्व शिष्यांचीं अंतःकरणें स्वदेश–स्वधर्म यांच्या प्रेमानें किती उचंबळून जात असतील ! स्वतःच्या प्रापंचिक सुखदुःखाची कोणालाच काळजी नव्हती. आपल्या उपासनेच्या नांवाखालीं सर्वत्र परिभ्रमण करणारे श्रीसमर्थ त्यावेळीं महाराष्ट्रांत कोणाला माहित नसतील असें वाटत नाहीं.

उपासना करूनियां पुढें । पुरवलें पाहिजे चहुंकडे ।
भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ॥ १९-१०-८.

हजारों लोक त्यांच्या दर्शनास येत असत व तितक्यांच्या अंतःकरणाची परीक्षा करून श्रीसमर्थ त्यांना युक्तिबुद्धीच्या गोष्टी सांगत.

जितुकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें ।
शाहाणे करून सोडावे । बहुत जन ॥ १९–१०–१४.

परंतु खुद्द समर्थांचा शिष्यसमुदाय केवढा आहे आणि ते सर्व काय करितात याची कल्पना लोकांस नसे.

किती लोक तें कळेना । किती समुदाव आकळेना ।
सकळ लोक श्रवणमनना । मधें घाली ॥ १९–१०–११.

परिभ्रमण करितांना श्रीसमर्थ आपल्या बरोबर अशक्त शिष्य घेत नसत. उघडच आहे, त्यांची स्वारी निघावयाची ह्मणजे थोडीच अगदीं नेमक्या वेळेला, नेमक्या मार्गानें आणि नेमक्या ठिकाणीं जावयाची. त्यांचा मामला धकाधकीचा असे.

धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ।
नाना बुद्धी शक्ताला । ह्मणोनि सिकवाव्या ॥ १८–१०–२२.

असे सशक्त शिष्य बरोबर घेऊन स्वारी निघावयाची. एकाच ठिकाणीं फार दिवस तळ देऊन ते राहत नसत.

जुन्या लोकांचा कंटाळा आला ।
तरी नूतन प्रांत पाहिजे धरिला ॥ १९-१०-१८.

त्या कामीं त्यांना आळस मुळींच खपत नसे. महंतानें आळस केला ह्मणजे त्याची महंती बुडाली ह्मणून समजावें.

देह्याचा अभ्यास बुडाला । ह्मणिजे महंत बुडाला ।

यासाठीं आळस न करतां

लागवेगें नूतन लोकांला । शहाणे करावें ॥ १९-१०-१९.

समर्थांनीं ठिकठिकाणीं आपल्या शिष्यांकरवीं मठ स्थापन केले व त्या शिष्यांनीं आपआपल्यापरी तोच कित्ता गिरविला.

लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले ।
भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥ १५-२-२६.

श्रीसमर्थांचें जें सामर्थ्य तें यांतच आहे. सर्व महाराष्ट्राला त्यांनीं एक केलें. एकाच इच्छेनें सर्व महाराष्ट्राला त्यांनीं उद्दीप्त केलें. एकाच कार्याकडे सर्व महाराष्ट्राचें लक्ष त्यांनीं वेधून घेतलें. श्रीरामदासस्वामी यांना समर्थ कां ह्मणत, याविषयीं अनेकांचे अनेक तर्क आहेत. कोणी ह्मणतात, दासपंचायतनांत ते सर्वांहून वडिल होते ह्मणून त्यांना समर्थ ह्मणत; कोणी ह्मणतात, कीं, ते भिक्षेला निघाले ह्मणजे " जय जय रघुवीरसमर्थ " असा श्रीरघुवीराचा जय-जयकार करीत ह्मणून त्यांना लोक समर्थ ह्मणूं लागले. असे अनेकांनीं अनेक तर्क केले आहेत. या प्रश्नाचा निकाल नुसत्या तर्कांनें लावावा ही गोष्ट मला इष्ट वाटत नाहीं. शिवाय असें कीं, असा तर्क करण्याचें कारणही नाहीं. समर्थपदवी कोणाला प्राप्त होते हें श्रीरामदासांनींच दासबोधांत एके ठिकाणीं सांगून ठेवलें आहे. " समर्थ " शब्दाची उपपत्ति त्यांनींच दिलेली असल्यावर त्याहून निराळी उपपत्ति बसविण्याचा आपणास काय अधिकार आहे ?

जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थाचें लक्षण ॥ १९-४-२१.

असें एका ठिकाणीं मोघम सांगून दुसरीकडे ते ह्मणतातः—

बहुत जनास चालवी । नाना मंडळें हालवी ।
ऐसी हे समर्थ पदवी । विवेकें होते ॥ १८-१०-४६.

जो समाजाच्या सुखदुःखाचीं सूत्रें आपल्या हातीं धरून साऱ्या समाजाला चालवितो, कार्याकडे प्रवृत्त करितो व सन्मार्गावर आणून सोडतो,तो समर्थ. समर्थ ही पदवी त्याला मिळते. श्रीरामदासस्वामींनीं अखिल महाराष्ट्रामध्यें चलन उत्पन्न करून

ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्तमंडळ्या मानाव्या ।
संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ॥ १९-६-१४.

या उपदेशाप्रमाणें आपण स्वतः कृति केली, ह्मणून त्यांना समर्थ ह्मणत, असें अनुमान काढणें वरील समर्थोक्तीवरून अपरिहार्य आहे असें वाटतें.

अशा प्रकारें चाफळखोऱ्यामध्यें जगदुद्धाराचें कार्य समर्थांनीं चालविलें असतां ही बातमी श्रीशिवाजी महाराजांना लागली व त्यांनीं त्यांची अति प्रयासानें भेट घेतली.

ही भेट चाफळखोऱ्यांत शिंगणवाडीस एका औदुंबराच्या वृक्षाखालीं झाली अशी दंतकथा आहे. त्या प्रसंगीं शिवाजी महाराजांना समर्थांनीं जो उपदेश केला तो "लघुबोध" या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तोच दासबोधाच्या १३ व्या दशकाचा ६ वा समास होय. हा बोध अध्यात्मपर आहे. यांत सारासारविचार सांगून प्रत्ययज्ञानाचें महत्त्व दाखविलें आहे. या समासांतील शेवटची ओवी समजली तरी देखील पुष्कळ आहे. ती ओवी अशी:—

ह्मणोनि ज्ञाता धन्य धन्य । जो निर्गुणेसीं अनन्य ।
आत्मनिवेदनें मान्य । परम पुरुष ॥ १३–६–३१.

राजकारणपर जो कांहीं उपदेश ठिकठिकाणीं दासबोधांत आला आहे तो सर्व एकट्या श्रीशिवाजी महाराजांकरितांच आहे असें ह्मणतां येणार नाहीं; कारण राजकारण करणें हें या सांप्रदायाचें एक अंग असल्यामुळें राजकाणाविषयींचा उपदेश एकंदर शिष्यवर्गास श्रीसमर्थांनीं केलेला आहे असेंच मानणें योग्य होणार आहे. हें माझें ह्मणणें खरें असेल तर यापासून इष्ट असें एक अनुमान निघतें. शिष्यांच्या ठिकाणीं राजकारणपर उपदेश ऐकण्याची पात्रता असल्यावांचून कांहीं तो उपदेश समर्थांनीं त्यांना केला नाहीं; तेव्हां अशा प्रकारचा उपदेश ऐकण्याची पात्रता समर्थांच्या शिष्यांना व त्यावेळच्या महाराष्ट्रीयांना होती असें मानणें भाग आहे.

राजकारणपर जेवढा उपदेश आहे तेवढा कोणा एका विशिष्ट शिष्यास अनुलक्षून नसून तो सामान्यपणें सर्वांनाच अनुलक्षून आहे हें खरें, तथापि द० १८×६ हा समास केवळ श्रीशिवाजी महाराजांकरितांच दिसतो.

बरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजा भोवानी ।
परंतु विचार पाहोनी । कार्य करणें ॥ १८–६–९.

ईश्वरानें व विशेषतः तुळजाभवानीनें तुमचा पतकर घेतला आहे, ती तुह्मांस अंगीकृत कार्यांत यश देईल; तथापि तुह्मी आपल्याकडून जें करणें तें विचारानेंच केलें पाहिजे. ही ओवी शिवाजी महाराजांशिवाय दुसऱ्या कोणास अनुलक्षून असणार ? तुळजाभवानी ही श्रीशिवाजी महाराजांचीच

बिशेष अभिमानी होती आणि ह्मणून ही ओवी व हा समास केवळ शिवाजी महाराजांनाच अनुलक्षून आहे. हा समास फार गोड आहे. तो वाचकांनीं मुळावरूनच वारंवार वाचावा. श्रीसमर्थ व शिवाजी महाराज यांचें परस्पर प्रेम या समासावरून व्यक्त होत आहे. शिवाजी महाराजांना देशकार्यांत यश येत चाललेलें पाहून समर्थांच्या अंत:करणांत जें प्रेम उचंबळत असलें पाहिजे तें उद्गाररूपानें या समासांत बाहेर पडलें आहे. या समासांत एक ओवी अशी आहे:—

म्लेंच दुर्जन उदंड। बहुतां दिवसांचें माजलें बंड।
याकारणें अखंड। सावधान असावें॥ १८-६-१२.

ह्या ओवींत समर्थांनीं शिवाजी महाराजांना अखंड सावधान असण्याविषयीं उपदेश केला आहे. त्याचें कारण त्यांनीं असें दिलें आहे कीं, म्लेंछ लोक फार दिवसांचे मातले आहेत, तेव्हां त्यांची रग जिरविणें सामान्य गोष्ट नव्हे. म्लेंछ लोक त्यावेळीं राज्यपद पावले होते. त्यांच्या सत्तेला समर्थांनीं बंड ह्मटलें आहे, अर्थात् ती सत्ता झुगारून स्वराज्य स्थापण्याच्या इच्छेनें कोणीं हातीं तरवार घेतली असती तर त्याच्या कृतीला—मग तींत यश येवो वा न येवो--समर्थांनीं बंड ह्मटलें नसतें. अफझुलखानाच्या वधानंतर शिवाजीमहाराज श्रीसमर्थांना भेटावयास गेले होते, त्या वेळचा हा समास आहे, अशी दंतकथा आहे. ही दंतकथा खरी असावी असें वाटतें. साग्र समास वाचल्यावर ही कल्पना दृढ होते. अफझुलखानाच्या भेटींतून शिवाजीमहाराज यश संपादून आले ही गोष्ट लहानसहान नव्हती, आणि ह्मणूनच "देणें ईश्वराचें" असें चरण घालून, त्या प्रसंगाचें महत्व श्रीसमर्थांनीं दर्शविलें आहे. किंबहुना शिवाजी महाराजांचें अशा बिकट प्रसंगीं रक्षण केल्याबद्दल श्रीसमर्थांनीं या समासांत माहाराजांना उपदेश करतां करतां ईश्वराचें उपकार आठविले आहेत. महाराजांना अफझुलखानाच्या अंतराची बरोबर कल्पना झाली होती, याला अनुसरूनच

परीक्षिणें परांतर। देणें ईश्वराचें॥

हीं दोन चरणें नाहींत काय? आणि अफझुलखानासारखा बलवान् कपटमती दगा करावयास आला असतां त्याची एकट्याची भेट घेण्याचें ठरवून महाराजांनी जें अद्भुत कार्य केलें त्याची प्रशंसा

माहां यत्न सावधपणें । समई धारिष्ट धरणें ।
अद्भुतचि कार्य करणें । देणें ईश्वराचें ॥

या ओवीमध्यें स्पष्टपणें केलेली नाहीं काय? असो.

याशिवाय श्रीमत् दासबोधांत जीं चातुर्यलक्षणें कित्येक ठिकाणीं दिलीं आहेत, त्यांतही राजकारणाविषयीं उपयुक्त असा कांहीं भाग आहे. समर्थांच्या या शिकवणीचा शिवाजीमहाराजांच्या मनावर केवढा परिणाम झाला असला पाहिजे, याची कल्पना आपल्या सारख्यांना हल्लींच्यासारख्या काळांत कोठून होणार आहे? समर्थांचे चालण्यांत, समर्थांचे पाहण्यांत, समर्थांचे बोलण्यांत, किती तरी सामर्थ्य असलें पाहिजे? शिवाजीमहाराजांना स्वीकारलेल्या कार्यांत समर्थांच्या सल्लामसलतीचा किती तरी उपयोग झाला असला पाहिजे. साताऱ्याहून चाफळ जरा लांब पडे, मनांत येतांच श्रीसद्गुरुदर्शनाचा लाभ घेतां येत नव्हता, ह्मणून शिवाजीमहाराजांनीं विनंती केल्यावरून श्रीसमर्थ परळीस येऊन राहिले. ते तेथें राहावयास आल्यानंतर त्यांच्या भेटीला व दर्शनाला हजारों साधुसंतांचे मेळे येत आणि ह्मणूनच तेव्हांपासून परळीस "सज्जनगड" असें नांव मिळालें.

श्रीशिवाजीमहाराजांनीं आपलें चरित्र शके १६०२ चैत्र शुद्ध १५ स संपविलें व श्रीसद्गुरु समर्थ रामदासस्वामी यांनीं सज्जनगडावर शके १६०३ च्या माघ वद्य नवमीस आपल्या अवताराची समाप्ति केली. सज्जनगडावर श्रीसमर्थांची समाधी आहे व माघ व० १ पासून तों व० ९ पर्यंत पुण्यतिथीप्रीत्यर्थ गडावर मोठा उत्सव होत असतो. या उत्सवाकडे महाराष्ट्रीयांचें व तरुण देशभक्तांचें विशेष लक्ष लागावें अशी माझी फार इच्छा आहे. उत्सवाशिवाय इतर दिवसांत समाधीपुढें भजनपूजन, मनननिदिध्यास करण्यास पुष्कळ एकांत सांपडतो. "तेथें जागृत रामदास विलसे" असा पुष्कळांचा अनुभव आहे.

जया स्वहित करणें । श्रीरामदास भजनीं लागणें ।
अंतरीं स्वरूपानुसंधानें । वागत जावें ॥
रामदास चौ अक्षरी । मंत्र जपावा निर्धारीं ।
रामध्यान जडे अंतरीं । प्राणीयाचे ॥

असा सप्रचीत उपदेश पुष्कळांनीं केलेला आहे. आपणांस अनुभव नाहीं ह्म-

णून इतरांचा अनुभव खोटा असें ह्मणतां येत नाहीं. आपण शुद्ध, प्रेमळ, भाविक अंत:करणानें अनुभव घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

येथें आशंका उठिली । ज्ञात्याची समाधी पूजिली ।
तेथें कांहीं प्रचित आली । किंवा नाहीं ॥ १०-६-३८.

अशी शंका शिष्यानें घेतल्यावरून द० १०×७ त या शंकेचें श्रीसमर्थांनीं उत्तर दिलें आहे.

तरी हा लोकांचा भावार्थ । भाविकां देव येथार्थ ।
अन्नेत्र कल्पना वेर्थ । कुतर्कांची ॥ १०-७-७.

भाविक जशी कल्पना करील तसा त्याचा देव आहे. अवतारी पुरुष होऊन गेले, परंतु ते अजून आहेत.

पूजा घेताती प्रतिमा । आंगा येतो अंतरात्मा ।
अवतारी तरी निजधामा । येऊन गेले ॥ ११-९-९.
परी ते निजरूपें असती । तें निजरूप तें जगज्जोती ।
सत्वगुण तयेस ह्मणती । जाणतीकळा ॥ १०.
तये कळेचे पोटीं । देव असती कोट्यानकोटी ।
या अनुभवाच्या गोष्टी । प्रत्ययें पाहाव्या ॥ ११.

ह्या आपल्या अनुभवाच्या गोष्टी आहेत, कोणास शंका येत असेल त्यानें प्रत्यय घेऊन पहावा असें श्रीसमर्थ सांगत आहेत, त्यावर विश्वास ठेऊन पुढील उपदेश ऐकावा.

येक गुरु येक देव । कोठें तरी असावा भाव ।
भावार्थ नस्तां वाव । सर्व कांहीं ॥ १०-७-१५.
निर्गुणीं ज्ञान जालें । ह्मणोन सगुण अलक्ष केलें ।
तरी ते ज्ञाते नागवले । दोहिकडे ॥ १६.
नाहीं भक्ति नाहीं ज्ञान । मधेंच पैसावला अभिमान ।
ह्मणोनियां जपध्यान । सांडूंच नये ॥ १७.
सांडील सगुण भजनासी । तरी तो ज्ञाता परी अपेसी ।
ह्मणोनियां सगुणभजनासी । सांडूंच नये ॥ १८.
कामनेनें फळ घडे । निःकाम भजनें भगवंत जोडे ।
फळभगवंता कोणीकडे । महदांतर ॥ २०.

भक्तें जें मनीं धरावें । तें देवें आपणाचि करावें ।
तेथें वेगळें भावावें । नलगे कदा ॥ २३.
दोनी सामर्थ्यें येक होतां । काळास नाटोपे सर्वथा ।
तेथें इतरांची कोण कथा । कीटकन्यायें ॥ २४.

यापेक्षां समर्थांनीं ज्यास्त काय सांगावयास पाहिजे आहे?

जन्मापासून समाधीपर्यंत श्रीसमर्थांचें चरित्र श्रीमत् दासबोधांतून जितकें सांगतां आलें तितकें यथामति सांगितलें आहे. महाराष्ट्राला पुढील मार्ग क्रमण्यास मार्गदर्शक असें समर्थांचें चरित्र आहे. १२ वर्षे पुरश्चरण व १२ वर्षे तीर्थयात्रा मिळून २४ वर्षे भगवत्प्राप्त्यर्थ खर्ची घातल्यानंतर जगदुद्धाराचें काम श्रीसमर्थांनीं आरंभिलें. यांत जो बोध आहे तोच बोध त्यांनीं दासबोधांतही केलेला आहे. समर्थ ह्मणतातः—

सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील तयाचें ।

जो जो कोणी चळवळ करील त्याच्या त्याच्या ठिकाणीं सामर्थ्य आहे, असें समर्थ ह्मणतात. आपला अनुभव असा आहे काय ? चळवळी करकरून आपल्या जिभा कोरड्या पडण्याची वेळ आली तरी कोणी आमच्या चळवळींना यत्किंचित् सुद्धां भीक घालीत नाहीं ! अलिकडे अलिकडे तर आमच्या चळवळींचें दुर्बलत्व ज्यास्तच भासूं लागलें आहे ! असें कां व्हावें ? जो कोणी चळवळ करील त्याच्या ठिकाणीं सामर्थ्य आहे असें समर्थ ह्मणत असूनही आह्मांला विपरीत अनुभव कां यावा ? काय, समर्थांचा सिद्धांत चुकला ह्मणावयाचें ? नव्हे, सदरहु ओवीचा उत्तरार्ध पहा !

परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २०-४-२६.

भगवंताचें अधिष्ठान प्राप्त करून घेऊन जो कोणी देशहितासाठीं खटपट करील त्याला यश आलेंच पाहिजे ! भगवतभक्तीवांचून देशभक्ति नाहीं ! भगवद्भक्तीवांचून देशभक्त कसा असतो, तो कोणी कोठें पाहिला नाहीं व ऐकिला नाहीं! आधीं भगवद्भक्ति, मग देशभक्ति ! किंबहुना भगवद्भक्ति, तीच देशभक्ति !

उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो ।
उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाहीं ॥ १६-१०-२९.

समर्थांची नाहीं पाठी । तयास भलताच कुटी ।
याकारणें उठाउठी । भजन करावें ॥ ३०.

या चरित्रापासून हा बोध महाराष्ट्राला व्हावा व तदनुसार महाराष्ट्राचें पाऊल पडावें इतकीच माझी प्रार्थना आहे.

जे सत्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश ।
धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथेंचि वसे ॥ १७-१-२९.

असे पुरुष पूर्वी होऊन गेले आहेत व पुढें होणार आहेत, असें जें आपणांस भगवंताचें वचन आहे, तसेंच तें श्रीसमर्थांचेंही आहे. बिकट प्रसंगीं दिलें व तो प्रसंग निघून गेल्यावर निर्धास्तपणें अशक्य ठरविलें, अशांतलें हें वचन नव्हे.

परंतु येकवचनी देव येक । जेणें सोडिले देव अनेक ।
सेवाहीन मी सेवक । त्याचा ह्मणवी ॥

अशा श्रीरामदासांचें वचन आहे कीं,

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
जाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ १८-६-२०.

तें देणें, देवा, आतां दे अशी प्रार्थना करून हा भाग संपवितों.

जन्माचें सार्थक

देह परमार्थी लाविलें । तरीच याचें सार्थक जालें ।
नाहीं तरी हें वेर्थचि गेलें । नाना आघातें मृत्यपंथें ॥ १-१०-६१.

श्रीमत् दासबोधांतर्गत श्रीसमर्थचरित्र मागील प्रकरणांत दिलें आहे. या व पुढील दोन भागांत मिळून दासबोधाचें सार देण्याचा विचार आहे. पांचव्या दशकापर्यंत सामान्यपणें दासबोधाचा पूर्वार्ध आहे, असें मानण्यास हरकत नाहीं. आत्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याला पूर्व तयारी कशा प्रकारची पाहिजे, याचें विवेचन या पूर्वार्धांत आहे, तथापि, या पूर्वार्धांत जें विवेचन

आलें आहे, त्याचा उल्लेख उत्तरार्धांतही ठिकठिकाणीं करण्यांत आला आहे. नरजन्म ह्मणजे काय, मनुष्याचे वर्ग किती आहेत, संसाराचे कष्ट काय आहेत, नरजन्माची सफलता कशानें होईल, सद्गुरुवांचून ज्ञान नाहीं व ज्ञानावांचून मोक्ष नाहीं, तसेंच सद्गुरु कसा ओळखावा, शिष्य कसा असावा, भक्ति किती प्रकारची आहे व त्यांत श्रेष्ठ कोणती इत्यादि प्रश्नांचा उहापोह या पूर्वार्धांत आहे. संसाराचे कष्ट काय आहेत, त्यांचें विवेचन करावयास नको, कारण आपण ते कष्ट प्रत्यक्ष अनुभवीत आहोंत; परंतु आश्चर्य हें कीं, जगाचा संसार पतकरण्यासाठीं या घरांतल्या संसारांतून श्रीसमर्थ आपल्या वयाच्या १२ व्या वर्षींच दूर झाले, तरी पण त्या संसाराचें वर्णन त्यांनीं किती तरी हुबेहुब वठविलें आहे! तीच स्थिति त्रिविध तापांची. या त्रिविध तापांचें वर्णन किती तरी विस्तृतपणें केलेलें आहे. तिसऱ्या दशकाच्या पहिल्या पांच समासांत संसाराचें वर्णन आहे व ६ ते ८ या तीन समासांत त्रिविधतापांचें वर्णन आहे. दासबोध ग्रन्थ ज्यांच्या नित्य वाचनांत आहे अशांपैकीं कांहींजणांना हा भाग मोठा कंटाळवाणा वाटतो, ह्मणून कित्येक वाचक या भागावरून उडून जात असतात. पण मला वाटतें असें करणें बरोबर नाहीं. संसारांतून किंवा त्रिविध तापांतून जोंपर्यंत आपण उडून गेलों नाहीं तोंपर्यंत संसाराच्या किंवा त्रिविध तापाच्या नुसतें समासांवरून उडून जाण्यांत काय तात्पर्य आहे? असें करणें चुकीचें होईल. हे आठ समास सोपे आहेत, परंतु ते समर्थांनीं विनाकारण लिहिले आहेत असें नाहीं. संसाराचा आपणास जोंपर्यंत वीट आला नाहीं किंवा त्रिविध तापानें पोळले जाऊन परमार्थाकडे जोंपर्यंत आपण वळलों नाहीं, तोंपर्यंत तरी निदान हे समास वाचलेच पाहिजेत. समर्थ ह्मणतात,

तैसा संसारें दुःखवला। त्रिविधतापें पोळला।
तोचि येक अधिकारी जाला। परमार्थासी। २-६-७.

संसारांत सुख नाहीं संसार करणें यांत नरदेहाची सफलता नाहीं, असें वाटावयास लागणें हीच परमार्थाची पूर्व तयारी होय.

परम मूर्खांमाजीं मूर्ख। जो संसारीं मानी सुख॥ २-१०-४०.

असें समर्थांनीं ठरविलें आहे. अशा या कष्टमय संसारांत कोणी कोणाचें नाहीं, तरी पण आपली स्थिति

माथां प्रपंचाचें वोझें । घेऊन ह्मणे माझें माझें ।
बुडतांही न सोडी फुंजे । कुळाभिमानें ॥ ३-१०-६.

अशा प्रकारची झाली आहे. आईबाप, बहिणभाऊ, कन्यापुत्र, यांचा पाश आपणास सुटत नाहीं. परंतु समर्थ विचारतात,

कैची माता कैचा पिता । कैची बहिण कैचा भ्राता ।
कैचीं सुहृदें कैची वनिता । पुत्र कळत्रादिक ॥ ३-१०-४५.
हे तूं जाण मावेचीं । आवघीं सोइरीं सुखाचीं ।
हे तुझ्या सुखदुःखाचीं । सांगातीं नव्हेती ॥ ४६.
कैचा प्रपंच कैचें कुळ । कासया होतोसी व्याकुळ ।
धन कण लक्ष्मी सकळ । जाइजणें ॥ ४७.
कैचें घर कैचा संसार । कासया करिसी जोजार ।
जन्मवरी वाहोन भार । सेखीं सांडून जासी ॥ ४८.
कैचें तारुण्य कैचें वैभव । कैचे सोहळे हावभाव ।
हे सकळही जाण माव । माईक माया ॥ ४९.
येचक्षणीं मरोन जासी । तरी रघुनाथीं अंतरलासी ।
माझें माझें ह्मणतोसी । ह्मणोनियां ॥ ५०.
तुवां भोगिल्या पुनरावृत्ती । ऐसीं मायबापें किती ॥
स्त्री कन्या पुत्र होती । लक्षानलक्ष ॥ ५१.
कर्मयोगें सकळ मिळालीं । येके स्थळीं जन्मास आलीं ।
ते तुवां आपुलीं मानिलीं । कैसीं रे पढतमूर्खा ॥ ५२.

हा उतारा जरा मोठा झाला, पण खरोखर, तो थोडा होत आहे. तिसऱ्या दशकाच्या ९ व्या व १० व्या समासांत फार सामर्थ्य आहे. हे दोन समास सोपे आहेत तरी पण ते वारंवार वाचावेसे कां वाटतात कोण जाणे ! ते समास वाचकांनीं मुळावरून वाचावे व नंतर पुढील प्रस्तावना वाचावी. ते दोन समास वाचावे, पण ते प्रेमानें, भक्तीनें, शांतचित्तानें, व सात्विक मनोवृत्ती करून वाचावे. बद्धाच्या ठिकाणीं मुमुक्षुत्व उत्पन्न करण्याचें वर्म या दोन समासांत आहे. आपला कळवळा येऊन समर्थांनीं हे दोन समास लिहिले आहेत. ९ व्या समासांत त्यांनीं मृत्यूचें वर्णन केलें आहे.

संसार ह्मणिजे सवेंच स्वार । नाहीं मरणास उधार ।
मापीं लागलें शरीर । घडीनें घडी ॥ ३--९--१,

च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी ।
जन्मा आले तितुके प्राणी । मृत्य पावती ॥ ३-९-३७.

मृत्यु कोणाला टळत नाहीं. दुसऱ्या एका ठिकाणीं समर्थ ह्मणतात,

राजा असतां मृत्य आला । लक्ष कोटि कबुल जाला ।
तरी सोडिना तयाला । मृत्य कांहीं ॥ १२-८-३२

सारांश, मृत्यु आज नाहीं उद्यां अपरिहार्य आहे व या संसारांतील कोणतीच गोष्ट शाश्वत नाहीं. परंतु असें असूनही समर्थ ह्मणतात, मृत्यु टाळतां येईल व संसारांतील कष्टाचा मोबदलाही मिळवितां येईल.

असो ऐसे सकळही गेले । परंतु येकचि राहिले ।
जे स्वरूपाकार जाले । आत्मज्ञानी ॥ ३-९-५९.

तसेंच, या संसाराचा जन्मदुःखापासून आरंभ होऊन मृत्युवेदनेंत त्याचा शेवट होतो व मधल्या अवकाशांत दुखणींबाहाणीं, उद्वेग, चिंता इत्यादि आहेतच. संसार हा बाजार भरला आहे असें मानलें तर ह्या इतक्या रकमा आपल्या नांवें पडतात व जमेच्या बाजूला एकच रक्कम पडण्याचा संभव आहे. ती जर न पडली तर नरदेह प्राप्त होऊन फुकट कवडीच्या फायद्यासाठीं वायां दवडला असें होणार आहे.

हाट भरला संसाराचा । नफा पाहावा देवाचा ।
तरीच या कष्टाचा । परियाये होतो ॥ १२-८-३४.

नरजन्माचें सार्थक कशांत आहे हें वरील विवेचनांत ध्वनित होतच आहे. पहिल्या दशकाच्या दाहाव्या समासांत व इतरत्र कित्येक ठिकाणीं समर्थांनीं नरदेहाचें महत्व वर्णिलें आहे. आहारनिद्रादि विकार पशु व मनुष्य यांना सारखेच आहेत; मनुष्य व पशु यांच्यांत एकच फरक आहे.

पशुदेहीं नाहीं गती । ऐसें सर्वत्र बोलती ।
ह्मणौन नरदेहींच प्राप्ती । परलोकाची ॥ १-१०-२१.

परलोकाची प्राप्ति करून घेण्याची शक्यता इतर योनींत नसून ती फक्त नरदेहांतच आहे, हाच काय तो नरदेहाचा विशेष. नरदेहाचें महत्त्व या विशेषांतच आहे; परंतु त्याप्रमाणें नरदेहाचा इष्ट हेतु सफळ करून घेण्याचा आपण जर प्रयत्न केला नाहीं तर असा अमोलिक जन्म प्राप्त होऊनही तो फुकट दवडिल्यासारखें होणार आहे.

येथें जेणें आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला ।
देव नाहीं वोळखिला । विवेकबळें ॥ २०-५-२७.

असा हा जन्म प्राप्त झाला असतां, परमार्थप्राप्ति करून घेण्याविषयीं वास्तविक आपण कितीतरी उतावीळ झालें पाहिजे; कारण तो जन्म केव्हां संपेल याचा कांहीं भरंसा नाहीं. या नरजन्मांत येऊन लांबणीवर न टाकण्यासारखी जर कोणती एखादी गोष्ट असली तर ती हीच आहे. मृत्यु केव्हां येईल याचा नियम नाहीं व शिवाय नरदेह जोंपर्यंत धडधाकड आहे, कोणतेंही व्यंग त्यांत नाहीं, तोंपर्यंतच परमार्थाचीं साधनें आपल्या हातून होण्याचा संभव आहे. परमार्थमार्ग स्वीकारण्याचें सामर्थ्य आज शरीरांत असलें तरी उद्यांला तें राहीलच असा भरंसा नाहीं. पांगळा, थोटा, अंध, बहिरा, मुका, अशक्त, रोगी, फेंपऱ्या असा देह असला तर परमार्थमार्गाला हीं सारीं विघ्नें होत. यासाठीं,

इतुकें हें नस्तां वेंग । नरदेह आणी सकळ सांग ।
तेणें धरावा परमार्थमार्ग । लागवेगें ॥ १--१०--३२.

असें जरी आहे तरी आपलें लक्ष संसारांतून उडून परमार्थाकडे लागत नाहीं. घरदार, शेतीवाडी, यावर जडलेलें ममत्व नाहींसें होत नाहीं. समर्थ विचारतात, घर हें आपण आपलें मानीत असतों पण खरोखर तें आपलें आहे काय ? आपल्याप्रमाणेंच त्या घरांत राहणारे उंदीर, पाली, माशा, कांतण्या, मुंगळे, मुंग्या, विंचू, सर्प,झुरळें, भ्रमर, मांजरें, मुंगसें, ढेंकुण इत्यादि जीव त्या घराला आपलेंच घर ह्मणून मानीत असतात. त्याप्रमाणेंच नोकरचाकर, घरांतलीं इतर माणसें, पाहुणे, मित्र, गांवकरी लोक, चोर, राजा, अग्नि इत्यादिकही त्या घरावर आपला अंमल चालवीत असतात, त्यांच्याबरोबर आपणही त्या घरावर आपला हक्क सांगतों; परंतु वास्तविक विचार केला तर ज्याला आपण आपलें घर ह्मणून ह्मणत असतों तें आपल्याखेरीज बाकीच्यांचेंच खरोखर असतें. कालांतरानें आपण नाहींसे होऊन त्या घरांत किडामुंगी इत्यादिकांचीच वस्ती कायमची होणार आहे.

ऐसी गृहांची स्थिती । मिथ्या आली आत्मप्रचिती ।
जन्म दों दिसांची वस्ती । कोठें तरी करावी ॥ १--१०--५०.

घराची गोष्ट राहो बाजूला, पण ज्याला आपण आपलें समजतों तें

शरीर तरी आपलें आहे काय? शरीर हें आपलें ह्मणावें तर त्यांत, डोक्यामध्यें उवा होतात; फोड येऊन किडे पडतात; पोटामध्यें जंत होतात; दातांना, डोळ्यांना, कानाला कीड लागते. देहाचे चोज करकर करावें आणि एखादे दिवशीं मृत्यूनें त्याच्यावर झडप घालावी! त्या शरिराला उंदीर, मांजरें, कुत्रीं, घोडे, रीस, माकड चावतात, उंट डसतात, हत्ती चिरडतात, बैल टोंचतात, चोर मारतात, भुतें झडपतात. मग ज्या शरिरावर इतकेजण आपला अधिकार गाजवितात तें आपलें एकस्याचेंच कसें ह्मणतां येईल? वास्तविकपणें,

ऐसें शरीर बहुतांचें । मूर्ख ह्मणे आमुचें ।
परंतु खाजें जिवाचें । तापत्रें बोलिलें ॥ १--१०--६०.

ह्या सर्व वेदांताच्या गोष्टी कळत असूनही, शाश्वत सुख काय आहे तें दिसत नसल्यामुळें, क्षणभंगुर ऐहिक सुखाचा त्याग करवत नाहीं. बद्धदशा ती हीच. देहममता सुटत नाहीं. विषयसुखाचा वीट येत नाहीं. एखादा मनुष्य जन्मास येतांच त्याला झोंप लागावी व त्या स्थितींतच दोन हजार वर्षें राहून त्याला त्या झोपेंतच मरण यावें ! अशासारखी बद्धाची स्थिति आहे. त्याला जागृति ह्मणून नाहींच. या जिण्यांत काय अर्थ आहे ? असो. बद्ध, मुमुक्षु, साधक, सिद्ध असे मनुष्याचे चार प्रकार आहेत. ह्या चारही प्रकारांची ओळख द० ५ स० ७ ते १० यांमध्यें श्रीसमर्थांनीं करून दिलेली आहे. हे चारही समास वाचकांनीं मुळावरून वाचावे. ७ वा समास आपणांस फार आवडतो, कारण त्यांत वर्णन केलेली स्थिति आपणांस पुष्कळ ठिकाणीं पहावयास सांपडत असल्यामुळें श्रीसमर्थांनीं हें किती हुबेहुब चित्र काढलें आहे, याचें आपणास कौतुक वाटतें.

सत्संगाची नाहीं गोडी । संतनिंदेची आवडी ।
देहबुद्धीची घातली बेडी । या नांव बद्ध ॥ ५--७--३८.
हातीं द्रव्याची जपमाळ । कांताध्यान सर्वकाळ ।
सत्संगाचा दुष्काळ । या नाव बद्ध ॥ ३९.
नेत्रीं द्रव्य दारा पाहावी । श्रवणीं द्रव्य दारा ऐकावी
चिंतनीं द्रव्य दारा चिंतावी । या नाव बद्ध ॥ ४०.
काया वाचा आणि मन । चित्त वित्त जीव प्राण ।
द्रव्यदारेचें करी भजन । या नाव बद्ध ॥ ४१.
द्रव्य दारा तेंचि तीर्थ । द्रव्य दारा तोचि परमार्थ ॥ ४२.

वेथें जाऊं नेदी काळ । संसारचिंता सर्वकाळ ।
कथा वार्ता तेचि सकळ । या नाव बद्ध' ॥ ४४.

घटिका पळ निमिषभरी । दुश्चीत नव्हतां अंतरीं ।
सर्वकाळ ध्यान करी । द्रव्यदाराप्रपंचाचें ॥ ४६.

तीर्थयात्रा दान पुण्य । भक्ति कथा निरूपण ।
मंत्र पूजा जप ध्यान । सर्वही द्रव्य दारा ॥ ४७.

जागृति स्वप्न रात्रि दिवस । ऐसा लागला विषयेध्यास ।
नाहीं क्षणाचा अवकाश । या नाव बद्ध ॥ ४८.

भीत भीत उतरून घेत होतों तरी इतक्या ओंव्या उतरून घ्याव्या लागल्या. स्वतःच्या स्वरूपाची ओळख या ओंव्यांत पुष्कळांना पटेल अशी आशा आहे. द्रव्यदाराप्रपंचाच्या चिंतनांत ज्ञातारपण आलें, तरी चिंतन सुटत नाहीं, असे कितीतरी लोक आपण पाहात असतों. असो; परंतु या आपल्या वर्तनाबद्दल पश्चात्ताप उत्पन्न झाला ह्मणजे बद्धाचा मुमुक्षु झाला ह्मणून समजावें. पश्चात्तापाची दशा मोठी आनंदाची असते, ह्मणून हाही समास फार गोड वाटतो. आपले मागचे सर्व दोष आठवून पश्चात्ताप उत्पन्न होणें हें मोठें भाग्य होय. दुसऱ्याची निंदा करण्याचा धंदा सोडून स्वतःचीच निंदा करूं लागणें हें मुमुक्षुत्व ओळखण्याचें एक मोठें साधन आहे. आपले दोष जाणून त्यांचा त्याग करून मनुष्य सद्गुरूला शरण गेला आणि सद्गुरूनें त्याचा पतकर घेतला म्हणजे तो साधक झाला. याच्या पुढची पायरी ह्मणजे सिद्धाची. साधकाच्या ठिकाणीं संदेहवृत्ति असल्यास ती सिद्धपण आलें ह्मणजे पार उडून जाते.

साधकासि संदेहवृत्ती । पुढें होतसे निवृत्ती ।
याकारणें निःसंदेह श्रोतीं । साधु वोळखावा ॥ ५-१०-१२.

बद्धाला पश्चात्ताप होऊन त्याच्या ठिकाणीं मुमुक्षुत्व उत्पन्न होणें हेंच कठीण आहे. परमार्थमार्गाकडे लक्ष लागणें हीच प्रथम अवघड गोष्ट आहे, परंतु एकदां मनुष्य त्या मार्गाकडे वळला ह्मणजे मग तो, लवकर किंवा उशिरा, इष्ट स्थळीं जाऊन पोंचलाच पाहिजे. तेव्हां बद्धानें काय करावें ह्मणजे त्याचें लक्ष परमार्थाकडे वळेल, असा मुख्य प्रश्न आहे. परमार्थासंबंधानें श्रीसमर्थ ह्मणतात,

आहे तरी परम सुगम । परी जनासी जाला दुर्गम ।
कां जयाचें चुकलें वर्म । सत्समागमाकडे ॥ १-९-२.

परमार्थ सुगम असूनही केवळ सत्समागम नाहीं, साधूची संगति नाहीं, सद्गुरूचा अनुग्रह नाहीं, ह्मणून आपणास तो दुर्घट वाटत आहे.

नरजन्माचें सार्थक यांतच आहे. द्रव्यसंचय करणें हा कांहीं नरजन्माचा हेतु नाहीं. ज्याच्या जवळ पुष्कळ पैसा तो श्रीमंत, तो गुणवान्, तो लौकिकवान्, तो कुलीन, तो विद्वान् असा आपला समज आहे; परंतु समर्थांची कल्पना तशी नाहीं.

परमार्थी तो राज्यधारी। परमार्थ नाहीं तो भिकारी ॥ १-९-२३.

अशी गरीब आणि श्रीमंत यांची श्रीसमर्थांनीं व्याख्या केली आहे. अशा प्रकारचा श्रीमंत होण्याची हांव बाळगणें हेंच श्रेयस्कर होय.

जेणें परमार्थ वोळखिला । तेणें जन्म सार्थक केला ।
येर तो पापी जन्मला । कुळक्षयाकारणें ॥ १--९--२५.

परमार्थावांचून जन्ममरण टळत नाहीं, हा सिद्धांत असल्यामुळें जन्ममरणाचें हाल कसें असतात व हा संसार कसा दुःखमूल आहे याची बरोबर कल्पना होऊन त्या भीतीनें तरी मनुष्याचें मन परमार्थाकडे वळावें ह्मणून द० ३ स० १ ते ५ यांत श्रीसमर्थांनीं संसाराचें चित्र काढलें आहे. तें चित्र पाहून तरी

भल्यानें परमार्थी भरावें । शरीर सार्थक करावें ।
पूर्वजांस उद्धरावें । हरिभक्ती करूनी ॥ १-९-३७.

हरिभक्ति करून स्वतःचा व पूर्वजांचा उद्धार करणें यांतच नरजन्माची सफलता आहे. ती भक्ति नवविधा आहे.

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

या नवविधा भक्तीचें वर्णन चवथ्या दशकांत साकल्येंकरून आलें आहे.

श्रवणभाक्ति या शब्दावरून आपली जी कल्पना होते तशी कल्पना श्रीसमर्थांची नाहीं. त्यांच्या श्रवणभक्तीचें रूप फार व्यापक आहे. श्रवणभाक्ति ह्मणजे सर्व कांहीं ऐकून सोडावें.

नाना पिंडांची रचना । नाना भूगोळरचना ।
नाना सृष्टीची रचना । कैसी ते ऐकावी ॥ ४-१-१५.
चंद्र सूर्य तारामंडळें । ग्रहमंडळें मेघमंडळें ।
येकवीस स्वर्गें सप्त पाताळें । कैसीं तें ऐकावीं ॥ १६.
चौदा विद्या चौसष्टी कळा । सामुद्रिक लक्षणें सकळ कळा ।
बत्तिस लक्षणें नाना कळा । कैशा त्या ऐकाव्या ॥ २१.
कोण्या दोषें कोण रोग । कोणा रोगास कोण प्रयोग ।
कोण्या प्रयोगास कोण योग । साधे तो ऐकावा ॥ २३.

हीं सर्व श्रवणभक्तींतच येतात. या श्रवणभक्तींत काय वगळलें आहे ? आधुनिक जे जे शास्त्रीय शोध होत आहेत, ते ते सर्व ऐकणें आणि जाणणें ही श्रवणभक्तीच होय. श्रवणभक्तीच्या वर दिलेल्या लक्षणावरून श्रीसमर्थांचा उपदेश प्रवृत्तिपर होता, कां निवृत्तिपर होता, याची कांहींशी अटकळ बांधतां येते.

ऐसें हें अवघेंचि ऐकावें । परंतु सार शोधून घ्यावें ।
असार तें जाणोनि त्यागावें । या नाव श्रवणभक्ती ॥ ४-१-२९.

कोणतीही गोष्ट वगळावयाची नाहीं, परंतु सर्व ऐकून त्यांत सार जें असेल तेवढ्याचाच मात्र संग्रह करावा, अशी ही श्रवणभक्ति आहे.

कीर्तन ही दुसरी भक्ति होय.

बहुत करावें पाठांतर । कंठीं धरावें ग्रन्थांतर ।
भगवत्कथा निरंतर । करीत जावी ॥ ४-२-३.

द० ४×२ त या भक्तीचें जें लक्षण दिलें आहे तितकें सर्व ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं वसत असेल, त्याच्या कीर्तनांत श्रोते वक्ते एक होऊन किती प्रेम लोटत असेल याची कल्पना आपणांस करितां आली तर करावी.

तिसरी भक्ति नामस्मरण. नामस्मरण अखंड घडावें. आपल्या प्रापंचिक सुखदुःखामुळें नामस्मरणांत खंड पडतां कामा नये.

चालतां बोलतां धंदा करितां । खातां जेवितां सुखी होतां ।
नाना उपभोग भोगितां । नाम विसरों नये ॥ ४-३-७.

नामस्मरणाचा महिमा अगाध आहे. सर्व साधुसंतांनीं तो वर्णिला आहे. त्यासंबंधानें गैरविश्वास करण्याचा आपणास काय अधिकार आहे ?

चहुं वर्णां नामाधिकार । नामीं नाहीं लाहान थोर ।
जड मूढ पैलपार । पावती नामें ॥ ४-३-२४.
कांहींच न करूनि प्राणी । रामनाम जपे वाणी ।
तेणें संतुष्ट चक्रपाणी । भक्तांलागीं सांभाळी ॥ ४-३-२१.

पादसेवन ही चवथी भक्ति होय. मूर्तीचें पादसेवन करतां येत नाहीं ह्मणून सद्गुरूचेंच पादसेवन करण्यास सांगितलें आहे.

सद्गुरुकृपेंविण कांहीं । भवतरणोपाव तों नाहीं ।
याकारणें लवलाहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥ ४-४-४.

अभ्यासानें जें प्राप्त होत नाहीं, साधनें करून जें हातीं लागत नाहीं, असें जें परब्रह्मस्वरूप तें सद्गुरुकृपेनें प्राप्त होतें. ह्मणून या भक्तीचें महत्त्व विशेष आहे.

पांचवी अर्चनभक्ति होय. अर्चन म्हणजे देवतार्चन. ज्याची जी देवता असेल तिचें त्यानें पूजन करीत जावें. याशिवाय जे जे कुळधर्म असतील तेही सर्व केले पाहिजेत.

जाखमाता मायराणी । बाळा बगुळा मानविणी ।
पूजा मांगिणी जोगिणी । कुळधर्में करावीं ॥ ४-५-१६.

अशा प्रकारच्या कुळधर्मांविषयीं देखील समर्थांनीं जो आदर व्यक्त केला आहे, त्यापासून आपण पुष्कळ बोध घेण्यासारखा आहे.

वापी कूप सरोवरें । नाना देवाळयें सिखरें ।
राजांगणें मनोहरें । वृंदावनें भुयरीं ॥ ४-५-२२.
मठ मंड्या धर्मशाळा । देवद्वारीं पडशाळा ॥ ४-५-२३.
वनें उपवनें पुष्पवाटिका । तापस्यांच्या पर्णकुटिका ॥४-५-२६.

अशा प्रकारचीं लोकोपयोगीं कामें धर्मार्थ करणें ही अर्चनभक्तिच होय.

शुक शारिका मयोरें । बदकें चक्रवाकें चकोरें ।
कोकिळाचितळें सामरें । देवाळईं समर्पावीं ॥ ४-५-२७.
सुगंधमृगें आणि मार्जरें । गाई ह्मैसी वृषभ वानरें ।
नाना पदार्थ आणि लेंकुरें । देवाळईं समर्पावीं ॥ ४-५-२८.

चाफळसारख्या मनोरम ठिकाणीं समर्थांच्या वेळेला कशाप्रकारची शोभा असली पाहिजे, याची कल्पना वरील वर्णनावरून कांहींशी होते. ही अर्च-

नभक्ति जशी देवतेची तशीच ती सद्गुरूची करावी. प्रत्यक्ष पूजा न घडली तर मानसपूजा तरी अगत्य करावी.

मनें भगवंतास पूजावें । कल्पून सर्वही समर्पावें ।
मानसपूजेचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ४-५-३२.
जें जें आपणास पाहिजे । तें तें कल्पून वाहिजे ।
येणें प्रकारें कीजे । मानसपूजा ॥ ३३.

साहावी भक्ति वंदन होय. देव, संत, साधु आणि सज्जन यांना नमस्कारीत जावें.

पशुपति श्रीपति आणी गभस्ती ।
यांच्या दर्शनें दोष जाती ।
तैसाचि नमावा मारुती ।
नित्य नेमें विशेष ॥ ४-६-६.

कोणत्याही पुरुषाच्या ठिकाणीं कोणताही एखादा गुण उत्कट रीतीनें असला तर तें सद्गुरूचें अधिष्ठान आहे असें जाणून त्यास नमन करावें.

जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान ।
याकारणें तयासी नमन । अत्यादरें करावें ॥ ४-६-९.

नमस्कारासारखी सोपी भक्ति नाहीं. नमस्कारासाठीं कांहीं खर्च करावा लागत नाहीं. नमस्काराला कांहीं कष्ट पडत नाहींत. नमस्काराला फक्त एकाच गोष्टीची अपेक्षा असते.

साधक भावें नमस्कार घाली। त्याची चिंता साधूस लागली।
सुगम पंथें नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ ४-६-२४.

सातवें भजन तें दास्य जाणावें. देवद्वारीं सदां सर्वकाळ राहून लहान मोठें जें कार्य पडेल तें करित जावें. जीर्ण देवालयांचा उद्धार करणें, धर्मशाळा बांधणें, पशु पक्ष्यादिकांच्या साठीं शाळा बांधणें, वगैरे कामें या दास्यभक्तींत येतात. देवासाठीं हरएक काम करण्यास नेहमीं तत्पर असलें पाहिजे. ही भक्ति प्रत्यक्ष न घडली तर मानसपूजेनें करावी. जसें देवाचें तसेंच सद्गुरूचें दास्य करावें.

आठवी भक्ति ह्मणजे सख्य.

देवास जयाची प्रीती । आपण वर्तावें तेणें रीतीं ॥ ४-८-३.

असें सख्यभक्तीचें धोरण आहे. जें देवास आवडतें तेंच आपणांस आवडावें.

देवाच्या मनासारखें आपलें वर्तन राहिलें ह्मणजे सहजच देवाशीं सख्य घडतें. नवविधा भक्ति बोलण्यास सोपी आहे, परंतु तीपैकीं कोणताही प्रकार हातून घडणें महा दुर्घट आहे. देवाच्या मनासारखें वागावें हें ह्मणणें कठीण नाहीं, परंतु तसें वर्तन कोणाचें घडत असतें?

देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगांसी तुटी ।
सर्व अर्पावें सेवटीं । प्राण तोहि वेचावा ॥ ४-८-८.

देवाच्या सख्यत्वापुढें प्राणाची किंमत नाहीं असें वाटेल तरच ती खरी सख्य भक्ति.

देव ह्मणिजे आपुला प्राण ॥ ४-८-१०.

तात्पर्य, आपण आपल्या प्राणाला जितकें जपतों तितकें, किंबहुना त्याहून जास्त, देवास जपलें पाहिजे. "काय देव करील तें खरें" असें आपण बोलत असतों, परंतु खरोखर देवावर इतकी निष्ठा ठेवून आपण केव्हांही चालत नाहीं.

ह्मणोनि ऐसें न करावें । सख्य तरी खरेंचि करावें ।
अंतरीं सद्दढ धरावें । परमेश्वरासी ॥ ४-८-२०.

असा अनन्य भाव ठेवून देवाची भक्ति केली ह्मणजे देवाला भक्ताची काळजी लागते. जसा देव तसाच गुरु असा शास्त्रविचार आहे ह्मणून देवाप्रमाणेंच सद्गुरूच्या ठिकाणींही अनन्यभाव असावा.

नवविधा भक्तींतील शेवटची भक्ति ह्मणजे आत्मनिवेदन होय. ही भक्ति सर्वांत श्रेष्ठ आहे.

पंचभूतांमध्यें आकाश । सकळ देवांमध्यें जगदीश ।
नवविधा भक्तिमध्यें विशेष । भक्ति नवमी ॥ ४-९-२४.

ही भक्ति सर्वांत श्रेष्ठ आहे याचें कारण असें कीं, जोंपर्यंत ही भक्ति घडली नाहीं तोंपर्यंत जन्ममरण चुकत नाहीं.

नवमी भक्ती आत्मनिवेदन । न होतां न चुके जन्ममरण ।
हें वचन सत्य प्रमाण । अन्यथा नव्हे ॥ ४-९-२५.

अशी ही भक्ति आपल्या हातून घडणें शक्य आहे किंवा नाहीं हा प्रश्न निराळा आहे, तथापि तिचें लक्षण जाणणें अगत्याचें आहे.

आत्मनिवेदन तीन प्रकारचें आहे, किंवा आत्मनिवेदनाच्या तीन पायऱ्या आहेत असें ह्मणणें जास्त सयुक्तिक होईल. (१) जड आत्मनिवेदन, (२) चंचळ आत्मनिवेदन, (३) निश्चळ आत्मनिवेदन.

पदार्थ मनें काया वाचा । मी हा अवघाचि देवाचा ।
जड आत्मनिवेदनाचा । विचार ऐसा ॥ १२-५-१६.
चंचळकर्ता तो जगदीश । प्राणीमात्र त्याचा अंश ।
त्याचा तोचि आपणास । ठाव नाहीं ॥ १२-५-१७.
ठावचि नाहीं चंचळाचा । तेथें आधीं आपण कैंचा ।
निश्चळ आत्मनिवेदनाचा । विवेक ऐसा ॥ १२-५-२०.

हें शेवटचें निश्चळ आत्मनिवेदन घडलें पाहिजे. मी कोण आणि देव कोण याचा शोध घेऊन मी आणि देव अनन्य आहोंत असें ज्ञान होणें याचें नांव आत्मनिवेदन.

आत्मनिवेदनाचें लक्षण । आधीं पाहावें मी कोण ।
मग परमात्मा निर्गुण तो वोळखावा ॥ ८-८-१३.

मी कोण? माझें शरीर कांहीं मी नव्हे. माझें शरीर पंचभूतात्मक आहे. पृथ्वी, आप् , तेज, वायु, आकाश यांचें तें बनलेलें आहे. हें प्रत्येक तत्व तत्वांत मिळविलें तर अवशिष्ट काय उरलें? तें मी.

तत्वांचें गांठोडें शरीर । याचा पाहातां विचार ।
येक आत्मा निरंतर । आपण नाहीं ॥ ६-२-३३.

निर्गुण परब्रह्माव्यतिरिक्त मी दुसरा कोणी नाहीं. निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणीं पापपुण्य, यमयातना, जन्ममरण हीं कांहींच नाहींत, आणि मी जर तद्रूप आहें तर मला तरी जन्ममरणाची भीति कोठें उरली? कोठें उरली असा प्रश्न विचारून मात्र माझी भीति गेली असें होत नाहीं; याचें कारण काय? याचें कारण,

तत्वीं वेटाळून घेतला । प्राणी संशयें गुंडाळला ।
आपणासी आपण भुलला । कोहं ह्मणे ॥ ६-३-३४.

माझा देह ह्मणजे तत्वांचा नुसता विस्तार आहे हें कळत नाहीं ह्मणून मी कोण याचें ज्ञान होत नाहीं. उलट पक्षीं देह तोच मी असें वाटत असतें, ह्मणून जन्ममरणाची भीति जात नाहीं.

तत्वीं गुंतला ह्मणे कोहं। विवेक पाहातां ह्मणे सोहं।
अनन्य होतां अहं सोहं। मावळलीं ॥ ६-३-३५.

याचें नांव आत्मनिवेदन. मी कोण हा प्रश्न आणि त्याचें उत्तर देव तोच मी, असें प्रश्नोत्तरही जेव्हां उरत नाहीं, जेव्हां निर्गुणाशीं तादात्म्य होऊनें ज्ञानाचें विज्ञान होतें, तेव्हां आत्मनिवेदन भक्ति घडली असें समजावयाचें. तिचेंच नांव सायुज्यमुक्ति.

आत्मनिवेदनाचे अंतीं। जे कां घडली अभेद भक्ति।
तये नांव सायोज्यमुक्ति। सत्य जाणावी ॥ ८-८-१९.

किंवा

निर्गुणीं जे अनन्यता। तेचि मुक्ति सायोज्यता ॥ ११-१-४२.

जन्माचें सार्थक यांतच आहे. निर्गुण आत्मा आणि आपण एक आहोंत असें ज्ञान होणें हीच नरजन्मसफलता होय.

जालें जन्माचें सार्थक। निर्गुण आत्मा आपण येक।
परंतु हा विवेक। पाहिलाच पाहावा ॥ ६-२-३७.
आपणास निवेदावें। आपण विवेकें नुरावें।
आत्मनिवेदन जाणावें। याचें नाव ॥ ६-२-३९.

आतां जन्ममरणाची भीति कोठें उरली? प्रारब्धानुसार देह पडावयाचा असेल तेव्हां पडेल; पण हें श्रीसमर्थांच्या शब्दांनींच येथें देणें बरें.

आत्मनिवेदनाउपरी। निखळ वस्तु निरंतरी।
आपण आत्मा अंतरीं। बोध जाला ॥ ६-२-४१.
त्या ब्रह्मबोधें ब्रह्मचि जाला। संसारखेद तो उडाला।
देहो प्रारब्धीं टाकिला। सावकास ॥ ४२.
यासी ह्मणिजे आत्मज्ञान। येणें पाविजे समाधान।
परब्रह्मीं अभिन्न। भक्तचि जाला ॥ ४३.
आतां होणार तें होयेना कां। आणि जाणार तें जायेना कां।
तुटली मनांतील अशंका। जन्मम्रुत्याची ॥ ४४.
संसारीं पुंडावें चुकलें। देवां भक्तां ऐक्य जालें।
मुख्य देवास वोळखिलें। सत्संगेंकरूनी ॥ ४५.

अशी ही आत्मनिवेदन भक्ति आहे. ती घडणें हाच नरजन्माचाच हेतु आहे. ती घडली तरच नरजन्माचें सार्थक झालें, असें होणार आहे.

बहुतां जन्मांचे अंतीं । होये नरदेहाची प्राप्ती ।
येथें न होतां ज्ञानें सद्गती । गर्भवास चुकेना ॥ ८-५-१८.
नरदेह परम दुल्लभ । येणें घडे अलभ्य लाभ ।
दुल्लभ तें सुल्लभ । होत आहे ॥ २०-५-२५.
वरकड देहे हे कावाड । नरदेह मोठें घबाड ।
परंतु पाहिजे जाड विवेकरचना ॥ २०-५-२६.

आत्मनिवेदनभक्ति ह्मणजे निर्गुणाचें ज्ञान होय. आत्मनिवेदनभक्तीचें लक्षण वाचून सगुणोपासना करावी कीं न करावी अशी शंका मनांत उत्पन्न होते. कल्पनासृष्टि, शाब्दिकसृष्टि, प्रत्यक्षसृष्टि, चित्रलेपसृष्टि, स्वप्नसृष्टि, गंधर्वसृष्टि, ज्वरसृष्टि, आणि दृष्टिबंधनसृष्टि अशी अष्टविधा सृष्टि आहे आणि ती मिथ्या आहे. तर मग सगुणोपासना ह्मणजे मिथ्या सृष्टीचीच उपासना नव्हे काय ? देव हरवला, चोरीस गेला, दुष्टांनीं फोडला, भ्रष्ट केला, उदकांत टाकला किंवा पायातळीं घातला इत्यादि बोलण्याचे प्रकार समंजसपणाचे आहेत काय ? सोनारानें किंवा पाथरवटानें देव घडला याचा अर्थ काय ? अशी मनामध्यें शंका येते आणि समर्थ त्याच शंकेला पुष्टि देतात,

देवें निर्मिली हे क्षिती । तिचे पोटीं पाषाण होती ।
तयासचि देव ह्मणती । विवेकहीन ॥ ८-१-२९.
धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा ।
तेथें देव कैचा मूर्खा । भ्रांति पडिली ॥ ६-६-४४.

तात्पर्य समर्थ ह्मणतातः—

अंतरनिष्ठ तितुके तरले । अंतरभ्रष्ट तितुके बुडाले ।
बाह्याकारें भरंगळले । लोकाचारें ॥ १८-१-२४.

तर मग ह्यांपासून सगुणाची उपासना करावयास नको ? नाहीं, सगुणाची उपासना केलीच पाहिजे. ती कां ? सद्गुरु सांगतात ह्मणून, कारण

गुरुचें वचनप्रतिपाळण । हें मुख्य परमार्थाचें लक्षण ।
वचनभंग करितां विलक्षण । सहजेंचि जालें ॥ ६-७-१०.

यावर शिष्य अति नम्रपणें विचारितो कीं, मिथ्या सगुणाची उपासना करण्याविषयीं सद्गुरूनें तरी असा आग्रह कां धरावा? यावर सद्गुरु शिष्याला ह्मणतात कीं, बाबारे तूं एकध्यानें भजन केलें नाहींस ह्मणून कांहीं अडून

राहत नाहीं, पण इतर सर्व व्यवहार जर तूं सोडले नाहींस तर मग भजनानें-च तुझें असें काय घोडें मारलें आहे? इतर व्यवहारही मिथ्याच आहेत; ते मात्र तुला सोडवत नाहींत. सृष्टि सर्व मिथ्या आहे असें ह्मणून, खाण्यापि-ण्याचें तूं थोडेंच वर्ज केलें आहेस ?

साहेबास लोटांगणीं जावें। नीचासारिखें व्हावें।
आणि देवास न मनावें। हें कोण ज्ञान ॥ ६-७-१९.

शिवाय, हें सर्व मिथ्या आहे असें समजून जर तूं हा प्रश्न विचारतास तर हरकत नव्हती, पण तूं केवळ वादासाठीं हा प्रश्न विचारीत आहेस. सृष्टि मिथ्या आहे असें समजून तूं ह्मणत असशील तर नको करूंस सगुणा-ची उपासना; पण तुला हें ज्ञान कोठें झालें आहे ? सगुणाची उपासना करू-नच सृष्टीचें मिथ्यात्व कळतें.

सकळ मिथ्या होऊन जातें। हें रामभजनें कळों येतें॥६-७-४३.
सगुणीं भजावें निश्चित। निश्चयालागीं ॥ ६-६-५४.
सगुणाचेनि अधारें। निर्गुण पाविजे निर्धारें ॥ ५५.

यासाठीं आधीं सगुणोपासना कर, तुला ज्ञान होऊं दे, आणि मग पाहिजे तर नको करूंस सगुणोपासना. नाहींपेक्षां

निर्गुण नेलें संदेहानें। सगुण नेलें ब्रह्मज्ञानें।
दोहिकडे अभिमानें। वोस केलें ॥ १४-५-९.

असें व्हावयाचें. वास्तविक असें आहे कीं सिद्ध जरी झाला तरी देखील त्यानें सगुणोपासना सोडूं नये.

ज्ञानबळें उपासना। आह्मी भक्त जरी मानूं ना।
तरी या दोषाच्या पतना। पावों अभक्तपणें ॥ ६-७-४०.

अशी नवविधा भक्ति आहे. ती निष्कामपणें घडली पाहिजे. सकाम भजनानें फार तर मनांतील कामना पूर्ण होतील, परंतु निष्काम भजनानें भगवंताची प्राप्ति होते; आणि एकदां भगवंत जोडल्यावर हातास येणार नाहीं असें कोणतें फळ शिल्लक उरणार आहे ?

नाना फळें देवापासीं। आणी फळ अंतरी भगवंतासी।
याकारणें परमेश्वरासी। निःकाम भजावें ॥ १०-७-२१.

असो. आत्मानिवेदनभक्तीचें वर जें लक्षण करण्यांत आलें आहे त्यावरून

आत्मनिवेदनापासून आत्मज्ञान कांहीं निराळें नाहीं, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत आलीच असेल. या आत्मज्ञानाचें निरूपण दशक ५ पासून तों दशक २० पर्यंत श्रीसमर्थांनीं केलें आहे. त्याचा गोषवारा पुढील भागांत यथामति देण्याचा विचार आहे. परंतु तत्पूर्वीं श्रीमत् दासबोधांत ठिकठिकाणीं प्रतिपादित केलेल्या दोन सिद्धान्तांचा या ठिकाणीं उल्लेख करून ठेवणें अगत्याचें आहे. त्यांपैकीं पहिला सिद्धांत ह्मणजे हा कीं,

ज्ञानावांचून मोक्ष नाहीं.

मुक्ति चत्वार आहेत. सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता. त्यांच्या व्याख्या श्रीसमर्थांनीं केल्या आहेत,

लोकीं राहावें ते सलोकता । समीप असावें ते समीपता ।
स्वरूपचि व्हावें ते स्वरूपता । तिसरी मुक्ती ॥ ४-१०-२४.

ह्या तिन्ही नाशवंत आहेत, चवथी मुक्ति मात्र शाश्वत आहे.

निर्गुणीं अनन्य असतां । तेणें होय सयोज्यता ।
सायोज्यता ह्मणिजे स्वरूपता । निर्गुण भक्ती ॥ ४-१०-३०.

ही शाश्वत मुक्ति ज्ञानावांचून मिळत नाहीं. श्रीमत् दासबोध हा ज्ञानप्रधान ग्रन्थ आहे. त्यांत मुख्यत: ज्ञानाचें महत्व वर्णिलें आहे. ज्ञान ह्मणजे काय व तें कसें प्राप्त करून घ्यावें हाच दासबोधांतील मुख्य विषय आहे. नवविधा भक्ति इत्यादि ही पूर्व तयारी होय. ज्ञानावांचून मोक्ष नाहीं हा सिद्धान्त श्रीसमर्थांनीं ठिकठिकाणीं दिला आहे. मोक्ष ह्मणजे काय ?

जन्ममृत्यापासून सुटला । या नांव जाणिजे मोक्ष जाला ॥

मी जीव आहे; मला बंधन आहे, जन्ममरण आहे, असा संकल्प करूनच प्राणी बद्ध झालेला असतो. त्या संकल्पापासून मुक्त होणें याचें नांव **मोक्ष.** संकल्पापासून मुक्त होणें ह्मणजेच ज्ञानसंपन्न होणें होय. हें ज्ञान जोंपर्यंत झालें नाहीं तोंपर्यंत जन्ममरणाचे फेरे चुकत नाहींत.

नरदेहीं ज्ञानेंविण । कदां न चुके जन्ममरण ।
भोगणें लागती दारुण । नाना नीच योनी ॥ ८-७-२५.
प्रेतेंवीण कार्य जालें । जेविल्यावीण पोट भरलें ।
ज्ञानेंवीण मुक्त जाले । हें तों घडेना ॥ ९-७-३३.
जव नाहीं ज्ञानप्राप्ती । तव चुकेना यातायाती ॥ ५-१-३५.

ज्ञानरहित तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ५-५-१.
तें परब्रह्म जों कळेना । तों जन्ममृत्य चुकेना ॥ १५-४-२४.

सारांश, ज्ञान जर झालें नाहीं तर इतर साधनें कितीही केलीं तरी मोक्ष प्राप्त व्हावयाचा नाहीं.

न जाणतां कोटीवरी । साधनें केलीं परोपरीं ।
तरी मोक्षास अधिकारी । होणार नाहीं ॥ ९-४-२८.

हें अगदीं निश्चित आहे असें श्रीसमर्थांनीं ठरविलेलें आहे. समर्थांचा सांप्रदाय ह्मणजे काय हें सांप्रदायाच्या बाहेर राहून समजणें दुर्घट आहे. बाहेर राहून सांप्रदायाविषयीं कांहीं कांहीं कल्पना होतील, परंतु यथार्थ व संपूर्ण ज्ञान होणार नाहीं. श्रीसमर्थांची उपासना ह्मणजे तरी काय, याचा जर खोल विचार केला व उपासनेसंबंधानें त्यांनीं ठिकठिकाणीं जे उद्गार काढले आहेत ते जर पाहिले, तर असें दिसून येणार आहे कीं, श्रीसमर्थांची उपासना ह्मणजे ज्ञानच होय. द० १५×९, २०×८, व २०×९ हे समास वाचले ह्मणजे माझ्या ह्मणण्याची वाचकांस साक्ष पटेल. समर्थांच्या उपासनेप्रमाणें ब्रह्मांडाच्या उभारणीचें ज्ञान तें आवाहन व संव्हारणीचें ज्ञान तें विसर्जन होय. ही नुसती मी कल्पना करितों असें नव्हे. एक दोन ठिकाणीं उपासना ह्मणजे ज्ञानच असें त्यांनीं सांगितलेलें आहे.

उपासना ज्ञानस्वरूप ॥ २०-४-२०,

तसेंच

उपासना ह्मणिजे ज्ञान । ज्ञानें पाविजे निरंजन ।
योगियांचें समाधान । येणें रिती ॥ २०-४-२२,

सारांश, भक्ति नवविधा असली तरी त्यांत श्रेष्ठ भक्ति जी आत्मनिवेदन ह्मणजे आत्मज्ञान, ती झाल्याशिवाय मुक्ति नाहीं. ज्ञानावांचून सद्गति नाहीं ही गोष्ट समर्थांनीं एका ठिकाणीं इतकी निक्षून सांगितली आहे कीं, त्या ओंव्या वाचकांनीं अवश्य वाचल्या पाहिजेत ह्मणून येथें देतों.

परमेश्वरास वोळखिलें । आपण कोणसें कळलें ।
आत्मनिवेदन जालें । ह्मणिजे बरें ॥ १०-८-२२.
ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारिलें ।
मुख्य कर्त्यास वोळखिलें । ह्मणिजे बरें ॥ २३.

येथें अनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वाया गेला ।
प्राणी संशई बुडाला । प्रचितीविण ॥ २४.
हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोलेल तो अधम ।
लटिकें मानील तो अधमोत्धम । येथार्थ जाणावा ॥ २५.
येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां नकळे परमात्मा ।
असत्य नाहीं सर्वोत्तमा । तूं जाणसी ॥ २६.
माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार ।
मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लागे ॥ २७.

श्रीसद्गुरु समर्थांनीं प्रस्थापित केलेला दुसरा सिद्धान्त ह्मणजे

सद्गुरूवांचून ज्ञान नाहीं

हा होय. परमार्थाचीं भांडारगृहें उघडण्यास सद्गुरुकृपा हीच एक किल्ली आहे. ती किल्ली जोंपर्यंत हातास आली नाहीं तोंपर्यंत परमार्थ हा परम सुगम असूनही आपणास तो दुर्गमच वाटणार आहे; परंतु ती किल्ली एकदां हस्तगंत झाली ह्मणजे परमार्थाचा गड बाहेरून कितीही अभेद्य व अजिंक्य वाटला तरी तो सर करणें मुळींच अवघड नाहीं. एकदां शिष्यांनीं श्रीसमर्थांना प्रश्न केला कीं, महाराज, सद्गुरूनें अंगीकार केल्यापासून किती दिवसांनीं मोक्ष प्राप्त होतो ? त्यावर सद्गुरु ह्मणतातः—

जेचि क्षणीं अनुग्रह केला । तेचि क्षणीं मोक्ष जाला ॥ ८-७-५९.

परिसाच्या संगतीनें लोखंडाचें सोनें जितक्या वेळांत होतें, तितकाच वेळ श्रीसद्गुरूनें अंगिकार केल्यापासून मोक्षप्राप्ति होण्यास लागतो. परंतु असें होण्यास गुरु सद्गुरु व शिष्य सच्छिष्य असावयास पाहिजे. द ५×२ त सद्गुरु व असद्गुरु यांचीं लक्षणें दिलीं आहेत.

ह्मणोनि ज्ञान वैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन ।
कथा निरूपण श्रवण मनन । नीति न्याये मर्यादा ॥ ५-२-५२.

इतक्या गुणांनीं युक्त सद्गुरु असला पाहिजे, यांत एकही गुण कमी असतां कामा नये. व

मुख्य सच्छिष्याचें लक्षण । सद्गुरुवचनीं विश्वास पूर्ण ॥ ५-३-१९.

अशा तऱ्हेचा शिष्य पाहिजे. ५×२ वरून सद्गुरु कसा पाहिजे याची कल्पना करून आपण स्वतः सच्छिष्य आहोंत किंवा नाहीं हें ५×३ वरून ठरवावें.

शिष्य जर सावध, साक्षेपी, दक्ष, प्रज्ञावंत आणि अनन्य असेल तर त्याला **ज्ञान** होण्यास एका क्षणाचाही अवकाश नको.

सावध साक्षपी विशेष । प्रज्ञावंत आणी विश्वास ।
तयास साधनीं सायास । करणेंचि नलगे ॥ ८-६-४९.

सद्गुरुकृपेंत इतकें सामर्थ्य आहे.

सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाहीं ।
अज्ञान प्राणी प्रवाहीं । वाहातांचि गेले ॥ ५-१-२१.
सद्गुरुविण जन्म निर्फळ । सद्गुरुविण दुःख सकळ ।
सद्गुरुविण तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ५-१-३९.
असो जयासी मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा ।
सद्गुरुविण मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ५-१-४४.

अशा प्रकारचें समर्थांचें निक्षून सांगणें आहे. ज्ञानप्राप्ति होण्यास सद्गुरुकृपेवांचून दुसरा मार्ग नाहीं. परमार्थाच्या मुक्कामास जाण्यास एकच वाट आहे. सद्गुरुभजन ही त्या वाटेवरची पहिली चौकी आहे; ती टाळून पुढें जातांच येत नाहीं.

परमार्थाचें जन्मस्थान । तेंचि सद्गुरूचें भजन ॥ ७-१०-३८.

आणि ह्मणून

देह मिथ्या जाणोनि जीवें । याचें सार्थकचि करावें ।
भजनभावें तोषवावें । चित्त सद्गुरूचें ॥ ७-१०-३९.

यांतच देहाचें सार्थक आहे. महाराष्ट्रधर्माची दीक्षा देणारे जे सद्गुरु त्यांच्या भजनीं महाराष्ट्रानें लागावें यांतच महाराष्ट्राचा तरणोपाय आहे.

आत्मज्ञान.

ऐक ज्ञानाचें लक्षण । ज्ञान ह्मणिजे आत्मज्ञान ।
पाहावें आपणासि आपण । या नाव ज्ञान ॥ ५-६-१.

श्रीमत् दासबोधाच्या पांचव्या दशकापासून तों अखेरपर्यंत ‘ बहुधा अध्यात्मनिरोपण’ निरूपिलेलें आहे. पांचव्या दशकाच्या साहाव्या समासांत

आत्मज्ञानाचें लक्षण देऊन त्याचें स्पष्टीकरण आठ दशक अखेरपर्यंत करण्यांत आलें आहे. आठ दशकांच्या पुढें याच विषयाची बहुतकरून पुनरुक्ति आहे. दासबोधाचा हा भाग अत्यंत कठीण आहे. तो अनेकदां वाचूनही समजत नाहीं, तरी पण तो वाचण्याचा कंटाळा केव्हांच येत नाहीं, याचें कारण असें आहे कीं, श्रीसमर्थांनीं हा गहन विषय समजावून सांगतांना व्यवहारांतीलच दृष्टान्त दिलेले आहेत. कोठें कोठें तर सबंध समासांत व्यावहारिक उपदेश असून शेवटच्याच ओवींत अध्यात्माचें सार ओतलेलें असतें. अशीं अधिकरणवचनें फार गोड लागतात. समासाच्या आरंभापासून सामान्य उपदेश असून शेवटचीच ओवी अध्यात्मपर असली ह्मणजे ती न समजूनही गोड लागते, वारंवार पुटपुटली जाते व तेणेंकरून पाठ होते. तात्पर्य, दासबोधांतील ह्या अध्यात्मपर भागाचा सारांश देण्यास मी सर्वस्वीं अनधिकारी आहे. परंतु एकंदर ग्रन्थाचें स्वरूप प्रस्तावनेंत दर्शविण्याचा हेतु मनांत योजल्यामुळें ह्याही भागाबद्दल दोन शब्द यथामति लिहिण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय गत्यन्तरच नाहीं.

श्रीरामदासाभिमानी वाचकांस माझी अशी विनंती आहे कीं, त्यांनीं दासबोधांतील ह्या भागाकडे पूर्ण लक्ष द्यावें. श्रीमत् दासबोध ग्रन्थ लिहिण्यांत श्रीसमर्थांचा मुख्य हेतु अध्यात्मनिरूपण करण्याचाच होता. अर्थात् श्रीसमर्थांनीं केलेल्या इतर व्यावहारिक उपदेशाकडे सर्वस्वीं लक्ष देऊन ह्या भागाची जर आपल्याकडून उपेक्षा घडली तर तें बरोबर होणार नाहीं. आत्मज्ञान कठीण असेल, तरी पण त्याच मानानें त्याचें महत्त्वही विशेष आहे.

अष्टांग योग पिंडज्ञान । त्याहून थोर तत्वज्ञान ।
त्याहून थोर आत्मज्ञान । तें पाहिलें पाहिजे ॥ १७-३-२४.

परमार्थाचीं इतर जीं साधनें आहेत त्या सर्वांत श्रेष्ठ आत्मज्ञान आहे.

नाना व्रतें नाना दानें । नाना योग तीर्थाटणें ।
सर्वांहून कोटिगुणें । महिमा आत्मज्ञानाचा ॥ १०-१०-६४.

अशा प्रकारच्या आत्मज्ञानाची उपेक्षा करणें ह्मणजे नरदेह फुकट दवडण्यासारखें आहे. हें ज्ञान सहज होण्यासारखें नाहीं हें उघड आहे; किंबहुना परमेश्वराची कृपा झाल्याशिवाय तें प्राप्तही होणें नाहीं. कांहीं क्षुल्लक कारभार करावयाचा असला तरी देखील आपणांस किती सावधगिरी घ्यावी लागते,

मग आत्मज्ञानासारखी असाध्य भासणारी वस्तु मिळविण्यास आपण किती खटपट केली पाहिजे, हें काय सांगावें ?

येकांतीं नाजुक कारबार। तेथें असावें अति तत्पर।
त्याच्या कोटिगुणें विचार॥ अध्यात्मग्रन्थीं॥ १७–३–७.

अशी वस्तु सहजासहजी, अल्प प्रयासानें कशी प्राप्त व्हावी ? सारांश, हें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याविषयीं केलेला प्रयत्न कधींच वायां जावयाचा नाहीं हें जरी खरें आहे, तरी त्यास भगीरथ प्रयत्नाची अपेक्षा आहे, हें विसरतां कामा नये.

अशा ह्या गहन आत्मज्ञानाचें लक्षण करण्यापूर्वी श्रीसमर्थ ह्मणतात.

पाहिलें नस्तां संस्कृतीं। रीग नाहीं म-हाष्ट ग्रन्थीं।
हृदईं वसल्यां कृपामूर्ती। सद्गुरुस्वामी॥ ५-६-३३.
अतां नलगे संस्कृत। अथवा ग्रंथ प्राकृत।
माझा स्वामी कृपेसहित। हृदईं वसे॥ ५-६-३४.
न करितां वेदाभ्यास। अथवा श्रवणसायास।
प्रेमेंविण सौरस। सद्गुरुकृपा॥ ५-६-३५.

ह्या तीन ओव्यांचा काय अर्थ करावयाचा बरें ? त्यांचा शब्दार्थ घ्यावयाचा काय ? श्रीसमर्थांना संस्कृत येत नव्हतें, प्राकृत ग्रन्थ त्यांनीं पाहिले नव्हते, वेदाभ्यास केला नव्हता, असें मानावयाचें काय ? नव्हे, असें मला वाटतें. कारण, दासबोध ग्रन्थाला कोणकोणत्या ग्रन्थांचा आधार आहे, हें श्रीसमर्थांनीं पहिल्या दशकाच्या पहिल्याच समासांत सांगून ठेवलें आहे.

शिवगीता रामगीता। गुरुगीता गर्भगीता।
उत्तरगीता आवधूतगीता। वेद आणी वेदांत॥ १-१-१८.
भगवद्गीता ब्रह्मगीता। हंसगीता पांडवगीता।
गणेशगीता येमगीता। उपनिषदें भागवत॥ १९.
इत्यादिक नाना ग्रन्थ। संमतीस बोलिले येथ॥ २०.

तेव्हां 'पाहिलें नस्तां संस्कृतीं' हें कांहीं शब्दशः खरें नव्हे. श्रीसमर्थांच्या ह्मणण्याचा आशय इतकाच असावा कीं, आत्मज्ञान प्राप्त होण्यास संस्कृत, प्राकृत ग्रन्थांची किंवा वेदाभ्यास, श्रवणसायास यांची अवश्यकताच आहे असें नाहीं, किंबहुना ह्या सर्व गोष्टी घडूनही आत्मज्ञान प्राप्त होत नाहीं तें नाहींच. बारा आणि बारा चोवीस वर्षें संस्कृताचें अध्ययन होऊनही विद्वान् लोक आत्मज्ञानामध्यें कोरडे राहतात अशा कथा आपण ऐकत असतों व

वामनपंडितांची आख्यायिका तर सर्वविश्रुत आहे. सारांश आत्मज्ञान प्राप्त होण्यास विद्वत्तेची नव्हे, तर सद्गुरुकृपेची अपेक्षा असते; आणि ह्मणूनच विसाव्या दशकाच्या शेवटच्या समासांत श्रीसद्गुरु ह्मणतात,

भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें ॥
समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ॥ २०-१०-३०.

असा हा प्रासादिक ग्रन्थ आहे व धन्य आहे महाराष्ट्राची, कीं सुस्थितींत आणि दुःस्थितींत, सर्वतोपरी मार्गदर्शक असा हा ग्रन्थ त्याला लाभला आहे. ज्यांनीं सद्गुरुकृपा प्राप्त करुन घेतली नाहीं, ज्यांच्या हृदयांत भगवंताचें अखंड वास्तव्य नाहीं, त्यांना संस्कृतप्राकृताची किंमत, परंतु श्रीसमर्थांना त्याचें काय होय!

जया अंतरीं भगवंत । अचळ राहिला निवांत ।
तो स्वभावें जें बोलत । तें ब्रह्मनिरूपण ॥ १४-३-२५.

श्रीसद्गुरुच्या मुखांतून सहज निघालेले उद्गार तो हा दासबोध ग्रन्थ होय.

अशा प्रकारें, आपण संस्कृत ग्रन्थ पाहिले नाहींत, प्राकृत ग्रन्थांत आपला मुळींच शिरकाव नाहीं, आपल्याकडून वेदाभ्यास झाला नाहीं, किंवा श्रवणसायास घडले नाहींत, तर केवळ सद्गुरुमूर्ति हृदयांत ठेवून आत्मज्ञान सांगण्यास आपण प्रवृत्त होत आहोंत, अशी प्रस्तावना करून नंतर श्रीसमर्थ आत्मज्ञान ह्मणजे काय तें सांगतात:—

अरे गहनाचेंही गहन । तें तूं जाण सद्गुरुवचन ।
सद्गुरुवचनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ५-६-३९.
सद्गुरुवचन तोचि वेदांत । सद्गुरुवचन तोचि सिद्धांत ।
सद्गुरुवचन तोचि धादांत । सप्रचीत आतां ॥ ४०
जें अत्यंत गहन । माझ्या स्वामीचें वचन ।
जेणें माझें सामाधान । अत्यंत जालें ॥ ४१.
तें हें माझें जिवींचें गुज । मी सांगेन ह्मणतों तुज ।
जरी अवधान देसी मज । तरी आतां येच क्षणीं ॥ ४२.
शिष्य म्लानवदनें बोले । धरिले सदृढ पाउलें ।
मग बोलों आरंभिलें । गुरुदेवें ॥ ४३.
अहं ब्रह्मास्मि माहावाक्य । येथींचा अर्थ अतर्क्य ।
तोही सांगतों ऐक्य । गुरुशिष्य जेथें ॥ ४४.

ऐक शिष्या येथींचें वर्म । स्वयें तूंचि आहेसि ब्रह्म ।
येविषयीं संदेह भ्रम । धरूंचि नको ॥ ४५.
नवविधा प्रकारें भजन । त्यांत मुख्य तें आत्मनिवेदन ।
तें समग्र प्रकारें कथन । कीजेल आतां ॥ ४६.
निर्माण पंचभूतें यींयें । कल्पांतीं नासतीं येथान्वयें ।
प्रकृति पुरुष जियें । तेही ब्रह्म होती ॥ ४७.
दृश्य पदार्थ आटतां । आपणाहि नुरे तत्वतां ।
ऐक्यरूपें ऐक्यता । मुळींच आहे ॥ ४८.
सृष्टीची नाहीं वार्ता । तेथें मुळींच ऐक्यता ।
पिंड ब्रह्मांड पाहों जातां । दिसेल कोठें ४९.
ज्ञानवन्ही प्रगटे । तेणें दृश्य केर आटे ।
तदाकारें मूळ तुटे । भिन्नत्वाचें ॥ ५०.
मिथ्यत्वें वृत्ति फिरे । तों दृश्य असतांच वोसरे ।
सहजाचि येणें प्रकारें । जालें आत्मनिवेदन ॥ ५१.
असो गुरूचें ठाईं अनन्यता । तरी तुज कायेसी रे चिंता ।
वेगळेपणें अभक्ता । उरोंचि नको ॥ ५२.
आतां हेंचि दृढीकर्ण । व्हावया करी सद्गुरुभजन ।
सद्गुरुभजनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ५३.
या नाव शिष्या आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान ।
भवभयाचें बंधन । समूळ मिथ्या ॥ ५४.

समग्र श्रीमत् दासबोध ग्रन्थच अत्यन्त पवित्र आहे, तरी पण त्या सर्व पवित्र ग्रन्थांत वरील सोळा ओव्या पवित्रतम आहेत. ह्या सोळा ओव्या खुद्द श्रीसमर्थांनाही पवित्र असल्या पाहिजेत. याचें कारण उघडच आहे. समग्र दासबोध हा श्रीसमर्थांच्या मुखांतून निघालेला ग्रन्थ होय, परंतु ह्या सोळा ओव्यांत श्रीसमर्थांच्याही समर्थांचें वचन दिलेलें आहे. आपण श्रीरामदास स्वामींना समर्थ ह्मणतों, पण ते स्वतः श्रीरामचंद्राला समर्थ ह्मणत असत. समर्थांना खुद्द श्रीरामचंद्राचा अनुग्रह झाला होता, व वरील ओव्यांत ते आपल्या स्वामीचें ह्मणजे श्रीरामचंद्राचें वचन देत आहेत हें उघड आहे. तें वचन खुद्द त्यांना कितीतरी प्रिय असेल बरें? असें तें आपल्या "जिवीचें गुज" श्रीसमर्थांनीं शिष्याची आतुरता पाहून वरील ओव्यांत सांगितलें आहे.

ह्या सोळा ओव्यांत काय आलें नाहीं ? आरंभीं सद्गुरुवचनाचें महत्त्व सांगून मग प्रत्यक्ष सद्गुरुवचन दिलें आहे व पुढें फलश्रुतिसह त्याचें स्पष्टीकरण करून तें दृढ होण्याचा मार्ग दर्शविला आहे. वेदांत, सिद्धांत, धादांत सर्व कांहीं सद्गुरुवचन आहे, श्रीसमर्थांचेंही ह्याच सद्गुरुवचनापासून समाधान झालें आहे. तें सद्गुरुवचन म्हणजे

अहं ब्रह्मास्मि ।

हें महावाक्य होय. आपण म्हणजे कांहीं आपलें शरीर नव्हे. शरीर हें पंचभूतात्मक आहे व पंचभूतें हीं नाशवंत आहेत. आपण आणि ब्रह्म हीं एकच आहोंत. आपण स्वतःच ब्रह्म आहोंत, ह्या सद्गुरुवचनावर ज्याचा विश्वास बसेल त्याला कशाचीच चिंता वाटणार नाहीं. आपणही ब्रह्म व सद्गुरुही ब्रह्म अशा प्रकारें गुरुशिष्यांचें ऐक्य होणें याचें नांव भक्ति, व गुरूच्या ठायीं ज्याची अशी अनन्यता होते तोच खरा भक्त. श्रीसमर्थांनीं भक्ताची व्याख्या इतरत्रही अशीच केली आहे.

विभक्तपणें नसावें । तरीच भक्त ह्मणवावें ॥ ११-८-१३.

भक्तीचें पर्यवसान देव आणि भक्त यांचें ऐक्य होण्यांतच आहे.

उपासनेचे सेवटीं । देवा भक्ता अखंड भेटी ।
अनुभवी जाणेल गोष्टी । प्रत्ययाची ॥ १८-२-३०.

सद्गुरुवचनाचा अर्थ समजल्यावर तो अंतःकरणांत दृढ होण्यास सद्गुरुभजन हाच श्रेष्ठ उपाय होय. सद्गुरुभजनाचें फळ प्राप्त झाल्यावांचून कधींही राहणार नाहीं. आत्मज्ञान तें हेंच.

वरील सोळा ओव्यांत आत्मज्ञानाचें जें लक्षण केलें आहे, त्याचाच विस्तार साहाव्या दशकापासून तों अखेरपर्यंत करण्यांत आला आहे.

स्वयें तूंचि आहेसि ब्रह्म ।

या महावाक्याचा बोध करून देण्यासाठीं श्रीमत् दासबोधाची प्रवृत्ति होय. तत्त्वमसि ॥ तें तूं आहेस, यांत तें ह्मणजे काय व तूं ह्मणजे काय याचें जें श्रीसमर्थांनीं निरूपण केलें आहे त्याचें आपण सार काढूं.

ब्रह्म ह्मणजे काय ?

ब्रह्म ह्मणजे काय हें सांगून समजावयाचें नाहीं व तें सांगतांही यावयाचें नाहीं.

ब्रह्म ह्मणून कांहीं जड पदार्थही नव्हे कीं तो एकानें दुसऱ्याला उचलून द्यावा

पदार्थाऐसें ब्रह्म नव्हे । मा तें हातीं धरून द्यावें ।
असो हें अनुभवावें । सद्गुरुमुखें ॥ ७-३-५२.

सद्गुरुमुखानेंच ब्रह्माचा अनुभव घ्यावा. श्रवणादिकरून साधनें आहेत खरीं, परंतु ब्रह्माचा निश्चय सद्गुरुमुखावांचून अन्य मार्गानें व्हावयाचा नाहीं.

पुस्तकज्ञानें निश्चये धरणें । तरी गुरु कासया करणें ॥ १२-६-३०

असेंच समर्थ विचारतात. ब्रह्म कसें आहे हें शब्दांनीं सांगतां येत नाहीं, त्याचें कितीही लक्षण केलें तरी त्याहून तें निराळेंच उरतें.

ब्रह्म शब्दीं ऐसें तैसें । बोलिजे त्याहूनि अनारिसें ।
परी तें श्रवणअभ्यासें । पाविजे ब्रह्म ॥ ७-२-७.

ब्रह्म बोलून दाखविण्यासारखें जरी नसलें तरी श्रवणादि साधनद्वाराच त्याची प्राप्ति व्हावयाची असते, यासाठीं तत्स्वरूपाचा बोध व्हावा अशी इच्छा असल्यास साधुसंतांनीं जें निरूपण करून ठेविलेलें आहे, तें वाचणें अगत्याचें आहे.

परब्रह्मायेवढें थोर नाहीं । श्रवणापरतें साधन नाहीं ।
कळल्याविण कांहींच नाहीं । सामाधान ॥ २०-२-९.

परब्रह्मायेवढें थोर दुसरें कांहीं नसून तें आपणांस दिसत नाहीं, याला काय ह्मणावें ? परंतु तें आपणांस जरी दिसत नसलें तरी आपण साधुवचनावर विश्वास ठेवून राहिलें पाहिजे. साधु सांगतात,

दिसेना तरी काये जालें । परंतु तें सर्वत्र संचलें ।
सूक्ष्माचि कोंदाटलें । जेथें तेथें ॥ ६-२-१९.
दृष्टीस लागली सवे । जें दिसेल तेंचि पाहावें ।
परंतु गुज तें जाणावें । गोप्य आहे ॥ ६-२-२०.

तर मग तें आहे तरी काय ? तें काय आहे हें सांगतां येत नाहीं, पण तें काय नाहीं हें सांगतां येतें.

पृथ्वी नव्हे आप नव्हे । तेज नव्हे वायु नव्हे ।
वर्णवेक्त ऐसें नव्हे । अव्यक्त तें ॥ ६-२-२६.

मोठें नवल आहे ! तें आहे ह्मणतां, तें सर्वत्र आहे ह्मणतां तरी तें आढळत कांहीं नाहीं.

शरीर अवघें व्यापलें । परी तें नाहीं आडळलें ।
जवळिच दुरावलें । नवल कैसें ॥ ७-४-३३.

नवल तर खरेंच. कारण त्याचें वर्णन श्रीमत् दासबोधांत हजारों ठिकाणीं आलें आहे, त्यावरून कांहीं अटकळ बांधावी असें आपण ह्मणतों तों सद्गुरु ह्मणतात,

तें आठवितां विसरिजे । कां तें विसरोनि आठविजे ।
जाणोनियां नेणिजे । परब्रह्म तें ॥ ७-७-१९.

यांत आतां काय जाणावें ? जाणावें ह्मटलें तर तें न जाणलें पाहिजे. आठवावें ह्मटलें तर तें विसरलें पाहिजे. सारांश याचा अर्थ असा दिसतो कीं, ब्रह्म जाणावयाचें ह्मणजे कोणतीच वृत्ति शिल्लक राहिली न पाहिजे. त्या ठिकाणीं ज्ञानाचें विज्ञान व मनाचें उन्मन झालें पाहिजे. ब्रह्म पाहावयास गेलों तर तें दिसत नाहीं, आणि पाहावयास न गेलों तर तें दिसतें, अशी ब्रह्माची कांहीं विचित्रता आहे.

जाणे ब्रह्म जाणे माया । जाणे अनुभवाच्या ठाया ।
ते येक जाणावी तुर्या । सर्वसाक्षिणी ॥ ७-४-४९.

अशी सर्वसाक्षिणी तुर्या अवस्था आहे. परंतु ही तरी एक वृत्तिच होय. कारण,

साक्षत्व वृत्तीचें कारण । उन्मनी ते निवृत्ति जाण ।
जेथें विरे जाणपण । विज्ञान तें ॥ ७-४-५०.

परंतु परब्रह्माच्या संबंधानें तें विज्ञान सुद्धां शिल्लक उरलें न पाहिजे.

जेथें अज्ञान सरे । ज्ञान तेंहि नुरे ।
विज्ञानवृत्ति मुरे । परब्रह्मीं ॥ ७-४-५१.

असें हें बिकट ब्रह्मस्वरूप समजावें तरी कसें ?

मायात्यागें समजावें । परब्रह्म ॥ १४-९-३०.

माया ह्मणजे काय ?

एक परब्रह्म काय तें खरें बाकी सगळी माया.

येक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारलें ।
त्यावेगळें भासलें । तें भ्रमरूप ॥ १०-६-९,

भ्रमरूप विश्व स्वभावें । तेथें काय ह्मणोन सांगावें ।
निर्गुण ब्रह्मावेगळें अघवें । भ्रमरूप ॥ १०-६-३६.

एका ब्रह्माशिवाय बाकी सर्व भ्रम. बाकी सर्व भ्रम पण कोणाला ? ज्याला समजेल त्याला, नाहींपेक्षां आपणांस हा भ्रमच सत्य आहे व सत्य वस्तुच असत्य आहे. ह्या मायेसंबंधानें एकंदर ग्रन्थांत पुष्कळच ठिकाणीं विवेचन करण्यांत आलें आहे, पण त्यांत मला तीन समास फार गोड आणि महत्वाचे वाटतात. द० ११ स० ७ यांत मायेला नदी कल्पून तिचें वर्णन केलें आहे. या मायानदींत पोहणारांची काय दशा होते, तिचें वर्णन मोठें मौजेचें आहे. या नदींत,

येक ते वाहतचि गेले । येक वळशामधें पडिले ।
येक सांकडींत आडकले । अधोमुख ॥ ११-७-८.
येक आपटआपटींच गेलीं । येक चिरडचिरडोंच मेलीं ।
कितीयेक ते फुगलीं । पाणी भरलें ॥ ११-७-९.
येक बळाचे निवडले । ते पोहतचि उगमास गेले ।
उगमदर्शनें पवित्र जाले । तीर्थरूप ॥ ११-७-१०.

ही नदी तरून जाण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें आपण तिच्या ओघाबरोबर वाहवत चाललों आहोंत. कोठें जाऊन लागूं याचा नियम नाहीं. या नदीचें पाणी फार ओढ घेतें. मोठमोठे पोहणारे देखील तत्काळ गटंगळ्या खाऊं लागतात. परंतु जे तिचें स्वरूप जाणतात, ते आपल्या ज्ञानबळाच्या योगानें थेट उगमापर्यंत उलट पोहत जातात. या नदीचा उगम ब्रह्माचलापासून आहे, तेथपर्यंत ते जातात, आणि तेथें गेल्यावर आपण इतक्या प्रयासानें जी नदी तरून आलों ती पाहण्यासाठीं ते मागें वळून पाहतात तों तेथें काय आहे ? नदी नाहीं व पाणीही नाहीं; तेथें कांहीं नाहीं. ज्ञान होण्यापूर्वी जी नदी भयंकर वाटते, जिचें अफाट पाणी पाहून डोळे फाटून जातात व हात पाय गळतात, तीच नदी ज्ञानोत्तर केवळ भ्रममूल आहे असें आढळून येतें.

उगमापैलिकडे गेलें । तेथें परतोन पाहिलें ।
तव तें पाणीच आटलें । कांहीं नाहीं ॥ ११-७-२१.

पाणी नव्हतेंच मुळीं. मृगजलांतच आपण बुडत होतों. मायेचें हें मिथ्या स्वरूप द. १४ स. १० यांत अनेक दृष्टान्त देऊन समजावून सांगितलें

आहे. या समासाच्या ओव्या अवघ्या २१ आहेत. त्या सर्व मूळ पोथीवरून वाचकांनीं वाचाव्या. तसेंच द० १५×७ त माया हा वेल कल्पिला आहे. त्या वेलाचें,

मूळ खाणोन काढिलें । प्रत्ययें ज्ञानें निर्मूळ केलें ।
तरी मग वाढणेंचि राहिलें । सकळ कांहीं ॥ १५-७-१६.

अशी ही मिथ्या माया आहे. "मिथ्या" ह्मणजे "कांहीं नाहीं". अर्थात् जी नाहींच मुळीं, ती कोणीं केली अथवा कशी निर्माण झाली हा प्रश्नच उरत नाहीं.

मिथ्या शब्दीं कांहींच नाहीं । तेथें केलें कोणें काइ ॥८-२-५४.

अथवा,

केलें तें आवघेंचि लटिकें । तरी कर्ता हें बोलणेंचि फिकें ।
वक्ता ह्मणेरे विवेकें । बरें पहा ॥ १३-८-३५.

ह्या ह्मणण्यानें आपले समाधान होत नाहीं. प्रत्यक्ष जगाचा व्यवहार दिसत असतां तो मिथ्या आहे असें सांगितल्यानें आपणांस उमज पडत नाहीं. माया मिथ्या आहे असें ह्मटल्यानें थोडीच ती सुटते आहे?

माया मिथ्या ह्मणतां गेली । हे वार्ता नाहीं ऐकिली ।
मिथ्या ह्मणतांच लागली । समागमें ॥ ८-२-३५.

यावर श्रीसद्गुरु ह्मणतात कीं जें दिसतें तें सत्यच असतें असा कांहीं नियम नाहीं, आणि शिवाय आपला देह अविद्यात्मक व जगत्‌ही अविद्यात्मकच आहे, आणि ह्मणून लटक्याला लटकें खरें वाटत आहे.

दृश्य भास अविद्यात्मक । तुझाहि देहो तदात्मक ।
ह्मणोनि हा अविवेक । तेथें संचरला ॥ ६-८-३७.

"देह तोच मी" असें मानणाराला जगत् सत्य वाटावें हें अगदीं साहजिक आहे.[द० ६×८]. पण मग, हें सारें दिसतें आहे तें काय? तो भास आहे. ब्रह्माच्या अधिष्ठानामुळें मूळमाया व मूळमायेपासून हा सारा पसारा भासमान होत आहे. आकाश निश्चळ असून त्यांत जशी वायूची झुळुक उठावी तद्वत् ही मूळमाया विवर्तरूप आहे. वायूच्या योगानें आकाशांत फरक पडत नाहीं, तसाच मूळमायेच्या योगानें ब्रह्मस्थितींत पालट होत नाहीं. वायु दाखवितां येत नाहीं, तशी मूळमाया दाखवितां येत नाहीं, परंतु वायूच्या योगानें केर

उडतांना जसा आपण पाहातों तसें मूळमायेच्या योगानें हें जग दृश्यमान होत आहे. आकाशांत ढग येतात आणि जातात तरी आकाश आपलें जसेंच्या तसेंच असतें; त्याप्रमाणें ब्रह्म जसेंच्या तसेंच राहून, माया मात्र येते आणि जाते.

ऐसी माया उद्भवली । वस्तु निर्गुण संचली ।
अहं ऐसी स्फूर्ति जाली । तेचि माया ॥ ८-३-५१.

वास्तविक दोरी असून, तिच्या अधिष्ठानामुळें आपणांस जसा सर्पाचा भास होतो—नव्हे—सर्प आहे असें खरें खरें वाटतें, तद्वत् हें जग आपणांस सत्य वाटत आहे. परंतु सूर्याच्या अधिष्ठानामुळें भासमान होणारें मृगजल, हें जल नसून केवळ भास आहे, असें हरिणाला सांगितलें तरी त्या पाण्यामागें धापा टाकित जाण्याचा छंद जसा हरिण सोडीत नाहीं, तद्वत् कोणी कांहीं सांगितलें तरी आपण जगाचा व्यवहार सत्य मानूनच तो करीत राहणार. उघड आहे,

सिद्धांचें जें निरूपण । तें साधकांस न मने जाण ।
पक्क नाहीं अंतःकर्ण । ह्मणोनियां ॥ ८-३-१७.

जें निरूपण सिद्धांच्या साठीं आहे तें अपक्क बुद्धीच्या आपणांस कसें उलगडावें!

जयाचे अंतरीं ज्ञान । नाहीं वोळखिले सज्जन ।
तयास माया मिथ्याभान । सत्यचि वाटे ॥

पण अशा ह्या मिथ्या मायेचें यथार्थ स्वरूप आपणांस केव्हांच कळणार नाहीं असें मात्र नव्हे.

सकळ माया गथागोवी । संतसंगें उगवावी ।
पाविजे मोक्षाची पदवी । सत्समागमें ॥ ८-५-७०.

सत्संग धरावा, श्रवण मनन निदिध्यास सोडूं नये, ह्मणजे आज जें नुसतें शब्दज्ञान होत आहे त्यांचें अर्थज्ञान केव्हां तरी झाल्यावांचून राहणार नाहीं; अशाविषयीं श्रीसद्गुरु ग्वाही देत आहेत. अर्थात् शब्दज्ञान करून घेण्याविषयीं हयगय करितां कामा नये.

ब्रह्मांडाची वंशावळ श्रीमत् दासबोधांत पुष्कळदां आली आहे. पुन्हः-पुन्हां तीच ती गोष्ट सांगितली आहे. कोठें कोठें तर आदल्या समासांत जें निरूपण असतें तेंच पुन्हां पुढल्या समासांत केलेलें आढळतें. ब्रह्मांडाची उभारणी आणि संव्हारणी हा विषय दासबोधांत कितीतरी वेळां आला आहे.

(११×१; १२×६; १३×३; १३×४ वगैरे.) आपण पुनरुक्ति करीत आहों, ही गोष्ट श्रीसमर्थांच्या लक्षांत आली नव्हती असें नाहीं, किंबहुना ती त्यांनीं जाणून बुजून केलेली आहे. एक दोन ठिकाणीं त्यांनीं ह्मटलेंहि आहे कीं,

संदेहवृत्ति ते न भंगे ।
ह्मणोनि बोलिलेंचि बोलावें लागे ॥ ६-३-३७.

किंवा

सूक्ष्म निरूपण लागलें । तेथें बोलिलेंचि मागुतें बोलिलें ।
श्रोत्यांस पाहिजे उमजलें । ह्मणोनियां ॥ १०-८-३०.

शिवाय असेंही होत असावें, कीं कांहीं शिष्यांना एकवार सांगून समजूं नये, किंवा आज समजलेलें उद्यां पुन्हां त्यांनीं विसरून जावें. सद्गुरु ह्मणतातच कीं,

कर्म केलेंचि करावें । ध्यान धरिलेंचि धरावें ॥
विवरलेंचि विवरावें । पुन्हा निरूपण ॥ ११-५-१.
तैसें आह्मांस घडलें । बोलिलेंचि बोलणें पडिलें ॥

कारण काल जें शिष्यांना समजलें होतें तें आज पुन्हां ते विसरून गेलेले आहेत.

कां जें विघडलेंचि घडलें । पाहिजे समाधान ॥ ११-५-२.

अशा कारणामुळें ब्रह्मांडाच्या उत्पत्तीचें निरूपण दासबोधांत अनेकदां आलें असावें.

ब्रह्मांडाचा वंशवृक्ष.

ब्रह्म–मूळमाया–गुणमाया–त्रिगुण–आकाश–वायु–तेज–आप्–पृथ्वी–अन्न–रेत–प्राणी

असा ब्रह्मांडाचा विस्तार आहे. (८×४, १३×३ इत्यादि) ब्रह्मापासून तों पंचभूतांपर्यंत वर दिल्याप्रमाणें पायऱ्या आहेत खऱ्या, परंतु वास्तविक पाहूं गेल्यास मूळमायेंतच पंचभूतांचा समावेश होतो. मूळमायेपासून पंचभूतांपर्यंतच्या पायऱ्या नुसत्या नांवाच्या आहेत. मूळमाया म्हणजेच गुणमाया म्हणजेच त्रिगुण ह्मणजेच पंचभूतें पंचभूतांत देखील प्रत्येक भूत अगदीं स्वतंत्र आहे असें नाहीं, तर प्रत्येक भूतांत बाकीच्या चारी भूतांचा अंश

आहे. पंचभूतांपासून तों मूळमायेपर्यंतच्या पायऱ्या समजल्या पाहिजेत. प्रत्येक पायरीच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान आपण करून घेतलें पाहिजे.

मूळमाया अनेक नांवांनीं प्रसिद्ध आहे. द० १०×१० त मूळमायेचीं पुरुष, स्त्री, नपुंसक नांवें दिलेलीं आहेत. द० १०×९ यांत मूळमायेचें स्वरूप वर्णन केलें आहे. हा समास मननपूर्वक मूळावरून वाचावा. मूळमाया= वायु+जाणीवकळा (जगज्जोति=प्रकृति+पुरुष=शिवशक्ति=शंकरपार्वती=अर्धनारीनटेश्वर ब्रह्माच्या ठिकाणीं अहं अशी जी स्फूर्ति ती मूळमाया.

आकाशीं वायो जाला निर्माण । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया जाण
त्या वायोमधें त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ १०-९-१.

मूळमाया वायुरूप आहे व वायु पंचभूतात्मक आहे आणि म्हणून मूळमाया पंचभूतात्मक आहे.

मूळमायेचें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ॥ ८-३-५६.

आणि

एवं पंचभूतिक पवन । तेचि मूळमाया जाण ।
माया आणी सूक्ष्म त्रिगुण । तेहि पंचभूतिक ॥ ८-४-४१.

किंवा

ते मूळमायेचें लक्षण । वायो स्वरूपचि जाण ।
पंचभूतें आणि त्रिगुण । वायोआंगीं ॥ १०-३-२.

किंवा

ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तेचि अष्टधा प्रकृति बोलिली ।
भूतीं त्रिगुणीं कालवली । मूळमाया ॥ १०-४-९.
ते मूळमाया वायोस्वरूप । वायोमधें जाणीवेचें रूप ।
तेचि इच्छा परी आरोप । ब्रह्मीं न घडे ॥ १०-४-१०.

मूळमाया वायुस्वरूप आहे व वायूमध्यें जाणीव आहे. ही जी जाणीव तोच ईश्वर.

वायोमध्यें जाणीव गुण । तेंचि ईश्वराचें लक्षण ।
तयापासून त्रिगुण । पुढें जाले ॥ १०-९-११.
देव देवता देवतें भूतें । पृथ्वीमध्यें असंख्यातें ।
परंतु यां समस्तांतें । वायोस्वरूप बोलिजे ॥ १०-३-९.

वायोस्वरूप सदा असणें । प्रसंगें नाना देह धरणें ।
गुप्त प्रगट होणें जाणें । समस्तांसी ॥ १०-३-१०.

या त्रिगुणांपैकीं सत्वगुणाचा देहधारी विष्णु, रजाचा देहधारी ब्रह्मा व तमाचा देहधारी महेश होय. (१०×४)

वरील एकंदर विवेचनावरून मूळमायाच काय ती कर्ती आहे व त्रिगुण काय आणि पंचभूतें काय, तिच्याच स्वरूपाचीं रूपांतरें आहेत ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत आली असेल. मूळमायेपासून तों सृष्टीच्या जड रूपापर्यंत सर्व मायाच होय. एक ब्रह्म आणि दुसरी मूळमाया; बाकी सर्व त्या मूळमायेचा पसारा आहे.

मुळीं जाली ते मूळमाया । त्रिगुण जाले ते गुणमाया ।
जडत्व पावली ते अविद्या माया । सृष्टिरूपें ॥ ११-१-९-

अशा ह्या मूळमायेच्या स्वरूपाचें जोंपर्यंत आपणांस यथार्थ ज्ञान होणार नाहीं, तोंपर्यंत ब्रह्माची आणि आपली गांठ पडणार नाहीं. उघडच आहे, मूळमायेच्या वरची पायरी ब्रह्म. ती मूळमायाच जर ओळखली नाहीं तर ब्रह्माची ओळख कशी होणार ? महाद्वार ओलांडून आंत गेल्याशिवाय देवदर्शन कसें घडावें ?

महाद्वार वोलांडावें । मग देवदर्शन घ्यावें ।
तैसें दृश्य हें सांडावें । जाणोनियां ॥ ८-४-५८.

या ठिकाणीं सद्गुरु एक इषारा देऊन ठेवतात, कीं महाद्वार ओलांडल्यावर थोडेंसें जपावयाचें असतें. मूळमाया ओलांडून पुढें गेल्यावर शून्यत्व लागतें, त्यालाच ब्रह्म कल्पून कित्येक समाधान मानतात. तरी असें करूं नये. त्याच्याहि पलीकडे जावें म्हणजे सत्य वस्तूची भेट होते.

दृश्य अवघें वोलांडिलें । अदृश्य सुन्यत्वीं पडिलें ।
ब्रह्म ह्मणौनि मुरडलें । तेथुनिच मागें ॥ ८-१०-६५.
इकडे दृश्य तिकडे देव । मध्यें सुन्यत्वाचा ठाव ।
तयास मंदबुद्धीस्तव । प्राणी ब्रह्म ह्मणे ॥ ८-१०-६६.

तेव्हां

आधीं दृश्य सोडिलें । मग सुन्यत्व वोलांडिलें ।
मूळमायेपरतें देखिलें । परब्रह्म ॥ ८-१०-७०.

तात्पर्य, मूळमायेचा त्याग केल्याशिवाय परब्रह्माची भेट व्हावयाची नाहीं; आणि माया ही मिथ्या असूनहि तिचा त्याग तर करवत नाहीं. असें कां व्हावें ?

माया मिथ्या ऐसी कळली।
तरी मग भीड कां लागली ॥ २०-३-२३.

मूळमायेचा त्याग करणें अवश्य दिसत असूनहि तिचा त्याग कां करवत नाहीं ?

अभेदामाजीं वाढवी भेदा। ते हे अहंता ॥ ९-२-१५.

अहंतेच्या योगानें, मीपणाच्या योगानें, देहबुद्धीच्या योगानें, सारांश अज्ञान-पणामुळें मायात्याग होत नाहीं व ब्रम्हस्वरूपाची ओळख पटत नाहीं.

आपण ह्मणिजे मीपण। मीपण ह्मणिजे जीवपण।
जीवपण ह्मणिजे अज्ञान। संग जडला ॥ ७-२-२०.
सोडितां तया संगासी। ऐक्य होये निःसंगासी ॥७-२-२१.

ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं कोणतीच कल्पना किंवा वृत्ति उरत नाहीं म्हणतात ती अशी, मीपणाचाच संग सोडल्यावर तेथें कल्पना कशी उरणार ? ब्रह्मस्वरूपीं अहंभाव मुळीं उरतच नाहीं, मीपणाची प्रौढी व्यवहारांत कोणीं मिरविली तर कदाचित् चालेल, परंतु ती प्रौढी ब्रह्मापुढें टिकत नाहीं. ब्रह्मापुढें मी-पणा विरघळून गेलाच पाहिजे.

देहबुद्धीचें थोरपण। परब्रह्मीं न चले जाण।
तेथें होतसे निर्वाण। अहंभावासी ॥ ७-२-२३.

अहंभाव नाहींसा झाल्यावर म्हणजे देहबुद्धि नष्ट झाल्यावर, मग हा ब्राह्मण, हा क्षत्रिय, हा वैश्य आणि हा शूद्र, किंवा हा राजा व हा रंक किंवा ही स्त्री व हा पुरुष, असा भेद कसा उरणार ?

उंच नीच नाहीं परी। राया रंका येकिच सरी।
जाला पुरुष अथवा नारी। येकचि पद ॥ ७-२-२४.

आणि म्हणून

साधु दिसती वेगळाले। परी ते स्वरूपीं मिळाले।
अवघे मिळोन येकचि जाले। देहातीत वस्तु ॥ ७-२-३१.

साधुसाधूंत लहानमोठेपणा हुडकून काढण्याचा आपणांस अधिकार नसतांही कित्येक वेळां हा साधु मोठा कां तो साधु मोठा, असा वाद व्यावहारिक प्र-

माणांच्या जोरावर करण्यास जेव्हां आपण प्रवृत्त होतों, त्यावेळीं ह्या ओवीची आपणांस जर आठवण होत जाईल तर असला अव्यापारेषु व्यापार करतांना आपलें मन कचरेल, असें मला वाटतें, असो.

मीपणाचा ताठा धरून व्यवहारांत देखील यश येत नाहीं. मीपणाच्या योगानें प्रपंच सुरळीत चालत नाहीं. मित्रामित्रांत अहंभावामुळें वैमनस्य येतें. राष्ट्राराष्ट्रांत मीपणाच्या घमेंडींत कलह माजतात. असा प्रकार क्षुद्र व्यवहारांत देखील जर आपण पाहतों, तर मीपणाचा अभिमान बाळगून भगवंत कसा जोडला जाईल बरें ?

मीपण कोणासिच न साहे । तें भगवंतीं कैसेनि साहे ।
ह्मणौनि मीपण सांडून राहे । तोचि समाधानी ॥ ७-७-५०.

मीपणाच्या योगानें मायात्याग होत नाहीं व मायात्याग होत नाहीं ह्मणून ब्रह्मस्वरूपाची ओळख पटत नाहीं.

मीपणें वस्तु नाकळे । मीपणें भक्ति मावळे ॥
मीपणें शक्ति गळे । वैराग्याची ॥ ७-७-४६.

तात्पर्य, देहबुद्धि नष्ट झाली पाहिजे. देह म्हणजे काय व मी कोण याचा विचार करून मुमुक्षूनें देहबुद्धीचा त्याग करण्यास शिकलें पाहिजे. खरें हित देहातीत आहे, तेव्हां देहाला घट्ट धरून हित कसें व्हावें ? अनन्य भक्तीवांचून मुक्ति नाहीं व देहबुद्धि हृदयाशीं बाळगून अनन्य भक्ति व्हावयाची नाहीं. ह्मणून

च्यारी देह निरसावे । साधकें देहातीत व्हावें ।
देहातीत होतां जाणावे । अनन्य भक्त ॥ १०-१०-४७.

अनन्य भक्ति आणि मीपणा या दोन वस्तु एकत्र कधीं असूं शकणार नाहींत, यासाठीं

मीपणापासून सुटला । तोचि येक मुक्त जाला ॥ ७-६-५४.

किंवा

जेथें सुराळें मीपण । तेचि अनुभवाची खूण ॥ ६-१०-१७.

ह्मणून

संग सोडावा आपुला । मग पाहावें तयाला ।
अनुभवी तो या बोला । सुखावेल गा ॥ ७-२-१९.

मीपण ह्मणजे काय ?

मीपण ह्मणजे देहबुद्धि. देह तोच मी, असा अध्यास असणें याचें नांव अहंता.

मी जीव मज बंधन । मज आहे जन्ममरण ॥ ८-७-६.

याचें नांव मीपण. या मीपणाचें ह्मणजे अष्टदेहाचें निरसन झालें पाहिजे. स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण असे चार पिंडाचे व विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत आणि मूळप्रकृति असे चार ब्रम्हांडाचें, दोन्ही मिळून आठ देह आहेत. त्या अष्टदेहांचा विचार करून त्यांचें निरसन केलें पाहिजे. १७ व्या दशकाच्या ८ व्या समासांत या देहांचें वर्णन केलें आहे, ते मननपूर्वक वाचल्यास समजतें. वास्तविक देह म्हणजे काय आहे?

तत्वें तत्व मेळविलें । त्यासी देह हें नाम ठेविलें ।
तें जाणते पुरुषीं शोधिलें । तत्वें तत्व ॥ ६-३-२०.

अशा दृष्टीनें देहाचा विचार केला म्हणजे मग त्या देहाबद्दल आपणांस असें अहंता कशास पाहिजे? कशास पाहिजे, असें नुसतें म्हटल्यानें देहममता सुटत नाहीं, तरीपण विचाराला ही गोष्ट पटते, कीं खरोखरच देह हें पंचभूतांचें एक गांठोडे आहे; तें गांठोडें विचारानें सोडून पाहिलें तर त्यांत पंचभूतेंच आढळणार. या पंचभूतांपासून आपलें स्वरूप भिन्न आहे. आपण पृथ्वी, आप् , तेज, वायु आकाश यांपासून निराळे आहोंत. परंतु

तत्वीं वेटाळून घेतला । प्राणी संशयें गुंडाळला ।
आपणासी आपण भुलला । कोहं ह्मणे ॥ ६-३-३४.

अशी आपली स्थिति झाली आहे. परंतु विचार करून पाहिलें तर आपणांस कबूल करावें लागतें कीं, आपण कांहीं पंचभूतात्मक नसून ब्रह्म आहोंत. आपण ब्रह्म आहोंत, ही द्वैतकल्पना सुद्धां खरोखर उरत नाहीं. ती कशी उरावी ? ब्रह्मापासून आपण निराळे असतों तर मग आपण ब्रह्म आहोंत असें आपणांस बोलतां आलें असतें.

वस्तु येक आपण येक । ऐसी अस्ती वेगळिक ।
तरि अनुभवाचा विवेक । बोलों येता सुखें ॥ ६-१०-३४.

किंबहुना, जोंपर्यंत आपण वेदांताच्या व ब्रह्मस्वरूपाच्या बाता मारीत आहोंत तोंपर्यंत आपणांस यथार्थ ज्ञान झालेंच नाहीं म्हणून समजावें लागेल.

हें न बोलतांच विवरिजे । विवरोन विवरोन राहिजे ।
मग अबोलणेंचि साजे । माहापुरुषीं ॥ ९-२-३४.

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम् । हें किती खरें आहे! अशी स्थिति बाणली म्हणजे साधकाच्या तोंडून पुढीलच उद्गार निघावयाचे:—

प्रचित आलिया अनुमान । हा तों प्रत्यक्ष दुराभिमान ।
तरी आतां मी अज्ञान । मज कांहींच न कळे ॥ ९-२-३६.
मी लटिका माझें बोलणें लटिकें ।
मी लटिका माझें चालणें लटिकें ॥
मी माझें आवघेंचि लटिकें ।
कल्पनिक ॥ ९-२-३७.
मज मुळींच नाहीं ठाव । माझें बोलणें अवघेंचि वाव ॥
हा प्रकृतीचा स्वभाव । प्रकृती लटिकी ॥ ९-२-३८.

वगैरे. तात्पर्य,

तत्वीं गुंतला ह्मणे कोहं । विवेक पाहतां ह्मणे सोहं ।
अनन्य होतां अहं सोहं । मावळलीं ॥ ६-३-३५.
याउपरी उर्वरित । तेंचि स्वरूप संत ।
देहीं असोनि देहातीत । जागिजे ऐसा ॥ ६-३-३६.

पण, ही देहबुद्धि झडावी कशी? मीपणाचें हें बंधन तुटावें कसें? बंधन खरोखर नसून केवळ देहाभिमानाच्या योगानें लोक भ्रांत झालेले आहेत, हें आपण म्हणता तें खरें आहे; पण त्या बंधनानें सारें जग बद्ध झालेलें आहे, हेंही कांहीं खोटें नाहीं. बंधन मिथ्या आहे असें तर वाटतें पण तें सुटत कांहीं नाहीं. याला उपाय काय करावा ?

बंधन ह्मणिजे कांहींच नाहीं । परी वेढा लाविलें सर्वही ।
यास उपावचि नाहीं । कळल्यावांचुनी ॥ ९-७-४७.

कळल्यावांचून म्हणजे ज्ञानावांचून गत्यन्तर नाहीं.

आपण वस्तु मुळीं येक । ऐसा ज्ञानाचा विवेक ॥ ८-१०-८१.

तो विवेक उमजला पाहिजे. अष्ट देहांचें निरसन झालें पाहिजे. उपासनेच्या योगानें मूळमायेच्या स्वरूपाचा बोध करून घेतला पाहिजे. मनाचें उन्मन व ज्ञानाचें विज्ञान झालें पाहिजे; आणि असें झालें म्हणजे:—

जन्ममरणाचें चुकलें । पाप अवघेंचि बुडालें ।
येमयातनेचें जालें । निसंतान ॥ १२-३-३०.
निर्वेद अवघाचि तुटला । विचारें मोक्ष प्राप्त जाला ।
जन्म सार्थकाचि वाटला । सकळ कांहीं ॥ १२-३-३१.
नाना किंत निवारिले । धोके अवघेचि तुटले ॥
ज्ञानविवेकें पावन जाले । बहुत लोक ॥ १२-३-३२.
पतितपावनाचे दास । तेहि पावन करिती जगास ।
ऐसी हे प्रचित मनास । बहुतांच्या आली ॥ १२-३-३३.

तीच प्रतीति सद्गुरुकृपाप्रसादानें महाराष्ट्रास सारखी येत राहो, अशी प्रार्थना करून हा भाग पुरा करूं.

आत्मज्ञानाचीं साधनें.

आधीं अध्यात्मश्रवण । मग सद्गुरुपादसेवन ।
पुढें आत्मनिवेदन । सद्गुरुप्रसादें ॥ ६-२-४०.

मागील प्रकरणांत आत्मज्ञानाचें लक्षण सांगण्यांत आलें आहे. तें आत्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याची साधनें कोणतीं याचें विवेचन या भागांत करावयाचें आहे. सामान्य व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास देखील किती प्रयास पडतात याचा अनुभव आपण घेतच आहोंत. आत्मज्ञानाव्यतिरिक्त जें ज्ञान तें 'बहुधाज्ञान' होय. त्याचें निरूपण श्रीसमर्थांनीं द० ५x५ त केलें आहे. असल्या ह्या बहुधाज्ञानांपैकीं एखाद्या शाखेचे ज्ञान मिळविण्यास जर इतके परिश्रम करावे लागतात, तर त्याच्या कोटिगुणें अधिक ज्याचा महिमा आहे अशा आत्मज्ञानाची प्राप्ति होण्यास त्या मानानें परिश्रमहि अधिक करावे लागत असतील यांत शंका वाटत नाहीं. एकपरी असें वाटतें, परंतु दुसऱ्या पक्षीं असेंही मनांत येतें कीं, श्रीसद्गुरूनें पतकर घेतल्यावर व सच्छिष्यानें सद्गुरूवर सर्वस्वीं भार टाकल्यावर हें ज्ञान प्राप्त होण्यास काय ह्मणून विलंब लागावा ? श्री सद्गुरूनें अंगीकार केल्यापासून किती दिवसांत मोक्ष प्राप्त होतो

असा शिष्यांनीं प्रश्न विचारल्यावरून द०८×६ त त्याचें सद्गुरूंनीं उत्तर दिलें आहे कीं,

लोहो परीसेसीं लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला ।
गंगे सरिते संगम जाला । तत्क्षणीं ॥ ८-६-४३.

तद्वत्

प्रज्ञावंत आणि अनन्य । तयास नलगे येक क्षण ॥ ८-६-४६.

यःकश्चित् व्यावहारिक ज्ञानाची प्राप्ति करून घेण्यास एखादें दुसरें तप खर्ची घालावें लागतें, तर मग आत्मज्ञानाची जोड करून घेण्यास वास्तविक किती तरी जन्म घेतले पाहिजेत; परंतु सद्गुरु तर सांगत आहेत कीं आत्मज्ञान होण्यास कांहीं वेळ नको, एका क्षणांत त्याची प्राप्ति होते. ह्या ह्मणण्यांत क्षणभर विरोध वाटतो, पण खरोखर त्यांत विरोध आहे काय ? सद्गुरु तरी काय सांगत अाहेत ? जो प्रज्ञावंत शिष्य आहे आणि जो सद्गुरुचरणीं अनन्य आहे त्याला क्षणाचाहि अवकाश नको, पण प्रज्ञावंत आणि अनन्य होण्यासच अगोदर किती तरी सायास पडत असतील ? आपला सद्गुरूवर पूर्ण भरंसा आहे असें ह्मणणारे पुष्कळ असतात, पण सद्गुरु कोठें तें खरें मानतात ? ते जाणत असतात कीं

देवावेगळें कोणी नाहीं । ऐसें बोलती सर्वही ।
परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥ ४-८-१९.

जी देवाची गति तीच गुरुची. तात्पर्य, कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत आत्मज्ञान होण्यास जरी अवकाश लागत नसला तरी ती परिस्थिति प्राप्त होण्यासच बराच अवधि लागतो.

जेचि क्षणीं अनुग्रह केला । तेचि क्षणीं मोक्ष जाला ॥

हें खरें आहे, पण अनुग्रह होण्यास आधींच किती तरी तयारी केली पाहिजे. अनुग्रह कांहीं वाटेवर पडला नाहीं व जर कदाचित् तो वाटेवर कोठें विकत मिळत असला तर त्याची किंमतहि फारशी कोणी करूं नये.

ऐसे गुरु अडक्याचे तीन । मिळाले तरी त्यजावे ॥ ५-२-२१.

अशा गुरूंच्या नादीं लागून मोक्ष ह्मणजे कपाळमोक्षच प्राप्त व्हावयाचा ? अशा गुरूंनीं

मंत्र यंत्र उपदेसिले । नेणते प्राणी ते गोविले ।
जैसें झाकून मारिलें । दुःखणाईत ॥ १०-८-१७.

सारांश, कोणत्याही दृष्टीनें विचार केला तरी आत्मज्ञान सहज प्राप्त होण्यासारखें नाहीं. तें प्राप्त करून घेण्याचे कांहीं मार्ग आहेत. त्या मार्गांचा आपण क्रमशः विचार करूं.

सद्गुरुभजन

ही पहिली आवश्यक गोष्ट होय. सद्गुरूवांचून ज्ञान नाहीं हा सिद्धान्त ठरलेला आहे. सद्गुरु अंगीकार करितील तेव्हां करोत पण आपण मात्र त्यांचें भजन, पूजन, स्तवन, चिंतन केल्यावांचून राहूं नये. कारण परमार्थाचा आरंभच येथून होत आहे. सद्गुरुभजनाला आपण लागलों ह्मणजे आपल्या ठिकाणीं परमार्थबुद्धीचा जन्म झाला ह्मणून समजावें.

परमार्थाचें जन्मस्थान । तेंचि सद्गुरुचें भजन ॥ ७-१०-३८.

आपलें कर्तव्य इतकेंच आहे. आपण अनन्य भावानें सद्गुरूचें भजन करावें, त्यांना योग्य वाटेल त्या वेळीं ते आपला अंगीकार करितील, त्याची चिंता आपणास नको. आपला अधिकार पाहून आपल्यावर अनुग्रह करणें किंवा न करणें हें सद्गुरूचें पाहणें आहे. आपण आपलें कर्तव्य करीत असलों ह्मणजे सद्गुरु आपलें कर्तव्य विसरतील अशी शंका सुद्धां घ्यावयास नको. श्रीसमर्थ सांगतात,

शरणागतांची वाहे चिंता । तो येक सद्गुरु दाता ।
जैसें बाळक वाढवी माता । नाना येत्नेंकरूनी ॥ ७-१०-४०.

बाळपणीं सर्वस्वीं मातेवर अवलंबून असणाऱ्या मुलाला, आपली आई आपलें संगोपन करील किंवा नाहीं अशी काळजी बाळगावयास नको असते, आणि तें मूल तशी काळजी बाळगित हि पण नाहीं. आईनें जेवावयास घातलें तर तें जेवणार व तिनें प्यावयास दिलें तर तें पिणार, इतक्या पूर्ण रीतीनें मातेवर विश्वसून असणाऱ्या बालकाला स्वतःच्या संगोपनासाठीं आईची निराळी विनवणी करावी लागत नाहीं. हाच संबंध गुरुशिष्यांमध्यें आहे. सद्गुरु आपणांस भवसागराच्या पलिकडे नेतील किंवा नाहीं अशी चिंता करणें हें शिष्याचें कामच नव्हे. सद्गुरुला शिष्य अनन्यभा-

वानें शरण गेला ह्मणजे त्याचें काम संपलें; पुढचा सर्व पतकर गुरुमातेला घेणें भाग आहे.

साधक भावें नमस्कार घाली। त्याची चिंता साधूस लागली॥
सुगम पंथें नेऊन घाली। जेथील तेथें॥ ४-६-२४.

एवढेंच साधकाचें काम आहे. साधकानें सद्गुरूला सद्भावानें शरण जावें ह्मणजे झालें.

ह्मणोन सद्गुरूचें भजन। जयासि घडे तोचि धन्य।
सद्गुरुविण समाधान। आणीक नाहीं॥ ७-१०-४.

सद्गुरु सांगतात,

सद्गुरुभजनापरतें कांहीं। मोक्षदायेक दुसरें नाहीं॥

या वचनावर अविश्वास धरण्याइतका पतित कोण असणार ? तरी पण या वचनाला आधार काय म्हणून कोणाचा आग्रह असलाच तर त्यासाठीं ते म्हणतात कीं,

जयास न मने तेहीं। अवलोकावी गुरुगीता॥ ७-१०-४३.

मुमुक्षूनें पहिली गोष्ट करावयाची ती ही होय. सद्गुरुभजन हें तर परमार्थाचें जन्मस्थान आहेच पण सद्गुरुवचनप्रतिपाळण हें हि सच्छिष्याला आवश्यक होय.

गुरूचें वचनप्रतिपाळण। हें मुख्य परमार्थाचें लक्षण॥ ६-७-१०.

ज्यानें आपला सर्वस्वीं भार घेतलेला असतो त्याच्या आज्ञेंत आपण राहिलें पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. असें जो न करील तो मोक्षप्राप्तीला मुळींच योग्य झाला नाहीं असें समजावें.

सद्गुरुवचन ह्रदईं धरी। तोचि मोक्षाचा अधिकारी॥ ८-८-५७.

मग असें हें सद्गुरुवचन कोणतें आहे बरें, कीं जें आपण अखंड चित्तांत वागवून त्याचें निरंतर श्रवण मनन केलें पाहिजे ?

सोहं आत्मा स्वानंदघन। अजन्मा तो तूंचि जाण।
हेंचि साधूचें वचन। सदृढ धरावें॥ ८-८-३३.

अहं ब्रह्मास्मि। तत्त्वमसि। इत्यादि महावाक्यांचा जो अर्थ तोच सद्गुरुचा भावार्थ होय आणि ह्मणून आपणास त्याचा विसर केव्हांहि पडवा कामा

नये. अखंड चिंतन करावयाचें तें याच भावार्थाचें. संत, साधु सज्जन, यांचे-पासून ऐकावयाचें तें हेंच व तद्रूप होईपर्यंत सारखा निदिध्यास लावून घ्याव-याचा तो ह्याचाच.

माहावाक्याचें अंतर । तूंचि ब्रह्म निरंतर ।
ऐसिया वचनाचा विसर । पडोंचि नये ॥ ८-८-३४.

आत्मज्ञानाची प्राप्ति करून घेण्यासाठीं दुसरें आवश्यक साधन ह्मणजे

सत्संग

हें होय. सत्संग ह्मणजे सद्गुरूचा किंवा साधुजनांचा सहवास असा अर्थ करा-वा. प्रत्यक्ष सद्गुरूचा सहवास घडेल तर मग त्यापरतें दुसरें भाग्य नाहीं, परंतु सद्गुरूच्या अभावीं संत, साधु, सज्जन यांच्या संगतींत मुमुक्षूनें काळ घालवा. संत, साधु कोणास ह्मणावयाचें?

जो जाणेल भगवंत । तया नाव बोलिजे संत ।
जो शाश्वत आणी अशाश्वत । निवाडा करी ॥ ६-१-१६.
चळेना ढळेना देव । ऐसा ज्याचा अंतर्भाव ।
तोचि जाणिजे माहानुभाव । संत साधु ॥ ६-१-१७.
जो जनामध्यें वागे । परि जनावेगळी गोष्टी सांगे ।
ज्याचे अंतरीं ज्ञान जागे । तोचि साधु ॥ ६-१-१८.

याशिवाय द० ८×९ यांत साधूचीं एकंदर लक्षणें दिलीं आहेत. साधूच्या ठिकाणीं काम, क्रोध, मद, मत्सर, दंभ, लोभ, शोक, मोह, भय, खेद इत्या-दि विकार नसतात. साधु निष्प्रपंच असतात. "नैराशता" ही. साधूची मुख्य ओळखण होय. साधु वीतरागी आणि उपाधिरहित असतात. कसें होईल, काय होईल, अशी त्यांना चिंता नसते. त्यांचें वचन मृदु असतें. मानापमाना-कडे ते पाहात नाहींत. ते परम दक्ष असतात. परमार्थाचे ते कैवारी असतात.

सकळ धर्मामध्यें धर्म । स्वरूपीं राहाणें हा स्वधर्म ॥

असें असल्यामुळें

सदा स्वरूपानुसंधान । हें मुख्य साधूचें लक्षण ॥

समजावें. अशा सत्पुरुषांचा सहवास घडण्यास ईश्वराची केवढी तरी कृपा पाहिजे.

पूर्वजांच्या पुण्य कोटी । संग्रह आसिल्या गांठीं ।
तरीच ऐसीयाची भेटी । होये जनासी ॥ १४-७-१७.

अशांच्या संगतीवांचून इतरत्र चित्ताला शांति कोठें मिळणार आहे? साधुसमागमावांचून अन्यत्र समाधान कोठें आढळणार आहे?

जें त्रैलोकीं नाहीं दान । तें करिती संतसज्जन ॥ १-५-२४.

जी वस्तु ज्याच्यापाशीं नाहीं, त्याच्यापाशीं ती कशी मिळावी? समाधान मिळण्याचें ठिकाण सत्पुरुष; त्यांच्यापाशीं शोध न घेतां सर्व जगभर विचारणा केली तरी आपणांस पाहिजे आहे ती वस्तु कशी प्राप्त व्हावी? हा सामान्य न्याय आहे.

रायाचे सन्निध होतां । सहजाचि लाभे श्रीमंतता ।
तैसा हा सत्संग धरितां । सद्वस्तु लाभे ॥ ६-९-२०.

त्यासाठीं मग कांहीं निराळे परिश्रम करावे लागत नाहींत. सत्समागमाचा महिमा तो हाच आहे. पुष्कळ वेदाभ्यास करूनहि प्राप्त होईल किंवा न होईल याची वानवाच असते, अशा वस्तूची प्राप्ति सत्समागमानें होते. कित्येक वर्षें शास्त्राभ्यास करून जें सार काढावयाचें तें सत्समागमामध्यें अनायासें मिळतें.

न करितां चित्पत्तीचा श्रम । सकळ शास्त्रार्थ होये सुगम ॥
सत्समागमाचें वर्म । तें हें ऐसें असे ॥ ७-१-३८.

अशा प्रकारचें सत्संगाचें महत्त्व असल्याकारणानें

सत्संगापरतें साधन । आणीक नाहीं ॥ ७-१०-३६.

असें जें ह्मटलें आहे तें अगदीं यथार्थ वाटतें.

ह्मणौन संतसंगेंचि जावें । सत्शास्त्राचि श्रवण करावें ॥
उत्तम गुणास अभ्यासावें । नाना प्रयत्नें ॥ १७-१०-३०.

सत्संगानंतरच्या पायऱ्या

श्रवण—मनन—निदिध्यास

इत्यादि होत. आधीं श्रवण, मग मनन, मग निदिध्यास अशा ह्या एकाहून एक वरचढ पायऱ्या आहेत. पहिली पायरी श्रवणाची. ऐहिक असो किंवा पारलौकिक असो, कोणतीही सद्गति प्राप्त करून घेण्यास श्रवण हें पाहिजे.

प्रवृत्ती अथवा निवृत्ती । श्रवणेंविण न घडे प्राप्ती ॥ ७-८-१८.

ऐहिक सद्गति कशी असते ती जर कधींच ऐकिली नाहीं तर तिच्या साठीं मनुष्याच्या किंवा राष्ट्राच्या हातून प्रयत्न कसा व्हावा?

ऐकिल्याविण कळलें । सिकविल्याविण शाहाणपण आलें ।
देखिलें ना ऐकिलें । भूमंडळीं ॥ १८-१०-६.

इतिहासाची आवश्यकता भासते ती एवढ्यासाठींच होय. प्रवृत्तिमार्गाला जसे इतिहासग्रन्थ तसे निवृत्तिमार्गाला अद्वैतग्रन्थ होत. श्रवणांतच वाचनाच समावेश करून घेतला पाहिजे. ज्याला ऐहिक उन्नतीचा मार्ग शोधावयाचा असेल त्यानें स्वदेशाचा व परदेशाचा इतिहास पाहावा, परंतु

जेणें सांडिला इहलोक । जो परलोकीचा साधक ।
तेणें पाहावा विवेक । अद्वैत शास्त्रीं ॥ ७-९-७.

परमार्थमार्गाला अद्वैतग्रन्थापेक्षां दुसऱ्या कोणत्याच ग्रन्थाची मातब्बरी नाहीं, अद्वैतग्रन्थ ह्मणजे

परमार्थास तत्वता । तारूंच कीं ॥ ७-९-२८.

अशा अद्वैतग्रन्थांचें श्रवण किंवा वाचन आणि मनन वारंवार किंबहुना निरंतर घडलें पाहिजे. एकवार जेवल्यानें जर पुन्हां जेवावें लागलें नसतें तर एकवार श्रवण केल्यानेंही भागलें असतें. परंतु जसें एकदां जेवून चालत नाहीं, तसें एकदां श्रवण करूनहि वस्तु साधत नाहीं.

सेविलेंच सेवावें अन्न । घेतलेंचि घ्यावें जीवन ।
तैसें श्रवणमनन । केलेंचि करावें ॥ ७-८-४७.

ज्ञान मलिन झालें ह्मणजे त्याची उजळणी करणें भाग आहे. परंतु ज्ञान मलिन झाल्यावर त्याची उजळणी करण्यापेक्षां तें ज्ञान मलिनच न होऊं देणें चांगलें.

याकारणें श्रवण । अखंड असावें ॥ ७-५-४२.

या कामीं मुमुक्षूनें आळस करतां कामा नये. आळसानें प्रपंचांत देखील दैना होते, मग परमार्थमार्गाला आळसाचा विटाळ कसा सहन होईल? ज्याच्या ठिकाणीं आळस वास करीत असेल त्यानें परमार्थाचें नांव सुद्धां काढूं नये. आळस ह्मणजे परमार्थाची शुद्ध बुडवणूक होय.

आळसाचें संरक्षण । परमार्थाची बुडवण ॥ ७-८-४९.

ही गोष्ट अगदीं निश्चित आहे; असो.

श्रवणासारखें दुसरें साधन नाहीं. परमार्थाचें साधन कोणतें असाच प्रत्यक्ष प्रश्न श्रीसमर्थांना शिष्यांनीं केला असतां त्यांनीं इतर साधनें न सांगतां हेंच साधन सांगितलें आहे.

ऐका परमार्थाचें साधन । जेथें होये समाधान ।
तें तूं जाण गा श्रवण । निश्चयेंसीं ॥ ७-८-१.

द० ७×८ त याच साधनाचें महत्त्व श्रीसमर्थांनीं वर्णिलें आहे. इतर आवश्यक गोष्टी त्यांनीं पुष्कळ सांगितल्या आहेत पण साधन ह्मणून एवढेंच निर्दिष्ट केलें आहे.

परब्रह्मायेवढें थोर नाहीं । श्रवणापरतें साधन नाहीं ।
कळल्याविण कांहींच नाहीं । समाधान ॥ २०-२-९.

ह्मणून

अध्यात्मश्रवण करीत जावें । ह्मणिजे सकळ कांहीं फावे ।
नाना प्रकारींचे गोवे । तुटोनी जाती ॥ २०-९-१८.

श्रवणाचें महत्त्व इतकें आहे खरें, परंतु मनन किंवा विवरण झाल्यावांचून केलेलें श्रवण सारें व्यर्थ होय. विवरणाची आवश्यकता किती आहे ती दर्शविण्यासाठीं द० १८×५ त श्रीसमर्थांनीं दोन तीन दृष्टान्त दिले आहेत. पुष्कळ ऐकलें आणि वाचलें पण मनांत कांहींच सांठवलें नाहीं तर त्या श्रवणाचा किंवा वाचनाचा काय उपयोग ?

धान्य उदंड मोजिलें । परी त्या मापें नाहीं भक्षिलें ।
विवरल्याविण तैसें जालें । प्राणिमात्रांसी ॥ १८-५-१.
पसेवरी वैरण घातलें । तांतडीनें जातें वोडिलें ।
तेणें पीठ बारीक आलें । हें तों घडेना ॥ १८-५-८.
घांसामागें घांस घातला । आवकाश नाहीं चावायाला ।
अवघा बोकणा भरिला । पुढें कैसें ॥ १८-५-९.

पुढें काय? तो बोकणा कांहीं खालीं उतरावयाचा नाहीं. यासाठीं, जें श्रवण केलेलें असतें तें मनांत उतरावें अशी इच्छा असेल तर मनन केलें पाहिजे. मनन कसें करावयाचें? जानवें गुतलें ह्मणजे तें जसें उकलावयाचें तद्वत् मनन करावें,

सूत गुंतलें तें उकलावें । तैसें मन उगवावें ।
मानत मानत घालावें । मुळाकडे ॥ २०-९-१९.

जें श्रवण केलेलें असतें त्याचें अशा रीतीनें मनन केलें पाहिजे. पूर्वसंचितावांचून मनन करण्याची बुद्धि व्हावयाची नाहीं. मनन करण्यांत गेलेला काळ परमेश्वरासन्निध घालविल्यासारखा आहे; कारण

मननसीळ लोकांपासीं । अखंड देव अहिर्निशीं ।
पाहातां त्यांच्या पूर्वसंचितासी । जोडा नाहीं ॥ १७-१-२२.

श्रवण सर्वांत श्रेष्ठ साधन आहे; परंतु श्रवणाहूनहि मननाची योग्यता अधिक आहे.

सकळांमध्यें विशेष श्रवण । श्रवणाहून थोर मनन ।
मननें होय समाधान । बहुत जनाचें ॥ १९-२-२२.

ज्या वस्तूचें श्रवण आणि मनन करावयाचें आहे ती वस्तु दृष्टीस पडण्यासारखी नाहींच आहे, ती केवळ जाणावयाची आहे. ह्मणून

जें दृष्टीस न पडे ठावें । तें ऐकोन जाणावें ।
श्रवणमननें पडे ठावें । सकळ कांहीं ॥ १७-१०-१३.

ज्याचें श्रवणमनन करावयाचें त्याचा आपणांस सारखा निदिध्यास लागला पाहिजे. श्रवणमनन होऊन निदिध्यास लागल्यावर प्रतीति आल्यावांचून राहणार नाहीं. श्रवणमनननिदिध्यास यांपेक्षां इतर साधनांची अपेक्षा नाहीं.

श्रवण मनन निजध्यास । प्रचितीनें बाणती विश्वास ।
रोकडा साक्षात्कार सायास । करणेंचि नलगे ॥ १०-९-३०.
श्रवणापरीस मनन सार । मननें कळे सारासार ।
निजध्यासें साक्षात्कार । निसंग वस्तु ॥ ११-१-४१.

आत्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याचे खरोखर एवढेच मार्ग आहेत. प्रथम सद्गुरुभजन करावें, नंतर सत्संग धरावा व नंतर श्रवणमनन होऊन निजध्यास लावून घ्यावा. यापरीस दुसरीं निराळीं साधनें नाहींत, परंतु श्रवणमनन होत असतां दुसऱ्या दोन तीन गोष्टींची अपेक्षा असते. पैकीं पाहिली गोष्ट ह्मणजे

अभ्यास.

ही होय. नित्यनेम केव्हांहि टळूं देऊं नये. अपरिहार्य कारणानें नित्यनेम राहिल्यास हरिस्सरण करावें. साधकानें आचार पाळल्यावांचून राहूं नये.

आधीं राखावा आचार । मग पाहावा विचार ।
आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ॥ १७-१०-२५.

द० ११×३ व द० १२×९ त्यांत मुमुक्षूनें सामान्यपणें कसें वागावें हें सांगितलें आहे, त्या शिकवणीचा सारांश येणेंप्रमाणें:— (१) प्रातःकाळीं उठत जावें । प्रातःस्मरामि करावें । नित्य नेमें स्मरावें । पाठांतर ॥ (२) मग दिशेकडे जावें । जे कोणासीच नव्हे ठावें । शौच्य आचमन करावें । निर्मळ जळें ॥ (३) मुखमार्जन प्रातःस्नान । संध्या तर्पण देवतार्चन । पुढें वैश्यदेव उपासन । येथासांग ॥ (४) कांहीं फळाहार घ्यावा । मग संसार धंदा करावा । सुशब्दें राजी राखावा । सकळ लोक ॥ (५) नंतर भोजन करावें. (६) पुढें भोजन जालियावरी । कांहीं वाची चर्चा करी । येकांतीं जाऊन विवरी । नाना ग्रन्थ ॥ (७) रिकामा असा एक क्षण देखिल जाऊं देऊं नये. (८) जें आहे तें सर्व देवाचें आहे अशी बुद्धि धरून वागावें. (९) सावधानता असावी । नीतिमर्यादा राखावी । जनास मानें ऐसी करावी । क्रियासिद्धि ॥ (१०) जैसें बोलणें बोलावें । तैसेंचि चालणें चालावें । मग महंतलीळा स्वभावें । आंगीं बाणे ॥ प्रपंची मनुष्यासाठींच हे दोन समास लिहिलेले दिसतात, तदनुरूप वागण्याचा प्रपंची मनुष्यानें प्रयत्न करावा. हे दहा नियम ह्मणजे त्यांत सर्व कांहीं आलें असें मात्र नव्हे. प्रपंची मनुष्याला सामान्यपणें सांगावयाचें म्हणजे त्यानें

अवगुण अवघेचि सांडावे । उत्तम गुण अभ्यासावे ॥ १८-३-१३

जो निस्पृह आहे, ज्यानें प्रपंचाचा त्याग केला आहे अशा सच्छिष्यासाठीं द० १४ चा समास ९ लिहिलेला आहे. त्या समासाच्या ८० ओव्या आहेत. त्यांचें सार काढावयाचें म्हणजे त्याच सर्व येथें उतरून घेतल्या पाहिजेत, कारण त्या सारभूतच आहेत. तरी वाचकांनीं या ठिकाणीं तो समास कृपा करून मुळावरून वाचावा.

प्रपंची शिष्याला आणि निस्पृह शिष्याला येणेंप्रमाणें श्रीसमर्थांनीं अभ्यास करावयास सांगितला आहे. अशा प्रकारचा अभ्यास करण्यास सच्छिष्यानें कंटाळा करूं नये.

भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास ।
दास ह्मणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ १६-१०-३१.

अभ्यास किंवा प्रयत्न झटला म्हणजे तेथें दुश्चित्तपणा किंवा आळस यांचें नुसतें दर्शन सुद्धां खपावयाचें नाहीं. दुश्चित्तपणा नसावा याचा अर्थ सावधानता असावी. आपणांस जें प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल, त्याची कल्पना अखंड चित्तांत वागविणें याचें नांव सावधानता. इष्ट कार्याविषयीं अशी सावधानता नसली तर मनुष्याच्या हातून कांहींच कार्य व्हावयाचें नाहीं. त्याचप्रमाणें सुचित अंतःकरण असूनहि मनुष्य जर आपला काळ आळसांतच घालवील तर अशाहि मनुष्याचें जिणें व्यर्थच होय. दुश्चित्तपणा आणि आळस यांचे अनिष्ट परिणाम काय होतात याची आपल्यास कल्पना नाहीं असें थोडेंच आहे, तरी पण तत्संबंधीं श्रीसमर्थांनीं केलेलें वर्णन कोणास बोधप्रद होणार नाहीं ? निद्रा, आळस व दुश्चित्तपणा हीं मूर्खाचीं लक्षणें होत.

क्षुधा लागतांच जेविला । जेऊन उठतां आळस आला ।
आळस येतां निजेला । सावकाश ॥ ८-६-३८.
निजोन उठतांच दुश्चीत । कदा नाहीं सावचित ।
तेथें कैचें आत्महित । निरूपणीं ॥ ८-६-३९.

तरी असें नसावें.

येकाग्र करूनियां मन । बळेंचि धरावें साधन ।
येत्नीं आळसाचें दर्शन । होऊंच नये ॥ १८-३-१२.

असो. दुसरी गोष्ट म्हणजे श्रवण मनन चालू असतां

विषयाबद्दल वैराग्य

उपजलें पाहिजे. वैराग्यावांचून निदिध्यास लागावयाचा नाहीं व निदिध्यास नाहीं तर ज्ञान नाहीं.

विषईं वैराग्य उपजलें । तयासीच पूर्ण ज्ञान जालें ॥ ५-६-६१.

इतरांस नाहीं. विषयाबद्दल तिरस्कार वाटून त्याचा त्याग घडला पाहिजे. विषयाचा ध्यास लागलेलें मन परब्रह्मस्वरूपाकडे कसें वळावें ? मन एकदेशी आहे, त्याला कोणता तरी एक व्यासंग पाहिजे. विषयाविषयीं आसक्ति ज्या मानानें कमी होत जाईल त्या मानानें मनाचा ओढा ईश्वरस्वरूपाकडे लागेल, आणि ज्या वेळीं विषयासंबंधानें पूर्ण वैराग्य उत्पन्न होईल त्या वेळीं साधकाला पूर्ण आत्मज्ञान होईल. नाहींपेक्षां विषयासक्ति यत्किंचित्‌हि कमी न होतां कितीहि ज्ञानाच्या गोष्टी बडबडतां आल्या तरी त्या व्यर्थ होत. मुखानें शब्दज्ञान बड-

१२

झडणारा पण मनानें पूर्ण विषयासक्त, अशा मनुष्याचें वर्णन किती तरी तिरस्कारयुक्त वचनांनीं श्रीसमर्थांनीं केलें आहे. (द. ५–३–५७ ते ६९) विषयांमध्यें मग्न होऊन राहणें ह्मणजेच परमार्थमार्गांतील झोंप होय. विषयाबद्दल पूर्ण वैराग्य उत्पन्न होणें याचें नांव जागृति. या ठिकाणीं एक अशी शंका उत्पन्न होते कीं विषयांचा त्याग करावयाचा याचा अर्थ, काय जेवणखाण वगैरे सर्व सोडावयाचें? कारण जेवणें, खाणें, इत्यादि हे सर्व विषयच आहेत. विषयत्यागाचा असा अर्थ नाहीं. कारण जोंवर देह आहे तोंवर जेवणखाण इत्यादि विषय कोणीं सोडले आहेत?

देह चालतां विषय त्यागी । ऐसा कोण आहे जगीं ॥ १२-७-६,

कोणी नाहीं. प्रपंची आहेत तेवढेच जेवतात व परमार्थी आहेत ते उपवास करितात असें थोडेंच आहे!

प्रपंची खाती जेविती । परमार्थी काय उपवास करिती ॥ १२-७-५.

नाहीं. मग विषयत्यागावांचून ज्ञान नाहीं याचा अर्थ काय? परमार्थाला विषयत्याग घडला पाहिजे आणि देह आहे तोंवर विषयत्याग तर कांही होणार नाहीं, मग हें कोडें कसें उकलावयाचें? श्रीसद्गुरु विषयत्यागाचें लक्षण येणेंप्रमाणें सांगतात:—

सबळ विषय त्यागणें । शुद्ध कार्याकारण घेणें ।
विषयत्यागाचीं लक्षणें । वोळखा ऐसीं ॥ १२-७-२७.

निरर्थक विषयांचा त्याग करून प्राणरक्षणार्थ अत्यन्त आवश्यक तेवढ्याच विषयांचें सेवन करणें, याचें नांव विषयत्याग. विषयाबद्दल वैराग्य उत्पन्न झालें ह्मणजे विषयत्याग घडतो; आणि विषयत्याग घडला तरच परमार्थमार्ग लागण्याचा संभव आहे. असा विषयत्याग करणें कष्टमय वाटेल, पण त्याला इलाज नाहीं.

मागें ज्ञानी होऊन गेले । तेहिं बहुत कष्ट केले ।
तरी मग विख्यात जाले । भूमंडळीं ॥ १२–७–१०.

श्रवणमनन यथासांग घडण्यास तिसरी आवश्यक गोष्ट ह्मणजे

विचार किंवा विवेक

ही होय. या विचाराचें महत्त्व दासबोधांत पुष्कळ ठिकाणीं दर्शविलें आहे. किंबहुना मला असेंहि वाटतें कीं ब्रह्म, माया किंवा तदर्थी शब्द खेरीज

करून विचार आणि साक्षेप किंवा तदर्थी शब्द हे या ग्रन्थांत जितक्या वेळां आले आहेत तितक्या वेळां दुसऱ्या कोणत्याच शब्दांचा उपयोग करावा लागला नसेल. तें कांहीं असो, माझें म्हणणें इतकेंच आहे कीं श्रीसद्गुरूंनीं आपल्या बोधांत विचार आणि प्रयत्न यांवर फार भर दिला आहे. ऐहिक किंवा पारलौकिक उन्नति प्राप्त करून घेण्यासाठीं विचारावांचून केलेले प्रयत्न सारे व्यर्थ होत.

विवेक पाहिल्याविण । जो जो उपाव तो तो सीण ॥ ८-७-६५.

ह्या क्षणण्याचा चांगला बोध होण्यास उदाहरण पाहिजे असल्यास द० १२×४ त तें दिलें आहे. विषयाबद्दल वैराग्य उपजलें तरच ज्ञान होण्याचा संभव आहे हें वर म्हटलेंच आहे, पण तेंच वैराग्य विवेकयुक्त नसेल तर व्यर्थ होय. विवेकयुक्त वैराग्य पाहिजे. विवेक आणि वैराग्य अशीं दोन्ही पाहिजेत, नुसतें वैराग्य नको. नाहींपेक्षां पुष्कळांचें असें होतें कीं संसारांत त्यांना कांहीं त्रास होतो व तेणेंकरून संसाराविषयीं त्यांचें मन कंटाळून ते चालते होतात, पण

विवेकेंविण वैराग्य केलें । तरी अविवेकें अनर्थी घातलें ।
अवघें वेर्थचि गेलें । दोहींकडे ॥१२-४-६.

विवेकहीन वैराग्यापासून धड प्रपंचहि नाहीं व परमार्थहि नाहीं.

ना प्रपंच ना परमार्थ । अवघें जिणेंचि जालें वेर्थ ।
अविवेकें अनर्थ । ऐसा केला ॥ १२-४-७.

उलट पक्षीं, विवेक आहे पण वैराग्य नाहीं तर तेंही निष्फळ होय. प्रपंचकूपांत इतरांप्रमाणेंच डुंबत राहून ज्ञानाच्या गोष्टी सांगावयाच्या, म्हणजे कारागृहांत अडकलेल्यानें पुरुषार्थाच्या बाता मारण्यासारखेंच होय. तात्पर्य, नुसतें वैराग्य नको व नुसता विवेकहि कामाचा नाहीं; तर विवेकवैराग्य पाहिजे.

लोक मरमरों जाती । वडिलें गेलीं हे प्रचिती ।
जाणत जाणत निश्चिती । काये मानिलें ॥ ११-३-६.

असा प्रश्न स्वतःस विचारून आपलें मन जें उत्तर देईल तें आपल्या हृदयांत दृढ धरून मुमुक्षूनें संसाराविषयीं उदास झालें पाहिजे. वैराग्याच्या योगानें मुमुक्षु प्रपंचापासून सुटला व विवेकाच्या योगानें मीपणापासून सुटला म्हणजे मग आणखी काय पाहिजे आहे.

विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला ।
अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंगयोगी ॥ १२-४-१२.
जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सर्व क्रिया चाले ।
दीक्षा देखोनी चकित जाले । सुचिस्मंत ॥ १२-४-१३.
आस्था नाहीं त्रैलोक्याची । स्थिति बाणली वैराग्याची ।
येत्न विवेक धारणेची । सीमा नाहीं ॥१२-४-१४.

याचें नांव विवेकवैराग्य. हें खुद्द श्रीसमर्थांचेंच वर्णन आहे कीं काय असें क्षणभर वाटतें. अशा सत्पुरुषांच्या नादीं सारें राष्ट्र लागावें यांत काय आश्चर्य आहे ! असो.

विवेक आणि विचार यांचा अर्थ सामान्यपणें आपण जो समजतों तोच केवळ नव्हे. विवेक आणि विचार हे समानार्थी शब्द आहेत खरे, परंतु पारिभाषिक भाषेंत विवेक ह्मणजे आत्मानात्मविवेक किंवा नित्यानित्यविवेक होय आणि विचार म्हणजे सारासारविचार होय. या दोहोंत फरक आहे. द० १३×१ यांत आत्मानात्मविवेक सांगितला आहे व द० १३×२ यांत सारासारविचार सांगितला आहे. आपल्या ठिकाणीं आत्मा कोणता व अनात्मा कोणता हें पाहणें याचें नांव आत्मनात्मविवेक व एकंदर ब्रह्मांडांत सार कोणतें व असार कोणतें हें पाहणें याचें नांव सारासारविचार.

आत्मानात्मा विवेक पिंडीं । सारासार विचार ब्रह्मांडीं ॥१४-९-३.
आत्मानात्मविवेकानें चंचलात्म्याचा निश्चय होतो. पिंडामध्यें देहधर्ता जो जीव आहे त्यालाच ईश्वर किंवा अर्धनारीनटेश्वर म्हणजे माया ह्मटलें आहे व आत्मानात्मविवेकाच्या योगानें

अव्याकृत मूळप्रकृती । तेथें जाऊन बैसली वृत्ती ॥ १३-१-३०.
अशी स्थिति होते व

मुळीं जे राहिली वृत्ति । जाली पाहिजे निवृत्ती ॥ १३-२-४.
म्हणून मग सारासारविचार करावयाचा. सारासारविचारानें असाराचा व चंचलाचा त्याग करतां करतां अखेरीस जें

निश्चळ परब्रह्म उरलें । तेंचि सार ॥ १३-२-१८.
सारांश, द. १३ समास १ व २ या दोन समासांचें मला तात्पर्य असें दिसतें कीं आत्मानात्मविवेकाच्या योगानें चंचळ आत्म्याचें स्वरूप लक्षांत येतें

व नंतर सारासारविचारानें परब्रह्मस्वरूपाचा निर्णय होतो. आत्मानात्मविवेकानें मायेचें स्वरूप कळतें व सारासारविचारानें ब्रह्माचें स्वरूप कळतें.

आधीं आत्मानात्मा विवेक थोर । मग सारासार विचार ।
सारासार विचारें संव्हार । प्रकृतीचा ॥ १३-७-११.

हीं सर्व विचाराचीं कामें आहेत. अशा तऱ्हेचा विचार करीत आत्मज्ञानासाठीं जीं साधनें दिलीं आहेत त्यांचा मुमुक्षूनें अभ्यास करावा. केवळ विचाराच्या योगानें नरजन्माची सफलता होणें शक्य आहे. विचाराच्या योगानें

याचि जन्में येणेंचि काळें । संसारीं होईजे निराळें ।
मोक्ष पाविजे निश्चळें । स्वरूपाकारें ॥ ६-९-२९.

ही गोष्ट श्रीसद्गुरुसमर्थ प्रतिज्ञेवर सांगत आहेत, तेव्हां ह्या ह्मणण्यावर अश्रद्धपणें कोणी शंका घेऊ शकेल काय ?

ये गोष्टीस करी अनुमान । तो सिद्धाचि पावेल पतन ।
मिथ्या वदे त्यास आण । उपासनेची ॥ ६-९-३०.

आणखी काय पाहिजे ? सद्गुरु ह्मणतात,

हें येथार्थाचि आहे बोलणें । विवेकें सीघ्रचि मुक्त होणें ।
असोनी कांहींच नसणें । जनामध्यें ॥ ६-९-३१.

विवेकाच्या योगानें तत्काळ मुक्त व्हावें ! तें कसें व्हावें आणि विवेक तरी कोणता करावा ? विवेक हाच करावा कीं,

देवपद आहे निर्गुण । देवपदीं अनन्यपण ।
हाचि अर्थ पाहातां पूर्ण । समाधान बाणे ॥ ६-९-३२.

देवपद निर्गुण आहे व तेंच आपण आहोंत हे शब्द समजतात पण यापेक्षां जास्त कांहीं बोध होत नाहीं. बोध कसा व्हावा,

देहींच विदेह होणें । करून कांहींच न करणें ।
जीवन्मुक्तांचीं लक्षणें । जीवन्मुक्त जाणे ॥ ६-९-३३.

जो जीवन्मुक्त आहे त्याला हें समजावयाचें, कारण हीं त्याचीं लक्षणें आहेत, तीं इतरांस कशीं पटावींत ? आपल्या सारख्याला

येरवीं हें खरें न वटे । अनुमानेंचि संदेह वाटे ।

परंतु

संदेहाचें मूळ तुटे । सद्गुरुवचनें ॥ ६-९-३४.

अखेरीस सद्गुरुवचनावांचून कांहीं समजावयाचें नाहीं हेंच खरें ! असो.

विचाराचा किंवा विवेकाचा महिमा असा आहे. विवेक करून जें ज्ञान प्राप्त होईल त्याचा प्रत्यय घ्यावा. हा विवेक किंवा विचार एकांतांत करावा. परमार्थमार्गाला एकांताची आवश्यकता फार आहे. ही गोष्ट खरी आहे कीं,

मिळतां प्रत्ययाचे संत । येकांतापरिस येकांत ॥ २०-७-२४.

तरी संतसमागमापासून जें ज्ञान मिळवावयाचें त्याचा विचार आपण एकांतांत केला पाहिजे. श्रीसद्गुरूंचें सांगणें तर इतकें निक्षून आहे कीं जो एकांत सेवन करणार नाहीं त्याला कांहींच कळावयाचें नाहीं.

येकांतेंविण प्राणीयांतें । बुद्धि कैंची ॥ १९-६-२९.

ह्या एकांताचें महत्व सद्गुरूंनीं पुष्कळ ठिकाणीं वर्णिलें आहे.

येकांतीं विवेक ठाईं पडे । येकांतीं येत्न सांपडे ।
येकांतीं तर्क वावडे । ब्रह्मांडगोळीं ॥ १८-१०-४८.

हें समजण्यास फारसें कठिण नाहीं. आपली एखादी वस्तु हरवली असतां क्षणभर शांतपणें विचार केला तर आपणांस तिची आठवण होते, असा आपला अनुभव आहे.

येकांतीं स्मरण करावें । चुकलें निधान पडे ठावें ॥ १८-१०-४९

मग गहन अशा परमार्थविचाराला एकांतावांचून चालावयाचें नाहीं यांत काय आश्चर्य आहे ?

जयास येकांत मानला । आवघ्या आधीं कळे त्याला ॥ १८-१०-५०

यासाठीं

येकांतीं विवेक करावा । आत्माराम वोळखावा ॥
येथून तेंथवरी गोवा । कांहींच नाहीं ॥ १९-६-३०

याचा अनुभव घेऊन पाहण्याची बुद्धि महाराष्ट्रास होवो !

सामान्य विचिकित्सा.

मला वाटतें अंतरीं त्वां वसावें ।
तुझ्या दासबोधासि त्वां बोधवावें ।
अपत्यापरी पाववी प्रेमग्रासा ।
महाराजया श्रीगुरु रामदासा ॥

—उद्धवस्वामी.

प्रस्तावनेच्या आरंभीं दासबोधांतर्गत श्रीसमर्थचरित्र देऊन पुढें तीन प्रकरणांत दासबोधाचें सार देण्याचा प्रयत्न केला आहे. या भागांत कांहीं अवांतर प्रश्नांचा विचार व्हावा, असा हेतु आहे. श्रीमत् दासबोध ग्रन्थाचें स्वरूप, त्याचें प्रयोजन, त्याचा विशेष, त्याचा रचनाकाल, त्यांत दर्शित होणारी तत्कालीन समाजस्थिति, त्याचें भावी कार्य, इत्यादि विषयांचें त्रोटक विवेचन या भागांत करावयाचें आहे.

तथापि, मला जें वाटतें तें सांगण्यापूर्वी खुद्द श्रीसमर्थ या ग्रन्थाविषयीं काय ह्मणतात तें आपण पाहूं. दासबोधाचा अगदीं पहिला समास ह्मणजे समर्थांनीं या ग्रन्थाची लिहिलेली प्रस्तावनाच होय असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. त्या प्रस्तावनेच्या आरंभीं नमन नाहीं. नमनाला आरंभ दुसऱ्या समासापासून करण्यांत आला आहे. कोणत्या विषयांचा ऊहापोह आपण आपल्या ग्रन्थांत केला आहे, त्यास कोणकोणत्या ग्रन्थांचा आधार आहे व त्याची फलश्रुति काय आहे इतक्या गोष्टी समर्थांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत दिल्या आहेत. हा समास समर्थांनीं ग्रन्थारंभींच लिहिला असावा, कां ग्रन्थ संपूर्ण झाल्यावर लिहिला असावा कोण जाणे? या सबंध प्रस्तावनेंत राजकारण हा शब्द नाहीं. राजकारण हा शब्द प्रथम नवव्या दशकांत आला आहे. यासंबंधानें माझी एक कल्पना आहे, तिचा विचार पुढें करूं. या प्रस्तावनेंत नमूद केलेले विषय दासबोधांत कोठकोठें आले आहेत हें थोडासा प्रयत्न केला ह्मणजे वाचकांच्या लक्षांत येईल. आधारभूत ग्रन्थांची त्रोटक यादी देऊन श्रीसमर्थ सामान्यपणें सांगतात कीं,

भगवद्वाक्याविरहित नसे । बोलणें येथीचें ॥

२८ व्या ओवीपासून समासाच्या अखेरपर्यंत फलश्रुति दिली आहे. त्यांत विशेष असें कीं

शीघ्रचि येथें ज्ञानप्राप्ति ॥

आहे, पण ती कोणाला ? त्याला वाचकहि तसाच पाहिजे. श्रीसमर्थ ह्मणतात,

मायाजाळें दुश्चीत होये । तें निरूपणीं कामा नये ।
संसारिकां कळे काये । अर्थ येथींचा ॥ ७-१-४९.

संसारांत अहोरात्र गुरफटून गेलेल्या आह्मांला श्रीसमर्थांनीं दिलेल्या फलश्रुतीचा अनुभव आला नाहीं तर त्याचा दोष कोणाकडे ? सात्विक गुणांचा ऱ्हास करणारे वाटेल तसले धंदे पोटासाठीं करीत राहून फावल्या वेळीं दासबोध ग्रन्थ उघडणारा वाचक नको आहे श्रीसमर्थांना.

वेवसाईं जो माळिण । त्यासी न कळे निरूपण ।
येथें पाहिजे सावधपण । अतिशयेंसीं ॥ ७-१-५०.

जसा मनुष्याचा व्यवसाय असतो तशी त्याची बुद्धि असते हें वचन काय खोटें आहे ? मग दासबोध ग्रन्थ वाचावा तरी कोणीं ?

जयास जोडला परमार्थ । तेणें पाहावा हा ग्रन्थ ।
अर्थ शोधितां परमार्थ । निश्चयें बाणे ॥ ७-१-३०.

तथापि, आपल्या सारख्यालाहि श्रीसद्गुरु धीर देत आहेत.

जयाचें चंचल हृदये । तेणें ग्रन्थ सोडूंचि नये ॥

एकदां वाचून नाहीं समजला तर अनेकदां वाचावा; समजेपर्यंत वाचावा ह्मणजे समजेल.

वीस दशक दोनींसे समास । साधकें पाहावे सावकास ।
विवरतां विशेषाविशेष । कळों लागे ॥ २०-१०-३२.

असा हा ग्रन्थ आहे. तो सर्वांनींच वाचावा. हळुहळु तो समजेल असें श्रीसमर्थांचें सांगणें आहे. हा प्रचीतीचा ग्रन्थ आहे. सर्व सत्पुरुषांच्या वचनांत सामर्थ्य असतें व लोकांचा त्यांवर विश्वास बसतो याचें एक मुख्य कारण असें असावें कीं, सत्पुरुष जें बोलतात तें त्यांच्या अनुभवाचें असतें, अनुमानाचें नसतें. अनुभवावांचून परमार्थाची शाब्दिक बडबड ह्मणजे कुत्र्याचें भोंकणेंच होय.

प्रचितीवीण जें बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणें ।
तोंड पसरून जैसें सुणें । रडोन गेलें ॥ ९-५-१५.

अशा बोलण्याकडे लक्ष न देणें बरें. अशा बोलण्यानें स्वतःचेंच समाधान होत नसतें तेव्हां तें दुसऱ्याचें कोठून होणार? यासाठीं

जितुकें अनुमानाचें बोलणें । तितुकें वमनप्राये त्यागणें ।
निश्चयात्मक तेंचि बोलणें । प्रत्ययाचें ॥ ९-५-३८.

वैद्य तर मात्रेची खूप स्तुति करितो आणि मात्रा मात्र कांहीं गुण करीत नाहीं, शब्दज्ञानी आत्मज्ञानाच्या गोष्टी तर खूप अवसानानें सांगतो, पण लोकांना तर कांहींच प्रत्यय येत नाहीं. असलें ज्ञान काय कामाचें?

प्रचीतिविण जें ज्ञान । तो आवघाचि अनुमान ।
तेथें कैचें परत्रसाधन । प्राणीयांसी ॥ १४-७-१८.

प्रपंच आणि परमार्थ या दोहोंनाहि प्रचीतीचें महत्त्व फार आहे. (२०—३—२८) क्वचित् अनुमानानें प्रपंच धकेल पण परमार्थाला अनुमानाचा यत्किंचित् विटाळ खपावयाचा नाहीं. अनुमाननिरसन होऊन अनुभव येणें हें परमार्थाचें मुख्य वर्म आहे. ही गोष्ट श्रीसमर्थ किती तरी निश्चयपूर्वक सांगत आहेत. पहा

येथें अनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां गेला ।
प्राणी संशईं बुडाला । प्रचितीवीण ॥ १०-८-२४.
हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोलेल तो अधम ।
लटिकें मानील तो अधमोत्धम । येथार्थ जाणावा ॥ १०-८-२५.

अनुभव नसून केवळ अनुमानानें शिष्यपरंपरा चालविणें ह्मणजे दुखणाईत मनुष्याला झांकून मारण्यासारखें आहे. या संप्रदायाबद्दल श्रीसमर्थांनीं केलेली प्रतिज्ञा ऐका आणि तिचा अभिमान धरा अशी सांप्रदायिकांच्या चरणीं माझी प्रार्थना आहे. श्रीसद्गुरु समर्थ ह्मणतात,

माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार ।
मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लागे ॥ १०-८-२७.

श्रीमत् दासबोध ग्रन्थाच्या स्वरूपाविषयीं यापेक्षां जास्त विस्तार नको आहे असें वाटतें. श्रीसमर्थ सांगतात,

साधें बोलणें सप्रचीत । तैसें माझें ॥ १४-१-२.

त्यांनीं दासबोध ग्रन्थाचें स्तवनहि केलें नाहीं. ते ह्मणतात, आपण स्तवन केलें आणि लोकांना तसा प्रत्यय आला नाहीं तर त्या स्तवनाचा काय उपयोग ! बरें, प्रत्यय आला तर मग स्तवनाचें प्रयोजनच नाहीं !

ग्रन्थाचें करावें स्तवन । स्तवनाचें काये प्रयोजन ।
येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पाहावा ॥ २०-१०-३३.

हा ग्रन्थ श्रीसमर्थांनीं कां लिहिला याचें विवेचन करण्यापूर्वी ग्रन्थरचनेचा काळ कोणता होता हें आपण पाहूं व त्या वेळची समाजस्थिति कशी होती याचा आपण विचार करूं, ह्मणजे ग्रन्थाचें प्रयोजन सहजच आपल्या लक्षांत येणार आहे.

दासबोध ग्रन्थाचा रचनाकाळ ठरविणें कठीण नाहीं. तो ठरविण्यास खुद्द ग्रन्थांतच स्पष्ट आधार आहे.

च्यारि सहस्र सातसें साठी । इतुकी कलयुगाची राहाटी ॥

ही सहाव्या दशकाच्या चवथ्या समासांतील सातवी ओवी लिहिली त्या वेळीं कलियुगाचीं ४७६० वर्षें गत झालीं होतीं. गतकलि ४७६० म्हणजे शके १५८१ होय. सहावा दशक लिहिला तेव्हां १५८१ शक चालू होता. अफझूलखानाचा वध १५८१ च्या मार्गशीर्षांत झाला. त्या प्रसंगाला अनुलक्षून द. १८×६ हा समास सांगितला अशी कथा आहे व ती खरी असावी असें, तो समास वारंवार वाचून, वाटतें. तेव्हां १५८१ च्या मार्गशीर्षाचें सुमारास १८ वा दशक चालू होता. सारांश, द. ६×४ त शके १५८१ चा स्पष्ट उल्लेख आहे, व द. १८×६ हा समास अफझूलखानाच्या वधानंतर महाराज श्रीसमर्थांना भेटावयास आले त्या प्रसंगीं सांगितला, तर एकंदर दासबोध ग्रन्थ शके १५८१ या एका वर्षांतच लिहिला गेला असें आतांपर्यंत उपलब्ध झालेल्या पुराव्यावरून अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं.

तथापि दासबोध ग्रन्थाच्या रचनेसंबंधानें मला एक कल्पना सुचवावयाची आहे. तिला मुळींच आधार नाहीं असें नाहीं; परंतु ती बरोबर आहे असें ठरविण्यास, आहे त्याहून जास्त आधार पाहिजे. मला असें सुचवावयाचें आहे कीं, दशक ८ अखेरपर्यंतच काय तो दासबोध ग्रन्थ, अशी एकवार श्रीसमर्थांची कल्पना असावी. परंतु पुढें शिष्यांनीं वारंवार प्रश्न विचारून त्यांचीं उत्तरें देण्यांत बरेच फुटकळ समास लिहिले गेल्यामुळें, त्यांच्यांत

संगती जुळवून ते सर्व समास दासबोधांत सामील करण्यांत आले असावे; ही कल्पना माझ्याहि मनांत मोठीशी चांगली उतरते असें नाहीं. यापुढें उपलब्ध होणाऱ्या पुराव्यावरच ती खरी किंवा खोटी ठरणार आहे. ही कल्पना सुचण्याचीं कारणें येणेंप्रमाणें:—

(१) आठ दशकांच्या अखेरपर्यंत ग्रन्थाचा प्रवाह एकसारखा चाल-लेला दिसतो. त्यांत कोठेंहि पुनरुक्ति नाहीं. अनेक वेळां पुनरुक्ति करण्यांत आली आहे ती आठव्या दशकानंतर. श्रीसमर्थांना मुख्यतः अध्यात्मनिरूपण करावयाचें होतें. अध्यात्माशिवाय आठ दशकांच्या अखेरपर्यंत दुसरा विषय नाहीं.

(२) द० ७-१०-४२ ही ओवी अशी आहे;

सरली शब्दाची खटपट। आला ग्रन्थाचा सेवट।
येथें सांगितलें पष्ट। सद्गुरुभजन॥

आणि खरोखरच, आतां फक्त ज्ञानदशक सांगून ग्रन्थ संपूर्ण करावयाचा होता.

(३) नवव्या दशकाच्या सहाव्या समासाची २ री ओवी अशी आहे.

हें दासबोधीं असे बोलिलें। ज्ञानदशकीं प्रांजळ केलें।
मूळमायेंत दाखविलें। पंचभूतिक॥

ब्रह्माला आकाशाची उपमा देऊन आकाशाच्या ठिकाणीं जसा वायु, तशी ब्रह्माच्या ठिकाणीं मूळमाया व ती मूळमाया पंचभूतात्मक आहे, ही गोष्ट आपण दासबोधाच्या ज्ञानदशकांत ह्मणजे आठव्या दशकांत प्रांजळ केलेली आहे, असें समर्थ ह्मणतात. याचा अर्थ काय ? हें आह्मीं दासबोधांत सांगि-तलें आहे, ह्मणजे तर मग ९×६ लिहितेवेळीं तो दासबोधांतील ह्मणून लिहिला नाहीं असें होत नाहीं काय ?

अशीं माझी तीन कारणें आहेत. केवळ एवढ्याच कारणांवरून मी जें अनुमान काढीत आहें तें खरें मानणें इष्ट व्हावयाचें नाहीं. या अनुमानाला प्रतिकूल अशाही कांहीं गोष्टी आहेत; परंतु यापुढें जास्त पुरावा, अनुकूल किंवा प्रतिकूल, जसा मिळेल तसा मिळवून या कल्पनेचा निकाल लावतां यावा ह्मणून ती येथें नमूद करून ठेवली आहे; असो.

श्रीमत् दासबोधाची रचना शके १५८१ त झाली. त्या वेळची

महाराष्ट्राची स्थिति कशी होती ती काय सांगावयास पाहिजे ? श्रीशिवाजी-महाराजांचा उदय झाला होता, उत्कर्ष व्हावयाचा होता.

म्लेंच दुर्जन उदंड । बहुता दिवसाचें माजलें बंड ।

तें अजून पुरें मोडलें नव्हतें, किंबहुना तें बंड मोडण्याचा उपक्रम झाला होता. गोब्राह्मणांना आशा उत्पन्न झाली होती, परंतु त्यांचा प्रतिपाळ अजून व्हावयाचा होता. तिसऱ्या दशकांत संसाराचें जें चित्र काढण्यांत आलें आहे त्याचा शेवट परचक्र येऊन कांता धरून नेऊन भ्रष्टविण्यांत केला आहे. झणजे असले अघोर प्रकार बंद होऊन पतिव्रता स्त्रियांचे आशीर्वाद श्रीशिवाजीमहाराजांस अजून मिळावयाचे होते.

येक देव दुराचारीं । फोडिला बळें ॥ ६-६-३४.
येक देव जापाणिला । येक देव उदकीं टाकिला ।
येक देव नेऊन घातला । पायातळीं ॥ ६-६-३५.
काय सांगों तीर्थमहिमा । मोडूनि गेला दुरात्मा ॥ ६-६-३६.

असलीं बोलणीं अजून बंद पडलीं नव्हतीं. एकंदर समाजाला अजून आळा पडावयाचा होता.

मता मतांचा गलबला । कोणी पुसेना कोणाला ।
जो जे मतीं सांपडला । तयास तेंचि थोर ॥ ११-२-२५.

अशी बेबंदशाही समाजांत माजली होती. जो तो शहाणा व स्वमताभिमानी झाला होता. कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नव्हता. ब्राह्मणाची जी हीन स्थिति झाली होती ती तर बोलावयासच नको. सर्वस्वाला मुकून भुकेबंगाल बनून सर्वांच्या तिरस्कारास ते पात्र झाले होते. साऱ्यांनींच त्यांच्यावर शस्त्र उचललें होतें. परधर्मी राज्यकर्त्यांनीं तर उचललें होतेंच परंतु स्वकीय देखील त्यांना पाण्यांत पाहूं लागले होते. ब्राह्मणही स्वतः कोठें ताळयावर राहिले होते ? तेहि बहकले होते.

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ १४-७-३१.

अशी ब्राह्मणांची स्थिति झाली होती. खरोखर पाहिलें तर ब्राह्मणांचा केवढा अधिकार! ब्राह्मण कोणाला ह्मणावें?

करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण ।
तेचि जाणावे ब्राह्मण । ब्रह्मविद ॥

असे ब्राह्मण कोठें उरले होते? ब्राह्मणांचा आचार बुडविण्यांत शूद्रांना अभिमान वाटूं लागला होता. राज्य तर म्लेंच्छांचें झालें होतेंच, परंतु आपला धर्म तरी ब्राह्मणांनीं राखावयाचा होता! पण धर्माच्या बाबतींतहि त्यांना नीच्यांच्याच तोंडाकडे पाहाण्याची पाळी आली होती.

गुरुत्व आलें नीच याती ॥

साराश ब्राह्मण सर्वस्वाला मुकले होते. राज्य तर म्लेंच्छांकडे गेलें होतेंच, परंतु गुरुत्वहि तेच बळकावून बसून आपला धर्म त्यांच्या मुखांतून श्रवण करण्याची पाळी ब्राह्मणांवर आली होती.

राज्य नेलें म्लेंचिं क्षेत्रीं । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं ।
आपण अरत्रीं ना परत्रीं । कांहींच नाहीं ॥ १४-७-३६.

अशी सर्वस्वीं परावलंबी स्थिति ब्राह्मणांची झाली होती, तरी पण शहाणे शहाणे त्यांतच प्रौढी मिरवीत. त्यांच्या कांहीं लक्षांत येईना कीं राज्य तर परक्यांच्या हातीं गेलेंच होतें, पण धर्महि त्याबरोबर जात होता!

हें ब्राह्मणास कळेना । त्याची वृत्तिच वळेना ।
मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥

मूर्खपणाचा मिथ्या अभिमान एवढाच काय तो ब्राह्मणांजवळ शिल्लक राहिला होता, बाकी त्यांची सर्व शेंडी परक्यांच्या हातीं गेली होती. श्रीसमर्थ ह्मणतात, काय करतील बिचारे ब्राह्मण, हा असा प्रसंग वडिलांनीं त्यांच्यावर आणून ठेविला.

आतांचे ब्राह्मणीं काये केलें ।

कांहीं नसेल केलें, पण

अन्न मिळेना ऐसें जालें ।

अशी स्थिति तर त्यांना प्राप्त झाली होती ना? श्रीसमर्थ विचारतात, बाबांनो, तुह्मी अन्नाला महाग झालां आहांत, अन्नासाठीं तुम्हांला दाही दिशा हिंडावें लागत आहे, तरी पोटभर मिळत नाहीं तें नाहींच, असा अनुभव तुम्हांला आला, कां नाहीं?

तुह्मा बहुतांचे प्रचितीस आलें । किंवा नाहीं ॥ १४-७-२९.

मग आतां विनाकारण एकमेकांवर दोष घालण्यांत व वडिलांच्या नांवानें खडे फोडण्यांत कालक्षेप न करतां

बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला ।
आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहाणे करावें ॥ १४-८०१.

असा समर्थांनीं ब्राह्मणांना उपदेश केला आहे.

समाजाला अशी हीन स्थिति प्राप्त झाल्यावर तेथें मत्सर नांदावयाला येतोच.

मज नाहीं तुज साजेना । हें तों अवघें ठाउकें आहे जना ॥

मला नाहीं, तर तुला कां ? तिऱ्हाइताच्या पदरांत पडलें तरी चालेल, पण तुला पचूं द्यावयाचें नाहीं, हा तर अशा वेळीं समाजाचा बाणा असतो ! राष्ट्राच्या भाग्याचे दिवस जवळ येत चालले म्हणजे अगोदर ब्राम्हणांची अशी विपन्नावस्था व्हावीच लागते कीं काय कोण जाणे ! असा ईश्वरी संकेत असेल तर वाईट नाहीं, कारण अशी स्थिति प्राप्त झाली म्हणजे पुढची तरी आशा करावयास बरें पडतें ! असो.

समाजाला अशी हीन स्थिति प्राप्त झालां असतां श्रीमत् दासबोध ग्रन्थाचें प्रयोजन काय होतें तें शब्दांनीं सांगितलेंच पाहिजे काय ? सर्वतोपरि निकृष्ट स्थितीला पोंचलेल्या समाजाला ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्याची दिशा स्पष्ट रीतीनें आखून देऊन, शाश्वत सुखाची जोड करून देणें, हेंच या ग्रन्थाचें प्रयोजन होय. ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्याची संगती या ग्रन्थांत जशी घालून देण्यांत आली आहे तशी दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रन्थांत क्वचितच असेल. स्वतःचें घर, दार, धंदा, स्वतःचीं बायकामुलें, यांच्या संबंधानें आपलें जें कर्तव्य आहे तेवढेंच काय तें ऐहिक कर्तव्य, असें समजावयाचें नाहीं. प्रपंच म्हणजे हा वर दिलेला स्वतःचा प्रपंच+राष्ट्राचा प्रपंच. स्वतःचा प्रपंच प्राणिमात्र करीत आहे. स्वबांधवांचा प्रपंच करण्यांतच मनुष्याची श्रेष्ठता आहे. हा बोध म्हणजेच महाराष्ट्रधर्माचें शिक्षण होय. अलिकडच्या भाषेंत यालाच स्वदेशाभिमान म्हणतात. असलें शिक्षण देणारा प्राकृतांत तरी एवढाच ग्रन्थ आहे. हाच या ग्रन्थाचा विशेष. इतर पारमार्थिक ग्रन्थाप्रमाणें यांत अध्यात्मनिरूपण असून शिवाय इतर ग्रन्थांतून जें नाहीं तें यांत आहे. हाच

या ग्रन्थांत आणि इतर ग्रन्थांत फरक होय. ग्रन्थ लिहिण्याचा श्रीसमर्थांचा हा जो विशिष्ट हेतु तो तत्कालापुरता कसा सिद्धीस गेला हें महाराष्ट्रवाचकांस तरी कोणी सांगवयास नको आहे. ह्या ग्रन्थाचा उपयोग चिरंतन आहे. धर्माला ग्लानि आली म्हणजे परमेश्वर जसा अवतार घेतो, त्याप्रमाणें समाजाला केव्हांहि तत्कालीन स्थितीप्रमाणें निकृष्टावस्था प्राप्त झाली ह्मणजे हा ग्रन्थ मार्गदर्शक होणार आहे. जें कार्य एकवार या ग्रन्थानें महाराष्ट्राच्या हातून घडविलें तेंच कार्य करण्याची पात्रता या ग्रन्थाच्या आश्रयानें केव्हांहि महाराष्ट्राला येणार आहे. ह्मणून महाराष्ट्राला या ग्रन्थाचा निदिध्यास लागावा अशी माझी इच्छा आहे. असा हा अपूर्व ग्रन्थ आहे. असा दुसरा कोणता ग्रन्थ आहे कीं जो लहानमोठे, संसारी परमार्थी, राजकारणी, व्यावहारिक, अशा सर्व प्रकारच्या लोकांना सारखा उपयुक्त आहे! सहा वर्षांच्या मुलापासून तों ६० वर्षांच्या वृद्धापर्यंत सर्वांना याच्यांत बोध आहे. ज्याला उत्तम संसार करणें असेल त्यानें हा ग्रन्थ वाचावा. ज्याला स्वराज्य स्थापन करावयाचें असेल त्यानें या ग्रन्थाचें मनन करावें. स्थापिलेलें स्वराज्य ज्याला नीट चालवावयाचें असेल त्यालाहि याच्या वाचनापासून फायदा आहे. जे केवळ परमार्थ पाहात असतील त्यांना तर हा ग्रन्थ वेदतुल्य आहे. श्रीसमर्थांचा बोध, त्यांची कृति व त्यांचें चरित्र इत्यादिकांचें अभ्यसन करणें, मनन करणें व तदनुरूप अत्यल्पांशानें वर्तन ठेवण्याचा प्रयत्न करणें, यांतच महाराष्ट्राचा तरणोपाय आहे. सबंध प्रस्तावनेंत कोणतीच गोष्ट मला निक्षून सांगतां आली नाहीं किंवा मी कोणताच आग्रह धरला नाहीं; परंतु सरतेशेवटीं एक गोष्ट आग्रहानें पण प्रेमपूर्वक महाराष्ट्रवाचकांपासून मागून घ्यावयाची आहे; ती हीच कीं, महाराष्ट्राच्या पुनरुजीवनाची काळजी बाळगणाऱ्या प्रत्येक सद्गृहस्थानें—विशेषतः—विद्यार्थ्यानें श्रीसमर्थांच्या चरित्राचें अखंड श्रवण मनन करावें, त्यांच्या ग्रन्थांचें परिशीलन करावें व त्यांच्या चरणधूलीनें पुनीत झालेल्या स्थलांचें दर्शन घ्यावें!

———

उपसंहार.

प्रस्तावना पुरी करण्यापूर्वी या आवृत्तीसंबंधानें, यापुढें प्रकाशित होणाऱ्या ग्रन्थांसंबंधानें व प्रकाशनापासून होणाऱ्या उत्पन्नासंबंधानें वाचकांस थोडीशी माहिती कळवावयाची आहे.

तीन वर्षें झालीं, ग्रन्थमालेच्या एका अंकांत महाराष्ट्रभाषेचे एकनिष्ठ सेवक रा. रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचा श्रीरामदासांवर एक उत्कृष्ट निबंध प्रकाशित झाला होता. श्रीसमर्थांच्या हयातींत लिहिलेली दासबोधाची एक पोथी आपणांस मिळाली आहे व त्या पोथीवरून दासबोधाच्या हल्लीं प्रकाशित असलेल्या आवृत्त्या ताडून पाहातां प्रकाशित ग्रन्थांतून हजारों चुक्या राहिल्या आहेत, असें त्यांनीं त्या निबंधांत प्रसिद्ध केलें. त्यावरून धुळें येथील सत्कार्योत्तेजक सभेच्या चालकांना इच्छा झाली कीं, दासबोधाची असली शुद्ध आवृत्ति व समर्थांची अप्रकाशित प्रकरणें आपल्याकडून प्रकाशित व्हावींत. ही इच्छा रा. राजवाडे यांस कळवितां त्यांनीं सभेची विनंति मान्य करून सदरहु पोथी व त्यांना उपलब्ध झालेलीं श्रीसमर्थांचीं व रामदासीयांचीं प्रकरणें आमच्या हवालीं केलीं. पुढें असें वाटलें कीं, डोमगांवीं श्रीकल्याण महाराजांच्या मठांत जर दासबोधाची अस्सल पोथी आहे असें ह्मणतात, तर ती जाऊन पाहावी व इतर कोणत्याही प्रतीवरून दासबोध छापविण्यापेक्षां अस्सल पोथीवरूनच छापवावा. चाफळच्या मठांत एक दोन वेळां जाण्याचा पूर्वीं सुयोग आल्यावरून श्रीबापुसाहेब महाराज यांचा थोडासा परिचय झाला होता. त्यांचे चरणीं वरील हेतु विदित केला. त्यांनीं कृपाळु होऊन श्रीकल्याण महाराजांच्या मठाचे अधिपति श्रीअंबादास महाराज यांना पत्र दिलें. तें पत्र श्रीअंबादास महाराज यांचेकडे जाऊन सादर केलें. त्यांनीं तें पत्र शिरसा वंद्य करून, मूळ पोथीचें—ह्मणजे श्रीसमर्थांनीं कल्याण महाराजांकरवीं लिहविलेल्या व स्वतः ठिकठिकाणीं शोध घातलेल्या अस्सल पोथीचें—व श्रीसमर्थकालीन वस्तूंचें पवित्र दर्शन घडविलें. मूळ पोथी फार बंदोबस्तानें ठेवलेली आहे. ती तेथून हालविणें शक्य नव्हतें व ती तेथून केव्हांहि दूर होऊं नये, अशीच परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे ! तथापि त्या पवित्र ग्रन्थावरून केलेली एक प्रत, श्रीअंबादास महाराज

यांनीं पौष शुद्ध ३ शके १८२५ रोजीं आमच्या हवालीं केली. तीवरून सभेनें एक प्रत केली. सभेनें केलेली ही प्रत घेऊन शके १८२६ च्या वैशाखांत पुन्हां डोमगांवीं गेलों व तेथें मी आणि माझे स्नेही, मयूरभक्त रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर व रा. रा. गोविंद काशीनाथ चांदोरकर वकील, धुळें, अशा तिघांनीं मिळून सभेनें केलेली प्रत अस्सल पोथीवरून शब्दशः तपासली. हें काम करून धुळ्यास येतां तों, वडोदें येथील मठांतील श्रीदादामहाराज यांची स्वारी धुळ्यास आली होती, त्यांची भेट झाली. त्यांचा मुक्काम येथें तीन महिने होता. श्रीमत् दासबोधाचें सारें रहस्य समजावून सांगण्यास श्रीसमर्थांवांचून अन्य कोण समर्थ असणार? परंतु दासबोधाचा अर्थ सांगण्यांत श्रीदादामहाराजांइतके अधिकारी मला आढळले नाहींत. त्यांनीं कृपा करून दासबोधांतील अवघड स्थळांचा अर्थ समजावून सांगितला व तेणेंकरून टिपा देण्यास पुष्कळच मदत झाली. १८२६ च्या भाद्रपदांत निर्णयसागर छापखान्यांत छापण्याचें काम सुरू केलें व आतां सरासरी एक दोन महिन्यांत ग्रन्थ वाचकांस सादर करण्याची वेळ आली आहे.

ह्या आवृत्तीसंबंधानें वाचकांस इतकेंच कळवावयाचें कीं, तिच्या योगानें माझें स्वतःचेंच पूर्ण समाधान होत नाहीं, तेव्हां ते इतरांचें कोठून होणार? कांहीं ठिकाणीं टिपा देण्यांत व अन्यत्र माझ्या हातून दोष झाले आहेत. मीं दिलेल्या टिपांवर कोणींहि सर्वस्वीं विश्वसून राहूं नये. ज्या अर्थाबद्दल मला संशय वाटला त्यापुढें मीं संशय दर्शविण्यास प्रश्नचिन्ह केलें आहे. द. ३ ६-२६ यांत 'पाचाव' शब्द आहे. प्रकाशित प्रतींतून 'पांचवा' छापलें आहे. 'पाचाव' ह्या शब्दाचा अर्थ मला ठाऊक नव्हता, कोशांत सांपडला नाहीं, वैद्यबुवांना कळेना, ह्मणून संशय दर्शवून 'पांचवा' अशी टीप दीली. नंतर भोळाराम महाराजांच्या मठांत भालगांवीं गेलों असतां, तेथें अधिपतींना विचारिलें तर त्यांनीं सहज सांगितलें कीं, दृष्ट लागून दुःखण्यानें उलट खाली ह्मणजे त्याला पाचाव म्हणतात? आणखी एकवार आवृत्ति काढण्याचा योग यावा अशी इच्छा आहे. टिपा सोडून दिल्या तर, दासबोधाची इतकी शुद्ध आवृत्ति दुसरी नाहीं, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आजपर्यंत प्रकाशित असलेली दासबोधाची कोणतीहि पोथी किंवा पुस्तक या पोथीवरून ताडून पाहिल्यास

प्रकाशित ग्रंथांतून हजारों चुका वाचकांच्या निदर्शनास येणार आहेत. अर्थ जरी बदलत नसला तरी, श्रीसमर्थांच्या मुखांतून निघालेला एकही शब्द बद-लतां कामा नये, असें माझें मत आहे. त्या तशाच्या तशाच शब्दांत गोडी आहे, सामर्थ्य आहे! त्या शब्दांना हल्लींचें रूप देण्याचा आपणांस काय अ-धिकार आहे? परंतु जेथें अर्थहि बदलतो अशीं शेंकडों स्थळें वाचकांस आढ-ळतील! अस्सल पोथींत श्री, मत्छर, ब्रंह्म, अग्न, संलग्न, लावंण्य, रंम्य, आरंण्य, जंन्म, हीण, द्वेश, भाशन, संपति, मत्त इत्यादि लिपी आहे तेथें श्री, मत्सर, ब्रह्म, अग्न, संलग्न, लावण्य, रम्य, आरण्य, जन्म, हीन, द्वेष, भाषण, संपत्ति, मत ह्या पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

श्रीसमर्थांनीं जे शोध घातले ते बहुतेक टिपांत दर्शविले आहेत. प्रथम त्यांनीं कोणता पाठ सांगितला व ग्रन्थ तपासतांना कोणता शोध घातला याचा विचार करण्यांत मौज आहे. उदाहरणार्थ,

गाईत्रीमंत्राचा विचारु । सांगे तो साचार कुळगुरु ॥ ५-२-८.

असा पाठ प्रथम होता, त्यांत विचारु खोडून त्याऐवजीं उचारु घालण्यांत श्रीसमर्थांचा हेतु उघड दिसत आहे. आपले कुलगुरु गायत्रीमंत्राचा आपणांस विचार सांगतात कां नुसता उच्चार सांगतात हें आपण जाणतच आहोंत.

प्रस्तुतच्या आवृत्तीच्या आरंभीं एक चित्र दिलें आहे. श्रीसमर्थांच्या हयातींत एका शिष्यानें त्यांच्या तीन तसबिरी काढल्या. एक सज्जनगडावर शेजघरांत आहेच. दुसरी भागानगरास व तिसरी तंजावरास आहे, असें सांग-तात. गडावर असलेल्या तसबिरीवरून घेतलेली श्रीसमर्थांची तसबीर उजव्या बाजूला दिली आहे. डाव्या बाजूला श्रीसमर्थांच्या पादुका आहेत. श्रीसमर्थ ज्या खडावा वापरीत असत त्याच ह्या आहेत. गडावर समाधीच्या मागच्या बाजूला त्या ठेवलेल्या आहेत. अनंतकवींनीं केलेल्या वर्णनांत ते ह्मणतात,

ज्याची पूर्ण समाधि सज्जनगडीं गुप्त प्रकारें असे ।
पादूकांवरि शेष शोभत असे दोहींकडे आरसे ।
ज्याची पुण्यतिथी सुदीन नवमी उत्साह होतो असे ।
ऐसा सद्गुरु हा अनंत कविचा बद्धांस तारीतसे ॥

त्या ह्या पादुका होत. हीं चित्रें देण्याचे कामीं माझे स्नेही रा. हरी केशव फडके, चित्रकार, मुंबई, यांची मला पुष्कळ मदत झाली.

यापुढें

आणखी सहा ग्रन्थ प्रसिद्ध करण्यापुरती सामुग्री आमच्याजवळ आज आहे. ह्याचें मुख्य श्रेय श्रीबापुसाहेब महाराज, चाफळ मठाचे अधिपति व श्रेष्ठांचे वंशज यांचेकडे आहे. त्यांच्याच कृपाप्रसादानें हीं कामें तडीस जावयाचीं आहेत. चाफळ मठांतील सर्वसंग्रहाचा महाराजांनीं आह्मांस उपयोग करूं दिला, इतकेंच नव्हे, तर ठिकठिकाणच्या मठपतींना व सांप्रदायिकांना त्यांनीं एक आज्ञापत्र दिलें आहे. हें आज्ञापत्र घेऊन कांहीं मठांत आम्ही गेलों होतों व पुष्कळ मठांतून अजून जाणें आहे. खुद्द चाफळास रामभक्तिपरायण केशव कृष्ण ढवळे यांच्या दप्तरीं कांहीं उपयुक्त कागदपत्रें मिळालीं, तसेंच श्रीदिवाकर गोसांवी यांचे वंशज रा. भ. प. परशराम नागेश उपाध्ये यांच्यापासून कांहीं बहुमोल अशीं महत्वाचीं पत्रें मिळालीं. चाफळ येथील रा. रा. बाळाभाऊ पेंढारकर यांनीं सर्वतोपरि आह्मांस सहाय्य केलें. श्रीकल्याणमहाराजांचा मठ डोमगांवीं आहे. मठपति श्रीअंबादास महाराज यांचे आह्मांवर अनंत उपकार आहेत. मठांतील सर्व संग्रह त्यांनीं आमच्या हवालीं केला आहे. त्या संग्रहांतलें एक बाड केवढें तरी मोठें आहे ! आपण दिलेल्या मदतीचें फळ पाहण्यास श्रीअंबादास महाराज राहिले नाहींत याचें वाईट वाटतें. त्यांना १८२६ च्या आषाढांत देवाज्ञा झाली ! ह्याच गांवीं एक 'पोथा' आह्मांस मिळाला. त्यांत समर्थांच्या कवितेचा बराच मोठा संग्रह आहे. तो इतका लांब रुंद आहे कीं, त्याला त्या गावीं 'पोथा' ह्मणतात. श्रीदत्तात्रय महाराज यांनीं पुष्कळ मदत केली आहे व आणखी करणार आहेत. रा. भ. प. सावळाराम बुवा, दिगंबर बुवा, नाना बुवा, निंबराज बुवा आदिकरून डोमगांवकरांनीं कांहींना कांहीं मदत केलीच आहे. फार काय सांगावें, डोमगांवच्या प्रत्येक घराचे आह्मी ऋणी आहोंत, कारण प्रत्येक घरांतून थोडी फार तरी भिक्षा मिळाली आहे. इतका संग्रह दुसऱ्या कोणत्याहि मठांत मिळाला नाहीं. डोमगांवीं असतांना प्रत्यक्ष व नंतर पत्रद्वारें रा. रा. यशवंतराव व रा. रा. जयवंतराव पोळ या बंधुद्वयानें आह्मांस कितीतरी प्रेमानें आणि कौतुकानें सहाय्य दिलें आहे. श्रीजगन्नाथ महाराजांचा मठ तडोळें येथें आहे. विद्यमान मठपति श्रीदत्तात्रय सखाराम महाराज यांनीं बराच संग्रह हवालीं केला आहे. पांघरी येथील मठपति श्रीअनंत बुवा यांनींहि कांहीं उपयुक्त संग्रह दिला आहे. श्रीसमर्थांची जन्मभूमि जांबगांव !

सांप्रदायिकांची ही जवळची अयोध्या होय ! तेथेंहि कांहीं संग्रह मिळाला व कांहीं मिळावयाचा आहे. याशिवाय श्रीउद्धवस्वामींचा टांकळी येथील मठ व श्रीभोळाराम महाराजांचा भालगांव येथिल मठ या दोन ठिकाणचा संग्रह मिळाला आहे. श्रीवासुदेव गोसावी यांचा मठ मढें येथें आहे. तेथें अजून जावयाचें आहे, परंतु तेथील विद्यमान मठपतींचे चिरंजीव रा. भ. प विश्वनाथ रामदास बुवा यांनीं गेल्या माघांत गडावर उत्सवास येतांना कांहीं संग्रह मुद्दाम आणून दिला आहे. अशा रीतीनें ठिकठिकाणीं जाऊन संग्रह मिळविण्याचे कामीं मला माझे स्नेही रा. भास्कर वामन भट वकील, धुळें, व रा. गोपाळ रावजी गोगटे वकील, भुसावळ, यांची फार मदत होत आहे.

आह्मांजवळ आतांपर्यंत जेवढा संग्रह जमला आहे, तेवढ्यावरून त्याचे एकंदर सात भाग होतील.*

१ श्रीमत् दासबोध
२ श्रेष्ठांचे ग्रन्थ
३ समर्थांचीं अप्रकाशित प्रकरणें
४ समर्थांचीं प्रकाशित प्रकरणें
५ रामदासीयांचीं रामायणें
६ रामदासीयांचीं इतर प्रकरणें
७ समर्थांच्या संबंधीं कागदपत्रें,
समर्थांचें सचित्र व साधार चरित्र,
सांप्रदायाचा साद्यंत इतिहास, वगैरे.

पैकीं पहिला भाग वाचकांस सादर करण्याची वेळ आज आली आहे. दुसऱ्या भागांत श्रेष्ठांचे दोन ग्रन्थ, भक्तिरहस्य व सुगमोपाय, हे येतील. श्रेष्ठांनीं भक्तिरहस्य ह्मणून ग्रन्थ केला आहे, असा नुसता उल्लेख बखरींत असलेला आजपर्यंत ठाऊक होता. सुगमोपायाचें तर नांवहि ऐकण्यांत नव्हतें. हे दोन्ही ग्रन्थ चाफळ मठीं उपलब्ध झाले. श्रीसमर्थांचीं अप्रकाशित प्रकरणें आतांपर्यंत इतकीं उपलब्ध झालीं आहेत कीं त्यांचे कदाचित् दोन भाग करावे लागतील, असा अदमास आहे. आजपर्यंत दासबोधाची ज्याप्र-

* आज मितीला हा संग्रह किती तरी वाढला आहे व त्याचे किती भाग होतील याचा आतां नक्की अंदाज करतां येत नाहीं. विजयादशमी १८२९.

माणें शुद्ध आवृत्ति नव्हती, त्याच प्रमाणें समर्थांचीं जीं इतर प्रकरणें प्रकाशित आहेत त्यांतहि हजारों चुका झालेल्या आहेत. यासाठीं प्रकाशित प्रकरणांचाहि एक भाग काढणें आवश्यक झालें आहे. त्यापुढच्या एका भागांत श्रीसमर्थकालीन रामदासीयांचीं रामायणें द्यावयाचीं असून दुसऱ्या भागांत त्यांचीं इतर प्रकरणें द्यावयाचीं आहेत. खुद्द श्रीकल्याण महाराजांची कांहीं कविता मिळाली आहे. ती भक्तिपर व अध्यात्मपर असून फार प्रेमळ आहे. तिचा समावेश याच सहाव्या भागांत होईल. शेवटचा भाग ह्मणजे श्रीसमर्थांच्या चरित्राचा. यांत आरंभीं श्रीसमर्थांच्या वेळचा व नंतरचा कांहीं महत्त्वाचा पत्रव्यवहार देऊन, नंतर त्यांचें सचित्र व साधार चरित्र द्यावयाचें आहे. श्रीसमर्थांना जांबगांवीं ज्या पारावर अनुग्रह झाला तेथील मारुतीची मूर्ति, त्यांनीं स्थापन केलेले अकरा मारुती, त्यांची चाफळखोऱ्यांतली रामघळ, चंद्रगिरीच्या डोंगरांतली गुहा, सज्जनगड, गडावरील श्रीरामपंचायतन, समर्थांच्या वेळच्या त्यांच्या वस्तु, कुबडी, गुप्ती, वगैरे, समाधीचें मंदिर व खुद्द समाधि, इत्यादि चित्रें या भागांत द्यावीं असा हेतु आहे. याच भागांत शेवटीं ठिकठिकाणच्या मठांची आजपर्यंतची हालहवाल देऊन एकंदर सांप्रदायाचा इतिहास द्यावयाचा आहे. अशीं एकंदर पुढचीं कार्यें आहेत. तीं प्रभुसत्तेनें घडतील तेव्हां खरी ! कोणताही भाग ५१६ शें पृष्ठांहून कमी होण्याचा संभव नाहीं. प्रतिवर्षी एक एक भाग प्रसिद्ध व्हावा अशी योजना आहे. हा सर्व खटाटोप करून द्रव्यरूपानें कदाचित् कांहीं उत्पन्न झाल्यास त्या

उत्पन्नाचा विनियोग

श्रीसमर्थ सांप्रदायाच्या कोणत्या तरी कार्याकडे व्हावा असा सभेचा संकल्प आहे, तोहि वाचकांच्या कानीं घालून ठेवणें गैरवाजवी होणार नाहीं. सत्कार्योत्तेजक सभा ह्मणजे कांहीं व्यापार करणारी मंडळी नव्हे. तेव्हां तिला या उत्पन्नाचा अभिलाषहि नाहीं. उत्पन्नाचा विनियोग कसा करावयाचा हें कांहीं आज ठरवावयास नको, कारण अजून कशासच कांहीं ठिकाण नाहीं, आतांशीं कोठें पहिला भाग प्रसिद्ध होत आहे. परमेश्वराच्या कृपेनें तशी वेळ आली ह्मणजे जें करणें तें ठरविण्यांत येईल.

सरतेशेवटीं आभार मानावयाचे. वर ज्या ज्या सद्गृहस्थांचा व सत्पुरु-

षांचा निर्देश करण्यांत आला आहे त्यांचा तर मी आभारी आहेंच, पण त्यांशिवाय मला माझ्या कित्येक मित्रांचें या कामीं सहाय होत आहे त्यांचाहि मी आभारी आहे. वर नमूद केलेल्या मठपतींची व इतरांची यापुढें अशीच मदत होत जाईल अशी मला आशा आहे. या सांप्रदाया-संबंधानें जेवढें कांहीं उपलब्ध होण्यासारखें आहे तेवढें सर्व प्रकाशित होऊन सांप्रदायाचें ज्ञान सार्वत्रिक व्हावें, असा हेतु आहे. अर्थात् तो हेतु तडीस जाणें सर्वस्वीं श्रीरामदासाभिमानी सांप्रदायिकांवर अवलंबून आहे, तेव्हां त्यांनीं हें कार्य आपलेंच आहे असें मानावें, अशी त्यांस प्रार्थना आहे. याशिवाय मी आणखी कित्येकांचा ऋणी आहे पण फिटेपर्यंत तें ऋण अव्यक्तच ठेवणें बरें ! श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

धुळें,
विजया दशमी १८२७.

शंकर श्रीकृष्ण देव.

श्री

दुसरी आवृत्ति

या दुसऱ्या आवृत्तींत मूळ ग्रन्थ, उघडच आहे, जसाच्या तसाच छापला आहे. टिपा मात्र कांहीं जास्त ठिकाणीं दिल्या आहेत. संसारा-संबंधानें पहिल्या आवृत्तीचे वेळीं जें कोडें पडलें होतें त्याचा या आवृत्तींत, माझ्या मतें, उलगडा केला आहे व सामान्य विचिकित्सेंतील कांहीं मतांची दुरुस्ती केली आहे, याशिवाय प्रस्तावनेंत हि फारसा फरक केलेला नाहीं. तथापि या आवृत्तीचा विशेष ह्मटला ह्मणजे शेवटीं जोडलेली दासबोधांतील विषयांची त्रोटक सूची होय. निबंधलेखक, वृत्तपत्रकार, व्याख्याते, स्वयंसेवक, राष्ट्रीय शिक्षक, कीर्तनकार आणि विशेषतः श्रीरामदासांच्या ग्रन्थांचा आस्थापूर्वक अभ्यास करणारे देशभक्त विद्यार्थी इत्यादिकांना ही सूची उपयुक्त झाल्यावांचून राहणार नाहीं, असा भरंसा आहे.

धुळें,
विजया दशमी १८२९

चिटणीस
सत्कार्योत्तेजक सभा—धुळें.

श्रीसद्गुरुस्तवन.

पद.

चाल—श्रीविधिहरिहर मूर्ति सावळी०

स्वामी माझा योगिराजा आवडतो हृदंई ।
दिवसरजनी न गमे जनीं नावडे कांहीं ॥ ध्रु०

आदिशक्ती परमेश्वर षड्गुण ईश्वर ।
त्याचें अंतर परात्पर शुद्ध विचार ।
योगेश्वर अपरांपर तोचि अवतार ।
हीन दीन जना करि पावन माझें माहेर ॥ १ ॥

अध्यात्मखाणी ग्रन्थ वाणी वदोन गेली ।
न कळे महिमा न गणे सीमा काये बोलिली ।
भक्तमंडळी भूमंडळीं कोणें मोजिली ।
उत्तम मूर्ति अपार कीर्ति विश्वीं दुमदुमिली ॥ २ ॥

करुणानिधि करुणाकर कृपें पाहिलें ।
बद्ध मुमुक्ष साधक सिद्ध होउनी ठेले ।
जडमूढ प्राणी चरणस्पर्शें **कल्याण** जाले ।
माया ममता विवरुनि पाहातां निजपद लाधले ॥ ३ ॥

श्रीमत् दासबोध.

अनुक्रमणिका.

॥ दशक प्रथम स्तवननाम ॥ १ ॥

॥ मूर्खलक्षणनाम दशक द्वितीय ॥ २ ॥

॥ स्वगुणपरीक्षा दशक ॥ ३ ॥

॥ नवविधा भक्तिनाम चतुर्थ दशक ॥ ४ ॥

॥ भीमदशक एकादश ॥ ११ ॥

॥ विवेकवैराग्यनाम दशक द्वादश ॥ १२ ॥

॥ नामरूप दशक त्रयोदश ॥१३॥

॥ अखंडध्याननाम दशक चतुर्दश ॥ १४ ॥

॥ आत्मदशकनाम पंचदश ॥१५॥

॥ दशक षोडश सप्ततिन्वयाचा ॥ १६ ॥

॥ दशक सप्तदश प्रकृतिपुरुषनाम ॥ १७ ॥

॥ दशक अष्टादश बहुजिनसी ॥ १८ ॥

॥ दशक शिकवणनाम एकोनविंशति ॥ १९ ॥

॥ विसावा पूर्ण दशक ॥ २० ॥

॥ श्रीमत् दासबोध ॥

॥ दशक प्रथम स्तवननाम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोते पुसती कोण ग्रन्थ । काय बोलिले जी येथ । श्रवण केलियानें प्राप्त । काय आहे ॥ १ ॥ ग्रन्था नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद । येथ बोलिला विशद[1] । भक्तिमार्ग ॥ २ ॥ नवविधा भक्ति आणि ज्ञान । बोलिलें वैराग्याचें लक्षण । बहुधा अध्यात्मनिरोपण । निरोपिलें ॥ ३ ॥ भक्तिचेन योगें देव । निश्चयें पावती मानव । ऐसा आहे अभिप्राव । ईये ग्रन्थीं ॥ ४ ॥ मुख्य भक्तीचा निश्चयो । शुद्धज्ञानाचा निश्चयो । आत्मस्थितीचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ५ ॥ शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो । सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो । मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ६ ॥ शुद्ध स्वरूपाचा निश्चयो । विदेहस्थितीचा निश्चयो । अलिप्तपणाचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ७ ॥ मुख्य देवाचा निश्चयो । मुख्य भक्ताचा निश्चयो । जीवशिवांचा[2] निश्चयो । बोलिला असे ॥ ८ ॥ मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो । नाना मतांचा निश्चयो । आपण कोण हा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ९ ॥ मुख्य उपासनालक्षण । नाना कवित्वलक्षण । नाना चातुर्यलक्षण । बोलिलें असे ॥ १० ॥ मायोद्भवाचें[3] लक्षण । पंचभूतांचें लक्षण । कर्ता कोण हें लक्षण । बोलिलें असे ॥ ११ ॥ नाना किंतें निवारिलें । नाना संशयो छेदिले । नाना आशंका[4] फेडिले । नाना प्रश्न ॥ १२ ॥ ऐसें बहुधा निरोपिलें । ग्रन्थगर्भी जें बोलिलें । तें अवघेंचि अनुवादलें । न वचे किं कदा ॥ १३ ॥ तथापि अवघा दासबोध ।

---

१ स्पष्ट. २ जीवात्मा आणि शिवात्मा ह्मणजे परमात्मा यांचा. ३ मायेच्या उत्पत्तीचें. ४ शंका.

दशक फोडून केला विशद । जे जे दशकींचा अनुवाद । ते ते दशकीं बोलिला ॥ १४ ॥ नाना ग्रन्थांच्या संमती । उपनिषदें वेदांत श्रुती । आणी मुख्य आत्मप्रचीती । शास्त्रेंसहित ॥ १५ ॥ नाना संमतीअन्वेयें । ह्मणौनि मिथ्या ह्मणतां नये । तथापि हें अनुभवासि ये । प्रत्यक्ष आतां ॥ १६ ॥ मत्सरें यासी मिथ्या ह्मणती । तरी अवघेचि ग्रन्थ उछेदती । नाना ग्रन्थांच्या संमती । भगवद्वाक्यें ॥ १७ ॥ शिवगीता रामगीता । गुरुगीता गर्भगीता । उत्तरगीता अवधूतगीता । वेद आणी वेदांत॥१८॥ भगवद्गीता ब्रह्मगीता । हंसगीता पांडवगीता । गणेशगीता येमगीता । उपनिषदें भागवत ॥ १९ ॥ इत्यादिक नाना ग्रन्थ । संमतीस बोलिले येथ । भगवद्वाक्यें येथार्थ । निश्चयेंसीं ॥ २० ॥ भगवद्वचनीं अविश्वासे । ऐसा कोण पतित असे । भगवद्वाक्याविरहित नसे । बोलणें येथीचें ॥२१॥ पूर्ण ग्रन्थ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण । तो दुरात्मा दुराभिमान । मत्सरें करी ॥ २२ ॥ अभिमानें उठे मत्सर । मत्सरें ये तिरस्कार । पुढें क्रोधाचा विकार । प्रबळे बळें ॥ २३ ॥ ऐसा अंतरीं नासला । कामक्रोधें खवळला । अहंभावें पालटला । प्रत्यक्ष दिसे ॥२४॥ कामक्रोधें लिथाडिला । तो कैसा ह्मणावा भला । अमृत[२] सेवितांच पावला । मृत्य राहो ॥ २५ ॥ आतां असो हें बोलणें । अधिकारासारिखें घेणें । परंतु अभिमान त्यागणें । हें उत्तमोत्तम ॥ २६ ॥ मागां श्रोतीं आक्षेपिलें । जी ये ग्रन्थीं काय बोलिलें । तें सकळही निरोपिलें । संकळित मार्गें ॥ २७ ॥ आतां श्रवण केलीयाचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ । तुटे संशयाचें मूळ । येकसरां ॥ २८ ॥ मार्ग सांपडे सुगम । नलगे साधन दुर्गम । सायोज्यमुक्तीचें वर्म । ठाइं पडे ॥ २९ ॥ नासे

---

१ नाना ग्रन्थांच्या संमतीच्या योगानें. २ मोहिनीरूप श्रीविष्णु देवांस अमृत वाढीत असतां राहु लबाडीनें देवांच्या पंक्तींत जाऊन वसला. ही गोष्ट चंद्रसूर्यांनीं श्रीविष्णूच्या नजरेस आणल्यावरून राहु अमृत सेवित असतांच श्रीविष्णूनें त्याचा शिरच्छेद केला. तद्वत् राहूप्रमाणें अंतरीं नासलेल्या लोकांना ह्या अमृततुल्य ग्रन्थापासून कांहीं उपयोग होणें नाहीं.

अज्ञान दुःख भ्रांती । शीघ्रचि येथें ज्ञानप्राप्ती । ऐसी आहे फळश्रुती । ईये ग्रन्थीं ॥ ३० ॥ योगियांचें परम भाग्य । आंगीं बाणे तें वैराग्य । चातुर्य कळे यथायोग्य । विवेकेंसहित ॥ ३१ ॥ भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । तेचि होती सुलक्षण । धूर्त तार्किक विचक्षण । समयो जाणती ॥ ३२ ॥ आळसी तेचि साक्षपी होती । पापी तेचि प्रस्तावती । निंदक तेचि वंदूं लागती । भक्तिमार्गासी ॥ ३३ ॥ बद्धचि होती मुमुक्ष । मूर्ख होती अति दक्ष । अभक्तचि पावती मोक्ष । भक्तिमार्गें ॥ ३४ ॥ नाना दोष ते नासती । पतित तेचि पावन होती । प्राणी पावे उत्तम गती । श्रवणमात्रें ॥ ३५ ॥ नाना धोके देहबुद्धीचे । नाना किंत संदेहाचे । नाना उद्वेग संसाराचे । नासती श्रवणें ॥ ३६ ॥ ऐसी याची फळश्रुती । श्रवणें चुके अधोगती । मनास होय विश्रांती । समाधान ॥ ३७ ॥ जयाचा भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा । मत्सर धरी जो पुंसा । तयास तेंचि प्राप्त ॥ ३८ ॥ इति श्री दासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ग्रन्थारंभलक्षणनाम समास प्रथम ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐनमोजि गणनायेका । सर्वसिद्धिफळदायेका । अज्ञानभ्रांतिछेदका । बोधरूपा ॥ १ ॥ माझिये अंतरीं भरावें । सर्वकाळ वास्तव्य करावें । मज वाक्शून्यास वदवावें । कृपाकटाक्षेंकरूनी ॥ २ ॥ तुझिये कृपेचेनि बळें । वितुळती भ्रांतीचीं पडळें । आणी विश्वभक्षक काळें । दास्यत्व कीजे ॥ ३ ॥ येतां कृपेची निज उडी । विघ्नें कांपती बापुडीं । होऊन जाती देशधडी । नाममात्रें ॥ ४ ॥ ह्मणौन नामें विघ्नहर । आह्मा अनाथांचें माहेर । आदिकरूनी हरीहर । अमर वंदिती ॥ ५ ॥ वंदूनियां मंगळनिधी । कार्य करितां सर्वसिद्धी । आघात अडथाळे उपाधी । बाधूं सकेना ॥ ६ ॥ जयाचें आठवितां ध्यान । वाटे परम समाधान । नेत्रीं रिघोनियां मन । पांगुळे सर्वांगीं[१] ॥ ७ ॥ सगुण रू-

१ इतर सर्व इंद्रियांतून निघून मन फक्त डोळ्यांत येऊन बसतें.

पाची ठेव । माहा लावण्य लाघव । नृत्य करितां सकळ देव । तटस्त होती ॥ ८ ॥ सर्वकाळ मदोन्मत्त । सदा आनंदें डुल्लत । हरुषें निर्भरें उद्दितें[2] । सुप्रसन्नवदनु ॥ ९ ॥ भव्यरूप वितंड । भीममूर्ति माहा प्रचंड । विस्तीर्ण मस्तकीं उदंड । सिंधूर चर्चिला ॥ १० ॥ नाना सुगंध परिमळें । थबथबा गळती गंडस्थळें । तेथें आलीं षट्पदकुळें[3] । झुंकारशब्दें ॥ ११ ॥ मुर्डीव शुंडादंड सरळें । शोभे अभिनव आर्वाळें । लंबित अधर तिक्षण गळें । क्षणक्षणा मंदसत्वी ॥ १२ ॥ चौदा विद्यांचा गोसांवी । हरस्वें[6] लोचन ते हिलाँवी । लवलवित फडकावी । फडै फडै कर्णथापा ॥ १३ ॥ रत्नखचित मुगुटीं झळाळ । नाना सुरंग फांकती कीर्ळ । कुंडलें तळपती नीळ । वरी जडिले झमकती ॥ १४ ॥ दंत शुभ्र सद्दट । रत्नखचित हेमकट्ट । तयां तळवटीं पत्रें नीट । तळपती लघु लघु ॥ १५ ॥ लवथवित मेळपे दोंद । वेष्टित कंट्टें[11] नागबंद । क्षुद्र घंटिका मंद मंद । वाजती झणत्कारें ॥ १६ ॥ चतुर्भुज लंबोदर । कासे कासिला पीतांबर । फडके दोंदिचा फणीवर । धुधूकार टाकी ॥ १७ ॥ डोलवी मस्तक जिव्हा लाळी । घालून बैसला वेटाळी । उभारोनि नाभिकमळीं । टकमकां पाहे ॥ १८ ॥ नाना याति कुशममाळा[12] । व्याळें[13]-परियंत रुळती गळा । रत्नजडित हृदयकमळा- । वरी पदक शोभे ॥ १९ ॥ शोभे फरश आणी कमळ । अंकुश तिक्षण तेजाळ । येके करीं मोदकगोळ । तयावरी अति प्रीति ॥ २० ॥ नट नाट्य कळा कुंसरी । नाना छंदें नृत्य करी । टाळ मृदांग भरोवरी[15] । उपांगें[16] हुंकारे ॥ २१ ॥ स्थिरता नाहीं येक क्षण । चपळविशाई अग्रगण । साजिरी मूर्ति सुलक्षण ।

---

१ पुष्कळ, अतिशय. २ उल्हासयुक्त. ३ भ्रमरांचा समुदाय. ४ गंडस्थळ. ५ मदसत्व, तक्षिग मदसत्व क्षणक्षणा गळे. ६ र्‍हस्व. ७ हालवी. ८ तेज. ९ दातांच्या तळवटीं ह्मणजे खालीं सुवर्णादिकांचीं पत्रें चकाकतात. १० हालतें. ११ कटी. १२ कुसुममाळा. १३ सर्पापर्यंत; सर्प नाभिस्थानीं असल्यामुळें, नाभिपर्यंत असा अर्थ. १४ कौशल्य. १५ सामुग्री. १६ नृत्य होत असतांना जो हुंकार होतो तो नृत्याचा उपांग होय.

लावण्यखाणी ॥२२॥ रुणझुणा वाजती नेपुरें । वांकी बोभाटती गजरें । घागरियासहित मनोहरे । पाउलें दोनी ॥ २३ ॥ ईश्वरसभेसी आली शोभा । दिव्यांबराची फांकली प्रभा । साहित्यविशईं सुलभा । अष्ट नायका होती ॥ २४ ॥ ऐसा सर्वांगें सुंदरु । सकळ विद्यांचा आगरु । त्यासी माझा नमस्कारु । साष्टांग भावें ॥ २५ ॥ ध्यान गणेशाचें वर्णितां । मतिप्रकाश होये भ्रांता । गुणानुवाद श्रवण करितां । वोळे सरस्वती ॥ २६ ॥ जयासी ब्रह्मादिक वंदिती । तेथें मानव बापुडें किती । असो प्राणी मंदमती । तेहीं गणेश चिंतावा ॥ २७ ॥ जे मूर्ख अवलक्षण । जे कां हीनाहूनि हीन । तेचि होती दक्ष प्रविण । सर्वविशईं ॥ २८ ॥ ऐसा जो परम समर्थ । पूर्ण करी मनोरथ । संप्रचीत भजन स्वार्थ[1] । कलौ चंडीविनायकौ ॥ २९ ॥ ऐसा गणेश मंगळमूर्ती । तो म्यां स्तविला येथामती । वांछ्या धरून चित्तीं । परमार्थाची ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गणेशस्तवननाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदीन वेदमाता । श्रीशारदा ब्रह्मसुता । शब्दमूळ वाग्देवता । माहं[2] मोया ॥ १ ॥ जे उठवी शब्दांकुर । वदे वैखरी अपार । जे शब्दाचें अभ्यांतर । उकलून दावी ॥ २ ॥ जे योगियांची समाधी । जे धारिष्टांची कृतबुद्धीं[3] । जे विद्या अविद्या उपाधी । तोडून टाकी ॥३॥ जे माहा पुरुषाची भार्या । अति सलग्न अवस्ता तुर्या । जयेकरितां महत्कार्या । प्रवर्तले साधु ॥ ४ ॥ जे महंतांची शांती । जे ईश्वराची निज शक्ती । जे ज्ञानियांची विरक्ती । नैराशशोभा ॥ ५ ॥ जे अनंत ब्रह्मांडें घडी । लीळाविनोदेंचि मोडी । आपण आदिपुरुषीं दडी । मारून राहे ॥ ६ ॥ जे प्रत्यक्ष पाहातां आडळे । विचार घेतां तरी नाडळे । जयेचा पार नकळे । ब्रह्मादिकांसी ॥ ७ ॥ जे सर्व नाटकअंतर्कळा । जा-

---

१ त्याचें भजन करणें हाच स्वार्थ होय, ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. २ महा माया. ३ करारीपणा.

णीव स्फूर्ति निर्मळा । जयेचेनि स्वानंदसोहळा । ज्ञानशक्ती ॥ ८ ॥ जे लावण्यस्वरूपाची शोभा । जे परब्रह्मसूर्याची प्रभा । जे शब्दीं वदोनि उभा । संसार नासी ॥ ९ ॥ जे मोक्षश्रिया माहामंगळा । जे सत्रावी जीवनकळा । जे सत्वलीळा सुसीतळा । लावण्यखाणी ॥ १० ॥ जे अ-वेक्त पुरुषाची वेक्ती । विस्तारें वाढली इच्छाशक्ती । जे कळीकाळाची नियंती । सद्गुरुकृपा ॥ ११ ॥ जे परमार्थमार्गींचा विचार । निवडून दावी सारासार । भवसिंधूचा पैलपार । पाववी शब्दबळें ॥ १२ ॥ ऐसी बहु-वेषें नटली । माया शारदा येकली । सिद्धचि अंतरीं संचली । चतुर्विधा प्रकारें ॥ १३ ॥ तीहीं वाचा अंतरीं आलें । तें वैखरिया प्रगट केलें । ह्मणौन कर्तुत्व जितुकें जालें । तें शारदागुणें ॥ १४ ॥ जे ब्रह्मादिकांची जननी । हरीहर जयेपासुनी । सृष्टिरचना लोक तिनी । विस्तार जयेचा ॥ १५ ॥ जे परमार्थाचें मूळ । नांतरी सद्विद्याचि केवळ । निवांत नि-र्मळ निश्चळ । स्वरूपस्थिती ॥ १६ ॥ जे योगियांचे ध्यानीं । जे साध-काचे चिंतनीं । जे सिद्धांचे अंतःकर्णीं । समाधिरूपें ॥ १७ ॥ जे नि-र्गुणाची वोळखण । जे अनुभवाची खूण । जे व्यापकपणें संपूर्ण । सर्वां घटीं ॥ १८ ॥ शास्त्रें पुराणें वेद श्रुती । अखंड जयेचें स्वतन करिती । नाना रूपीं जयेसि स्तविती । प्राणीमात्र ॥ १९ ॥ जे वेदशास्त्रांची म-हिमा । जे निरोपमाची उपमा । जयेकरितां परमात्मा । ऐसें बोलिजे ॥ २० ॥ नाना विद्या कळा सिद्धी । नाना निश्चयाची बुद्धी । जे सूक्ष्म वस्तूची शुद्धी । ज्ञप्तीमात्रें[3] ॥ २१ ॥ जे हरीभक्तांची निजभक्ती । अंत-र्निष्ठांची अंतरस्थिती । जे जीवन्मुक्तांची मुक्ती । सायोज्यता ते ॥ २२ ॥ जे अनंत माया वैष्णवी । नकळे नाटक लाववी । जे थोरथोरासी गोवी । जाणपणें ॥ २३ ॥ जें जें दृष्टीनें देखिलें । जें जें शब्दें वोळखिलें । जें जें मनास भासलें । तितुकें रूप जयेचें ॥ २४ ॥ स्तवन भजन भक्ति

---

१ ब्रह्मरंध्रांतून जो अमृताचा स्राव होतो तो. २ परा, पश्यंती, मध्यमा, वैखरी या चार वाणींच्या रूपानें. ३ ज्ञानस्वरूप.

भाव । मायेवांचून नाहीं ठाव । या वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी जाणती ॥ २५ ॥ ह्मणौनि थोराहूनि थोर । जे ईश्वराचा ईश्वर । तयेसी माझा नमस्कार । तदांशेंचि आतां ॥ २६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शारदास्तवननाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां सद्गुरु वर्णवेना । जेथें माया स्पर्शों सकेना । तें स्वरूप मज अज्ञाना । काय कळे ॥ १ ॥ नकळे नकळे नेति नेति । ऐसें बोलतसे श्रुति । तेथें मज मूर्खाची मती । पवाडेल कोठें ॥ २ ॥ मज न कळे हा विचारु । दुरूनि माझा नमस्कारु । गुरुदेवा पैलपारु । पाववी मज ॥ ३ ॥ होती स्तवनाची दुराशा । तुटला मायेचा भर्वसा । आतां असाल तैसे असा । सद्गुरु स्वामी ॥ ४ ॥ मायेच्या बळें करीन स्तवन । ऐसें वांछित होतें मन । माया जाली लज्यायमान । काय करूं ॥ ५ ॥ नातुडे मुख्य परमात्मा । ह्मणौनि करावी लागे प्रतिमा । तैसा मायायोगें महिमा । वर्णीन सद्गुरूचा ॥ ६ ॥ आपल्या भावासारिखा मनीं । देव आठवावा ध्यानीं । तैसा सद्गुरु हा स्तवनीं । स्तऊं आतां ॥ ७ ॥ जय जयाजि सद्गुरुराजा । विश्वंभरा विश्वबीजा । परम पुरुषा मोक्षध्वजा । दीनबंधु ॥ ८ ॥ तुझीयेन अभयंकरें । अनावर माया हे वोसरे । जैसें सूर्यप्रकाशें अंधारें । पळोन जाये ॥ ९ ॥ आदित्यें अंधकार निवारे । परंतु मागुतें ब्रह्मांड भरे । नीसी[3] जालिया नंतरें । पुन्हा काळोखें ॥ १० ॥ तैसा नव्हे स्वामीरावो । करी जन्ममृत्य वाव । समूळ अज्ञानाचा ठाव । पुसून टाकी ॥ ११ ॥ सुवर्णाचें लोहो कांहीं । सर्वथा होणार नाहीं । तैसा गुरुदास संदेहीं । पडोंचि नेणे सर्वथा ॥ १२ ॥ कां सरिता गंगेसी मिळाली । मिळणी होतां गंगा जाली । मग जरी

१ या समासांत शारदा ह्मणजे माया असा अर्थ करून शारदेचें स्तवन केलें आहे, हें उघड आहे. २ शिरकेल. ३ रात्र.

वेगळी केली । तरी होणार नाहीं सर्वथा ॥ १३ ॥ परी ते सरिता मि- ळणीमागें । वाहाळ मानिजेत जगें । तैसा नव्हे शिष्य वेगें । स्वामीच होये ॥ १४ ॥ परीस आपणा ऐसें करीना । सुवर्णें लोहो पालटेना । उ- पदेश करी बहुत जना । अंकित सद्गुरूचा ॥ १५ ॥ शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होये । सुवर्णें सुवर्ण करितां नये । ह्मणौनि उपमा न साहे । स- द्गुरूसी परिसाची ॥ १६ ॥ उपमे द्यावा सागर । तरी तो अत्यंतची क्षार । अथवा ह्मणों क्षीरसागर । तरी तो नासेल कल्पांतीं ॥ १७ ॥ उपमे द्यावा जरि मेरू । तरी तो जड पाषाण कठोरू । तैसा नव्हे कीं सद्गुरु । कोमळ दिनाचा ॥ १८ ॥ उपमे ह्मणों गगन । तरी गगना- परीस तें निर्गुण । याकारणें दृष्टांत हीन । सद्गुरूस गगनाचा ॥ १९ ॥ धीरपणें उपमूं जगती । तरी हेहि खचेल कल्पांतीं । ह्मणौन धीरत्वास दृष्टांतीं । हीन वसुंधरा ॥ २० ॥ आतां उपमावा गभस्ती । तरी गभ- स्तीचा प्रकाश किती । शास्त्रें मर्यादा बोलती । सद्गुरु अमर्याद ॥ २१ ॥ ह्मणौनि उपमे उणा दिनकर । सद्गुरुज्ञानप्रकाश थोर । आतां उपमावा फणीवर । तरी तोही भारवाही ॥ २२ ॥ आतां उपमे द्यावें जळ । तरी तें काळांतरीं आटेल सकळ । सद्गुरुरूप तें निश्चळ । जाणार नाहीं ॥ २३ ॥ सद्गुरूसी उपमावें अमृत । तरी अमर धरिती मृत्यपंथ । स- द्गुरुकृपा यथार्थ । अमर करी ॥ २४ ॥ सद्गुरूसी ह्मणावें कल्पतरु । तरी हा कल्पनेतीत विचारु । कल्पवृक्षाचा अंगिकारु । कोण करी ॥ २५ ॥ चिंता मात्र नाहीं मनीं । कोण पुसे चिंतामणी । कामधेनूची दुभणी । निः- कामासी न लगती ॥ २६ ॥ सद्गुरु ह्मणों लक्ष्मीवंत । तरी ते लक्ष्मी नाशिवंत । ज्याचे द्वारीं असे तिष्ठत । मोक्षलक्ष्मी ॥ २७ ॥ स्वर्गलोक इंद्रसंपती । हे काळांतरीं विटंबती । सद्गुरुकृपेची प्राप्ती । काळांतरीं चळेना ॥ २८ ॥ हरीहर ब्रह्मादिक । नाश पावती सकळिक । सर्वदा अविनाश येक । सद्गुरुपद ॥ २९ ॥ तयासी उपमा काय द्यावी । नाशि- वंत सृष्टी आघवी । पंचभूतिक उठाठेवी । नचले तेथें ॥ ३० ॥ स-

णोनि सद्गुरु वर्णवेना । [1]हे गे हेचि माझी वर्णना । अंतरस्थितीचिया खुणा । अंतर्निष्ठ जाणती ॥ ३१ ॥ इति सद्गुरुस्तवन नाम समास ॥४॥

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदीन संतसज्जन । जे परमार्थाचें [2]अधिष्ठान । जयांचेनि गुह्यज्ञान । प्रगटे जनीं ॥ १ ॥ जे [3]वस्तु परम दुलभ । जयेचा अलभ्य लाभ । तेंचि होये सुलभ । संतसंगेंकरूनी ॥ २ ॥ वस्तु प्रगटचि असे । पाहातां कोणासीच न दिसे । नाना साधनीं सायासें । न पडे ठाई ॥ ३ ॥ जेथें परीक्षवंत ठकले । नांतरी डोळसचि अंध जाले । पाहात असतांचि चुकले । निज वस्तूसी ॥ ४ ॥ जें दीपाचेनि दिसेना । नाना प्रकाशें गवसेना । नेत्रांजनेंहि वसेना । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥ सोळाकळी पूर्ण शशी । दाखऊं सकेना वस्तूसी । तीव्र आदित्य कळाराशी । तोहि दाखवीना ॥ ६ ॥ जया सूर्याचेनि प्रकाशें । ऊर्णतंतु[4] तोहि दिसे । नाना सूक्ष्म पदार्थ भासे । अणुरेणादिक ॥ ७ ॥ चिरलें वाळाग्र[5] तेंहि प्रकाशी । परी तो दाखवींना वस्तूसी । ते जयाचेनि साधकांसी । प्राप्त होये ॥ ८ ॥ जेथें आक्षेप आटले । जेथें प्रेत प्रस्तावले । जेथें तर्क मंदावले । तर्कितां निजवस्तूसी ॥ ९ ॥ वळे विवेकाची वेंगडी[6] । पडे शब्दाची बोबडी । जेथें मनाची तांतडी । कामा नये ॥ १० ॥ जो बोलकेपणें विशेष । सहस्र मुखांचा जो शेष । तोहि सिणला निःशेष । वस्तु न संगवे ॥ ११ ॥ वेदें प्रकाशिलें सर्वहीं । वेदविरहित कांहीं नाहीं । तो वेद कोणासही । दाखऊं सकेना ॥ १२ ॥ तेचि वस्तु संतसंगें । स्वानुभवें कळों लागे । त्यांचा महिमा वचनीं सांगे । ऐसा कवणु ॥ १३ ॥ विचित्र काळ ये मायेची । परी वोळखी न संगवे वस्तूची । मायातीता

---

१ हे गे हेचि=ही जी आहे तीच. गे हें पादपूरणार्थ आहे. " सद्गुरूचें वर्णन होत नाहीं हेंच सद्गुरूचें वर्णन " असा अर्थ. २ आश्रय. ३ ब्रह्म. ४ लोकरीचा बारीक धागा. ५ वाळाग्र. केसाचें टोंक. ६ वेंगडी, आंग आवळलें जाणें किंवा आकुंचित होणें त्याचें नांव वेंगडी.

अनंताची । संत सोये सांगती ॥ १४ ॥ वस्तूसी वर्णिलें नवचे । तेंचि स्वरूप संतांचें । याकारणें वचनाचें । कार्य नाहीं ॥ १५ ॥ संत आनंदाचें स्थळ । संत सुखचि केवळ । नाना संतोषाचें मूळ । ते हे संत ॥१६॥ संत विश्रांतीची विश्रांती। संत तृप्तीची निजतृप्ती । नातरी भक्तीची फळश्रुती ॥ ते हे संत ॥ १७ ॥ संत धर्माचें धर्मक्षेत्र । संत स्वरूपाचें सत्पात्र । नातरी पुण्याची पवित्र । पुण्य भूमी ॥ १८ ॥ संत समाधीचें मंदिर । संत विवेकाचें भांडार । नातरी बोलिजे माहेर । सायोज्यमुक्तीचें ॥ १९ ॥ संत सत्याचा निश्चयो । संत सार्थकाचा जयो । संत प्राप्तीचा समयो । सिद्धरूप ॥ २० ॥ मोक्षश्रिया आळंकृत । ऐसे हे संत श्रीमंत । जीव दरिद्री असंख्यात । नृपती केले ॥ २१ ॥ जे समर्थपणें उदार । जे कां अत्यंत दानशूर । तयांचेनि हा ज्ञानविचार । दिधला नवचे ॥ २२ ॥ माहाराजे चक्रवती । जाले आहेत पुढें होती । परंतु कोणी सायोज्यमुक्ती । देणार नाहीं ॥२३॥ जें त्रैलोकीं नाहीं दान। तें करिती संतसज्जन । तयां संतांचें महिमान । काय ह्मणौनि वर्णावें ॥ २४ ॥ जें त्रैलोक्याहून वेगळें । जें वेदश्रुतीसी नाकळे । तेंचि जयांचेनि वोळे । परब्रह्म अंतरीं ॥ २५ ॥ ऐसी संतांची महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा । जयांचेनि मुख्य परमात्मा । प्रगट होये ॥ २६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे संतस्तवननाम समास पांचवा ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं श्रोतेजन । भक्त ज्ञानी संत सज्जन । विरक्त योगी गुणसंपन्न । सत्यवादी ॥ १ ॥ येक सत्वाचे सागर । येक बुद्धीचे आगर । येक श्रोते वैरागेर । नाना शब्दरत्नांचे ॥ २ ॥ जे नाना अर्थामृताचे भोक्ते । जे प्रसंगीं वक्तयाचे वक्ते । नाना संशयातें छेदिते । निश्चै पुरुष ॥ ३ ॥ ज्यांची धारणा अपार । जे ईश्वराचे अवतार । नातरी प्र-

१ खाण.

त्यक्ष सुरवर । बैसले जैसे ॥ ४ ॥ किं हे ऋषेश्वरांची मंडळी । शांतस्वरूप सत्वांगळी । जयांचेनि सभामंडळीं । परम शोभा ॥ ५ ॥ हृदईं वेदगर्भ विलसे । मुखीं सरस्वती विलासे । साहित्य बोलतां जैसे । भासती देवगुरु ॥ ६ ॥ जे पवित्रपणें वैश्वानर । जे स्फूर्तिकिरणाचे दिनकर । ज्ञातेपणें दृष्टीसमोर । ब्रह्मांड नये ॥ ७ ॥ जे अखंड सावधान । जयांस त्रिकाळाचें ज्ञान । सर्वकाळ निराभिमान । आत्मज्ञानी ॥ ८ ॥ ज्यांचे दृष्टीखालून गेलें । ऐसें कांहींच नाहीं उरलें । पदार्थमात्रासी लक्षिलें । मनें जयांच्या ॥ ९ ॥ जें जें कांहीं आठवावें । तें तें तयांस पूर्वीच ठावें । तेथें काये अनुवादावें । ज्ञातेपणेंकरूनी ॥ १० ॥ परंतु हे गुणग्राहिक । ह्मणौन बोलतो निःशंक । भाग्य पुरुष काये येक । सेवीत नाहीं ॥ ११ ॥ सदा सेविती दिव्यान्नें । पालटाकारणें आवेट अन्नें । तैसींच माझीं वचनें । परांक्ततें ॥ १२ ॥ आपुले शक्तिनसार । भावें पुजावा परमेश्वर । परंतु पुजूं नये हा विचार । कोठेंचि नाहीं ॥ १३ ॥ तैसा मी येक वाग्दुर्बळ । श्रोते परमेश्वरचि केवळ । यांची पूजा वाचाबरळ । करूं पाहें ॥ १४ ॥ वित्पत्ती नाहीं कळा नाहीं । चातुर्य नाहीं प्रबंद नाहीं । भक्ति ज्ञान वैराग्य नाहीं । गौल्यता नाहीं वचनाची ॥ १५ ॥ ऐसा माझा वाग्विलास । ह्मणौन बोलतों सावकाश । भावाचा भोक्ता जगदीश । ह्मणौनियां ॥ १६ ॥ तुह्मी श्रोते जगदीशमूर्ति । तेथें माझी वित्पत्ती किती । बुद्धिहीन अल्पमती । सलगी करितों ॥ १७ ॥ समर्थाचा पुत्र मूर्ख जगीं । परी सामर्थ्य असे त्याचा आंगीं । तुह्मां संतांचा सलगी । ह्मणौनि करितों ॥ १८ ॥ व्याघ्र सिंह भयानक । देखोनि भयाचकित लोक । परी त्यांचीं पिलीं निःशंक । तयांपुढें खेळती ॥ १९ ॥ तैसा मी संतांचा अंकित । तुह्मां संतांपासीं बोलत । तरी माझी चिंता तुमचें चित्त । वाहेलच कीं ॥ २० ॥ आ-

---

१ सत्वगुण आगळा ह्मणजे विशेष आहे ज्यांच्यांत. २ अलंकारशास्त्र ३ बृहस्पति. ४ प्राकृतें. ५ काव्यप्रबंध.

अनंताची । संत सोये सांगती ॥ १४ ॥ वस्तूसी वर्णिलें नवचे । तेंचि स्वरूप संतांचें । याकारणें वचनाचें । कार्य नाहीं ॥ १५ ॥ संत आनंदाचें स्थळ । संत सुखचि केवळ । नाना संतोषाचें मूळ । ते हे संत ॥१६॥ संत विश्रांतीची विश्रांती। संत तृप्तीची निजतृप्ती । नातरी भक्तीची फळश्रुती ॥ ते हे संत ॥ १७ ॥ संत धर्माचें धर्मक्षेत्र । संत स्वरूपाचें सत्पात्र । नातरी पुण्याची पवित्र । पुण्य भूमी ॥ १८ ॥ संत समाधीचें मंदिर । संत विवेकाचें भांडार । नातरी बोलिजे माहेर । सा-योज्यमुक्तीचें ॥ १९ ॥ संत सत्याचा निश्चयो । संत सार्थकाचा जयो। संत प्राप्तीचा समयो । सिद्धरूप ॥ २० ॥ मोक्षश्रिया आळंकृत । ऐसे हे संत श्रीमंत । जीव दरिद्री असंख्यात । नृपती केले ॥ २१ ॥ जे समर्थपणें उदार । जे कां अत्यंत दानशूर । तयांचेनि हा ज्ञानविचार । दिधला नवचे ॥ २२ ॥ माहाराजे चक्रवती । जाले आहेत पुढें होती । परंतु कोणी सायोज्यमुक्ती । देणार नाहीं ॥२३॥ जें त्रैलोकीं नाहीं दान। तें करिती संतसज्जन । तयां संतांचें महिमान । काय ह्मणौनि वर्णावें ॥ २४ ॥ जें त्रैलोक्याहून वेगळें । जें वेदश्रुतीसी नाकळे । तेंचि ज-यांचेनि वोळे । परब्रह्म अंतरीं ॥ २५ ॥ ऐसी संतांची महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा । जयांचेनि मुख्य परमात्मा । प्रगट होये ॥ २६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे संतस्तवननाम समास पांचवा ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं श्रोतेजन । भक्त ज्ञानी संत सज्जन । विरक्त योगी गुणसं-पन्न । सत्यवादी ॥ १ ॥ येक सत्वाचे सागर । येक बुद्धीचे आगर । येक श्रोते वैरागर । नाना शब्दरत्नांचे ॥ २ ॥ जे नाना अर्थामृताचे भोक्ते । जे प्रसंगीं वक्तयाचे वक्ते । नाना संशयातें छेदिते । निश्चै पुरुष ॥ ३ ॥ ज्यांची धारणा अपार । जे ईश्वराचे अवतार । नातरी प्र-

१ खाण.

त्यक्ष सुरवर । बैसले जैसे ॥ ४ ॥ किं हे ऋषेश्वरांची मंडळी । शांतस्वरूप सत्वागळी[1] । जयांचेनि सभामंडळीं । परम शोभा ॥ ५ ॥ ह्रदई वेदगर्भ विलसे । मुखीं सरस्वती विलासे । साहित्य[2] बोलतां जैसे । भासती देवगुरु[3] ॥ ६ ॥ जे पवित्रपणें वैश्वानर । जे स्फूर्तिकिरणाचे दिनकर । ज्ञातेपणें दृष्टीसमोर । ब्रह्मांड नये ॥ ७ ॥ जे अखंड सावधान । जयांस त्रिकाळाचें ज्ञान । सर्वकाळ निराभिमान । आत्मज्ञानी ॥ ८ ॥ ज्यांचे दृष्टीखालून गेलें । ऐसें कांहींच नाहीं उरलें । पदार्थमात्रासी लक्षिलें । मनें जयांच्या ॥ ९ ॥ जें जें कांहीं आठवावें । तें तें तयांस पूर्वीच ठावें । तेथें काये अनुवादावें । ज्ञातेपणेंकरूनी ॥ १० ॥ परंतु हे गुणग्राहिक । ह्मणौन बोलतो निःशंक । भाग्य पुरुष काये येक । सेवीत नाहीं ॥ ११ ॥ सदा सेविती दिव्यान्नें । पालटाकारणें आवेट अन्नें । तैसींच माझीं वचनें । पराकृतें[4] ॥ १२ ॥ आपुले शक्तिनसार । भावें पुजावा परमेश्वर । परंतु पुजूं नये हा विचार । कोठेंचि नाहीं ॥ १३ ॥ तैसा मी येक वाग्दुर्बळ । श्रोते परमेश्वरचि केवळ । यांची पूजा वाचाबरळ । करूं पाहें ॥ १४ ॥ वित्पत्ती नाहीं कळा नाहीं । चातुर्य नाहीं प्रबंद[5] नाहीं । भक्ति ज्ञान वैराग्य नाहीं । गौल्यता नाहीं वचनाची ॥ १५ ॥ ऐसा माझा वाग्विलास । ह्मणौन बोलतों सावकाश । भावाचा भोक्ता जगदीश । ह्मणौनियां ॥ १६ ॥ तुह्मी श्रोते जगदीशमूर्ति । तेथें माझी वित्पत्ती किती । बुद्धिहीन अल्पमती । सलगी करितों ॥ १७ ॥ समर्थाचा पुत्र मूर्ख जगीं । परी सामर्थ्य असे त्याचा आंगीं । तुह्मां संतांचा सलगी । ह्मणौनि करितों ॥ १८ ॥ व्याघ्र सिंह भयानक । देखोनि भयाचकित लोक । परी त्यांचीं पिलीं निःशंक । तयांपुढें खेळती ॥ १९ ॥ तैसा मी संतांचा अंकित । तुह्मां संतांपासीं बोलत । तरी माझी चिंता तुमचें चित्त । वाहेलच कीं ॥ २० ॥ आ-

---

१ सत्वगुण आगळा ह्मणजे विशेष आहे ज्यांच्यांत. २ अलंकारशास्त्र ३ बृहस्पति. ४ प्राकृतें. ५ काव्यप्रबंध.

पलेंचि बोले वाउगें । त्याची संपादणी करणें लागे । परंतु कांहीं सांगणें नलगे । न्यून तें पूर्ण करावें ॥ २१ ॥ हें तों प्रीतीचें लक्षण । स्वभावेंचि करी मन । तैसे तुह्मी संतसज्जन । मायेबाप विश्वाचे ॥ २२ ॥ माझा आशय जाणोनि जीवें । आतां उचित तें करावें । पुढें कथेसि अवधान द्यावें । ह्मणे दासानुदास ॥ २३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रोतेस्तवननाम समास साहवा ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं कवेश्वर । शब्दसृष्टीचे ईश्वर । नातरी हे परमेश्वर । वेदावतारी ॥ १ ॥ कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हे नाना कळांचें जीवन । नाना शब्दांचें भुवन । येथार्थ होये ॥ २ ॥ कीं हे पुरुपार्थाचें वैभव । कीं हे जगदेश्वराचें महत्व । नाना लाघवें सत्कीर्तिस्तव । निर्माण कवी ॥३॥ कीं हे शब्दरत्नाचे सागर । कीं हे मुक्तांचें मुक्तसरोवर । नाना बुद्धीचे वैरागर । निर्माण जाले ॥ ४ ॥ अध्यात्मग्रन्थांची खाणी । कीं हे बोलिके चिंतामणी । नाना कामधेनूची दुभणी । वोळली श्रोतयांसी ॥ ५ ॥ कीं हे कल्पनेचे कल्पतरु । कीं हे मोक्षाचे मुख्य पडीभेरु । नाना सायोज्यतेचे विस्तारु । विस्तारले ॥ ६ ॥ कीं हा परलोकींचा निजस्वार्थु । कीं हा योगियांचा गुप्त पंथु । नाना ज्ञानियांचा परमार्थु । रूपासि आला ॥ ७ ॥ कीं हे निरंजनाची खूण । कीं हे निर्गुणाची वोळखण । मायाविलक्षणाचें लक्षण । ते हे कवी ॥ ८ ॥ कीं हा श्रुतीचा भावगर्भ । कीं हा परमेश्वराचा अलभ्य लाभ । नातरी होये सुलभ । निजबोध कविरूपें ॥ ९ ॥ कवि मुमुक्षाचें अंजन । कवि साधकांचें साधन । कवि सिद्धांचें समाधान । निश्चयात्मक ॥ १० ॥ कवि स्वधर्माचा आश्रयो । कवि मनाचा मनोजयो । कवि धार्मिकाचा विनयो । विनयकर्ते ॥ ११ ॥ कवि वैरा-

१ कवितेचें नानाप्रकारचें लाघव व सत्कीर्ति यांच्यासाठीं कवी हे निर्माण केलेले आहेत. २ पडिभार, पडिवार, बडिवार, श्रेष्ठ. ३ मायेपासून भिन्न अशा परमात्म्याचें.

ग्याचें संरक्षण । कवि भक्तांचें भूषण । नाना स्वधर्मरक्षण । ते हे कवी ॥ १२ ॥ कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिती । कवि ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ती । कवि उपासकांची वाढ कीर्ती । विस्तारली ॥ १३ ॥ नाना साधनाचें मूळ । कवि नाना प्रेत्नाचें फळ । नाना कार्यसिद्धी केवळ । कविचेनि प्रसादें ॥ १४ ॥ आधीं कवीचा वाग्विलास । तरी मग श्रवणीं तुंवळे रस । कवीचेनि मतिप्रकाश । कवित्वास होये ॥ १५ ॥ कवि वित्पन्नाची योग्यता । कवि सामर्थ्यवंतांची सत्ता । कवि विचक्षणाची कुशळता । नाना प्रकारें ॥ १६ ॥ कवि कवित्वाचा प्रबंद । कवि नाना धाटी मुद्रा छंद । कवि गद्यपद्यभेदाभेद । पदत्रासकर्ते[1] ॥ १७ ॥ कवि सृष्टीचा आळंकार । कवि लक्ष्मीचा शृंघार । सकळ सिद्धींचा निर्धार । ते हे कवी ॥ १८ ॥ कवि सभेचें मंडण । कवि भाग्याचें भूषण । नाना सुखाचें संरक्षण । ते हे कवी ॥ १९ ॥ कवि देवाचे रूपकर्ते । कवि ऋषचिें महत्ववर्णिते । नाना शास्त्रांचें सामर्थ्यतें । कवि वाखाणिती ॥ २० ॥ नस्ता कवीचा व्यापार । तरी कैंचा अस्ता जगोद्धार । ह्मणौनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ २१ ॥ नाना विद्या ज्ञातृत्व कांहीं । कवेश्वरेंविण तों नाहीं । कवीपासून सर्वही । सर्वज्ञता ॥ २२ ॥ मागां वाल्मीक व्यासादिक । जाले कवेश्वर अनेक । तयांपासून विवेक । सकळ जनासी ॥ २३ ॥ पूर्वी काव्यें होतीं केलीं । तरीच वित्पत्ती प्राप्त जाली । तेणें पंडिता आंगीं बाणली । परम योग्यता ॥ २४ ॥ ऐसे पूर्वी थोर थोर । जाले कवेश्वर अपार । आतां आहेत पुढें होणार । नमन त्यांसी ॥ २५ ॥ नाना चातुर्याच्या मूर्ती । कीं हे साक्षात् बृहस्पती । वेद श्रुती बोलों ह्मणती । ज्यांच्या मुखें ॥ २६ ॥ परोपकाराकारणें । नाना निश्चय अनुवादणें । सेखीं बोलिलें पूर्णपणें । संशयातीत ॥ २७ ॥ कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसाचे वोघ लोटले । नाना सु-

---

१ मूळ पोथींत "पदत्रासकर्ते" असें स्पष्ट आहे. "त्रा" च्या ठिकाणीं "प्रा" पाहिजे असें वाटतें. "कर्ते" याचा संबंध प्रबंदादि शब्दांकडेहि आहे. २ शेवटीं.

खाचें उचंबळलें । सरोवर हे ॥ २८ ॥ कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें । प्रगट जालीं मनुष्याकारें । नाना वस्तूचेनि विचारें । कोंदाटले हे ॥२९॥ कीं हे आदिशक्तीचें ठेवणें । नाना पदार्थांस आणी उणें । लाधलें पूर्व संचिताच्या गुणें । विश्वजनासी ॥ ३० ॥ कीं हे सुखाचीं तारुवें लोटलीं । आक्षै आनंदें उतटलीं । विश्वजनास उपेगा आलीं । नाना प्रयोगाकारणें ॥ ३१ ॥ कीं हे निरंजनाची संपत्ती । कीं हे विराटाची योगस्थिती । नातरी भक्तीची फळश्रुती । फळास आली ॥ ३२ ॥ कीं हा ईश्वराचा पवाडे[2]। पाहातां गगनाहून वाड । ब्रह्मांडरचनेहून जाड । कविप्रबंदरचना ॥ ३३ ॥ आतां असो हा विचार । जगास आधार कवेश्वर । तयांसी माझा नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कवेश्वरस्तवननाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं सकळ सभा । जये सभेसी मुक्ति सुल्लभा । जेथें स्वयें जगदीश उभा । तिष्ठतु भेंरें[3] ॥ १ ॥

नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥ १ ॥

नाहीं वैकुंठीचा ठाईं । नाहीं योगियांचा हृदईं । माझे भक्त गाती ठाईं ठाईं । तेथें मी तिष्ठतु नारदा ॥ २ ॥ याकारणें सभा श्रेष्ठ । भक्त गाती तें वैकुंठ । नामघोषें घडघडाट । जयजयकारें गर्जती ॥ ३ ॥ प्रेमळ भक्तांचीं गायनें । भगवत्कथा हरिकीर्तनें । वेदव्याख्यान पुराणश्रवणें । जेथें निरंतर ॥ ४ ॥ परमेश्वराचे गुणानुवाद । नाना निरूपणाचे संवाद । अध्यात्मविद्या भेदाभेद । मथन जेथें ॥ ५ ॥ नाना समाधानें तृप्ती । नाना आशंकानिवृत्ति । चित्तीं बैसे ध्यानमूर्ति । वाग्विलासें ॥६॥ भक्त प्रेमळ भाविक । सभ्य सखोल सात्विक । रम्य रसाळ गायक ।

---

१ भरून आलीं २ मोठेपणा, कीर्ति. ३ आनंदाच्या भरानें.

निष्ठावंत ॥ ७ ॥ कर्मसीळ आचारसीळ । दानसीळ धर्मसीळ । सुचिष्मंत पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध कृपाळु ॥ ८ ॥ योगी वीतरागी उदास । नेमक निग्रह तापस । विरक्त निस्पृह बहुवस । आरण्यवासी ॥ ९ ॥ दंडधारी जटाधारी । नाथपंथी मुद्राधारी । येक बाळब्रह्मचारी । योगेश्वर ॥ १० ॥ पुरश्चरणी आणी तपस्वी । तीर्थवासी आणी मनस्वी[१] । माहायोगी आणी जनस्वी[२] । जनासारिखे ॥ ११ ॥ सिद्ध साधु आणी साधक । मंत्रयंत्रशोधक । येकनिष्ठ उपासक । गुणग्राही ॥ १२ ॥ संत सज्जन विद्वज्जन । वेदज्ञ शास्त्रज्ञ माहाजन । प्रबुद्ध सर्वज्ञ समाधान । विमळकर्ते ॥ १३ ॥ योगी वित्पन्न ऋषेश्वर । धूर्त तार्किक कवेश्वर । मनोजयाचे मुनेश्वर । आणी दिग्वल्की[३] ॥ १४ ॥ ब्रह्मज्ञानी आत्मज्ञानी । तत्वज्ञानी पिंडज्ञानी । योगाभ्यासी योगज्ञानी । उदासीन ॥ १५ ॥ पंडित आणी पुराणिक । विद्वांस आणी वैदिक । भट आणी पाठक । येजुर्वेदी ॥ १६ ॥ माहाभले माहाश्रोत्री । याज्ञिक आणी आग्नहोत्री । वैद्य आणी पंचाक्षरी । परोपकारकर्ते ॥ १७ ॥ भूत भविष्य वर्तमान । जयांस त्रिकाळाचें ज्ञान । बहुश्रुत निराभिमान । निरापेक्षी ॥ १८ ॥ शांति क्षमा दयासीळ । पवित्र आणी सत्वसीळ । अंतरशुद्ध ज्ञानसीळ । ईश्वरी पुरुष ॥ १९ ॥ ऐसे जे कां सभानायेक । जेथें नित्यानित्य विवेक । त्यांचा महिमा अलोलिक । काय ह्मणोनि वर्णावा ॥ २० ॥ जेथें श्रवणाचा उपाये । आणी परमार्थसमुदाये । तेथें जनासी तरणोपाये । सहजचि होये ॥ २१ ॥ उत्तम गुणाची मंडळी । सत्वधीर सत्वागळी । नित्य सुखाची नव्हाळी[४] । जेथें वसे ॥ २२ ॥ विद्यापात्रें कळापात्रें । विशेष गुणाचीं सत्पात्रें । भगवंताचीं प्रीतिपात्रें । मिळालीं जेथें ॥ २३ ॥ प्रवृत्ती आणी निवृत्ती । प्रपंची आणी परमार्थी । गृहस्ताश्रमी वानप्रस्ती । संन्यासादिक ॥ २४ ॥ वृद्ध तरुण आणी बाळ । पुरुष स्त्रिया-

---

१ मन स्वाधीन ठेवणारे. २ जनाप्रमाणें वागणारे. ३ दिशा हेंच वल्कल आहे ज्यांचें. ४ नूतनपणा, प्राप्ती [हंसकोश].

दिक सकळ । अखंड ध्याती तमाळनीळ । अंतर्यामीं ॥ २५ ॥ ऐसे परमेश्वराचे जन । त्यांसी माझे अभिवंदन । जयांचेनि समाधान । अकस्मात बाणे ॥ २६ ॥ ऐसिये सभेचा गजर । तेथें माझा नमस्कार । जेथें नित्य निरंतर । कीर्तन भगवंताचें ॥ २७ ॥ जेथें भगवंताच्या मूर्ती । तेथें पाविजे उत्तमगती । ऐसा निश्चय बहुतां ग्रंथीं । महंत बोलिले ॥ २८ ॥ कलौ कीर्तन वरिष्ठ । जेथें होय ते सभा श्रेष्ठ । कथाश्रवणें नाना नष्ट । संदेह मावळती ॥ २९ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सभास्तवन आठ ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां स्तऊं हा परमार्थ । जो साधकांचा निजस्वार्थ । नांतरी समर्थामध्यें समर्थ । योग हा ॥ १ ॥ आहे तरी परम सुगम । परी जनासी जाला दुर्गम । कां जयाचें चुकलें वर्म । सत्समागमाकडे[1] ॥ २ ॥ नाना साधनांचे उधार । हा रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार । वेदशास्त्रीं जें सार । तें अनुभवास ये ॥ ३ ॥ आहे तरी चहूंकडे । परी अणुमात्र दृष्टी न पडे । उदास परी येकीकडे । पाहातां दिसेना ॥ ४ ॥ आकाशमार्गीं गुप्त पंथ । जाणती योगिये समर्थ । इतरांस हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ॥ ५ ॥ साराचेंहि निजसार । अखंड अक्षै अपार । नेऊं न सकती तस्कर । कांहीं केल्यां ॥ ६ ॥ तयास नाहीं राजभये । अथवा नाहीं अग्निभये । अथवा स्वापदभये । बोलोंच नये ॥ ७ ॥ परब्रह्म तें हालेना । अथवा ठावही चुकेना । काळांतरीं चळेना । जेथीचा तेथें ॥ ८ ॥ ऐसें तें निज ठेवणें । कदापी पालटों नेणे । अथवा नव्हे आदिक उणें । बहुतां काळें ॥ ९ ॥ अथवा तें घसवटेना । अथवा अदृश्य होयेना । नातरी पाहातां दिसेना । गुरुअंजनेविण ॥ १० ॥ मागा योगिये समर्थ । त्यांचाहि निजस्वार्थ । यासी बोलिजे परमार्थ । परमगुह्य म्हणौनि ॥ ११ ॥

---

[1] सत्समागम न घडल्यामुळें.

जेहीं शोधून पाहिला । त्यांसी अर्थ सांपडला । येरां असोनि अलभ्य जाला । जन्मोजन्मीं ॥ १२ ॥ अपूर्वता या परमार्थाची । वार्ता नाहीं जन्ममृत्याची । आणी पदवी सायोज्यतेची । सन्निधची लाभे ॥ १३ ॥ माया विवेकें मावळे । सारासार विचार कळे । परब्रह्म तेंहि निवळे । अंतर्यामीं ॥ १४ ॥ ब्रह्म भासलें उदंड । ब्रह्मीं बुडालें ब्रह्मांड । पंचभूतांचें थोतांड । तुच्छ वाटे ॥ १५ ॥ प्रपंच वाटे लटिका । माया वाटे लापणिका । शुद्ध आत्मा विवेका । अंतरीं आला ॥ १६ ॥ ब्रह्मस्थित बाणतां अंतरीं । संदेह गेला ब्रह्मांडाबाहेरी । दृश्याची जुनी जर्जरी । कुहिट जाली ॥ १७ ॥ ऐसा हा परमार्थ । जो करी त्याचा निजस्वार्थ । आतां या समर्थास समर्थ । किती ह्मणौनि ह्मणावें ॥ १८ ॥ या परमार्थाकरितां । ब्रह्मादिकांसि विश्रामता । योगी पावती तन्मयता । परब्रह्मीं ॥ १९ ॥ परमार्थ सकळांस विसांवा । सिद्ध साधु माहानुभावां । सेखीं सात्विक जड जीवां । सत्संगेंकरूनी ॥ २० ॥ परमार्थ जन्माचें सार्थक । परमार्थ संसारीं तारक । परमार्थ दाखवी परलोक । धार्मिकासी ॥ २१ ॥ परमार्थ तापसांसी थार । परमार्थ साधकांसी आधार । परमार्थ दाखवी पार । भवसागराचा ॥ २२ ॥ परमार्थी तो राज्यधारी । परमार्थ नाहीं तो भिकारी । या परमार्थाची सरी । कोणांस द्यावी ॥ २३ ॥ अनंत जन्मीचें पुण्य जोडे । तरीच परमार्थ घडे । मुख्य परमात्मा आतुडे । अनुभवासी ॥ २४ ॥ जेणें परमार्थ वोळखिला । तेणें जन्म सार्थक केला । येर तो पापी जन्मला । कुळक्षयाकारणें ॥ २५ ॥ असो भगवत्प्राप्तीविण । करी संसाराचा सीण । त्या मूर्खाचें मुखावलोकन । करूंच नये ॥ २६ ॥ भल्यानें परमार्थीं भरावें । शरीरसार्थक करावें । पूर्वजांस उद्धरावें । हरिभक्ती करूनी ॥ २७ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे परमार्थस्तवन ॥ ९ ॥

---

१ जर्जरी=आंगाचा खिळखिळितपणा. कुहिट जाली=विटली. “ दृश्य हें जुनें व जर्जर होऊन विटलें ” असा अर्थ.

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हा नरदेहो । येथील अपूर्वता पाहो । जो जो कीजे परमार्थलाहो । तो तो पावे सिद्धीतें ॥ १ ॥ या नरदेहाचेनि लागवेगें । येक लागले भक्तिसंगें । येकीं परम वीतरागें । गिरिकंदरें सेविलीं ॥ २ ॥ येक फिरती तीर्थाटणें । येक करिती पुरश्चरणें । येक अखंड नामस्मरणें । निष्ठावंत राहिले ॥ ३ ॥ येक तपें करूं लागले । येक योगाभ्यासी माहाभले । येक अभ्यासयोगें जाले । वेदशास्त्रीं वित्पन्न ॥ ४ ॥ येकीं हटनिग्रह केला । देह अत्यंत पीडिला । येकीं देव ठाईं पाडिला । भावार्थबळें ॥ ५ ॥ येक माहानुभाव विख्यात । येक भक्त जाले ख्यात । येक सिद्ध अकस्मात । गगन वोळंगती ॥ ६ ॥ येक तेजीं तेजचि जाले । येक जळीं मिळोन गेले । येक ते दिसतचि अदृश्य जाले । वायोस्वरूपीं ॥ ७ ॥ येक येकचि बहुधा होती । येक देखतचि निघोनि जाती । येक बैसले असतांचि भ्रमती । नाना स्थानीं समुद्रीं ॥ ८ ॥ येक भयानकावरी बैसती । येक अचेतनें चालविती । येक प्रेतें उठविती । तपोबळेंकरूनी ॥ ९ ॥ येक तेजें मंद करिती । येक जळें आटविती । येक वायो निरोधिती । विश्वजनाचा ॥ १० ॥ ऐसे हटनिग्रही कृतबुद्धी । जयांस वोळल्या नाना सिद्धि । ऐसे सिद्ध लक्षावधी । होऊन गेले ॥ ११ ॥ येक मनोसिद्ध येक वाचासिद्ध । येक अल्पसिद्ध येक सर्वसिद्ध । ऐसे नाना प्रकारीचे सिद्ध । विख्यात जाले ॥ १२ ॥ येक नवविधाभक्तिराजपंथें । गेले तरले परलोकींच्या निजस्वार्थें । येक योगी गुप्तपंथें । ब्रह्मभुवना पावले ॥ १३ ॥ येक वैकुंठास गेले । येक सत्यलोकीं राहिले । येक कैलासीं बैसले । शिवरूप होउनी ॥ १४ ॥ येक इंद्रलोकीं इंद्र जाले । येक पितृलोकीं मिळाले । येक ते उडुगणीं बैसले । येक ते क्षीरसागरीं ॥ १५ ॥ सलोकता समीपता । स्वरूपता सायोज्यता । या चत्वार

---

१ लाहो म्हणजे लाभ. २ संचरती. ३ निश्चयी. ४ उडुगण, नक्षत्रें.

मुक्ती तत्वता । इच्छा सेऊन राहिले ॥ १६ ॥ ऐसे सिद्ध साधु संत । स्वहिता प्रवर्तले अनंत । ऐसा हा नरदेह विख्यात । काय ह्मणौनि व-र्णावा ॥ १७ ॥ या नरदेहाचेनि आधारें । नाना साधनांचेनि द्वारें । मुख्य सारासारविचारें । बहुत सुटले ॥ १८ ॥ या नरदेहाचेनि समंधें । बहुत पावले उत्तम पदें । अहंता सांडून स्वानंदें । सुखी जाले ॥ १९ ॥ नरदेहीं येऊन सकळ । उद्धरागती पावले केवळ । येथें संशयाचें मूळ । खंडोन गेलें ॥ २० ॥ पशुदेहीं नाहीं गती । ऐसें सर्वत्र बोलती । ह्म-णौन नरदेहींच प्राप्ती । परलोकाची ॥ २१ ॥ संत महंत ऋषी मुनी । सिद्ध साधु समाधानी । भक्त मुक्त ब्रह्मज्ञानी । विरक्त योगी तपस्वी ॥ २२ ॥ तत्त्वज्ञानी योगाभ्यासी । ब्रह्मचारी दिगंबर संन्यासी । षट्द-र्शनी तापसी । नरदेहींच जाले ॥ २३ ॥ ह्मणौनि नरदेह श्रेष्ठ । नाना देहांमधें वरिष्ठ । जयाचेनि चुके आरिष्ट । येमयातनेचें ॥ २४ ॥ नर-देह हा स्वाधेन । सहसा नव्हे पराधेन । परंतु हा परोपकारीं झिजऊ-न । कीर्तिरूपें उरवावा ॥ २५ ॥ अश्व वृषभ गाई ह्मैसी । नाना पशु स्त्रिया दासी । कृपाळूपणें सोडितां त्यांसी । कोणी तरी धरील ॥ २६ ॥ तैसा नव्हे नरदेहो । इच्छा जाव अथवा राहो । परी यास कोणी पाहो । बंधन करूं सकेना ॥ २७ ॥ नरदेह पांगुळ असता । तरी तो कार्यास न येतां । अथवा थोंटा जरी असता । तरी परोपकारास न ये ॥ २८ ॥ नरदेह अंध असिला । तरी तो निपटचि वायां गेला । अथवा बधिर जरी असिला । तरी निरूपण नाहीं ॥ २९ ॥ नरदेह असिला मुका । तरी घेतां नये आशंका । अशक्त रोगी नासका । तरी तो निःकारण ॥ ३० ॥ नरदेह असिला मूर्ख । अथवा फेंपऱ्या समंधाचें दुःख । तरी तो जाणावा निरार्थक । निश्चयेंसीं ॥ ३१ ॥ इतुकें हें नस्तां वेंग । नर-देह आणी सकळ सांग । तेणें धरावा परमार्थमार्ग । लागवेगें ॥ ३२ ॥ सांग नरदेह जोडलें । आणी परमार्थबुद्धि विसलें । तें मूर्ख कैसें भ्रमलें ।

१ केवळ.

मायाजाळीं ॥ ३३ ॥ मृत्तिका खाणोन घर केलें । तें माझें ऐसें दृढ कल्पिलें । परी तें बहुतांचें हें कळलें । नाहींच तयासी ॥ ३४ ॥ मूषक ह्मणती घर आमुचें । पाली ह्मणती घर आमुचें । मक्षिका ह्मणती घर आमुचें । निश्चयेंसी ॥ ३५ ॥ कांतण्या ह्मणती घर आमुचें । मुंगळे ह्मणती घर आमुचें । मुंग्या ह्मणती घर आमुचें । निश्चयेंसी ॥ ३६ ॥ विंचू ह्मणती आमुचें घर । सर्प ह्मणती आमुचें घर । झुरळें ह्मणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ३७ ॥ भ्रमर ह्मणती आमुचें घर । भिंगोऱ्यां ह्मणती आमुचें घर । आळिका[1] ह्मणती आमुचें घर । काष्ठामधें ॥ ३८ ॥ मार्जरें ह्मणती आमुचें घर । स्वानें ह्मणती आमुचें घर । मुंगसें ह्मणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥३९॥ पुंगळ[2] ह्मणती आमुचें घर । वाळव्या ह्मणती आमुचें घर । पिसुवा ह्मणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४० ॥ ढेकुण ह्मणती आमुचें घर । चांचण्या[3] ह्मणती आमुचें घर । घुंगर्डी ह्मणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४१ ॥ पिसोळे ह्मणती आमुचें घर । गांधेलें ह्मणती आमुचें घर । सेंट ह्मणती आमुचें घर । आणी गोंबी ॥४२॥ बहुत किड्यांचा जोजार । किती सांगावा विस्तार । समस्त ह्मणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४३ ॥ पशु ह्मणती आमुचें घर । दासी ह्मणती आमुचें घर । घरीचीं ह्मणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४४ ॥ पाहुणे ह्मणती आमुचें घर । मित्र ह्मणती आमुचें घर । ग्रामस्त ह्मणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४५ ॥ तस्कर ह्मणती आमुचें घर । राजकी ह्मणती आमुचें घर । आग्न ह्मणे आमुचें घर । भस्म करूं ॥ ४६ ॥ समस्त ह्मणती घर माझें । हें मूर्खही ह्मणे माझें माझें । सेवट जड जालें वोझें । टाकिला देश ॥ ४७ ॥ अवघीं घरें भंगलीं । गावांची पांढरी पडिली । मग ते गृहीं राहिलीं । आरण्यस्वापदें ॥ ४८ ॥ किडा मुंगी वाळवी मूषक । त्यांचेंच घर हें निश्चयात्मक । हें प्राणी बापुडें मूर्ख । निघोन गेलें ॥ ४९ ॥ ऐसी गृहांची स्थिती । मिथ्या आली आत्मप्र-

---

१ भ्रमरीची आळी. २ एक प्राद्रा किडा. ३ तांबडा मुंगळा.

चिती ॥ जन्म दों दिसांची वस्ती । कोठें तरी करावी ॥ ५० ॥ देह ह्मणावें आपुलें । तरी हें बहुतां कारणें निर्मिलें । प्राणीयांच्या माथां घर केलें । वों मस्तकीं भक्षिती ॥ ५१ ॥ रोमेमुळीं किडे भक्षिती । खांडुक जाल्या किडे पडती । पोटामध्यें जंत होती । प्रत्यक्ष प्राणियांच्या ॥५२॥ कीड लागे दांतासी । कीड लागे डोळ्यांसी । कीड लागे कर्णासी । आणी गोमाशा भरती ॥ ५३ ॥ गोंचिड अशुद्ध सेविती । चामवा मांसांत घुसती । पिसोळे चाऊन पळती । अकस्मात ॥ ५४ ॥ भोंगें गांधेलें चाविती । गोंबी जळवा अशुद्ध घेती । विंचू सर्प दंश करिती । कानटें फुर्सी ॥ ५५ ॥ जन्मून देह पाळिलें । तें अकस्मात व्याघ्रें नेलें । कां तें लांडगींच भक्षिलें । बळात्कारें ॥ ५६ ॥ मूषकें मार्जरें दंश करिती । स्वानें अश्वें लोले तोडिती । रीसें मर्कटें मारिती । कासावीस करूनी ॥ ५७ ॥ उष्टरें डसोन उचलिती । हस्थी चिर्डून टाकिती । वृषभ टोचून मारिती । अकस्मात ॥ ५८ ॥ तश्कर तडतडां तोडिती । भूतें झडपोन मारिती । असो या देहाची स्थिती । ऐसी असे ॥ ५९ ॥ ऐसें शरीर बहुतांचें । मूर्ख ह्मणे आमुचें । परंतु खोजें जिवाचें । तापैत्रैं बोलिलें ॥ ६० ॥ देह परमार्थीं लाविलें । तरीच याचें सार्थक जालें । नाहीं तरी हें वेर्थचि गेलें । नाना आवातें मृत्यपंथें ॥६१॥ असो जे प्रपंचिक मूर्ख । ते काय जाणती परमार्थसुख । त्या मूर्खाचें लक्षण कांहीं येक । पुढें बोलिलें असे ॥ ६२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नरदेहस्तवननिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

॥ मूर्खलक्षणनाम दशक द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमोजी गजानना । येकदंता त्रिनयना । कृपादृष्टी भक्तजना । अवलोकावें ॥ १ ॥ तुज नमूं वेदमाते । श्रीशारदे ब्रह्मसुते । अंतरीं वसे

---

१ उवा. २ रक्त. ३ खाद्य. ४ तापत्रयाच्या समासांमध्यें, ह्मणजे द.३ स.६-८.

कृपावंते । स्फूर्तिरूपें ॥ २ ॥ वंदून सद्गुरुचरण । करून रघुनाथस्मरण । त्यागार्थ मूर्खलक्षण । बोलिजेल ॥ ३ ॥ येक मूर्ख येक पढतमूर्ख । उभय लक्षणीं कौतुक । श्रोतीं सादर विवेक । केला पाहिजे ॥ ४ ॥ पढतमूर्खाचें लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण । सावध होऊनि विचक्षण । परिसोत पुढें ॥ ५ ॥ आतां प्रस्तुत विचार । लक्षणें सांगतां अपार । परी कांहींयेक तत्पर । होऊन ऐका ॥ ६ ॥ जे प्रपंचिक जन । जयांस नाहीं आत्मज्ञान । जे केवळ अज्ञान । त्यांचीं लक्षणें ॥ ७ ॥ जन्मला जयांचे उदरीं । तयांसी जो विरोध करी । सखी मानिली अंतुरी[1] । तो येक मूर्ख ॥ ८ ॥ सांडून सर्वही गोत । स्त्रीआधेन जीवित । सांगे अंतरींची मात । तो येक मूर्ख ॥ ९ ॥ परस्त्रीसी प्रेमा धरी । श्वशुरगृहीं वास करी । कुळेंविण कन्या वरी । तो येक मूर्ख ॥ १० ॥ समर्थावरी अहंता । अंतरीं मानी समता । सामर्थ्येंविण करी सत्ता । तो येक मूर्ख ॥ ११ ॥ आपली आपण करी स्तुती । स्वदेशीं भोगी विपत्ति । सांगे वडिलांची कीर्ती । तो येक मूर्ख ॥ १२ ॥ अकारण हास्य करी । विवेक सांगतां न धरी । जो बहुतांचा वैरी । तो येक मूर्ख ॥ १३ ॥ आपुलीं धरूनियां दुरी । पराव्यासी करी मीत्री । परन्यून बोले रात्रीं । तो येक मूर्ख ॥ १४ ॥ बहुत जागते जन । तयांमध्यें करी शयन । परस्थळीं बहु भोजन । करी तो येक मूर्ख ॥ १५ ॥ मान अथवा अपमान । स्वयें करी पैस्छिन्न[2] । सप्त[3] वेसनीं जयाचें मन । तो येक मूर्ख ॥ १६ ॥ धरून परांवी[4] आस[5] । प्रेत्न सांडी सावकास । निसुंगाइचा[6] संतोष । मानी तो येक मूर्ख ॥ १७ ॥ घरीं विवेक उमजे । आणी सभेमध्यें लाजे । शब्द बोलतां निर्बुजे । तो येक मूर्ख ॥ १८ ॥ आपणाहून जो श्रेष्ठ । तयासी अत्यंत निकट । सिकवणेचा मानी वीट । तो येक मूर्ख ॥ १९ ॥ नायेके त्यांसी सिकवी । वडिलांसी जाणीव दावी । जो आरंजास[7] गोवी ।

---

१ स्त्री. २ उवड. ३ जारण, मारण, विध्वंसन, वशीकरण, स्तंभन, मोहन व उच्चाटन अशीं सात व्यसनें आहेत. ४ परक्याची, दुसऱ्याची. ५ आशा ६ आळसाचा. ७ आरज=आर्य, श्रेष्ठ.

तो येक मूर्ख ॥ २० ॥ येकायेकीं येकसरा । जाला विषईं निलाजिरा । मर्यादा सांडून सैरा । वर्ते तो येक मूर्ख ॥ २१ ॥ औषध ने घे असोन वेथा । पथ्य न करी सर्वथा । न मिळे आलिया पदार्था । तो येक मूर्ख ॥२२॥ संगेंविण विदेश करी । वोळखीविण संग धरी । उडी घाली माहापुरीं । तो येक मूर्ख ॥ २३ ॥ आपणास जेथें मान । तेथें अखंड करी गमन । रक्षूं नेणे मानाभिमान । तो येक मूर्ख ॥२४॥ सेवक जाला लक्ष्मीवंत । तयाचा होय अंकित । सर्वकाळ जो दुश्चित्त । तो येक मूर्ख ॥ २५ ॥ विचार न करितां कारण । दंड करी अपराधेंविण । स्वल्पासाठीं जो कृ-पण । तो येक मूर्ख ॥ २६ ॥ देवलंड पितृलंड । शक्तिवीण करी तोंड[1] । ज्याचें मुखीं भंडउ[2]भंड । तो येक मूर्ख ॥ २७ ॥ घरीच्यावरी खाय दा-ढा । बाहेरी दीन बापुडा । ऐसा जो कां वेड मूढा । तो येक मूर्ख ॥ २८ ॥ नीच यातीसी सांगा[3]त । परांगनेसीं येकांत । मार्गे जाय खात खात । तो येक मूर्ख ॥ २९ ॥ स्वयें नेणे परोपकार । उपकाराचा अनोपकार । करी थोडे बोले फार । तो येक मूर्ख ॥३०॥ तपीळ[4] खादाड आळसी । कुश्चिळ कुटिळ मानसीं । धारिष्ट नाहीं जयापासीं । तो येक मूर्ख ॥३१॥ विद्या वैभव ना धन । पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान । कोरडाच वाहे अभिमान । तो येक मूर्ख ॥ ३२ ॥ लंडी लटिका लाबाड । कुकर्मी कु-टिळ निचांड । निद्रा जयाची वाड[6] । तो येक मूर्ख ॥ ३३ ॥ उंची जाऊन वस्त्र नेसे । चौबारा[7] बाहेरी बैसे । सर्वकाळ नग्न दिसे । तो येक मूर्ख ॥ ३४ ॥ दंत चक्षु आणी घ्राण । पाणी वसन आणी चरण । सर्वकाळ जयाचे माळिण । तो येक मूर्ख ॥ ३५ ॥ वैधृति आणी वि-तिपात । नाना कुमुहूर्तें जात । अपशकुनें करी घात । तो येक मूर्ख ॥ ३६ ॥ क्रोधें अपमानें कुबुद्धि । आपणास आपण वधी । जयास

---

१ तोंड. मुळांत कित्येक ठिकाणीं अनुस्वार गाळले गेलेले आहेत त्यांतलेंच हें एक स्थळ दिसतें. २ वडबड. ३ संगति. ४ तापट. ५ निगरज; बोलण्याची चाड, लाज, नसणारा; उर्मट. ६ मोठी. ७ चव्हाट्या

नाहीं दृढ बुद्धि । तो येक मूर्ख ॥ ३७ ॥ जिवलगांस परम खेदी । सुखाचा शब्द तोहि नेदी । नीच जनास वंदी । तो येक मूर्ख ॥३८॥ आपणास राखे परोपरी । शरणागतांस अव्हेरी । लक्ष्मीचा भर्वसा धरी । तो येक मूर्ख ॥ ३९ ॥ पुत्र कळत्र आणी दारा । इतुकाचि मानूनियां थारा । विसरोन गेला ईश्वरा । तो येक मूर्ख ॥ ४० ॥ जैसें जैसें करावें । तैसें तैसें पावावें । हें जयास नेणवें । तो येक मूर्ख ॥ ४१ ॥ पुरुषाचेनि अष्टगुणें[1] । स्त्रियांस ईश्वरी देणें । ऐशा केल्या बहुत जेणें । तो येक मूर्ख ॥ ४२ ॥ दुर्जनाचेनि बोलें । मर्यादा सांडून चाले । दिवसा झाकिले डोळे । तो येक मूर्ख ॥ ४३ ॥ देवद्रोही गुरुद्रोही । मातृद्रोही पितृद्रोही । ब्रह्मद्रोही स्वामिद्रोही । तो येक मूर्ख ॥ ४४ ॥ परपीडेचें मानी सुख । परसंतोषाचें मानी दुःख । गेले वस्तूचा करी शोक । तो येक मूर्ख ॥ ४५ ॥ आदरेंविण बोलणें । न पुसतां साक्ष देणें । निंद्य वस्तु आंगिकारणें । तो येक मूर्ख ॥ ४६ ॥ तुंक[2] तोडून बोले । मार्ग सांडून चाले । कुकर्मी मित्र केले । तो येक मूर्ख ॥ ४७ ॥ पैत्य[3] राखों नेणे कदा । विनोद करी सर्वदा । हासतां खिजे पेटे द्वंदा । तो येक मूर्ख ॥ ४८ ॥ होर्डे[4] घाली अवघड । काजेंविण करी बडबड । बोलोंचि नेणे मुखजड । तो येक मूर्ख ॥ ४९ ॥ वस्त्र शास्त्र दोनी नसे । उंचे स्थळीं जाऊन बैसे । जो गोत्रजांसी विश्वासे । तो येक मूर्ख ॥ ५० ॥ तस्करासी वोळखी सांगे । देखिली वस्तु तेचि मागे । आपलें आन्हीत करी रागें । तो येक मूर्ख ॥ ५१ ॥ हीन जनासीं बराबरी[5] । बोल वोले सरोत्तरी । वामहस्तें प्राशन करी । तो येक मूर्ख ॥ ५२ ॥ समर्थासीं मत्सर धरी । अलभ्य वस्तूचा हेवा करी । घरींचा घरीं करी चोरी । तो येक मूर्ख ॥ ५३ ॥ सांडूनियां जगदीशा । मनुष्याचा मानी भर्वसा । सार्थकेंविण वेची वयसा । तो येक मूर्ख ॥५४॥

---

१ " स्त्रीणामष्टगुणः कामः । " २ वजन, महत्त्व. ३ पत, सचोटी. ४ पैज. ५ बरोबरीनें.

संसारदुःखाचेनि गुणें । देवास गाळी देणें । मैत्राचें बोले उणें । तो येक मूर्ख ॥ ५५ ॥ अल्प अन्याय क्षमा न करी । सर्वकाळ धारकीं धरी । जो विस्वासघात करी । तो येक मूर्ख ॥ ५६ ॥ समर्थाचे मनीचें तुटे । जयाचेनि सभा विटे । क्षणा बरा क्षणा पालटे । तो येक मूर्ख ॥ ५७ ॥ बहुतां दिवसांचे सेवक । त्यागून ठेवी आणिक । ज्याची सभा निर्नायेक । तो येक मूर्ख ॥ ५८ ॥ अनीतीनें द्रव्य जोडी । धर्म नीती न्याय सोडी । संगतीचे मनुष्य तोडी । तो येक मूर्ख ॥ ५९ ॥ घरीं असोन सुंदरी । जो सदांचा परद्वारी । बहुताचें उचिष्ट अंगीकारी । तो येक मूर्ख ॥ ६० ॥ आपुलें अर्थ दुसऱ्यापासीं । आणी दुसऱ्याचें अभिळासी । पर्वतें करी हीनासी । तो येक मूर्ख ॥ ६१ ॥ अतिताचा अंत पाहे । कुग्रामामधें राहे । सर्वकाळ चिंता वाहे । तो येक मूर्ख ॥ ६२ ॥ दोघे बोलत असती जेथें । तिसरा जाऊन बैसे तेथें । डोई खाजवी दोहीं हातें । तो येक मूर्ख ॥ ६३ ॥ उदकांमधें सांडी गुरळी । पायें पाये कांडोळी । सेवा करी हीन कुळीं । तो येक मूर्ख ॥ ६४ ॥ स्त्री बाळका सलगी देणें । पिशाच्या सन्निध बैसणें । मर्यादेविण पाळी सुणें । तो येक मूर्ख ॥ ६५ ॥ परस्त्रीसीं कळह करी । मुकी वस्तु निघातें मारी । मूर्खाची संगती धरी । तो येक मूर्ख ॥ ६६ ॥ कळह पाहात उभा राहे । तोडविना कौतुक पाहे । खरें अस्तां खोटें साहे । तो येक मूर्ख ॥ ६७ ॥ लक्ष्मी आलियावरी । जो मागील वोळखी न धरी । देवीं ब्राह्मणीं सत्ता करी । तो येक मूर्ख ॥ ६८ ॥ आपलें काज होये तंवरी । बहुसाल नम्रता धरी । पुढिलांचें कार्य न करी । तो येक मूर्ख ॥ ६९ ॥ अक्षरें गाळूनि वाची । कां तें घाली पदरिचीं । निघा नकरी पुस्तकाची । तो येक मूर्ख ॥ ७० ॥ आर्पण वाचीना कधीं । कोणास वाचावया नेदी । बांधोन ठेवी बंदीं । तो येक मूर्ख ॥ ७१ ॥ ऐसीं हें

---

१ घेणें देणें, व्यवहार. २ कुत्रें. ३ दुसऱ्यांनें. ४ ही ओवी मागाहून शोध देतांना श्रीसमर्थांनीं स्वहस्तानें घातली आहे.

मूर्खलक्षणें । श्रवणें चातुर्य बाणे । चित्त देउनियां शहाणे । ऐकती सदा ॥ ७२ ॥ लक्षणें अपार असती । परी कांहीं येक येथामती । त्यागार्थ बोलिलें श्रोतीं । क्षमा केलें पाहिजे ॥ ७३ ॥ उत्तम लक्षणें घ्यावीं । मूर्खलक्षणें त्यागावीं । पुढिले समासीं आघवीं । निरोपिलीं ॥ ७४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मूर्खलक्षणनाम समास प्रथम ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतां व्हावें सावधान । आतां सांगतों उत्तम गुण । जेणें करितां बाणें खूण । सर्वज्ञपणाची ॥ १ ॥ वाट पुसिल्याविण जाऊं नये । फळ वोळखिल्याविण खाऊं नये । पडिली वस्तु घेऊं नये । येकायेकीं ॥ २ ॥ अति वाद करूं नये । पोटीं कपट धरूं नये । शोधिल्याविण करूं नये । कुळहीन कांता ॥ ३ ॥ विचारेंविण बोलों नये । विवंचनेविण चालों नये । मर्यादेविण हालों नये । कांहीं येक ॥ ४ ॥ प्रीतीविण रुसों नये । चोरास वोळखी पुसों नये । रात्रीं पंथ क्रमूं नये । येकायेकीं ॥ ५ ॥ जनीं आर्जव तोडूं नये । पापद्रव्य जोडूं नये । पुण्यमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥ ६ ॥ निंदा द्वेष करूं नये । असत्संग धरूं नये । द्रव्यदारा हरूं नये । बळात्कारें ॥ ७ ॥ वक्तयास खोदूं नये । ऐक्यतेसी फोडूं नये । विद्याअभ्यास सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥ ८ ॥ तोंडाळासीं भांडों नये । वाचाळासीं तंडों नये । संतसंग खंडूं नये । अंतर्यामीं ॥ ९ ॥ अति क्रोध करूं नये । जिवलगांस खेदूं नयें । मनीं वीट मानूं नये । सिकवणेचा ॥ १० ॥ क्षणक्षणा रुसों नये । लटिका पुरुषार्थ बोलों नये । केल्याविण सांगों नये । आपला पराक्रमु ॥ ११ ॥ बोलिला बोल विसरों नये । प्रसंगीं सामर्थ्य चुकों नये । केल्याविण निखंदूं नये । पुढिलांसी कदा ॥ १२ ॥ आळसें सुख मानूं नये । चाहाडी मनास आणूं नये । शोधिल्याविण करूं नये । कार्य कांहीं ॥ १३ ॥ सुखा आंग देऊं नये । प्रेत्न पुरुषें सांडूं नये । कष्ट करितां त्रासों नये । निरंतर ॥ १४ ॥ सभेमध्यें लाजों नये । बाष्कळपणें बोलों नये । पैज

१ निषेध, तिरस्कार करणें.

होंड घालूं नये । कांहीं केल्या ॥ १५ ॥ बहुत चिंता करूं नये । निसुगपणें राहों नये । परस्त्रीतें पाहों नये । पापबुद्धीं ॥ १६ ॥ कोणाचा उपकार घेऊं नये । घेतला तरी राखों नये । परपीडा करूं नये । विस्वासघात ॥ १७ ॥ शौच्येंविण असों नये । मळिण वस्त्र नेसों नये । जाणारास पुसों नये । कोठें जातोस ह्मणौनी ॥ १८ ॥ व्यापकपण सांडूं नये । पराधेन होऊं नये । आपलें वोझें घालूं नये । कोणीयेकासी ॥ १९ ॥ पत्रेंविण पर्वत करूं नये । हीनाचें रुण घेऊं नये । गोहीविणें जाऊं नये । राजद्वारां ॥ २० ॥ लटिकी जोंजू घेऊं नये । सभेस लटिकें करूं नये । आदर नस्तां बोलों नये । स्वभाविक ॥ २१ ॥ आदेंखणेंपण करूं नये । अन्यायेंविण गांजूं नये । अवनीतीनें वर्तों नये । आंगबळें ॥ २२ ॥ बहुत अन्न खाऊं नये । बहुत निद्रा करूं नये । बहुत दिवस राहों नये । पिसुणांचेथें ॥ २३ ॥ आपल्याची गोही देऊं नये । आपली कीर्ती वर्णूं नये । आपलें आपण हासों नये । गोष्टी सांगोनी ॥ २४ ॥ धूम्रपान घेऊं नये । उन्मत्त द्रव्य सेऊं नये । बहुचकासी करूं नये । मैत्री कदा ॥ २५ ॥ कामेंविण राहों नये । नीच उत्तर साहों नये । आंसुदें अन्न सेऊं नये । वडिलांचेंही ॥ २६ ॥ तोंडीं सीवी असों नये । दुसऱ्यास देखोनी हांसों नये । उणें अंगीं संचारों नये । कुळवंताचे ॥ २७ ॥ देखिली वस्तु चोरूं नये । बहूत कृपण होऊं नये । जिवलगांसी करूं नये । कळह कदा ॥ २८ ॥ येकाचा घात करूं नये । लटिकी गोही देऊं नये । अप्रमाण वर्तों नये । कदाकाळीं ॥ २९ ॥ चाहाडी चोरी धरूं नये । परद्वार करूं नये । मागें उणें बोलों नये । कोणीयेकाचें ॥ ३० ॥ समईं यावा चुकों नये । सत्वगुण सांडूं नये । वैरियांस दंडूं नये । शरण

---

१ आळसांत. २ गोही = ग्वाही = साक्षी. ३ आळ, आरोप. ४ अदेखणेंपण. ५ पिसुणाचे येथें ह्मणजे दुष्ट, चहाडखोर मनुष्याचे येथें. ६ बहुवाचक, वाचाळ, बोचक. ७ आयतें, कष्टावांचून. ८ धैर्य.

आलियां ॥ ३१ ॥ अल्पधनें माजों नये । हरिभक्तीस लाजों नये । मर्यादेविण चालों नये । पवित्र जनीं ॥ ३२ ॥ मूर्खासीं समंध पडों नये। अंधारीं हात घालूं नये । दुश्चितपणें विसरों नये । वस्तु आपुली ॥३३॥ स्नानसंध्या सांडूं नये । कुळाचार खंडूं नये । अनाचार मांडूं नये । चुकुरपणें ॥ ३४ ॥ हरिकथा सांडूं नये । निरूपण तोडूं नये । परमार्थास मोडूं नये । प्रपंचबळें ॥ ३५ ॥ देवाचा नवस बुडऊं नये । आपला धर्म उडऊं नये । भलते भरीं भरों नये । विचारेंविण ॥ ३६ ॥ निष्ठुरपण धरूं नये । जीवहत्या करूं नये । पाउस देखोन जाऊं नये । अथवा अवकाळीं ॥ ३७ ॥ सभा देखोन गळों नये । समई उत्तर टळों नये । धिःकारितां चळों नये । धारिष्ट आपुलें ॥ ३८ ॥ गुरुविरहित असों नये । नीच यातीचा गुरु करूं नये । जिणें शाश्वत मानूं नये । वैभवेंसीं ॥ ३९ ॥ सत्यमार्ग सांडूं नये । असत्य पंथें जाऊं नये । कदा अभिमान घेऊं नये । असत्याचा ॥ ४० ॥ अपकीर्ति ते सांडावी । सत्कीर्ति वाढवावी । विवेकें दृढ धरावी । वाट सत्याची ॥ ४१ ॥ न घेतां हे उत्तम गुण । ते मनुष्य अवलक्षण । ऐक तयांचें लक्षण । पुढिले समासीं ॥ ४२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमलक्षणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका कुविद्येचीं लक्षणें । अति हीनें कुलक्षणें । त्यागार्थ बोलिलीं ते श्रवणें । त्याग घडे ॥ १ ॥ ऐका कुविद्येचा प्राणी । जन्मा येऊन केली हानी । सांगिजेल येहीं लक्षणीं । वोळखावा ॥ २ ॥ कुविद्येचा प्राणी असे । तो कठिण निरूपणें त्रासे । अवगुणांची समृद्धि असे । ह्मणौनियां ॥ ३ ॥

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेवच ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ १ ॥

काम क्रोध मद मत्सर । लोभ दंभ तिरस्कार । गर्व ताठा अहंकार ।

द्वेष विषाद विकल्पी ॥ ४ ॥ आशा ममता तृष्णा कल्पना । चिंता अहंता कामना भावना । असूया अविद्या ईषणा वासना । अतृप्ती लोलंगता ॥ ५ ॥ इच्छा वांच्छा चिकित्सा निंदा । अनीत्य ग्रामणी मस्ती सदा । जाणीव अवज्ञा विपत्ती आपदा । दुर्वृत्ती दुर्वासना ॥ ६ ॥ स्पर्धा खटपट आणी चटपट । तऱ्हे झटपट आणी वटवट । सदा खटखट आणी लटपट । परम वेथा कुविद्या ॥ ७ ॥ कुरूप आणी कुलक्षण । अशक्त आणी दुर्जन । दरिद्री आणी कृपण । आतिशयेसीं ॥ ८ ॥ आळसी आणी खादाड । दुर्बळ आणी लोताड । तुटक आणी लावाड । आतिशयेसीं ॥ ९ ॥ मूर्ख आणी तपीळ । वेडे आणी वाचाळ । लटिके आणी तोंडाळ । आतिशयेसीं ॥ १० ॥ नेणे आणी नायके । न ये आणी न सीके । न करी आणी न देखे । अभ्यासदृष्टीं ॥ ११ ॥ अज्ञान आणी अविस्वासी । छळवादी आणी दोषी । अभक्त आणी भक्तांसीं । देखों सकेना ॥ १२ ॥ पापी आणी निंदक । कष्टी आणी घातक । दुःखी आणी हिंसक । आतिशयेसीं ॥ १३ ॥ हीन आणी कृत्रिमी । रोगी आणी कुकर्मी । आचंगुल आणी अधर्मी । वासना रमे ॥ १४ ॥ हीन देह आणी ताठा । अप्रमाण आणी फांटा । वाष्कळ आणी करंटा । विवेक सांगे ॥ १५ ॥ लंडी आणी उन्मत्त । निकामी आणी डुल्लत । भ्याड आणी बोलत । पराक्रमु ॥ १६ ॥ कनिष्ठ आणी गर्विष्ठ । नुंपरतें आणी नष्ट । द्वेषी आणी भ्रष्ट । आतिशयेसीं ॥ १७ ॥ अभिमानी आणी निसंगळ । वोडगस्त आणी खळ । दंभिक आणी अनर्गळ । आतिशयेसीं ॥ १८ ॥ वोखटें आणी विकारी । खोटें आणी अनोपकारी । अवलक्षण आणी धिःकारी । प्राणिमात्रांसी ॥ १९ ॥ अल्पमती आणी वादक । दीनरूप आणी भेदक । सूक्ष्म आणी त्रासक ।

---

१ मत्सर. २ इच्छा. ३ आसक्ती. ४ अनीति ? ५ हरामीपणा. ६ पायपोस; खाऊ; वसवस करणारा. ७ तापट. ८ कृपण. ९ फांटे फोडणारा ? १० विषयासक्त ११ निर्लज्ज.

कुशब्देंकरूनि ॥ २० ॥ कठिणवचनी कर्कशवचनी । कापट्यवचनी संदेहवचनी । दुःखवचनी तीव्रवचनी । क्रूर निष्ठुर दुरात्मा ॥ २१ ॥ न्यूनवचनी पैशून्यवचनी । अशुभवचनी आनित्यवचनी । द्वेषवचनी अनृत्यवचनी । बाष्कळवचनी धिःकारु ॥ २२ ॥ कपटी कुटिळ गाठ्यांळ[1] । कुंटें[2] कुचर नष्यांळ[3] । कोपी कुधन टवाळ । आतिशयेसीं ॥ २३ ॥ तपीळ तामस अविचार । पापी अनर्थी अपस्मार । भूत समंधी संचार । आंगीं वसे ॥ २४ ॥ आत्महत्यारा स्त्रीहत्यारा । गोहत्यारा ब्रह्महत्यारा । मात्हत्यारा पितृहत्यारा । माहापापी पतित ॥ २५ ॥ उणें कुपात्र कुतर्की । मित्रद्रोही विस्वासघातकी । कृतघ्न तल्पकी[4] नारकी[5] । आतित्याइ जल्पक[6] ॥ २६ ॥ किंतें[7] भांडण झगडा कळहो । अधर्म अनराहाटी शोक संग्रहो । चाहाड वेसनी विग्रहो । निग्रहकर्ता ॥ २७ ॥ द्वाड आपेसी वोंगळ । चाळक चुंबक लच्याळें[9] । स्वार्थ अभिळासी वोढाळ । आद्दत्तें[10] झोडं[11] आदखणा ॥ २८ ॥ शठ शुंभ कातरू । लंड तेंमुंड[12] सिंतरु[13] । बंड पाषांड तश्करु । अपहारकर्ता ॥२९॥ धीट सैरॉट[14] मोकॉट[15] । चोंट[16] चावट वॉजट[17] । थोटें[18] उद्धट लंपट । वटें[19]-वाळ कुबुद्धी ॥ ३० ॥ मोरकरी वरपेंकरी[20] । दरवडेकरी खोणोरी[21] । मैंद भोंदु परद्वारी । भुररेकरी[22] चेटकी ॥ ३१ ॥ निशंक निलाजिरा कळेंभट[23] । टौणपा लौंद धट उद्धट । ठसें[24] ठोंवसें[25] खट नट । जगभांड विकारी ॥ ३२ ॥ अधीर आळिकी[26] अनाचारी । अंध पंगु खोंकलेकरी । थोंटा बधिर दमेकरी । तऱ्ही ताठा न संडी ॥ ३३ ॥ विद्याहीन वैभवहीन । कुळहीन लक्ष्मीहीन । शक्तिहीन सामर्थ्यहीन । अंदृष्टहीन[27] भिकारी

---

१ आंतल्या गांठीचा. २ मनांत कुडकुडणारा. ३ नष्ट, द्वाड. ४ मातागमनी. ५ नर्काला योग्य. ६ निंदक. ७ किंतु, विपरीत भावना. ८ भेद, भांडण. ९ लॉचट. १० कृपण, कवडीचुंबक. ११ कोडगा. १२ डोयखुपशा. १३ ठक. १४ अद्वातद्वा. १५ अनर्गल. १६ नडवड्या १७ वादाड्या, वात्रट. १८ कुभांडी. १९ भ्रष्ट २० लुटारु. २१ काळीजखाऊ. २२ भुरळ पाडणारा २३ भांडकुदळ. २४ निर्भीड २५ ठोंच्या, अक्षरशत्रु. २६ हाकारा, २७ दैवहीन.

॥ ३४ ॥ बळहीन कळाहीन । मुद्राहीन दीक्षाहीन । लक्षणहीन लावण्यहीन । आंगहीन विपोरा ॥ ३५ ॥ युक्तिहीन बुद्धिहीन । आचारहीन विचारहीन । क्रियाहीन सत्वहीन । विवेकहीन संशई ॥ ३६ ॥ भक्तिहीन भावहीन । ज्ञानहीन वैराग्यहीन । शांतिहीन क्षमाहीन । सर्वहीन क्षुल्लकु ॥ ३७ ॥ समयो नेणे प्रसंग नेणे । प्रेत्न नेणे अभ्यास नेणे । आर्जव नेणे मैत्री नेणे । कांहींच नेणे अभागी ॥ ३८ ॥ असो ऐसे नाना विकार । कुलक्षणाचें कोठार । ऐसा कुविद्येचा नर । श्रोतीं वोळखावा ॥ ३९ ॥ ऐसीं कुविद्येचीं लक्षणें । ऐकोनि त्यागचि करणें । अभिमानें तऱ्हे भरणें । हें विहित नव्हे ॥ ४० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कुविद्यालक्षणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

नाना सुकृताचें फळ । तो हा नरदेह केवळ । त्याहीमधें भाग्य सफळ । तरीच सन्मार्ग लागे ॥ १ ॥ नरदेहीं विशेष ब्राह्मण । त्याहीवरी संध्यास्नान । सद्वासना भगवद्भजन । घडे पूर्वपुण्यें ॥ २ ॥ भगवद्भक्ति हे उत्तम । त्याहीवरी सत्समागम । काळ सार्थक हाचि परम । लाभ जाणावा ॥ ३ ॥ प्रेमप्रीतीचा सद्भाव । आणी भक्तांचा समुदाव । हरिकथा मोहोत्साव । तेणें प्रेमा दुणावे ॥ ४ ॥ नरदेहीं आलियां येक । कांहीं करावें सार्थक । जेणें पाविजे परलोक । परम दुल्लभ जो ॥ ५ ॥ विधियुक्त ब्रह्मकर्म । अथवा दया दान धर्म । अथवा करणें सुगम । भजन भगवंताचें ॥ ६ ॥ अनुतापें करावा त्याग । अथवा करणें भक्तियोग । नाहीं तरी धरणें संग । साधुजनाचा ॥ ७ ॥ नाना शास्त्रें धांडोळावीं । अथवा तीर्थें तरी करावीं । अथवा पुरश्चरणें बरवीं । पापक्षयाकारणें ॥ ८ ॥ अथवा कीजे परोपकार । अथवा ज्ञानाचा विचार । निरूपणीं सारासार । विवेक करणें ॥ ९ ॥ पाळावी वेदांची आज्ञा ।

१ विरूप, कुरूप,

कर्मकांड उपासना । जेणें होइजे ज्ञाना । अधिकारपात्र ॥ १० ॥ काया वाचा आणी मनें । पत्रें पुष्पें फळें जीवनें । कांहीं तरी येका भजनें । सार्थक करावें ॥ ११ ॥ जन्मा आलियाचें फळ । कांहीं करावें सफळ । ऐसें न करितां निर्फळ । भूमिभार होये ॥ १२ ॥ नरदेहाचें उचित । कांहीं करावें आत्महित । येथानुशक्तया चित्तवित्त । सर्वोत्तमीं लावावें ॥ १३ ॥ हें कांहींच न धरी जो मनीं । तो मृत्यप्राय वर्ते जनीं । जन्मा येऊन तेणें जननी । वायांच कष्टविली ॥ १४ ॥ नाहीं संध्या नाहीं स्नान । नाहीं भजन देवतार्चन । नाहीं मंत्र जप ध्यान । मानसपूजा ॥ १५ ॥ नाहीं भक्ति नाहीं प्रेम । नाहीं निष्ठा नाहीं नेम । नाहीं देव नाहीं धर्म । अतीत अभ्यागत ॥ १६ ॥ नाहीं सद्बुद्धि नाहीं गुण । नाहीं कथा नाहीं श्रवण । नाहीं अध्यात्मनिरूपण । ऐकिलें कदा ॥१७॥ नाहीं भल्यांची संगती । नाहीं शुद्ध चित्तवृत्ती । नाहीं कैवल्याची प्राप्ती । मिथ्यामदें ॥ १८ ॥ नाहीं नीति नाहीं न्याये । नाहीं पुण्याचा उपाये । नाही परत्रीची सोये । युक्तायुक्त क्रिया ॥ १९ ॥ नाहीं विद्या नाहीं वैभव । नाहीं चातुर्याचा भाव । नाहीं कळा नाहीं लाघव । रम्य सरस्वतीचें ॥२०॥ शांती नाहीं क्षमा नाहीं । दीक्षा नाहीं मीत्री नाहीं । शुभाशुभ कांहींच नाहीं । साधनादिक ॥ २१ ॥ सुचि नाहीं स्वधर्म नाहीं । आचार नाहीं विचार नाहीं । आरत्र नाहीं परत्र नाहीं । मुक्त क्रिया मनाची ॥ २२ ॥ कर्म नाहीं उपासना नाहीं । ज्ञान नाहीं वैराग्य नाहीं । योग नाहीं धारिष्ट नाहीं । कांहींच नाहीं पाहातां ॥ २३ ॥ उपरती नाहीं त्याग नाहीं । समता नाहीं लक्षण नाहीं । आदर नाहीं प्रीति नाहीं । परमेश्वराची ॥ २४ ॥ परगुणाचा संतोष नाहीं । परोपकारें सुख नाहीं । हरिभक्तीचा लेश नाहीं । अंतर्यामीं ॥ २५ ॥ ऐसे प्रकारीचे पाहातां जन । ते जीतचि प्रेतासमान । त्यांसीं न करावें भाषण । पवित्र जनीं ॥ २६ ॥ पुण्यसामग्री पुरती । तयासीच घडे भगवद्भक्ती । जे

---

१ स. शों.

जे जैसें करिती । ते पावती तैसेंची ॥ २७ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरु-शिष्यसंवादे भक्तिनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

मुळीं देह त्रिगुणाचा । सत्वरजतमाचा । त्यामध्यें सत्वाचा । उत्तम गुण ॥ १ ॥ सत्वगुणें भगवद्भक्ती । रजोगुणें पुनरावृत्ती । तमोगुणें अधोगती[1] । पावति प्राणी ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १ ॥

त्यांतही शुद्ध आणी सबळ[2] । तेही बोलिजेति सकळ । शुद्ध तेंचि जें निर्मळ । सबळ बाधक जाणावें ॥ ३ ॥ शुद्धसबळाचें लक्षण । सावध परिसा विचक्षण । शुद्ध तो परमार्थी जाण । सबळ तो संसारिक ॥ ४ ॥ तया संसारिकांची स्थिती । देहीं त्रिगुण वर्तती । येक येतां दोनी जाती । निघोनियां ॥ ५ ॥ रज तम आणी सत्व । येणेंचि चाले जीवित्व । रजोगुणाचें कर्तुत्व । दाखऊं आतां ॥ ६ ॥ रजोगुण येतां शरीरीं । वर्तणुक कैसी करी । सावध होउनी चतुरीं । परिसावें ॥ ७ ॥ माझें घर माझा संसार । देव कैचा आणिला थोर । ऐसा करी जो निर्धार । तो रजोगुण ॥ ८ ॥ माता पिता आणी कांता । पुत्र सुना आणी दुहिता । इतुकियांची वाहे चिंता । तो रजोगुण ॥ ९ ॥ बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । दुसऱ्याचें अभिळाषावें । तो रजोगुण ॥ १० ॥ कैचा धर्म कैचें दान । कैचा जप कैचें ध्यान । विचारीना पापपुण्य । तो रजोगुण ॥ ११ ॥ नेणे तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतीत अभ्यागत । अनाचारीं मनोगत । तो रजोगुण ॥ १२ ॥ धनधान्याचें संचित । मन

---

१ प्रथम या ठिकाणीं "पुनरावृत्ती" अशी अक्षरें पडलीं होतीं, त्या ठिकाणीं "पुनरावृ" हीं अक्षरें खोडून श्रीसमर्थांनीं स्वहस्तानें "अधोग" अशीं अक्षरें घातलीं. २ शबल, औपाधिक, मायिक.

होय द्रव्यासक्त। अत्यंत कृपण जीवित्व। तो रजोगुण ॥ १३ ॥ मी तरुणा मी सुंदर। मी बलाढ्य मी चतुर। मी सकळांमध्यें थोर। ह्मणे तो रजोगुण ॥ १४ ॥ माझा देश माझा गांव। माझा वाडा माझा ठाव। ऐसी मनीं धरी हांव। तो रजोगुण ॥ १५ ॥ दुसऱ्याचें सर्व जावें। माझेंचि बरें असावें। ऐसें आठवे स्वभावें। तो रजोगुण ॥ १६ ॥ कपट आणी मत्सर। उठे देहीं तिरस्कार। अथवा कामाचा विकार। तो रजोगुण ॥ १७ ॥ बाळकावरी ममता। प्रीतीनें आवडे कांता। लोभ वाटे समस्तां। तो रजोगुण ॥ १८ ॥ जिवलगांची खंती। जेणें काळें वाटे चित्तीं। तेणें काळें सीघ्रगती। रजोगुण आला ॥ १९ ॥ संसाराचे बहुत कष्ट। कैसा होईल सेवट। मनास आठवे संकट। तो रजोगुण ॥ २० ॥ कां मागें जें जें भोगिलें। तें तें मनीं आठवलें। दुःख अत्यंत वाटलें। तो रजोगुण ॥ २१ ॥ वैभव देखोन दृष्टीं। आवडी उपजली पोटीं। आशागुणें हिंपुटी। करी तो रजोगुण ॥ २२ ॥ जें जें दृष्टीं पाडिलें। तें तें मनें मागितलें। लभ्य नस्तां दुःख जालें। तो रजोगुण ॥ २३ ॥ विनोदार्थी भरे मन। शृंगारिक करी गायेन। राग रंग तान मान। तो रजोगुण ॥ २४ ॥ टवाळी ढवाळी निंदा। सांगणें घडे वेवादा। हास्य विनोद करी सर्वदा। तो रजोगुण ॥ २५ ॥ आळस उठे प्रबळ। कर्मणुकेचा नाना खेळ। कां उपभोगाचे गोंधळ। तो रजोगुण ॥ २६ ॥ कळावंत बहुरूपी। नटावलोकीं साक्षपी। नाना खेळीं दान अर्पी। तो रजोगुण ॥ २७ ॥ उन्मत्त द्रव्यावरी अति प्रीती। ग्रामज्य आठवे चित्तीं। आवडे नीचाची संगती। तो रजोगुण ॥ २८ ॥ तस्करविद्या जीवीं उठे। परन्यून बोलावें वाटे। नित्य नेमास मन विटे। तो रजोगुण ॥ २९ ॥ देवकारणीं लाजाळु। उदरालागीं कष्टाळु। प्रपंचीं जो स्नेहाळु। तो रजोगुण ॥ ३० ॥ गोड-ग्रासीं आळकेपणें। अत्यादरें पिंडपोषण। रजोगुणें उपोषण। केलें

१ मैथुन. २ आवड.

नवचे ॥ ३१ ॥ शृंगारिक तें आवडे । भक्ती वैराग्य नावडे । कळा-लाघवीं पवाडे । तो रजोगुण ॥ ३२ ॥ नेणोनिया परमात्मा । सकळ पदार्थीं प्रेमा । बळात्कारें घाली जन्मा । तो रजोगुण ॥ ३३ ॥ असो ऐसा रजोगुण । लोभें दावी जन्ममरण । प्रपंचीं तो सबळ जाण । दारुण दुःख भोगवी ॥ ३४ ॥ आतां रजोगुण हा सुटेना । संसारिक हे तुटेना । प्रपंचीं गुंतली वासना । यास उपाय कोण ॥ ३५ ॥ उपाये येक भगवद्भक्ती । जरी ठाकेना विरक्ती । तरी येथानुशक्ती । भजन करावें ॥ ३६ ॥ काया वाचा आणी मनें । पत्रें पुष्पें फळें जीवनें । ईश्वरीं अर्पूनियां मनें । सार्थक करावें ॥ ३७ ॥ येथानुशक्ती दानपुण्य । परी भगवंतीं अनन्य । सुखदुःखें परी चिंतन । देवाचेंचि करावें ॥३८॥ आदिअंतीं येक देव । मध्येंचि लाविली माव । ह्मणौनियां पूर्ण भाव । भगवंतीं असावा ॥ ३९ ॥ ऐसा सबळ रजोगुण । संक्षेपें केलें कथन । आतां शुद्ध तो तूं जाण । परमार्थिक ॥ ४० ॥ त्याचे वोळखीचें चिन्ह । सत्वगुणीं असे जाण । तो रजोगुण परिपूर्ण । भजनमूळ ॥ ४१ ॥ ऐसा रजोगुण बोलिला । श्रोतीं मनें अनुमानिला । आतां पुढें परिसिला । पाहिजे तमोगुण ॥ ४२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे रजोगुण-लक्षणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला रजोगुण । क्रियेसहित लक्षण । आतां ऐका तमोगुण । तोहि सांगिजेल ॥ १ ॥ संसारीं दुःखसमंध । प्राप्त होतां उठे खेद । कां अद्भुत आला क्रोध । तो तमोगुण ॥ २ ॥ शरीरीं क्रोध भरतां । नोळखे मातापिता । बंधु बहिण कांता । ताडी तो तमोगुण ॥ ३ ॥ दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा । आपला आपण स्वयें द्यावा । विसरवी जीवभावा । तो तमोगुण ॥ ४ ॥ भरलें क्रोधाचें काविरें । पिश्याच्यापरी वावरे । नाना उपायें नावरे । तो तमोगुण ॥ ५ ॥ आपला

आपण शस्त्रपात । पराचा करी घात । ऐसा समय वर्तत । तो तमोगुण ॥ ६ ॥ डोळां युध्यचि पाहावें । रण पडिलें तेथें जावें । ऐसें घेतलें जीवें । तो तमोगुण ॥ ७ ॥ अखंड भ्रांती पडे । केला निश्चय विघडे । अत्यंत निद्रा आवडे । तो तमोगुण ॥ ८ ॥ क्षुधा जयाची वाडं । नेणे कडु अथवा गोड । अत्यंत जो कां मूढ । तो तमोगुण ॥ ९ ॥ प्रीतिपात्र गेलें मरणें । तयालागीं जीव देणें । स्वयें आत्महत्या करणें । तो तमोगुण ॥ १० ॥ किडा मुंगी आणी स्वापद । याचा करूं आवडे वध । अत्यंत जो कृपामंद । तो तमोगुण ॥ ११ ॥ स्त्रीहत्या बाळहत्या । द्रव्यालागीं ब्रह्मत्यां[2] । करूं आवडे गोहत्या । तो तमोगुण ॥ १२ ॥ विसाळांचेनि[3] नेटें । वीष घ्यावेंसें वाटे । परवध मनीं उठे । तो तमोगुण ॥ १३ ॥ अंतरीं धरूनि कपट । पराचें करी तळपट । सदा मस्त सदा उद्धट । तो तमोगुण ॥ १४ ॥ कळह व्हावा ऐसें वाटे । झोंबी घ्यावी ऐसें उठे । अंतरीं द्वेष प्रगटे । तो तमोगुण ॥ १५ ॥ युध्य देखावें ऐकावें । स्वयें युध्यचि करावें । मारावें कीं मरावें । तो तमोगुण ॥ १६ ॥ मत्सरें भक्ति मोडावी । देवाळयें विघडावीं । फळतीं झाडें तोडावीं । तो तमोगुण ॥ १७ ॥ सत्कर्मे ते नावडती । नाना दोष ते आवडती । पापभय नाहीं चित्तीं । तो तमोगुण ॥ १८ ॥ ब्रह्मवृत्तीचा उछेद । जीवमात्रांस देणें खेद । करूं आवडे अप्रमाद[4] । तो तमोगुण ॥१९॥ आग्निप्रळये शस्त्रप्रळये । भूतप्रळये वीषप्रळये । मत्सरें करीं जीवक्षये । तो तमोगुग ॥ २० ॥ परपीडेचा संतोष । निष्ठुरपणाचा हव्यास । संसाराचा नये त्रास । तो तमोगुण ॥ २१ ॥ भांडण लाऊन द्यावें । स्वयें कौतुक

---

१ मोठी. २ "ब्रह्महत्या" हा शब्द उच्चारतांना 'ह' पुढेंच 'ह' आल्यामुळें "ब्रह्मत्या" असें ऐकूं येतें. समर्थ सांगत व कल्याणस्वामी लिहित, त्यामुळें येथें व द. २।३।२५ त एक 'ह' गळालेला आहे असें वाटतें. ३ एक प्रकारची बाधा आहे. ४ प्रमाद. पुष्कळ ठिकाणीं नकारार्थी "अ" शब्दाच्या मागें निरर्थक लावलेला आढळतो. याचें ठळक उदाहरण ह्मणजे "अचपळ मन माझें नावरे आवरीतां."

पाहावें । कुबुद्धि घेतली जीवें । तो तमोगुण ॥ २२ ॥ प्राप्त जालियां संपत्ती । जीवांस करी यातायाती । कळवळा नये चित्तीं । तो तमोगुण ॥ २३ ॥ नावडे भाक्ति नावडे भाव । नावडे तीर्थ नावडे देव । वेदशास्त्र नलगे सर्व । तो तमोगुण ॥ २४ ॥ स्नानसंध्या नेम नसे । स्वधर्मीं भ्रष्टला दिसे । अकर्तव्य करीतसे । तो तमोगुण ॥ २५ ॥ जेष्ठ बंधु बाप माये । त्यांचीं वचनें न साहे । सीघ्रकोपी निवोन जाये । तो तमोगुण ॥ २६ ॥ उगोंचि खावें उगेंचि असावें । स्तब्ध होऊन वैसावें । कांहींच स्मरेना स्वभावें । तो तमोगुण ॥ २७ ॥ चेटकविद्येचा अभ्यास । शस्त्रविद्येचा हव्यास । मल्लविद्या व्हावी ज्यास । तो तमोगुण ॥ २८ ॥ केले [1]गळाचे नवस । [2]रांडिवेडीचे सायास । काष्ठयंत्र छेदी जिव्हेस । तो तमोगुण ॥ २९ ॥ मस्तकीं [3]भंदें जाळावें । [4]पोतें आंग हुरपळावें । स्वयें शस्त्र टोंचून घ्यावें । तो तमोगुण ॥ ३० ॥ देवास सिर वाहावें । कां तें आंग समर्पावें । पडणीवरून घालून घ्यावें । तो तमोगुण ॥ ३१ ॥ निग्रह करून धरणें । कां तें टांगून घेणें । देवद्वारीं जीव देणें । तो तमोगुण ॥ ३२ ॥ निराहार उपोषण । पंचाग्नी धूम्रपान । आपणास घ्यावें पुरून । तो तमोगुण ॥ ३३ ॥ सकाम जें कां अनुष्ठान । कां तें वायोनिरोधन । अथवा राहावें पडोन । तो तमोगुण ॥ ३४ ॥ नखें केश वाढवावे । हस्तचि वर्ते करावे । अथवा वाक्शून्य व्हावें । तो तमोगुण ॥ ३५ ॥ नाना निग्रहें [5]पिडावें । देहदुःखें चर्फडावें । क्रोधें देवास फोडावें । तो तमोगुण ॥ ३६ ॥ देवाची जो निंदा करी । तो आशाबद्धि अघोरी । जो संतसंग न धरी । तो तमोगुण ॥ ३७ ॥ ऐसा हा तमोगुण । सांगतां तो असाधारण । परी त्यागार्थ निरूपण । कांहीं येक

---

१ मानेला फांस लावण्याचे. २ धगधगीत निखाऱ्यांची खाई. ३ खापरांत सरक्या घालून त्या पेटवून तें खापर डोक्यावर घेतात. त्या खापरास भंदें ह्मणतात ४ आराधी लोकांजवळ असणारा काकडा त्याचें नांव पोत. ५ मूळ "पडावें" होतें त्याचें श्रीसमर्थांनीं "पिडावें" केलें.

॥ ३८ ॥ ऐसें वर्ते तो तमोगुण । परी हा पतनास कारण । मोक्षप्राप्तीचें लक्षण । नव्हे येणें ॥ ३९ ॥ केल्या कर्माचें फळ । प्राप्त होईल सकळ । जन्म दुःखाचें मूळ । तुटेना कीं ॥ ४० ॥ व्हावया जन्माचें खंडण । पाहिजे तो सत्वगुण । तेंचि असे निरूपण । पुढिले समासीं ॥ ४१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तमोगुणनाम समास साहवा ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला तमोगुण । जो दुःखदायक दारुण । आतां ऐका सत्वगुण । परम दुल्लभ ॥ १ ॥ जो भजनाचा आधार । जो योगियांची थार । जो निरसी संसार । दुःखमूळ जो ॥ २ ॥ जेणें होये उत्तम गती । मार्ग फुटे भगवंतीं । जेणें पाविजे मुक्ती । सायोज्यता ते ॥ ३ ॥ जो भक्तांचा कोंवसा । जो भवार्णवींचा भर्वसा । मोक्षलक्ष्मीची दशा । तो सत्वगुण ॥ ४ ॥ जो परमार्थाचें मंडण । जो महंतांचें भूषण । रजतमाचें निर्शन । जयाचेनी ॥ ५ ॥ जो परम सुखकारी । जो आनंदाची लहरी । देऊनियां निवारी । जन्ममृत्य ॥ ६ ॥ जो अज्ञानाचा सेवट । जो पुण्याचें मूळ पीठ । जयाचेनि सांपडे वाट । परलोकाची ॥७॥ ऐसा हा सत्वगुण । देहीं उमटतां आपण । तये क्रियेचें लक्षण । ऐसें असे ॥ ८ ॥ ईश्वरीं प्रेमा अधिक । प्रपंच संपादणें लोकिक । सदा सन्निध विवेक । तो सत्वगुण ॥ ९ ॥ संसारदुःख विसरवी । भक्तिमार्ग विमळ दावी । भजनक्रिया उपजवी । तो सत्वगुण ॥ १० ॥ परमार्थाची आवडी । उठे भावार्थाची गोडी । परोपकारीं तांतडी । तो सत्वगुण ॥ ११ ॥ स्नानसंध्या पुण्यसीळ । अभ्यांतरींचा निर्मळ । शरीर वस्त्रें सोज्वळ । तो सत्वगुण ॥ १२ ॥ येजंन[2] आणी याजेन[3] । आधेनें[4] आणी अध्यापन । स्वयें करी दानपुण्य । तो सत्वगुण ॥ १३ ॥ निरूपणाची

---

१ आधार, आश्रय. २ यजन, यज्ञ करणें. ३ यज्ञ करविणें. ४ अध्ययन.

आवडी । जया हरिकथेची गोडी । क्रिया पालटे रोकडी । तो सत्वगुण ॥ १४ ॥ अश्वदानें गजदानें । गोदानें भूमिदानें । नाना रत्नांचीं दानें । करी तो सत्वगुण ॥ १५ ॥ धनदान वस्त्रदान । अन्नदान उदकदान । करी ब्राह्मणसंतर्पण । तो सत्वगुण ॥ १६ ॥ कार्तिकस्नानें माघस्नानें । व्रतें उद्यापनें दानें । निष्काम तीर्थें उपोषणें । तो सत्वगुण ॥ १७ ॥ सहस्र भोजनें लक्ष भोजनें । विविध प्रकारींचीं दानें । निष्काम करी सत्वगुण । कामना रजोगुण ॥ १८ ॥ तीर्थीं अर्पी जो अग्रारें[1] । बांधे वापी सरोवरें । बांधे देवाळयें सिखरें । तो सत्वगुण ॥ १९ ॥ देवद्वारीं पडशाळा । पाईरीया दीपमाळा । वृंदावनें पार पिंपळा । बांधे तो सत्वगुण ॥ २० ॥ लावी वनें उपवनें । पुष्प वाटिका जीवनें । निववी तापस्यांचीं मनें । तो सत्वगुण ॥ २१ ॥ संध्यामठ आणी भूयेरी । पाईरीया नदीतीरीं । भांडारगृहें देवद्वारीं । बांधे तो सत्वगुण ॥ २२ ॥ नाना देवांचीं जे स्थानें । तेथें नंदादीप घालणें । वाहे आळंकार भूषणें । तो सत्वगुण ॥ २३ ॥ जेंगटें[2] मृदांग टाळ । दमामे नगारे काहळे[3] । नाना वाद्यांचे कल्लोळ । सुस्वरादिक ॥ २४ ॥ नाना सामग्री सुंदर । देवाळईं घाली नर । हरिभजनीं जो तत्पर । तो सत्वगुण ॥ २५ ॥ छेत्रें आणी सुखासनें । दिंड्या पताका निशाणें । वाहे चामरें सूर्यापानें । तो सत्वगुण ॥ २६ ॥ वृंदावनें तुळसीवनें । रंगमाळा समार्जनें । ऐसी प्रीति घेतली मनें । तो सत्वगुण ॥ २८ ॥ देवाकारणें खाद्य । नाना प्रकारीं नैवेद्य । अपूर्व फळें अर्पी सद्य । तो सत्वगुण ॥ २९ ॥ ऐसी भक्ताची आवडी । नीच दास्यत्वाची गोडी । स्वयें देवद्वार झाडी । तो सत्वगुण ॥ ३० ॥ तिथी पर्व मोहोत्साव । तेथें ज्याचा अंतर्भाव । काया वाचा मनें सर्व । अर्पी तो सत्वगुण ॥ ३१ ॥ हरिकथेसी तत्पर । गंधें माळा आणी धुँशर[4] । घेऊन उभी निरंतर । तो सत्वगुण ॥ ३२ ॥ नर अथवा नारी । येथानशक्ति साम-

१ अग्रहार, भूमिदानें. २ हातघड्याळ. ३ एक चर्मवाद्य. ४ बुका.

ग्री । घेऊन उभी देवद्वारीं । तो सत्वगुण ॥ ३३ ॥ महत्कृत्य सांडून मागें । देवास ये लागवेगें । भक्ति निकट आंतरंगें । तो सत्वगुण ॥३४॥ थोरपण सांडून दुरी । नीच कृत्य आंगीकारी । तिष्ठत उभी देवद्वारीं । तो सत्वगुण ॥ ३५ ॥ देवालागीं उपोषण । वर्जी तांबोल भोजन । नित्य नेम जपध्यान । करी तो सत्वगुण ॥ ३६ ॥ शब्द कठीण न बोले । अतिनेमेसीं चाले । योगी जेणें तोषविले । तो सत्वगुण ॥ ३७ ॥ सांडूनियां अभिमान । निष्काम करी कीर्तन । श्वेद रोमांचस्फुराण । तो सत्वगुण ॥ ३८ ॥ अंतरीं देवाचें ध्यान । तेणें निडारले[1] नयन । पडे देहाचें विस्मरण । तो सत्वगुण ॥ ३९ ॥ हरिकथेची अति प्रीती । सर्वथा नये विक्रुती । आदिक प्रेमा आदिअंतीं । तो सत्वगुण ॥ ४० ॥ मुखीं नाम हातीं टाळी । नाचत बोले ब्रीदावळी । घेऊन लावी पायधुळी । तो सत्वगुण ॥ ४१ ॥ देहाभिमान गळे । विषईं वैराग्य प्रबळे । मिथ्या मायां ऐसें कळे । तो सत्वगुण ॥ ४२ ॥ कांहीं करावा उपाये । संसारीं गुंतोन काये । उकलवी ऐसें ह्रदये । तो सत्वगुण ॥ ४३ ॥ संसारासी त्रासे मन । कांहीं करावें भजन । ऐसें मनीं उठे ज्ञान । तो सत्वगुण ॥ ४४ ॥ असतां आपुले आश्रमीं । अत्यादरें नित्यनेमी । सदा प्रीती लागे रामीं । तो सत्वगुण ॥ ४५ ॥ सकळांचा आला वीट । परमार्थीं जो निकट । आवातीं उपजे धारिष्ट । तो सत्वगुण ॥ ४६ ॥ सर्वकाळ उदासीन । नाना भोगीं विटे मन । आठवे भगवद्भजन । तो सत्वगुण ॥ ४७ ॥ पदार्थीं न बैसे चित्त । मनीं आठवे भगवंत । ऐसा दृढ भावार्थ । तो सत्वगुण ॥ ४८ ॥ लोक बोलती विकारी । तरी आदिक प्रेमा धरी । निश्चय बाणे अंतरीं । तो सत्वगुण ॥ ४९ ॥ अंतरीं स्फूर्ती स्फुरे । सस्त्ररूपीं तर्क भरे । नष्ट संदेह निवारे । तो सत्वगुण ॥ ५० ॥ शरीर लावावें कारणीं । साक्षेप उठे अंतःकर्णीं । सत्वगुणाची करणी । ऐसी असे ॥ ५१ ॥ शांति क्षमा आणि दया । नि-

---

१ अश्रुपूर्ण झालें.

श्रय उपजे जया । सत्वगुण जाणावा तया । अंतरीं आला ॥ ५२ ॥ आले आतीत अभ्यागत । जाऊं नेदी जो मुकित्त । येथानशक्ती दान देत । तो सत्वगुण ॥ ५३ ॥ तडि तापडी दैन्यवाणे । आले आश्रमाचेनि गुणें । तयालागीं स्थळ देणें । तो सत्वगुण ॥ ५४ ॥ आश्रमीं अन्नाची आपदा । परी विमुख नव्हे कदा । शक्तिनसार दे सर्वदा । तो सत्वगुण ॥ ५५ ॥ जेणें जिंकिली रसना । तृप्त जयाची वासना । जयास नाहीं कामना । तो सत्वगुण ॥ ५६ ॥ होणार तैसें होत जात । प्रपंचीं जाला आघात । डळमळिना ज्याचें चित्त । तो सत्वगुण ॥५७॥ येका भगवंताकारणें । सर्व सुख सोडिलें जेणें । केलें देहाचें सांडणें । तो सत्वगुण ॥ ५८ ॥ विषईं धांवे वासना । परी तो कदा डळमळिना । ज्याचें धारिष्ट चळेना । तो सत्वगुण ॥ ५९ ॥ देह आपदेनें पीडला । क्षुधें तृषेनें वोसावला । तरी निश्चयो राहिला । तो सत्वगुण ॥ ६० ॥ श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समाधान । शुद्ध जालें आत्मज्ञान । तो सत्वगुण ॥ ६१ ॥ जयास अहंकार नसे । नैराशता विलसे । जयापासीं कृपा वसे । तो सत्वगुण ॥ ६२ ॥ सकळांसीं नम्र बोले । मर्यादा धरून चाले । सर्व जन तोषविले । तो सत्वगुण ॥ ६३ ॥ सकळ जनासी आर्जव । नाहीं विरोधास ठाव । परोपकारीं वेची जीव । तो सत्वगुण ॥ ६४ ॥ आपकार्याहून जीवीं । परकार्यसिद्धी करावी । मरोन कीर्ती उरवावी । तो सत्वगुण ॥ ६५ ॥ पराव्याचे दोषगुण । दृष्टीस देखे आपण । समुद्रा ऐसी सांठवण । तो सत्वगुण ॥ ६६ ॥ नीच उत्तर साहाणें । प्रत्योत्तर न देणें । आला क्रोध सावरणें । तो सत्वगुण ॥ ६७ ॥ अन्यायेंवीण गांजिती । नानापरी पीडा करिती । तितुकेंहि साठवी चित्तीं । तो सत्वगुण ॥ ६८ ॥ शरीरें घीस साहाणें । दुर्जनासीं मिळोन जाणें । निंदकास उपकार करणें । हा सत्वगुण ॥ ६९ ॥ मन भलतीकडे धावें । तें विवेकें आवरावें । इंद्रियें दमन करावें । तो

---

२ गळाला.

सत्वगुण ॥ ७० ॥ सत्क्रिया आचरावी । असत्क्रिया त्यागावी । वाट भक्तीची धरावी । तो सत्वगुण ॥ ७१ ॥ जया आवडे प्रातःस्नान । आवडे पुराणश्रवण । नाना मंत्रीं देवतार्चन । करी तो सत्वगुण ॥७२॥ पर्वकाळीं अतिसादर । वसंतपूजेस तत्पर । जयंत्यांची प्रीती थोर । तो सत्वगुण ॥ ७३ ॥ विदेसिं मेलें मरणें । तयास संस्कार देणें । अथवा सादर होणें । तो सत्वगुण ॥ ७४ ॥ कोणी येकास मारी । तयास जाऊन वारी । जीव बंधनमुक्त करी । तो सत्वगुण ॥ ७५ ॥ लिंगें लाखोलीं अभिशेष । नामस्मरणीं विस्वास । देवदर्शनीं अवकाश । तो सत्वगुण ॥ ७६ ॥ संत देखोनि धावे । परम सुख हेलावे[1] । नमस्कारी सर्वभावें । तो सत्वगुण ॥ ७७ ॥ संतकृपा होय जयास । तेणें उद्धारिला वंश । तो ईश्वराचा अंश । सत्वगुणें ॥ ७८ ॥ सन्मार्ग दाखवी जना । जो लावी हरिभजना । ज्ञान सिकवी अज्ञाना । तो सत्वगुण ॥ ७९ ॥ आवडे पुण्य संस्कार । प्रदक्षणा नमस्कार । जया राहे पाठांतर । तो सत्वगुण ॥ ८० ॥ भक्तीचा हाव्यास भारी । ग्रंथसामग्री जो करी । धातुमूर्ति नानापरी । पूजी तो सत्वगुण ॥ ८१ ॥ झळफळित उपकर्णें । माळा गवाळीं आसनें । पवित्रें सोज्वळें वसनें । तो सत्वगुण ॥ ८२ ॥ परपीडेचें वाहे दुःख । परसंतोषाचें सुख । वैराग्य देखोन हरिखे । मानी तो सत्वगुण ॥ ८३ ॥ परभूषणें भूषण । परदूषणें दूषण । परदुःखें सिणे जाण । तो सत्वगुण ॥ ८४ ॥ आतां असो हें वहुत । देवीं धर्मी ज्याचें चित्त । भजे कामनारहित । तो सत्वगुण ॥ ८५ ॥ ऐसा हा सत्वगुण सात्विक । संसारसागरीं तारक । येणें उपजे विवेक । ज्ञानमार्गाचा ॥ ८६ ॥ सत्वगुणें भगवद्भक्ती । सत्वगुणें ज्ञानप्राप्ती । सत्वगुणें सायोज्यमुक्ती । पाविजेते ॥ ८७ ॥ ऐसी सत्वगुणाची स्थिती । स्वल्प बोलिलें येथामती । सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥ ८८ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सत्वगुणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥

---

१ हर्ष.

ऐका सद्विद्येचीं लक्षणें । परम शुद्ध सुलक्षणें । विचार घेतां बळेंचि बाणे । सद्विद्या आंगीं ॥ १ ॥ सद्विद्येचा जो पुरुष । तो उत्तम लक्षणीं विशेष । त्याचे गुण ऐकतां संतोष । परम वाटे ॥ २ ॥ भाविक सात्विक प्रेमळ । शांति क्षमा दयासीळ । लीन तत्पर केवळ । अमृतवचनी ॥ ३ ॥ परम सुंदर आणी चतुर । परम सबळ आणी धीर । परम संपन्न आणी उदार । आतिशयेंसीं ॥ ४ ॥ परम ज्ञाता आणी भक्त । माहा पंडित आणी विरक्त । माहा तपस्वी आणी शांत । आतिशयेंसीं ॥ ५ ॥ वक्ता आणी नैराशता । सर्वज्ञ आणी सादरता । श्रेष्ठ आणी नम्रता । सर्वत्रांसीं ॥ ६ ॥ राजा आणी धार्मिक । शूर आणी विवेक । तारुण्य आणी नेमक । आतिशयेंसीं ॥७॥ वृद्धाचारी कुळाचारी । युक्ताहारी निर्विकारी । धन्वंतरी परोपकारी । पद्महस्ती[1] ॥ ८ ॥ कार्यकर्ता निराभिमानी । गायक आणी वैष्णव जनीं । वैभव आणी भगवद्भजनीं । अत्यादरें ॥ ९ ॥ तत्वज्ञ आणी उदासीन । बहुश्रुत आणी सज्जन । मंत्री आणी सगुण । नीतिवंत ॥ १० ॥ साधु पवित्र पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ । कर्मनिष्ठ स्वधर्मे निर्मळ । निर्लोभ अनुतापी ॥ ११ ॥ गोडी आवडी परमार्थप्रीती । सन्मार्ग सत्क्रिया धारणा धृती । श्रुती स्मृती लीळा युक्ति । स्तुती मती परिक्षा ॥ १२ ॥ दक्ष धूर्त योग्य तार्किक । सत्य साहित्य नेमक भेदक । कुशळ चपळ चमत्कारिक । नानाप्रकारें ॥ १३ ॥ आदर सन्मान तार्तम्य जाणे । प्रयोग समयो प्रसंग जाणे । कार्याकारण चिन्हें जाणे । विचक्षण बोलिका ॥ १४ ॥ सावध साक्षेपी साधक । आगम[2]निगम[3]शोधक । ज्ञानविज्ञानबोधक । निश्चयात्मक ॥ १५ ॥ पुरश्चरणी तीर्थवासी । दृढव्रती कायाक्लेसी । उपासक निग्रहासी । करूं जाणे ॥ १६ ॥ सत्यवचनी शुभवचनी । कोमळवचनी येकवचनी । निश्चयवचनी सौख्यवचनी । सर्वकाळ ॥ १७ ॥ वासनातृप्त सखोल योगी । भव्य सुप्रसन्न वीतरागी । सौम्य सात्विक

---

१ ज्याच्या क्रियेस निश्चयानें यश येतें असा, यशस्वी. २ शास्त्र. ३ वेद.

शुद्धमार्गी । निष्कपट निर्वेसनी ॥ १८ ॥ सुगडं संगीत गुणग्राही । अनापेक्षी लोकसंग्रही । आर्जव सख्य सर्वही । प्राणीमात्रांसीं ॥ १९ ॥ द्रव्यसुची दारासुची । न्यायसुची अंतरसुची । प्रवृत्तिसुची निवृत्तिसुची । सर्वसुची नि:संगपणें ॥ २० ॥ मित्रपणें परहितकारी । वाग्माधुर्य परशोकहारी ।सामर्थ्यपणें वेत्रधारी । पुरुषार्थे जगमित्र ॥ २१ ॥ संशयछेदक विशाळ वक्ता । सकळ कूप्त असोनि श्रोता । कथानिरूपणीं शब्दार्थी । जाऊंच नेदी ॥ २२ ॥ वेवादरहित संवादी । संगरहित निरोपाधी । दुराशारहित अक्रोधी । निर्दोष निर्मत्सरी ॥ २३ ॥ विमळज्ञानी निश्चयात्मक । समाधानी आणी भजक । सिद्ध असोनी साधक । साधन रक्षी ॥ २४ ॥ सुखरूप संतोषरूप । आनंदरूप हास्यरूप । ऐक्यरूप आत्मरूप । सर्वत्रांसी ॥ २५ ॥ भाग्यवंत जयवंत । रूपवंत गुणवंत । आचारवंत क्रियावंत । विचारवंत स्थिती ॥ २६ ॥ येशवंत कीर्तिवंत शक्तिवंत सामर्थ्यवंत । वीर्यवंत वरदवंत । सत्यवंत सुकृती ॥ २७ ॥ विद्यावंत कळावंत । लक्ष्मीवंत लक्षणवंत । कुळवंत सुचिष्मंत । बळवंत दयाळु ॥ २८ ॥ युक्तिवंत गुणवंत वरिष्ठ । बुद्धिवंत बहुधारिष्ट । दीक्षावंत सदासंतुष्ट । निस्पृह वीतरागी ॥ २९ ॥ असो ऐसे उत्तम गुण । हें सद्विद्येचें लक्षण । अभ्यासाया निरूपण । अल्पमात्र बोलिलें ॥ ३० ॥ रूप लावण्य अभ्यासितां नये । सहज गुणास न चले उपाये । कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ ३१ ॥ ऐसी हे सद्विद्या बरवी । सर्वत्रांपासी असावी । पँरी विरक्त पुरुषें अभ्यासावी । अगत्यरूप ॥ ३२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्विद्यानिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ चतुर. २ रक्षण करणारा. ३ मुळांत "कुल्प्तु" अशीं अक्षरें पडलीं आहेत. कूप्त = शहाणा, कोणतीही शंका विचारतांच समाधान करणारा. ४ प्रथम या ठिकाणीं "दयावंत" शब्द होता, तो खोडून मूळ पोथींत "दीक्षावंत" शब्द घातलेला आहे. ५ हा शब्द शोध देतांना समासांत लिहिलेला आहे.

॥ श्रीराम ॥

ऐका विरक्तांचीं लक्षणें । विरक्तें असावें कोण्या गुणें । जेणें आंगीं सामर्थ्ये वाणे । योगियाचें ॥ १ ॥ जेणें सत्कीर्ति वाढे । जेणें सार्थकता घडे । जेणें करितां महिमा चढे । विरक्तांसी ॥ २ ॥ जेणें परमार्थ फावे । जेणें आनंद हेलावे । जेणें विरक्ती दुणावे । विवेकेंसहित ॥ ३ ॥ जेणें सुख उचंबळे । जेणें सद्विद्या वोळे । जेणें भाग्यश्री प्रवळे । मोक्षें-सहित ॥ ४ ॥ मनोरथ पूर्ण होती । सकळ कामना पुरती । मुखीं राहे सरस्वती । मधुर बोलावया ॥ ५ ॥ हे लक्षणें श्रवण कीजे । आणी सदृढ जीवीं धरिजे । तरी मग विख्यात होईजे । भूमंडळीं ॥ ६ ॥ विरक्तें विवेकें असावें । विरक्तें अध्यात्म वाढवावें । विरक्तें धारिष्ट धरावें । दमनविषईं ॥ ७ ॥ विरक्तें राखावें साधन । विरक्तें लावावें भजन । विरक्तें विशेष ब्रह्मज्ञान । प्रगटवावें ॥ ८ ॥ विरक्तें भक्ती वाढवावी । विरक्तें शांती दाखवावी । विरक्तें येत्नें करावी । विरक्ती आपुली ॥ ९ ॥ विरक्तें सत्क्रिया प्रतिष्टावी । विरक्तें निवृत्ति विस्तारावी । विरक्तें नैराशता धरावी । सदृढ जीवेंसी ॥ १० ॥ विरक्तें धर्मस्थापना करावी । विरक्तें नीति आवलंबावी । विरक्तें क्ष्मा सांभाळावी । अत्यादरेंसी ॥ ११ ॥ विरक्तें परमार्थ उजळावा । विरक्तें विचार शोधावा । विरक्तें सन्निध ठेवावा । सन्मार्ग सत्वगुण ॥ १२ ॥ विरक्तें भाविकें सांभाळावीं । विरक्तें प्रेमळें निववावीं । विरक्तें साबडी नुपेक्षावीं । शरणागतें ॥ १३ ॥ विरक्तें असावें परम दक्ष । विरक्तें असावें अंतरसाक्ष । विरक्तें वोढावा कैपक्ष । परमार्थाचा ॥ १४ ॥ विरक्तें अभ्यास करावा । विरक्तें साक्षेप धरावा । विरक्तें वक्तृत्वें उभारावा । मोडला परमार्थ ॥ १५ ॥ विरक्तें विमळ ज्ञान वोलावें । विरक्तें वैराग्य स्तवीत जावें । विरक्तें निश्चयाचें करावें । समाधान ॥ १६ ॥ पर्वें करावीं अचाटें । चालवावी भक्तांची थाटे । नाना वैभवें कचाटें । उपासनामार्ग ॥ १७ ॥ हरिकीर्तनें करावीं । निरूपणें माजवावीं । भक्तिमार्गे लाजवावीं । निंदक दुर्जनें ॥ १८ ॥ बहुतांस करावे परोपकार।

भलेपणाचा जिर्णोद्धार । पुण्यमार्गाचा विस्तार । बळेंचि करावा ॥१९॥ स्नानसंध्या जपध्यान । तीर्थयात्रा भगवद्भजन । नित्यनेम पवित्रपण । अंतरशुद्ध असावें ॥ २० ॥ दृढ निश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा । विश्व जन उद्धरावा । संसर्गमात्रें ॥ २१ ॥ विरक्तें असावें धीर । विरक्तें असावें उदार । विरक्तें असावें तत्पर । निरूपणविषई ॥ २२ ॥ विरक्तें सावध असावें । विरक्तें शुद्धमार्गें जावें । विरक्तें झिजोन उरवावें । सत्कीर्तीसी ॥ २३ ॥ विरक्तें विरक्त धुंडावें । विरक्तें साधु वोळखावें । विरक्तें मित्र करावें । संत योगी सज्जन ॥ २४ ॥ विरक्तें करावीं पुरश्चरणें । विरक्तें फिरावीं तीर्थाटणें । विरक्तें करावीं नानास्थानें । परम रमणीय ॥ २५ ॥ विरक्तें उपाधी करावी । आणी उदास वृत्ति न संडावी । दुराशा जडों नेदावी । कोणयेकविषंई ॥ २६ ॥ विरक्तें असावें अंतरनिष्ट । विरक्तें नसावें क्रियाभ्रष्ट । विरक्तें न व्हावें कनिष्ठ । पराधेनपणें ॥ २७ ॥ विरक्तें समय जाणावा । विरक्तें प्रसंग वोळखावा । विरक्त चतुर असावा । सर्व प्रकारें ॥ २८ ॥ विरक्तें येकदेसी नसावें । विरक्तें सर्व अभ्यासावें । विरक्तें अवघें जाणावें । ज्याचें त्यापरी ॥ २९ ॥ हरिकथा निरूपण । सगुणभजन ब्रह्मज्ञान । पिंडज्ञान तत्वज्ञान । सर्व जाणावें ॥ ३० ॥ कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग । प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग । सकळ जाणावे ॥ ३१ ॥ प्रेमळ स्थिती उदास स्थिती । योगस्थिती ध्यानस्थिती । विदेह स्थिती सहज स्थिती । सकळ जाणावें ॥ ३२ ॥ ध्वनी लक्ष मुद्रा आसनें । मंत्र यंत्र विधी विधानें । नाना मतांचें देखणें । पाहोन सांडावें ॥३३॥ विरक्तें असावें जगमित्र । विरक्तें असावें स्वतंत्र । विरक्तें असावें विचित्र। बहुगुणी ॥ ३४ ॥ विरक्तें असावें विरक्त । विरक्तें असावें हरिभक्त । विरक्तें असावें नित्यमुक्त । अलिप्तपणें ॥ ३५ ॥ विरक्तें शास्त्रें धांडो-

---

१ हा द्वितीय पाद श्रीसमर्थांनीं मागाहून घातला आहे. "अंतरस्थिती अलिप्तस्थिती" हा पाद होता तो गाळला आहे.

ळावी । विरक्तें मतें विभांडावी[1] । विरक्तें मुमुक्षें लावावीं । शुद्धमार्गें ॥ ३६ ॥ विरक्तें शुद्धमार्ग सांगावा । विरक्तें संशय छेदावा । विरक्तें आपला ह्मणावा । विश्वजन ॥ ३७ ॥ विरक्तें निंदक वंदावें । विरक्तें साधक बोधावें । विरक्तें बद्ध चेववावे । मुमुक्षनिरूपणें ॥ ३८ ॥ विरक्तें उत्तमगुण घ्यावे । विरक्तें अवगुण त्यागावे । नाना अपाय भंगावे । विवेकबळें ॥ ३९ ॥ ऐसीं हे उत्तम लक्षणें । ऐकावीं येकाग्रमनें । याचा अव्हेर न करणें । विरक्त पुरुषें ॥ ४० ॥ इतुकें बोलिलें स्वभावें । त्यांत मानेल तितुकें घ्यावें । श्रोतीं उदास न करावें । बहु बोलिलें ह्मणौनी ॥ ४१ परंतु लक्षणें न घेतां । अवलक्षणें बाष्कळता । तेणें त्यास पढतमूर्खता । येवों पाहे ॥ ४२ ॥ त्या पढतमूर्खाचें लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण । बोलिलें असे सावधान । होऊन ऐका ॥ ४३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विरक्तलक्षणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां सांगितलीं लक्षणें । मूर्खाआंगीं चातुर्य बाणे । आतां ऐका शाहाणे । असोनि मूर्ख ॥ १ ॥ तया नाव पढतमूर्ख । श्रोतीं न मनावें दु:ख । अवगुण त्यागितां सुख । प्राप्त होये ॥ २ ॥ बहुश्रुत आणी वित्पन्न । प्रांजळ बोले ब्रह्मज्ञान । दुराशा आणी अभिमान । धरी तो येक पढतमूर्ख ॥ ३ ॥ मुक्तक्रिया प्रतिपादी । सगुण भक्ति उछेदी । स्वधर्म आणी साधन निंदी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ४ ॥ आपलेन ज्ञातेपणें । सकळांस शब्द ठेवणें । प्राणीमात्रांचें पाहे उणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ ५ ॥ शिष्यास अवज्ञा घडे । कां तो संकटीं पडे । जयाचेनि शब्दें मन मोडे । तो येक पढतमूर्ख ॥ ६ ॥ रजोगुणी तमोगुणी । कपटी कुटिळअंत:कर्णी । वैभव देखोन वाखाणी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ७ ॥ समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण । गुण सां-

---

[1] विभांडणें = खंडन करणें, जिंकणें.

गतां अवगुण । पाहे तो येक पढतमूर्ख ॥ ८ ॥ लक्षणें ऐकोन मानी वीट । मत्सरें करी खटपट । नीतिन्याय उद्धट । तो येक पढतमूर्ख ॥९॥ जाणपणें भरीं भरे । आला क्रोध नावरे । क्रिया शब्दास अंतरे । तो येक पढतमूर्ख ॥ १० ॥ वक्ता अधिकारेंवीण । वक्तृत्वाचा करी सीण । वचन जयाचें कठीण । तो येक पढतमूर्ख ॥ ११ ॥ श्रोता बहुश्रुतपणें । वक्तयास आणी उणें । वाचाळपणाचेनि गुणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ १२ ॥ दोष ठेवी पुढिलांसीं । तेचि स्वयें आपणापासी । ऐसें कळेना जयासी । तो येक पढतमूर्ख ॥ १३ ॥ अभ्यासाचेनि गुणें । सकळ विद्या जाणे । जनास निवऊं नेणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ १४ ॥ हस्त[1] बांधीजे ऊर्णतंतें । लोभें मृत्य भ्रमरातें । ऐसा जो प्रपंचीं गुंते । तो येक पढतमूर्ख ॥ १५ ॥ स्त्रियांचा संग धरी । स्त्रियांसी निरूपण करी । निंद्य वस्तु आंगीकारी । तो येक पढतमूर्ख ॥ १६ ॥ जेणें उणीव ये आंगासी । तेंचि दृढ धरी मानसीं । देहबुद्धि जयापासीं । तो येक पढतमूर्ख ॥ १७ ॥ सांडूनियां श्रीपती । जो करी नरस्तुती । कां दृष्टीं पडिल्यांची कीर्ती । वर्णी तो येक पढतमूर्ख ॥ १८ ॥ वर्णी स्त्रियांचे आवेव । नाना नाटकें हावभाव । देवा विसरे जो मानव । तो येक पढतमूर्ख ॥ १९ ॥ भरोन वैभवाचे भरीं । जीवमात्रांस तुछ्य करी । पाषांड मत थावरी[2] । तो येक पढतमूर्ख ॥ २० ॥ वित्पन्न आणी वीतरागी । ब्रह्मज्ञानी माहायोगी । भविष्य सांगों लागे जगीं । तो येक पढतमूर्ख ॥ २१ ॥ श्रवण होतां अभ्यांतरीं । गुणदोषाची चाळणा करी । परभूषणें मत्सरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २२ ॥ नाहीं भक्तीचें साधन । नाहीं वैराग्य ना भजन । क्रियेविण ब्रह्मज्ञान । बोले तो येक पढतमूर्ख ॥ २३ ॥ न मनी तीर्थ न मनी क्षेत्र । न मनी वेद न मनी शास्त्र । पवित्र कुळीं जो अपवित्र! तो येक पढतमूर्ख ॥ २४ ॥ आदर देखोनि मन धरी । कीर्तीविण स्तुती करी । सर्वेंचि निंदी अनादरी । तो येक

---

१ हस्ती, हत्ती. २ सांभाळी, प्रतिपादी.

पढतमूर्ख ॥२५॥ मागें येक पुढें येक । ऐसा जयाचा दंडेक । बोले येक करी येक । तो येक पढतमूर्ख ॥ २६ ॥ प्रपंचविशीं सादर । परमार्थी ज्याचा अनादर । जाणपणें घे अंधार । तो येक पढतमूर्ख ॥ २७ ॥ येथार्थ सांडून वचन । जो रक्षून बोले मन । ज्याचें जिणें पराधेन । तो येक पढतमूर्ख ॥ २८ ॥ सोंग[1] संपाधी वरीवरी । करूं नये तेंचि करी । मार्ग चुकोन भरे भरीं । तो येक पढतमूर्ख ॥ २९ ॥ रात्रंदिवस करी श्रवण । न संडी आपले अवगुण । स्वहित आपलें आपण । नेणे तो येक पढतमूर्ख ॥ ३० ॥ निरूपणीं भले भले । श्रोते येऊन बैसले । क्षुद्रें लक्षुनी बोले । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३१ ॥ शिष्य जाला अनाधिकारी । आपली अवज्ञा करी । पुन्हा त्याची आशा धरी । तो येक पढतमूर्ख ॥३२॥ होत असतां श्रवण । देहास आलें उणेपण । क्रोधें करी चिणाचिण । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३३ ॥ भरोन वैभवाचे भरीं । सद्गुरूची उपेक्षा करी । गुरुपरंपरा चोरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३४ ॥ ज्ञान बोलोन करी स्वार्थ । कृपणा ऐसा सांची अर्थ । अर्थासाठीं लावी परमार्थ । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३५ ॥ वर्तल्यावीण सिकवी । ब्रह्मज्ञान लावणी लावी । पराधेन गोसावी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३६ ॥ भक्तिमार्ग अवघा मोडे । आपणामधें उपंढर[2] पडे । ऐसिये कर्मी पवाडे । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३७ ॥ प्रपंच गेला हातीचा । लेश नाहीं परमार्थाचा । द्वेषी देवां ब्राह्मणांचा । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३८ ॥ त्यागावया अवगुण । बोलिलें पढतमूर्खाचें लक्षण । विचक्षणें नीउन[3] पूर्ण । क्षमा केलें पाहिजे ॥ ३९ ॥ परम मूर्खांमाजी मूर्ख । जो संसारीं मानी सुख । या संसार-दुःखा ऐसें दुःख । आणीक नाहीं ॥ ४० ॥ तेंचि पुढें निरूपण । जन्मदुःखाचें लक्षण । गर्भवास हा दारुण । पुढें निरोपिला ॥ ४१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पढतमूर्खलक्षणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

---

१ रूढी, नियम. २ अव्यवस्था. ३ न्यून.

॥ स्वगुणपरीक्षा दशक ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

जन्म दुःखाचा अंकुर । जन्म शोकाचा सागर । जन्म भयाचा डोंगर । चळेना ऐसा ॥ १ ॥ जन्म कर्माची आटणी । जन्म पातकाची खाणी । जन्म काळाची जाचणी । निचं[1] नवी ॥ २ ॥ जन्म कुविद्येचें फळ । जन्म लोभाचें कमळ । जन्म भ्रांतीचें पडळ । ज्ञानहीन ॥ ३ ॥ जन्म जिवासी बंधन । जन्म मृत्यासी कारण । जन्म हेंचि अकारण । गथागोवी ॥ ४ ॥ जन्म सुखाचा विसर । जन्म चिंतेचा आगर । जन्म वासनाविस्तार । विस्तारला ॥ ५ ॥ जन्म जिवाची आवदसा । जन्म कल्पनेचा ठसा । जन्म लांवेचा[3] वळसा[4] । ममतारूप ॥ ६ ॥ जन्म मायेचें मैंदावें[5] । जन्म क्रोधाचें विरावें[6] । जन्म मोक्षास आडवें । विघ्न आहे ॥ ७ ॥ जन्म जिवाचें मीपण । जन्म अहंतेचा गुण । जन्म हेंचि विस्मरण । ईश्वराचें ॥ ८ ॥ जन्म विषयाची आवडी । जन्म दुराशेची बेडी । जन्म काळाची कांकडी । भक्षिताहे ॥ ९ ॥ जन्म हाचि विषम काळ । जन्म हेचि वोखटी वेळ । जन्म हा अति कुश्चीळ । नर्कपतन ॥ १० ॥ पाहातां शरीराचें मूळ । या ऐसें नाहीं अमंगळ । रजस्वलेचा जो विटाळ । त्यामधें जन्म यासी ॥ ११ ॥ अत्यंत दोष ज्या विटाळा । त्या विटाळाचाचि पुतळा । तेथें निर्मळपणाचा सोहळा । केवी घडे ॥ १२ ॥ रजस्वलेचा जो विटाळ । त्याचा आळोन जाला गाळ । त्या गाळाचेंच केवळ । शरीर हें ॥ १३ ॥ वरिवरि दिसे वैभवाचें । अंतरीं पोतडें नर्काचें । जैसें झांकणें चर्मकुंडाचें । उघडितांच नये ॥ १४ ॥ कुंड धूतां शुद्ध होतें । यास प्रत्यंई[7] धुईजेतें । तरी दुर्गंधी देहाते । शुद्धता नये ॥ १५ ॥ अस्तीपंजर उभ-

---

१ मूस. २ नित्य. ३ झांकीण. ४ फेरा. ५ लबाडी, फसवणूक. ६ शौर्य. ७ प्रत्यहीं, दररोज.

विला । सीरानाडीं गुंडाळिला । मेदमांसें सरसाविला । सांदोसांदीं भरूनी ॥ १६ ॥ अशुद्ध शब्दें शुद्ध नाहीं । तेंही भरलें असे देहीं । नाना व्याधी दुःखें तेंही । अभ्यांतरीं वसती ॥ १७ ॥ नर्काचें कोठार भरलें । आंत बाहेरी लिडीबिडिलें । मूत्रपोतडें जमलें । दुर्गंधीचें ॥१८॥ जंत किडे आणी आंतडी । नाना दुर्गंधीची पोतडी । अमुप लवथविती कातडी । कांटाळवाणी ॥ १९ ॥ सर्वांगास सिर प्रमाण । तेथें बळेंसें वाहे घ्राण । उठे घाणी फुटतां श्रवण । ते दुर्गंधी नेघवे ॥ २० ॥ डोळां निघती चिपडें । नाकीं दाटतीं मेकडें । प्रातःकाळीं घाणी पडे । मुखीं मळासारिखी ॥ २१ ॥ लाळ थुंका आणी मळ । पीत श्लेष्मा प्रवळ । तयास ह्मणती मुखकमळ । चंद्रासारिखें ॥ २२ ॥ मुख ऐसें कुश्चीळ दिसे । पोटीं विष्टा भरली असे । प्रत्यक्षास प्रमाण नसे । भूमंडळीं ॥ २३ ॥ पोटीं घालितां दिव्यान्न । कांहीं विष्टा कांहीं वमन । भागीरथीचें घेतां जीवन । त्याची होय लघुशंका ॥ २४ ॥ एवं मळमूत्र आणी वमन । हेंचि देहाचें जीवन । येणेंचि देह वाढे जाण । यदर्थीं संशय नाहीं ॥ २५ ॥ पोटीं नस्तां मळमूत्र वोक । मरोन जाती सकळ लोक । जाला राव अथवा रंक । पोटीं विष्टा चुकेना ॥ २६ ॥ निर्मळपणें काढूं जातां । तरी देह पडेल तत्वता । एवं देहाची वेवस्ता । ऐसी असे ॥ २७ ॥ ऐसा हा घड असतां । येथाभूत पाहों जातां । मग ते दुर्दशा सांगतां । शंका बाधी ॥ २८ ॥ ऐसिये कारागृहीं वस्ती । नवमास बहु विपत्ती । नवही द्वारें निरोधती । वायो कैचा तेथें ॥ २९ ॥ वोका नरकाचे रस झिरपती । ते जठराग्नीस्तव तापती । तेणें सर्वही उकडती । अस्तिमांस ॥ ३० ॥ त्वचेविण गर्भ खोळे । तव मातेसी होती डोहळे । कटवेंतिक्षणें सर्वांग पोळे । तया बाळकाचें ॥ ३१ ॥ बांधलें चर्माचें मोटाळें । तेथें विष्टेचें पेटाळें । रसउपाय वंकनाळें । होत

१ रक्त. २ मुखनासिकांतून स्रवणारा मळ. ३ खवळतो, हालचाल करितो. ४ कटु व तीक्ष्ण रसामुळें. ५ मातेच्या उदरांत ज्या नाळानें मुलाला रस पोन्चतो तें नाळ.

असे ॥ ३२ ॥ विष्टा मूत्र वांती पीत। नाकीं तोंडीं निघती जंत। तेणें निर्बुजलें चित्त। आतिशयेंसी ॥ ३३ ॥ ऐसियें कारागृहीं प्राणी। पडिला अत्यंत दाटणीं। कळवळोन ह्मणे चक्रपाणी। सोडवी येथून आतां ॥ ३४ ॥ देवा सोडविसी येथून। तरी मी स्वहित करीन। गर्भवास हा चुकवीन। पुन्हा न ये येथें ॥ ३५ ॥ ऐसी दुःखवोन प्रतिज्ञा केली। तंव जन्मवेळ पुढें आली। माता आक्रंदों लागली। प्रसूतकाळीं ॥ ३६ ॥ नाकीं तोंडीं बैसलें मांस। मस्तकद्वारें सांडी स्वास। तेंहि बुजलें निःशेष। जन्मकाळीं ॥ ३७ ॥ मस्तकद्वार तें बुझलें। तेणें चित्त निर्बुजलें। प्राणी तळमळूं लागलें। चहूंकडे ॥ ३८ ॥ स्वास उस्वास कोंडला। तेणें प्राणी जाजावला। मार्ग दिसेनासा जाला। कासावीस ॥ ३९ ॥ चित्त बहु निर्बुजलें। तेणें आडभरी भरलें। लोक ह्मणती आडवें आलें। खांडून काढा ॥ ४० ॥ मग ते खांडून काढिती। हस्तपाद छेदून घेती। हातां पडिलें तेंचि कापिती। मुख नासिक उदर ॥ ४१ ॥ ऐसे टवके तोडिले। बाळकें प्राण सोडिले। मातेनेंही सांडिलें ॥ कळिवर ॥ ४२ ॥ मृत्य पावला आपण। मातेचा घेतला प्राण। दुःख भोगिलें दारुण। गर्भवासीं ॥ ४३ ॥ तथापी सुकृतें करूनी। मार्ग सांपडला योनी। तऱ्हीं आडकला जाउनी। कंठ स्कंदीं मागुता ॥ ४४ ॥ तये संकोचित पंथीं। बळेंचि वोढून काढिती। तेणें गुणें प्राण जाती। बाळकाचे ॥ ४५ ॥ बाळकाचे जातां प्राण। अंतीं होये विस्मरण। तेणें पूर्वील स्मरण। विसरोन गेला ॥ ४६ ॥ गर्भी ह्मणे सोहं सोहं। बाहेरी पडतां ह्मणे कोहं। ऐसा कष्टी जाला बहु। गर्भवासीं ॥ ४७ ॥ दुःखा वरपडा[1] होता जाला। थोरा कष्टीं बाहेरी आला। सवेंच कष्ट विसरला। गर्भवासाचे ॥ ४८ ॥ सुन्याकार जाली वृत्ती। कांहीं आठवेना चित्तीं। अज्ञानें पडिली भ्रांती। तेणें सुखचि मानिलें ॥ ४९ ॥ देहविकार पावलें। सुखदुःखें झळंबळें। असो ऐसें गुंडाळलें। माया-

---

१ गुंतलेला, व्याप्त, पात्र.

जाळीं ॥ ५० ॥ ऐसें दुःख गर्भवासीं । होतें प्राणीमात्रांसीं । ह्म-णोनियां भगवंतासी । शरण जावें ॥ ५१ ॥ जो भगवंताचा भक्त । तो जन्मापासून मुक्त । ज्ञानबळें विरक्त । सर्वकाळ ॥ ५२ ॥ ऐशा ग-र्भवासीं विपत्ती । निरोपिल्या येथामती । सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥ ५३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जन्मदुःख-निरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

संसार हाचि दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळे । मागां बोलिली तळमळ । गर्भवासाची ॥ १ ॥ गर्भवासीं दुःख जालें । तें बाळक वि-सरलें । पुढें वाढों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ २ ॥ बाळपणीं त्वचा कोवळी । दुःख होतांचि तळमळी । वाचा नाहीं तये काळीं । सुखदुःख सांगावया ॥ ३ ॥ देहास कांहीं दुःख जालें । अथवा क्षुधेनें पीडलें । तरी तें परम आक्रंदलें । परी अंतर नेणवे ॥ ४ ॥ माता कुरवाळी वरी । परी जे पीडा जाली अंतरीं । ते मायेसी नकळे अभ्यांतरीं । दुःख होय बाळकासीं ॥ ५ ॥ मागुतें मागुतें फुंजे रडे । माता बुझावी घेऊन कडे । वेथा नेणती बापुडें । तळमळी जीवीं ॥ ६ ॥ नाना व्याधीचे उमाळे । तेणें दुःखें आंदोळे । रडे पडे कां पोळे । अग्निसंगें ॥ ७ ॥ शरीर रक्षितां नये । घडती नाना अपाये । खोडी अधांतरीं होये । आ-वेवहीन बाळक ॥ ८ ॥ अथवा अपाय चुकले । पूर्व पुण्य पुढें ठाकलें । मातेस वोळखों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ ९ ॥ क्षणभरी मातेस न देखे । तरी आक्रंदे रुदन करी दुःखें । ते समईं मातेसारिखें । आणीक कांहींच नाहीं ॥ १० ॥ आस करून वासें[२] पाहे । मातेविण कदा न राहे । वि-योग पळमात्र न साहे । स्मरण जालिया नंतरें ॥ ११ ॥ जरी ब्रह्मादिक

---

१ निखारा, २ वाट.

देव आले । अथवा लक्ष्मीनें अवलोकिलें । तरी नवचे बुंझाविलें । आपले मातेवांचुनी ॥ १२ ॥ कुरूप अथवा कुलक्षण । सकळांहूनि करंटेपण । तरी नाहीं तीसमान । भूमंडळीं कोणी ॥ १३ ॥ ऐसें तें केविलवाणें । मातेविण दिसे उणें । रागें परतें केलें तिणें । तरी आक्रंदोनि मिठी घाली ॥ १४ ॥ सुख पावे मातेजवळी । दुरी करितांचि तळमळी । अति प्रीति तये काळीं । मातेवरी लागली ॥ १५ ॥ तव ते मातेस मरण आलें । प्राणी पोरटें जालें । दुःखें झुर्णीं लागलें । आई आई ह्मणोनी ॥ १६ ॥ आई पाहातां दिसेना । दीनरूप पाहे जना । आस लागलिसे मना । आई येईल ह्मणोनी ॥ १७ ॥ माता ह्मणोन मुख पाहे । तव ते आपुली माता नव्हे । मग हिंवासलें राहे । दैन्यवाणें ॥ १८ ॥ मातावियोगें कष्टलें । तेणें मानसीं दुःख जालें । देहहि क्षीणत्व पावलें । आतिशयेंसीं ॥ १९ ॥ अथवा माताही वांचली । मायलेंकुरा भेटी जाली । बाळदशा ते राहिली । दिवसेंदिवस ॥ २० ॥ बाळपण जालें उणें । दिवसेंदिवस होये शाहाणें । मग ते मायेचें अत्यंत पेखणें । होतें तें राहिलें ॥ २१ ॥ पुढें [३]लो लागला खेळाचा । कळप मेळविला पोरांचा । आल्यागेल्या डायाचा । आनंद शोक वाहे ॥ २२ ॥ मायबापें सिकवितीं पोटें । तयाचें परम दुःख वाटे । चट लागली न सुटे । संगती लेंकुरांची ॥२३॥ लेंकुरांमधें खेळतां । नाठवे माता आणी पिता । तव तेथेंही अवचिता । दुःख पावला ॥२४॥ पडिले दांत फुटला डोळा । मोडलें पाय जाला खुळा । गेला मौज अवकळा । ठाकून आली ॥२५॥ निवाल्या देवी आणी गोवर । उठलें कपाळ लागला ज्वर । पोटसुळीं निरंतर । वायगोळा ॥२६॥ लागलीं भूतें जाली झडपणी । जळीच्या मेसको मायेराणी । मुंज्या झोटिंग करणी । म्हैसोबाची ॥२७॥ वेताळ खंकाळ लागला । ब्रह्मगिऱ्हो संचरला । नेणो चेडा बोलांडिला । कांहीं

---

१ समजाविलें. २ वाट पाहणें. ३ लय, नाद, छंद. ४ मस्ती. ५ कांहीं जलदेवता.

कळेना ॥ २८ ॥ येक ह्मणती बीरदेव । येक ह्मणती खंडेराव । येक ह्मणती सकळ वाव । हा ब्राह्मणसमंध ॥ २९ ॥ येक ह्मणती कोणें केलें । आंगीं देवत वातलें । येक ह्मणती चुकलें । सटवाईचें ॥ ३० ॥ येक ह्मणती कर्मभोग । आंगीं जडले नाना रोग । वैद्य पंचाक्षरी चांग । बोलाऊन आणिले ॥ ३१ ॥ येक ह्मणती हा वांचेना । येक ह्मणती हा मरेना । भोग भोगितो यातना । पापास्तव ॥ ३२ ॥ गर्भदुःख विसरला । तो त्रिविधतापें पोळला । प्राणी बहुत कष्टी जाला । संसारदुःखें ॥ ३३ ॥ इतुकेंही चुकोन वांचला । तरी मारमारूं शाहाणा केला । लोकिकीं नेटका जाला । नाव राखे ऐसा ॥ ३४ ॥ पुढें मायेबापीं लोभास्तव । संभ्रमें मांडिला विऱ्हाव[1] । दाऊनियां सकळ वैभव । नोवरी पाहिली ॥ ३५ ॥ वऱ्हाडीवैभव दाटलें । देखोन परम सुख वाटलें । मन हें रंगोन गेलें । सासुरवाडीकडे ॥ ३६ ॥ मायेबापीं भलतैसें असावें । परी सासुरवाडीस नेटकें जावें । द्रव्य नसेल तरी घ्यावें । रुण कळांतरें[2] ॥ ३७ ॥ आंतर्भाव ते सासुरवाडीं । मायेबापें राहिलीं बापुडीं । होतातीं सर्वस्वें कुडकुडीं । तितुकेंच कार्य त्यांचें ॥ ३८ ॥ नोवरी आलियां घरा । अती हव्यास वाटे बरा । ह्मणे मजसारिखा दुसरा । कोणीच नाहीं ॥ ३९ ॥ मायेबाप बंधु बहिणी । नोवरी न दिसतां वाटे काणी । अत्यंत लोधला पापिणीं । अविद्येनें भुलविला ॥ ४० ॥ संभोग नस्तां इतुका प्रेमा । योग्य जालिया उलंघी सीमा । प्रीती वाढविती कामा । करितां प्राणी गुंतला ॥ ४१ ॥ जरी न देखे क्षण येक डोळां । तरी जीव होय उताविळा । प्रीतीपात्र अंतर्कळा । घेऊन गेली ॥ ४२ ॥ कोवळे कोवळे शब्द मंजुळ । मर्यादा लज्या मुखकमळ । वक्त्रलोकनें केवळ । ग्रामसज्याचें[3] मैंदावें[4] ॥ ४३ ॥ कळवळा येतां सावरेना । शरीर विकळ आवरेना । अन्यत्र वेवसाइ क्रमेना । हुरहुर वाटे ॥ ४४ ॥ वे-

---

१ विवाह. २ व्याजानें. (कला=व्याज.) ३ ग्रामज्य = ग्राम्य मनोवृत्ति. ४ मैंदावें = मैंदपण, भुलवणें.

वसाय करितां बाहेरी । मन लागलेंसे घरीं । क्षणक्षणा अभ्यांतरीं । स्मरण होय कामिनीचें ॥ ४५ ॥ तुह्मी माझिया जिवांतील जीव । ह्मणौनि अत्यंत लाघव । दाऊनियां चित्त सर्व । हिरोन घेतलें ॥ ४६ ॥ मैंदे सोइरीक काढिती । फासे घालून प्राण घेती । तैसें आयुष्य गेलियां अंतीं । प्राणियांस होये ॥ ४७ ॥ प्रीति कामिनीसी लागली । जरी तयेसी कोणी रागेजली । तरी परम क्षिती वाटली । मानसीं गुप्तरूपें ॥ ४८ ॥ तये भार्येचेनि कैवारें । मायेबापासी नीच उत्तरें । बोलोनियां तिरस्कारें । वेगळा निघे ॥ ४९ ॥ स्त्रीकारणें लाज सांडिली । स्त्रीकारणें सखी सोडिली । स्त्रीकारणें विघाडिलीं । सकळहि जिवलगें ॥ ५० ॥ स्त्रीकारणें देह विकिला । स्त्रीकारणें सेवक जाला । स्त्रीकारणें सांडवला । विवेकासी ॥ ५१ ॥ स्त्रीकारणें लोलंगता । स्त्रीकारणें अतिनम्रता । स्त्रीकारणें पराधेनता । अंगिकारिली ॥ ५२ ॥ स्त्रीकारणें लोभी जाला । स्त्रीकारणें धर्म सांडिला । स्त्रीकारणें अंतरला । तीर्थयात्रा स्वधर्म ॥ ५३ ॥ स्त्रीकारणें सर्वथा कांहीं । शुभाशुभ विचारिलें नाहीं । तनु मनु धनु सर्वही । अनन्यभावें अर्पिलें ॥ ५४ ॥ स्त्रीकारणें परमार्थ बुडविला । प्राणी स्वहितास नाडला । ईश्वरीं कानकोंडा जाला । स्त्रीकारणें कामबुद्धी ॥ ५५ ॥ स्त्रीकारणें सोडिली भक्ती । स्त्रीकारणें सोडिली विरक्ती । स्त्रीकारणें सायोज्य मुक्ती । तेहि तुच्छ मानिली ॥ ५६ ॥ येके स्त्रियेचेनि गुणें । ब्रह्मांड मानिलें ठेंगणें । जिवलगें तीं पिसुणें । ऐसीं वाटलीं ॥५७॥ ऐसी अंतरप्रीति जडली । सर्वस्वाची सांडी केली । तव ते मरोन गेली । अकस्मात भार्या ॥ ५८ ॥ तेणें मनीं शोक वाढला । ह्मणे थोर घात जाला । आतां कैचा बुडाला । संसार माझा ॥ ५९ ॥ जिवलगाचा सोडिला संग । अवचिता जाला घरभंग । आतां करूं मायात्याग । ह्मणे दुःखें ॥ ६० ॥ स्त्री घेऊन आडवी । ऊर बडवी पोट बडवी ।

---

१ फांसेगार, घातकी लोक.

लाज सांडून गौरवी । लोका देखतां ॥ ६१ ॥ ह्मणे माझें बुडालें घर । आतां न करी हा संसार । दुःखें आक्रंदला थोर । घोर घोषें ॥ ६२ ॥ तेणें जीव वारयांवेघला । सर्वस्वाचा उबगं आला । तेणें दुःखें जाला । जोगी कां माहात्मा ॥ ६३ ॥ कां तें निवांन जाणें चुकलें । पुन्हां मागुतें लग्न केलें । तेणें अत्यंतचि मग्न जालें । मन द्वितीय समंधीं ॥६४॥ जाला द्वितीय समंध । सर्वेचि मांडिला आनंद । श्रोतीं व्हावें सावध । पुढिले समासीं ॥ ६५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

द्वितीय समंध जाला । दुख मागील विसरला । सुख मानून राहिला । संसाराचें ॥ १ ॥ जाला अत्यंत कृपण । पोटें न खाय अन्न । रुक्याकारणें सांडी प्राण । येकसरा ॥ २ ॥ कदा कल्पांतीं न वेची । सांचिलेंचि पुन्हा सांची । अंतरीं असेल कैची । सद्वासना ॥ ३ ॥ स्वयें धर्म न करी । धर्मकर्त्यासहि वारी । सर्वकाळ निंदा करी । साधुजनाची ॥ ४ ॥ नेणे तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतित अभ्यागत । मुंगीमुखीचें जें सीत । तेंहि वेंचून सांचीं ॥ ५ ॥ स्वयें पुण्य करवेना । केलें तरी देखवेना । उपहास्य करी मना । नये ह्मणौनी ॥ ६ ॥ देवां भक्तांस उछेदी । आंगबळें सकळांस खेदी । निष्ठुर शब्दें अतंर भेदी । प्राणीमात्रांचें ॥ ७ ॥ नीति सांडून मार्गे । अनीतीनें वर्तों लागे । गर्व धरून फुगे । सर्वकाळ ॥ ८ ॥ पूर्वजांस सिंतरिलें[३] । पक्षश्राद्धहि नाहीं केलें । कुळदैवत ठकिलें । कोणेपरी ॥ ९ ॥ आक्षत भरिली भाणां[४] । दुजा ब्राह्मण मेहुणा । आला

१ वायुचक्राप्रमाणें भ्रमूं लागला. २ कंटाळा. ३ फसविलें. ४ भाणें ह्मणजे भांडें, तेव्हां भाणा ह्मणजे भांड्याला, भांड्यांत, असा अर्थ कदाचित् होईल. भाणा ह्मणजे बहीण असाही अर्थ आहे. (हंसकोश.) दुसरा अर्थ जास्त बरा वाटतो. बहिणीला सवाष्ण ह्मणून आक्षत दिली व मेहुणा पाहुणा आला होता त्याला ब्राह्मण सांगितलें.

होता पाहुणा । स्त्रियेस मूळ ॥ १० ॥ कदा नावडे हरिकथा । देव नलगे सर्वथा । स्नानसंध्या ह्मणे वृथा । कासया करावी ॥ ११ ॥ अभिलाषें सांची वित्त । स्वयें करी विस्वासघात । मदें मातला उन्मत्त । तारुण्यपणें ॥ १२ ॥ तारुण्य आंगीं भरलें । धारिष्ट नवचे धरिलें । करूं नये तेंचि केलें । माहा पाप ॥ १३ ॥ स्त्री केली परी धाकुटी । धीर न धरवेंचि पोटीं । विषयेलोभें सेवटीं । वोळखी सांडिली ॥ १४ ॥ माये बहिण न विचारी । जाला पापी परद्वारी । दंड पावला राजद्वारीं । तऱ्हीं पालटेना ॥ १५ ॥ परस्त्री देखोनि दृष्टीं । अभिलाष उठे पोटीं । अकर्तव्यें हिंपुटी । पुन्हां होये ॥ १६ ॥ ऐसें पाप उदंड केलें । शुभाशुभ नाहीं उरलें । तेणें दोषें दुःख भरलें । अकस्मात आंगीं ॥ १७ ॥ व्याधी भरली सर्वांगीं । प्राणी जाला क्षयरोगी । केले दोष आपुले भोगी । सीघ्र काळें ॥ १८ ॥ दुःखें सर्वांग फुटलें । नासिक अवघेंचि बैसलें । लक्षण जाऊन जालें । कुलक्षण ॥ १९ ॥ देहास क्षीणता आली । नाना वेथा उद्भवली । तारुण्यशक्ती राहिली । खंगला प्राणी ॥ २० ॥ सर्वांगीं लागल्या कळा । देहास आली अवकळा । प्राणी कांपे चळचळां । शक्ति नाहीं ॥ २१ ॥ हस्तपादादिक झडले । सर्वांगीं किडे पडिले । देखोन थुंकों लागले । लाहानथोर ॥ २२ ॥ जाली विष्टेची सारणी । भोवती उठली वेढाणी । अत्यंत खंगला प्राणी । जीव न वचे ॥ २३ ॥ आतां मरण दे गा देवा । बहुत कष्ट जाले जीवा । जाला नाहीं नेणों ठेवा । पातकाचा ॥ २४ ॥ दुःखें घळघळां रडे । जों जों पाहे आंगाकडे । तों तों दैन्यवाणें बापुडें । तळमळी जीवीं ॥२५॥ ऐसे कष्ट जाले बहुत । सकळ जाले वाताहात । दरवडा घालून वित्त । चोरटीं नेलें ॥ २६ ॥ जालें आरत्र ना परत्र । प्रारब्ध ठाकलें विचित्र । आपला आपण मळमूत्र । सेविला दुःखें ॥ २७ ॥ पापसामग्री सरली । दिवसेंदिवस वेथा हरली । वैद्यें औषधें दिधलीं । उपचार जाला ॥ २८ ॥ मरत मरत

१ कष्टी. २ दुर्गंधी.

वांचला । यास पुन्हां जन्म जाला । लोक ह्मणती पडिला । माणसांमधें ॥ २९ ॥ येरें स्त्री आणिली । बरवी घरवात मांडिली । अति स्वार्थबुद्धी धरली । पुन्हा मागुती ॥ ३० ॥ कांहीं वैभव मेळविलें । पुन्हा सर्वही संचलें । परंतु गृह बुडालें । संतान नाहीं ॥ ३१ ॥ पुत्रसंतान नस्तां दुःखी । वांज नांव पडिलें लोकिकीं । तें न फिटे ह्मणोनी लेंकीं । तरी हो आतां ॥ ३२ ॥ ह्मणोन नाना सायास । बहुत देवांस केलें नवस । तीर्थें व्रतें उपवास । धरणें पारणें मांडिलें ॥ ३३ ॥ विषयसुख तें राहिलें । वांजपणें दुःखी केलें । तव तें कुळदैवत पावलें । जाली वृद्धी ॥ ३४ ॥ त्या लेंकुरावरी अति प्रीती । दोघेहि क्षण येक न विशंभती । कांहीं जाल्या आक्रंदती । दीर्घ स्वरें ॥ ३५ ॥ ऐसी ते दुःखिस्ते । पूजीत होती नाना दैवतें । तव तेंही मेलें अवचितें । पूर्वपापेंकरूनी ॥ ३६ ॥ तेणें बहुत दुःख जालें । घरीं आरंधें पडिलें । ह्मणती आह्मांस कां ठेविलें । देवें वांज करूनी ॥ ३७ ॥ आह्मांस द्रव्य काय करावें । तें जावें परी आपत्य व्हावें । आपल्यालागी त्यजावें । लागेल सर्व ॥ ३८ ॥ वांजपण संदिसें गेलें । तों मरतवांज नांव पडिलें । तें न फिटे कांहीं केलें । तेणें दुःखें आक्रंदती ॥ ३९ ॥ आमुची वेली कां खुंटिली । हा हा देवा वृत्ती बुडाली । कुळस्वामीण कां क्षोभली । विझाला कुळदीप ॥ ४० ॥ आतां लेंकुराचें मुख देखेन । तरी आनंद रोंडी चालेन । आणी गळंही टोंचीन । कुळस्वामिणीपासीं ॥ ४१ ॥ आई भुता करीन तुझा । नाव ठेवीन केरपुंजा । वेसणी घालीन माझा । मनोरथ पुरवी ॥ ४२ ॥ बहुत देवास नवस केले । बहुत गोसावी धुंडिले । गटगटां गिळिले । सगळे विंचु ॥ ४३ ॥ केले समंधाचे सायास । रांहाणे घातलें बहुवस । केळें नारिकेळें ब्राह्मणास । अंन्नदानें दिधलीं

---

१ प्रथम 'पुन्हां' शब्द होता; तो खोडून समासांत "बरवी" शब्द लिहिला आहे तो स. शो. २ अनपत्यत्वदुःख. ३ नुकतेंच. ४ धगधगीत निखाऱ्यांनी खाई. ५ अंगांत दैवत घालणें.

॥ ४४ ॥ केलीं नाना कवटालें । पुत्रलोभें केलीं ढालें । तरी अदृष्ट फिरलें । पुत्र नाहीं ॥ ४५ ॥ वृक्षाखालें जाऊन नाहाती । फळतीं झाडें करपती । ऐसे नाना दोष करिती । पुत्रलोभाकारणें ॥ ४६ ॥ सोडून सकळ वैभव । त्यांचा वारयावेगळा जीव । तव तो पावला खंडेराव । आणी कुळस्वामिणी ॥ ४७ ॥ आतां मनोरथ पुरती । स्त्रीपुरुषें आनंदती । सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥ ४८ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानिरूपणनाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

लेंकुरें उदंड जालीं । तों ते लक्ष्मी निघोन गेली । बापडीं भिकेसी लागलीं । कांहीं खाया मिळेना ॥ १ ॥ लेंकुरें खेळती धाकुटीं । येके रांगती येके पोटीं । ऐसी घरभरी जाली दाटी । कन्या आणी पुत्रांची ॥ २ ॥ दिवसेंदिवस खर्च वाढला । यावा होता तो खुंटोन गेला । कन्या उपवरी जाल्या त्यांला । उजवावया द्रव्य नाहीं ॥ ३ ॥ मायेबापे होती संपन्न । त्यांचें उदंड होतें धन । तेणें करितां प्रतिष्ठा मान । जनीं जाला होता ॥ ४ ॥ भरम आहे लोकाचारीं । पहिली नांदणूक नाहीं घरीं । दिवसेंदिवस अभ्यांतरीं । दरिद्र आलें ॥ ५ ॥ ऐसी घरवात वाढली । खातीं तोंडें मिळालीं । तेणें प्राणीयांस लागली । काळजी उद्वेगाची ॥ ६ ॥ कन्या उपवरी जाल्या । पुत्रांस नोवऱ्या आल्या । आतां उजवणा केल्या । पाहिजेत कीं ॥ ७ ॥ जरी मुलें तैसींच राहिलीं । तरी पुन्हां लोकलाज जाली । ह्मणती कासया व्यालीं । जन्मदरिद्रें ॥ ८ ॥ ऐसी लोकलाज होईल । वडिलांचें नांव जाईल । आतां रुण कोण देईल । लग्नापुरतें ॥ ९ ॥ मागें रुण ज्याचें घेतलें । त्याचें परतोन नाहीं दिल्हें । ऐसें आभाळ कोसळलें । उद्वेगाचें ॥ १० ॥ आपण खातों

---

१ मंत्रप्रयोगांपैकीं एक क्षुद्र साधन आहे. २ दैव, नशीब.

अन्नासीं । अन्न खातें आपणासी । सर्वकाळ मानसीं । चिंतातुर ॥ ११ ॥ पेती अवचीच मोडली । वस्तभाव गाहाण पडिली । अहा देवा वेळ आली । आतां दिवाळ्याची ॥ १२ ॥ कांहीं केला ताडामोडा । विकिला घरींचा पाडारेडा । कांहीं पैका रोकडा । कळांतरें काढिला ॥ १३ ॥ ऐसें रुण घेतलें । लोकिकीं दंभ केलें । सकळ ह्मणती नांव राखिलें । वडिलांचें ॥ १४ ॥ ऐसें रुण उदंड जालें । रिणाइतीं वेढून घेतलें । मग प्रयाण आरंभिलें । विदेशाप्रती ॥ १५ ॥ दोनी वरुषें बुडी मारिली । नीच सेवा अंगिकारिली । शरीरें आपदा भोगिली । अतिशयेंसीं ॥ १६ ॥ कांहीं मेळविलें विदेशीं । जीव लागला मनुष्यांपासीं । मग पुसोनियां स्वामीसी । मुरडता जाला ॥ १७ ॥ तव तें अत्यंत पीडावलीं । वाट पाहात बैसलीं । ह्मणती दिवसगती कां लागली । काये करणें देवा ॥ १८ ॥ आतां आह्मी काये खावें । किती उपवासी मरावें । ऐसियाचे संगतीस देवें । कां पां घातलें आह्मांसी ॥ १९ ॥ ऐसें आपुलें सुख पाहाती । परी त्याचें दुःख नेणती । आणी शक्ति गेलियां अंतीं । कोणीच कामा न येती ॥ २० ॥ असो ऐसी वाट पाहातां । दृष्टीं देखिला अवचितां । मुलें धावती ताता । भागलासि ह्मणौनी ॥ २१ ॥ स्त्री देखोन आनंदली । ह्मणे आमुची दैन्य फिटली । तंव येरें दिधली । गांठोडी हातीं ॥ २२ ॥ सकळांस आनंद जाला । ह्मणती आमुचा वडील आला । तेणें तरी आह्मांला । आंग्या टोप्या आणिल्या ॥ २३ ॥ ऐसा आनंद चारी दिवस । सवेंच मांडिली कुसमुस । ह्मणती हें गेलियां आह्मांस । पुन्हां आपदा लागती ॥ २४ ॥ ह्मणौनी आणिलें तें असावें । येणें मागुतें विदेशास जावें । आह्मी हें खाऊं न तों यावें । द्रव्य मेळऊन ॥ २५ ॥ ऐसी वासना सकळांची । अवघी सोइरी सुखाची । स्त्री अत्यंत प्रीतीची । तेही सुखाच लागली ॥ २६ ॥ विदेसीं बहु दगदला । विश्रांती घ्यावया आला । स्वासहि नाहीं टाकिला । तों

१ पत. २ सावकारांनीं.

जाणें वोढवलें ॥ २७ ॥ पुढें अपेक्षा जोसियाची । केली विवेचना मुहूर्ताची । वृत्ति गुंतली तयाची । जातां प्रशस्त न वटे ॥ २८ ॥ माया मात्रा सिद्ध केली । कांहीं सामग्री बांधली । लेंकुरें दृष्टीस पाहिलीं । मार्गस्त जाला ॥ २९ ॥ स्त्रियेस अवलोकिलें । वियोगें दुःख बहुत वाटलें । प्रारब्धसूत्र तुंकलें[1] । रुणानवंधाचें ॥ ३० ॥ कंठ सद्गदित जाला । न संवरेच गहिवरला । लेंकुरा आणी पित्याला । तडातोडी जाली ॥३१॥ जरी रुणानवंध असेल । तरी मागुती भेटी होईल । नाहीं तरी संगती पुरेल । येचि भेटीनें तुमची ॥ ३२ ॥ ऐसें बोलोन स्वार होये । मागुता फीरफिरों पाहे । वियोगदुःख न साहे । परंतु कांहीं न चले ॥ ३३ ॥ आपुला गांव राहिला मागें । चित्त भ्रमलें संसारउद्वेगें । दुःखवला प्रपंचसंगें । अभिमानास्तव ॥ ३४ ॥ ते समईं माता आठवली । ह्मणे धन्य धन्य ते माउली । मजकारणें बहुत कष्टली । परी मी नेणेचि मूर्ख ॥ ३५ ॥ आजी जरी ते असती । तरी मजला कदा न विशंभती । वियोग होतां आक्रंदती । ते पोटागि वेगळीच ॥ ३६ ॥ पुत्र वैभवहीन भिकारी । माता तैसाचि अंगिकारी । दगदला देखोनि आंतरीं । त्याच्या दुःखें दुःखवे ॥ ३७ ॥ प्रपंच विचारें पाहातां । हें सकळ जोडे न जोडे माता । हें शरीर जयेकरितां[2] । निर्माण जालें ॥ ३८ ॥ लांव[3] तरी ते माया । काय कराविया सहश्र जाया । परी भुलोन गेलों वायां । मकरध्वजाचेनी[4] ॥ ३९ ॥ या येका कामाकारणें । जिवलगांसि द्वंद घेणें । सखीं तींच पिसुणें । ऐसीं वाटतीं ॥ ४० ॥ ह्मणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन । जे मायेबापाचें भजन । करिती न करिती मन । निष्ठुर जिवलगांसीं ॥ ४१ ॥ संगती स्त्रीबाळकाची । आहे साठी[5] जन्माची । परी मायेबापें कैचीं । मिळतील पुढें ॥ ४२ ॥ ऐसें पूर्वी होतें ऐकिलें । परी ते समईं नाहीं कळलें । मन हें बुडोन गेलें ।

---

१ तुटलें ? २ जिच्यापासून. ३ डांकीण. ४ कामविकारानें. ५ सोबती.

रतिसुखाचा डोहीं ॥ ४३ ॥ हे सखीं वाटती परी पिसुणें । मिळालीं वैभवाकारणें । रितें जातां लाजिरवाणें । अत्यंत वाटे ॥ ४४ ॥ आतां भलतैसें करावें । पारि द्रव्य मेळऊन न्यावें । रितें जातां स्वभावें । दुःख आहे ॥ ४५ ॥ ऐसी वेवर्धना करी । दुःख वाटलें अंतरीं । चिंतेचिये माहापुरीं । बुडोन गेला ॥ ४६ ॥ ऐसा हा देह आपुला । असतांच पराधेन केला । ईश्वरीं कानकोंडा जाला । कुटुंबकाबाडी ॥ ४७ ॥ या येका कामासाठीं । जन्म गेला आटाटी । वय वेचल्यां सेवटीं । येकलेंचि जावें ॥ ४८ ॥ ऐसा मनीं प्रस्तावला । क्षण येक उदास जाला । सर्वेचि प्राणी झळंबला[1] । मायाजाळें ॥ ४९ ॥ कन्यापुत्रें आठवलीं । मनीहुनि क्षिती वाटली । ह्मणे लेंकुरें अंतरलीं । माझीं मज ॥ ५० ॥ मागील दुःख आठवलें । जें जें होतें प्राप्त जालें । मग रुदन आरंभिलें । दीर्घ स्वरें ॥ ५१ ॥ आरण्यरुदन करितां । कोणी नाहीं बुझाविता । मग होय विचारिता । आपुले मनीं ॥ ५२ ॥ आतां कासया रडावें । प्राप्त होतें तें भोगावें । ऐसें बोलोनियां जीवें । धारिष्ट केलें ॥ ५३ ॥ ऐसा दुःखें दगदला । मग विदेशाप्रती गेला । पुढें प्रसंग वर्तला । तो सावध ऐका ॥ ५४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

पुढें गेला विदेशासी । प्राणी लागला व्यासंगासी । आपल्या जिवेंसीं सोसी । नाना श्रम ॥ १ ॥ ऐसा दुस्तर संसार । करितां कष्टला थोर । पुढें दोनी च्यारी संवत्सर । द्रव्य मेळविलें ॥ २ ॥ सवेंचि आला देशासी । तों आवर्षण पडिलें देसीं । तेणें गुणें मनुष्यांसी । बहुत कष्ट जाले ॥ ३ ॥ येकांच्या बैसल्या अमृतकळा[2] । येकास चंद्री लागली डोळां । येकें कांपतीं चळचळां । दैन्यवाणी ॥ ४ ॥ येकें दीनरूप बैस-

१ गुंडाळला गेला. २ गालफड.

लीं । येकें सुजलीं येकें मेलीं । ऐसीं कन्यापुत्रें देखिलीं । अकस्मात डोळां ॥ ५ ॥ तेणें बहुत दुःखी जाला । देखोनियां उभेड[1] आला । प्राणी आक्रंदों लागला । दैन्यवाणा ॥ ६ ॥ तंव तीं अवघीं सावध जालीं । ह्मणती बाबा बाबा जेऊं घाली । अन्नालागीं मिडकेली । झडा घालिती ॥ ७ ॥ गांठोडें सोडून पाहाती । हातां पडिलें तेंचि खाती । कांहीं तोंडीं कांहीं हातीं । प्राण जाती निघोनी ॥ ८ ॥ तांतडी तांतडी जेऊं घाली । तों ते जेवितां जेवितां कांहीं मेलीं । कांहीं होतीं धादावलीं[2] । तेंहिं मेलीं अजीर्णें ॥ ९ ॥ ऐसीं बहुतेकें मेलीं । येक दोनी मुलें उरलीं । तेहि दैन्यवाणी जालीं । आपले मतिवांचुनी ॥ १० ॥ ऐसें आ-वर्षण आलें । तेणें घरचि बुडालें । पुढें देसीं सुभिक्ष जालें । आतिशयेंसी ॥ ११ ॥ लेकुरा नाहीं वाढविते । अन्न करावें लागे आपुलेन हातें । बहु त्रास घेतला चित्तें । स्वयंपाकाचा ॥ १२ ॥ लोकीं भरीस घातलें । पुन्हां मागुतें लग्न केलें । द्रव्य होतें तें वेंचलें । लग्नाकारणें ॥ १३ ॥ पुन्हां विदेशासी गेला । द्रव्य मेळऊन आला । तव घरीं कळहो लागला । सावत्र पुत्रांसी ॥ १४ ॥ स्त्री जाली न्हातीधुती । पुत्र देखों न सकती । भ्रताराची गेली शक्ती । वृद्ध जाला ॥ १५ ॥ सदा भांडण पुत्रांचें । कोणी नायकती कोणाचें । वनिता अति प्रीतीचें । प्रीतिपात्र ॥ १६ ॥ कित बैसला मना । येके ठाईं पडेना । ह्मणोनिया पांचा जणा । मेळविलें ॥ १७ ॥ पांच जण वांटे करिती । तों ते पुत्र नायेकती । निवाडा नव्हेचि अंतीं । भांडण लागलें ॥ १८ ॥ बापलेंका भांडण जालें । लेंकीं बापास मारिलें । तव ते मातेनें घेतलें । शंखतीर्थ ॥ १९ ॥ ऐकोनि मिळाले लोक । उभे पाहाती कौतुक । ह्मणती बापास लेक । कामा आले ॥ २० ॥ ज्या कारणें केले नवस । ज्या कारणें केले सायास । ते पुत्र पितीयास । मारिती पाहा ॥ २१ ॥ ऐसी आली पापकळी । आश्चिर्य मा-

---

१ गहिंवर. २ धाधावलीं, आशाळभूत झालीं.

निलें सकळीं । उभे तोडिती कळी । नगरलोक ॥ २२ ॥ पुढें बैसोन पांच जण । वांटे केले तत्समान । बापलेंकांचें भांडण । तोडिलें तेहीं ॥ २३ ॥ बापास वेगळें घातलें । कोंपट बांधोन दिधलें । मन कांतेचें लागलें । स्वार्थबुद्धी ॥ २४ ॥ कांता तरुण पुरुष वृद्ध । दोघांस पडिला संमंध । खेद सांडून आनंद । मानिला तेहीं ॥ २५ ॥ स्त्री सांपडली सुंदर । गुणवंत आणी चतुर । ह्मणे माझें भाग्य थोर । वृद्धपणीं ॥ २६ ॥ ऐसा आनंद मानिला । दुःख सर्वही विसरला । तव तो गल्बला जाला । परचक्र आलें ॥ २७ ॥ अकस्मात धाडी आली । कांता बंदीं धरून नेली । वस्तभावहि गेली । प्राणीयाची ॥ २८ ॥ तेणें दुःख जालें भारी । दीर्घ स्वरें रुदन करी । मनीं आठवे सुंदरी । गुणवंत ॥ २९ ॥ तव तिची वार्ता आली । तुमची कांता भ्रष्टली । ऐकोनियां आंग घाली । पृथ्वीवरी ॥ ३० ॥ सव्य अपसव्य लोळे । जळें पाझरती डोळे । आठवितां चित्त पोळें । दुःखानळें ॥ ३१ ॥ द्रव्य होतें मेळविलें । तेंही लग्नास वेचलें । कांतेसिही धरून नेलें । दुराचारीं ॥ ३२ ॥ मजही वृद्धाप्य आलें । लेकीं वेगळें घातलें । अहा देवा वोढवलें । अदृष्ट माझें ॥ ३३ ॥ द्रव्य नाहीं कांता नाहीं । ठाव नाहीं शक्ति नाहीं । देवा मज कोणीच नाहीं । तुजवेगळें ॥ ३४ ॥ पूर्वीं देव नाहीं पूजिला । वैभव देखोन भुलला । सेखीं प्राणी प्रस्तावला । वृद्धपणीं ॥ ३५ ॥ देह अत्यंत खंगलें । सर्वांग ताळोन गेलें । वातपीत उसळलें । कंठ दाटला कफें ॥ ३६ ॥ वळे जिव्हेची बोवडी । कफें कंठ घडघडी । दुर्गंधी सुटली तोंडीं । नाकीं स्लेष्मा वाहे ॥ ३७ ॥ मान कांपे चळचळां । डोळे गळती भळभळां । वृद्धपणीं अवकळा । ठाकून आली ॥ ३८ ॥ दंतपाटी उखळली । तेणें बोचरखिंडी पडिली । मुखीं लाळ गळों लागली । दुर्गंधीची ॥ ३९ ॥ डोळां पाहातां दिसेना । कानीं शब्द ऐकेना । दीर्घ स्वरें बोलवेना । दमा दाटे ॥ ४० ॥ शक्ती पायांची राहिली । बैसवेना मुरुकुंडी घाली । बृहती वाजों

लागली । तोंडाच ऐसी ॥ ४१ ॥ क्षुधा लागतां आवरेना । अन्न स-मई मिळेना । मिळालें तरी चावेना । दांत गेले ॥ ४२ ॥ पित्तें जि-रेना अन्न । भक्षीतांच होय वमन । तैसेंचि जाय निघोन । अपान-द्वारें ॥ ४३ ॥ विष्टा मूत्र आणी वळस[1] । भोवता वमनें केला नाश । दुरून जातां कोंडे स्वास । विश्वजनाचा ॥ ४४ ॥ नाना दुःखें नाना व्याधी । वृद्धपणीं चळे बुद्धी । तऱ्हीं पुरेना आवधी । आयुष्याची ॥ ४५ ॥ पापण्या भवयाचे केश । पिकोन झडले निःशेष । सर्वांगीं लोंबलें मांस । चिरकुटासारिखें ॥ ४६ ॥ देह सर्व पारिखें जालें । सवंगडे निःशेष राहिले । सकळ प्राणीमात्र बोले । मरेना कां ॥ ४७ ॥ जे जन्मून पोसिलीं । तेचि फिरोन पडिलीं । अंतीं विषम वेळ आली । प्राणीयांसी ॥ ४८ ॥ गेलें तारुण्य गेलें बळ । गेलें संसारीचें सळ[2] । वाताहात जालें सकळ । शरीर आणी संपत्ती ॥ ४९ ॥ जन्मवरी स्वार्थ केला । तितुकाहि वेर्थ गेला । कैसा विषम काळ आला । अंतकाळीं ॥ ५० ॥ सुखाकारणें झुरला । सेखीं दुःखें कष्टी जाला । पुढें मागुता धोका आला । येमयातनेचा ॥ ५१ ॥ जन्म अवघा दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ । ह्मणोनियां तत्काळ । स्वहित करावें ॥ ५२ ॥ असो ऐसें वृद्धपण । सकळांस आहे दारुण । ह्मणोनियां शरण । भगवंतास जावें ॥५३॥ पुढें वृद्धीस[3] तत्वता । गर्भीं प्रस्तावा होता । तोचि आला मागुता । अंतकाळीं ॥५४॥ ह्मणौनि मागुतें जन्मांतर । प्राप्त मातेचें उदर । संसार हा अति दुस्तर । तोचि ठाकून आला ॥ ५५ ॥ भगवद्भजनावांचुनी । चुकेना हे जन्मयोनी । तापत्रयाची जाचणी । सांगिजेल पुढें ॥ ५६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास पंचम ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

तापत्रयाचें लक्षण । आतां सांगिजेल निरूपण । श्रोतीं करावें

१ मुखनासिकादिकांतील मळ. २ घडामोड. ३ वृद्धास, वृद्ध मनुष्यास.

श्रवण । येकाग्र होऊनी ॥ १ ॥ जो तापत्रैं पोळला । तो संतसंगें निवाला । आर्तभूत[१] तोषला । पदार्थ[२] जेवी ॥ २ ॥ क्षुधाक्रांतास मिळे अन्न । तृषाक्रांतास जीवन । बंदीं पडिल्याचें बंधन । तोडितां सुख ॥ ३ ॥ माहापुरें जाजावला । तो पैलतीरास नेला । कां तो स्वप्नींचा चेइला[३] । स्वप्नदुःखी ॥ ४ ॥ कोणी येकासी मरण । येतां दिलें जीवदान । संकटास निवारण । तोडितां सुख ॥ ५ ॥ रोगीयास औषध । सप्रचित आणी शुद्ध । तयासी होय आनंद । आरोग्य होतां ॥ ६ ॥ तैसा संसारें दुःखवला । त्रिविधतापें पोळला । तोचि येक अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥ ७ ॥ ते त्रिविध ताप ते कैसे । आतां बोलिजेत तैसे । येविषंई येक असे । वाक्याधार ॥ ८ ॥

> देहेंद्रियप्राणेन सुखं दुःखं च प्राप्यते ।
> इसमाध्यात्मिकं तापं जायते दुःखं देहिनाम् ॥ १ ॥
> सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते ।
> द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥ २ ॥
> शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना ।
> स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम्[४] ॥ ३ ॥

येक ताप आध्यात्मिक । दुजा तो आदिभूतिक । तिसरा आदिदैविक । ताप जाणावा ॥ ९ ॥ आध्यात्मिक तो कोण । कैसी त्याची वोळखण । आदिभूतिकाचें लक्षण । जाणिजे कैसें ॥ १० ॥ आदिदैविक तो कैसा । कवण तयाची दशा । हेंहि विशद कळे ऐसा । विस्तार कीजे ॥ ११ ॥ हां जी ह्मणोनि वक्ता । जाला कथा विस्तारिता । आध्यात्मिक ताप आतां । सावध ऐका ॥ १२ ॥ देह इंद्रिय आणी प्राण । यांचेनि

---

१ आतुर. २ हस्तदोष असावा काय? "पदार्थें" असतें ह्मणजे अर्थ लागता. आतुर मनुष्य, त्याला जें पाहिजे असतें तें मिळालें ह्मणजे, जसा संतुष्ट होतो. ३ जागा झाला. ४ ह्या श्लोकांत छंदोभंगादि दोष दिसतात, पण मुळांत ते जसे होते तसेच दिले आहेत.

योगें आपण । सुखदुःखें सिणे जाण । या नाव आध्यात्मिक ॥ १३ ॥ देहामधून जें आलें । इंद्रियप्राणें दुःख जालें । तें आध्यात्मिक बोलिलें। तापत्रईं ॥ १४ ॥ देहामधून काय आलें । प्राणें कोण दुःख जालें । आतां हें विशद केलें । पाहिजे कीं ॥ १५ ॥ खरूज खवडे पुळिया नारु । नखरुडें मांजऱ्या देवि गोवरु । देहामधील विकारु । या नाव आध्यात्मिक ॥ १६ ॥ काखमांजरी केशतोड । बोखटे वर्ण काळफोड । व्याधी मूळव्याधी माहाजडें[1] । या नाव आध्यात्मिक ॥ १७ ॥ अंगुळवेडें गालफुगी । कंड लागे जे वाउगी । हिरडी सुजे भरे[2] बेंलगी[3] । या नाव आध्यात्मिक ॥१८॥ वाउगे फोड उठती । कां ते सुजे आंगकांती । वात आणी तिडका लागती । या नाव आध्यात्मिक ॥ १९ ॥ नाइटे अंदुं[4] गजकर्ण । पेहांचें पोट विस्तीर्ण । बैसलें टाळें फुटती कर्ण । या नाव आध्यात्मिक ॥ २० ॥ कुष्ट आणी बोला कुष्ट । पंड्यारोग अतिश्रेष्ठ । क्षयरोगाचे कष्ट । या नाव आध्यात्मिक ॥ २१ ॥ वांटी[6] वेंटक वायेगोळा । हातीं पाईं लागती कळा । भोवंडी लागे वेळोवेळां । या नाव आध्यात्मिक ॥२२॥ बोलांडा आणी वळ । पोटसुळाची तळमळ । आर्धाशिसी उठे कपाळ । या नाव आध्यात्मिक ॥ २३ ॥ दुःखे मांज आणि मान । पुष्टी ग्रीवा आणि वदन। अस्तिसांदे दुःखती जाण । या नाव आध्यात्मिक ॥ २४ ॥ कुंळिक तरळें[10] कांमिणी[11] । मुरमा [12]सुंठरें माळिणी । विदिसीं लागलें पाणी । या नाव आध्यात्मिक ॥ २५ ॥ जळसोस आणी [13]हिवारें । गिरीविरी आणि अंधारें । ज्वर पाचांव[14] आणी

१ दुःसह. २ (दातांत) भरे. ३ बाजरीच्या निंबुराचें कसपट. ४ पायहंसळी, हाड्यावर्ण. ५ पोटफुगी. ६ गुडघी रोग. ७ लहान मूल दूध प्याल्यावर त्या दुधाच्या गोळ्या बनून तें ओकतें त्याचें नाव. ८ कंबर. ९ मोडशी. १० अजीर्णापासून होणारी हागओक. ११ कावीळ. १२ पिवळ्या फडक्यांत सात किंवा पांच जोंधळे बांधून फोडावरून उतरून रस्त्यांत टाकितात, ते ओलांडल्यापासून होणारीं गळवें. १३ हींवताप. १४ दृष्टि लागून दुखणें उलटणें.

शेरें । या नाव आध्यात्मिक ॥ २६ ॥ शैत्य उष्ण आणी तृषा । क्षुधा निद्रा आणी दिशा[1] । विषयतृष्णेची दुर्दशा । या नाव आध्यात्मिक ॥ २७ ॥ आळसी मूर्ख आणी अपेसी । भय उद्वेगें मानसीं । विसराळु दुश्चित्त अहर्निशीं । या नाव आध्यात्मिक ॥ २८ ॥ मूत्रकोंड आणी परमें । रक्तपिती रक्तपरमें । खडाचेंढाचेनि[3] श्रमे । या नाव आध्यात्मिक ॥२९॥ मुरडा हागवण उन्हाळे । दिशा कोंडतां आंदोळे । येक वेथा असोन न कळे । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३० ॥ गांठी ढळली जाले जंत । पडे आंव आणी रक्त । अन्न तैसेंचि पडत । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३१ ॥ पोटफुगी आणी तडस । भरला हिरें लागला घांस । फोडी लागतां कासावीस । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३२ ॥ उचकी लागली उसितें गेला । पीत उसळलें उलाट जाला । खैरे पडसा आणी खोंकला । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३३ ॥ उसळला दमा आणी धाप । पडजिभ ढासि आणी कफ । मोत्रार्ज्वर आणी संताप । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३४ ॥ कोणी सेंदुर घातला । तेणें प्राणी निर्बुजला । घशामध्यें फोड जाला । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३५ ॥ गळसोव्या आणी जीभ झडे । सदा मुखीं दुर्गंधी पडे । दंतहीन लागती किडे । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३६ ॥ जेरंडी घोळाणा गंडमाळा । अवचिता स्वयें फुटे डोळा । आपणचि कापी अंगुळा । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३७ ॥ कळा तिडका लागती । कां ते दंत उन्मळती । अधर जिव्हा रगडती । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३८ ॥ कर्णदुःख नेत्रदुःख । नानादुःखें वडे शोक । गर्भांध आणी नपुंसक । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३९ ॥ फुलें वडस आणी पेंडळें । कीड गेंर्ता रातांधळें ।

---

१ शारे, शहारे. २ आमांश. ३ पोटांत विष्टा खड्यासारखी होऊन होणारें दुःख. ४ लचक. ५ लहान फोड. ६ उसित जाणें=मानेंत घास अडकणें. ७ जीभकांटे. ८ तापाचा प्रकार दिसतो. ९ पानथरी. १० मोतीबिंदु. ११ डोळे चांगले असून न दिसणें.

दुश्चित्त भ्रमिष्ट आणी खुळें । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४० ॥ मुकें बधीर रांखोंडें । थोटें चळलें आणी वेडें । पांगुळ कुऱ्हें आणी पावडें । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४१ ॥ तारसें घुलें काणें [६]करें । गारोळे जामुन टोफरें । शडांगुळें गेंगाणें [१०]विदरें । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४२ ॥ दांतिरें बोंचिरें घोंनाळ । घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ । अति कृश अति स्थूळ । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४३ ॥ तोतरें बोबडें निर्बळ । रोगी कुरूप कुटीळ । मत्सरी खादाड तपीळ । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४४ ॥ संतापी अनुतापी मत्सरी । कामिक हेवा तिरस्कारी । पापी अवगुणी विकारी । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४५ ॥ उठवणें ताठा करक । आबटळे आणी लचक । सुजी जाणी चाळेक[१२] । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४६ ॥ सळें[१३] आडवें गर्भपात । स्तनगुंते[१४] सनपात[१५] । संसार-[१६]कोंडें आपमृत्य । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४७ ॥ नखविख[१७] आणी [१८]हिंगुर्डें । बोंष्ट[१९] आणी वावडें । उगीच दांतखिळ पडे । या नाव आध्यात्मिक ॥ ४८ ॥ झडती पाती सुजती भवया । नेत्रीं होती राझणवडीया । चाळसी लागे प्राणियां । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४९ ॥ वांगें[२०] तिळ सुरमें[२१] लंसें[२२] । चामखिळ गलंडें मसें । चुकुर[२३] होईजे मानसें । या नाव आध्यात्मिक ॥ ५० ॥ नाना फुग आणी आवाळें । आंगीं दुर्गंधी प्रबळे । चाईचोंटी[२४] लाळ गळे । या नाव आध्यात्मिक ॥ ५१ ॥ नाना

---

१ जन्मतःच ओठतुटकें. २ कुबडें. ३ पांगळें. ४ तारडोळें. ५ मान वांकडी करून पाहाणें. ६ तिरळें. ७ घारडोळे. ८ अतिठेंगणें. ९ ठेंचाळत चालणारें. १० कुरूप. ११ लांबनाक्या. १२ "चाळकवाऊ" नांवाचा पायाचे संधी धरतो तो रोग. १३ वृद्धि न पावतां पोटांत राहिलेला गर्भ. १४ स्तनांत दुधाच्या गुठळ्या बनून होणाऱ्या वेदना. १५ सन्निपात. १६ संसारांतील अडचणी. १७ नखाचें वीष. १८ एक प्रकारचा फोड. १९ ओशट. २० सुरमाच्या काळसर पुळ्या. २१ शिबें, पांढरे चट्टे. २२ लासरूं. २३ भ्रमिष्ट. २४ केस गळून पडतात असा रोग.

चिंतेची काजळी । नाना दुःखें चित्त पोळी । व्याधींवांचून तळमळी । या नाव आध्यात्मिक ॥ ५२ ॥ वृद्धपणींच्या आपदा । नाना रोग होती सदा । देह क्षीण सर्वदा । या नाव आध्यात्मिक ॥ ५३ ॥ नाना व्याधी नाना दुःखें । नाना भोग नाना खांडकें । प्राणी तळमळी शोकें । या नाव आध्यात्मिक ॥ ५४ ॥ ऐसा आध्यात्मिक ताप । पूर्व पापाचा संताप । सांगतां सरेना अमूप । दुःखसागर ॥ ५५ ॥ बहुत काय बोलावें । श्रोतीं संकेतें जाणावें । पुढें बोलिजे स्वभावें । आदिभूतिक ॥ ५६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आध्यात्मिकतापनिरूपणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥ ६७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । आध्यात्मिकाचें लक्षण । आतां आदिभूतिक तो कोण । सांगिजेल ॥ १ ॥

सर्वभूतेन संयोगात् । सुखं दुःखंच जायते ।
द्वितीयतापसंतापः । सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥ १ ॥

सर्व भूतांचेनि संयोगें । सुखदुःख उपजों लागे । ताप होतां मन भंगे । या नाव आदिभूतिक ॥ २ ॥ तरी या आदिभूतिकाचें लक्षण । प्रांजळ करूं निरूपण । जेणें अनुभवास ये पूर्ण । वोळखी तापत्रयाची ॥ ३ ॥ ठेचा लागती मोडती कांटे । [1]झिझंती शस्त्रांचे [2]घायटे । [3]सैल सिर्लेका आणी सरांटे । या नाव आदिभूतिक ॥ ४ ॥ आग्या आंणी काचकुहिरी । आवचटा लागे शरीरीं । गांधील येऊन दंश करी । या नाव आदिभूतिक ॥ ५ ॥ मासी गोमासी मोहळमासी । मुंगी तेलमुंगी डांस दंसी । सोट जळु लागे यासी । आदिभूतिक बोलिजे ॥ ६ ॥ पिसा पिसोळे चांचण । कुसळें मुंगळें ढेकुण । विसीर्[6] भोवंर[7] गोंचिड जाण । या

---

१ वाजती. २ घाव. ३ शरीरांत घस शिरणें. ४ चुया. ५ दंशी. ६ इसब. ७ भुंगा.

नाव आदिभूतिक ॥ ७ ॥ गोंवी विंचु आणी विखार । व्याघ्र लांडिगे आणी शूकर । गौसायळ[1] सांमर[2] । या नाव आदिभूतिक ॥ ८ ॥ रानगाई रानह्मैसे । रानशकटु आणी रीसें । रानहाती लांवपिसें[3] । या नाव आदिभूतिक ॥ ९ ॥ सुसरीनें वोढून नेलें । कां तें अवचितें बुडालें । अथवा खळाळीं[4] पडिलें । या नाव आदिभूतिक ॥ १० ॥ नाना विखारें आजगर । नाना मगरें जळचर । नाना वनचरें अपार । या नाव आदिभूतिक ॥ ११ ॥ अश्व वृषभ आणी खर । स्वान शूकर जंबुक मार्जर । ऐसीं बहुविध क्रूर । या नाव आदिभूतिक ॥ १२ ॥ ऐसीं कर्कशें भयानकें । बहुविध दुःखदायकें । दुःखें दारुणें अनेकें । या नाव आदिभूतिक ॥ १३ ॥ भिंती माळवदें पडती । कडे भुयेरीं कोंसळती । वृक्ष आंगावरी मोडती । या नाव आदिभूतिक ॥ १४ ॥ कोणी येकाचा श्राप जडे । कोणी येकें केले चेडे । आघांतरीं होती वेडे । या नाव आदिभूतिक ॥ १५ ॥ कोणी येकें चाळविलें । कोणी येकें भ्रष्टविलें । कोणी येकें धरून नेलें । या नाव आदिभूतिक ॥ १६ ॥ कोणी येकें दिलें वीष । कोणी येकें लाविले दोष । कोणी येकें घातले पाश । या नाव आदिभूतिक ॥ १७ ॥ अवचिता सेर लागला । नेणो बिबवा चिडला । प्राणी धुरें जाजावला । या नाव आदिभूतिक ॥१८॥ इंगळावरी पाय पडे । शिळेखालें हात सांपडे । धांवतां आडखुळे पडे । या नाव आदिभूतिक ॥ १९ ॥ वापी कूप सरोवर । गैर्ता कडा नदीतीर । आवचितें पडे शरीर । या नाव आदिभूतिक ॥ २० ॥ दुर्गाखालें कोंसळती । झाडावरून पडती । तेणें दुःखें आक्रंदती । या नाव आदिभूतिक ॥ २१ ॥ सीतें वोठ तरकती । हात पाव टांका फुटती । चिखंल्या[5] जिव्हाळा लागती । या नाव आदिभूतिक ॥ २२ ॥ अशन-

---

१ सायळ पक्ष्याची जात. २ सांबर. ३ डांकिणीपासून लागणारें वेड. ४ खाडा. ५ हाताच्या किंवा पायाच्या बोटांच्या संधीमधील जागा सतत पाणी लागल्यामुळें सडून पांढरी होते त्याला चिखली ह्मणतात.

पानाचिये वेळे । उष्ण रसें जिव्हा पोळे । दांत [1]कस्करे आणि [2]हरळे । या नाव आदिभूतिक ॥ २३ ॥ पराधेन बाळपणीं । कुशब्दमारजाचणी । अन्नवस्त्रेंवीण आळणी । या नाव आदिभूतिक ॥ २४ ॥ सासुरवास [3]गालोरे । [4]ठुणके [5]डांसणें [6]चिमोरे । आलें रुदन न धरे । या नाव आदिभूतिक ॥ २५ ॥ चुकतां कान पिळिती । कां तो डोळां हिंग घालिती । सर्वकाळ धारकीं धरिती । या नाव आदिभूतिक २६ ॥ नाना प्रकारीचे मार । दुर्जन मारिती अपार । दुरी अंतरे माहेर । या नाव आदिभूतिक ॥ २७ ॥ कर्ण नासिक विंधिलें । बळेंचि धरून गोंधिलें । खोडी जालियां पोळविलें । या नाव आदिभूतिक ॥२८॥ परचक्रीं धरून नेलें । नीच यातीस दिधलें । दुर्दशा होऊन मेलें । या नाव आदिभूतिक ॥२९॥ नाना रोग उद्भवले । जे आध्यात्मिकीं बोलिले । वैद्य पंचाक्षरी आणिले । या नाव आदिभूतिक ॥ ३० ॥ नाना वेथेचें निर्शन । व्हावया औषध दारुण । बळात्कारें देती जाण । या नाव आदिभूतिक ॥ ३१ ॥ नाना वल्लीचे रस । काडे गर्गोड कर्कश । घेतां होय कासावीस । या नाव आदिभूतिक ॥ ३२ ॥ ढाळ आणी [7]उंखाळ देती । पथ्य कठीण सांगती । अनुपान चुकतां विपत्ती । या नाव आदिभूतिक ॥ ३३ ॥ फाड रक्त [8]फासणी । [9]गुल्लडागांची जाचणी । तेणें दुःखें दुःखवे प्राणी । या नाव आदिभूतिक ॥ ३४ ॥ [10]रुचिकें बिबवे घालिती । नाना दुःखें दडपे देती । सिरा तोडिती [11]जळा लाविती । या नाव आदिभूतिक ॥३५॥ बहु रोग बहु औषधें । सांगतां अपारें अगाधें । प्राणी दुःखवे तेणें खेदें । या नाव आदिभूतिक ॥ ३६ ॥ बोलाविला पंचाक्षरी । धूरमार पीडा करी । नाना यातना चतुरीं । आदिभूतिक जाणिजे ॥ ३७ ॥ दरवडे घालूनियां जना । तस्कर करिती यातना । तेणें दुःख होय मना । या

---

१ करकरे. २ फटी पडणें. ३ गालगुच्चे. ४ ठोशे. ५ डागणें. ६ चिमटे. ७ वांतीचें औषध. ८ वस्तऱ्यानें किंवा एकाद्या शस्त्राने बेंडावर किंवा गांठीवर चिरा पाडणें. ९ चोचे. १० रुईचा चीक. ११ जळवा.

नाव आदिभूतिक ॥ ३८ ॥ अग्नीचेनि ज्वाळें पोळे । तेणें दुःखें प्राणी हरंबळे[1] । हानी जालियां विवळे[2] । या नाव आदिभूतिक ॥ ३९ ॥ नाना मंदिरें सुंदरें । नाना रत्नांचीं भांडारें । दिव्यांबरें मनोहरें । दग्ध होती ॥ ४० ॥ नाना धान्यें नाना पदार्थ । नाना पशु नाना स्वार्थ । नाना पात्रें नाना अर्थ । मनुष्यें भस्म होती ॥ ४१ ॥ आग्न लागला सेती । धान्यें वणव्यां[3] आणी खडकुती[4] । युंक्षदंड[5] जळोन जाती । आकस्मात ॥ ४२ ॥ ऐसा आग्न लागला । अथवा कोणी लाविला । हानी जाली कां पोळला । या नाव आदिभूतिक ॥ ४३ ॥ ऐसे सांगतां बहुत । होती वन्हीचे आघात । तेणें दुःखें दुःखवे चित्त । या नाव आदिभूतिक ॥ ४४ ॥ हरपे विसरे आणी सांडे । नासे गाहाळे फुटे पडे । असाध्य होय कोणीकडे । या नाव आदिभूतिक ॥ ४५ ॥ प्राणी स्थानभ्रष्ट जाले । नाना पशूतें चुकले । कन्यापुत्र गाहाळले । या नाव आदिभूतिक ॥ ४६ ॥ तश्कर अथवा दावेदार । आवचिता करिती संव्हार । लुटिती घरें नेती खिल्लार । या नाव आदिभूतिक ॥ ४७ ॥ नाना धान्यें केळीं कापिती । पानमळा मीठ घालिती । ऐसे नाना आघात करिती । या नाव आदिभूतिक ॥ ४८ ॥ मैंद उचले खाणोरी । सुवर्णपंथी[6] मुररेकरी । ठकु सितरू वरपेकरी । वरपा घालिती ॥ ४९ ॥ गंठीछोडे[7] द्रव्य सोडिती । नाना आळंकार काढिती । नाना वस्तु मूषक नेती । या नाव आदिभूतिक ॥ ५० ॥ वीज पडे हिंव पडे । प्राणी प्रजंनीं सांपडे । कां तो माहापुरीं बुडे । या नाव आदिभूतिक ॥ ५१ ॥ भोवरे वळणें आणी धार । वोसाणें[8] लाटा अपार । वृश्चिक गोंवी आंजगर । वाहोन जाती ॥ ५२ ॥ तयामधें प्राणी सांपडला । खडकीं बेटीं आडकला । बुडत बुडत वांचला । या नाव आदिभूतिक ॥ ५३ ॥ मनासा-

---

१ तळमळे. २ विव्हल होतो. ३ वणव्यानें पेटतात. ४ सूर्यतापानें दग्ध होतात. ५ इक्षुदंड, ऊंस. ६ किमयागार. ७ भामट्ये, ग्रंथिभेदक. ८ पुरामधील लांकडें केरकचरा वगैरे.

रिखा नसे संसार । कुरूप कर्कश स्त्री क्रूर । विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नाव आदिभूतिक ॥ ५४ ॥ भूत पिशाच्य लागलें । आंगावरून वारें गेलें । अबद्ध[1] मंत्रें प्राणी चळले । या नाव आदिभूतिक ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणसमंध शरीरीं । बहुसाल पीडा करी । शनैश्वराचा धोका धरी । या नाव आदिभूतिक ॥ ५६ ॥ नाना ग्रहे काळवार । काळतिथी घातचंद्र । काळवेळ घातनक्षत्र । या नाव आदिभूतिक ॥ ५७ ॥ सींकं[2] पिंगळा[3] आणी पाली । बोखटे होलां[3] काक कलोली । चिंता काजळी लागली । या नाव आदिभूतिक ॥ ५८ ॥ दिवेटा[4] सरवदा[5] भाकून[6] गेला । अंतरीं धोका लागला । दुःस्वप्नें जाजावला । या नाव आदिभूतिक ॥ ५९ ॥ भालु भुंके स्वान रडे । पाली आंगावरी पडे । नाना चिन्हें चिंता पवाडे । या नाव आदिभूतिक ॥ ६० ॥ बाहेरी निघतां अपशकुन । नानाप्रकारें विछिन्न । तेणें गुणें भंगे मन । या नाव आदिभूतिक ॥ ६१ ॥ प्राणी बंदीं सांपडला । यातने वैंरपडा[7] जाला । नाना दुःखें दुःखवला । या नाव आदिभूतिक ॥ ६२ ॥ प्राणी राजदंड पावत । जेरबंद चाबुक वेत । दरेमार[8] तळवेमारें[9] होत । या नाव आदिभूतिक ॥ ६३ ॥ कोरडे पारंब्या फोक । बहु प्रकारें अनेक । बहु ताडिती आदिभूतिक । या नाव बोलिजे ॥ ६४ ॥ मोघरीमारें[10] बुधलेमार[11] । चौखूंरून[12] डंगोरणेमार[13] । बुक्या गचांड्या गुडघेमार । या नाव आदिभूतिक ॥ ६५ ॥ लाता तपराखा सेणमार । कानखडे दगडमार । नाना प्रकारीचे मार । या नाव आदिभूतिक ॥ ६६ ॥ टांगणें टिपर्‍या[14]

---

१ पिशाच्यादि साधनाचा मंत्र चुकून वेडे झाले. २ शिंक. ३ एक पक्षी. ४ खुडबुड जोशी. ५ सरोदा, भविष्य सांगणारा. ६ भविष्य सांगून. ७ आश्रयभूत, पात्र. ८ दरींत लोटून देऊन मारणें. ९ तापल्या तव्यावर उभे करून मारणें. १० अपानद्वारीं मेख ठोकून मारणें. ११ दारू भरलेल्या बुधल्याशीं बांधून त्या दारूस आग लावून मारणें. १२ चारी बाजूंस ताणून. १३ बडगेमार. १४ चांप.

[1]पिछोडे । बेडी [2]बुंधनाल कोलदंडे । [3]रक्षणनिग्रह चहूंकडे । या नाव आदिभूतिक ॥ ६७ ॥ [4]नॉकवणी चुनवणी । मीठवणी रायँवणी । गुळवण्याची जाचणी । या नाव आदिभूतिक ॥ ६८ ॥ जळामध्यें बुचकुळिती । हस्तीपुढें बांधोन टाकिती । हाकिती छळिती यातायाती । या नाव आदिभूतिक ॥ ६९ ॥ कर्णछेद घ्राणछेद । हस्तछेद पादछेद । जिव्हाछेद अधरछेद । या नाव आदिभूतिक ॥ ७० ॥ तीरमाळ सुळीं देती । नेत्र वृषण काढिती । नखोनखीं सुया मारिती । या नाव आदिभूतिक ॥ ७१ ॥ [6]पारड्यामध्यें घालणें । कां कडेलोट करणें । कां भांड्यांमुखें उडवणें । या नाव आदिभूतिक ॥ ७२ ॥ कानीं खुंट्या आदळिती । अपानीं मेखा मारिती । [8]खाल काढून टाकिती । या नाव आदिभूतिक ॥७३॥ [9]भोतं आणी [10]बोटबोटी । अथवा गळ घालणें कंठीं । सांडस लाऊन आटाटी । या नाव आदिभूतिक ॥ ७४ ॥ सिसें पाजणें वीष देणें । अथवा सिरछेद करणें । कां पायातळीं घालणें । या नाव आदिभूतिक ॥ ७५ ॥ [11]सरडे [12]मांजरें भरिती । अथवा फांसीं नेऊन देती । नानापरी पीडा करिती । या नाव आदिभूतिक ॥ ७६ ॥ स्वानप्रळये व्याघ्रप्रळये । भूतप्रळये सुसरीप्रळये । शस्त्रप्रळये विझप्रळये । या नाव आदिभूतिक ॥ ७७ ॥ सीरा वोढून घेती । टेंभे लाऊन भाजिती । ऐशा नाना विपत्ती । या नाव आदिभूतिक ॥ ७८ ॥ मनुष्यहानी वित्तहानी । वैभवहानी महत्वहानी । पशुहानी पदार्थहानी ।

---

१ मागले बाजूस हात वळवून बांधणें. २ झाडाच्या बुंधाशीं नालाकृती करून बांधून मारणें. ३ पाहरा ठेवून बंदी करणें. ४ नाकांत ओतावयाचे तीक्ष्ण पदार्थ. ५ मोहऱ्यांचें पाणी. ६ प्रतिदिवशीं वजन करून कमी भरत जाईल असे हाल करणें. ७ तोफेच्या तोंडीं. ८ आंगाचें कातडें. ९ नखाशिखांत अंगाचें कातडें काढणें (हंसकोश). १० टोंचून मारणें. ११ ज्याला शिक्षा करावयाची त्याला विजार नेसवून त्या विजारींत सरडा सोडून विजार सर्व बाजूंनीं बंद करतात, याचें नांव सरड भरणें. १२ क्षुब्ध मांजराला व मनुष्याला एका खोलांत घालून त्या मांजराकडून मनुष्य मारवणें.

या नाव आदिभूतिक ॥ ७९ ॥ बाळपणीं मरे माता । तारुण्यपणीं मरे कांता । वृद्धपणीं मृत्य सुता । या नाव आदिभूतिक ॥ ८० ॥ दुःख दारिद्र आणी रुण । विदेशपळणी नागवण । आपदा [1]अनुपत्ती कदान्न । या नाव आदिभूतिक ॥ ८१ ॥ आकांत वाखाप्रळये । युध्य होतां पराजये । जिवलगांचा होय क्षये । या नाव आदिभूतिक ॥ ८२ ॥ कठीण काळ आणी दुष्काळ । साशंक आणी वोखटी वेळ । उद्वेग चिंतेचे हळाळ । या नाव आदिभूतिक ॥ ८३ ॥ घाणां चरखीं सिरकला । चाकाखालें सांपडला । नाना वन्हींत पडिला । या नाव आदिभूतिक ॥ ८४ ॥ नाना शस्त्रें भेदिला । नागा स्वापदीं भक्षिला । नाना बंदीं पडिला । या नाव आदिभूतिक ॥ ८५ ॥ नाना कुवासें निर्बुजे । नाना अपमानें लाजे । नाना शोकें प्राणी झिजे । या नाव आदिभूतिक ॥ ८६ ॥ ऐसें सांगतां अपार । आहेत दुःखाचे डोंगर । श्रोतीं जाणावा विचार । आदिभूतिकाचा ॥ ८७ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आदिभूतिकतापनिरूपणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला आध्यात्मिक । त्याउपरी आदिभूतिक । आतां बोलिजेल आदिदैविक । तो सावध ऐका ॥ १ ॥

शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना ।
स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकं ॥ १ ॥

शुभाशुभ कर्मानें जना । देहांतीं येमयातना । स्वर्ग नर्क भोग नाना । या नाव आदिदैविक ॥ २ ॥ नाना दोष नाना पातकें । मदांधपणें अविवेकें । केलीं परी ते दुःखदायकें । येमयातना भोगविती ॥ ३ ॥ आंगबळें द्रव्यबळें । मनुष्यबळें राजबळें । नाना सामर्थ्याचेनि बळें ।

---

१ अनुपपत्ति, विपत्ति.

अकृत्य करिती ॥ ४ ॥ नीती सांडूनिया तत्वता । करूं नये तेंचि करितां । येमयातना भोगितां । जीव जाये ॥ ५ ॥ डोळे झांकून स्वार्थ-बुद्धी । नाना आभिळाश कुबुद्धी । वृत्ति भूमिसीमा साधी । द्रव्य द्वारा पदार्थ ॥ ६ ॥ मातलेंपणें उन्मत्त । जीवघात कुटुंबघात । अप्रमाण क्रिया करीत । ह्मणौन येमयातना ॥ ७ ॥ मर्यादा सांडूनि चालती । ग्रामा दंडी ग्रामाधिपती । देशा दंडी देशाधिपती । नीतिन्याय सांडितां ॥ ८ ॥ देशाधिपतीस दंडिता रावो । रायास दंडिता देवो । राजा न करितां नीतिन्यावो । ह्मणौन येमयातना ॥ ९ ॥ अनीतीनें स्वार्थ पाहे । राजा पापी होऊन राहे । राज्या अंतीं नर्क आहे । ह्मणौनिया ॥ १०॥ राजा सांडितां राजनीति । तयास येम गांजिती । येम नीति सांडितां धावती । देवगण ॥ ११ ॥ ऐसी मर्यादा लाविली देवें । ह्मणौनि नीतीनें वर्तावें । नीति न्याय सांडितां भोगावें । येमयातनेसी ॥ १२ ॥ देवें प्रेरिले येम । ह्मणौनि आदिदैविक नाम । तृतीय ताप दुर्गम । ये-मयातनेचा ॥ १३ ॥ येमदंड येमयातना । शास्त्रीं बोलिले प्रकार नाना । तो भोग कदापि चुकेना । या नाव आदिदैविक ॥ १४ ॥ येमयात-नेचे खेद । शास्त्रीं बोलिले विशद । शरीरीं घालून अप्रमाद । नानाप्र-कारें ॥ १५ ॥ [1]पापपुण्याचीं शरीरें । स्वर्गीं असती कळीवरें । त्यांत घालून नानाप्रकारें । पापपुण्य भोगविती ॥ १६ ॥ नाना पुण्यें नाना विळास । नाना दोषें यातना कर्कश । शास्त्रीं बोलिले अविस्वास । मानूंच नये ॥ १७ ॥ वेदाज्ञेनें न चालती । हरिभक्ती न करिती । त्यास येमयातना करिती । या नाव आदिदैविक ॥ १८ ॥ अक्षोभ नर्कीं उदंड जीव । जुनाट किडे करिती रवरव । बांधोन टाकिती हातपाव । या नाव आदिदैविक ॥ १९ ॥ उदंड पैस लाहान मुख । कुंभाकार कुंड येक । दुर्गंधी उकाडा कुंभपाक । या नाव आदिदैविक ॥ २० ॥

---

१ लिंगदेह स्वर्गी गेल्यावर त्याला स्थूल देहांत घालून पापपुण्यानुसार दुःखसुख भोगवितात.

तप्त भूमिका ताविती । जळत स्तंभ पोटाळविती । नाना सांडस ला-विती । या नाव आदिदैविक ॥ २१ ॥ येमदंडाचे उदंड मार । यातनेची सामग्री अपार । भोग भोगिती पापी नर । या नाव आदिदैविक ॥ २२ ॥ पृथ्वीमध्यें मार नाना । त्याहून कठीण येमयातना । मारितां उसंताचि असेना । या नाव आदिदैविक ॥ २३ ॥ चौघे चौंकडे वो-ढिती । येक ते झोंकून पाडिती । ताणिती मारिती वोढूनि नेती । या नाव आदिदैविक ॥ २४ ॥ उठवेना बैसवेना । रडवेना पडवेना । यातनेवरी यातना । या नाव आदिदैविक ॥ २५ ॥ आक्रंदे रडे आणी फुंजे । धकाधकीनें निर्बुजे । झुरझुरों पंजर होऊन झिजे । या नाव आदिदैविक ॥ २६ ॥ कर्कश वचनें कर्कश मार । यातनेचे नानाप्रकार । त्रास पावती दोषी नर । या नाव आदिदैविक ॥ २७ ॥ मागां बोलिला राजदंड । त्याहून येमदंड उदंड । तेथील यातना प्रचंड । भीमरूप दा-रुण ॥ २८ ॥ आध्यात्मिक आदिभूतिक । त्याहूनि विशेष आदिदै-विक । अल्प संकेतें कांहींयेक । कळावया बोलिले ॥ २९ ॥ इति श्री-दासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आदिदैविकतापनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

संसार ह्मणिजे सवेंच स्वार । नाहीं मरणास उधार । मापीं लागलें शरीर । घडीनें घडी ॥ १ ॥ नित्य काळाची संगती । नकळे होणा-राची गती । कर्मासारिखे प्राणी पडती[2] । नाना देसीं विदेसीं ॥ २ ॥ सरतां संचिताचें शेष । नाहीं क्षणाचा अवकाश । भरतां न भरतां नि-मिष्य । जाणें लागे ॥ ३ ॥ अवचितें काळाचे ह्मणियारे[3] । मारित सु-टती येकसरे । नेऊन घालिती पुढारे । मृत्यपंथें ॥ ४ ॥ होतां मृत्याची आटाटी । कोणी घालूं न सकती पाठीं । सर्वत्रांस कुटाकुटी । मागेंपुढें

---

१ चिमटा. २ मृत्यु पावतात. ३ सेवक, दूत.

होतसे ॥ ५ ॥ मृत्यकाळ काठी निकी । बैसे बळियाचे मस्तकीं । माहाराजे बळिये लोकीं । राहों न सकती ॥ ६ ॥ मृत्य न ह्मणे किं हा क्रूर । मृत्य न ह्मणे हा जुंझार । मृत्य न ह्मणे संग्रामशूर । समरंगणीं ॥ ७ ॥ मृत्य न ह्मणे किं हा कोपी । मृत्य न म्हणे हा प्रतापी । मृत्य न म्हणे उग्ररूपी । माहाखळ ॥ ८ ॥ मृत्य न म्हणे बळाढ्य । मृत्य न म्हणे धनाढ्य । मृत्य न म्हणे आढ्यं । सर्वगुणें ॥ ९ ॥ मृत्य न ह्मणे हा विख्यात । मृत्य न ह्मणे हा श्रीमंत । मृत्य न ह्मणे हा अद्भुत । पराक्रमी ॥१०॥ मृत्य न ह्मणे हा भूपती । मृत्य न ह्मणे हा चक्रवती । मृत्य न ह्मणे हा करामती । कैवाडे[2] जाणे ॥११॥ मृत्य न ह्मणे हयपती । मृत्य न ह्मणे गजपती । मृत्य न ह्मणे नरपती । विख्यात राजा ॥ १२ ॥ मृत्य न ह्मणे वरिष्ठ जनीं । मृत्य न ह्मणे राजकारणी । मृत्य न ह्मणे वेतनी । वेतनधर्ता ॥ १३ ॥ मृत्य न ह्मणे देसाई । मृत्य न ह्मणे वेवसाई । मृत्य न म्हणे ठाईं ठाईं । पुंडराजे ॥१४॥ मृत्य न म्हणे मुद्राधारी । मृत्य न म्हणे व्यापारी । मृत्य न म्हणे परनारी । राजकन्या ॥ १५ ॥ मृत्य न म्हणे कार्याकारण । मृत्य न ह्मणे वर्णावर्ण । मृत्य न म्हणे हा ब्राह्मण । कर्मनिष्ठ ॥ १६ ॥ मृत्य न म्हणे वित्पन्न । मृत्य न म्हणे संपन्न[1] । मृत्य न म्हणे विद्वज्जन । समुदाई ॥ १७ ॥ मृत्य न म्हणे धूर्त । मृत्य न म्हणे बहुश्रुत । मृत्य न म्हणे हा पंडित । माहाभला ॥ १८ ॥ मृत्य न म्हणे पुराणिक । मृत्य न म्हणे हा वैदिक । मृत्य न म्हणे हा याज्ञिक । अथवा जोसी ॥ १९ ॥ मृत्य न म्हणे अग्नहोत्री । मृत्य न म्हणे हा श्रोत्री । मृत्य न म्हणे मंत्रयंत्री । पूर्णागमी ॥ २० ॥ मृत्य न म्हणे शास्त्रज्ञ । मृत्य न म्हणे वेदज्ञ । मृत्य न म्हणे सर्वज्ञ । सर्व जाणे ॥ २१ ॥ मृत्य न म्हणे ब्रह्महत्या । मृत्य न म्हणे गोहत्या । मृत्य न म्हणे नाना हत्या । स्त्रीबाळकादिक ॥ २२ ॥ मृत्य न म्हणे रागज्ञानी । मृत्य न म्हणे ताळज्ञानी । मृत्य न म्हणे तत्वज्ञानी । तत्ववेत्ता ॥ २३ ॥

---

१ संपन्न, युक्त. २ नाना प्रकारच्या युक्ति, योजना.

मृत्य न म्हणे योगाभ्यासी । मृत्य न म्हणे संन्यासी । मृत्य न म्हणे काळेंासी । वंचूं जाणे ॥ २४ ॥ मृत्य न म्हणे हा सावध । मृत्य न म्हणे हा सिद्ध । मृत्य न म्हणे वैद्य प्रसिद्ध । पंचाक्षरी ॥ २५ ॥ मृत्य न ह्मणे हा गोसावी । मृत्य न ह्मणे हा तपस्वी । मृत्य न ह्मणे हा मनस्वी । उदासीन ॥ २६ ॥ मृत्य न ह्मणे ऋषेश्वर । मृत्य न ह्मणे कवेश्वर । मृत्य न ह्मणे दिगंबर । समाधिस्थ ॥ २७ ॥ मृत्य न ह्मणे हटयोगी । मृत्य न ह्मणे राजयोगी । मृत्य न ह्मणे वीतरागी । निरंतर ॥ २८ ॥ मृत्य न ह्मणे ब्रह्मचारी । मृत्य न ह्मणे जटाधारी । मृत्य न ह्मणे निराहारी । योगेश्वर ॥ २९ ॥ मृत्य न ह्मणे हा संत । मृत्य न ह्मणे हा महंत । मृत्य न ह्मणे हा गुप्त । होत असे ॥ ३० ॥ मृत्य न ह्मणे स्वाधेन । मृत्य न ह्मणे पराधेन । सकळ जीवांस प्राशन । मृत्यचि करी ॥ ३१ ॥ येक मृत्यमार्गीं लागले । येकीं आर्ध पंथ क्रमिले । येक ते सेवटास गेले । वृद्धपणीं ॥ ३२ ॥ मृत्य न ह्मणे बाळ तारुण्य । मृत्य न ह्मणे सुलक्षण । मृत्य न ह्मणे विचक्षण । बहु बोलिका ॥ ३३ ॥ मृत्य न ह्मणे हा आधारु । मृत्य न ह्मणे उदारु । मृत्य न ह्मणे हा सुंदरु । चतुरांग जाणे ॥ ३४ ॥ मृत्य न ह्मणे पुण्य पुरुष । मृत्य न ह्मणे हरिदास । मृत्य न ह्मणे विशेष । सुकृती नर ॥ ३५ ॥ आतां असो हें बोलणें । मृत्यापासून सुटिजे कोणें । मागें पुढें विश्वास जाणें । मृत्यपंथें ॥ ३६ ॥ च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी । जन्मा आले तितुके प्राणी । मृत्य पावती ॥ ३७ ॥ मृत्याभेणें पळों जातां । तरी मृत्य सोडिना सर्वथा । मृत्यास न ये चुकावितां । कांहीं केल्या ॥ ३८ ॥ मृत्य न ह्मणे हा स्वदेसी । मृत्य न ह्मणे हा विदेसी । मृत्य न ह्मणे हा उपवासी । निरंतर ॥ ३९ ॥ मृत्य न ह्मणे थोर थोर । मृत्य न ह्मणे हरी-

---

१ काळाला देखील जे फसवितात ह्मणजे योगाभ्यासानें जे मरण लांबणीवर टाकूं शकतात असे लोक.

हर । मृत्य न ह्मणे अवतार । भगवंताचे ॥ ४० ॥ श्रोतीं कोप न-करावा । हा मृत्यलोक सकळांस ठावा । उपजला प्राणी जाईल बरवा । मृत्यपंथें ॥ ४१ ॥ येथें न मनावा किंत । हा मृत्यलोक विख्यात । प्रगट जाणती समस्त । लाहान थोर ॥ ४२ ॥ तथापी[1] किंत मानिजेल । तरी हा मृत्यलोक नव्हेल । याकारणें नासेल । उपजला प्राणी ॥४३॥ ऐसें जाणोनियां जीवें । याचें सार्थकची करावें । जनीं मरोन उरवावें । कीर्तिरूपें ॥ ४४ ॥ येरवीं प्राणी लाहान थोर । मृत्य पावती हा निर्धार । बोलिलें हें अन्यथा उत्तर । मानूंचि नये ॥ ४५ ॥ गेले बहुत वैभवाचे । गेले बहुत आयुष्याचे । गेले अगाध महिमेचे । मृत्यपंथें ॥ ४६ ॥ गेले बहुत पराक्रमी । गेले बहुत कपटकर्मी । गेले बहुत संग्रामी । संग्राम-[2]सौरे ॥ ४७ ॥ गेले बहुतां बळांचे । गेले बहुतां काळांचे । गेले बहुतां कुळांचे । कुळवंत राजे ॥ ४८ ॥ गेले बहुतांचे पाळक । गेले बुद्धीचे चाळक । गेले युक्तीचे तार्किक । तर्कवादी ॥ ४९ ॥ गेले विद्येचे सागर । गेले बळाचे डोंगर । गेले धनाचे कुबेर । मृत्यपंथें ॥ ५० ॥ गेले बहु-त पुरुषार्थांचे । गेले बहुत विक्रमाचे । गेले बहुत आटोपाचे । कार्यकर्ते ॥ ५१ ॥ गेले बहुत शस्त्रधारी । गेले बहुत परोपकारी । गेले बहुत नानापरी । धर्मरक्षक ॥ ५२ ॥ गेले बहुत प्रतापाचे । गेले बहुत सत्कीर्तीचे । गेले बहुत नीतीचे । नीतिवंत राजे ॥ ५३ ॥ गेले बहुत मतवादी । गेले बहुत कार्यवादी । गेले बहुत वेवादी । बहुतां परींचे ॥ ५४ ॥ गेलीं पंडितांचीं थाटें । गेलीं शब्दांचीं कचाटें[3] । गेलीं वादकें अचाटें । नाना मतें ॥ ५५ ॥ गेले तापस्यांचे भार । गेले संन्यासी अपा-र । गेले विचारकर्ते सार । मृत्यपंथें ॥ ५६ ॥ गेले बहुत संसारी । गेले बहुत वेषधारी । गेले बहुत नानापरी । नाना छंद करूनी ॥ ५७ ॥

---

१ आपण संशय घेतला तरी हा जो मृत्युलोक आहे तो तसा नाहीं असें थोडेंच होणार आहे? २ संग्रामशूर (सौरा = शूर). ३ खटपट (शब्दांची ख-टपट करणारे वैयाकरणी)

गेले ब्राह्मणसमुदाये । गेले बहुत आचार्ये । गेले बहुत सांगों काये । किती ह्मणोनी ॥ ५८ ॥ असो ऐसे सकळही गेले । परंतु येकचि राहिले । जे स्वरूपाकार जाले । आत्मज्ञानी ॥ ५९ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मृत्यनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

संसार ह्मणिजे माहापूर । माजी जळचरें अपार । डंखूं धावती विखारें[1] । काळसर्प ॥ १ ॥ आशा ममता देहीं बेडी । सुसरी करिताती तडातोडी । बोढून दुःखाचे सांकडी । माजी घालीती ॥ २ ॥ अहंकारनक्रें उडविलें । नेऊन पाताळीं बुडविलें । तेथुनियां सोडविले । नवचे प्राणी ॥ ३ ॥ काममगरमिठी सुटेना । तिरस्कार लागला तुटेना । मद मत्सर वोहटेना । भूलि पडिली ॥ ४ ॥ वासनाधामिणी पडिली गळां । घालून वेंटाळें वर्मी गरळा । जिव्हा लाळी वेळोवेळां । भयानक ॥ ५ ॥ माथां प्रपंचाचें वोझें । घेऊन ह्मणे माझें माझें । बुडतांही न सोडी फुंजे । कुळाभिमानें ॥ ६ ॥ पडिलें भ्रांतीचें अंधारें । नागविलें अभिमानचोरें । आलें अहंतेचें काविरें । भूतबाधा ॥ ७ ॥ बहुतेक आवर्ती[2] पडिले । प्राणी वाहातचि गेले । जेहिं भगवंतासी बोभाइलें[3] । भावार्थबळें ॥ ८ ॥ देव आपण घालूनि उडी । तयांसी नेले पैलथडी । येर ते अभाविकें बापुडीं । वाहातचि गेलीं ॥ ९ ॥ भगवंत भावाचा भुकेला । भावार्थ देखोन भुलला । संकटीं पावे भाविकाला । रक्षितसे ॥ १० ॥ जयास भगवंत आवडे । तयाचें देवासीं सांकडें । संसारदुःख सकळ उडे । निज दासाचें ॥ ११ ॥ जे अंकित ईश्वराचे । तयांस सोहळे निजसुखाचे । धन्य तेचि दैवाचे । भाविक जन ॥ १२ ॥ जैसा भाव जयापासीं । तैसा देव तयासी । जाणे भाव अंतरसाक्षी । प्राणीमात्रांचा ॥ १३ ॥ जरी भाव असिला माईक । तरी

---

१ विषारी सर्प. २ भोंवऱ्यांत. ३ मोठ्यानें हाक मारली, धांवा केला.

देव होये माहा ठक । नवल तयाचें कौतुक । जैशास तैसा ॥ १४ ॥ जैसें जयाचें भजन । तैसेंचि दे समाधान । भाव होतां किंचित न्यून । आपणहि दुरावे ॥ १५ ॥ दर्पणीं प्रतिबिंब दिसे । जैशास तैसें भासे । तयाचें सूत्र असे । आपणाचपासीं ॥ १६ ॥ जैसें आपण करावें । तैसेंचि तेणें व्हावें । जरी डोळे पसरूनि पाहावें । तरी तेंहि टवकारे ॥ १७ ॥ भृकुटीस घालून मिठी । पाहातां क्रोधें तेंहि उठी । आपण हास्य करितां पोटीं । तेंहि आनंदे ॥ १८ ॥ जैसा भाव प्रतिबिंबला । तयाचाचि देव जाला । जो जैसें भजे त्याला । तैसाचि वोळे ॥ १९ ॥ भावें परमार्थाचिया वाटा । वाहाती भक्तीचिया पेंठा । भरला मोक्षाचा चोहाटा[1] । सज्जनसंगें ॥ २० ॥ भावें भजनीं जे लागले । ते ईश्वरीं पावन जाले । भावार्थबळें उद्धरिले । पूर्वज तेहीं ॥ २१ ॥ आपण स्वयें तरले । जनासहि उपेगा आले । कीर्तिश्रवणें जाले । अभक्त भावार्थी ॥ २२ ॥ धन्य तयांची जननी । जे लागले हरिभजनीं । तेहिंच येक जन्म जनीं । सार्थक केला ॥ २३ ॥ तयांची वर्णूं काय थोरी । जयांचा भगवंत कैवारी । कासे लाऊन उतरी । पार दुःखाचा ॥ २४ ॥ बहुतां जन्माचे सेवटीं । जेणें चुके अटाटी । तो हा नरदेह भेटी । करी भगवंतीं ॥ २५ ॥ ह्मणोनि धन्य ते भाविक जन । जेहिं जोडिलें हरिनिधान । अनंत जन्मांतरीचें पुण्य । फळासी आलें ॥ २६ ॥ आयुष्य हेचि रत्नपेटी । माजी भजनरत्नें गोमटीं । ईश्वरीं अर्पुनियां लुटी । आनंदाची करावी ॥ २७ ॥ हरिभक्त वैभवें कनिष्ठ । परी तो ब्रह्मादिकां वरिष्ठ । सदासर्वदा संतुष्ट । नैराशबोधें ॥ २८ ॥ धरून ईश्वराची कास । केली संसाराची नैराश । तयां भाविकां जगदीश । सबाह्य सांभाळी ॥ २९ ॥ जयास संसाराचें दुःख । विवेकें वाटे परम सुख । संसारसुखाचेनि पढतमूर्ख । लोधोनें[2] पडती ॥ ३० ॥ जयांचा ईश्वरीं

---

१ बाजारचौक, चव्हाटा. २ लोधणें = चिकटणें, झोंबणें.

जिव्हाळा । ते भोगिती स्वानंदसोहळा । जयांचा जनावेगळा । ठेवा आक्षै ॥ ३१ ॥ ते आक्षै सुखें सुखावले । संसारदुःखें विसरले । विषयेरंगीं वोरंगले । श्रीरंगेंरंगी ॥ ३२ ॥ तयांस फावली नरदेह पेटी । केली ईश्वरेंसिं सोंटी । येरें अभाविकें करंटीं । नरदेह गेला ॥ ३३ ॥ आवचटें निधान जोडलें । तें कवडिच्या बदल नेलें । तैसें आयुष्य निघोनि गेलें । अभाविकाचें ॥ ३४ ॥ बहु तपाचा सांठा । तेणें लाधला परीस गोटा । परी तो ठाइचा करंटा । भोगूंच नेणे ॥३५॥ तैसा संसारास आला । मायाजाळीं गुंडाळला । अंतीं येकलाचि गेला । हात झाडुनी ॥ ३६ ॥ या नरदेहाचेनि संगतीं । बहुत पावले उत्तम गती । येकें बापुडीं यातायाती । वरपडी जाली ॥ ३७ ॥ या नरदेहाचेनि लागवेगें । सार्थक करावें संतसंगें । नीच योनी दुःख मागें । बहुत भोगिलें ॥ ३८ ॥ कोण समयो येईल कैसा । याचा न कळे किं भर्वसा । जैसे पक्षी दाही दिशा । उडोन जाती ॥ ३९ ॥ तैसें वैभव हें सकळ । कोण जाणे कैसी वेळ । पुत्रकळत्रादि सकळ । विघडोन जाती ॥ ४० ॥ पाहिली घडी नव्हे आपुली । वयसा तरी निघोन गेली । देह पडतांच ठेविली । आहे नीच योनी ॥ ४१ ॥ स्वान शूकरादिक नीच याती । भोगणें घडे विपत्ती । तेथें कांहीं उत्तम गती । पाविजेत नाहीं ॥ ४२ ॥ मागां गर्भवासीं आटाटी । भोगितां जालासि रे हिंपुटी । तेथुनियां थोरा कष्टीं । सुटलासि दैवें ॥ ४३ ॥ दुःख भोगिलें आपुल्या जीवें । तेथें कैचि होती सर्वें । तैसेंचि पुढें येकलें जावें । लागेल बापा ॥ ४४ ॥ कैची माता कैचा पिता । कैची बहिण कैचा भ्राता । कैचीं सुहृदें कैची वनिता । पुत्र कळत्रादिक ॥ ४५ ॥ हे तूं जाण मावेची । आघवीं सोइरीं सुखाची । हे तुझ्या सुखदुःखाची । सांगाती नव्हेती ॥ ४६ ॥ कैचा प्रपंच कैचें कुळ । कासया होतोसी

---

१ श्रीरंगांत रममाण होणारे विषयरंगापासून पराङ्मुख झाले. २ संगति, सोबत.

व्याकुळ । धन कण लक्ष्मी सकळ । जाइंजणें ॥ ४७ ॥ कैचें घर कैचा संसार । कासया करिसी जोजार । जन्मवरी वाहोन भार । सेखीं सांडून जासी ॥ ४८ ॥ कैचें तारुण्य कैचें वैभव । कैचे सोहळे हाव-भाव । हें सकळही जाण माव । माईक माया ॥ ४९ ॥ येच क्षणीं मरोन जासी । तरी रघुनाथीं अंतरलासी । माझें माझें ह्मणतोसी । ह्म-णौनियां ॥ ५० ॥ तुवां भोगिल्या पुनरावृत्ती । ऐसीं मायबापें किती । स्त्री कन्या पुत्र होती । लक्षानलक्ष ॥ ५१ ॥ कर्मयोगें सकळ मिळालीं । येके स्थळीं जन्मास आलीं । ते तुवां आपुलीं मानिलीं । कैसीरे पढत-मूर्खा ॥ ५२ ॥ तुझें तुज नव्हे शरीर । तेथें इतराचा कोण विचार । आतां येक भगवंत साचार । धरी भावार्थबळें ॥ ५३ ॥ येका दुर्भरो-कारणें । नाना नीचांची से॰ा करणें । नाना स्तुती आणी स्तवनें । मर्यादा धरावी ॥ ५४ ॥ जो अन्न देतो उदरासी । शरीर विकावें लागे त्यासी । मां जेणें घातलें जन्मासी । त्यासी कैसें विसरावें ॥ ५५ ॥ अहि-र्निशीं ज्या भगवंता । सकळ जीवांची लागली चिंता । मेघ वरुषे जयाची सत्ता । सिंधु मर्यादा धरी ॥ ५६ ॥ भूमि धरिली धराधरें । प्रगट हो-ईजे दिनकरें । ऐसी सृष्टी सत्तामात्रें । चाळवी जो कां ॥ ५७ ॥ ऐसा कृपाळु देवाधिदेव । नेणवे जयाचें लाघव । जो सांभाळी सकळ जीव । कृपाळुपणें ॥ ५८ ॥ ऐसा सर्वात्मा श्रीराम । सांडून धरिती विषयकाम । ते प्राणी दुरात्मे अधम । केलें पावती ॥ ५९ ॥ रामेविण जे जे आस । तितुकी जाणावी नैराश । माझें माझें सावकास । सीणचि उरे ॥ ६० ॥ जयास वाटे सीण व्हावा । तेणें विषयो चिंतीत जावा । विषयो न मि-ळतां जीवा । तगबग सुटे ॥ ६१ ॥ सांडून राम आनंदघन । ज्याचे मनीं विषयचिंतन । त्यासी कैचें समाधान । लोलंगतासी ॥ ६२ ॥ जयास वाटे सुखचि असावें । तेणें रघुनाथभजनीं लागावें । स्वजन स-कळही त्यागावें । दुःखमूळ जे ॥ ६३ ॥ जेथें वासना झोंबोन पडे ।

---

१ अशाश्वत. २ पोटासाठीं.

तेणेंचि अपायें दुःख जडे । ह्मणौनि विषयवासना मोडे । तो येक सुखी ॥ ६४ ॥ विषयजनित जें जें सुख । तेथें होतें परम दुःख । पूर्वीं गोड अंतीं शोक । नेमस्त आहे ॥ ६५ ॥ गळ गिळितां सुख वाटे । वोढून घेतां घसा फाटे । कां तें बापुडें मृग आपटे । चारा घेऊन पळतां ॥ ६६ ॥ तैसी विषयेसुखाची गोडी । गोड वाटे परी ते कुडी । ह्मणौनियां आवडी । रघुनाथीं धरावी ॥ ६७ ॥ ऐकोनि बोले भाविक । कैसेनि घडे जी सार्थक । सांगा स्वामी येमलोक । चुके जेणें ॥ ६८ ॥ देवासी वास्तव्य कोठें । तो मज कैसेनि भेटे । दूःखमूळ संसार तुटे । कोणेपरी स्वामी ॥ ६९ ॥ धेंडपुडी[1] भगवत्प्राप्ती । होऊन चुके अधोगती । ऐसा उपाये कृपामूर्ती । मज दीनास करावा ॥ ७० ॥ वक्ता ह्मणे हो येकभावें । भगवद्भजन करावें । तेणें होईल स्वभावें । समाधान ॥ ७१ ॥ कैसें करावें भगवद्भजन । कोठें ठेवावें हें मन । भगवद्भजनाचें लक्षण । मज निरोपावें ॥ ७२ ॥ ऐसा म्लानवदनें बोले । धरिले सदृढ पाउलें । कंठ सद्गदित गळे । अश्रुपात दुःखें ॥ ७३ ॥ देखोन शिष्याची अनन्यता । भावें वोळला सद्गुरु दाता । स्यानंद तुंबळेल आतां । पुढिले समासीं ॥ ७४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वैराग्यनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ नवविधा भक्तिनाम चतुर्थ दशक ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

जयजयजी गणनाथा । तूं विद्यावैभवें समर्था । अध्यात्मविद्येच्या परमार्था । मज बोलवावें ॥ १ ॥ नमूं शारदा वेदजननी । सकळ सिद्धि जयेचेनी । मानस प्रवर्तलें मननीं । स्फूर्तिरूपें ॥ २ ॥ आतां आठऊं

---

१ वाईट. २ धडधडीत, खरोखर, निश्चयात्मक.

सद्गुरु । जो पराचाहि परु । जयाचेनि ज्ञानविचारु । कळों लागे ॥३॥ श्रोतेन पुसिलें वरवें । भगवद्भजन कैसें करावें । ह्मणौनि बोलिलें स्वभावें । ग्रन्थांतरीं ॥ ४ ॥ सावध होऊन श्रोतेजन । ऐका नवविधा भजन । सच्छास्त्रीं बोलिलें पावन । होईजे येणें ॥ ५ ॥

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ।
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ १ ॥

नवविधा भजन बोलिलें । तेंचि पुढें प्रांजळ केलें । श्रोतीं अवधान दिधलें । पाहिजे आतां ॥ ६ ॥ प्रथम भजन ऐसें जाण । हरिकथा पुराणश्रवण । नाना अध्यात्मनिरूपण । ऐकत जावें ॥ ७ ॥ कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग[1] । योगमार्ग वैराग्यमार्ग । ऐकत जावें ॥८॥ नाना व्रतांचे महिमे । नाना तीर्थांचे महिमे । नाना दानांचे महिमे । ऐकत जावे ॥ ९ ॥ नाना माहात्में नाना स्थानें । नाना मंत्र नाना साधनें । नाना तपें पुरश्चरणें । ऐकत जावीं ॥ १० ॥ दुग्धाहारी निराहारी । फळाहारी पर्णाहारी । तृणाहारी नानाहारी । कैसे ते ऐकावे ॥ ११ ॥ उष्णवास जळवास । सीतवास आरण्यवास । भूगर्भ आणी आकाशवास । कैसे ते ऐकावे ॥ १२ ॥ जपी तपी तामस योगी । नाना निग्रह हटयोगी । शाक्तआगम[2] आघोरयोगी[3] । कैसे ते ऐकावे ॥ १३ ॥ नाना मुद्रा नाना आसनें । नाना देखणीं लक्षस्थानें । पिंडज्ञानें तत्वज्ञानें कैसीं ते ऐकावीं ॥ १४ ॥ नाना पिंडांची रचना । नाना भूगोळरचना । नाना सृष्टीची रचना । कैसी ते ऐकावी ॥ १५ ॥ चंद्र सूर्य तारामंडळें । ग्रहमंडळें मेघमंडळें । येकवीस स्वर्गें सप्त पाताळें । कैसीं ते ऐकावीं ॥ १६ ॥ ब्रह्माविष्णुमहेशस्थानें । इन्द्रदेवऋषीस्थानें । वायोवरुणकुबेरस्थानें । कैसीं ते ऐकावीं ॥ १७ ॥ नव खंडें चौदा भुवनें । अष्ट दिग्पाळांचीं स्थानें । नाना वनें उपवनें गहनें । कैसीं ते ऐकावीं

---

१ गुरुभक्तिमार्ग. २ शाक्तमार्ग (देवताप्रा[?]यर्थ मद्यप्राशन करणें हा या मार्गाचा विशेष आहे.) ३ भूतप्रेतादिकांचें साधन करणारा.

॥ १८ ॥ गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर । अष्ट नायका संगीतविचार । कैसा तो ऐकावा ॥ १९ ॥ रागज्ञान ताळज्ञान । नृत्यज्ञान वाद्यज्ञान । अमृतवेळ प्रसंगज्ञान । कैसें तें ऐकावें ॥ २० ॥ चौदा विद्या चौसष्टी कळा । सामुद्रिक लक्षणें सकळ कळा । बत्तिस लक्षणें नाना कळा । कैशा त्या ऐकाव्या ॥ २१ ॥ मंत्र मोहरे[1] तोटके[2] सिद्धी । नाना वल्ली नाना औषधी । धातु रसायण बुद्धी । नाडिज्ञानें ऐकावीं ॥ २२ ॥ कोण्या दोषें कोण रोग । कोणा रोगास कोण प्रयोग । कोण्या प्रयोगास कोण योग । साधे तो ऐकावा ॥२३॥ रवरवादि कुंभपाक । नाना यातना येमलोक । सुखदु:खादि स्वर्गनर्क[3] । कैसा तो ऐकावा ॥ २४ ॥ कैशा नवविधा भक्ती । कैशा चतुर्विधा मुक्ती । कैसी पाविजे उत्तम गती । ऐसें हे ऐकावें ॥ २५ ॥ पिंडब्रह्मांडाची रचना । नाना तत्वविवंचना । सारासारविचारणा । कैसी ते ऐकावी ॥ २६ ॥ सायोज्यता मुक्ती कैसी होते । कैसें पाविजे मोक्षातें । या कारणें नाना मतें । शोधित जावीं ॥ २७ ॥ वेद शास्त्रें आणि पुराणें । माहावाक्याचीं विवरणें । तनुचतुष्टयनिर्शनें[4] । कैसीं ते ऐकावी ॥ २८ ॥ ऐसें हें अववेंचि ऐकावें । परंतु सार शोधून घ्यावें । असार तें जाणोनि त्यागावें । या नाव श्रवणभक्ती ॥ २९ ॥ सगुणाचीं चरित्रें ऐकावीं । कां तें निर्गुण अध्यात्में शोधावीं । श्रवणभक्तीचीं जाणावीं । लक्षणें ऐसीं ॥ ३० ॥ सगुण देवाचीं चरित्रें । निर्गुणाचीं तत्वें यंत्रें । हे दोनी परम पवित्रें । ऐकत जावीं ॥ ३१ ॥ जयंत्या उपोषणें नाना साधनें । मंत्र यंत्र जप ध्यानें । कीर्ति स्तुती स्तवनें भजनें । नानाविधें ऐकावीं ॥ ३२ ॥ ऐसें श्रवण सगुणाचें । अध्यात्मनिरूपण निर्गुणाचें । विभक्ती सांडून भक्तीचें । मूळ शोधावें ॥ ३३ ॥ श्रवणभक्तीचें निरूपण । निरोपिलें असे

---

१ औषधी मणि. २ तोडगे. ३ नरक. ४ स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण ह्या तनुचतुष्टयाचें निरसन.

जाण । पुढें कीर्तनभजनाचें लक्षण । बोलिलें असे ॥ ३४ ॥ इति श्री-दासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणभक्तिनिरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतीं भगवद्भजन पुसिलें । तें नवविधा प्रकारें बोलिलें । त्यांत श्रवण निरोपिलें । दुसरें कीर्तन ऐका ॥ १ ॥ सगुण हरिकथा करावी । भगवत्कीर्ति वाढवावी । अखंड वैखरी वदवावी । येथायोग्य ॥ २ ॥ बहुत करावें पाठांतर । कंठीं धरावें ग्रन्थांतर । भगवत्कथा निरंतर । करीत जावी ॥ ३ ॥ आपुलिया सुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा । हरि-कथेविण सर्वथा । राहोंचि नये ॥ ४ ॥ नित्य नवा हव्यास धरावा । साक्षेप अत्यंतचि करावा । हरिकीर्तनें भरावा । ब्रह्मगोळ अवघा ॥ ५ ॥ मनापासून आवडी । जीवापासून अत्यंत गोडी । सदा सर्वदा तांतडी । हरिकीर्तनाची ॥ ६ ॥ भगवंतास कीर्तन प्रिये । कीर्तनें समाधान होये । बहुत जनासी उपाये । हरिकीर्तनें कलयुगीं ॥ ७ ॥ विविध विचित्रें ध्यानें । वर्णावीं आळंकार भूषणें । ध्यान मूर्ति अंतःकर्णें । लक्षून कथा करावी ॥ ८ ॥ येश कीर्ति प्रताप महिमा । आवडीं वर्णावा परमात्मा । जेणें भगवद्भक्तांचा आत्मा । संतुष्ट होये ॥ ९ ॥ कथा अन्वय लापणि[1]-का । नामघोष करताळिका । प्रसंगें बोलाव्या अनेका । धात[2] मात[3]ा ने-मस्त ॥ १० ॥ ताळ मृदांग हरिकीर्तन । संगीत नृत्य तान मान । नाना कथानुसंधान । तुटोंचि नेदावें ॥ ११ ॥ करुणाकीर्तनाच्या लोटें । कथा करावी घडघडाटें । श्रोतयांचीं श्रवणपुटें । आनंदें भरावीं ॥ १२ ॥ कंप रोमांच स्फुराणें । प्रेमाश्रुसहित गाणें । देवद्वारीं लोटांगणें । नमस्कार घालावे ॥ १३ ॥ पदें दोहडे श्लोक प्रबंद । धाटी मुद्रा अनेक छंद । बीरभाटिव[4] विनोद । प्रसंगें करावे ॥ १४ ॥ नाना नवरसिक शृंघा-

---

१ शब्दपांडित्य, भाषण. २ कल्पित गोष्ट. ३ घडलेली गोष्ट. ४ वीरश्रीचें भाषण. हंसकोशकारांनीं " बीरभाटीव = वीररस " असा शब्द दिला आहे.

रिक । गद्यपद्याचें कौतुक । नाना वचनें प्रस्ताविक । शास्त्राधारें बोलावीं ॥ १५ ॥ भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षण । नीतिन्यायस्वधर्मरक्षण । साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण । प्रांजळ बोलावे ॥ १६ ॥ प्रसंगें हरिकथा करावी । सगुणीं सगुणकीर्ति धरावी । निर्गुणप्रसंगें वाढवावी । अध्यात्मविद्या ॥ १७ ॥ पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत । निरूपण करावें नेमस्त । बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलोंचि नये ॥ १८ ॥ करावें वेदपारायेण । सांगावें जनासी पुराण । मायाब्रह्मींचें विवरण । साकल्य वदावें ॥१९॥ ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें । उपासनेची भजनद्वारें । गुरुपरंपरा निर्धारें । चळोंच नेदावी ॥ २० ॥ करावें वैराग्यरक्षण । रक्षावें ज्ञानाचें लक्षण । परम दक्ष विचक्षण । सर्वही सांभाळी ॥ २१ ॥ कीर्तन ऐकतां संदेह पडे । सत्य समाधान तें उडे । नीतिन्यायसाधन मोडे । ऐसें न बोलावें ॥ २२ ॥ सगुणकथा या नाव कीर्तन । अद्वैत ह्मणिजे निरूपण । सगुण रक्षून निर्गुण । बोलत जावें ॥ २३ ॥ असो वक्तृत्वाचा अधिकार । अल्पास न घडे सत्योत्तर । वक्ता पाहिजे साचार । अनुभवाचा ॥ २४ ॥ सकळ रक्षून ज्ञान सांगे । जेणें वेदज्ञा न भंगे । उत्तम सन्मार्ग लागे । प्राणीमात्रांसी ॥ २५ ॥ असो हें सकळ सांडून । करावें गुणानुवादकीर्तन । या नाव भगवद्भजन । दुसरी भक्ती ॥ २६ ॥ कीर्तनें माहा दोष जाती । कीर्तनें होये उत्तम गती । कीर्तनें भगवत्प्राप्ती । येदर्थीं संदेह नाहीं ॥ २७ ॥ कीर्तनें वाचा पवित्र । कीर्तनें होये सत्पात्र । हरिकीर्तनें प्राणीमात्र । सुसिळ होती ॥ २८ ॥ कीर्तनें अवेंग्रता घडे । कीर्तनें निश्चय सांपडे । कीर्तनें संदेह बुडे । श्रोतयांवक्तयांचा ॥ २९ ॥ सदा सर्वदा हरिकीर्तन । ब्रह्मसुत करी आपण । तेणें नारद तोचि नारायेण । बोलिजेत आहे ॥ ३० ॥ ह्मणोनि कीर्तनाचा अगाध महिमा । कीर्तनें संतोषे परमात्मा । सकळ तीर्थें आणी जगदात्मा । हरिकीर्तनीं वसे ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कीर्तनभजनानिरूपणनाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां निरोपिलें कीर्तन । जें सकळांस करी पावन । आतां ऐका विष्णोः स्मरण । तिसरी भक्ती ॥ १ ॥ स्मरण देवाचें करावें । अखंड नाम जपत जावें । नामस्मरणें पावावें । समाधान ॥ २ ॥ नित्य नेम प्रातःकाळीं । माध्यानकाळीं सायंकाळीं । नामस्मरण सर्व काळीं । करीत जावें ॥ ३ ॥ सुखदुःख उद्वेग चिंता । अथवा अनंदरूप असतां । नामस्मरणेंविण सर्वथा । राहोंच नये ॥ ४ ॥ हरुषकाळीं विषमकाळीं । पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं । विश्रांतिकाळीं निद्राकाळीं । नामस्मरण करावें ॥ ५ ॥ कोडें सांकडें संकट । नाना संसारखटपट । आवस्ता लागतां चटपट । नामस्मरण करावें ॥ ६ ॥ चालतां बोलतां धंदा करितां । खातां जेवितां सुखी होतां । नाना उपभोग भोगितां । नाम विसरों नये ॥ ७ ॥ संपत्ती अथवा विपत्ती । जैसी पडेल काळगती । नामस्मरणाची स्थिती । सांडूंच नये ॥ ८ ॥ वैभव सामर्थ्य आणी सत्ता । नाना पदार्थ चालतां । उत्कट भाग्यश्री भोगितां । नामस्मरण सांडूं नये ॥ ९ ॥ आधीं आवदसा मग दसा । अथवा दसेउपरी आवदसा । प्रसंग असो भलतैसा । परंतु नाम सोडूं नये ॥ १० ॥ नामें संकटें नासती । नामें विघ्नें निवारती । नामस्मरणें पाविजेती । उत्तम पदें ॥ ११ ॥ भूत पिशाच्य नाना छंद । ब्रह्मगिऱ्हो ब्राह्मणसमंध । मंत्र[1]चळ नाना खेद । नामनिष्ठें नासती ॥ १२ ॥ नामें विषबाधा हरती । नामें चेडे चेटकें नासती । नामें होये उत्तमगती । अंतकाळीं ॥ १३ ॥ बाळपणीं तारुण्यकाळीं । कठिण काळीं वृधाप्यकाळीं । सर्वकाळीं अंतकाळीं । नामस्मरण असावें ॥ १४ ॥ नामाचा महिमा जाणे शंकर । जना उपदेसी विश्वेश्वर । वाराणसी मुक्तिक्षेत्र । रामनामेंकरूनी ॥ १५ ॥ उफराट्या नामासाठीं । वाल्मिक तरला उठाउठी । भविष्य

---

१ मंत्रप्रयोगांत चूक होऊन लागणारें वेड.

वदला शतकोटी । चरित्र रघुनाथाचें ॥ १६ ॥ हरिनामें प्रल्हाद तरला । नाना आघातापासून सुटला । नारायेणनामें पावन जाला । अजामेळ ॥ १७ ॥ नामें पाषाण तरले । असंख्यात भक्त उद्धरले । महा पापी तेचि जाले । परम पवित्र ॥ १८ ॥ परमेश्वराचीं अनंत नामें । स्मरतां तरिजे नित्यनेमें । नामस्मरण करितां येमें । बाधिजेना ॥ १९ ॥ सहस्रा नामामधें कोणी येक । ह्मणतां होतसे सार्थक । नाम स्मरतां पुण्यश्लोक । होईजे स्वयें ॥ २० ॥ कांहींच न करूनि प्राणी । रामनाम जपे वाणी । तेणें संतुष्ट चक्रपाणी । भक्तांलागीं सांभाळी ॥२१॥ नाम स्मरे निरंतर । तें जाणावें पुण्यशरीर । माहा दोषांचे गिरिवर । रामनामें नासती ॥ २२ ॥ अगाध महिमा न वचे वदला । नामें बहुत जन उद्धरला । हळहळापासून सुटला । प्रत्यक्ष चंद्रमौळी ॥ २३ ॥ चहुं वर्णा नामाधिकार । नामीं नाहीं लाहानथोर । जड मूढ पैलपार । पावती नामें ॥ २४ ॥ ह्मणौन नाम अखंड स्मरावें । रूप मनीं आठवावें । तिसरी भक्ती स्वभावें । निरोपिली ॥२५॥ इति श्रीदासबोधे गुरु-शिष्यसंवादे नामस्मरणभक्तिनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । नामस्मरणाचें लक्षण । आतां ऐका पादसेवन । चौथी भक्ती ॥ १ ॥ पादसेवन तेंचि जाणावें । कायावाचामनोभावें । सद्गुरूचे पाय सेवावे । सद्गतिकारणें ॥ २ ॥ या नांव पादसेवन । सद्गुरुपदीं अनन्यपण । निरसावया जन्ममरण । यातायाती ॥ ३ ॥ सद्गुरुकृपेविण कांहीं । भवतरणोपाव तो नाहीं । याकारणें लवलाहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥ ४ ॥ सद्वस्तु[१] दाखवी सद्गुरु । सकळ सारासारविचारु । परब्रह्माचा निर्धारु । अंतरीं बाणे ॥ ५ ॥ जे वस्तु दृष्टीस दिसेना । आणी मनास तेही भासेना । संगत्यागेंविण[२] येना । अनुभवासी

१ ब्रह्म. २ अहंकार, अभिमान, देहबुद्धि यांचा त्याग केल्याशिवाय.

॥ ६ ॥ अनुभवें घेतां संगत्याग नसे । संगत्यागें अनुभव न दिसे । हें अनुभवी यासीच भासे । येरां गथागोवी ॥ ७ ॥ संगत्याग आणी निवेदन । विदेहस्थिती अलिप्तपण । सहजस्थिती उन्मनी विज्ञान । हे सप्तही येकरूप ॥ ८ ॥ याहिवेगळीं नामाभिधानें । समाधानाचीं संकेतवचनें । सकळ कांहीं पादसेवनें । उमजों लागे ॥ ९ ॥ वेद वेदगर्भ वेदांत । सिद्ध सिद्धभाव गर्भसिद्धांत । अनुभव अनुर्वाच्य धादांत । सत्य वस्तु ॥ १० ॥ बहुधा अनुभवाचीं आंगें । सकळ कळती संतसंगें । चौथे भक्तीचे प्रसंगें । गोप्य तें प्रगटे ॥ ११ ॥ प्रगट बसोनि नसे । गोप्य असोनि भासे । भासाअभासाहून अनारिसे । गुरुगम्य मार्ग ॥ १२ ॥ मार्ग होये परी अंतरिक्षें । जेथें सर्वही पूर्वपक्षें । पाहों जातां अलक्ष । लक्षवेना ॥ १३ ॥ लक्षें जयासी लक्षावें । ध्यानें जयासी ध्यावें । तें गे तेंचि आपण व्हावें । त्रिविधा प्रचिती ॥ १४ ॥ असो हीं अनुभवाचीं द्वारें । कळती सारासारविचारें । सत्संगेंकरून सत्योत्तरें । प्रत्ययासि येती ॥ १५ ॥ सत्य पाहातां नाहीं असत्य । असत्य पाहातां नाहीं सत्य । सत्याअसत्याचें कृत्य । पाहाणारापासीं ॥ १६ ॥ पाहाणार पाहाणें जया लागलें । तें तद्रूपत्वें प्राप्त जालें । तरी मग जाणावें बाणलें । समाधान ॥ १७ ॥ नाना समाधानें पाहातां । बाणती सद्गुरु करितां । सद्गुरुविण सर्वथा । सन्मार्ग नसे ॥ १८ ॥ प्रयोग

---

१ अनुभव घेत असतां संगत्याग होत नाहीं, कारण अनुभव घ्यावयाचा ह्मणजे अनुभव, अनुभविता, अनुभाव्य ही त्रिपुटी उत्पन्न होते; बरें हा संगत्याग करावा तर मग अनुभव असा शब्दच उरत नाहीं. अहंभावच नाहीं तर मग अनुभव कसला आणि कोणाला? सारांश या गोष्टी अनुभवीच जाणतात, इतरांना हा सारा गोंधळ वाटणार. २ आत्मनिवेदन (द. ४ स. ९ पहा) ३ गुप्त. ४ शंकामय. ५ शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति व आत्मप्रतीति. ६ पाहणारा आणि पाहण्याची क्रिया यांनीं जें पाहावयाचें तें पाहणाराच्या रूपीं लीन झालें, ह्मणजे द्रष्टा, दर्शन व दृश्य ही त्रिपुटी नाहींशी झाली तर मग समाधान काय दूर आहे!

साधनें सायास । नाना साक्षेपें विद्याअभ्यास । अभ्यासें कांहीं गुरुगम्यास । पाविजेत नाहीं ॥ १९ ॥ जें अभ्यासें अभ्यासितां नये । जें साधनें असाध्य होये । तें हें सद्गुरुविण काये । उमजों जाणे ॥ २० ॥ याकारणें ज्ञानमार्ग । कळाया धरावा सत्संग । सत्संगेंविण प्रसंग । बोलोंचि नये ॥ २१ ॥ सेवावे सद्गुरूचे चरण । या नांव पादसेवन । चौथे भक्तीचें लक्षण । तें हें निरोपिलें ॥२२॥ देव ब्राह्मण माहानुभाव । सत्पात्र भजनाचे ठाव । ऐसिये ठाईं सद्भाव । दृढ धरावा ॥ २३ ॥ हें प्रवृत्तीचें बोलणें । बोलिलें रक्षाया कारणें । परंतु सद्गुरुपाय सेवणें । या नाव पादसेवन ॥ २४ ॥ पादसेवन चौथी भक्ती । पावन करितसे त्रिजगती । जयेकरितां सायोज्यमुक्ती । साधकास होये ॥ २५ ॥ ह्मणौनि थोराहूनि थोर । चौथे भक्तीचा निर्धार । जयेकारितां पैलपार । बहुत प्राणी पावती ॥ २६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पादसेवनभक्तिनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । चौथे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । पांचवी भक्ती ॥ १ ॥ पांचवी भक्ति तें आर्चन । आर्चन ह्मणिजे देवतार्चन । शास्त्रोक्त पूजाविधान । केलें पाहिजे ॥ २ ॥ नाना आसनें उपकर्णें । वस्त्रें आळंकार भूषणें । मानसपूजा मूर्तिध्यानें । या नाव पांचवी भक्ती ॥ ३ ॥ देवब्राह्मणअग्नीपूजन । साधुसंतअतीतपूजन । इतिमाहानुभावगाइत्रीपूजन । या नाव पांचवी भक्ती ॥ ४ ॥ धातुपाषाणमृत्तिकापूजन । चित्रलेपसत्पात्रपूजन । आपले गृहीचें देवतार्चन । या

१ देवब्राह्मणादिकांच्या ठिकाणीं सद्भाव धरण्यास सांगितलें हें जनरूढीप्रमाणें बोलणें झालें, परंतु सद्गुरुचरणसेवा हीच खरोखर चवथी पादसेवनभक्ति. २ "करितां" ह्मणजे योगानें, पासून, मुळें; अशा अर्थीं "करितां" शब्दाची योजना या ग्रन्थांत पुष्कळ ठिकाणीं झालेली आहे. ३ यति. ४ तसबीर.

नाव पांचवी भक्ती ॥ ५ ॥ सीळा सप्तांकित नवांकित । शालिग्राम श-
कलें चक्रांकित । लिंगें सूर्यकांत सोमकांत । बाण तांदळे नर्वदे ॥ ६ ॥
भैरव भगवती मल्लारी । मुंज्या नृसिंह वनशंकरी । नाग नाणी नानाप-
री । पंचायत्नपूजा ॥ ७ ॥ गणेशशारदाविठलमूर्ती । रंगनाथजगन्नाथ-
तांडवमूर्ती । श्रीरंगहनुमंतगरुडमूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ८ ॥ म-
त्स्यकूर्मवऱ्हावमूर्ती । नृसिंहवामनभार्गवमूर्ती । रामकृष्णहयग्रीवमूर्ती । देव-
तार्चनीं पूजाव्या ॥ ९ ॥ केशवनारायणमाधवमूर्ती । गोविंदाविष्णुमधु-
सूदनमूर्ती । त्रिविक्रमवामनश्रीधरमूर्ती । हृषीकेश पद्मनाभि ॥ १० ॥
दामोदरसंकर्षणवासुदेवमूर्ती । प्रद्युम्नअनिरुद्धपुरुषोत्तममूर्ती । अधोक्षज-
नारसिंहअच्युतमूर्ती । जनार्दन आणी उपेंद्र ॥ ११ ॥ हरिहरांच्या अनंत
मूर्ती । भगवंतजगदात्माजगदीशमूर्ती । शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती ।
देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ १२ ॥ अश्वत्थनारायेण सूर्यनारायेण । लक्ष्मी-
नारायेण त्रिमल्लनारायेण । श्रीहरीनारायण आदिनारायण । शेषशाई
परमात्मा ॥ १३ ॥ ऐश्या परमेश्वराच्या मूर्ती । पाहों जातां उदंड अ-
सती । त्यांचें आर्चन करावें भक्ती । पांचवी ऐसी ॥ १४ ॥ याहि
वेगळे कुळधर्म । सोडूं नये अनुक्रम । उत्तम अथवा मध्यम । करीत
जावें ॥ १५ ॥ जाखमाता मायराणी । बाळा बगुळा मानविणी । पूजा
मांगिणी जोगिणी । कुळधर्में करावीं ॥ १६ ॥ नाना तीर्थी क्षेत्रांस
जावें । तेथें त्या देवाचें पूजन करावें । नाना उपचारीं आर्चावें । परमे-
श्वरासी ॥ १७ ॥ पंचामृतें गंधाक्षतें । पुष्पें परिमळद्रव्यें बहुतें । धूप-
दीप असंख्यातें । निरांजनें कर्पुराचीं ॥ १८ ॥ नाना खाद्य नैवेद्य
सुंदर । नाना फळें तांबोलप्रकार । दक्षणा नाना आळंकार । दिव्यांबरें
वनमाळा ॥ १९ ॥ सिबिका छत्रें[1] सुखासनें । मेघडंब्रे[2] सूर्यापानें[3] ।
दिंड्या पताका निशाणें । टाळ घोळ मृदांग ॥ २० ॥ नाना वाद्यें
नाना उत्साव । नाना भक्तसमुदाव । गाती हरिदास सद्भाव । लागला

---

१ छत्री. २ उंच छत्री. ३ अब्दागीर.

भगवंतीं ॥ २१ ॥ वापी कूप सरोवरें । नाना देवाळयें सिखरें । राजांगणें मनोहरें । वृंदावनें भुयरीं ॥ २२ ॥ मठ मंड्यां धर्मशाळा । देवद्वारीं पडशाळा । नाना उपकर्णें नक्षत्रमाळा । नाना वस्त्र सामग्री ॥ २३ ॥ नाना पडदे मंडप चांदोवे । नाना रत्नघोष लोंबती बरवे । नाना देवाळईं समर्पावे । हस्थि घोडे शकटें ॥ २४ ॥ आळंकार आणी आळंकारपात्रें । द्रव्य आणी द्रव्यपात्रें । अन्नोदक आणी अन्नोदकपात्रें । नाना प्रकारीचीं ॥ २५ ॥ वनें उपवनें पुष्पवाटिका । तापस्यांच्या पर्णकुटिका । ऐसी पूजा जगन्नायका । येथासांग समर्पावी ॥ २६ ॥ शुक शारिका मयोरें । बदकें चक्रवाकें चकोरें । कोकिळा चितळें सामरें । देवाळईं समर्पावी ॥ २७ ॥ सुगंधमृगें आणी मार्जरें । गाई ह्मैसी वृषभ वानरें । नाना पदार्थ आणी लेंकुरें । देवाळईं समर्पावीं ॥ २८ ॥ काया वाचा आणी मनें । चित्तें वित्तें जीवें प्राणें । सद्भावें भगवंतआर्चनें । या नाव आर्चनभक्ती ॥ २९ ॥ ऐसेंचि सद्गुरूचें भजन । करून असावें अनन्य । या नाव भगवद्भजन । पांचवी भक्ती ॥ ३० ॥ ऐसी पूजा न घडे बरवी । तरी मानसपूजा करावी । मानसपूजा अगत्य व्हावी । परमेश्वरासी ॥ ३१ ॥ मनें भगवंतास पूजावें । कल्पून सर्वही समर्पावें । मानसपूजेचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ३२ ॥ जें जें आपणास पाहिजे । तें तें कल्पून वाहिजे । येणें प्रकारें कीजे । मानसपूजा ॥३३॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आर्चनभक्तिनाम समास पांचवा ॥ ५

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । पांचवे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । साहावी भक्ती ॥ १ ॥ साहावी भक्ती तें वंदन । करावें देवासी नमन । संत साधु आणी सज्जन । नमस्कारीत जावे ॥ २ ॥ सूर्यासि करावे नमस्कार । देवासि करावे नमस्कार । सद्गरूस करावे नमस्कार ।

---

१ मड्या-

साष्टांग भावें ॥ ३ ॥ साष्टांग नमस्कारास अधिकारु। नाना प्रतिमा देव गुरु। अन्यत्र नमनाचा विचारु। अधिकारें करावा ॥ ४ ॥ छपन्न कोटी वसुमती। मधें विष्णुमूर्ती असती। तयांस नमस्कार प्रीतीं। साष्टांग घालावे ॥ ५ ॥ पशुपति श्रीपती आणी गभस्ती। यांच्या दर्शनें दोष जाती। तैसाचि नमावा मारुती। नित्य नेमें विशेष ॥ ६ ॥

शंकरः शेषशायी च मार्तंडो मारुतिस्तथा।
एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्यनेमे विशेषतः ॥ १ ॥

भक्त ज्ञानी आणी वीतरागी। माहानुभाव तापसी योगी। सत्पात्रें देखोनि वेगीं। नमस्कार घालावे ॥ ७ ॥ वेदज्ञ शास्त्रज्ञ आणी सर्वज्ञ। पंडित पुराणिक आणी विद्वज्जन। याज्ञिक वैदिक पवित्रजन। नमस्कारीत जावे ॥८॥ जेथें दिसती विशेष गुण। तें सद्गुरूचें अधिष्ठान। या कारणें तयासी नमन। अत्यादरें करावें ॥ ९ ॥ गणेश शारदा नाना शक्ती। हरिहरांच्या अवतारमूर्ती। नाना देव सांगों किती। पृथकाकारें ॥ १० ॥ सर्व देवांस नमस्कारिलें। तें येका भगवंतास पावलें। येदर्थी येक वचन बोलिलें। आहे तें ऐका ॥ ११ ॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ॥ १ ॥

याकारणें सर्व देवांसी। नमस्कारावें अत्यादरेंसी। अधिष्ठान मानितां देवांसी। परम सौख्य वाटे ॥ १२ ॥ देव देवाचीं अधिष्ठानें। सत्पात्रें सद्गुरूचीं स्थानें। याकारणें नमस्कार करणें। उभय मार्गीं ॥ १३ ॥ नमस्कारें लीनता घडे। नमस्कारें विकल्प मोडे। नमस्कारें सख्य घडे। नाना सत्पात्रासी ॥ १४ ॥ नमस्कारें दोष जाती। नमस्कारें अन्याय क्ष्मती। नमस्कारें मोडली जडती। समाधानें ॥ १५ ॥ सिसापरता[1] नाहीं दंड। ऐसें बोलती उदंड। याकारणें अखंड। देवभक्त वंदावे

---

१ शीर्ष.

॥ १६ ॥ नमस्कारें कृपा उचंबळे । नमस्कारें प्रसन्नता प्रबळे । नमस्कारें गुरुदेव वोळे । साधकांवरी ॥ १७ ॥ निःशेष करितां नमस्कार । नासती दोषांचे गिरिवर । आणी मुख्य परमेश्वर । कृपा करी ॥ १८ ॥ नमस्कारें पतित पावन । नमस्कारें संतांसी शरण । नमस्कारें जन्ममरण । दुरी दुऱ्हावे ॥ १९ ॥ परम अन्याय करूनि आला । आणी साष्टांग नमस्कार घातला । तरी तो अन्यायें क्षमा केला । पाहिजे श्रेष्ठीं ॥२०॥ याकारणें नमस्कारापरतें । आणीक नाहीं अनुसरतें । नमस्कारें प्राणीयातें । सद्बुद्धि लागे ॥ २१ ॥ नमस्कारास वेचावें नलगे । नमस्कारास कष्टावें नलगे । नमस्कारास कांहींच नलगे । उपकर्ण सामग्री ॥ २२ ॥ नमस्कारा ऐसें नाहीं सोपें । नमस्कार करावा अनन्यरूपें । नाना साधनीं साक्षपें । कासया सिणावें ॥ २३ ॥ साधक भावें नमस्कार घाली । त्याची चिंता साधूस लागली । सुगम पंथें नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ २४ ॥ याकारणें नमस्कार श्रेष्ठ । नमस्कारें वोळती वरिष्ठ[1] । येथें सांगितली पैष्ट[2] । साहावी भक्ती ॥ २५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वंदनभक्तिनामसमास सहावा ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । साहावे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । सातवी भक्ती ॥ १ ॥ सातवें भजन तें दास्य जाणावें । पडिलें कार्य तितुकें करावें । सदा सन्निधचि असावें । देवद्वारीं ॥ २ ॥ देवाचें वैभव सांभाळावें । न्यूनपूर्ण पडोंचि नेदावें । चढतें वाढतें वाढवावें । भजन देवाचें ॥ ३ ॥ भंगलीं देवाळयें करावीं । मोडलीं सरोवरें बांधावीं । सोपे धर्मशाळा चालवावीं । नूतनचि कार्यें ॥ ४ ॥ नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्यांचे करावे जीर्णोद्धार । पडिलें कार्य तें सत्वर । चालवित जावें ॥ ५ ॥ गज रथ तुरंग सिंहासनें । चौकिया सिबिका सुखा-

---

१ अनुकूल, इष्ट, योग्य. २ स्पष्ट.

सनें । मंचक डोल्हारे विमानें । नूतनचि करावीं ॥ ६ ॥ मेघडंब्रें छत्रें चामरें । सूर्यापानें निशाणें अपारें । नित्य नूतन अत्यादरें । सांभाळित जावीं ॥ ७ ॥ नाना प्रकारीचीं यानें । बैसावयाचीं उत्तम स्थानें । बहु-विध सुवर्णासनें । येत्नें करीत जावीं ॥ ८ ॥ भुवनें कोठड्या पेव्या मां-दुसा । रांझण कोहळी[1] घागरी बहुवसा । संपूर्ण द्रव्यांश ऐसा । अति यत्नें करावा ॥ ९ ॥ भुयेरीं तळघरें आणी विवरें । नाना स्थळें गुप्त द्वारें । अनर्घ्ये[2] वस्तूंचीं भांडारें । येत्नें करीत जावीं ॥ १० ॥ आळं-कार भूषणें दिव्यांबरें । नाना रत्नें मनोहरें । नाना धातु सुवर्णपात्रें । येत्नें करीत जावीं ॥ ११ ॥ पुष्पवाटिका नाना वनें । नाना तरुवरां-चीं बनें । पावतीं करावीं जीवनें । तया वृक्षांसीं ॥ १२ ॥ नाना पशूं-चिया शाळा । नाना पक्षी चित्रशाळा । नाना वाद्यें नाट्यशाळा । गुणी गायेक बहुसाल ॥ १३ ॥ स्वयंपाकगृहें भोजनशाळा । सामग्रीगृहें धर्मशाळा । निद्रिस्तांकारणें पडशाळा । विशाळ स्थळें ॥ १४ ॥ नाना परिमळद्रव्यांचीं स्थळें । नाना खाद्यफळांचीं स्थळें । नाना रसां-चीं नाना स्थळें । येत्नें करीत जावीं ॥ १५ ॥ नाना वैस्तांचीं[3] नाना स्थानें । भंगलीं करावीं नूतनें । देवाचें वैभव वचनें । किती ह्मणौनि बोलावें ॥ १६ ॥ सर्वा ठाईं अति सादर । आणी दास्यत्वासहि तत्पर । कार्यभागाचा विसर । पडणार नाहीं ॥ १७ ॥ जयंत्या पर्वें मोहोत्साव । असंभाव्य न्राळवी वैभव । जें देखतां स्वर्गींचे देव । तटस्त होती ॥ १८ ॥ ऐसें वैभव चालवावें । आणी नीच दास्यत्वही करावें । पडि-ले प्रसंगीं सावध असावें । सर्वकाळ ॥ १९ ॥ जें जें कांहीं पाहिजे । तें तें तत्काळचि देइजे । अत्यंत आवडीं कीजे । सकळ सेवा ॥ २० ॥ चरणक्षाळणें स्नानें आच्मनें । गंधाक्षतें वसनें भूषणें । आसनें जीवनें नाना सुमनें । धूप दीप नैवेद्य ॥ २१ ॥ शयेनाकारणें उत्तम स्थळें । जळें ठेवावीं सुसीतळें । तांबोल गायनें रसाळें । रागरंगें करावीं ॥ २२ ॥

---

१ कोथळी? २ अमोल्य. ३ वस्तूंचीं.

परिमळद्रव्यें आणी फुलेलें[1] । नाना सुगंधेल तेलें । खाद्य फळें बहुसालें । सन्निधचि असावीं ॥ २३ ॥ सडे संमार्जनें करावीं । उदकपात्रें उदकें भरावीं । वसनें प्रक्षाळून आणावीं । उत्तमोत्तमें ॥ २४ ॥ सकळांचें करावें पारपत्य[2] । आलयाचें करावें आतित्य[3] । ऐसी हे जाणावी सत्य । सातवी भक्ती ॥ २५ ॥ वचनें बोलावीं करुणेचीं । नाना प्रकारें स्तुतीचीं । अंतरें निवती सकळांचीं । ऐसें वदावें ॥ २६ ॥ ऐसी हे सातवी भक्ती । निरोपिली येथामती । प्रत्यक्ष न घडे तरी चित्तीं । मानसपूजा करावी ॥ २७ ॥ ऐसें दास्य करावें देवाचें । येणेंचि प्रकारें सद्गुरूचें । प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें । करित जावें ॥ २८ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दास्यभक्तिनिरूपणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । सातवे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । आठवी भक्ती ॥ १ ॥ देवासी परम सख्य करावें । प्रेम प्रीतीनें बांधावें । आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ २ ॥ देवास जयाची प्रीती । आपण वर्तावें तेणें रीतीं । येणें करितां भगवंतीं । सख्य घडे नेमस्त ॥ ३ ॥ भक्ति भाव आणी भजन । निरूपण आणी कथाकीर्तन । प्रेमळ भक्तांचें गायन । आवडे देवा ॥ ४ ॥ आपण तैसेंचि वर्तावें । आपणासि तेंच आवडावें । मनासारिखें होतां स्वभावें । सख्य घडे नेमस्त ॥ ५ ॥ देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें । अनन्यभावें जीवप्राणें । शरीर तेंहि वेंचावें ॥ ६ ॥ सांडून आपली संसारवेथा । करित जावी देवाची चिंता । निरूपण कीर्तन कथा वार्ता । देवाच्याचि सांगाव्या ॥ ७ ॥ देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगांसी तुटी । सर्व अर्पावें सेवटीं । प्राण तोहि वेचावा ॥ ८ ॥ आ-

---

१ अत्तरें. २ शासन, शिक्षण, समाचार. ३ आतिथ्य, अतिथिसत्कार.

पुढें आवघेंचि जावें । परी देवासी सख्य राहावें । ऐसी प्रीती जिवें भावें । भगवंतीं लागावी ॥ ९ ॥ देव ह्मणिजे आपुला प्राण । प्राणासी न करावें निर्वाणें । परम प्रीतीचें लक्षण । तें हें ऐसें असे ॥ १० ॥ ऐसें परम सख्य धरितां । देवास लागे भक्ताची चिंता । पांडव लाखाजोहरीं जळतां । विवरद्वारें काढिले ॥ ११ ॥ देव सख्यत्वें राहे आपणासी । तें तों वर्म आपणाचि पासीं । आपण वचनें बोलावीं जैसीं । तैसीं येती पडसादें ॥ १२ ॥ आपण असतां अनन्यभावें । देव तत्काळचि पावे । आपण त्रास घेतां जीवें । देवहि त्रासे ॥ १३ ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

जैसें जयाचें भजन । तैसाचि देवहि आपण । ह्मणौन हें आवघें जाण । आपणाचि पासीं ॥ १४ ॥ आपुल्या मनासारिखें न घडे । तेणें गुणें निष्ठा मोडे । तरी गोष्टी आपणाकडे । सहजचि आली ॥ १५ ॥ मेघ चातकावरी वोळेना । तरी चातक पालटेना । चंद्र वेळेसि उगवेना । तऱ्ही चकोर अनन्य ॥ १६ ॥ ऐसें असावें सख्यत्व । विवेकें धरावें सत्य । भगवंतावरील ममत्व । सांडूंचि नये ॥ १७ ॥ सखा मानावा भगवंत । माता पिता गण गोत । विद्या लक्ष्मी धन वित्त । सकळ परमात्मा ॥ १८ ॥ देवावेगळें कोणी नाहीं । ऐसें बोलती सर्वही । परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥ १९ ॥ ह्मणोनि ऐसें न करावें । सख्य तरी खरेंचि करावें । अंतरीं सदृढ धरावें । परमेश्वरासी ॥ २० ॥ आपुलिया मनोगताकारणें । देवावरी क्रोधास येणें । ऐसीं नव्हेत किं लक्षणें । सख्यभक्तीचीं ॥ २१ ॥ देवाचें जें मनोगत । तेंचि आपुलें उचित । इच्छेसाठीं भगवंत । अंतरूं नये कीं ॥ २२ ॥ देवाचे इच्छेनें वर्तावें । देव करील तें मानावें । मग सहजचि स्वभावें । कृपाळु देव ॥ २३ ॥ पाहातां देवाचे कृपेसी । मातेचि कृपा कायेसी । माता वधी

---

१ नाश. २ प्रतिध्वनि.

बाळकासी । विपत्तिकाळीं ॥ २४ ॥ देवें भक्त कोण वधिला । कधीं देखिला ना ऐकिला । शरणागतांस देव जाला । वज्रपंजरु[1] ॥ २५ ॥ देव भक्तांचा कैवारी । देव पतितांसि तारी । देव होय साहाकारी । अनाथांचा ॥ २६ ॥ देव अनाथांचा कैपेक्षी[2] । नाना संकटांपासून रक्षी । धांविन्नला अंतरसाक्षी । गजेंद्राकारणें ॥ २७ ॥ देव कृपेचा सागरु । देव करुणेचा जळधरु । देवासी भक्तांचा विसरु । पडणार नाहीं ॥ २८ ॥ देव प्रीती राखों जाणे । देवासी करावें सौजणें[3] । जिवलगें आवघीं पिसुणें । कामा न येती ॥ २९ ॥ सख्य देवाचें तुटेना । प्रीती देवाची विटेना । देव कदा पालटेना । शरणागतांसी ॥ ३० ॥ ह्मणोनि सख्य देवासी करावें । हितगुज तयासी सांगावें । आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ३१ ॥ जैसा देव तैसा गुरु । शास्त्रीं बोलिला हा विचारु । ह्मणौन सख्यत्वाचा प्रकारु । सद्गुरूसी असावा ॥ ३२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सख्यभक्तिनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । आठवे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । भक्ति नवमी ॥१॥ नवमी निवेदन जाणावें । आत्मनिवेदन करावें । तेंहि सांगिजेल स्वभावें । प्रांजळ करूनि ॥ २ ॥ ऐका निवेदनाचें लक्षण । देवासि वाहावें आपण । करावें तत्वविवरण । ह्मणिजे कळे ॥ ३ ॥ मी भक्ति ऐसें ह्मणावें । आणी विभक्तपणेंचि भजावें । हें आवघेंचि जाणावें । विलक्षण ॥ ४ ॥ लक्षण असोन विलक्षण । ज्ञान असोन अज्ञान । भक्त असोन विभक्तपण । तें हें ऐसें ॥ ५ ॥ भक्त ह्मणिजे विभक्त नव्हे । आणी विभक्त ह्मणिजे भक्त नव्हे । विचारेंविण कांहींच नव्हे । समाधान ॥ ६ ॥ तस्मात् विचार करावा । देव कोण तो वोळखावा । आपला आपण शोध घ्यावा । अंतर्यामीं ॥ ७ ॥ मी कोण

---

१ वज्राचा पिंजरा; बळकट आश्रय, आधार. २ पक्षपाती, कैवारी. ३ मैत्री.

ऐसा निवाडा । पाहों जातां तत्वझाडा । विचार करितां उघडा । आपण नाहीं ॥ ८ ॥ तत्वें[1] तत्व जेव्हां सरे । तेव्हां आपण कैंचा उरे । आत्मनिवेदन येणें प्रकारें । सहजचि जालें ॥ ९ ॥ तत्वरूप सकळ भासे । विवेक पाहातां निरसे । प्रकृतिनिरासें आत्मा असे । आपण कैंचा ॥१०॥ येक मुख्य परमेश्वरु । दुसरी प्रकृति जगदाकारु । तिसरा आपण कैंचा चोरु । आणिला मधें ॥ ११ ॥ ऐसें हें सिद्धचि असतां । नाथिली[2] लागे देहअहंता । परंतु विचारें पाहों जातां । कांहींच नसे ॥ १२ ॥ पाहातां तत्वविवंचना । पिंडब्रह्मांडतत्वरचना । विश्वाकारें वेक्ती नाना । तत्वें विस्तारलीं ॥ १३ ॥ तत्वें[3] साक्षत्वें वोसरतीं । साक्षत्व नुरे आत्मप्रचिती । आत्मा असे आदिअंतीं । आपण कैंचा ॥ १४ ॥ आत्मा येक स्वानंदघन । आणी अहमात्मा हें वचन । तरी मग आपण कैंचा भिन्न । उरला तेथें ॥ १५ ॥ सोहं हंसा हें उत्तर । याचें पाहावें अर्थांतर । पाहातां आत्मयाचा विचार । आपण कैंचा तेथें ॥ १६ ॥ आत्मा निर्गुण निरंजन । तयासी असावें अनन्य । अनन्य ह्मणिजे नाहीं अन्य । आपण कैंचा तेथें ॥ १७ ॥ आत्मा ह्मणिजे तो अद्वैत । जेथें नाहीं द्वैताद्वैत । तेथें मीपणाचा हेत । उरेल कैंचा ॥ १८ ॥ आत्मा पूर्णत्वें परिपूर्ण । जेथें नाहीं गुणागुण । निखळ निर्गुणीं आपण । कोण कैंचा ॥ १९ ॥ त्वंपद[4] तत्पद असिपद । निरसुनि सकळ भेदाभेद ।

---

१ तत्वांच्या योगानें तत्वांचा जेव्हां नाश होतो = पंचभूतात्मक शरीरांतील तत्त्वें तत्त्वांत जेव्हां मिळतात=ज्या तत्त्वापासून जें तत्त्व निर्माण होतें तें पुन्हा त्यांतच लय पावतें, हें ज्ञान झाल्यावर. २ लटकी, मिथ्या. ३ मी तत्त्वांचा साक्षी आहे, यावरून मी तत्त्वांपासून भिन्न आहे. माझ्या साक्षित्वाच्या योगानें तत्त्वें वोसरतीं, ह्मणजे मी तत्त्वें नाहीं असें ठरतें. " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " अशी आत्मप्रतीति आल्यावर मग पाहणें ह्मणजे साक्षित्व तरी कोठें उरतें ? सारांश आदि अंतीं एकच आत्मा आहे; आपण ह्मणून कोणी त्यापासून निराळा नाहीं. ४ " तत्त्वमसि " या महावाक्यांतील त्वंपद व तत्पद यांचा भेद असिपदानें काढून टाकल्यावर, ह्मणजे तें तूं आहेस असें ऐक्य झाल्यावर मग अवशिष्ट शुद्ध परब्रह्म उरतें; मग तेथें आपण ह्मणून कोणी वेगळा राहत नाहीं.

वस्तु ठाईंची अभेद । आपण कैंचा ॥ २० ॥ निरासितां जीवशिवउ-पाधी । जीवशिवचि कैंचे आधीं । स्वरूपीं होतां दृढबुद्धि । आपण कैंचा ॥ २१ ॥ आपण मिथ्या साच देव । देवभक्त अनन्यभाव । या वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी जाणती ॥ २२ ॥ या नाव आत्मनिवेदन । ज्ञानियांचें समाधान । नवमे भक्तीचें लक्षण । निरोपिलें ॥२३॥ पंचभूतांमध्यें आकाश । सकळ देवांमध्यें जगदीश । नवविधा भक्तिमध्यें विशेष । भक्ति नवमी ॥ २४ ॥ नवमी भक्ती आत्मनिवेदन । न होतां न चुके जन्ममरण । हें वचन सत्य प्रमाण । अन्यथा नव्हे ॥ २५ ॥ ऐसी हे नवविधा भक्ती । केल्या पाविजे सायोज्यमुक्ती । सायोज्यमुक्तीस कल्पांतीं । चळण नाहीं ॥ २६ ॥ तिहीं मुक्तींस आहे चळण । सायोज्यमुक्ती अचळ जाण । त्रैलोक्यास होतां निर्वाण[1] । सायोज्यमुक्ती चळेना ॥ २७ ॥ आवघीया चत्वार मुक्ती । वेदशास्त्रें बोलती । तयामधें तीन नासती । चौथी ते अविनाश ॥ २८ ॥ पहिली मुक्ती ते सलोकता । दुसरी ते समीपता । तिसरी ते स्वरूपता । चौथी सायोज्य-मुक्ती ॥ २९ ॥ ऐसिया चत्वार मुक्ती । भगवद्भजनें प्राणी पावती । होंचि निरूपण प्रांजळ श्रोतीं । सावध पुढें परिसावें ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिवेदनभक्तिनाम समास नवम ॥९॥

॥ श्रीराम ॥

मुळीं ब्रह्म निराकार । तेथें स्फूर्तिरूप अहंकार । तो पंचभूतांचा विचार । ज्ञानदशकीं[2] बोलिला ॥ १ ॥ तो अहंकार वायोरूप । तयावरी तेजाचें स्वरूप । तया तेजाच्या आधारें आप । आवर्णोदक दाटलें ॥२॥ तया आवर्णोदकाच्या आधारें । धरा धरिली फणिवरें । वरती छपन्न कोटी विस्तारें । वसुंधरा हे ॥ ३ ॥ इयेवरी परिघ सप्त सागर । मध्य

---

१ प्रथम "चळण" होतें त्याचें "निर्वाण केलें आहे; स. शो. २ आठव्या दशकांत.

मेरु माहां थोर । अष्ट दिग्पाळ तो परिवार । अंतरें वेष्टित राहिला ॥४॥ तो सुवर्णाचा माहा मेरु । पृथ्वीस तयाचा आधारु । चौऱ्यासी सहस्र विस्तारु । रुंदी तयाची ॥ ५ ॥ उंच तरी मर्यादेवेगळा । भूमीमधें सहस्र सोळा । तया भोंवता वेष्टित पाळा[1] । लोकालोक पर्वताचा ॥ ६ ॥ तया ऐलिकडे हिमाचळ । जेथें पांडव गळाले सकळ । धर्म आणी तमाळनीळ । पुढें गेले ॥ ७ ॥ जेथें जावया मार्ग नाहीं । मार्गी पसरले माहां अही । सितसुखें[2] सुखावले तेही । पर्वतरूप भासती ॥ ८ ॥ तया ऐलिकडे सेवटीं जाण । बद्रिकाश्रम बद्रिनारायण । तेथें माहां तापसी निर्वाण । देहत्यागार्थ जाती ॥ ९ ॥ तया ऐलिकडे बद्रिकेदार । पाहोन येती लाहान थोर । ऐसा हा अवघा विस्तार । मेरुपर्वताचा ॥ १० ॥ तया मेरुपर्वता पाठारीं । तीन शृंगें विषमहारी[3] । परिवारें राहिले तयावरी । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥११॥ ब्रह्मशृंग तो पर्वताचा । विष्णुशृंग तो मर्गजाचा[4] । शिवशृंग तो स्फटिकाचा । कैलास नाम त्याचें ॥ १२ ॥ वैकुंठ नाम विष्णुशृंगाचें । सत्यलोक नाम ब्रह्मशृंगाचें । आमरावती इंद्राचें । स्थळ खालतें ॥ १३ ॥ तेथें गण गंधर्व लोकपाळ । तेतिस कोटी देव सकळ । चौदा लोक सुवर्णाचळ । वेष्टित राहिले ॥ १४ ॥ तेथें कामधेनूचीं खिल्लारें । कल्पतरूचीं वनें अपारें । अमृताचीं सरोवरें । ठाईं ठाईं उचंबळती ॥ १५ ॥ तेथें उदंड चिंतामणी । हिरे परिसांचिया खाणी । तेथें सुवर्णमये धरणी । लखलखायमान ॥ १६ ॥ परम रमणीये फांकती किळा । नवरत्नाचिया पाषाणसिळा । तेथें अखंड हरुषवेळा । आनंदमये ॥ १७ ॥ तेथें अमृताचीं भोजनें । दिव्य गंधें दिव्यसुमनें । अष्ट नायका गंधर्वगायनें । निरंतर ॥ १८ ॥ तेथें तारुण्य वोसरेना । रोगव्याधीही असेना । वृधाप्य आणी मरण येना । कदाकाळीं ॥ १९ ॥ तेथें येकाहूनि येक सुंदर । तेथें येकाहूनि येक चतुर ।

---

१ वेढा. २ थंडगार हवेपासून होणारें सुख. ३ एका ओळीनें नव्हे, वांकड्या ओळीनें. ४ पाचेचा.

धीर उदार आणी शूर । मर्यादेवेगळे ॥ २० ॥ तेथें दिव्यदेह ज्योतिरूपें । विद्युल्यतेसारिखीं स्वरूपें । तेथें येश कीर्ति प्रतापें । सीमा सांडिली ॥ २१ ॥ ऐसें तें स्वर्गभुवन । सकळ देवांचें वस्तें स्थान । तया स्थळाचें महिमान । बोलिजे तितुकें थोडें ॥ २२ ॥ येथें ज्या देवाचें भजन करावें । तेथें ते देवलोकीं राहावें । सलोकता मुक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ २३ ॥ लोकीं राहावें ते सलोकता । समीप असावें ते समीपता । स्वरूपचि व्हावें ते स्वरूपता । तिसरी मुक्ती ॥ २४ ॥ देवस्वरूप जाला देही । श्रीवत्स कौस्तुभ लक्ष्मी नाहीं । स्वरूपतेचें लक्षण पाही । ऐसें असे ॥ २५ ॥ सुकृत आहे तों भोगिती । सुकृत सरतांच ढकलून देती । आपण देव ते असती । जैसे तैसे ॥ २६ ॥ ह्मणोनि तिनी मुक्ति नासिवंत । सायोज्यमुक्ती ते शाश्वत । तेहि निरोपिजेल सावचित्त । ऐक आतां ॥ २७ ॥ ब्रह्मांड नासेल कल्पांतीं । पर्वतासहित जळेल क्षिती । तेव्हां अवघेच देव जाती । मां मुक्ति कैंच्या तेथें ॥ २८ ॥ तेव्हां निर्गुण परमात्मा निश्चळ । निर्गुण भक्ती तेही अचळ । सायोज्यमुक्ति ते केवळ । जाणिजे ऐसी ॥ २९ ॥ निर्गुणीं अनन्य असतां । तेणें होय सायोज्यता । सायोज्यता ह्मणिजे स्वरूपता । निर्गुण भक्ती ॥ ३० ॥ सगुण भक्ति ते चळे । निर्गुण भक्ति ते न चळे । हें आवघें प्रांजळ कळे । सद्गुरु केलिया ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मुक्तिचतुष्टयेनाम चतुर्थ दशके समास दशम ॥ १० ॥

---

१ सरूपता मुक्ति ज्यास मिळते त्यास श्रीविष्णूचें स्वरूप प्राप्त होतें, परंतु त्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं श्रीवत्सलांछन, कौस्तुभ मणि आणि लक्ष्मी या तीन गोष्टी कमी असतात. या तीन गोष्टी केवळ श्रीविष्णूच्याच ठिकाणीं असतात.

॥ दशक पांचवा मंत्रांचा ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

जयजयजी सद्गुरु पूर्णकामा । परमपुरुषा आत्मयारामा । अनुर्वाच्य तुमचा महिमा । वर्णिला न वचे ॥ १ ॥ जें वेदांस सांकडें । जें शब्दासि कानडें । तें सच्छिष्यास रोकडें । अलभ्य लाभे ॥ २ ॥ जें योगियांचें निजवर्म । जें शंकराचें निजधाम । जें विश्रांतीचें निजविश्राम । परम गुह्य अगाध ॥ ३ ॥ तें ब्रह्म तुमचेनि योगें । स्वयें आपणचि होइजे आंगें । दुर्घट संसाराचेनि पांगें[1] । पांगिजेना[2] सर्वथा ॥ ४ ॥ आतां स्वामिचेनि लडिवाळपणें । गुरुशिष्यांचीं लक्षणें । सांगिजेती तेणेंप्रमाणें । मुमुक्षें शरण जावें ॥ ५ ॥ गुरु तों सकळांसी ब्राह्मण । जर्‍हीं तो जाला क्रियाहीन । तरी तयासीच शरण । अनन्यभावें असावें ॥ ६ ॥ अहो या ब्राह्मणाकारणें । अवतार घेतला नारायेणें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरवणें । तेथें इतर ते किती ॥ ७ ॥ ब्राह्मणवचनें प्रमाण । होती शूद्रांचे ब्राह्मण । धातुपाषाणीं देवपण । ब्राह्मणाचेनि मंत्रें ॥ ८ ॥ मुंजीबंधनेंविरहित । तो शूद्रचि निभ्रांत । द्विजन्मी ह्मणोन संतंत[3] । द्विज ऐसें नाम त्याचें ॥ ९ ॥ सकळांसि पूज्य ब्राह्मण । हे मुख्य वेदाज्ञा प्रमाण । वेदविरहित तें अप्रमाण । आप्रिये भगवंता ॥ १० ॥ ब्राह्मणीं योग याग व्रतें दानें । ब्राह्मणीं सकळ तीर्थाटणें । कर्ममार्ग ब्राह्मणाविणें । होणार नाहीं ॥ ११ ॥ ब्राह्मण वेद मूर्तिमंत । ब्राह्मण तोचि भगवंत । पूर्ण होती मनोरथ । विप्रवाक्येंकरूनी ॥ १२ ॥ ब्राह्मणपूजनें शुद्ध वृत्ती । होऊन जडे भगवंतीं । ब्राह्मणतीर्थें उत्तम गती । पावती प्राणी ॥ १३ ॥ लक्षभोजनीं पूज्य ब्राह्मण । अनें[4] यातीसि पुसे कोण । परी भगवंतासि भाव प्रमाण । येरा चाड नाहीं ॥ १४ ॥ असो ब्राह्मणा

---

१ पंगुपणामुळें, अडचणीमुळें. २ पंगु होत नाहीं, वाताहत होत नाहीं. ३ सतंत्र, स्वतंत्र, निराळें. ४ अन्य.

सुरवर वंदिती । तेथें मानव बापुडे किती । जरी ब्राह्मण मूढमती । तरी तो जगद्वंद्य ॥ १५ ॥ अंत्येज शब्देंज्ञाता बरवा । परी तो नेऊन काये करावा । ब्राह्मणासन्निध पुजावा । हें तों न घडे कीं ॥ १६ ॥ जें जनावेगळें केलें । तें वेदें अव्हेरिलें । ह्मणोनि तयासि नाम ठेविलें । पाषांडमत ॥ १७ ॥ असो जे हरिहरदास । तयांस ब्राह्मणीं विश्वास । ब्राह्मणभजनें बहुतांस । पावन केलें ॥ १८ ॥ ब्राह्मणें पाविजे देवाधिदेवा । तरी किमर्थ सद्गुरु करावा । ऐसें ह्मणाल तरी निजठेवा[1] । सद्गुरुविण नाहीं ॥ १९ ॥ स्वधर्मकर्मीं पूज्य ब्राह्मण । परी ज्ञान नव्हे सद्गुरुविण । ब्रह्मज्ञान नस्तां सीण । जन्ममृत्य चुकेना ॥ २० ॥ सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाहीं । अज्ञान प्राणी प्रवाहीं । वाहातचि गेले ॥ २१ ॥ ज्ञानविरहित जें जें केलें । तें तें जन्मासि मूळ जालें । ह्मणोनि सद्गुरूचीं पाउलें । सदृढ धरावीं ॥ २२ ॥ जयास वाटे देव पाहावा । तेणें सत्संग धरावा । सत्संगेविण देवाधिदेवा । पाविजेत नाहीं ॥ २३ ॥ नाना साधनें बापुडीं । सद्गुरुविण करिती वेडीं । गुरुकृपेविण कुडकुडीं । वेर्थचि होती ॥ २४ ॥ कार्तिकस्नानें माघस्नानें । व्रतें उद्यापनें दानें । गोरांजनें[2] धूम्रपानें[3] । साधिती पंचाग्नी[4] ॥ २५ ॥ हरिकथा पुराणश्रवण । आदरें करिती निरूपण । सर्व तीर्थें परम कठिण । फिरती प्राणी ॥ २६ ॥ झळफळित देवतार्चनें । स्नानें संध्या दर्भासनें । टिळे माळा गोपीचंदनें । ठसे श्रीमुद्रांचे ॥ २७ ॥ अर्घ्यपात्रें संपुष्ट गोकर्णें । मंत्रयंत्रांचीं तांब्रपर्णें । नाना प्रकारीचीं उपकर्णें । साहित्यशोभा ॥ २८ ॥ घंटा घणघणा वाजती । स्तोत्रें स्तवनें आणी स्तुती । आसनें मुद्रा ध्यानें करिती । प्रदक्षणा नमस्कार ॥ २९ ॥ पंचायेत्न पूजा केली । मृत्तिकेचीं लिंगें लाखोली । बेलें नारिकेळें भरिलीं । संपूर्ण सांग पूजा

---

१ ब्रह्मज्ञान, २ भगवत्प्रीत्यर्थ स्वतःस जाळून घेणें. ३ झाडास उलटें टांगून घेऊन खालीं धूर केलेला पिऊन तप करणें. ४ भर उन्हाळ्यांत चहूंकडे अग्नि पेटवून मध्यें बसणें व मस्तकीं सूर्यताप सहन करणें, या साधनाचें नांव.

॥ ३० ॥ उपोषणें निष्ठा नेम । परम सायासीं केलें कर्म । फळचि पावती वर्म । चुकले प्राणी ॥ ३१ ॥ येज्ञादिकें कर्मे केलीं । हृदईं फळाशा कल्पिली । आपले इच्छेनें घेतली । सूति जन्माची ॥ ३२ ॥ करूनि नाना सायास । केला चौदा विद्यांचा अभ्यास । रिद्धि सिद्धि सावकास । वोळल्या जरी ॥ ३३ ॥ तरी सद्गुरुकृपेविरहित । सर्वथा न घडे स्वहित । येमपुरीचा अनर्थ । चुकेना येणें ॥ ३४ ॥ जव नाहीं ज्ञानप्राप्ती । तव चुकेना यातायाती । गुरुकृपेविण अधोगती । गर्भवास चुकेना ॥ ३५ ॥ ध्यान धारणा मुद्रा आसन । भक्ती भाव आणी भजन । सकळही फोल ब्रह्मज्ञान । जव तें प्राप्त नाहीं ॥ ३६ ॥ सद्गुरुकृपा न जोडे । आणी भलतीचकडे वावेडे । जैसें आंधळें चाचरोन पडे । गौरीं आणी गर्डधरां ॥ ३७ ॥ जैसें नेत्रीं घालितां अंजन । पडे दृष्टीस निधान । तैसें सद्गुरुवचनें ज्ञान– । प्रकाश होये ॥ ३८ ॥ सद्गुरुविण जन्म निर्फळ । सद्गुरुविण दुःख सकळ । सद्गुरुविण तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ३९ ॥ सद्गुरुचेनि अभयंकरें । प्रगट होइजे ईश्वरें । संसारदुःखें अपारें । नासोनि जाती ॥ ४० ॥ मागें जाले थोर थोर । संत महंत मुनेश्वर । तयांसहि ज्ञानविज्ञानविचार । सद्गुरुचेनी ॥ ४१ ॥ श्रीरामकृष्ण आदिकरूनी । अति तत्पर गुरुभजनीं । सिद्ध साधु आणी संतजनीं । गुरुदास्य केलें ॥ ४२ ॥ सकळ सृष्टीचे चाळक । हरिहरब्रह्मादिक । तेही सद्गुरुपदीं रंक । महत्त्वा न चढेती ॥ ४३ ॥ असो जयासि मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा । सद्गुरुविण मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ४४ ॥ आतां सद्गुरु ते कैसे । नव्हेति इतरां गुरु ऐसे । जयांचे कृपेनें प्रकाशे । शुद्ध ज्ञान ॥ ४५ ॥ त्या सद्गुरूची वोळखण । पुढिले समासीं निरूपण । बोलिलें असे श्रोतीं

---

१ विसार, बयाणा. २ भटकतो. ३ खांच, खळगा. ४ खांच, खळगा; आड, विहीर.

श्रवण । अनुक्रमें करावें ॥ ४६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुरुनिश्चयेनाम समास प्रथम ॥ १ ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

जे करामती दाखविती । तेही गुरु ह्मणिजेती । परंतु सद्गुरु नव्हेती । मोक्षदाते ॥ १ ॥ सभामोहन[१] भुरुरी[२] चेटकें । सांबर[३] मंत्रेकौटालें[४] अनेकें । नाना चमत्कार कौतुकें । असंभाव्य सांगती ॥ २ ॥ सांगती औषधी-प्रयोग । कां सुवर्णधातूचा मार्ग । दृष्टिबंधनें लागवेग । अभिळाषांचा[५] ॥ ३ ॥ साहित[६] संगीत रँगज्ञान[७] । गीत नृत्य तान मान । नाना वाद्यें सिकविती जन । तेही येक गुरु ॥ ४ ॥ विद्या सिकविती पंचाक्षरी । ताडेतोडे नानापरी । कां पोट भरे जयावरी । ते विद्या सिकविती ॥ ५ ॥ जे यातीचा जो व्यापार । सिकविती भरावया उदर । तेही गुरु परी साचार । सद्गुरु नव्हेती ॥ ६ ॥ आपली माता आणी पिता । तेही गुरुचि तत्वता । परी पैलपार पावविता । तो सद्गुरु वेगळा ॥ ७ ॥ गाईत्रीमंत्राचा उच्चारु[८] । सांगे तो साचार कुळगुरु । परी ज्ञानेंविण पैलपारु । पाविजेत नाहीं ॥ ८ ॥ जो ब्रह्मज्ञान उपदेसी । अज्ञानअंधारें निरसी । जीवात्मयां परमात्मयांसी । ऐक्यता करी ॥ ९ ॥ विघडले देव आणी भक्त । जीवशिवपणें द्वैत । तया देवभक्तां येकांत । करी तो सद्गुरु ॥ १० ॥ भवव्याघ्रें घालूनि उडी । गोवत्सास तडातोडी । केली देखोनि सीघ्र सोडी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ ११ ॥ प्राणी मायाजाळीं पडिले । संसारदुःखें दुःखवले । ऐसे जेणें मुक्त केले । तो सद्गुरु जाणावा ॥ १२ ॥ धासनानदीमाहापुरीं । प्राणी बुडतां गॅलांती[९] करी । तेथें उडी घालून तारी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ १३ ॥ गर्भवास अति सां-

१ नजरबंद. २ चेटूक चेडें. ३ चेटूक. ४ चेटूक विद्या. ५ नुसत्या दृष्टीनें इच्छित वस्तु तत्काळ प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग सांगती. ६ साहित्य, अलंकारशास्त्र. ७ " राग " स. शो. ८ " विचारु " असा मूळ पाठ होता त्याचा " उच्चारु " हा स. शो. ९ गयावया.

कडी । इच्छाबंधनाची बेडी । ज्ञान देऊनि सीघ्र सोडी । तो सद्गुरु स्वामी ॥ १४ ॥ फोडूनि शब्दाचें अंतर । वस्तु दाखवी निजसार । तोचि गुरु माहेर । अनाथांचें ॥ १५ ॥ जीव येकदेसी बापुडें । तयास ब्रह्मचि करी रोकडें । फेडी संसारसांकडें । वचनमात्रें ॥ १६ ॥ जें वेदांचे अभ्यांतरीं । तें काढून अपत्यापरी । शिष्यश्रवणीं कवळ भरी । उद्गारवचनें ॥ १७ ॥ वेद शास्त्र माहानुभाव । पाहातां येकचि अनुभव । तोचि येक गुरुराव । ऐक्यरूपें ॥ १८ ॥ संदेह निःशेष जाळी । स्वधर्म आदरें प्रतिपाळी । वेदविरहित टवाळी । करूंच नेणे ॥ १९ ॥ जें जें मन आंगिकारी । तें तें स्वयें मुक्त करी । तो गुरु न्हे भिकारी । झेंडे आला ॥ २० ॥ शिष्यास न लविती साधन । न करविती इंद्रियेंदमन । ऐसे गुरु अडक्याचे तीन । मिळाले तरी त्यजावे ॥ २१ ॥ जो कोणी ज्ञान बोधी । समूळ अविद्या छेदी । इंद्रियेंदमन प्रतिपादी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ २२ ॥ येक द्रव्याचे विकिले । येक शिष्याचे औंखिले । अति दुराशेनें केले । दीनरूप ॥ २३ ॥ जें जें रुचे शिष्या मनीं । तैसीच करी मनधरणी । ऐसी कामना पापिणी । पडली गळां ॥ २४ ॥ जो गुरु भीडसारु । तो अद्भमाहून अद्भम थोरु । चोरटा मैंद पामरु । द्रव्यभोंदु ॥ २५ ॥ जैसा वैद्य दुराचारी । केली सर्वस्वें बोहरी । आणी सेखीं भीड करी । घातवेणां ॥ २६ ॥ तैसा गुरु नसावा । जेणें अंतर पडे देवा । भीड करूनियां गोवा । घाली बंधनाचा ॥२७॥ जेथें शुद्ध ब्रह्मज्ञान । आणी स्थूळ क्रियेचें साधन । तोचि सद्गुरु निधान । दाखवी डोळां ॥ २८ ॥ देखणें दाखविती आदरें । मंत्र फुंकिती कर्णद्वारें । इतुकेंच ज्ञान ते पामरें । अंतरलीं भगवंता ॥ २९ ॥ बाणे तिहींची खूण । तोचि गुरु सुलक्षण । तेथेंचि रिघावें शरण । अत्यादरें मुमुक्षें ॥ ३० ॥ अद्वैतनिरूपणें अगाध वक्ता । परी विषईं लोलंगता ।

---

१ ग्रास, घास. २ लोभाविष्टपणें मागें लागला. ३ अंकित झाले. ४ राख. ५ घातकी. ६ भपका. ७ गुरुप्रतीति, शास्त्रप्रतीति व आत्मप्रतीति.

ऐसिया गुरूचेनि सार्थकता । होणार नाहीं ॥ ३१ ॥ जैसा निरूपणस-मयो । तैसेंचि मनहीं करी वायो[1] । कृतबुद्धीचा जयो । जालाच नाहीं ॥ ३२ ॥ निरूपणीं सामर्थ्य सिद्धी । श्रवण होतां दुराशा बाधी । नाना चमत्कारें बुद्धी । दंडेळूं[2] लागे ॥ ३३ ॥ पूर्वीं ज्ञाते विरक्त भक्त । तयांसि सादृश्य भगवंत । आणी सामर्थ्यही अद्भुत । सिद्धीचेनि योगें ॥ ३४ ॥ ऐसें तयांचें सामर्थ्य । आमुचें ज्ञानचि नुसदें वेर्थ । ऐसा सामर्थ्याचा स्वार्थ । अंतरीं वसे[3] ॥ ३५ ॥ निःशेष दुराशा तुटे । तरीच भगवंत भेटे । दुराशा धरिती ते वोखटे । शब्दज्ञाते कामिक ॥ ३६ ॥ बहुत ज्ञातीं[4] नागवलीं । कामनेनें वेडीं केलीं । कामना इच्छितांचि मेलीं । बापुडीं मूर्खें ॥ ३७ ॥ निःशेष कामनारहित । ऐसा तो विरुळा संत । अवघ्या वेगळें मत । अक्षै ज्याचें ॥ ३८ ॥ अक्षै ठेवा सकळांचा[5] । परी पांगडा[6] फिटेना शरीराचा । तेणें मार्ग ईश्वराचा । चुकोनि जाती ॥ ३९ ॥ सिद्धि आणी सामर्थ्य जालें । सामर्थ्यें देहास महत्व आलें । तेणें वेचाडें[7] बळकावलें । देहबुद्धीचें ॥ ४० ॥ सांडूनि अक्षै सुख । सामर्थ्य इच्छिती ते मूर्ख । कामनेसारिखें दुःख । आणीक कांहींच नाहीं ॥ ४१ ॥ ईश्वरेंविण जे कामना । तेणेंचि गुणें नाना यातना । पावती होती पतना । वरपडे प्राणी ॥ ४२ ॥ होतां शरीरासी अंत । सामर्थ्यही निघोन जात । सेखीं अंतरला भगवंत । कामनागुणें ॥४३॥ ह्मणोनि निःकामताविचारु । दृढबुद्धीचा निर्धारु । तोचि सद्गुरु पैलपारु । पाववी भवाचा ॥ ४४ ॥ मुख्य सद्गुरूचें लक्षण । आधीं पाहिजे विमळ ज्ञान । निश्चयाचें समाधा-

---

१ वायफट (निश्चयात्मक ज्ञान नसल्याकारणानें जसा प्रसंग पडेल तसें वायफट बोलणारा.) २ डळमळूं. ३ "पूर्वीं जे ईश्वरतुल्य सामर्थ्यवान् भक्त होऊन गेले त्यांचें सामर्थ्य कोणीकडे आणि माझें ज्ञान तें काय" अशा रीतीनें सामर्थ्याचा अभिलाष धरून भगवद्भजन करणारास भगवत्प्राप्ति होत नाही असा ३४ व ३५ ओव्यांचा भावार्थ आहे. ४ ज्ञानी माणसें. ५ आत्माख्य धन सर्वांचें आहे. ६ पंगुत्व, अधीनत्व, ममत्व. ७ जुंबाड.

न । स्वरूपस्थिती ॥ ४५ ॥ याहीवरी वैराग्य प्रबळ । वृत्ति उदास केवळ । विशेष आचारें निर्मळ । स्वधर्मविषईं ॥४६॥ याहीवरी अध्यात्मश्रवण । हरिकथा निरूपण । जेथें परमार्थविवरण । निरंतर ॥ ४७ ॥ जेथें सारासारविचार । तेथें होये जगोद्धार । नवविधा भक्तीचा आधार । बहुत जनासी ॥ ४८ ॥ ह्मणोनि नवविधा भजन । जेथें प्रतिष्ठलें साधन । हें सद्गुरूचें लक्षण । श्रोतीं वोळखावें ॥ ४९ ॥ अंतरीं शुद्ध ब्रह्मज्ञान । बाह्य निष्ठेचें भजन । तेथें बहु भक्त जन । विश्रांति पावती ॥ ५० ॥ नाहीं उपासनेचा आधार । तो परमार्थ निराधार । कर्मेंविण अनाचार । भ्रष्ट होती ॥ ५१ ॥ ह्मणोनि ज्ञान वैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन । कथा निरूपण श्रवण मनन । नीति न्याये मर्यादा ॥ ५२ ॥ यामधें येक उणें असे । तेणें तें विलक्षण दिसे । ह्मणौन सर्वही विलसे । सद्गुरूपासीं ॥ ५३ ॥ तो बहुतांचें पाळणकर्ता । त्यास बहुतांची असे चिंता । नाना साधनें समर्था । सद्गुरूपासीं ॥ ५४ ॥ साधनेंविण परमार्थ प्रतिष्ठे । तो मागुता सवेंच भ्रष्टे । याकारणें दुरीद्रष्टे । माहानुभाव ॥ ५५ ॥ आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती । जळो तयांची महंती । कोण पुसे ॥ ५६ ॥ कर्म उपासनेचा अभाव । तेथें [1]भकाधेसि जाला ठाव । तो कानकोंडा समुदाव । प्रपंची हांसती ॥ ५७ ॥ नीच यातीचा गुरु । तोही कानकोंडा विचारु । ब्रह्मसभेस जैसा चोरु । तैसा दडे ॥ ५८ ॥ ब्रह्मसभे देखतां । त्याचें तीर्थ नये घेतां । अथवा [2]प्रसाद सेवितां । [3]प्रांश्चित पडे ॥ ५९ ॥ तीर्थप्रसादाची सांडी केली । तेथें नीचता दिसोन आली । गुरुभक्ति ते स[4]र्टवली । येकायेकी ॥ ६० ॥ गुरूची मर्यादा राखतां । ब्राह्मण क्षोभती तत्वता । तेथें ब्राह्मण्य रक्षूं जातां । गुरुक्षोभ घडे ॥ ६१ ॥ ऐसीं सांकडीं दोहींकडे । तेथें प्रस्तावा घडे । नीच यातीस गुरुत्व न घडे ।

---

१ बहकण्यास. २ मूळ “ उच्चिष्ट ” पाठ होता त्याचा “ प्रसाद ” असा स. शो. ३ प्रायश्चित्त. ४ क्षय पावली.

याकारणें ॥ ६२ ॥ तथापि आवडी घेतली जीवें । तरी आपणचि भ्रष्टावें । बहुत जनांसी भ्रष्टवावें । हें तों दूषणाचि कीं ॥ ६३ ॥ आतां असो हा विचारु । स्वयातीचा पाहिजे गुरु । नाहीं तरी भ्रष्टाकारु । नेमस्त घडे ॥ ६४ ॥ जे जे कांहीं उत्तम गुण । तें तें सद्गुरूचें लक्षण । तथापी सांगों वोळखण । होये जेणें ॥ ६५ ॥ येक गुरु येक मंत्रगुरु । येक यंत्रगुरु येक तांत्रगुरु । येक वस्तादगुरु येक राजगुरु । ह्मणतीं जनीं ॥ ६६ ॥ येक कुळगुरु येक मानिला गुरु । येक विद्यागुरु येक कुविद्यागुरु । येक असद्गुरु येक यातिगुरु । दंडकर्ते ॥ ६७ ॥ येक मातागुरु येक पितागुरु । येक राजागुरु येक देवगुरु । येक बोलिजे जगद्गुरु । सकळकळा ॥ ६८ ॥ एसे हे सत्रा गुरु । याहिवेगळे आणीक गुरु । ऐक तयांचा विचारु । सांगिजेल ॥ ६९ ॥ येक स्वप्नगुरु येक दीक्षागुरु । येक ह्मणती प्रतिमागुरु । येक ह्मणती स्वयें गुरु । आपला आपण ॥ ७० ॥ जे जे यातीचा जो व्यापारु । ते ते त्याचे तितुके गुरु । याचा पाहातां विचारु । उदंड आहे ॥ ७१ ॥ असो ऐसे उदंड गुरु । नाना मतांचा विचारु । परी जो मोक्षदाता सद्गुरु । तो वेगळाचि असे ॥ ७२ ॥ नाना सद्विद्येचे गुण । याहिवरी कृपाळूपण । हें सद्गुरुचें लक्षण । जाणिजे श्रोतीं ॥ ७३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुरुलक्षणनाम समास द्वितीये ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां सद्गुरूचें लक्षण । विशद केलें निरूपण । आतां सच्छिष्याची वोळखण । सावध ऐका ॥ १ ॥ सद्गुरुविण सच्छिष्य । तो वायां जाय निःशेष । कां सच्छिष्येंविण विशेष । सद्गुरु सिणे ॥ २ ॥ उत्तम भूमि शोधिली शुद्ध । तेथें बीज पेरिलें किडखाद । कां तें उत्तम बीज परी समंध । खडकेसि पडिला ॥ ३ ॥ तैसा सच्छिष्य तें सत्पात्र । परंतु गुरु सांगे मंत्र तंत्र । तेथें अरत्र ना परत्र । कांहींच नाहीं ॥ ४ ॥ अ-

थवा गुरु पूर्ण कृपा करी । परी शिष्य अनाधिकारी । भाग्यपुरुषाचा भिकारी । पुत्र जैसा ॥ ५ ॥ तैसें येकाविण येक । होत असे निरार्थक । परलोकींचें सार्थक । तें दुऱ्हावे ॥ ६ ॥ ह्मणौनि सद्गुरु आणी सच्छिष्य । तेथें न लगती सायास । त्यां उभयतांचा हव्यास । पुरे येकसरा ॥ ७ ॥ सुभूमि आणी उत्तम कण । उगवेना प्रजन्येंविण । तैसें अध्यात्मनिरूपण । नस्तां होये ॥ ८ ॥ सेत पेरिलें आणी उगवलें । परंतु निगेविण गेलें । साधनेंविण तैसें जालें । साधकांसी ॥ ९ ॥ जंवरी[1] पीक आपणास भोगे । तंवरी अवघेंचि करणें लागे । पीक आलियांहि उगे । राहोंचि नये ॥ १० ॥ तैसें आत्मज्ञान जालें । पैरी[2] साधन पाहिजे केलें । येक वेळ उदंड जेविलें । तऱ्हीं सामग्री पाहिजे ॥ ११ ॥ ह्मणौन साधन अभ्यास आणी सद्गुरु । सान्छिष्य आणी सच्छास्त्रविचारु । सत्कर्म सद्वासना पारु । पाववी भवाचा ॥ १२ ॥ सद्गुपासना[3] सत्कर्म । सत्क्रिया आणी स्वधर्म । सत्संग आणी नित्य नेम । निरंतर ॥ १३ ॥ ऐसें हें अवघेंचि मिळे । तरीच विमळ ज्ञान निवळे । नाहीं तरी पाषांड संचरे बळें । समुदाईं ॥ १४ ॥ येथें शब्द नाहीं शिष्यासी । हें अवघें सद्गुरुपासीं । सद्गुरु पालटी अवगुणासी । नाना येत्नें करूनी ॥ १५ ॥ सद्गुरुचेनि असच्छिष्य पालटे । परंतु सच्छिष्यें असद्गुरु न पालटे । कां जें थोरपण तुटे । ह्मणौनियां[4] ॥ १६ ॥ याकारणें सद्गुरु पाहिजे । तरीच सन्मार्ग लाहिजे । नाहीं तरी होइजे । पाषांड वरपडे ॥ १७ ॥ येथें सद्गुरुचि कारण । येर सर्व निःकारण । तथापि सांगो वोळखण । सच्छिष्याची ॥ १८ ॥ मुख्य सच्छिष्याचें लक्षण । सद्गुरुवचनीं विश्वास पूर्ण । अनन्यभावें शरण । त्या नाव सच्छिष्य ॥ १९ ॥ शिष्य पाहिजे निर्मळ । शिष्य पाहिजे आचारसीळ ।

---

१ पीक हातीं येईपर्यंत. २ प्रथम ''तऱ्ही'' होतें त्याचें ''परी'' हा स. शो. ३ सद्गुपासना. ४ शिष्याच्या योगानें गुरु जर पालटला तर गुरूचा मोठेपणा कसा उरणार?

शिष्य पाहिजे केवळ । विरक्त अनुतापी ॥ २० ॥ शिष्य पाहिजे निष्ठावंत । शिष्य पाहिजे सुचिष्मंत । शिष्य पाहिजे नेमस्त । सर्वप्रकारीं ॥ २१ ॥ शिष्य पाहिजे साक्षपी विशेष । शिष्य पाहिजे परम दक्ष । शिष्य पाहिजे अलक्ष[1] । लक्षी ऐसा ॥ २२ ॥ शिष्य पाहिजे अति धीर । शिष्य पाहिजे अति उदार । शिष्य पाहिजे अति तत्पर । परमार्थविषईं ॥ २३ ॥ शिष्य पाहिजे परोपकारी । शिष्य पाहिजे निर्मत्सरी । शिष्य पाहिजे अर्थांतरीं । प्रवेशकर्ता ॥ २४ ॥ शिष्य पाहिजे परम शुद्ध । शिष्य पाहिजे परम सावध । शिष्य पाहिजे अगाध । उत्तम गुणाचा ॥ २५ ॥ शिष्य पाहिजे प्रज्ञावंत । शिष्य पाहिजे प्रेमळ भक्त । शिष्य पाहिजे नीतिवंत । मर्यादेचा ॥ २६ ॥ शिष्य पाहिजे युक्तिवंत । शिष्य पाहिजे बुद्धिवंत । शिष्य पाहिजे संतासंतें[2] । विचारवेता ॥ २७ ॥ शिष्य पाहिजे धारिष्टाचा । शिष्य पाहिजे दृढ व्रताचा । शिष्य पाहिजे उत्तम कुळीचा । पुण्यसीळ ॥ २८ ॥ शिष्य असावा सात्विक । शिष्य असावा भजक । शिष्य असावा साधक । साधनकर्ता ॥ २९ ॥ शिष्य असावा विश्वासी । शिष्य असावा कायाक्लेशी । शिष्य असावा परमार्थासी । वाढऊं जाणे ॥ ३० ॥ शिष्य असावा स्वतंत्र । शिष्य असावा जगमित्र । शिष्य असावा सत्पात्र । सर्व गुणें ॥ ३१ ॥ शिष्य असावा सद्विद्येचा । शिष्य असावा सद्भावाचा । शिष्य असावा अंतरीचा । परम शुद्ध ॥ ६२ ॥ शिष्य नसावा अविवेकी । शिष्य नसावा गर्भसुखी । शिष्य असावा संसारदुःखी । संतप्त देहीं ॥ ३३ ॥ जो संसारदुःखें दुःखवला । जो त्रिविधतापें पोळला । तोचि अधिकारी जाला । परमार्थविषीं ॥ ३४ ॥ बहु दुःख भोगिलें जेणें । तयासीच परमार्थ बाणे । संसारदुःखाचेनि गुणें । वैराग्य उपजे ॥ ३५ ॥ जया संसाराचा त्रास । तयासीच उपजे विस्वास । विस्वासबळें दृढ कास । धरिली सद्गुरूची ॥ ३६ ॥ अविस्वासें कास सोडिली । ऐसीं बहुतेक

---

१ ब्रह्म. २ सदसत्, नित्यानित्य.

भवीं बुडालीं । नाना जळचरीं तोडिलीं । मध्येंचि सुखदुःखें ॥ ३७ ॥ याकारणें दृढ विस्वास । तोचि जाणावा सच्छिष्य । मोक्षाधिकारी विशेष । आग्रगण्यु ॥ ३८ ॥ जो सद्गुरुवचनें निवाला । तो सायोज्यतेचा आंखिला । संसारपांगें पांगिला । न वचे कदा ॥ ३९ ॥ सद्गुरुहून देव मोठा । जयास वाटे तो करंटा । सुटला वैभवाचा फांटा । सामर्थ्यपिसें ॥ ४० ॥ सद्गुरुस्वरूप तें संतत । आणी देवास मांडेल कल्पांत । तेथें कैंचें उरेल सामर्थ्य । हरिहरांचें ॥ ४१ ॥ ह्मणौन सद्गुरुसामर्थ्य आधीक । जेथें आटती ब्रह्मादिक । अल्पबुद्धी मानवी रंक । तयांसि हें फळेना ॥ ४२ ॥ गुरुदेवास बराबरी । करी तो शिष्य दुराचारी । भ्रांति बैसली अभ्यांतरीं । सिद्धांत नेणवे ॥ ४३ ॥ देव मानुषीं भाविला । मंत्रीं देवपणासि आला । सद्गुरु न वचे कल्पिला । ईश्वराचेनी ॥ ४४ ॥ ह्मणोनि सद्गुरु पूर्णपणें । देवाहून आधीक कोटिगुणें । जयासि वर्णितां भांडणें । वेदशास्त्रीं लागलीं ॥ ४५ ॥ असो सद्गुरुपदापुढें । दुजें कांहींच न चढे । देवसामर्थ्य तें केवढें । मायाजनित ॥४६॥ अहो सद्गुरुकृपा जयासी । सामर्थ्य न चले तयापासी । ज्ञानबळें वैभवासी । तृणतुच्छ केलें ॥ ४७ ॥ सद्गुरुकृपेचेनि बळें । अपरोक्षज्ञानाचेनि उसाळें । मायेसहित ब्रह्मांड सगळें । दृष्टीस न ये ॥ ४८ ॥ ऐसें सच्छिष्याचें वैभव । सद्गुरुवचनीं दृढ भाव । तेणें गुणें देवराव । स्वयेंचि होती ॥ ४९ ॥ अंतरीं अनुतापें तापलें । तेणें अंतर शुद्ध जालें । पुढें सद्गुरुवचनें निवाले । सच्छिष्य ऐसे ॥ ५० ॥ लागतां सद्गुरुवचनपंथें । जालें ब्रह्मांड पालथें । तरी जयाच्या शुद्ध भावार्थें । पालट न धरिजे ॥ ५१ ॥ शरण सद्गुरूस गेले । सच्छिष्य ऐसें निवडले । क्रिटापालटें जाले । पावन ईश्वरीं ॥ ५२ ॥ ऐसा सद्भाव अंतरीं । तेचि मुक्तीचे वाटेकरी । येर माइक वेषधारी । असच्छिष्य ॥ ५३ ॥ वाटे विषयांचें

---

१ भवसागरांतील सुखदुःखरूप जळचरांनीं त्यांना तोडिलें. २ चिन्हिला, नियमिला, आपलासा केला. ३ नित्य.

सुख । परमार्थ संपादणें लौकिक । देखोवेखीं पढतमूर्ख । शरण गेले ॥ ५४ ॥ जाली विषई वृत्ति अनावर । दृढ धरिला संसार । परमार्थचर्चेचा विचार । मळिण जाला ॥ ५५ ॥ मोड घेतला परमार्थाचा । हव्यास धरिला प्रपंचाचा । भार वाहिला कुटुंबाचा । कावाडी जाला ॥ ५६ ॥ मानिला प्रपंचीं आनंद । केला परमार्थीं विनोद । भ्रांत मूढ मतिमंद । लोधला कामीं ॥ ५७ ॥ सूकर पूजिलें विलेपनें । जैसा मर्दिला चंदनें । तैसा विषई ब्रह्मज्ञानें । विवेकें बोधिला ॥ ५८ ॥ रासभ उकरडां लोळे । तयासि परिमळसोहळे । उलूक अंधारीं पळे । तया केवी हंसपंगती ॥ ५९ ॥ तैसा विषयदारींचा बराडी । घाली अधःपतनीं उडी । तयास भगवंत आवडी । सत्संग कैंचा ॥ ६० ॥ वर्ती करून दांताळी । स्वानपुत्र हाडें चगळी । तैसा विषई तळमळी । विषयसुखाकारणें ॥ ६१ ॥ तया स्वानमुखीं परमान्न । कीं मर्कटास सिंहासन । तैसें विषयासक्तां ज्ञान । जिरेल कैंचें ॥ ६२ ॥ रासभे राखतां जन्म गेला । तो पंडितांमधें प्रतिष्ठिला । न वचे तैसा आसक्ताला । परमार्थ नाहीं ॥ ६३ ॥ मिळाला राजहंसांचा मेळा । तेथें आला डोंबकावळा । लक्षून विष्ठेचा गोळा । हंस ह्मणवी ॥ ६४ ॥ तैसें सज्जनाचे संगतीं । विषई सज्जन ह्मणविती । विषय अमेध्य[2] चित्तीं । गोळा लक्षिला ॥ ६५ ॥ काखे घेऊनियां दारा । ह्मणे मज सन्यासी करा । तैसा विषई सैरावरा । ज्ञान बडबडी ॥ ६६ ॥ असो ऐसे पढतमूर्ख । ते काय जाणती अद्वैतसुख । नारकी प्राणी नर्क । भोगिती स्वइच्छा ॥ ६७ ॥ [3]वैषेची करील सेवा । तो कैसा मंत्री ह्मणावा । तैसा विषयदास मानावा । भक्तराज केवी ॥ ६८ ॥ तैसे विषई बापुडे । त्यांस ज्ञान कोणीकडे । वाचाळ शाब्दिक बडबडे । वरपडे जाले ॥ ६९ ॥ ऐसे शिष्य परम नष्ट । कनिष्ठामधें कनिष्ठ । हीन अविवेकी आणी दुष्ट[4] ।

---

१ दुकळलेला, आशाळभूत. २ अमेध्य, अपवित्र. ३ वेश्येची. ४ दुष्ट.

खळ खोटे दुर्जन ॥७०॥ ऐसे जे पापरूप। दीर्घदोषी वज्रलेप। तयांस प्राश्चित अनुताप। उद्भवतां आहे ॥ ७१ ॥ तेंहिं पुन्हा शरण जावें। सद्गुरूस संतोषवावें। कृपादृष्टी जालियां व्हावें। पुन्हां शुद्ध ॥ ७२ ॥ स्वामीद्रोह जया घडे। तो यावच्चंद्र नरकीं पडे। तयास उपावचि न घडे। स्वामी तुष्टल्यावांचूनी ॥ ७३ ॥ स्मशानवैराग्य आलें। ह्मणोन लोटांगण घातलें। तेणें गुणें उपतिष्ठलें। नाहीं ज्ञान ॥ ७४ ॥ भाव आणिला जायांचा। मंत्र घेतला गुरूचा। शिष्य जाला दो दिसांचा। मंत्राकारणें ॥ ७५ ॥ ऐसे केले गुरु उदंड। शब्द सिकला पाषांड। जाला तोंडाळ तर्मुंड। माहापाषांडी ॥ ७६ ॥ घडी येक रडे आणी पडे। घडी येक वैराग्य चढे। घडी येक अहंभाव जडे। ज्ञातेपणाचा ॥ ७७ ॥ घडी येक विस्वास धरी। सवेंच घडी येक गुर्गुरी। ऐसे नाना छंद करी। पिसाट[1] जैसा ॥ ७८ ॥ काम क्रोध मद मत्सर। लोभ मोह नाना विकार। अभिमान कापट्य तिरस्कार। हृदईं नांदती ॥ ७९ ॥ अहंकार आणी देहेंपांग[2]। अनाचार आणी विषयसंग। संसार प्रपंच उद्वेग। अंतरीं वसे ॥ ८० ॥ दीर्घसूत्री कृतघ्न पापी। कुकर्मी कुतर्की विकल्पी। अभक्त अभाव सीघ्रकोपी। निष्ठुर परघातक ॥ ८१ ॥ हृदयेसून्य आणी आळसी। अविवेकी आणि अविस्वासी। अधीर अविचार संदेहासी। दृढ धर्ता ॥ ८२ ॥ आशा ममता तृष्णा कल्पना। कुबुद्धी दुर्वृत्ति दुर्वासना। अल्पबुद्धि विषयकामना। हृदईं वसे ॥ ८३ ॥ ईषणा असूया तिरस्कारें। निंदेसि प्रवर्ते आदरें। देहाभिमानें हुंबरे। जाणपणें ॥ ८४ ॥ क्षुधा तृषा आवरेना। निद्रा सहसा धरेना। कुटुंबचिंता वोसरेना। भ्रांति पडिली ॥ ८५ ॥ शाब्दिक बोले उदंड वाचा। लेश नाहीं वैराग्याचा। अनुताप धारिष्ट साधनाचा। मार्ग न धरी ॥ ८६ ॥ भाक्ति विरक्ति ना शांती। सद्वृत्ति लीनता ना दांती[3]। कृपा दया ना तृप्ती। सुबुद्धि असेच ना ॥ ८७ ॥ कायाक्लेसी

---

१ अस्थिर, उसना. २ देहाची आवड. ३ दमन.

शरीरहीन । धर्मविषई परम कृपण । क्रिया पालटेना कठिण । हृदये जयाचें ॥ ८८ ॥ आर्जव नाहीं जनासी । जो अप्रिये सज्जनासी । जयाचे जिवीं आहिर्णेसी[1] । परन्यून वसे ॥ ८९ ॥ सदा सर्वकाळ लटिका । बोले माईक लापणिका । क्रिया विचार पाहातां येका । वचनीं सत्य नाहीं ॥ ९० ॥ परपीडेविषई तत्पर । जैसे विंचु आणी विखार । तैसा कुशब्दें जिव्हार । भेदी सकळांचें ॥ ९१ ॥ आपले झांकी अवगुण । पुढिलांस बोले कठिण । मिथ्या गुणदोषेविण । गुणदोष लावी ॥९२॥ स्वयें पापात्मा अंतरीं । पुढिलाचि कणव[3] न करी । जैसा हिंसक दुराचारी । परदुःखें सिणेना ॥ ९३ ॥ दुःख पराव्याचें नेणती । दुर्जन गांजिलेचि गांजिती । श्रम पावतां आनंदती । आपुले मनीं ॥ ९४ ॥ स्वदुःखें झुरे अंतरीं । आणी परदुःखें हास्य करी । तयास प्राप्त येमपुरी । राजदूत ताडिती ॥ ९५ ॥ असो ऐसे मदांध बापुडे । तयांसि भगवंत कैंचा जोडे । जयांस सुबुद्धि नावडे । पूर्वपातकेंकरूनी ॥ ९६ ॥ तयास देहाचा अंतीं । गात्रें क्षीणता पावती । जिवलगें [4]बोसंडिती । जाणवेल तेव्हां ॥ ९७ ॥ ॥ असो ऐसे गुणावेगळे । ते सच्छिष्य आगळे । दृढ भावार्थें सोहळे । भोगिती स्वानंदाचे ॥ ९८ ॥ जये स्थळीं विकल्प जागे । कुळाभिमान पाठीं लागे । ते प्राणी प्रपंचसंगें । हिंपुटी होती ॥ ९९ ॥ जेणेंकरितां दुःख जालें । तेंचि मनीं दृढ धरिलें । तेणें गुणें प्राप्त जालें । पुन्हा दुःख ॥ १०० ॥ संसारसंगें सुख जालें । ऐसें देखिलें ना ऐकिलें । ऐसें जाणोन अनहित केलें । तें:दुःखी होती स्वयें ॥१०१ ॥ संसारीं सुख मानिती । ते प्राणी मूढमती । जाणोन डोळे झांकिती । पढतमूर्ख ॥ १०२ ॥ प्रपंच सुखें करावा । परी कांहीं परमार्थ वाढवावा । परमार्थ अवघाचि बुडवावा । हें विहित नव्हे ॥ १०३ ॥ मागां जालें निरूपण । गुरुशिष्यांची वोळखण । आतां उपदेशाचें लक्ष-

---

१ अहर्निशीं. २ अंतःकरण. ३ दया माया. ४ टाकिती.

ण । सांगिजेल ॥ १०४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शिष्यलक्षणनाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका उपदेशाचीं लक्षणें । बहुविधें कोण कोणें । सांगतां तें असाधारणें । परी कांहीं येक सांगो ॥ १ ॥ बहुत मंत्र उपदेशिती । कोणी नाम मात्र सांगती । येक ते जप करविती । वोंकाराचा ॥ २ ॥ शिवमंत्र भवानीमंत्र । विष्णुमंत्र माहालक्ष्मीमंत्र । अवधूतमंत्र गणेशमंत्र । मार्तंडमंत्र सांगती ॥ ३ ॥ मछकूर्मवऱ्हावमंत्र । नृसिंहमंत्र वामनमंत्र । भार्गवमंत्र रघुनाथमंत्र । कृष्णमंत्र सांगती ॥ ४ ॥ भैरवमंत्र मल्लारिमंत्र । हनुमंतमंत्र येक्षिणीमंत्र । नारायेणमंत्र पांडुरंगमंत्र । अघोरमंत्र सांगती ॥ ५ ॥ शेषमंत्र गरुडमंत्र । वायोमंत्र वेताळमंत्र । झोटिंगमंत्र बहुधा मंत्र । किती ह्मणौनि सांगावे ॥ ६ ॥ बाळामंत्र बगुळामंत्र । काळिमंत्र कंकाळीमंत्र । बटुकमंत्र नाना मंत्र । नाना शक्तीचे ॥ ७ ॥ पृथकाकारें स्वतंत्र । जितुके देव तितुके मंत्र । सोपे अवघड विचित्र । खेचर दारुण बीजाचे ॥ ८ ॥ पाहों जातां पृथ्वीवरी । देवांची गणना कोण करी । तितुके मंत्र वैखरी । किती ह्मणौनि वदवावी ॥ ९ ॥ असंख्यात मंत्रमाळा । येकाहूनि येक आगळा । विचित्र मायेची कळा । कोण जाणे ॥ १० ॥ कित्येक मंत्रीं भूतें जाती । कित्येक मंत्रीं वेथा नासती । कित्येक मंत्रीं उतरती । [1]सितें विंचू विखार ॥ ११ ॥ ऐसे नाना परीचे मंत्री । उपदेशिती कर्णपात्रीं । जप ध्यान पूजा यंत्री । विधानयुक्त सांगती ॥ १२ ॥ येक शिव शिव सांगती । येक हरि हरि ह्मणविती । येक उपदेशिती । विठल विठल ह्मणोनी ॥ १३ ॥ येक सांगती कृष्ण कृष्ण । येक सांगती विष्ण विष्ण । येक नारायण नारायण । ह्मणौन उपदेशिती ॥ १४ ॥ येक ह्मणती

---

१ हिंव.

अच्युत अच्युत । येक ह्मणती अनंत अनंत । येक सांगती दत्त दत्त । ह्मणत जावें ॥ १५ ॥ येक सांगती राम राम । येक सांगती ॐ ॐ म । येक ह्मणती मेघशाम । बहुतां नामीं स्मरावा ॥ १६ ॥ येक सांगती गुरु गुरु । येक ह्मणती परमेश्वरु । येक ह्मणती विघ्नहरु । चिंतीत जावा ॥ १७ ॥ येक सांगती शामराज । येक सांगती गरुडध्वज । येक सांगती अधोक्षज । ह्मणत जावें ॥ १८ ॥ येक सांगती देव देव । येक ह्मणती केशव केशव । येक ह्मणती भार्गव भार्गव । ह्मणत जावें ॥ १९ ॥ येक विश्वनाथ ह्मणविती । येक मल्लारि सांगती । येक तें जप करविती । तुकाई तुकाई ह्मणौनी ॥ २० ॥ हें किती ह्मणौनि सांगावें । शिवशक्तीचीं अनंत नांवें । इछेसारिखीं स्वभावें । उपदेशिती ॥ २१ ॥ येक सांगती मुद्रा[1] च्यारी । खेचरी भूचरी चाचरी अगोचरी । येक आसनें परोपरी । उपदेशिती ॥ २२ ॥ येक दाखविती देखणीं[2] । येक अनुहातध्वनी[3] । येक गुरु पिंडज्ञानी । पिंडज्ञान सांगती ॥ २३ ॥ येक सांगती कर्ममार्ग । येक उपासनामार्ग । येक सांगती अष्टांग[4] योग । नाना चक्रें[5] ॥ २४ ॥ येक तपें सांगती । येक अजपा[6] निरोपिती । येक तत्वें विस्तारिती । तत्वज्ञानी ॥ २५ ॥ येक सांगती सगुण । येक निरोपिती निर्गुण । येक उपदेशिती तीर्था-

---

१ खेचरी, भूचरी, चाचरी, अगोचरी, अशा चार मुद्रा योगशास्त्रांत प्रसिद्ध आहेत. मुद्रा=विषयांवरून दृष्टी काढून ती कांहीं एका विशेष पदार्थावर एका विशेष प्रकारानें लावणें. २ दृष्टीला कांहीं तरी अपूर्व पदार्थ दाखविणें. ३ अनाहतध्वनी; प्राण्याच्या देहामध्यें जे ध्वनि सतत चालू असतात ते. हे दहा प्रकारचे आहेत. सामान्य बाहेर ऐकूं येणारे ध्वनि आघातानें उत्पन्न होतात, परंतु शरीरांतील ध्वनींचा तसा प्रकार नाहीं ह्मणून त्यांस अनाहत ह्मणतात. ४ यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि हीं योगाचीं आठ अंगें आहेत. हीं आठ अंगें साधिलीं ह्मणजे योग सिद्ध होतो. योग=चित्तवृत्तिनिरोध. ५ शरीरामध्यें गुदद्वारापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत सात स्थानीं सात चक्रें आहेत तीं. ६ प्राण्याच्या श्वासोच्छ्वासाबरोबर सतत 'सोहं' असा शब्द उत्पन्न होत असतो त्याला अजपा गायत्री असें ह्मणतात. द. १७ स. ५ पहा.

टण । फिरावें ह्मणूनी ॥ २६ ॥ येक मोहावाक्यें सांगती । त्यांचा जप करावा ह्मणती । येक उपदेश करिती । सर्व ब्रह्म ह्मणोनी ॥ २७ ॥ येक शाक्तमार्ग सांगती । येक मुक्तमार्ग प्रतिष्ठिती । येक इंद्रियें पूजन करविती । येका भावें ॥ २८ ॥ येक सांगती वशीकर्ण । स्तंबन मोहन उच्चाटण । नाना चेटकें आपण । स्वयें निरोपिती ॥ २९ ॥ ऐसी उपदेशांची स्थिती । पुरे आतां सांगों किती । ऐसे हे उपदेश असती । असंख्यात ॥ ३० ॥ ऐसे उपदेश अनेक । परी ज्ञानेंविण निरार्थक । येविषईं असे येक । भगवद्वचन ॥ ३१ ॥

नानाशास्त्रं पठेल्लोको नानादैवतपूजनम् ।
आत्मज्ञानं विना पार्थ सर्वकर्म निरर्थकम् ॥
शैवशाक्तागमाद्या ये अन्ये च बहवो मताः ।
अपभ्रंशसमास्तेऽपि जीवानां भ्रांतचेतसाम् ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥

याकारणें ज्ञानासमान । पवित्र उत्तम न दिसे अन्न[2] । ह्मणौन आधीं आत्मज्ञान । साधिलें पाहिजे ॥ ३२ ॥ सकळ उपदेशीं विशेष । आत्मज्ञानाचा उपदेश । येविषईं जगदीश । बहुतां ठाईं बोलिला ॥ ३३ ॥

यस्य कस्य च वर्णस्य ज्ञानं देहे प्रतिष्ठितम् ।
तस्य दासस्य दासोहं भवे जन्मनि जन्मनि ॥

आत्मज्ञानाचा महिमा । नेणे चतुर्मुख ब्रह्मा । प्राणी बापुडा जीवात्मा । काये जाणे ॥ ३४ ॥ सकळ तीर्थांची संगती । स्नानदानाची फळश्रुती । त्याहूनि ज्ञानाची स्थिती । विशेष कोटिगुणें ॥ ३५ ॥

---

१ "प्रज्ञानं ब्रह्म" हें ऋग्वेदांतील, "अहं ब्रह्मास्मि" हें यजुर्वेदांतील, "तत्त्वमसि" हें सामवेदीय व "अयमात्मा ब्रह्म" हें अथर्वणवेदीय अशीं चार महावाक्यें आहेत. २ आन.

पृथिव्यां यानि तीर्थानि स्नानदानेषु यत्फलम् ।
तत्फलं कोटिगुणितं ब्रह्मज्ञानसमोपमम् ॥

ह्मणोनि जें आत्मज्ञान । तें गहनाहूनि गहन । ऐक तयाचें लक्षण । सांगिजेल ॥ ३६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उपदेशनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

जव तें ज्ञान नाहीं प्रांजळ । तव सर्व कांहीं निर्फळ । ज्ञानरहित तळमळ । जाणार नाहीं ॥ १ ॥ ज्ञान ह्मणतां वाटे भरम । काये रे बा असेल वर्म । ह्मणोनि हा अनुक्रम । सांगिजेल आतां ॥ २ ॥ भूत भविष्य वर्तमान । ठाउकें आहे परिछिन्न । यासीहि ह्मणिजेतें ज्ञान । परी तें ज्ञान नव्हे ॥ ३ ॥ बहुत केलें विद्यापठण । संगीतशास्त्र रागज्ञान । वैदिक शास्त्र वेदाधेन । हेंहि ज्ञान नव्हे ॥ ४ ॥ नाना वेवसायाचें ज्ञान। नाना दीक्षेचें ज्ञान । नाना परीक्षेचें ज्ञान । हें ज्ञान नव्हे ॥ ५ ॥ नाना वनितांची परीक्षा । नाना मनुष्यांची परीक्षा । नाना नरांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ६ ॥ नाना अश्वांची परीक्षा । नाना गजांची परीक्षा । नाना स्वापदांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ७ ॥ नाना पशूंची परीक्षा। नाना पक्षांची परीक्षा । नाना भूतांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ८ ॥ नाना यानांची परीक्षा । नाना वस्त्रांची परीक्षा । नाना शस्त्रांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ ९ ॥ नाना धातूंची परीक्षा । नाना नाण्यांची परीक्षा । नाना रत्नांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १० ॥ नाना पाषाणपरीक्षा । नाना काष्टांची परीक्षा । नाना वाद्यांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ११ ॥ नाना भूमींची परीक्षा । नाना जळांची परीक्षा । नाना सतेज परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १२ ॥ नाना रसांची परीक्षा । नाना बीजांची परीक्षा । नाना अंकुरपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १३ ॥ नाना पुष्पांची परीक्षा । नाना फळांची परीक्षा । नाना

वल्लींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १४ ॥ नाना दुःखांची परीक्षा । नाना रोगांची परीक्षा । नाना चिन्हांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१५॥ नाना मंत्रांची परीक्षा । नाना यंत्रांची परीक्षा । नाना मूर्तींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १६ ॥ नाना क्षेत्रांची परीक्षा । नाना गृहांची परीक्षा । नाना पात्रांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १७ ॥ नाना होणार परीक्षा । नाना समयांची परीक्षा । नाना तर्कांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥१८॥ नाना अनुमानपरीक्षा । नाना नेमस्त परीक्षा । नाना प्रकार परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १९ ॥ नाना विद्येची परीक्षा । नाना कळेची परीक्षा । नाना चातुर्यपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २० ॥ नाना शब्दांची परीक्षा । नाना अर्थांची परीक्षा । नाना भाषांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २१ ॥ नाना स्वरांची परीक्षा । नाना वर्णांची परीक्षा । नाना लेखनपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २२ ॥ नाना मतांची परीक्षा । नाना ज्ञानांची परीक्षा । नाना वृत्तींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २३ ॥ नाना रूपांची परीक्षा । नाना रसनेची परीक्षा । नाना सुगंधपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २४ ॥ नाना सृष्टींची परीक्षा । नाना विस्तारपरीक्षा । नाना पदार्थपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २५ ॥ नेमकाचि बोलणें । तत्काळचि प्रतिवचन देणें । सीघ्रचि कवित्व करणें । हें ज्ञान नव्हे ॥ २६ ॥ नेत्रपालवी नादकळा । करपालवी भेदकळा । स्वरपालवी संकेतकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २७ ॥ काव्यकुशळ संगीतकळा । गीत प्रबंद नृत्यकळा । सभाचातुर्य शब्दकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २८ ॥ वाग्विळास मोहनकळा । रम्य रसाळ गायन कळा । हास्य विनोद कामकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २९ ॥ नाना लाघवें चित्रकळा । नाना वाद्यें संगीतकळा । नाना प्रकारें विचित्र कळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ३० ॥ आदिकरूनि चौसष्टि कळा । याहि वेगळ्या नाना कळा चौदा विद्या सिद्धि सकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ३१ ॥ असो सकळ कळाप्रवीण । विद्यामात्र परिपूर्ण । तरी ते कौशल्यता परी ज्ञान । ह्मणोंचि नये ॥ ३२ ॥ हें ज्ञान होयेसें भासे ।

परंतु मुख्य ज्ञान ते अनारिसें । जेथें प्रकृतीचें पिसें । समूळ वाव ॥ ३३ ॥ जाणावें दुसऱ्याचे जीवींचें । हें ज्ञान वाटे साचें । परंतु हें आत्मज्ञानाचें । लक्षण नव्हे ॥ ३४ ॥ माहानुभाव माहाभला । मानसपूजा करितां चुकला । कोणी येकें पाचारिला । ऐसें नव्हे ह्मणोनी ॥ ३५ ॥ ऐसी जाणे अंतरस्थिती । तयासि परम ज्ञाता ह्मणती । परंतु जेणें मोक्षप्राप्ती । तें हें ज्ञान नव्हे ॥ ३६ ॥ बहुत प्रकारींचीं ज्ञानें । सांगों जातां असाधारणें । सायोज्यप्राप्ति होय जेणें । तें ज्ञान वेगळें ॥ ३७ ॥ तरी तें कैसें आहे ज्ञान । समाधानाचें लक्षण । ऐसें हें विशद करून । मज निरोपावें ॥ ३८ ॥ ऐसें शुद्ध ज्ञान पुसिलें । तें पुढिलें समासीं निरोपिलें । श्रोतां अवधान दिधलें । पाहिजे पुढें ॥ ३९ ॥ इति श्री दासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बहुधाज्ञाननाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐक ज्ञानाचें लक्षण । ज्ञान ह्मणिजे आत्मज्ञान । पाहावें आपणासि आपण । या नाव ज्ञान ॥ १ ॥ मुख्य देवास जाणावें । सत्य स्वरूप वोळखावें । नित्यानित्य विचारावें । या नाव ज्ञान ॥ २ ॥ जेथें दृश्य प्रकृति सरे । पंचभूतिक वोसरे । समूळ द्वैत निवारे । या नाव ज्ञान ॥ ३ ॥ मनबुद्धिअगोचर । न चले तर्काचा विचार । उलेखें परेहूनि पर । या नाव ज्ञान ॥ ४ ॥ जेथें नाहीं दृश्यभान । जेथें जाणीव हें अज्ञान । विमळ शुद्ध स्वरूपज्ञान । यासि बोलिजे ॥ ५ ॥ सर्वसाक्षी

---

१ वेगळें. २ कोणी एक महानुभाव मानसपूजा करीत असतां कांहीं चुकला; दुसऱ्या कोणी येऊन अंतर्ज्ञानानें जाणून ह्मटलें कीं "आपण येथें चुकलां." ३ नाहींसें होतें. ४ निर्देश. ५ नाभिस्थानीं परा, हृदयस्थानीं पश्यंती, कंठस्थानीं मध्यमा व बाहेर उमटणारी वैखरी अशा चार वाणी आहेत. "परेचें अंग शुद्ध ज्ञान। पश्यंती उपजवी ध्यान । मध्यमा करी शुचि मन । कर्म वैखरीचें" द. १८ स. ८ पहा. ६ आपण ब्रह्मरूप आहोंत हा अनुभव. ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ती झाल्यावर ही जाणीव उरत नाहीं. ही उरणें हें अज्ञानच होय.

अवस्ता तुर्या । ज्ञान ऐसें ह्मणती तया । परी तें जाणिजे वायां । पदार्थज्ञान ॥ ६ ॥ दृश्य पदार्थ जाणिजे । त्यास पदार्थज्ञान बोलिजे । शुद्ध स्वरूप जाणिजे । या नाव स्वरूपज्ञान ॥ ७ ॥ जेथें सर्वचि नाहीं ठाईंचें । तेथें सर्वसाक्षत्व कैचें । ह्मणौनि शुद्ध ज्ञान तुर्येचें । मानूंचि नये ॥ ८ ॥ ज्ञान ह्मणिजे अद्वैत । तुर्या प्रत्यक्ष द्वैत । ह्मणौनि शुद्ध ज्ञान तें सततं[2] । वेगळेंचि असे ॥ ९ ॥ ऐक शुद्ध ज्ञानाचें लक्षण । शुद्ध स्वरूपचि आपण । या नाव शुद्ध स्वरूपज्ञान । जाणिजे श्रोतीं ॥ १० ॥ माहावाक्य[3] उपदेश भला । परी त्याचा जप नाहीं बोलिला । तेथीचा तो विचारचि केला । पाहिजे साधकें ॥ ११ ॥ माहावाक्य उपदेशसार । परी घेतला पाहिजे विचार । त्याच्या जपें अंधकार । न फिटे भ्रांतीचा ॥ १२ ॥ माहावाक्याचा अर्थ घेतां । आपण वस्तुचि तत्वतां । त्याचा जप करितां वृथा । सीणचि होये ॥ १३ ॥ माहावाक्याचें विवरण । हें मुख्य ज्ञानाचें लक्षण । शुद्ध लक्ष्यांशें आपण । वस्तुच[4] आहे ॥ १४ ॥ आपला आपणासि लाभ । हें ज्ञान परम दुल्लभ । जें आदिअंतीं स्वयंभ । स्वरूपचि स्वयें ॥ १५ ॥ जेथून हें सर्वही प्रगटे । आणी सकळही जेथें आटे । तें ज्ञान जालिया फिटे । भ्रांति बंधनाची ॥ १६ ॥ मतें आणी मतांतरें । जेथें होती निर्विकारें[5] ।

---

१ अवस्था चार आहेतः जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति आणि तुरीया किंवा तुर्या. जागृतीमध्यें जीव सर्व प्रकारचे बाह्य व्यवहार करितो; स्वप्नामध्यें सर्व इंद्रियांचा लय होऊन केवळ मनच सर्व व्यवहार करितें. सुषुप्ति = गाढ झोंप. या अवस्थेंत सर्व इंद्रियें आणि मन यांचा अज्ञानांत लय होऊन जीव केवळ मूढ अवस्थेंत असतो. या तिन्ही अवस्था अज्ञानापासून होतात. तुरीया अवस्थेंत जीवाला स्वस्वरूपाचें ज्ञान होतें ह्मणजे मी ब्रह्मरूप आहे असें त्याच्या अनुभवास येतें. परंतु हेंही ज्ञान सोपाधिकच होय. ह्मणून तेंही शुद्ध नव्हे. या अवस्थेहूनही पलीकडची आणखी उन्मनी म्हणून अवस्था आहे. तींत मनाचाही लय होतो. तें खरें ज्ञान. २ स्वतंत्र ? ३ तत्त्वमसि. ४ महावाक्याचा लक्ष्यांश पाहिला तर आपण ब्रह्मस्वरूप आहोंत असें ठरतें. ५ निर्बल.

अति सूक्ष्म विचारें । पाहातां ऐक्य ॥ १७ ॥ जें या चराचराचें मूळ । शुद्ध स्वरूप निर्मळ । या नाव ज्ञान केवळ । वेदांतमतें ॥ १८ ॥ शोधितां आपलें मूळ स्थान । सहजचि उडे अज्ञान । या नाव ह्मणिजे ब्रह्मज्ञान । मोक्षदायेक ॥ १९ ॥ आपणासि वोळखों जातां । आंगीं बाणे सर्वज्ञता । तेणें येकदेसी वार्ता । निशेष उडे ॥ २० ॥ मी कोण ऐसा हेत । धरून पाहातां देहातीत । आवलोकितां नेमस्त । स्वरूपचि होये ॥ २१ ॥ असो पूर्वीं थोर थोर । जेणें ज्ञानें पैलपार । पावले ते साचार । ऐक आतां ॥ २२ ॥ व्यास वसिष्ठ माहामुनी । शुक नारद समाधानी । जनकादिक महाज्ञानी । येणेंचि ज्ञानें ॥ २३ ॥ वामदेवादिक योगेश्वर । वाल्मीक अत्रि ऋषेश्वर । शौनिकादि अध्यात्मसार । वेदांतमतें ॥ २४ ॥ सनकादिक मुख्यकरूनी । आदिनाथ मीन गोरक्षमुनी । आणीक बोलतां वचनीं । अगाध असती ॥ २५ ॥ सिद्ध मुनी माहानुभाव । सकळांचा जो अंतर्भाव । जेणें सुखें माहादेव । डुल्लत सदा ॥ २६ ॥ जें वेदशास्त्रांचें सार । सिद्धांतधोदांतविचार । ज्याची प्राप्ती भाग्यानुसार । भाविकांस होये ॥ २७ ॥ साधुसंत आणी सज्जन । भूत भाविष्य वर्तमान । सर्वत्रांचें गुह्य ज्ञान । तें सांगिजेल आतां ॥ २८ ॥ तीर्थें व्रतें तपें दानें । जें न जोडे धूम्रपानें[3] । पंचाग्नी गोरांजनें । जें प्राप्त नव्हे ॥ २९ ॥ सकळ साधनांचें फळ । ज्ञानाची सिगंची[6] केवळ । जेणें संशयाचें मूळ । निशेष तुटे ॥ ३० ॥ छपन्न भाषा तितुके ग्रन्थ । आदिकरून वेदांत । या इतुकियांचा गहनार्थ । येकचि आहे ॥ ३१ ॥ जें नेणवे पुराणीं । जेथें सिणल्या वेदवाणी ।

---

१ गुरुप्रतीति. २ आत्मप्रतीति. ३ झाडास उलटें टांगून घेऊन खालीं केलेला धूर पिऊन तप करणें. ४ भर उन्हाळ्यांत चहूंकडे अग्नि पेटवून मध्यें बसणें व मस्तकीं सूर्यताप घेणें या साधनाचें नांव. ५ भगवत्प्रीत्यर्थ स्वतःस जाळून घेणें या साधनाचें नांव. ६ माप भरल्यावरही जें धान्य मावतें त्यास सिग ह्मणतात, ह्मणजे या ठिकाणीं अर्थात् सिग ह्मणजे शिरोभाग, शिखर असा अर्थ करावयाचा.

तेंचि आतां येचि क्षणीं । बोधीन गुरुकृपें ॥ ३२ ॥ पाहिलें नस्तां संस्कृतीं । रीग नाहीं मऱ्हाष्ट ग्रन्थीं । हृदईं वसल्यां कृपामूर्ती । सद्गुरु स्वामी ॥ ३३ ॥ आतां नलगे संस्कृत । अथवा ग्रन्थ प्राकृत । माझा स्वामी कृपेसहित । हृदईं वसे ॥ ३४ ॥ न करितां वेदाभ्यास । अथवा श्रवणसायास । प्रेत्नेंविण सौरस । सद्गुरुकृपा ॥ ३५ ॥ ग्रन्थ मात्र मऱ्हाष्ट । त्याहून संस्कृत श्रेष्ट । त्या संस्कृतामधें पष्ट । थोर तो वेदांत ॥ ३६ ॥ त्या वेदांतापरतें कांहीं । सर्वथा श्रेष्ठ नाहीं । जेथें वेदगर्भ सर्वही । प्रगट जाला ॥ ३७ ॥ असो ऐसा जो वेदांत । त्या वेदांताचाहि मथितार्थ । अति गहन जो परमार्थ । तो तूं ऐक आतां ॥ ३८ ॥ अरे गहनाचेंही गहन । तें तूं जाण सद्गुरुवचन । सद्गुरुवचनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ३९ ॥ सद्गुरुवचन तोचि वेदांत । सद्गुरुवचन तोचि सिद्धांत । सद्गुरुवचन तोचि धादांत । सप्रचीत आतां ॥ ४० ॥ जें अत्यंत गहन । माझ्या स्वामीचें वचन । जेणें माझें समाधान । अत्यंत जालें ॥ ४१ ॥ तें हें माझे जिवीचें गुज । मी सांगैन म्हणतों तुज । जरी अवधान देसी मज । तरी आतां येच क्षणीं ॥ ४२ ॥ शिष्य म्लान वदनें बोले । धरिले सदृढ पाउलें । मग बोलों आरंभिलें । गुरुदेवें ॥ ४३ ॥ अहं ब्रह्मास्मि[1] माहावाक्य । येथीचा अर्थ अतर्क्य । तोही सांगतों ऐक्य । गुरुशिष्य जेथें ॥ ४४ ॥ ऐक शिष्या येथीचें वर्म । स्वयें तूंचि आहेसि ब्रह्म । येविषईं संदेह भ्रम । धरूंचि नको ॥ ४५ ॥ नवविधा प्रकारें भजन । त्यांत मुख्य तें आत्मनिवेदन — तें समग्र प्रकारें कथन । कीजेल आतां ॥ ४६ ॥ निर्माण पंचभूतें [2]यींयें । कल्पांतीं नासतीं येथान्वयें । प्रकृति पुरुष जियें[3] । तेही ब्रह्म होती ॥ ४७ ॥ दृश्य पदार्थ आटतां । आपणहि नुरे तत्वतां । ऐक्यरूपें ऐक्यता । मुळींच[4] आहे ॥ ४८ ॥ सृष्टीची नाहीं वार्ता । तेथें मुळींच

---

१ यजुर्वेदांतील हें महावाक्य होय. २ हीं. ३ जीं. ४ येथें प्रथम "सर्वही" असा पाठ होता, त्याचें श्रीसमर्थांनीं "मुळींच" केलें.

ऐक्यता । पिंड ब्रह्मांड पाहों जातां । दिसेल कोठें ॥ ४९ ॥ ज्ञानवन्ही प्रगटे । तेणें दृश्य केर आटे । तदाकारें मूळ तुटे । भिन्नत्वाचें ॥ ५० ॥ मिथ्यत्वें वृत्ति फिरे[1] । तों दृश्य असतांच वोसरे । सहजचि येणें प्रकारें । जालें आत्मनिवेदन ॥ ५१ ॥ असो गुरूचे ठाईं अनन्यता । तरी तुज कायेसी रे चिंता । वेगळेपणें अभक्ता । उरोंचि नको ॥ ५२ ॥ आतां हेंचि दृढीकर्ण । व्हावया करीं सद्गुरुभजन । सद्गुरुभजनें समाधान । नेमस्त आहे ॥५३॥ या नाव शिष्या आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान । भवभयाचें बंधन । समूळ मिथ्या ॥ ५४ ॥ देह मी वाटे ज्या नरा । तो जाणावा आत्महत्यारा । देहाभिमानें येरझारा । भोगिल्याच भोगी ॥ ५५॥ असो चहूं देहावेगळा । जन्मकर्मासी निराळा । सकळ आबोंळगोवळा[2] । सबाह्य तूं ॥ ५६ ॥ कोणासीच नाहीं बंधन । भ्रांतिस्तव भुलले जन । दृढ घेतला देहाभिमान । म्हणौनियां ॥ ५७ ॥ शिष्या येकांतीं बैसावें । स्वरूपीं विश्रांतीस जावें । तेणें गुणें दृढावे । परमार्थ हा ॥ ५८ ॥ अखंड घडे श्रवण मनन । तरीच पाविजे समाधान । पूर्ण जालियां ब्रह्म-ज्ञान । वैराग्य भरे आंगीं ॥ ५९ ॥ शिष्या मुक्तपणें[3] अनर्गळ[4] । करिसी इंद्रियें बाष्कळ । तेणें तुझी तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ६० ॥ विषईं वैराग्य उपजलें । तयासीच पूर्ण ज्ञान जालें । मणी टाकितांचि लाधलें । राज्य जेवीं ॥ ६१ ॥ मणी होतां सीगटाचा[5] । लोभ धरूनियां तयाचा । मूर्खपणें राज्याचा । अव्हेर केला[6] ॥ ६२ ॥ ऐक शिष्या सावधान । आतां भविष्य मी सांगेन । जया पुरुषास जें ध्यान । तयासि तेंचि प्राप्त ॥ ६३ ॥ म्हणोनि जे अविद्या । सांडून धरावी सुविद्या । तेणें गुणें जगद्वंद्या । पाविजे सीघ्र ॥ ६४ ॥ सन्यपाताचेनि दुःखें । भयान-

---

१ जगत् मिथ्या आहे असें ज्ञान झाल्यावर वृत्ति आसक्त होत नाहीं, मागें फिरतें; आणि मग दृश्य असूनही नसल्यासारखें होतें. २ एकंदर. ३ स्वच्छंद-पणें. ४ निर्बंध, यथेच्छ, मनसोक्त. ५ सीगट = शिंगट = क्षुद्र शिंग. ६ एखाद्या क्षुद्र मण्यासाठीं हट्टाला पेटून जसें एखाद्यानें स्वराज्याला आंचवावें त्याप्रमाणें विषयांच्या नादीं लागून ब्रह्मानंदाला मुकणें बरें नव्हे.

क दृष्टीस देखे । औषध घेतांचि सुखे । आनंद पावे ॥ ६५ ॥ तैसें अज्ञानसन्यपातें । मिथ्या दृष्टीस दिसतें । ज्ञानऔषध घेतां तें । मुळींच नाहीं ॥ ६६ ॥ मिथ्या स्वप्नें वोसणाला[1] । तो जागृतीस आणिला । तेणें पूर्वदशा पावला । निर्भय जे ॥ ६७ ॥ मिथ्याच परी सत्य वाटलें । तेणें गुणें दुःख जालें । मिथ्या आणी निरसलें[2] । हें तों घडेना ॥ ६८ ॥ मिथ्या आहे जागृतासी । परी वेढा[3] लाविलें निद्रिस्तासी । जागा जालियां तयासी । भयेचि नाहीं ॥ ६९ ॥ परी अविद्याझोंप येते भरें[4] । भरे सर्वांगीं कांविरें[5] । पूर्ण जागृती श्रवणद्वारें । मननें करावी ॥ ७० ॥ जागृतीची वोळखण । ऐक तयाचें लक्षण । जो विषईं विरक्त पूर्ण । अंतरापासुनी ॥ ७१ ॥ जेणें विरक्तीस न यावें । तो साधक ऐसें जाणावें । तेणें साधन करावें । थोरीव सांडूनि ॥ ७२ ॥ साधन न मने जयाला । तो सिद्धपणें बद्ध जाला[6] । त्याहूनि मुमुक्ष भला । ज्ञानाधिकारी ॥ ७३ ॥ तव शिष्यें केला प्रश्न । कैसें बद्धमुमुक्षाचें लक्षण । साधक सिद्ध वोळखण । कैसी जाणावी ॥ ७४ ॥ याचें उत्तर श्रोतयांसी । दिधलें पुढिलीये समासीं । सावध श्रोतीं कथेसी । अवधान द्यावें ॥ ७५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शुद्धज्ञाननिरूपणनाम समास साहा ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

सृष्टी जे कां चराचर । जीव दाटले आपार । परी ते आवघे च-

---

१ झोपेंत बरळला, भीतीनें ओरडला. २ नाहींसें झालें. स्वप्न मिथ्या खरें, परंतु मनावर त्याचा परिणाम घाडवयाचा तो घडतोच. परिणामावांचून तें नाहींसें झालें असें होत नाहीं. ३ वेढां लावणें = भुलविणें. ४ पुष्कळ, गाढ. ५ वेड, भ्रम. ६ मनुष्य सिद्ध झाला तरी त्यानें साधन सोडूं नये. परंतु आपल्या सिद्धपणाच्या घमेंडींत जर कोणी साधन करणार नाहीं तर त्याचें सिद्धपण हीच त्याची बद्धता होय.

त्वार । बोलिजेती ॥ १ ॥ ऐका तयाचें लक्षण । चत्वार ते कोण कोण । बद्ध मुमुक्ष साधक जाण । चौथा सिद्ध ॥ २ ॥ यां चौघांविरहित कांहीं । सचराचरीं पांचवा नाहीं । आतां असो हें सर्वही । विशद करूं ॥ ३ ॥ बद्ध ह्मणिजे तो कोण । कैसें मुमुक्षाचें लक्षण । साधकसिद्धवोळखण । कैसी जाणावी ॥ ४ ॥ श्रोतीं व्हावें सावध । प्रस्तुत ऐका बद्ध । मुमुक्ष साधक आणि सिद्ध । पुढें निरोपिले ॥ ५ ॥ आतां बद्ध तो जाणिजे ऐसा । अंधारींचा अंध जैसा । चक्षुविण दाही दिशा । सुन्याकार ॥ ६ ॥ भक्त ज्ञाते तापसी । योगी वीत[1]रागी संन्यासी । पुढें देखतां दृष्टीसी । येणार नाहीं ॥ ७ ॥ न दिसे नेणे कर्माकर्म । न दिसे नेणे धर्माधर्म । न दिसे नेणे सुगम । परमार्थपंथ ॥ ८ ॥ तयास न दिसे सच्छास्त्र । सत्संगति सत्पात्र । सन्मार्ग जो कां पवित्र । तोही न दिसे ॥ ९ ॥ न कळे सारासार विचार । न कळे स्वधर्म आचार । न कळे कैसा परोपकार । दान पुण्य ॥ १० ॥ नाहीं पोटीं भूतदया । नाहीं सुचिष्मंत काया । नाहीं जनासि निववावया । वचन मृद ॥ ११ ॥ न कळे भक्ति न कळे ज्ञान । न कळे वैराग्य न कळे ध्यान । न कळे मोक्ष न कळे साधन । या नाव बद्ध ॥ १२ ॥ न कळे देव निश्चयात्मक । न कळे संताचा विवेक । न कळे मायेचें कौतुक । या नाव बद्ध ॥ १३ ॥ न कळे परमार्थाची खूण । न कळे अध्यात्मनिरूपण । न कळे आपणासि आपण । या नाव बद्ध ॥ १४ ॥ न कळे जीवाचें जन्ममूळ । न कळे साधनाचें फळ । न कळे तत्वता केवळ । या नाव बद्ध ॥ १५ ॥ न कळे कैसें तें बंधन । न कळे मुक्तीचें लक्षण । न कळे वस्तु विलक्षण । या नाव बद्ध ॥ १६ ॥ न कळे शास्त्रार्थ बोलिला । न कळे निजस्वार्थ आपुला । न कळे संकल्पें बांधला । या नाव बद्ध ॥ १७ ॥ जयासि नाहीं आत्मज्ञान । हें मुख्य बद्धाचें लक्षण । तीर्थ व्रत दान पुण्य । कांहींच नाहीं ॥ १८ ॥ दया

१ वीत (वि+इत) = गेलेला; राग = विषयांवरील प्रेम; गेलें आहे विषयांवरील प्रेम ज्याचें, ह्मणजे विरक्त.

नाहीं करुणा नाहीं । आर्जव नाहीं मित्रि नाहीं । शांति नाहीं क्षमा नाहीं । या नाव बद्ध ॥ १९ ॥ जें ज्ञानविशिं उणें । तेथें कैचीं ज्ञानाचीं लक्षणें । बहुसाल कुलक्षणें । या नाव बद्ध ॥ २० ॥ नाना प्रकारीचे दोष । करितां वाटे परम संतोष । बाष्कळपणाचा हव्यास । या नाव बद्ध ॥ २१ ॥ बहु काम बहु क्रोध । बहु गर्व बहु मद । बहु द्वंद बहु खेद । या नाव बद्ध ॥ २२ ॥ बहु दर्प बहु दंभ । बहु विषये बहु लोभ । बहु कर्कश बहु अशुभ । या नाव बद्ध ॥ २३ ॥ बहु ग्रामंणी बहु मत्सर । बहु असूया तिरस्कार । बहु पापी बहु विकार । या नाव बद्ध ॥ २४ ॥ बहु अभिमान बहु ताठा । बहु अहंकार बहु फाटा । बहु कुकर्माचा सांठा । या नाव बद्ध ॥ २५ ॥ बहु कापट्य वादवेवाद । बहु कुतर्क भेदाभेद । बहु क्रूर कृपामंद । या नाव बद्ध ॥ २६ ॥ बहु निंदा बहु द्वेष । बहु अधर्म बहु अभिळाप । बहु प्रकारीचे दोष । या नाव बद्ध ॥२७॥ बहु भ्रष्ट आनाचार । बहु नष्ट येकंकार । बहु आनित्य अविचार । या नाव बद्ध ॥ २८ ॥ बहु निष्ठुर बहु घातकी । बहु हत्यारा बहु पातकी । तपीळ कुविद्या अनेकी । या नाव बद्ध ॥ २९ ॥ बहु दुराशा बहु स्वार्थी । बहु कळह बहु अनर्थी । बहु डाईक दुर्मती । या नाव बद्ध ॥ ३० ॥ बहु कल्पना बहु कामना । बहु तृष्णा बहु वासना । बहु ममता बहु भावना । या नाव बद्ध ॥३१॥ बहु विकल्पी बहु विषादी । बहु मूर्ख बहु समंधी । बहु प्रपंची बहु उपाधी । या नाव बद्ध ॥ ३२ ॥ बहु वाचाळ बहु पाषांडी । बहु दुर्जन बहु थोतांडी । बहु पैशून्य बहु खोडी । या नाव बद्ध ॥ ३३ ॥ बहु अभाव बहु भ्रम । बहु भ्रांति बहु तम । बहु विक्षेप बहु विराम । या नाव बद्ध ॥ ३४ ॥ बहु कृपण बहु खंदरुती । बहु आँदखणा बहु

---

१ हरामखोरपणा. २ दुसऱ्याच्या गुणाच्या ठिकाणीं दोषारोप करण्याची बुद्धि. ३ क्रूर. ४ अनीति. ५ दावा धरणारा. ६ दांडगा. ७ अदेखणा, कुरूप, दुष्ट.

मस्ती । बहु असत्क्रिया [1]व्यस्ती । या नाव बद्ध ॥ ३५ ॥ परमार्थविषईं अज्ञान । प्रपंचाचें उदंड ज्ञान । नेणे स्वयें समाधान । या नाव बद्ध ॥ ३६ ॥ परमार्थाचा अनादर । प्रपंचाचा अत्यादर । संसारभार जोजार । या नाव बद्ध ॥ ३७ ॥ सत्संगाची नाहीं गोडी । संतनिंदेची आवडी । देहेबुद्धीची घातली बेडी । या नाव बद्ध ॥ ३८ ॥ हातीं द्रव्याची जपमाळ । कांताध्यान सर्वकाळ । सत्संगाचा दुष्काळ । या नाव बद्ध ॥ ३९ ॥ नेत्रीं द्रव्य दारा पाहावी । श्रवणीं द्रव्य दारा ऐकावी । चिंतनीं द्रव्य दारा चिंतावी । या नाव बद्ध ॥ ४० ॥ काया वाचा आणि मन । चित्त वित्त जीव प्राण । द्रव्यदारेचें करी भजन । या नाव बद्ध ॥ ४१ ॥ इन्द्रियें करून निश्चळ । चंचळ होऊं नेदी पळ । द्रव्यदारेसि लावी सकळ । या नाव बद्ध ॥४२॥ द्रव्य दारा तेंचि तीर्थ । द्रव्य दारा तोचि परमार्थ । द्रव्य दारा सकळ स्वार्थ । ह्मणे तो बद्ध ॥४३॥ वेर्थ जाऊं नेदी काळ । संसारचिंता सर्वकाळ । कथा वार्ता तेचि सकळ । या नाव बद्ध ॥ ४४ ॥ नाना चिंता नाना उद्वेग । नाना दुःखाचे संसर्ग । करी परमार्थाचा त्याग । या नाव बद्ध ॥ ४५ ॥ घटिका पळ निमिषभरी । दुश्चीत नव्हतां अंतरीं । सर्वकाळ ध्यान करी । द्रव्यदाराप्रपंचाचें ॥४६॥ तीर्थ यात्रा दान पुण्य । भक्ति कथा निरूपण । मंत्र पूजा जप ध्यान । सर्वही द्रव्य दारा ॥ ४७ ॥ जागृति स्वप्न रात्रि दिवस । ऐसा लागला विषयेध्यास । नाहीं क्षणाचा अवकाश । या नाव बद्ध ॥ ४८ ॥ ऐसें बद्धाचें लक्षण । मुमुक्षपणीं पालटे जाण । ऐक तेही वोळखण । पुढिलीये समासीं ॥ ४९ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बद्धलक्षणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

संसारमदाचेनि गुणें । नाना हीनें कुलक्षणें । जयाचेनि मुखावलोकनें ।

---

१ उफराटी.

दोषचि लागे ॥ १ ॥ ऐसा प्राणी जो कां बद्ध । संसारीं वर्ततां अबद्ध । तयास प्राप्त जाला खेद । काळांतरीं ॥ २ ॥ संसारदुःखें दुखवला । त्रिविध तापें पोळला । निरूपणें प्रस्तावला । अंतर्यामीं ॥ ३ ॥ जाला प्रपंचीं उदास । मनें घेतला विषयत्रास । ह्मणे आतां पुरे सोस । संसारीचा ॥ ४ ॥ प्रपंच जाईल सकळ । येथील श्रम तो निर्फळ । आतां कांहीं आपुला काळ । सार्थक करूं ॥ ५ ॥ ऐसी बुद्धि प्रस्तावली । पोटीं आवस्ता लागली । ह्मणे माझी वयेसा[1] गेली । वेर्थचि आवघी ॥ ६ ॥ पूर्वीं नाना दोष केले । ते अवघेचि आठवले । पुढें येऊनि उभे ठेले । अंतर्यामीं ॥७॥ आठवे येमाची यातना । तेणें भयेचि वाटे मना । नाहीं पापासि गणना । ह्मणौनियां ॥ ८ ॥ नाहीं पुण्याचा विचार । जाले पापाचे डोंगर । आतां दुस्तर हा संसार । कैसा तरों ॥ ९ ॥ आपले दोष आछयादिले । भल्यांस गुणदोष लाविले । देवाम्यां वेर्थच निंदिले । संत साधु सज्जन ॥ १० ॥ निंदे ऐसे नाहीं दोष । ते मज घडले कीं विशेष । माझे अवगुणीं आकाश । बुडों पाहे ॥ ११ ॥ नाहीं वोळखिले संत । नाहीं अर्चिला भगवंत । नाहीं अतित अभ्यागत । संतुष्ट केले ॥ १२ ॥ पूर्व पाप वोढवलें । मज कांहींच नाहीं घडलें । मन अव्हाटीं[2] पडिलें । सर्वकाळ ॥ १३ ॥ नाहीं कष्टविलें शरीर । नाहीं केला परोपकार । नाहीं रक्षिला आचार । काममदें ॥ १४ ॥ भक्ति माता हे बुडविली । शांति विश्रांति मोडिली । मूर्खपणें म्या विघडिली । सद्बुद्धि सद्वासना ॥ १५ ॥ आतां कैसें घडे सार्थक । दोष केले निरार्थक । पाहों जातां विवेक । उरला नाहीं ॥ १६ ॥ कोण उपाये करावा । कैसा परलोक पावावा । कोण्या गुणें देवाधिदेवा । पाविजेल ॥ १७ ॥ नाहीं सद्भाव उपजला । आवघा लौकिक संपादिला । दंभ वरपंगें केला । खटाटोप कर्माचा ॥ १८ ॥ कीर्तन केलें पोटासाठीं । देव मांडिले हाटवटीं[3] । आहा देवा बुद्धि खोटी ।

---

१ वय, आयुष्य. २ आडमार्गीं, कुमार्गीं. ३ बाजारांत.

माझी मीच जाणे ॥ १९ ॥ पोटीं धरूनि अभिमान । शब्दीं बोले निराभिमान । अंतरीं वांछूनियां धन । ध्यानस्त जाले ॥ २० ॥ वित्पत्तीनें[1] लोक भोंदिले । पोटासाठीं संत निंदिले । माझे पोटीं दोष भरले । नाना प्रकारीचे ॥ २१ ॥ सत्य तेंचि उछेदिलें । मिथ्य तेंचि प्रतिपादिलें । ऐसें नाना कर्म केलें । उदरंभराकारणें ॥ २२ ॥ ऐसा पोटीं प्रस्तावला । निरूपणें पालटला । तोचि मुमुक्ष बोलिला । ग्रन्थांतरीं ॥ २३ ॥ पुण्यमार्ग पोटीं धरी । सत्संगाची वांछा करी । विरक्त जाला संसारीं । या नाव मुमुक्ष ॥ २४ ॥ गेले राजे चक्रवती । माझें वैभव तें किती । ह्मणे धरूं सत्संगती । या नाव मुमुक्ष ॥ २५ ॥ आपुले अवगुण देखे । विरक्तिबळें वोळखे । आपणासि निंदी दुःखें । या नाव मुमुक्ष ॥ २६ ॥ ह्मणे मी काये अनोपकारी । ह्मणे मी काय दंभधारी । ह्मणे मी काय अनाचारी । या नाव मुमुक्ष ॥ २७ ॥ ह्मणे मी पतित चांडाळ । ह्मणे मी दुराचारी खळ । ह्मणे मी पापी केवळ । या नाव मुमुक्ष ॥ २८ ॥ ह्मणे मी अभक्त दुर्जन । ह्मणे मी हीनाहूनि हीन । ह्मणे मी जन्मलों पाषाण । या नाव मुमुक्ष ॥ २९ ॥ ह्मणे मी दुराभिमानी । ह्मणे मी तपीळ जनीं । ह्मणे मी नाना वेसनी । या नाव मुमुक्ष ॥ ३० ॥ ह्मणे मी आळसी आंगचोर । ह्मणे मी कपटी कातर । ह्मणे मी मूर्ख अविचार । या नाव मुमुक्ष ॥ ३१ ॥ ह्मणे मी निकामी वाचाळ । ह्मणे मी पाषांडी तोंडाळ । ह्मणे मी कुबुद्धि कुटिळ । या नांव मुमुक्ष ॥ ३२ ॥ ह्मणे मी कांहींच नेणे । ह्मणे मी सकळाहूनि उणे । आपलीं वर्णी कुलक्षणें । या नाव मुमुक्ष ॥ ३३ ॥ ह्मणे मी अनाधिकारी । ह्मणे मी कुश्चिळ अघोरी । ह्मणे मी नीच नानापरी । या नाव मुमुक्ष ॥ ३४ ॥ म्हणे मी काये आपस्वार्थी । म्हणे मी काये अनर्थी । म्हणे मी नव्हे परमार्थी । या नाव मुमुक्ष ॥ ३५ ॥ म्हणे मी अवगुणाची रासी । म्हणे मी वेर्थ आलों जन्मासी । म्हणे मी भार जालों भूमी-

---

१ व्युत्पत्तीनें, शास्त्रज्ञानानें.

सी । या नाव मुमुक्ष ॥ ३६ ॥ आपणास निंदी सावकास । पोटीं संसाराचा त्रास । धरी सत्संगाचा हव्यास । या नाव मुमुक्ष ॥ ३७ ॥ नाना तीर्थें धुंडाळिलीं । शमदमादि साधनें केलीं । नाना ग्रन्थांतरें पाहिलीं । शोधूनियां ॥ ३८ ॥ तेणें नव्हे समाधान । वाटे अवघाच अनुमान । म्हणे रिघों संतास शरण । या नाव मुमुक्ष ॥ ३९ ॥ देहाभिमान कुळाभिमान । द्रव्याभिमान नानाभिमान । सांडूनि संतचरणीं अनन्य । या नाव मुमुक्ष ॥ ४० ॥ अहंता सांडूनि दूरी । आपणास निंदी नानापरी । मोक्षाची अपेक्षा करी । या नाव मुमुक्ष ॥ ४१ ॥ ज्याचें थोरपण लाजे । जो परमार्थाकारणें झिजे । संतापाईं विश्वास उपजे । या नाव मुमुक्ष ॥ ४२ ॥ स्वार्थ सांडून प्रपंचाचा । हव्यास धरिला परमार्थाचा । अंकित होईन सज्जनाचा । म्हणे तो मुमुक्ष ॥ ४३ ॥ ऐसा मुमुक्ष जाणिजे । संकेतचिन्हें वोळखिजे । पुढें श्रोतीं अवधान दीजे । साधकलक्षणीं ॥ ४४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मुमुक्षलक्षणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां मुमुक्षाचें लक्षण । संकेतें केलें कथन । आतां परिसा सावधान । साधक तो कैसा ॥१॥ अवगुणाचा करूनि त्याग । जेणें धरिला संतसंग । तयासी बोलिजे मग । साधक ऐसा ॥ २ ॥ जो संतासी शरण गेला । संतजनीं आश्वासिला । मग तो साधक बोलिला । ग्रन्थांतरीं ॥ ३ ॥ उपदेशिलें आत्मज्ञान । तुटलें संसारबंधन । दृढतेकारणें करी साधन । या नाव साधक ॥४॥ धरी श्रवणाची आवडी । अद्वैतनिरूपणाची गोडी । मननें अर्थांतर काढी । या नाव साधक ॥ ५ ॥ होतां सारासारविचार । ऐके होऊनि तत्पर । संदेह छेदूनि दृढोत्तर । आत्मज्ञान पाहे ॥ ६ ॥

नाना संदेहनिवृत्ती । व्हावया धरी सत्संगती । आत्मशास्त्रगुरुप्रचीती¹ । ऐक्यतेसि आणी ॥ ७ ॥ देहबुद्धि विवेकें वारी । आत्मबुद्धि सदृढ धरी । श्रवण मनन केलेंचि करी । या नाव साधक ॥ ८ ॥ विसंचूंनि² दृश्यभान । दृढ धरी आत्मज्ञान । विचारें राखे समाधान । या नाव साधक ॥ ९ ॥ तोडूनि द्वैताची उपाधी । अद्वैत वस्तु साधनें साधी । लावी ऐक्यतेची समाधी । या नाव साधक ॥ १० ॥ आत्मज्ञान जीर्ण जर्जर । त्याचा करी जीर्णोद्धार । विवेकें पावे पैलपार । या नाव साधक ॥ ११ ॥ उत्तमें साधूचीं लक्षणें । आंगिकारी निरूपणें । बळेंचि स्वरूपाकार होणें । या नाव साधक ॥ १२ ॥ असत्क्रिया ते सोडिली । आणी सत्क्रिया ते वाढविली । स्वरूपस्थिती बळावली । या नाव साधक ॥ १३ ॥ अवगुण त्यागी दिवसेंदिवस । करी उत्तम गुणाचा अभ्यास । स्वरूपीं लावी निजध्यास । या नाव साधक ॥ १४ ॥ दृढ निश्चयाचेनि बळें । दृश्य³ असतांच नाडळे । सदा स्वरूपीं मिसळे । या नाव साधक ॥ १५ ॥ प्रत्यक्ष माया अलक्ष करी । अलक्ष वस्तु लक्षी अंतरीं । आत्मस्थितीची धारणा धरी । या नाव साधक ॥ १६ ॥ जें या जनासि चोरलें । मनास न वचे अनुमानलें । तेंचि जेणें दृढ केलें । या नाव साधक ॥ १७ ॥ जें बोलतांचि वांचा⁴ धरी । जें पाहातांचि अंध करी । तें साधी नाना परी । या नाव साधक ॥ १८ ॥ जें साधूं जातां साधवेना । जें लक्षूं जातां लक्षवेना । तेंचि अनुभवें आणी मना । या नाव साधक ॥ १९ ॥ जेथें मनचि मावळे । जेथें तर्कचि पांगुळे । तेंचि अनुभवा आणी बळें । या नाव साधक ॥ २० ॥ स्वानुभवाचेनि योगें । वस्तु साधी

---

१ आत्मप्रतीति, शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति. प्रतीति–अनुभव. आपला स्वतःचा अनुभव, शास्त्रांतील सिद्धांत, आणि गुरूंनीं केलेला उपदेश हीं तिन्हीं एकच आहेत असा अनुभव घेतो. २ नासून, घालवून, दवडून. ३ तो दृश्य खरा, परंतु स्वरूपीं त्याचें लक्ष नाहीं असा तो केव्हांच आडळत नाहीं. ४ वाचा धरी = वाणी बंद करितें; जेथें वाणी कुंठित होते.

लागवेगें । तेंचि वस्तु होये आंगें । या नाव साधक ॥ २१ ॥ अनुभवाचीं आंगें जाणे । योगियांचे खुणे बाणे । कांहींच नेहोन असणें । या नाव साधक ॥ २२ ॥ परती सारून उपाधी । असाध्य वस्तु साधनें साधी । स्वरूपीं करी दृढ बुद्धी । या नाव साधक ॥ २३ ॥ देवाभक्ताचें मूळ । शोधून पाहे सकळ । साध्यचि होये तत्काळ । या नाव साधक ॥ २४ ॥ विवेकबळें गुप्त[2] जाला । आपेंआप मावळला[3] । दिसतो परी देखिला । नाहींच कोणी ॥ २५ ॥ मीपण मागें सांडिलें । स्वयें आपणास धुंडिलें । तुर्येसहि वोलांडिलें । या नाव साधक ॥ २६ ॥ पुढें उन्मनीचा सेवटीं । आपली आपण अखंड भेटी । अखंड अनुभवीं ज्याची दृष्टी । या नाव साधक ॥ २७ ॥ द्वैताचा तटका तोडिला । भासाचा भास मोडिला । देहीं असोनि विदेह जाला । या नाव साधक ॥ २८ ॥ जयास अखंड स्वरूपस्थिती । नाहीं देहाची अहंकृती । सकळ संदेहनिवृत्ती । या नाव साधक ॥ २९ ॥ पंचभूतांचा विस्तार । जयासि वाटे स्वप्नाकार । निर्गुणीं जयाचा निर्धार । या नाव साधक ॥ ३० ॥ स्वप्नीं भये जें वाटलें । तें जागृतीस नाहीं आलें । सकळ मिथ्या निर्धारिलें । या नाव साधक ॥ ३१ ॥ मायेचें जें प्रत्यक्षपण । जनास वाटे हें प्रमाण । स्वानुभवें अप्रमाण । साधकें केलें ॥ ३२ ॥ निद्रा सांडुनि चेईरा[6] जाला ॥ तो स्वप्नभयापासून सुटला । माया सांडून तैसा गेला । साधक स्वरूपीं ॥ ३३ ॥ ऐसी अंतरस्थिती बाणली । बाह्य निस्पृहता अवलंबिली । संसारउपाधी त्यागिली । या नाव साधक ॥ ३४ ॥ कामापासून सुटला । क्रोधापासूनि पळाला । मद मत्सर सांडिला । येकीकडे ॥ ३५ ॥ कुळाभिमानासि सांडिलें । लोकलाजेस लाजविलें । परमार्थास माजविलें । विरक्तिबळें ॥ ३६ ॥ अविद्येपासून

---

१ नसून. २ आंत चालला, अंतर्मुख झाला. ३ स्वरूपीं कायमचा लय पावला. ४ द.५ स.६ ओ.६ वरील टीप पहा. ५ संबंध (हंसकोश). ६ जागृत.

फडकला । प्रपंचापासून निष्टला । लोभाचे हातींचा गेला । अकस्मात ॥ ३७ ॥ थोरपणासि पाडिलें । वैभवासि लिथाडिलें । महत्वासि झिंजाडिलें । विरक्तिबळें ॥ ३८ ॥ भेदाचा मेडघा मोडिला । अहंकार सोडूनि पाडिला । पाईं धरूनि आपटिला । संदेहशत्रु ॥ ३९ ॥ विकल्पाचा केला वधु । थापें मारिला भवसिंधु । सकळ भूतांचा विरोधु । तोडून टाकिला ॥ ४० ॥ भवभयासि भडकाविलें । काळाचें टांगें मोडिलें । मस्तक हाणोनि फोडिलें । जन्ममृत्याचें ॥ ४१ ॥ देहसमंधावरी लोटला । संकल्पावरी उठावला । कल्पनेचा घात केला । अकस्मात ॥ ४२ ॥ अपधाकासि ताडिलें । लिंगदेहासि विभांडिलें । पाषांडास पछयाडिलें । विवेकबळें ॥ ४३ ॥ गर्वावरी गर्व केला । स्वार्थ अनर्थीं घातला । अनर्थ तोही निर्दाळिला । नीतिन्यायें ॥ ४४ ॥ मोहासी मधेंचि तोडिलें । दुःखासि दुःधडचि केलें । शोकास खंडून सांडिलें । येकीकडे ॥ ४५ ॥ द्वेष केला देशधडी । अभावाची घेतली नरडी । धाकें उदर तडाडी । कुतर्काचें ॥ ४६ ॥ ज्ञानेविवेक माजला । तेणें निश्चयो बळावला । अवगुणाचा संहार केला । वैराग्यबळें ॥ ४७ ॥ अधर्मास स्वधर्में लुटिलें । कुकर्मासि सत्कर्में झुंगटिलें । लांटून वाटा लाविलें । विचारें अविचारासी ॥ ४८ ॥ तिरस्कार तो चिरडिला । द्वेष खिरडूनि सांडिला । विषाद अविषादें घातला । पायांतळीं ॥ ४९ ॥ कोपावरी घालणें घातलें । कापट्य अंतरीं कुटिलें । सख्य आपुलें मानिलें । विश्वजनीं ॥ ५० ॥ प्रवृत्तीचा केला त्याग । सुहृदांचा सोडिला संग । निवृत्तिपथें ज्ञानयोग । साधिता जाला ॥ ५१ ॥ विषयेमैंदास सिंतरिलें । कुविद्येसि वेढा लाविलें । आपणासि सोडिवलें । आप्ततस्करापासूनि ॥ ५२ ॥ पराधेनतेवरी कोपला । ममतेवरी संतापला । दुरा-

---

१ मठ, घर (हंसकोश). २ अप+धाक, आपली भीति, एकाएकी दचकणें. ३ वासनात्मक सूक्ष्म देह. ४ पराभूत केलें, जिंकिलें. ५ नास्तिकपणाची. ६ ज्ञानविवेक. ७ झुगारिलें. ८ विषयलोभ.

शेचा त्याग केला । येकायेकी ॥ ५३ ॥ स्वरूपीं घातलें मना । यातनेसि केली यातना । सीक्षेप आणि प्रेता । प्रतिष्ठिलें ॥ ५४ ॥ अभ्यासाचा संग धरिला । साक्षपासरिसा निघाला । प्रेत सांगाती भला । साधनपंथें ॥ ५५ ॥ सावध दक्ष तो साधक । पाहे नित्यानित्य विवेक । संगे त्यागूनि येक । सत्संग धरी ॥ ५६ ॥ बळेंचि सारिला संसार । विवेकें टाकिला जोजार । शुद्धाचारें अनाचार । भ्रष्टविला ॥५७॥ विसरास विसरला । आळसाचा आळस केला । सावधं नाहीं दुश्चित्त जाला । दुश्चित्तपणासी ॥५८॥ आतां असो हें बोलणें । अवगुण सांडी निरूपणें । तो साधक ऐसा येणें प्रमाणें । बुझावा ॥ ५९ ॥ बळेंचि अवघा त्याग कीजे । ह्मणौनि साधक बोलिजे । आतां सिद्ध तो जाणिजे । पुढिले समासीं ॥ ६० ॥ येथें संशय उठिला । निस्पृह तोचि साधक जाला । त्याग न घडे संसारिकाला । तरी तो साधक नव्हे कीं ॥ ६१ ॥ ऐसें श्रोतयांचें उत्तर । याचें कैसें प्रत्योत्तर । पुढिले समासीं तत्पर । होऊन ऐका ॥ ६२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे साधकलक्षणनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागें बोलिला संसारिक । त्यागेंविण नव्हे कीं साधक । ऐका हो याचा विवेक । ऐसा असे ॥१॥ सन्मार्ग तो जीवीं धरणें । अँनमार्गाचा त्याग करणें । संसारिकां त्याग येणें । प्रकारें ऐसा ॥२॥ कुबुद्धित्यागेविण कांहीं । सुबुद्धि लागणार नाहीं । संसारिकां त्याग पाहीं । ऐसा असे ॥३॥ प्रपंचीं वीट मानिला । मनें विषयेत्याग केला । तरीच पुढें आवलंबिला । परमार्थमार्ग ॥ ४ ॥ त्याग घडे अभावाचा । त्याग घडे संशयाचा ।

---

१ दीर्घोद्योग. २ दीर्घोद्योगावरोबर. साधनमार्ग क्रमण्यास दीर्घोद्योगाला बरोबर घेऊन निघाला. ३ सोबती. ४ देहबुद्धीचा संग. ५ दुश्चित्तपणाविषयीं सावध नसतो तर दुश्चित्त असतो, ह्मणजे दुश्चित्त नसतो. ६ जाणावा. ७ असन्मार्गाचा.

त्याग घडे अज्ञानाचा । शनै[1] शनै ॥ ५ ॥ ऐसा सूक्ष्म अंतर्त्याग । उभयांस घडे सांग । निस्पृहास बाह्यत्याग । विशेष आहे ॥ ६ ॥ संसारिकां ठाईं ठाईं । बाह्यत्याग घडे कांहीं । नित्यनेम श्रवण नाहीं । त्यागेंविण ॥ ७ ॥ फिटली आशंका स्वभावें । त्यागेंविण साधक नव्हे । पुढें कथेचा अन्वय । सावध ऐका ॥ ८ ॥ मागां जालें निरूपण । साधकाची वोळखण । आतां सांगिजेल खूण । सिद्ध लक्षणाची ॥ ९ ॥ साधु वस्तु[2] होऊन ठेला । संशय ब्रह्मांडाबाहेरि गेला । निश्चये चळेना ऐसा जाला । या नाव सिद्ध ॥ १० ॥ बद्धपणाचे अवगुण । मुमुक्षपणीं नाहीं जाण । मुमुक्षपणाचें लक्षण । साधकपणीं नाहीं ॥ ११ ॥ साधकासि संदेहवृत्ती । पुढें होतसे निवृत्ती । याकारणें निःसंदेह श्रोतीं । साधु वोळखावा ॥ १२ ॥ संशयरहित ज्ञान । तेंचि साधूचें लक्षण । सिद्धाआंगीं संशय हीन । लागेल कैसा ॥ १३ ॥ कर्ममार्ग संशयें भरला । साधनीं संशये कालवला । सर्वांमधें संशये भरला । साधु तो निःसंदेहे ॥ १४ ॥ संशयाचें ज्ञान खोटें । संशयाचें वैराग्य पोरटें । संशयाचें भजन वोखटें । निर्फळ होये ॥ १५ ॥ वेर्थ संशयाचा देव । वेर्थ संशयाचा भाव । वेर्थ संशयाचा स्वभाव । सर्व कांहीं ॥ १६ ॥ वेर्थ संशयाचें व्रत । वेर्थ संशयाचें तीर्थ । वेर्थ संशयाचा परमार्थ । निश्चयेंविण ॥ १७ ॥ वेर्थ संशयाची भक्ती । वेर्थ संशयाची प्रीती । वेर्थ संशयाची संगती । संशयो वाढवी ॥ १८ ॥ वेर्थ संशयाचें जिणें । वेर्थ संशयाचें धरणें । वेर्थ संशयाचें करणें । सर्व कांहीं ॥ १९ ॥ वेर्थ संशयाची पोथी । वेर्थ संशयाची वित्पत्ती । वेर्थ संशयाची गती । निश्चयेंविण ॥२०॥ वेर्थ संशयाचा दक्ष । वेर्थ संशयाचा पक्ष । वेर्थ संशयाचा मोक्ष । होणार नाहीं ॥२१॥ वेर्थ संशयाचा संत । वेर्थ संशयाचा पंडित । वेर्थ संशयाचा बहुश्रुत । निश्चयेंविण ॥ २२ ॥ वेर्थ

---

१ शनैःशनैः, हळुहळू. २ ब्रह्म.

संशयाची श्रेष्ठता । वेर्थ संशयाची वित्पन्नता । वेर्थ संशयाचा ज्ञाता । निश्चयेंविण ॥ २३ ॥ निश्चयेंविण सर्व कांहीं । अणुमात्र तें प्रमाण नाहीं । वेर्थचि पडिले प्रवाहीं । संदेहाचे ॥२४॥ निश्चयेंविण जें बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणें । बाष्कळ बोलिजे वाचाळपणें । निरार्थक ॥२५॥ असो निश्चयेंविण जे वल्गना । ते अवघीच विटंबना । संशयें कांहीं समाधाना । उरी नाहीं ॥ २६ ॥ म्हणोनि संदेहरहित ज्ञान । निश्चयाचें समाधान । तेंचि सिद्धाचें लक्षण । निश्चयेंसीं ॥ २७ ॥ तव श्रोता करी प्रश्न । निश्चयो करावा कवण । मुख्य निश्चयाचें लक्षण । मज निरोपावें ॥ २८॥ ऐक निश्चये तो ऐसा । मुख्य देव आहे कैसा । नाना देवाचा वळसा[1] । करूंचि नये ॥ २९ ॥ जेणें निर्मिलें सचराचर । त्याचा करावा विचार । शुद्ध विवेकें परमेश्वर । वोळखावा ॥ ३० ॥ मुख्य देव तो कवण । भक्ताचें कैसें लक्षण । असत्य सांडून वोळखण । सत्याची धरावी ॥ ३१ ॥ आपल्या देवास वोळखावें । मग मी कोण हें पाहावें । संग त्यागून राहावें । वस्तुरूप ॥ ३२ ॥ तोडावा बंधनाचा संशयो । करावा मोक्षाचा निश्चयो । पाहावा भूतांचा अन्वयो । व्रितिरेकेंसीं[2] ॥ ३३ ॥ पूर्वपक्षेसि सिद्धांत । पाहावा प्रकृतीचा अंत । मग पावावा निवांत । निश्चय देवाचा ॥ ३४ ॥ देहाचेनि योगें संशयो । करी समाधानाचा क्षयो । चळों नेदावा निश्चयो । आत्मत्वाचा ॥ ३५ ॥ सिद्ध असतां आत्मज्ञान । संदेह वाढवी देहाभिमान । याकारणें समाधान । आत्मनिश्चयें राखावें ॥ आठवतां देहबुद्धी । उडे विवेकाची शुद्धी । याकारणें आत्मबुद्धी । सदृढ करावी ॥ ३७ ॥ आत्मबुद्धि निश्चयाची । तेचि दशा मोक्षश्रीची । अहमात्मा हें कधींचि । विसरों नये ॥ ३८ ॥ निरोपिलें निश्चयाचें लक्षण । परी हें न कळे सत्संगेंविण । संतांसि गेलिया शरण । संशये तुटती ॥ ३९ ॥ आतां असो हें बोलणें । ऐका सिद्धांचीं

---

१ गलबला, घोंटाळा. २ व्यतिरेकासह.

लक्षणें । मुख्य निःसंदेहपणें । सिद्ध बोलिजे ॥ ४० ॥ सिद्धस्वरूपीं नाहीं देहो । तेथें कैंचा हो संदेहो । याकारणें सिद्ध पाहो । निःसंदेही ॥ ४१ ॥ देहसमंधाचेनि गुणें । लक्षणासि काये उणें । देहातीताचीं लक्षणें । काय ह्मणोनि सांगावीं ॥ ४२ ॥ जें लक्षवेना चक्षूसी । त्याचीं लक्षणें सांगावीं कैसी । निर्मळ वस्तु सिद्ध त्यासी । लक्षणें कैंचीं ॥ ४३ ॥ लक्षणें ह्मणिजे केवळ गुण । वस्तु ठाईची निर्गुण । तेंचि सिद्धांचें लक्षण । वस्तुरूप ॥ ४४ ॥ तथापि ज्ञानदशकीं बोलिलें । ह्मणौनि वगतृत्व आटोपिलें । न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥४५॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धलक्षणनाम समास दहावा ॥१०॥

॥ दशक षष्ठ देवशोधन नाम ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

चित्त सुचित करावें । बोलिलें तें जीवीं धरावें । सावध होऊन बैसावें । निमिष्य येक ॥ १ ॥ कोणी येक ग्रामीं अथवा देसीं । राहाणें आहे आपणासी । न भेटतां तेथिल्या प्रभुसी । सौख्य कैचें ॥ २ ॥ ह्मणौन ज्यास जेथें राहाणें । तेणें त्या प्रभूची भेटी घेणें । ह्मणिजे होय श्लाघ्यवाणें । सर्व कांहीं ॥ ३ ॥ प्रभूची भेटी न घेतां । तेथें कैंची मान्यता । आपुलें महत्व जातां । वेळ नाहीं ॥४॥ ह्मणौनि रायापासूनि रंक । कोणी येक तरी नायक । त्यास भेटणें हा विवेक । विवेकी जाणती ॥ ५ ॥ त्यास न भेटतां त्याचे नगरीं । राहातां धरितील बेगारी । तेथ न

---

१ आठव्या दशकांत. २ कष्टमय संसार, त्रिविध ताप, नवविधा भक्ति, विरक्त, सद्गुरु, सच्छिष्य, शुद्ध ज्ञान इत्यादिकांचें वर्णन येथवर झाल्यावर आतां अध्यात्मनिरूपण लागणार ह्मणून " चित्त सुचित करावें " असा आरंभीं इशारा दिला आहे.

१९

करितां चोरी । आंगीं लागे ॥६॥ याकारणें जो शाहाणा । तेणें प्रभुसी भेटावें जाणा । ऐसें न करितां दैन्यवाणा । संसार त्याचा ॥ ७ ॥ ग्रामीं थोर ग्रामाधिपती । त्याहूनि थोर देशाधिपती । देशाधिपतींहूनि नृपती । थोर जाणावा ॥ ८ ॥ राष्ट्रांचा प्रभु तो राजा । बहुराष्ट्र तो माहाराजा । माहाराजाचाहि राजा । तो चक्रवती ॥ ९ ॥ येक नरपति येक गजपती । येक हयपति येक भूपती । सकळांमध्यें चक्रवती । थोर राजा ॥ १० ॥ असो ऐसियां समस्तां । येक ब्रह्मा निर्माणकर्ता । त्या ब्रह्यासहि निर्मिता । कोण आहे ॥ ११ ॥ ब्रह्मा विष्णु आणि हर । त्यांसी निर्मिता तोचि थोर । तो वोळखावा परमेश्वर । नाना यत्नें ॥ १२ ॥ तो देव ठाई पडेना । तरी येमयातना चुकेना । ब्रह्मांडनायक चोजवेना[1] । हें बरें नव्हे ॥ १३ ॥ जेणें संसारीं घातलें । आवघें ब्रह्मांड निर्माण केलें । त्यासी नाहीं वोळखिलें । तोचि पतित ॥ १४ ॥ ह्मणोनि देव वोळखावा । जन्म सार्थकचि करावा । न कळे तरी सत्संग धरावा । ह्मणिजे कळे ॥ १५ ॥ जो जाणेल भगवंत । तया नाव बोलिजे संत । जो शाश्वत आणी अशाश्वत । निवाडा करीं ॥ १६ ॥ चळेना ढळेना देव । ऐसा ज्याचा अंतर्भाव । तोचि जाणिजे माहानुभाव । संत साधु ॥ १७ ॥ जो जनामधें वागे । पारि जनावेगळी गोष्टी सांगे । ज्याचे अंतरीं ज्ञान जागे । तोचि साधु ॥ १८ ॥ जाणिजे परमात्मा निर्गुण । त्यासीच ह्मणावें ज्ञान । त्यावेगळें तें अज्ञान । सर्व कांहीं ॥ १९ ॥ पोट भराव्याकारणें । नाना विद्या अभ्यास करणें । त्यासी ज्ञान ह्मणतीं परी तेणें । सार्थक नव्हे ॥ २० ॥ देव वोळखावा येक । तेंचि ज्ञान तें सार्थक । येर आवघेंचि निरार्थक । पोटविद्या ॥ २१ ॥ जन्मवरी पोट भरिलें । देहाचें रक्षण केलें । पुढें अवघेंचि वेर्थ गेलें । अंतकाळीं ॥ २२ ॥ येवं पोट भरायाची विद्या । तयेसी ह्मणों नये

---

[1] जाणवत नाहीं.

सद्विद्या । सर्वव्यापक वस्तु सेद्या । पाविजे तें ज्ञान ॥ २३ ॥ ऐसें जयापासीं ज्ञान । तोचि जाणावा सज्जन । तयापासीं समाधान । पुसलें पाहिजे ॥ २४ ॥ अज्ञानास भेटतां अज्ञान । तेथें कैचें सांपडेल ज्ञान । करंट्यास करंट्याचें दर्शन । होतां भाग्य कैंचें ॥ २५ ॥ रोग्यापासीं रोगी गेला । तेथें कैंचें आरोग्य त्याला । निर्बळापासीं निर्बळाला । पाठी कैंची ॥ २६ ॥ पिशाच्यापासीं पिशाच्य गेलें । तेथें कोण सार्थक जालें । उन्मत्तास उन्मत्त भेटलें । त्यास उमजवी कवणु ॥ २७ ॥ भिकाऱ्यापासीं मागतां भीक्षा । दीक्षाहीनापासीं दीक्षा । उजेड पाहतां कृष्णपक्षा । पाविजे कैंचा ॥ २८ ॥ अबद्धापासीं गेला अबद्ध । तो कैसेनि होईल सुबद्ध । बद्धास भेटतां बद्ध । सिद्ध नव्हे ॥ २९ ॥ देहापासीं गेला देही । तो कैसेनी होईल विदेही । ह्मणौनि ज्ञात्यावांचून नाहीं । ज्ञानमार्ग ॥ ३० ॥ याकारणें ज्ञाता पाहावा । त्याचा अनुग्रह घ्यावा । सारासार विचारें जीवा । मोक्ष प्राप्त ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देवशोधननाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका उपदेशाचीं लक्षणें । सायोज्यप्राप्ती होये जेणें । नाना मतांचें पेखणें । कामा नये सर्वथा ॥ १ ॥ ब्रह्मज्ञानेंविण उपदेश । तो ह्मणों नये विशेष । धान्येंविण जैसें भूंस । खातां नये ॥ २ ॥ नाना कावाड बडविलें । नातरी तक्रचि गुसळिलें । अथवा धुंणाचि सेविलें । सावकास ॥ ३ ॥ नाना साली भक्षिल्या । अथवा चोइंट्या चोखिल्या । खोबरें सांडून खादल्या । नरोट्या जैश्या ॥ ४ ॥ तैसें ब्रह्मज्ञानेंविण । नाना उपदेशाचा सीण । सार सांडून असार कोण । शाहाणा सेवी ॥ ५ ॥ आतां ब्रह्म जें कां निर्गुण । तेंचि केलें निरूपण । सुचित करावें अंतःकर्ण । श्रोतेजनीं

---

१ सद्यः, (याचि जन्मीं येणेंचि काळें.) २ विसंगत, गैरशिस्त. ३ सुसंगत, शिस्तवार. ४ पाहणें. ५ धुवण.

॥ ६ ॥ सकळ सृष्टीची रचना । ते हे पंचभूतिक जाणा । परंतु हे तगेना । सर्वकाळ ॥ ७ ॥ आदि अंतीं ब्रह्म निर्गुण । तेंचि शाश्वताचि खूण । येर पंचभूतिक जाणें । नासिवंत ॥ ८ ॥ येऱ्हवीं हें पाहातां भूतें । देव कैसें ह्मणावें त्यातें । भूत ह्मणतां मनुष्यातें । विषाद वाटे ॥ ९ ॥ मीं[1] तो जगज्जनक परमात्मा । त्यास आणि भूतउपमा । ज्याची कळेना महिमां । ब्रह्मादिकांसी ॥ १० ॥ भूतां ऐसा जगदीश । ह्मणतां उत्पन्न होतो दोष । याकारणें माहापुरुष । सर्व जाणती ॥ ११ ॥ पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । यां सबाह्य[3] जगदीश । पंचभूतांसी आहे नाश । आत्मा अविनाशरूपी ॥ १२ ॥ जें जें रूप आणी नाम । तो तो आवघाचि भ्रम । नामरूपातीत वर्म । अनुभवें जाणावें ॥ १३ ॥ पंचभूतें आणि त्रिगुण । ऐसी अष्टधा प्रकृति जाण । अष्टधा प्रकृतीस नामाभिधान । दृश्य ऐसें ॥ १४ ॥ तें हें दृश्य नासिवंत । ऐसें वेद श्रुति बोलत । निर्गुण ब्रह्म शाश्वत । जाणती ज्ञानी ॥ १५ ॥ जें शस्त्रें तोडितां तुटेना । जें पावकें जाळितां जळेना । कालवितां कालवेना । आपेंकरूनी ॥ १६ ॥ जें वायोचेनि उडेना । जें पडेना ना झडेना । जें घडेना ना दडेना । परब्रह्म तें ॥ १७ ॥ ज्यासी वर्णचि नसे । जें सर्वाहूनि अनारिसें । परंतु असतचि असे । सर्वकाळ ॥ १८ ॥ दिसेना तरी काये जालें । परंतु तें सर्वत्र संचलें । सूक्ष्मचि कोंदाटलें । जेथें तेथें ॥ १९ ॥ दृष्टीस लागली सैंवे[4] । जें दिसेल तेंचि पाहावें । परंतु गुज तें जाणावें । गोप्य आहे ॥ २० ॥ प्रकट तें जाणावें असार । आणी गुप्त तें जाणावें सार । गुरुमुखें हा विचार । उमजों लागे ॥ २१ ॥ जें उमजेना तें उमजावें । जें दिसेना तें पाहावें । जें कळेना तें जाणावें । विवेकबळें ॥ २२ ॥ गुप्त तेंचि प्रगटवावें । असाध्य

---

१ प्रथम या ठिकाणीं "सगुण" होतें त्याचें "जाण" केलें आहे हा स. शो. २ मग. ३ वेगळा. ४ संवय.

तैंचि साधावें । कानेंडेंचि अभ्यासावें । सावकास ॥ २३ ॥ वेद [2]विरंची आणि शेष । जेथें सिणले निशेष । तेंचि साधावें विशेष । परब्रह्म तें ॥२४॥ तरी तें कोणेपरी साधावें । तेंचि बोलिलें स्वभावें । अध्यात्मश्रवणें पावावें । परब्रह्म तें ॥ २५ ॥ पृथ्वी नव्हे आप नव्हे । तेज नव्हे वायु नव्हे । वर्णवेक्त[3] ऐसें नव्हे । अव्यक्त तें ॥ २६ ॥ तयास ह्मणावें देव । वरकड लोकांचा स्वभाव । जितुके गाव तितुके देव । जनाकारणें ॥ २७ ॥ ऐसा देवाचा निश्चये जाला । देव निर्गुण प्रत्यया आला । आतां आपणचि आपला । शोध घ्यावा ॥ २८ ॥ माझें शरीर ऐसें म्हणतो । तरी तो जाण देहावेगळाचि तो । मन माझें ऐसें म्हणतो । तरी तो मनहि नव्हे ॥ २९ ॥ पाहातां देहाचा विचार । अवघा तत्वांचा विस्तार । तत्वें तत्व झाडितां सार । आत्माच उरे ॥ ३० ॥ आपणासी ठावचि नाहीं । तेथें पाहाणें नलगे काहीं । तत्वें ठाईंचा ठाईं । विभागून गेलीं ॥ ३१ ॥ बांधली आहे ती गांठोडी । जो कोणी विचारें सोडी । विचार पाहातां ही गांठोडी । आडळेना ॥ ३२ ॥ तत्वांचें गांठोडें शरीर । याचा पाहातां विचार । येक आत्मा निरंतर । आपण नाहीं ॥ ३३ ॥ आपणासी ठावचि नाहीं । जन्ममृत्य कैंचें काई । पाहातां वस्तुचे[4] ठाईं । पापपुण्य नसे ॥ ३४ ॥ पापपुण्य येमयातना । हे निर्गुणीं तों असेना । आपण [5]तोचि तरी जन्ममरणा । ठाव कैंचा ॥ ३५ ॥ देहबुद्धीनें बांधला । तो विवेकें मोकळा केला । देहातीत होतां पावला । मोक्षपद ॥ ३६ ॥ जालें जन्माचें सार्थक । निर्गुण आत्मा आपण येक । परंतु हा विवेक । पाहिलाच पाहावा ॥ ३७ ॥ जागे होतां स्वप्न सरे । विवेक पाहातां दृश्य वोसरे । स्वरूपानुसंधानें तरे । प्राणीमात्र ॥ ३८ ॥ आपणास निवेदावें । आपण विवेकें नुरावें । आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नाव ॥ ३९ ॥ आधीं अध्यात्मश्रवण । मग सद्गुरुपादसेवन । पुढें

---

१ अवघड, कठीण, दुर्बोध. २ ब्रह्मदेव. ३ वर्णव्यक्त. ४ वस्तूच्या, आत्म्याच्या. ५ तोच निर्गुण आत्मा.

आत्मनिवेदन । सद्गुरुप्रसादें ॥ ४० ॥ आत्मनिवेदना उपरी । निखळ वस्तु निरंतरी । आपण आत्मा अंतरीं । बोध जाला ॥ ४१ ॥ त्या ब्रह्मबोधें ब्रह्मचि जाला । संसारखेद तो उडाला । देहो प्रारब्धीं टाकिला । सावकास ॥ ४२ ॥ यासी म्हणिजे आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान । परब्रह्मीं अभिन्न । भक्तचि जाला ॥ ४३ ॥ आतां होणार तें होयेना कां । आणि जाणार तें जायेना कां । तुटली मनांतील आशंका । जन्ममृत्याची ॥४४॥ संसारीं पुंडांवें[1] चुकलें । देवां भक्तां ऐक्य जालें । मुख्य देवास वोळखिलें । सत्संगेंकरूनि ॥ ४५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ब्रह्मपावननाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

निर्गुण आत्मा तो निर्मळ । जैसें आकाश अंतराळ । घनदाट निर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥ १ ॥ जें खंडलेंचि नाहीं अखंड । जें उदंडाहूनि उदंड । जें गगनाहूनि वाडें[2] । आणि सूक्ष्म ॥ २ ॥ जें दिसेना ना भासेना । जें उपजेना ना नासेना । जें येयना ना जायना । परब्रह्म तें ॥ ३ ॥ जें चळेना ना ढळेना । जें तुटेना ना फुटेना । जें रचेना ना खचेना । परब्रह्म तें ॥ ४ ॥ जें सन्मुखचि सर्वकाळ । जें निष्कळंक आणि निखळ । सर्वांतर आकाशपाताळ । व्यापूनि असे ॥ ५ ॥ अविनाश तें ब्रह्म निर्गुण । नासे तें माया सगुण । सगुण आणी निर्गुण । कालवलें ॥ ६ ॥ या कर्दमा[3]चा विचार । करूं जाणती योगेश्वर । जैसें क्षीर आणि नीर । राजहंस निवडिती ॥ ७ ॥ जँड[4] सँबळ[5] पंचभूतिक । त्यामध्यें आत्मा व्यापक । तो नित्यानित्यविवेक । पाहातां कळे ॥ ८ ॥ उसांमध्यें घेईजे रस । येर तें सांडिजे वाकस[6] । तैसा जगामध्यें जगदीश । विवेकें वोळखावा ॥ ९ ॥ रस

---

१ संसारांतील पुंडाई, ओढाताण, येरझारा. २ मोठें. ३ चिखल, मिश्रण. ४ अचेतन. ५ औपाधिक. ६ चोइटी.

नासिवंत पातळ । आत्मा शाश्वत निश्चळ । रस अपूर्ण आत्मा केवळ । परिपूर्ण जाणावा ॥ १० ॥ आत्म्यासारिखें येक असावें । मां तें दृष्टांतासि द्यावें । दृष्टांतमिसें समजावें । कैसें तरी ॥ ११ ॥ ऐसी आत्मस्थिती संचली । तेथें माया कैसी जाली । जैसी आकाशीं वाहिली । झुळुक वायोची ॥ १२ ॥ वायोपासूनि तेज जालें । तेजापासूनि आप निपजलें । आपापासूनि आकारलें । भूमंडळ ॥ १३ ॥ भूमंळापासूनि उत्पत्ती । जीव नेणों जाले किती । परंतु ब्रह्म आदिअंतीं । व्यापूनि आहे ॥ १४ ॥ जें जें कांहीं निर्माण जालें । तें तें अवघेंचि नासलें । परी मुळीं ब्रह्म तें संचलें । जैसें तैसें ॥ १५ ॥ घटापूर्वीं आकाश असे । घटामधें आकाश भासे । घट फुटतां न नासे । आकाश जैसें ॥ १६ ॥ तैसें परब्रह्म केवळ । अचळ आणी अढळ । मधें होत जात सकळ । सचराचर ॥ १७ ॥ जें जें कांहीं निर्माण जालें । तें तें आधींच ब्रह्में व्यापिलें । सर्व नाशतां उरलें । अविनाश ब्रह्म ॥ १८ ॥ ऐसें ब्रह्म अविनाश । तेंचि सेविती ज्ञाते पुरुष । तत्वनिर्शनें आपणास । आपण लाभे ॥ १९ ॥ तत्वें तत्व मेळविलें । त्यासी देह हें नाम ठेविलें । तें जाणते पुरुषीं शोधिलें । तत्वें तत्व ॥ २० ॥ तत्वझाडा निशेष होतां । तेथें निमाली देहअहंता । निर्गुण ब्रह्मीं ऐक्यता । विवेकें जाली ॥२१॥ विवेकें देहाकडे पाहिलें । तों तत्वें तत्व वोसरलें । आपण कांहीं नाहीं आलें । प्रत्ययासी ॥ २२ ॥ आपला आपण शोध घेतां । आपली तों माईक वार्ता । तत्वांतीं उरलें तत्वता । निर्गुण ब्रह्म ॥ २३ ॥ आपणाविण निर्गुण ब्रह्म । हेंचि निवेदनाचें वर्म । तत्वासरिसा गेला भ्रम । मींतूंपणाचा ॥ २४ ॥ मी पाहातां आडळेना । निर्गुण ब्रह्म तें चळेना । आ-

---

१ आत्म्यासारिखी एकादी वस्तु असेल तर तिची उपमा द्यावयाची कीं नाहीं? २ देहाचा विचार करून पाहिलें तर तो केवळ पंचभूतात्मक दिसतो. त्या पंचभौतिक शरीरांतील तत्त्वें तत्त्वाला मिळविलीं तर मग शेष काय उरलें? निर्गुण ब्रह्माशिवाय कांहीं नाहीं.

पण तेंचि परी कळेना । सद्गुरुविण ॥२५॥ सारासार अवघें शोधिलें । तों असार तें निवोन गेलें । पुढें सार तें उरलें । निर्गुण ब्रह्म ॥२६॥ आधीं ब्रह्म निरोपिलें । तेंचि सकळामध्यें व्यापलें । सकळ आवघेंचि नासलें । उरलें तें केवळ ब्रह्म ॥ २७ ॥ होतां विवेकें संव्हार । तेथें निवडे सारासार । आपला आपणासि विचार । ठाई पडे ॥ २८ ॥ आपण कल्पिलें मीपण । मीपण शोधितां नुरे जाण । मीपण गेलियां निर्गुण । आत्मा स्वयें ॥ २९ ॥ जालियां तत्वाचें निर्शन । निर्गुण आत्मा तोचि आपण । कां दाखवावें मीपण । तत्वनिर्शनाउपरी ॥ ३० ॥ तत्वांमध्यें मीपण गेलें । तरी निर्गुण सहजाचि उरलें । सोहंभावें[1] प्रत्यया आलें । आत्मनिवेदन ॥ ३१ ॥ आत्मनिवेदन होतां । देवाभक्तांसी ऐक्यता । साचार[2] भक्त विभक्तता । सांडूनि जाला ॥ ३२ ॥ निर्गुणासी नाहीं जन्ममरण । निर्गुणासी नाहीं पापपुण्य । निर्गुणीं अनन्य होतां आपण । मुक्त जाला ॥ ३३ ॥ तत्वीं वेटाळून घेतला । प्राणी संशयें गुंडाळला । आपणासी आपण भुलला । कोहं[3] ह्मणे ॥ ३४ ॥ तत्वीं गुंतला ह्मणे कोहं । विवेक पाहातां ह्मणे सोहं । अनन्य होतां अहं सोहं । मावळली[4] ॥३५॥ या उपरी उर्वरितें । तोंचि स्वरूप संतें[6] । देहीं असोनि देहातीत । जाणिजे ऐसा ॥ ३६ ॥ संदेहवृत्ति ते न भंगे । ह्मणोनि बोलिलेंचि बोलावें लागे । आह्मासी हें घडलें प्रसंगें । श्रोतीं क्षमा करावें ॥ ३७ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मायोद्भवनिरूपणनाम समास तृतीये ॥ ३ ॥

---

१ तोच मी. २ खराखरा. ३ मी कोण. ४ देहबुद्धि सुटली नाहीं तोंवर " मी कोण " ह्याचें ज्ञान होत नाहीं, विचार करून देहाची अहंता सुटली तर " ब्रह्म तोच मी " असा प्रत्यय येतो आणि त्या ब्रह्मस्वरूपीं हा लीन होऊन अनन्य झाला तर " तो आणि मी " असा निराळा प्रत्यय सुद्धां मावळून जातो. ५ शेष. ६ अक्षयी, त्रिकालाबाधित ब्रह्म.

॥ श्रीराम ॥

कृतायुग सत्रालक्ष अठाविस सहस्त्र। त्रेतायुग बारालक्ष शाहाणौ सहस्त्र । द्वापार आठलक्ष चौसष्टी सहस्त्र । आतां कलयुग ऐका ॥ १ ॥ कलयुग च्यारिलक्ष बतीससहस्त्र । चतुर्युगें त्रेताळिसलक्ष वीससहस्त्र । ऐसीं चतुर्युगें सहस्त्र । तो ब्रह्मयाचा येक दिवस ॥ २ ॥ ऐसे ब्रह्मे सहस्त्र देखा । तेव्हां विष्णूची येक घटिका । विष्णु सहस्त्र होतां ऐका । पळ येक ईश्वराचें ॥ ३ ॥ ईश्वर जाये सहस्त्र वेळ । तें शक्तिचें अर्द्ध पळ । ऐसी संख्या बोलिली सकळ । शास्त्रांतरीं ॥ ४ ॥

चतुर्युगसहस्राणि दिनमेकं पितामहम् ।
पितामहसहस्राणि विष्णोर्घटिकमेवच ॥ १ ॥
विष्णोरेकसहस्राणि पलमेकं महेश्वरम् ।
महेश्वरसहस्राणि शक्तेरर्धं पलं भवेत् ॥ २ ॥

ऐशा अनंत शक्ती होती । अनंत रचना होति जाती । तरी अखंड खंडेना स्थिती । परब्रह्माची ॥ ५ ॥ परब्रह्मासी कैंची स्थिती । परी हे बोलावयाची रिती । वेदश्रुती नेति नेति । परब्रह्मीं ॥ ६ ॥ च्यारि सहस्त्र[1] सातसें साठीं । इतुकी कलयुगाची राहाटी । उरल्या कलयुगाची गोष्टी । ऐसी असे ॥ ७ ॥ च्यारि लक्ष सत्ताविस सहस्त्र । दोनिसें चाळीस संवछर । पुढें [2]अन्योविण्य वर्णसंकर । होणार आहे ॥ ८ ॥ ऐसें रचलें सचराचर । येथें येकाहूनि येक थोर । पाहातां येथीचा विचार । अंत नलगे ॥ ९ ॥ येक ह्मणती विष्णु थोर । येक ह्मणती रुद्र थोर । येक ह्मणती शक्ति थोर । सकळांमधें ॥ १० ॥ ऐसें आपुलालेपरी बोलती । परंतु अवघेंचि नासेल कल्पांतीं । यदृष्टं तं नष्टं[3] हें श्रुती । बोलतसे

---

[1] गतकाली ४७६० ह्मणजे शके १५८१ हें साल येतें. श्रीमत् दासबोधाची रचना कोणत्या शकांत झाली हें जाणण्यास येथें आधार मिळतो. [2] अन्योविन्य, सरसकट. [3] दृश्य तितकें नाशवंत.

२०

॥११॥ आपुलाली उपासना । अभिमान लागला जना । याचा निश्चयो निवडेना । साधुविण ॥ १२ ॥ साधु निश्चय करिती येक । आत्मा सर्वत्र व्यापक । येर हें अवघेंचि माइक । सचराचर ॥ १३ ॥ चित्रीं लिहिली सेना । त्यांत कोण थोर कोण साना । हें तुह्मी विचाराना । आपुले ठाईं ॥ १४ ॥ स्वप्नीं उदंड देखिलें । लाहानथोरहि कल्पिलें । परंतु जागे जालियां जालें । कैसें पाहा ॥ १५ ॥ पाहातां जागृतीचा विचार । कोण लाहान कोण थोर । जाला अवघाचि विस्तार । स्वप्नरचनेचा ॥ १६ ॥ आवघाची माईक विचार । कैचें लाहान कैचें थोर । लाहानथोराचा निर्धार । जाणती ज्ञानी ॥१७॥ जो जन्मासी येऊन गेला । तो मी थोर ह्मणतांच मेला । परी याचा विचार पाहिला । पाहिजे श्रेष्ठीं ॥ १८ ॥ जयांसि जालें आत्मज्ञान । तेचि थोर माहाजन । वेद शास्त्रें पुराण । साधु संत बोलिले ॥ १९ ॥ एवं सकळांमध्यें थोर । तो येकची परमेश्वर । तयामधें हरिहर । होती जाती ॥ २० ॥ तो निर्गुण निराकार । तेथें नाहीं उत्पत्ती विस्तार । स्थानमानाचा विचार । ऐलिकडे ॥ २१ ॥ नावरूप स्थानमान । हा तों आवघाचि अनुमान । तथापी होईल निदान[1] । ब्रह्मप्रळईं ॥ २२ ॥ ब्रह्म प्रळयावेगळें । ब्रह्म नावरूपानिराळें । ब्रह्म कोणी येका काळें । जैसें तैसें ॥ २३ ॥ करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण । तेचि जाणावे ब्रह्मण । ब्रह्मविद ॥ २४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ब्रह्मनिरूपणनाम समास चतुर्थ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोते पुसती ऐसें । माया ब्रह्म तें कैसें । श्रोत्या वक्तयाच्या मिसें ।

---

१ अंत किंवा चिकित्सा यांपैकीं कोणताही अर्थ चालेल. ब्रह्मप्रळयीं या सर्वांचा शेवट होईल असा अर्थ करावा किंवा नांवरूपादि गोष्टी नाशवंत आहेत हें जें आज नुसत्या अनुमानानें ह्मणावयाचें त्याची चिकित्सा किंवा निर्णय; ब्रह्मप्रळयीं होणार आहे.

निरूपण ऐका ॥ १ ॥ ब्रह्म निर्गुण निराकार । माया सगुण साकार । ब्रह्मासि नाहीं पारावार । मायेसि आहे ॥ २ ॥ ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । माया चंचळ चपळ । ब्रह्म निरोपाधी केवळ । माया उपाधिरूपी ॥ ३॥ माया दिसे ब्रह्म दिसेना । माया भासे ब्रह्म भासेना । माया नासे ब्रह्म नासेना । कल्पांतकाळीं ॥ ४ ॥ माया रचे ब्रह्म रचेना । माया खचे ब्रह्म खचेना । माया रुचे ब्रह्म रुचेना । अज्ञानासी ॥ ५ ॥ माया उपजे ब्रह्म उपजेना । माया मरे ब्रह्म मरेना । माया धरे ब्रह्म धरेना । धारणेसी ॥ ६ ॥ माया फुटे ब्रह्म फुटेना । माया तुटे ब्रह्म तुटेना । माया विटे ब्रह्म विटेना । अविनाश तें ॥ ७ ॥ माया विकारी ब्रह्म निर्विकारी । माया सर्व करी ब्रह्म कांहींच न करी । माया नाना रूपें धरी । ब्रह्म तें अरूप ॥८॥ माया पंचभूतिक अनेक । ब्रह्म तें शाश्वत येक । मायाब्रह्माचा विवेक । विवेकी जाणती ॥ ९ ॥ माया लाहान ब्रह्म थोर । माया असार ब्रह्म सार । माया अर्ति[1] पार[2] । ब्रह्मासी नाहीं ॥ १० ॥ सकळ माया विस्तारली । ब्रह्मस्थिति अछयादिली[3] । परी ते निवडूनि घेतली । साधुजनीं ॥ ११ ॥ गोंडाळ सांडून नीर घेइजे । नीर सांडूनि क्षीर सेविजे । माया सांडूनि अनुभविजे । ब्रह्म तैसें ॥ १२ ॥ ब्रह्म आकाशाऐसें निवळ । माया वसुंधरा डहुळ । ब्रह्म सूक्ष्म केवळ । माया स्थूळरूपी ॥ १३ ॥ ब्रह्म तें अप्रत्यक्ष असे । माया ते प्रत्यक्ष दिसे । ब्रह्म तें समचि असे । माया ते विषमरूपी ॥ १४ ॥ माया लक्ष ब्रह्म अलक्ष । माया साक्ष ब्रह्म असाक्ष । मायेमध्यें दोनि पक्ष । ब्रह्मीं पक्षचि नाहीं ॥ १५ ॥ माया पूर्वपक्ष ब्रह्म सिद्धांत । माया असंत[6] ब्रह्म संत[7] । ब्रह्मासि नाहीं करणें हेत । मायेसि आहे ॥ १६ ॥ ब्रह्म अखंड घनदाट । माया पंचभूतिक पोचट । ब्रह्म तें निरंतर निर्घोट । माया ते जुनी

---

१ आकलन करण्याची बुद्धि. (बुद्धीला मायेचें आकलन होतें, ब्रह्माचें होत नाहीं.) २ अलिकडे. ३ अंत, शेवट. ४ मायेच्या विस्तारानें ब्रह्मस्वरूप झांकून गेलें आहे. ५ शेवाळ. ६ अनित्य. ७ नित्य. ८ परिपूर्ण.

जर्जरी ॥ १७ ॥ माया घडे ब्रह्म घडेना । माया पडे ब्रह्म पडेना । माया विघडे ब्रह्म विघडेना । जैसें तैसें ॥ १८ ॥ ब्रह्म असताचि असे। माया निरासितांच निरसे । ब्रह्मास कल्पांत नसे । मायेसि आहे ॥ १९ ॥ माया कठिण ब्रह्म कोमळ । माया अल्प ब्रह्म विशाळ । माया नासे सर्वकाळ । ब्रह्मचि असे ॥ २० ॥ वस्तु नव्हे बोलिजे ऐसी । माया जैसी बोलिजे तैसी । काळ पावेना वस्तुसी । मायेसी झडपी ॥ २१ ॥ नाना रूप नाना रंग । तितुका मायेचा प्रसंग । माया भंगे ब्रह्म अभंग । जैसें तैसें ॥ २२ ॥ आतां असो हा विस्तार । चालत जातें सचराचर। तितुकी माया परमेश्वर । सबाह्यअभ्यंतरीं ॥ २३ ॥ सकळ उपाधीवेगळा । तो परमात्मा निराळा । जळीं असोनि नातळे जळा । आकाश जैसें ॥ २४ ॥ मायाब्रह्माचें विवरण । करितां चुके जन्ममरण । संतांस गेलियां शरण । मोक्ष लाभे ॥ २५ ॥ अरे या संतांचा महिमा । बोलावया नाहीं सीमा । जयांचेनि जगदात्मा । अंतरचि होय ॥ २६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मायाब्रह्मनिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

सृष्टीपूर्वीं ब्रह्म असे । तेथें सृष्टि मुळींच नसे । आतां सृष्टि दिसत असे । ते सत्य किं मिथ्या ॥ १ ॥ तुम्ही सर्वज्ञ गोसांवी । माझी आशंका फेडावी । ऐसा श्रोता विनवी । वक्तयासी ॥ २ ॥ आतां ऐका प्रत्योत्तर । कथेसि व्हावें तत्पर । वक्ता सर्वज्ञ उदार । बोलता जाला ॥ ३ ॥ जीवभूतः सनातन । ऐसें गीतिचें वचन। येणें वाक्यें सत्यपण । सृष्टीस आलें ॥ ४ ॥ यद्दृष्टं तन्नष्टं येणें । वाक्यें सृष्टी मिथ्यापणें । सत्य मिथ्या ऐसें कोणें । निवडावें ॥ ५ ॥ सत्य म्हणों तरी नासे । मिथ्या

---

१ ब्रह्म. २ स्पर्श करित नाहीं. ३ " ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः "; सृष्टीमध्यें जिवरूप जें कांहीं आहे, तें माझाच अंश असून अविनाशी आहे. ४ जें दिसतें तें नासतें.

म्हणों तरी दिसे । आतां जैसें आहे तैसें । बोलिजेल ॥ ६ ॥ सृष्टीमधें बहुजन । अज्ञान आणी सज्ञान । म्हणौनियां समाधान । होत नाहीं ॥ ७ ॥ ऐका अज्ञानाचें मत । सृष्टि आहे ते शाश्वत । देव धर्म तीर्थ व्रत । सत्यचि आहे ॥ ८ ॥ बोले सर्वज्ञाचा राजा । मूर्खस्य प्रतिमा-पूजा । ब्रह्मप्रळयाच्या पैजा । घालूं पाहे ॥ ९ ॥ तवं बोले तो अज्ञान । तरी कां करिसी संध्यास्नान । गुरुभजन तीर्थाटण । कासया फि-रावें ॥ १० ॥

तीर्थे तीर्थे निर्मलं ब्रह्मवृंदं । वृंदे वृंदे तत्त्वचिंतानुवादः ।
वादे वादे जायते तत्त्वबोधः । बोधे बोधे भासते चंद्रचूडः ॥१॥

चंद्रचूडाचें[1] वचन । सद्गुरूचें उपासन । गुरुगीतानिरूपण । बोलिलें हरें ॥ ११ ॥ गुरूसि कैसें भजावें । आधीं तयासि वोळखावें । त्याचें स-माधान घ्यावें । विवेकें स्वयें ॥ १२ ॥

ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं ।
द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यं ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं ।
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ १ ॥

गुरुगीतेचें वचन । ऐसें सद्गुरूचें ध्यान । तेथें सृष्टिमिथ्याभान । उरेल कैचें ॥ १३ ॥ ऐसा सज्ञान बोलिला । सद्गुरु तो वोळखिला । सृष्टि मिथ्या ऐसा केला । निश्चितार्थ ॥ १४ ॥ श्रोता ऐसें न मनी कदा । आ-धीक उठिला वेवादा । ह्मणे कैसारे गोविंदा । अज्ञान ह्मणतोसी ॥१५॥ जीवभूतः सनातन । ऐसें गीतेचें वचन । तयासि तूं अज्ञान । ह्मण-तोसि कैसा ॥ १७ ॥ ऐसा श्रोता आक्षेप करी । विषाद मानिला अं-

---

१ श्रीशंकराचें.

तरीं। याचें प्रश्नोत्तर चतुरीं। सावध परिसावें ॥ १७ ॥ गीतेस बोलिला गोविंद। त्याचा न कळे तुज भेद। ह्मणोनियां वेर्थ खेद। वाहातोसी ॥ १८ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां ॥

माझी विभूति पिंपळ। ह्मणौनि बोलिला गोपाळ। वृक्ष तोडितां तत्काळ। तुटत आहे ॥ १९ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ १ ॥

शस्त्रांचेनि तुटेना। अग्निचेनि जळेना। उदकामध्यें कालवेना। स्वरूप माझें ॥ २० ॥ पिंपळ तुटे शस्त्रानें। पिंपळ जळे पावकानें। पिंपळ कालवे उदकानें। नाशिवंत ॥ २१ ॥ तुटे जळे बुडे बुंडे[1]। आतां ऐक्य कैसें घडे। म्हणोनि हें उजेडे। सद्गुरुमुखें ॥ २२ ॥ इंद्रियाणां मनश्चास्मि। कृष्ण म्हणे मन तो मी। तरी कां आवरावी उर्मी[2]। चंचळ मनाची ॥ २३ ॥ ऐसें कृष्ण कां बोलिला। साधनमार्ग दाखविला। खडे मांडूनि सिकविला। वोनामा जेवीं ॥ २४ ॥ ऐसा आहे वाक्यभेद। सर्व जाणे तो गोविंद। देहेबुद्धीचा वेवाद। कामा नये ॥ २५ ॥ वेद शास्त्र श्रुति स्मृती। तेथें वाक्यभेद पडती। ते सर्वहि निवडती। सद्गुरूचेनि वचनें ॥ २६ ॥ वेदशास्त्रांचें भांडण। शस्त्रें तोडी ऐसा कोण। हें निवडेना साधुविण। कदा कल्पांतीं ॥ २७ ॥ पूर्वपक्ष आणि सिद्धांत। शास्त्रीं बोलिला संकेत। याचा होये निश्चितार्थ। साधुमुखें ॥ २८ ॥ येरवीं वादाचीं उत्तरें। येकाहूनि येक थोरें। बोलों जातां अपारें। वेदशास्त्रीं ॥ २९ ॥ ह्मणोनि वादवेवाद। सांडून कीजे संवाद। तेणें होये ब्रह्मानंद। स्वानुभवें ॥ ३० ॥ येके कल्पनेचे पोटीं। होति

---

१ उडे, २ लहर.

जाती अनंत सृष्टी । तया सृष्टीची गोष्टी । साच केवीं ॥ ३१ ॥ कल्पनेचा केला देव । तेथें जाला दृढ भाव । देवालागीं येतां खेवं । भक्त दुःखें दुःखवला ॥ ३२ ॥ पाषाणाचा देव केला । येके दिवसीं भंगोन गेला । तेणें भक्त दुःखवला । रडे पडे आक्रंदे ॥ ३३ ॥ देव हारपला घरीं । येक देव नेला चोरीं । येक देव दुराचारीं । फोडिला बळें ॥ ३४ ॥ येक देव जापाणिला । येक देव उदकीं टाकिला । येक देव नेऊन घातला । पायातळीं ॥ ३५ ॥ काय सांगों तीर्थमहिमा । मोडूनि गेला दुरात्मा । थोर सत्व होतें तें मा । काय जालें कळेना ॥ ३६ ॥ देव घडिला सोनारीं । देव वोतिला वोतारीं । येक देव घडिला पाथरीं । पाषाणाचा ॥ ३७ ॥ नर्वदागंडिकातीरीं । देव पडिले लक्षवरी । त्यांची संख्या कोण करी । असंख्यात गोटे ॥ ३८ ॥ चक्रतीर्थीं चक्रांकित । देव असती असंख्यात । नाहीं मनीं निश्चितार्थ । येक देव ॥ ३९ ॥ बाण तांदळे तांब्रनाणें । स्फटिक देव्हारां पूजणें । ऐसे देव कोण जाणे । खरे किं खोटे ॥ ४० ॥ देव रोसिमाचा केला । तोहि तुटोनियां गेला । आतां नवा नेम धरिला । मृत्तिकेचा ॥ ४१ ॥ आमचा देव बहु सत्य । आह्मां आकांतीं पावत । पूर्ण करी मनोरथ । सर्वकाळ ॥ ४२ ॥ आतां याचें सत्व गेलें । प्राप्त होतें तें जालें । प्राप्त न वचे पालटिलें । ईश्वराचेनी ॥ ४३ ॥ धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा । तेथें देव कैंचा मूर्खा । भ्रांति पडिली ॥ ४४ ॥ हे आपुली कल्पना । प्राप्तऐसीं फळें जाणा । परी त्या देवाचिया खुणा । वेगळ्याची ॥ ४५ ॥ ह्मणौनि हें मायाभ्रमणें । सृष्टि मिथ्या कोटिगुणें । वेद शास्त्रें पुराणें । ऐसींच वोलती ॥ ४६ ॥ साधुसंत मानुभाव । त्यांचा ऐसाचि अनुभव । पंचभूतातीत देव । सृष्टि मिथ्या ॥ ४७ ॥ सृष्टीपूर्वीं सृष्टि चालतां । सृष्टि आवघी संव्हारतां । शाश्वत देव तत्वता । आदिअंतीं ॥ ४८ ॥ ऐसा सर्वांचा निश्चयो । यदर्थीं नाहीं संशयो ।

१ अपाय. २ भ्रष्ट केला. ३ मग. ४ कृतकर्मानुसार. ५ महानुभाव.

वीतरेक[1] आणि अन्वयो । कल्पनारूप ॥ ४९ ॥ येके कल्पनेचे पोटीं । बोलिजेति अष्ट सृष्टि । तया सृष्टीची गोष्टी । सावध ऐका ॥ ५० ॥ येकी कल्पनेची सृष्टी । दुजी शाब्दिक सृष्टी । तिजी प्रत्यक्ष सृष्टी । जाणती सर्व ॥ ५१ ॥ चौथी चित्रलेपसृष्टी । पांचवी स्वप्नसृष्टी । साहावी गंधर्वसृष्टी । ज्वरसृष्टी सातवी ॥ ५२ ॥ आठवी दृष्टिबंधन । ऐशा अष्ट सृष्टी जाण । यामधें श्रेष्ठ कोण । सत्य मानावी ॥ ५३ ॥ ह्मणोनि सृष्टी नासिवंत । जाणती संत महंत । सगुणीं भजावें निश्चित । निश्चयालागीं ॥ ५४ ॥ सगुणाचेनि आधारें । निर्गुण पाविजे निर्धारें । सारासारविचारें । संतसंगें ॥ ५५ ॥ आतां असों हें बहुत । संतसंगें कळे नेमस्त । येऱ्हवीं चित्त दुश्चित । संशई पडे ॥ ५६ ॥ तव शिष्यें आक्षेपिलें । सृष्टी मिथ्या ऐसें कळलें । परी हें अवघें नाथिलें[2] । तरी दितसें कां ॥ ५७ ॥ दृश्य प्रत्यक्ष दिसतें । ह्मणोन सत्यचि वाटतें । यासि काय करावें तें । सांगा स्वामी ॥ ५८ ॥ याचें प्रत्योत्तर भलें । पुढिले समासीं बोलिलें । श्रोतां श्रवण केलें । पाहिजे पुढें[3] ॥ ५९ ॥ एवं सृष्टी मिथ्या जाण । जाणोनि रक्षावें सगुण । ऐसी हे अनुभवाची खूण । अनुभवी जाणती ॥ ६० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सृष्टिकथननाम समास साहावा ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

ज्ञानें दृश्य मिथ्या जालें । तरी कां पाहिजें भजन केलें । तेणें काये प्राप्त जालें । हें मज निरोपावें ॥ १ ॥ ज्ञानाहूनि श्रेष्ठ असेना । तरी कां पाहिजे उपासना । उपासनेनें जना । काय प्राप्त ॥ २ ॥ मुख्य सार तें निर्गुण । तेथें दिसेचिना सगुण । भजत केलियाचा गुण । मज निरोपावा ॥ ३ ॥ जें समस्त नासिवंत । त्यासि भजावें किंनिमित्य ।

---

१ व्यतिरेक. २ लटकें, मिथ्या. ३ ओव्या ५७, ५८, ५९ ह्या मूळ प्रतींत मागाहून समासांत लिहिल्या आहेत.

सत्य सांडून असत्य । कोणें भजावें ॥ ४ ॥ असत्याचा प्रत्यये आला । तरी मग नेम कां लागला । सत्य सांडून गल्बला । कासया करावा ॥ ५ ॥ निर्गुणानें मोक्ष होतो । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतो । सगुण काय देऊं पाहातो । सांगा स्वामी ॥ ६ ॥ सगुण नासिवंत ऐसें सांगतां । पुन्हा भजन करावें ह्मणतां । तरी काशासाठीं आतां । भजन करूं ॥ ७ ॥ स्वामीचें भिडेनें बोलवेना । येन्हवीं हें कांहींच मानेना । साध्यचि जालियां साधना । कां प्रवर्तावें ॥ ८ ॥ ऐसें श्रोतयाचें बोलणें । शब्द बोले निर्बुजलेपणें । याचें उत्तर ऐकणें । म्हणे वक्ता ॥ ९ ॥ गुरूचें वचनप्रतिपाळण । हें मुख्य परमार्थाचें लक्षण । वचनभंग करितां विलक्षण । सहजेंचि जालें ॥ १० ॥ म्हणोनि आज्ञेसि वंदावें । सगुणभजन मानावें । श्रोता म्हणे हें देवें । कां प्रयोजिलें ॥११॥ काय मानिला उपकार । कोण जाला साक्षात्कार । किंवा प्रारब्धाचें अक्षर[1] । पुसिलें देवें ॥ १२ ॥ होणार हें तों पालटेना । भजनें काय करावें जना । हें तों पाहातां अनुमाना । कांहींच नये ॥१३॥ स्वमीची आज्ञा प्रमाण । कोण करील अप्रमाण । परंतु याचा काय गुण । मज निरोपावा ॥ १४ ॥ वक्ता म्हणे सावधपणें । सांग ज्ञानाचीं लक्षणें । तुज कांहीं लागे करणें । किंवा नाहीं ॥ १५ ॥ करणें लागे भोजन । करणें लागे उदकप्राशन । मळमूत्रत्याग लक्षण । तेंहि सुटेना ॥ १६ ॥ जनाचें समाधान राहावें । आपुलें पारिखें वोळखावें । आणि भजनचि मोडावें । हें कोण ज्ञान ॥ १७ ॥ ज्ञानविवेकें मिथ्या जालें । परंतु अवघें नाहीं टाकिलें । तरी मग भजनेंचि काय केलें । सांग बापा ॥ १८ ॥ साहेबासें[2] लोटांगणीं जावें । नीचा सारिखें व्हावें । आणि देवास न मनावें । हें कोण ज्ञान ॥ १९ ॥ हरीहर ब्रह्मादिक । हे जयाचे आज्ञाधारक । तूं येक मानवी रंक । भजेसिना तरी काय गेलें ॥ २० ॥ आमुचे कुळीं रघुनाथ ।

---

१ देवाचें भजन केलें तरी प्रारब्धीं जें लिहिलेलें असेल तें थोडेंच पुसलें जाणार आहे. २ धन्याला, यजमानाला.

रघुनाथें आमुचा परमार्थ । जो समर्थाचाहि समर्थ । देवां सोडविता ॥ २१ ॥ त्याचे आम्ही सेवकजन । सेवेकरितां[1] जालें ज्ञान । तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ॥ २२ ॥ गुरु सांगती सारासार । त्यास कैसें म्हणावें असार । तुज काय सांगणें विचार । शाहाणे जाणती ॥ २३ ॥ समर्थाचे मनीचें तुटे । तेंचि जाणावें अदृष्ट[2] खोटें । राज्यपदापासून करंटें । चेवलें जैसें ॥ २४ ॥ मी थोर वाटे मनीं । तो नव्हे ब्रह्मज्ञानी । विचार पाहातां देहाभिमानी । प्रत्यक्ष दिसे ॥ २५ ॥ वस्तुभजन करीना । ना न करी ऐसेंही म्हणेना । तरी हे जाणावी कल्पना । दडोन[3] राहिली ॥ २६ ॥ ना तें ज्ञान ना तें भजन । उगाचि आला देहाभिमान । येथें नाहीं किं अनुमान । प्रत्यय तुझा ॥ २७ ॥ तरी आतां ऐसें न करावें । रघुनाथभजनीं लागावें । तेणेंचि ज्ञान बोलावें । चळेना ऐसें ॥ २८ ॥ करी दुर्जनाचा संव्हार । भक्तजनासी आधार । ऐसा हा तों चमत्कार । रोकडा चाले ॥ २९ ॥ मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघेंचि नासोन जातें । कृपा केलियां रघुनाथें । प्रचित येते ॥ ३० ॥ रघुनाथभजनें ज्ञान जालें । रघुनाथभजनें महत्व वाढलें । म्हणौनियां तुवां केलें । पाहिजे आधीं ॥ ३१ ॥ हें तों आहे सप्रचित । आणी तुज वाटेना प्रचित । साक्षात्कारें नेमस्त । प्रत्ययो करावा ॥ ३२ ॥ रघुनाथ स्मरोनि कार्य करावें । तें तत्काळचि सिद्धी पावे । कर्ता राम हें असावें । अभ्यांतरीं ॥ ३३ ॥ कर्ता राम मी नव्हे आपण । ऐसें सगुणानिवेदन । निर्गुणीं तें अनन्य । निर्गुणचि होइजे ॥ ३४ ॥ मी कर्ता ऐसें म्हणतां । कांहींच घडेना सर्वथा । प्रचित पाहासी तरी आतां । सीघ्रचि पाहे ॥ ३५ ॥ मी कर्ता ऐसें म्हणसी । तेणें तूं कष्टी होसी ।

---

१ सेवेपासून, सेवा केली म्हणून. २ नशीब. ३ निराकार ब्रह्माची उपासना करित नाहीं, परंतु करित नाहीं असेंही म्हणत नाहीं, तेव्हां आतां याला काय म्हणावें ? संशयरहित ज्ञान याला झालें नाहीं, अजून मनांत कल्पना लपून बसली आहे असेंच म्हणावयाचें.

राम कर्ता म्हणतां पावसी । येश कीर्ती प्रताप ॥ ३६ ॥ येके भावनेसाठीं । देवासीं पडे तुटी । कां ते होये कृपादृष्टी । देव कर्ता भावितां ॥ ३७ ॥ आपण आहे दों दिसांचा । आणी देव बहुतां काळांचा । आपण थोडे वोळखिचा । देवासि त्रैलोक्य जाणे ॥ ३८ ॥ याकारणें रघुनाथभजन । त्यासि मानिती बहुत जन । ब्रह्मादिक आदिकरून । रामभजनीं तत्पर ॥ ३९ ॥ ज्ञानबळें उपासना । आम्ही भक्त जरी मानूं ना । तरी या दोषाच्या पतना । पावों अभक्तपणें ॥ ४० ॥ देव उपेक्षी थोरपणें । तरी मग त्याचें तो जाणे । अप्रमाण तें श्लाध्यवाणें । नव्हे किं श्रेष्ठा ॥ ४१ ॥ देहास लागली उपासना । आपण विवेकें उरेना । ऐसी स्थिति सज्जना । अंतरींची ॥ ४२ ॥ सकळ मिथ्या होऊन जातें । हें रामभजनें कळों येतें । दृश्य ज्ञानियांचेनि मतें । स्वप्न जैसें ॥ ४३ ॥ मिथ्या स्वप्नविवंचना । तैसी सृष्टीची रचना । दृश्य मिथ्या साधुजना । कळों आलें ॥ ४४ ॥ आक्षेप जाला श्रोतयांसी । मिथ्या तरी कां दिसतें आम्हांसी । याचें उत्तर पुढिले समासीं । बोलिलें असे ॥ ४५ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सगुणभजननाम समास ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां श्रोतीं पुसिलें होतें । दृश्य मिथ्या तरी कां दिसतें । याचें उत्तर बोलिजेल तें । सावध ऐका ॥ १ ॥ देखिलें तें सत्यचि मानावें । हें ज्ञात्याचें देखणें नव्हे । जड मूढ अज्ञान जीवें । हें सत्य मानिजे ॥२॥ येक्या देखिल्यासाठीं । लटिक्या कराव्या ग्रंथकोटी । संतांमहंतांच्या गोष्टी त्याहि मिथ्या मानाव्या ॥ ३ ॥ माझें दिसतें हेंचि खरें । येथें चालेना दुसरें । ऐसिया संशयाच्या भरें । भरोंचि नये ॥ ४ ॥ मृगें देखिलें

१ देह आहे तोंवर उपासना लागलीच आहे, परंतु विवेक करून आपण मात्र उरत नाहीं. (अहंकार सोडतो.)

मृगजळ । तेथें धावतें बेरळ । जळ नव्हे मिथ्या सकळ । त्या पशूस कोणें ह्मणावें ॥ ५ ॥ रात्रौ स्वप्न देखिलें । बहुत द्रव्य सांपडलें । बहुत जनांसि वेवारिलें । तें खरें कैसेनि मानावें ॥ ६ ॥ कुशळ चितारी विचित्र । तेणें निर्माण केलें चित्र । देखतां उठे प्रीति मात्र । परंतु तेथें मृत्तिका ॥ ७ ॥ नाना वनिता हस्ति घोडे । रात्रौ देखतां मन बुडे । दिवसा पाहातां कातडें । कंटाळवाणें ॥ ८ ॥ काष्टी पाषाणी पुतळ्या । नाना ठैकारें निर्मिल्या । परम सुंदर वाटल्या । परंतु तेथें पाषाण ॥ ९ ॥ नाना गोपुरीं पुतळ्या असती । वक्रांगें वक्रदृष्टीं पाहाती । लाघव देखतां भरे वृत्ती । परंतु तेथें त्रिभांग ॥ १० ॥ खेळतां नेटके दशावतारी । तेथें येती सुंदर नारी । नेत्र मोडिती कळाकुंसरी । परंतु अवघे घटिंगण ॥ ११ ॥ सृष्टी बहुरंगी असत्य । बहुरूपाचें हें कृत्य । तुज वाटे दृश्य सत्य । परी हे जाण अविद्या ॥ १२ ॥ मिथ्या साचासारिखें देखिलें । परि तें पाहिजे विचारिलें । दृष्टि तरळतां भासलें । तें साच कैसें मानावें ॥ १३ ॥ वरी पाहातां पालथें आकाश । उदकीं पाहातां उताणें आकाश । मध्यें चांदिण्याहि प्रकाश । परी तें अवघें मिथ्या ॥ १४ ॥ नृपतीनें चितारी आणिले । ज्याचे त्याऐसे पुतळे केले । पाहातां तेचि ऐसे गमले । परी अवघे माईक ॥ १५ ॥ नेत्रीं कांहीं बाहोलि नसे । जेव्हां जें पाहावें तेव्हां तें भासे । डोळां प्रतिबिंब दिसे । तें साच कैसेनी ॥ १६ ॥ जितुके बुडबुडे उठती । तितुक्यांमधें रूपें दिसती । क्षणामधें फुटोनि जाती । रूपें मिथ्या ॥ १७ ॥ लघुदर्पणें दोनि च्यारी हातीं । तितुकीं मुखें प्रतिबिंबती । परी तें मिथ्या आदिअंतीं । येकाचि मुख ॥ १८ ॥ नदीतीरें भार जातां । दुसरा भार दिसे पालथा । कां पडसाँदाचा अवचितां । गजर उठे ॥ १९ ॥ वा-

---

१ वेडें, भ्रमिष्ट. २ वेव्हारिलें, व्यवहार केला. ३ मनोहर. ४ देवालयाच्या पुढील दरवाज्यावर जे सजले असतात ते. ५ चुना, वाळु, ताग यांचा कर्दम. ६ दशावतारांचीं नाटकें. ७ प्रतिध्वनि.

पीसरोवराचें तीर । तेथें पशु पक्षी नर वानर । नाना पात्रें वृक्षविस्तार । दिसे दोहीं सर्वां ॥ २० ॥ येक शस्त्र झाडूं जातां । दोनि दिसती तत्वता । नाना तंतु टणत्कारितां । द्विधा भासती ॥ २१ ॥ कां ते दर्पणाचे मंदिरीं । बैसली सभा दिसे दुसरी । बहुत दीपांचिये हारीं । बहुत छ्याया दिसती ॥ २२ ॥ ऐसें हें बहुविध असे । साचासारिखेंचि दिसे । पारि हें सत्य ह्मणोनि कैसें । विश्वासावें ॥ २३ ॥ माया मिथ्या बाजीगॅरी । दिसे साचाचिये परी । परी हे जाणत्यानें खरी । मानूंचि नये कीं ॥ २४ ॥ लटिकें साचाऐसें भावावें । तरी पारखी कासया असावें । येवं ये अविद्येचे यांत्रें । ऐसेचि असती ॥ २५ ॥ मनुष्यांची बाजीगरी । बहुत जनास वाटे खरी । सेवट पाहातां निर्धारीं । मिथ्या होये ॥२६॥ तैसीच मॉव राक्षेसांची । देवांसहि वाटे साची । पंचवटिकेसि मृगाची । पाठी घेतली रामें ॥ २७ ॥ पूर्वे काया पालटिती । येकाचेंचि बहुत होती । रॅक्तबिंदींच जन्मती । रजनीचर ॥ २८ ॥ नाना पदार्थ फळेंचि जाले । द्वारकेमधें प्रवेशले । कृष्णें दैत्य किती वधिले । कपटरूपी ॥ २९ ॥ कैसें कपट रावणाचें । सिर केलें मावेचें । काळनेमीच्या आश्रमाचें । अपूर्व कैसें ॥ ३० ॥ नाना दैत्य कपटमती । जे देवांसहि नाटोपती । मग निर्माण होऊन शक्ती । संव्हार केला ॥ ३१ ॥ ऐसी राक्षेसांची माव । जाणों न सकती देव । कपटविद्येचें लाघव । अवटित ज्यांचें ॥ ३२ ॥ मनुष्यांची बाजीगरी । राक्षसांची चोडंवॅरी । भगवंताची नाना परी । विचित्र माया ॥ ३३ ॥ हे साचासारिखीच दिसे । विचारितांच नसे । मिथ्याचि आभासे । निरंतर पाहातां ॥ ३४ ॥ साच ह्मणावी तरी हे नासे । मिथ्या ह्मणावी तरी हे दिसे । दोहीं पदार्थी अविश्वासे । सांगतां मन ॥ ३५ ॥ परंतु हें नव्हे साचार । मायेचा मिथ्या विचार । दिसतें हें स्वप्नाकार । जाण बापा ॥ ३६ ॥

---

१ कांठ, किनारा. २ गारुडविद्या. ३ प्राप्ती, कृती. ४ माया, कपट. ५ रक्तबिंद्वीं ६ गारुडविद्या.

तथापी असो तुजला । भासचि सत्य वाटला । तरी येथें चुका पडिला । ऐक बापा ॥ ३७ ॥ दृश्यभास अविद्यात्मक । तुझाहि देहो तदात्मक । ह्मणौनि हा अविवेक । तेथें संचरला ॥ ३८ ॥ दृष्टीनें दृश्य देखिलें । मन भासावरी बैसलें । तरी तें लिंगदेह जालें । अविद्यात्मक ॥ ३९ ॥ अविद्येनें अविद्या देखिली । ह्मणोनि गोष्टि विश्वासली । तुझी काया अवघी संचली । अविद्येची ॥ ४० ॥ तेचि काया मी आपण । हें देहबुद्धीचें लक्षण । येणेंकरितां जालें प्रमाण । दृश्य आघवें ॥४१॥ इकडे सत्य मानिला देहो । तिकडे दृश्य सत्य हा निर्वाहो । दोहींमधें माहा संदेहो । पैसावला बळें ॥४२॥ देहबुद्धि केली बळकट । आणी ब्रह्म पाहों गेला धीट । तों दृश्यानें रुधिली वाट । परब्रह्माची ॥ ४३ ॥ तेथें साच मानी दृश्याला । निश्चयचि बाणोनि गेला । पाहा हो केवढा चुका पडिला । अकस्मात ॥ ४४ ॥ आतां असो हें बोलणें । ब्रह्म न पविजे मीपणें । देहबुद्धीचीं लक्षणें । दृश्य भाविती ॥ ४५ ॥ अस्तेंचा देहीं मांषाचा डोळा । पाहेन ह्मणे ब्रह्माचा गोळा । तो ज्ञाता नव्हे आंधळा । केवळ मूर्ख ॥ ४६ ॥ दृष्टीसी दिसे मनासी भासे । तितुकें काळांतरीं नासे । ह्मणोनि दृश्यातीत असे । परब्रह्म तें ॥ ४७ ॥ परब्रह्म तें शाश्वत । माया तेचि अशाश्वत । ऐसा बोलिला निश्चितार्थ । नाना शास्त्रीं ॥४८॥ आतां पुढें निरूपण । देहबुद्धीचें लक्षण । चुका पडिला तो मी कोण । बोलिलें असे ॥ ४९ ॥ मी कोण हें जाणावें । मीपण त्यागूनि अनन्य व्हावें । मग समाधान तें स्वभावें । आंगीं बाणे ॥ ५० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दृश्यनिरसननाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

---

१ दृश्य हें अविद्यात्मक व तुझा देहही अविद्यात्मकच, तेव्हां अर्थात् अविद्यात्मक तुझ्या शरिराला (आणि शरीर ह्मणजेच मी अशी तुझी बुद्धि असल्याकारणानें तुला) अविद्यात्मक असें हें दृश्य जगत् खरें वाटावें हें साहजिकच आहे. २ अस्थीच्या, हाडाच्या. ३ मांसाचा. ४ स, शो. ही ओवी मागाहून लिहिलेली आहे.

॥ श्रीराम ॥

गुप्त आहे उदंड धन । काय जाणती सेवक जन । तयांस आहे तें ज्ञान । बाह्याकाराचें ॥ १ ॥ गुप्त ठेविले उदंड अर्थ । आणी प्रगट दिसती पदार्थ । शाहाणे शोधिती स्वार्थ । अंतरीं असे ॥ २ ॥ तैसें दृश्य हें माईक । पाहात असती सकळ लोक । परी जयांस ठाउका विवेक । ते तैदनंतर जाणती ॥ ३ ॥ द्रव्य ठेऊन जळ सोडिलें । लोक ह्मणती सरोवर भरलें । तयाचें अभ्यांतर कळलें । समर्थ जनासी ॥ ४ ॥ तैसें ज्ञाते ते समर्थ । तेंहिं वोळखिला परमार्थ । इतर ते करिती स्वार्थ । दृश्य पदार्थाचा ॥ ५ ॥ कावाडी वाहाती कावाड । श्रेष्ठ भोगिती रत्नें जाड । हें जयाचें तयास गोड । कर्मयोगें ॥ ६ ॥ येक काष्ठस्वार्थ करिती । येक शुंभा येकवाटिती । तैसे नव्हेत किं नृपति । सारभोक्ते ॥ ७ ॥ जयांस आहे विचार । ते सुकासनीं जाले स्वार । इतर जवळिल भार । वाहाताचि मेले ॥ ८ ॥ येक दिव्यान्नें भक्षिती । येक विष्टा सावडिती । आपण वर्तल्याचा घेती । साभिमान ॥ ९ ॥ सार सेविजे श्रेष्ठीं । असार घेयिजे वृथापृष्टीं । साराअसाराची गोष्टी । सज्ञान जाणती ॥ १० ॥ गुप्त परीस चिंतामणी । प्रगट खडे कांचमणी । गुप्त हेमरत्नखाणी । प्रगट पाषाण मृतिका ॥ ११ ॥ अव्हांशंख अव्हावेल । गुप्त वनस्पति अमोल । येरंड धोत्रे बहुसाल । प्रगट सिंपी ॥ १२ ॥ कोठें दिसेना कल्पतरु । उदंड सेरांचा विस्तारु । पाहातां नाहीं मळियाँगरु । बोरि बाभळा उदंडी ॥ १३ ॥ कामधेनु जाणिजे इंद्रें । सृष्टींत उदंड खिल्लारें । महद्भाग्य भोगिजे नृपवरें । इतर कर्मानुसार ॥ १४ ॥ नाना व्यापार करिती जन । आवघेचि ह्मणती सकांचन । परंतु कुबेराचें महिमान । कोणासीचि नये ॥ १५ ॥ तैसा ज्ञानी योगे-

---

१ तदंतर. २ गोवऱ्या. ३ सुखासनीं. ४ वृथापुष्ट, आळशी, निरुद्योगी. ५ दक्षिणावर्ति शंख. ६ दक्षिणावर्ति वेल. ७ मलयागिरी चंदन.

श्वर । गुप्तार्थलाभाचा ईश्वर । इतर ते पोटाचें किंकरें[1] । नाना मतें धुंडिती ॥ १६ ॥ तस्मात सार तें दिसेना । आणी असार तें दिसे जना । सारासारविवंचना । साधु जाणती ॥ १७ ॥ इतरांस हें काय सांगणें । खरें खोटें कोण जाणे । साधुसंतांचिये खुणे । साधुसंत जाणती ॥१८॥ दिसेना जें गुप्तधन । तयासि करणें लागे अंजनें[2] । गुप्त परमात्मा सज्जन— । संगतीं शोधावा ॥ १९ ॥ रायाचे सन्निध होतां । सहजचि लाभे श्रीमंतता । तैसा हा सत्संग धरितां । सद्वस्तु लाभे ॥ २० ॥ सद्वस्तूस लाभे सद्वस्तु । अव्यावेस्तास अव्यावेस्तु । पाहातां प्रशस्तास प्रशस्तु । विचार लाभे ॥ २१ ॥ ह्मणौनि हें दृश्यजातें[3] । आवघेंचि आहे अशाश्वत । परमात्मा अच्युत अनंत । तो या दृश्यावेगळा ॥२२॥ दृश्यावेगळा दृश्याअंतरीं । सर्वात्मा तो सचराचरीं । विचार पाहातां अंतरीं । निश्चये बाणे ॥ २३ ॥ संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां । जनामध्यें सार्थकता । विचारेंचि [4]होये ॥ २४ ॥ हें प्रचितीचें बोलणें । विवेकें प्रचित पाहाणें । प्रचित पाहे ते शाहाणे । अन्यथा नव्हे ॥ २५ ॥ सप्रचित आणी अनुमान । उधार आणी रोकडें धन । मानसपूजा प्रत्यक्ष दर्शन । यास महदांतर ॥ २६ ॥ पुढें जन्मांतरीं होणार । हा तों अवघाच उधार । तैसा नव्हे सारासार । तत्काळ लाभे ॥ २७ ॥ तत्काळचि लाभ होतो । प्राणी संसारीं सुटतो । संशय अवघाचि तुटतो । जन्ममरणाचा ॥ २८ ॥ याचि जन्में येणेंचि काळें । संसारीं होइजे निराळें । मोक्ष पाविजे निश्चळें । स्वरूपाकारें ॥ २९ ॥ ये गोष्टीस करी अनुमान । तो सिद्धचि पावेल पतन । मिथ्या वदे त्यास आण । उपासनेची ॥ ३० ॥ हें येथार्थचि आहे बोलणें ।

---

१ दास, सेवक. २ डोळ्याचें औषध. ३ अखिल दृश्य पदार्थ. ४ येथून शेवटपर्यंतच्या ओव्या अनेकदां वाचून मनन करण्यासारख्या आहेत. सारासारविचारानें सार्थकता करावी, ह्याच जन्मांत-नव्हे ह्याच क्षणाला विवेकानें मुक्ती प्राप्त करून घ्यावी असा उपदेश, उपासनेची शपथ घेऊन, श्रीसमर्थ येथें करित आहेत.

विवेकें सीघ्राचि मुक्त होणें । असोनी कांहींच नसणें । जनामधें ॥ ३१ ॥ देवपद आहे निर्गुण । देवपदीं अनन्यपण । हाचि अर्थ पाहातां पूर्ण । समाधान बाणे ॥ ३२ ॥ देहींच विदेह होणें । करून कांहींच न करणें । जीवन्मुक्तांचीं लक्षणें । जीवन्मुक्त जाणे ॥ ३३ ॥ येरवीं हें खरें न वटे । अनुमानेंचि संदेह वाटे । संदेहाचें मूळ तुटे । सद्गुरुवचनें ॥ ३४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सारबोधननाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

समाधान पुसतां कांहीं । ह्मणती बोलिजे ऐसें नाहीं । तरी तें कैसें आहे सर्वही । निरोपावें ॥ १ ॥ मुक्यानें गूळ खादला । गोडी नये सांगाव्याला । याचा अभिप्राव मजला । निरोपण कीजे ॥ २ ॥ अनुभवहि पुसों जातां । ह्मणती नये कि सांगतां । कोणापासीं पुसों आतां । समाधान ॥ ३ ॥ जे ते अगम्य सांगती । नये माझिये प्रचिती । विचार बैसे माझे चित्तीं । ऐसें करावें ॥ ४ ॥ ऐसें श्रोतयाचें उत्तर । याचें कैसें प्रत्योत्तर । निरोपिजेल तत्पर । होऊन ऐका ॥ ५ ॥ जें समाधानाचें स्थळ । कि तो अनुभवचि केवळ । तें स्वरूप प्रांजळ । बोलोन दाऊं ॥ ६ ॥ जें बोलास आकळेना । बोलिल्याविणही कळेना । जयासी कल्पितां कल्पना । हिंपुटी[२] होये ॥ ७ ॥ तें जाणावें परब्रह्म । जें वेदांचें गुह्य परम । धरितां संतसमागम । सर्वहि कळे ॥ ८ ॥ तेंचि आतां सांगिजेल । जें समाधान सखोल । ऐक अनुभवाचे बोल । अनुर्वाच्य वस्तु ॥ ९ ॥ सांगतां नये तें सांगणें । गोडी कळाया गूळ देणें । ऐसें हें सद्गुरुविणें । होणार नाहीं ॥ १० ॥ सद्गुरुकृपा कळे त्यासी । जो शोधील आपणासी । पुढें कळे अनुभवासी । आपेंआप वस्तु

---

१ निर्गुण अशा ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं अनन्य व्हावयाचें, एवढाच जरी विचार कळला तरी समाधान आहे. सद्गुरूपासूनच हा विचार समजावून घेतला पाहिजे. २ कष्टी.

॥ ११ ॥ दृढ करूनियां बुद्धी । आधीं ध्यावी आपशुद्धी । तेणें लागे समधी । अकस्मात ॥ १२ ॥ आपलें मूळ बरें शोधितां । आपली तों माईक वार्ता । पुढें वस्तुच तत्वता । समाधान ॥ १३ ॥ आत्मा आहे सर्वसाक्षी । हें बोलिजे पूर्वपक्षीं । जो कोणी सिद्धांत लक्षी । तोचि सिद्ध ॥ १४ ॥ सिद्धांतवस्तु लक्षूं जातां । सर्वसाक्षी ते अवस्ता । आत्मा तीहून पर्ता । अवस्तातीत[1] ॥ १५ ॥ पदार्थज्ञान जेव्हां सरे । दृष्टा द्रष्टेपणें नुरे[2] । ते समईं उतरे । फुंज मीपणाचा ॥ १६ ॥ जेथें मु-राळें मीपण । तेंचि अनुभवाची खूण । अनुर्वाच्य समाधान । याका-रणें बोलिजे[3] ॥ १७ ॥ अत्यंत विचाराचे बोल । तरी ते माईक फोल । शब्द सबाह्य सखोल । अर्थचि आवघा ॥ १८ ॥ शब्दाकरितां कळे अर्थ । अर्थ पाहातां शब्द वेर्थ । शब्द सांगे तें येथार्थ । परी आंपण मिथ्या ॥ १९ ॥ शब्दाकरितां[4] वस्तु भासे । वस्तु पाहातां शब्द नासे । शब्द फोल अर्थ असे । घनवटपणें ॥ २० ॥ भुंसाकरितां[5] धान्य नि-पजे । धान्ये घेऊन भूंस टाकिजे । तैसें शब्द भूंस जाणिजे । अर्थ धान्य ॥ २१ ॥ पोचटामधें घनवट । घनवटीं उडे पोचट । तैसा शब्द हा फलगट । परब्रह्मीं ॥ २२ ॥ शब्द बोलोनि राहे । अर्थ शब्दा-

---

१ ब्रह्म पाहूं गेलें असतां सर्वसाक्षी अवस्था प्राप्त होते आणि ब्रह्म हें त्या अवस्थेच्या पलिकडे आहे, तें अवस्थातीत आहे. तेव्हां ब्रह्म हें सर्वसाक्षी आहे हें ह्मणणें बरोबर नाहीं; हें ह्मणणें पूर्वपक्षांतलें ह्मणजे मिथ्या, लटकें आहे. २ आपण ब्रह्म पाहणारे आहोंत असें ह्मटलें ह्मणजे आपल्यापासून ब्रह्म वेगळें पडतें; तेव्हां पाहणारा हा पाहाणारा ह्मणून उरला न पाहिजे आणि असें झालें ह्मणजे मीपणाचा अभिमान गळून जातो. ३ जोंपर्यंत अहंभाव आहे तोंपर्यंत ब्रह्मसाक्षात्कार होत नाहीं. अहंभाव नाहींसा होणें हीच अनुभवाची खूण आहे आणि माझा मीपणाच जर नाहींसा झाला तर ब्रह्मस्वरूप हें असें आहे आणि तसें आहे हें बोलणार कोण आणि कसें ? म्हणून ब्रह्म हें अनिर्वाच्य ह्मटलें आहे. ४ पासून, मुळें, योगानें. ५ शब्द हे स्वतः.

पूर्वींच आहे । याकारणें न साहे । उपमा तया अर्थासी ॥ २३ ॥ भूंस सांडून कण घ्यावा । तैसा वाच्यांश त्यजावा । कण लक्ष्यांश लक्षावा । शुद्ध स्वानुभवें ॥ २४ ॥ दृश्यावेगळें बोलिजे । त्यासी वाच्यांश ह्मणिजे । त्याचा अर्थ तो जाणिजे । शुद्ध लक्ष्यांश ॥ २५ ॥ ऐसा जो शुद्ध लक्ष्यांश । तोचि जाणावा पूर्वपक्ष । स्वानुभव तो अलक्ष । लक्षिला न वचे ॥ २६ ॥ जेथें गाळून सांडिलें नभा । जो अनुभवाचा गाभा । ऐसा तोहि उभा । कल्पित केलों ॥ २७ ॥ मिथ्या कल्पनेपासूनि जाला । खरेंपण कैंचें असेल त्याला । ह्मणौनि तेथें अनुभवाला । ठावचि नाहीं ॥ २८ ॥ दुजेविण अनुभव । हें बोलणेंचि तों वाव । याकारणें नाहीं ठाव । अनुभवासी ॥ २९ ॥ अनुभवें त्रिपुटी उपजे । अद्वैतीं द्वैतचि लाजे । ह्मणौनि बोलणें साजे । अनुर्वाच्य ॥ ३० ॥ दिवसरजनीचें परमित्यें । करावया मूळ आदित्य । तो आदित्य गेलियां उर्वरित । त्यासी काये ह्मणावें ॥ ३१ ॥ शब्दमौन्याचा विचार । व्हावया मूळ वोंकार । तो वोंकार गेलिया उच्चार । कैसा करावा ॥ ३२ ॥ अनुभव आणि अनुभविता । सकळ ये मायेचि करितां । ते माया मुळीं नस्तां । त्यासी कायें ह्मणावें ॥ ६३ ॥ वस्तु येक आपण येक । ऐसी अस्ती वेगळिक । तरि अनुभवाचा विवेक । बोलों येता सुखें ॥ ३४ ॥ वेगळेपणाची

---

१ शब्दाला भुंसाची व अर्थाला धान्याची उपमा दिली खरी परंतु ही उपमा पूर्ण लागू पडत नाहीं, कारण शब्दानें व्यक्त होणारा पदार्थ शब्दापूर्वींच असतो, तसें भुंसापूर्वीं धान्य नसतें. २ दृश्यावेगळें जें ब्रह्म त्यासंबंधानें जें बोलणें तो वाच्यांश, त्या बोलण्याचा अर्थ तो लक्ष्यांश आणि तो लक्ष्यांश देखील पूर्वपक्षांतच येतो. ३ ब्रह्मस्वरूपाचा बोध होण्यासाठीं नेहमीं गगनाची उपमा देतात, पण तें गगन देखील ज्याच्या ठिकाणीं गळून पडतें ह्मणजे ज्यास गगनाची देखील उपमा पूर्ण लागू पडत नाहीं असें जें केवळ अनुभवरूप ब्रह्मस्वरूप त्यासंबंधानें कल्पना करून जर कांहीं निर्णय केला तर तो खरा कोठून असणार ? ४ अनुभविता, अनुभाव्य व अनुभव अशी त्रिपुटी. ५ परिमिति, मर्यादा. ६ शिल्लक, बाकी, शेष.

माता । ते लटिके वंधेची सुता । ह्मणोनियां अभिन्नता । मुळींच आहे ॥ ३५ ॥ अजन्मा होता निजेला । तेणें स्वप्नीं स्वप्न देखिला । सद्गुरूस शरण गेला । संसारदुःखें ॥ ३६ ॥ सद्गुरुकृपेस्तव । जाला संसार वाव । ज्ञान जालिया ठाव । पुसे अज्ञानाचा ॥ ३७ ॥ आहे तितुकें नाहीं जालें । नाहीं नाहींपणें निमालें । आहे नाहीं जाऊन उरलें । नसोन कांहीं ॥ ३८ ॥ सुन्यत्वातीत शुद्धज्ञान । तेणें जालें समाधान । ऐक्यरूपें अभिन्न । सहजस्थिती ॥ ३९ ॥ अद्वैतनिरोपण होतां । निमाली द्वैताची वार्ता । ज्ञानचर्चा बोलों जातां । जागृती आली ॥ ४० ॥ श्रोता व्हावें सावधान । अर्थीं घालावें मन । खुणे पावतां समाधान । अंतरीं कळे ॥ ४१ ॥ तेणें जितुकें ज्ञान कथिलें । तितुकें स्वप्नावारीं गेलें । अनुर्वाच्य सुख उरलें । शव्दातीत ॥ ४२ ॥ तेथें शव्देंविण ऐक्यता । अनुभव ना अनुभविता । ऐसा निवांत[3] तो मागुता । जागृती आला ॥ ४३ ॥ तेणें स्वप्नीं स्वप्न देखिला । जागा होऊनि जागृती आला[4] । तेथें शव्द कुंठित जाला । अंत नलगे ॥ ४४ ॥ या निरूपणाचें मूळ । केलेंचि करूं प्रांजळ । तेणें अंतरीं निवळ । समाधान कळे ॥ ४५ ॥ तव शि-

---

१ ज्या मायेपासून भिन्नभाव निर्माण झाला ती मायाच मुळीं वंध्यासुतेप्रमाणें लटकी आहे. २ कोणी एक मनुष्य संसाराला त्रासून सद्गुरूस शरण गेला; तेणेंकरून आपण ज्ञानसंपन्न झालों असें त्यास वाटून तो ज्ञानाच्या गोष्टी बोलूं लागला कीं "मी किती तरी अज्ञानी होतों, हें जें आहे तें सर्व नश्वर आहे, जें नाहीं तें नाहींच नाहीं, असें हें आहे आणि नाहीं जाऊन जें उरलें तें ब्रह्म, पण तें शून्यवत् नाहीं, तें शुद्ध ज्ञानरूप आहे, मी तद्रुप आहें, इतके दिवस मला हें ज्ञान नव्हतें तोंपर्यंत मी निजलेला होतों, आतां मी खरा जागा झालों." या ठिकाणीं संसार हेंच एक मूळ स्वप्न आहे, त्यांत आपण सद्गुरूस शरण जाऊन ज्ञानी झालों असें जें त्याला वाटूं लागलें तें स्वप्नांत स्वप्न होय. सारांश, मला असें असें ज्ञान झालें असें जोंपर्यंत कोणी ह्मणत असतो तोंपर्यंत तो स्वप्नांतच असतो खरा जागा झाला नसतो असें समजावें. खरें ज्ञान शव्दातीत आहे, त्या ठिकाणीं द्वैत नसतें. खरी जागृती ह्मणजे ती, कीं जेथें शव्द कुंठित होतो. ३ अद्वैतस्वरूप. ४ मी जागा झालों असें जें त्याला प्रथम वाटलें तें स्वप्नांतच होय. त्यानंतर मग त्यास पुढें खरें ज्ञान झालें.

ऱ्यें विनविलें । जी हें आतां निरोपिलें । तें पाहिजे बोलिलें । मागुतें स्वामी ॥ ४६ ॥ मज कळाया कारण । केलेंचि करावें निरूपण । येथील जे कां निजखूण । ते मज अनुभवावी ॥ ४७ ॥ अजन्मा तो सांग कवण । तेणें देखिला कैसा स्वप्न । तेथें कैसें निरूपण । बोलिलें आहे ॥ ४८ ॥ जाणोनि शिष्याचा आदर । स्वामी देती प्रत्योत्तर । तेंचि आतां अतितत्पर । श्रोतीं येथें परिसावें ॥ ४९ ॥ ऐक शिष्या सावधान । अजन्मा तो तूंचि जाण । तुवां देखिला स्वप्नीं स्वप्न । तोहि आतां सांगतों ॥ ५० ॥ स्वप्नीं स्वप्नाचा विचार । तो तूं जाण हा संसार । येथें तुवां सारासार । विचार केला ॥ ५१ ॥ रिघोनि सद्गुरूस शरण । काढून शुद्ध निरूपण । याची करिसी ऊणखूण[1] । प्रत्यक्ष आतां ॥ ५२ ॥ याचाचि घेतां अनुभव । बोलणें तितुकें होतें वाव । निवांत विश्रांतीचा ठाव । ते तूं जाण जागृती[2] ॥ ५३ ॥ ज्ञान गोष्टीचा गल्बला । सरोन अर्थ प्रगटला । याचा विचार घेतां आला । अंतरीं अनुभव ॥ ५४ ॥ तुज वाटे हे जागृती । मज जाली अनुभवप्राप्ती । या नाव केवळ भ्रांती । फिटलीच नाहीं ॥ ५५ ॥ अनुभव अनुभवीं विराला । अनुभवेंविण अनुभव आला । हाहि स्वप्नीचा चेईला । नाहींस बापा[3] ॥ ५६ ॥ जागा जालियां स्वप्नउर्मी । स्वप्नीं ह्मणसी अजन्मा तो मी । जागेपणें स्वप्नउर्मी गेलीच नाहीं[4] ॥ ५७ ॥ स्वप्नीं वाटे जागेपण । तैसी अनुभवाची खूण ।

---

१ वाटाघाट, चर्चा. २ सद्गुरूपासून ज्ञान प्राप्त झालें ह्मणून तूं जी चर्चा करितोस तिचा अनुभव घे, ह्मणजे तुला कळून येईल कीं जितुकें तूं बोलतोस तितुकें सारें व्यर्थ आहे. नंतर तुला खरी विश्रांती मिळेल, तूं खरा जागा होशील. ३ अनुभविता, अनुभाव्य व अनुभव ही त्रिपुटी नाहींसी होऊन, अनुभवावांचून अनुभव आला पाहिजे, ह्मणजे तूं अनुभवस्वरूप झाला पाहिजेस, बाकी खरें ह्मणशील तर तूं कांहीं अजून स्वप्नांतून जागा झाला नाहींस. ४ तुला वाटते मी जागा झालों पण अजून तूं जागा झाला नाहींस व तुझी स्वप्नउर्मी गेली नाहीं. “ मी अजन्मा ” असें जें तूं ह्मणतोस तें स्वप्नांत होय.

आली परी तें सत्य स्वप्न । भ्रमरूप ॥ ५८ ॥ जागृती यापैलिकडे । तें सांगणें केवि घडे । जेथें धारणाचि मोडे । विवेकाची ॥ ५९ ॥ ह्मणोनि तें समाधान । बोलतांचि नये ऐसें जाण । निशब्दाची ऐसी खूण । वोळखावी ॥ ६० ॥ ऐसें आहे समाधान । बोलतांच नये जाण । इतुकेन बाणली खूण । निशब्दाची ॥ ६१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अनुर्वाच्यनाम समास दाहावा ॥ १० ॥

॥ दशक सातवा चतुर्दश ब्रह्मनाम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

विद्यावंतांचा पूर्वजु । मत्ताननु[1] येकद्विजु[2] । त्रिनयेन चतुर्भुजु । फरशपाणी ॥१॥ कुबेरापासूनि अर्थ । वेदापासून परमार्थ । लक्ष्मीपासून सर्मर्थ । भाग्यासि आले ॥२॥ तैसा मंगळमूर्ती अद्या । पासूनि जाल्या सकळ विद्या । तेणें कवी लाघव गद्या । सत्पात्रें जाले ॥ ३ ॥ जैसीं समर्थाचीं लेंकुरें । नाना आळंकारीं सुंदरें । मूळ पुरुषाचेनि द्वारें । तैसे कवी ॥४॥ नमूं ऐसिया गणेंद्रा । विद्याप्रकाशें पूर्णचंद्रा । जयाचेनि बोधसमुद्रा । भरितें दाटे बळें ॥ ५ ॥ जो कर्तुत्वास आरंभ । मूळपुरुष मुळारंभ । जो परात्पर स्वयंभ । आदिअंतीं ॥ ६ ॥ तयापासून प्रमदा[3] । इच्छा[4] कुमारी शारदा । आदित्यापासून गोदा[5] । मृगजळ वाहे ॥ ७ ॥ जे मिथ्या म्हणतांच गोवी । माईकपणें लाघवी । वक्तयास वेढा लावी । वेगळेपणें[6]

---

१ मत्त (मत्त हत्तीचें) आहे आनन ज्याचें ह्मणजे अर्थात् गजमुख. २ एकदंत. ३ स्त्री. ४ इच्छा हीच शारदा कुमारी. ५ गोदारूप मृगजळ. येथें "गोदा" हा शब्द प्रासार्थ दिसतो. ६ वक्ता ब्रह्मनिरूपण करतो म्हणजेच तो त्या ब्रह्मापासून वेगळा पडतो.

॥ ८ ॥ जे द्वैताची जननी । किं ते अद्वैताची खाणी । मूळमाया गवसणी । अनंत ब्रह्मांडांची ॥ ९ ॥ कीं ते अवदंबरी वल्ली । अनंत ब्रह्मांडीं लगडली । मूळ पुरुषाची माउली । दुहितारूपें ॥ १० ॥ वंदूं ऐसी वेदमाता । आदिपुरुषाची जे सत्ता । आतां आठवीन समर्था । सद्गुरुसी ॥ ११ ॥ जयाचेनि कृपादृष्टीं । होये आनंदाची वृष्टी । तेणें सुखें सर्व सृष्टी । आनंदमये ॥ १२ ॥ किं तो आनंदाचा जनक । सायोज्यमुक्तीचा नायेक । कैवल्यपददायेक । अनाथबंधु ॥ १३ ॥ मुमुक्षु चातकीं सुस्वर । करुणा पाँहिजे अंबर । बोळे कृपेचा जळधर । साधकांवरी ॥ १४ ॥ किं तें भवार्णवीचें तारूं । बोधें पाववी पैलपारु । माहा आवर्तीं आधारु । भाविकांसीं ॥ १५ ॥ किं तो काळाचा नियंता । नातरी संकटीं सोडविता । किं ते भाविकांची माता । परम स्नेहाळु ॥ १६ ॥ कीं जो परत्रींचा आधार । किं ते विश्रांतीची थार । नांतरी सुखाचें माहेर । सुखस्वरूप ॥ १७ ॥ ऐसा सद्गुरु पूर्णपणीं । तुटे भेदाची कडसणी । देहविणँ लोटांगणीं । तया प्रभूसी ॥ १८ ॥ साधु संत आणी सज्जन । वंदूनियां श्रोतेजन । आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ॥ १९ ॥ संसार हाचि दीर्घ स्वप्न । लोभें बोसणाती जन । माझी कांता माझें धन । कन्या पुत्र माझे ॥ २० ॥ ज्ञानसूर्य मावळला । तेणें प्रकाश लोपला । अंधकारें पूर्ण जाला । ब्रह्मगोळ आवघा ॥ २१ ॥ नाहीं सत्वाचें चांदिणें । कांहीं मार्ग दिसे जेणें । सर्व भ्रांतीचेनि गुणें । आपेआप न दिसे

---

१ मायेपासून द्वैताची उत्पत्ति तर आहेच परंतु मायेच्याच योगानें ब्रह्मप्राप्ती होत असते. २ व्याप्ती, आच्छादन. ३ ब्रह्मापासून मूळमाया व मूळमायेपासून गुणमाया. ह्याच गुणमायेला मूळ पुरुष म्हणतात. अर्थात् मूळमाया ही ब्रह्माची दुहिता असून मूळ पुरुषाची माउली आहे. ४ चातकरूपी मुमुक्षूनें अंबररूपी सद्गुरुकरुणा भाकली ह्मणजे जलधररूपी सद्गुरुकृपा साधकांवर होते. ५ होते. (मुमुक्षु हा चातक तर करुणा ही अंबर होते.) ६ बटव्याच्या दोरीला कडसणी ह्मणतात. बटव्याला जशी दोरी तशी भेदाला माया. ती माया सद्गुरुच्या कृपेनें लयाला जाते. ७ जीव आणि शिव यांचें ऐक्य होऊन. ८ बरळतात.

॥ २२ ॥ देहबुद्धिअहंकारें । निजेले घोरती घोरें । दुःखें आक्रंदती थोरें। विषयसुखाकारणें ॥ २३ ॥ निजेले असतांच मेले । पुन्हा उपजतांच निजेले । ऐसे आले आणी गेले । बहुत लोक ॥ २४ ॥ निदसुरेपणेंचि सैरा । बहुतीं केल्या येरझारा । नेणोनियां परमेश्वरा । भोगिले कष्ट ॥ २५ ॥ तया कष्टाचें निर्शन । व्हावया पाहिजे आत्मज्ञान । म्हणोनि हें निरूपण । अध्यात्मग्रंथ ॥ २६ ॥ सकळ विद्येमध्यें सार । अध्यात्मविद्येचा विचार । दशमोध्याई सारंगधर । भगवद्गीतेसि बोलिला ॥ २७ ॥

श्लोक ॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥

याकारणें अद्वैतग्रंथ । अध्यात्मविद्येचा परमार्थ । पाहावया तोचि समर्थ । जो सर्वांगें श्रोता ॥ २८ ॥ जयाचें चंचळ हृदये । तेणें ग्रंथ सोडूंचि नये । सोडितां अलभ्य होये । अर्थ येथीचा ॥ २९ ॥ जयास जोडला परमार्थ । तेणें पाहावा हा ग्रंथ । अर्थ शोधितां परमार्थ । निश्चयें बाणे ॥ ३० ॥ जयासि नाहीं परमार्थ । तयासि नकळे येथीचा अर्थ । नेत्रें-विण निधानस्वार्थ । अंधास कळेना ॥ ३१ ॥ येक ह्मणती मऱ्हाटें काये। हें तों भल्यांसि ऐकों नये । तीं मुर्खें नेणती सोये । अर्थान्वयाची ॥ ३२ ॥ लोहाची मांदुस² केली । नाना रत्नें सांठविलीं । ते अभाग्यानें त्यागिली । लोखंड ह्मणौनि ॥ ३३ ॥ तैसी भाषा प्राकृत । अर्थ वेदांत आणी सिद्धांत । नेणोनि त्यागी भ्रांत । मंदबुद्धिस्तव ॥ ३४ ॥ आहाच³ सांपडतां धन । त्याग करणें मूर्खपण । द्रव्य घ्यावें सांठवर्ण⁴ । पाहोंचि नये ॥ ३५ ॥ परिस देखिला आंगणी । मार्गीं पडिला चिंतामणी । आव्हों-वेल⁵ महागुणी । कूपांमधें ३६ ॥ तैसें प्राकृतीं अद्वैत । सुगम आणी सप्रचित । अध्यात्म लाभे अकस्मात । तरी अवश्य घ्यावें ॥ ३७ ॥ न

---

१ झोंपेच्या योगें. २ पेटी. ३ सहजगत्या. ४ ज्याच्यांत सांठविलें ती पेटी किंवा भांडें वगैरे. ५ दक्षिणावर्ति वेल, ज्याचें वेष्टन उजव्या बाजूनें असतें असा वेल.

करितां वित्पत्तीचा श्रम । सकळ शास्त्रार्थ होये सुगम । सत्समागमाचें वर्म । तें हें ऐसें असे ॥ ३८ ॥ जें वित्पत्तीनें न कळे । तें सत्समागमें कळे । सकळ शास्त्रार्थ आकळे । स्वानुभवासी ॥ ३९ ॥ ह्मणौनि कारण सत्समागम । तेथें नलगे वित्पत्तीश्रम । जन्मसार्थकाचें वर्म । वेगळेंचि आहे ॥ ४० ॥

श्लोक ॥ भाषाभेदाश्च वर्तन्ते ह्यर्थ एको न संशयः ।
पात्रद्वये यथा खाद्यं स्वादभेदो न विद्यते ॥ १ ॥

भाषापालटें कांहीं । अर्थ वायां जात नाहीं । कार्यसिद्धि ते सर्वही । अर्थापासीं ॥ ४१ ॥ तथापी प्राकृताकरितां । संस्कृताची सार्थकता । येऱ्हवीं त्या गुप्तार्था । कोण जाणे ॥४२॥ आतां असो हें बोलणें । भाषा त्यागूनि अर्थ घेणें । उत्तम घेऊन त्याग करणें । सालीटरफलांचा ॥४३॥ अर्थ सार भाषा पोचट । अभिमानें करावी खटपट । नाना अहंतेनें वाट । रुधिली मोक्षाची ॥ ४४ ॥ शोध घेतां लक्ष्यांशाचा । तेथें आधीं वाच्यांश कैंचा । अगाध महिमा भगवंताचा । कळला पाहिजे ॥४५॥ मुकेपणाचें बोलणें । हें जयाचें तोचि जाणे । स्वानुभवाचिये खुणे । स्वानुभवी पाहिजे ॥ ४६ ॥ अर्थ जाणे अध्यात्माचा । ऐसा श्रोता मिळेल कैंचा । जयासि बोलतां वाचेचा । हव्यासचि पुरे ॥ ४७ ॥ परीक्षवंतांपुढें रत्न । ठेवितां होये समाधान । तैसें ज्ञानियांपुढें ज्ञान । बोलावें वाटे ॥ ४८ ॥ मायाजाळें दुश्चीत होये । तें निरूपणीं कामा नये। संसारिकां कळे काये । अर्थ येथीचा ॥ ४९ ॥

श्लोक ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ १ ॥

वेवसाईं जो मळिण । त्यासि न कळे निरूपण । येथें पाहिजे सावधपण। अतिशयेंसीं ॥ ५० ॥ नाना रत्नें नाना नाणीं । दुश्चीतपणें घेतां हानी।

परीक्षा नेणतां प्राणी । ठकला तेथें ॥ ५१ ॥ तैसें निरूपणीं जाणा । आहाच पाहातां कळेना । मऱ्हाटेंचि उमजेना । कांहीं केल्यां ॥ ५२ ॥ जेथें निरूपणाचे बोल । आणी अनुभवाची वोल । तें संस्कृतापरीस खोल । अध्यात्मश्रवण ॥ ५३ ॥ मायाब्रह्म वोळखावें । तयास अध्यात्म ह्मणावें । तरी तें मायेचें जाणावें । स्वरूप आधीं ॥ ५४ ॥ माया सगुण साकार । माया सर्वस्व विकार । माया जाणिजे विस्तार । पंचभूतांचा ॥ ५५ ॥ माया दृश्य दृष्टीस दिसे । माया भास मनासि भासे । माया क्षणभंगुर नासे । विवेकें पाहातां ॥ ५६ ॥ माया अनेक विश्वरूप । माया विष्णूचें स्वरूप[1] । मायेची सीमा अमूप । बोलिजे तितुकी ॥ ५७ ॥ माया बहुरूपी बहुरंग । माया ईश्वराचा संग[2] । माया पाहातां अभंग । अखिळ वाटे ॥ ५८ ॥ माया सृष्टीची रचना । माया आपुली कल्पना । माया तोडितां तुटेना । ज्ञानेंविण ॥ ५९ ॥ ऐसी माया निरोपिली । स्वल्प संकेतें बोलिली । पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ६० ॥ पुढें ब्रह्मनिरोपण । निरोपिलें ब्रह्मज्ञान । जेणें तुटे मायाभान । येकसरें ॥ ६१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मंगळाचरणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्गुण निराकार । ब्रह्म निःसंग निर्विकार । ब्रह्मासि नाहीं पारावार । बोलती साधु ॥ १ ॥ ब्रह्म सर्वांस व्यापक । ब्रह्म अनेकीं येक । ब्रह्म शाश्वत हा विवेक । बोलिला शास्त्रीं ॥ २ ॥ ब्रह्म अच्युत अनंत । ब्रह्म सदोदित संत । ब्रह्म कल्पनेरहित । निर्विकल्प ॥ ३ ॥ ब्रह्म या

---

१ विष्णूचें स्वरूप म्हणजे सगुण ब्रह्मरूप होय; सगुण ब्रह्मरूप हें मायेच्या उपाधीनें ब्रह्माला प्राप्त होतें, ह्मणून माया हेंच विष्णूचें स्वरूप. २ माया ही ईश्वराला धरून आहे, माया ही ईश्वराच्या आश्रयानें असते, असा अर्थ कोणी करितात, व ब्रह्माच्या ठिकाणीं मायेनें ईश्वरत्व आणिलें असा अर्थ कित्येक करितात.

दृश्यावेगळें । ब्रह्म सुन्यत्वास निराळें । ब्रह्म इंद्रियांच्या मेळें । चोजवेना ॥ ४ ॥ ब्रह्म दृष्टीस दिसेना । ब्रह्म मूर्खासी असेना । ब्रह्म साधुविण येना । अनुभवासी ॥ ५ ॥ ब्रह्म सकळांहूनि थोर । ब्रह्मा ऐसें नाहीं सार । ब्रह्म सूक्ष्म अगोचर । ब्रह्मादिकांसी ॥ ६ ॥ ब्रह्म शब्दीं ऐसें तैसें । बोलिजे त्याहूनि अनारिसें । परी तें श्रवणअभ्यासें । पाविजे ब्रह्म ॥ ७ ॥ ब्रह्मास नामें अनंत । परी तें ब्रह्म नामातीत । ब्रह्मास हेतृंद्दृष्टांत । देतां न शोभती ॥ ८ ॥ ब्रह्मासारिखें दुसरें । पाहातां काय आहे खरें । ब्रह्म दृष्टांतउत्तरें । कदा न साहे ॥ ९ ॥

श्रुति ॥ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥

जेथें वाचा निवर्तती । मनासी नाहीं ब्रह्मप्राप्ती । ऐसी बोलिली श्रुती । सिद्धांतवचन ॥ १० ॥ कल्पनारूप मन पाहीं । ब्रह्मीं कल्पनाचि नाहीं । म्हणौनि वाक्य कांहीं । अन्यथा नव्हे ॥ ११ ॥ आतां मनासि जें अप्राप्त । तें कैसें होईल प्राप्त । ऐसें म्हणाल तरी कृत्य । सद्गुरुविण नाहीं ॥ १२ ॥ भांडारगृहें भरलीं । परी असती आडकिलीं । हातास न येतां किली । सर्वही अप्राप्त ॥ १३ ॥ तरी ते किली ते कवण । मज करावी निरूपण । ऐसा श्रोता पुसे खूण । वक्तयासी ॥ १४ ॥ सद्गुरुकृपा तेचि किली । जेणें बुद्धि प्रकाशली । द्वैतकपाटें उघडलीं । येकसरीं ॥ १५ ॥ तेथें सुख असे वाड । नाहीं मनास पवाड । मनेंविण कैवाड । साधनाचा ॥ १६ ॥ त्याची मनेंविण प्राप्ती । किं वासनेविण तृप्ती । तेथें न चले वित्पत्ती । कल्पनेची ॥ १७ ॥ तें परेहूनि पर । मनबुद्धीअगोचर । संग सोडितां सत्वर । पाविजेतें ॥ १८ ॥ संग सोडावा आपुला । मग पाहावें तयाला । अनुभवी तो या बोला । सुखावेल गा ॥ १९ ॥ आपण ह्मणिजे मीपण । मीपण ह्मणिजे जीवपण । जीवपण ह्मणिजे अज्ञान । संग जडला ॥ २० ॥ सोडितां तया संगासी । ऐक्य

---

१ जाणवत नाहीं. २ हेतु व दृष्टांत. ३ ठाव, गती. ४ नाना प्रकार.

होये निःसंगासी । कल्पनेविण प्राप्तीसी । अधिकार ऐसा ॥ २१ ॥ मी कोण ऐसें नेणिजे । तया नाव अज्ञान बोलिजे । अज्ञान गेलियां पाविजे । परब्रह्म तें ॥ २२ ॥ देहबुद्धीचें थोरपण । परब्रह्मीं न चले जाण । तेथें होतसें निर्वाण । अहंभावासी ॥ २३ ॥ उंच नीच नाहीं पेरी[1] । राया रंका येकिच सरी[2] । जाला पुरुष अथवा नारी । येकचि पद ॥ २४ ॥ ब्राह्मणाचें ब्रह्म तें सोवळें । शूद्राचें ब्रह्म तें वोवळें । ऐसें वेगळें आगळें । तेथें असेचिना ॥ २५ ॥ उंच ब्रह्म तें रायासी । नीच ब्रह्म तें परिवारासी । ऐसा भेद तयापासीं । मुळिंच नाहीं ॥ २६ ॥ सकळासि मिळोन ब्रह्म येक । तेथें नाहीं हे अनेक । रंक अथवा ब्रह्मादिक । तेथेंचि जाती ॥२७॥ स्वर्ग मृत्य आणि पाताळ । तिही लोकींचे ज्ञाते सकळ । सकळांसि मिळोन येकचि स्थळ । विश्रांतीचें ॥ २८ ॥ गुरुशिष्या येकचि पद । तेथें नाहीं भेदाभेद । परी या देहाचा समंध । तोडिला पाहिजे ॥ २९ ॥ देहबुद्धीचा अंतीं । सकळांसि येकचि प्राप्ती । येक ब्रह्म द्वितीयं नास्ति । हें श्रुतिवचन ॥ ३० ॥ साधु दिसती वेगळाले । परी ते स्वरूपीं मिळाले । अवघे मिळोन येकचि जाले । देहातीत वस्तु ॥ ३१ ॥ ब्रह्म नाहीं नवें जुनें । ब्रह्म नाहीं अदिक उणें । उणें भाविल तें सुणें[3] । देहबुद्धीचें ॥ ३२ ॥ देहबुद्धीचा संशयो । करी समाधानाचा क्षयो । चुके समाधानसमयो । देहबुद्धियोगें ॥ ३३ ॥ देहाचें जें थोरपण । तेंचि देहबुद्धीचें लक्षण । मिथ्या जाणोनि विचक्षण । निंदिती देहो ॥ ३४ ॥ देह पावे जंवरी मरण । तंवरी धरी देहाभिमान । पुन्हा दाखवी पुनरागमन । देहबुद्धि मागुती ॥ ३५ ॥ देहाचेनि थोरपणें । समाधानासी आलें उणें । देहो पडेल कोण्या गुणें । हेंहि कळेना ॥ ३६ ॥ हित आहे देहातीत । ह्मणौनि निरोपिती संत । देहबुद्धीनें अन्हित । होंचि लागे ॥ ३७ ॥ सामर्थ्यबळें देहबुद्धी । योगीयांसि तेही बाधी । देहबुद्धीची उपाधी ।

---

१ प्रकार, पर्याय. २ बरोबरी. ३ कुत्रें.

पैसावों लागे ॥ ३८ ॥ ह्मणोनि देहबुद्धि हे झडे । तरीच परमार्थ घडे । देहबुद्धीनें विघडे । ऐक्यता ब्रह्मीची ॥ ३९ ॥ विवेक वस्तूकडे वोढी । देहबुद्धि तेथूनि पाडी । अहंता लाऊन निवडी । वेगळेपणें ॥ ४० ॥ विचक्षणें याकारणें । देहबुद्धि त्यजावी श्रवणें । सत्यब्रह्मीं साचारपणें । मिळोन जावें ॥ ४१ ॥ सत्यब्रह्म तें कवण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न । प्रत्योत्तर दे आपण । वक्ता श्रोतयासी ॥ ४२ ॥ ह्मणे ब्रह्म येकचि असे । परी तें बहुविध भासे । अनुभव देहीं अनारिसें । नाना मतीं ॥ ४३ ॥ जें जें जया अनुभवलें । तेंचि तयासि मानलें । तेथेंचि त्याचें विस्वासलें । अंतःकर्ण ॥ ४४ ॥ ब्रह्म नामरूपातीत । असोनि नामें बहुत । निर्मळ निश्चळ निवांत । निजानंद ॥ ४५ ॥ अरूप अलक्ष अगोचर । अच्युत अनंत अपरांपर । अदृश्य अतर्क्य अपार । ऐसीं नामें ॥ ४६ ॥ नादरूप जोतिरूप । चैतन्यरूप सत्तारूप । साक्ष-रूप सस्वरूप । ऐसीं नामें ॥ ४७ ॥ सुन्य आणी सनातन । सर्वेश्वर आणी सर्वज्ञ । सर्वात्मा जगजीवन । ऐसीं नामें ॥ ४८ ॥ सहज आणी सदोदित । शुद्ध बुद्ध सर्वातीत । शाश्वत आणी शब्दातीत । ऐसीं नामें ॥ ४९ ॥ विशाळ विस्तीर्ण विश्वंभर । विमळ वस्तु व्योमाकार । आत्मा परमात्मा परमेश्वर । ऐसीं नामें ॥ ५० ॥ परमात्मा ज्ञानघन । येकरूप पुरातन । चिद्रूप चिन्मात्र जाण । नामें अनाम्याचीं ॥ ५१ ॥ ऐसीं नामें असंख्यात । परी तो परेश नामातीत । त्याचा करावया निश्चि-तार्थ । ठेविलीं नामें ॥ ५२ ॥ तो विश्रांतीचा विश्राम । आदिपुरुष आत्माराम । तें येकचि परब्रह्म । दुसरें नाहीं ॥ ५३ ॥ तेंचि कळाया-कारणें । चौदा ब्रह्मांचीं लक्षणें । सांगिजेती तेणें श्रवणें । निश्चयो बाणे ॥ ५४ ॥ खोटें निवडितां येकसरें । उरलें तें जाणिजे खरें । चौदा ब्रह्में शास्त्राधारें । बोलिजेती ॥ ५५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ब्रह्म-निरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतां व्हावें सावधान । आतां सांगतो ब्रह्मज्ञान । जेणें होये समाधान । साधकाचें ॥ १ ॥ रत्नें साधावया कारणें । मृत्तिका लागे येकवटणें । चौदा ब्रह्मांचीं लक्षणें । जाणिजे तैसीं ॥ २ ॥ पदार्थेंविण संकेत । द्वैतावेगळा दृष्टांत । पूर्वपक्षेंविण सिद्धांत । बोलतांचि नये ॥३॥ आधीं मिथ्या उभारावें । मग तें वोळखोन सांडावें । पुढें सत्य तें स्वभावें । अंतरीं बाणे ॥ ४ ॥ ह्मणौन चौदा ब्रह्मांचा संकेत । बोलिला कळाया सिद्धांत । येथें श्रोतीं सावचित । क्षण येक असावें ॥ ५ ॥ पहिलें तें शब्दब्रह्म । दुजें मीतिकाक्षरब्रह्म[2] । तिसरें खंब्रह्म । बोलिली श्रुती ॥ ६ ॥ चौथें जाण सर्वब्रह्म । पांचवें चैतन्यब्रह्म । साहावें सत्ताब्रह्म । साक्षब्रह्म सातवें ॥ ७ ॥ आठवें सगुणब्रह्म । नवें[3] निर्गुणब्रह्म । दाहावें वाच्यब्रह्म । जाणावें पैं ॥ ८ ॥ अनुभव तें अक्रावें । आनंदब्रह्म तें बारावें । तदाकार तेरावें । चौदावें अनुर्वाच्य ॥ ९ ॥ ऐसीं हे चौदा ब्रह्में । यांचीं निरोपिलीं नामें । आतां स्वरूपाचीं वर्मे । संकेत दाऊं ॥ १० ॥ अनुभवेंविण भ्रम । या नांव शब्दब्रह्म । आतां मीतिकाक्षरब्रह्म । तें येकाक्षर ॥११॥ खंशब्दें आकाशब्रह्म । महदाकाश व्यापकधर्म । आतां बोलिलें सूक्ष्म । सर्वब्रह्म ॥ १२ ॥ पंचभूतांचें कुर्वाडें । जें जें तत्व दृष्टी पडे । तें तें ब्रह्माचि चोखडें । बोलिजेत आहे ॥ १३ ॥ या नाव सर्वब्रह्म । श्रुतिआश्रयाचें वर्म । आतां चैतन्यब्रह्म । बोलिजेल ॥ १४ ॥ पंचभूतादि मायेतें । चैतन्याचि चेतवितें । ह्मणौनि त्या चैतन्यातें । चैतन्यब्रह्म बोलिजे ॥ १५ ॥ चैतन्यास ज्याची सत्ता । ते सत्ताब्रह्म तत्वता । तये सत्तेस जाणता । या नाव साक्षब्रह्म ॥ १६ ॥ साक्षत्व जयापासूनी । तेंहि आकळिलें गुणीं । सगुणब्रह्म हे वाणी । तयासि वदे ॥ १७ ॥

---

१ खुण, नामनिर्देश. २ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म. ३ नववें. ४ कोडें. ५ 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या श्रुतीच्या आधारानें सर्वब्रह्म असें ह्मटलें आहे.

जेथें नाहीं गुणवार्ता । तें निर्गुणब्रह्म तत्वता । वाच्यब्रह्म तेंही आतां । बोलिजेल[1] ॥ १८ ॥ जें वाचे बोलतां आलें । तें वाच्यब्रह्म बोलिलें । अनुभवासि कथिलें । नवचे सर्वथा ॥ १९ ॥ या नाव अनुभवब्रह्म । आनंदवृत्तीचा धर्म । परंतु याचेंही वर्म । बोलिजेलें ॥ २० ॥ ऐसें हें ब्रह्म आनंद । तदाकार तें अभेद[2] । अनुर्वाचीं संवाद । तुटोन गेला ॥ २१ ॥ ऐसीं हे चौदा ब्रह्में । निरोपिलीं अनुक्रमें । साधकें पाहातां भ्रमें । बाधिजेना ॥ २२ ॥ ब्रह्म जाणावें शाश्वत । माया तेचि अशाश्वत । चौदा ब्रह्मांचा सिद्धांत । होईल आतां ॥ २३ ॥ शब्दब्रह्म तें शाब्दिक । अनुभवेंविण माईक । शाश्वताचा विवेक । तेथें नाहीं ॥२४॥ जें क्षर[3] ना अक्षर[4] । तेथें कैंचें मीतिकाक्षर । शाश्वताचा विचार । तेथेंहि न दिसे ॥ २५ ॥ खंब्रह्म[5] ऐसें वचन । तरी सुन्यांतें[6] नासी ज्ञान । शाश्वताचें अधिष्ठान । तेथेंहि न दिसे ॥ २६ ॥ सर्वत्रास आहे अंत । सर्वब्रह्म नासिवंत । प्रळये बोलिला निश्चित । वेदांतशास्त्रीं ॥ २७ ॥ ब्रह्मप्रळये मांडेल जेथें । भूतान्वय कैचा तेथें । ह्मणौनियां सर्वब्रह्मातें । नाश आहे ॥ २८ ॥ अचळासि आणी चळण । निर्गुणास लावितां गुण । आकारास विचक्षण । मानीतना ॥ २९ ॥ जें निर्माण पंचभूत । तें प्रत्यक्ष नासिवंत । सर्वब्रह्म हे मात । घडे केवी ॥ ३० ॥ असो आतां हें बहुत । सर्वब्रह्म नासिवंत । वेगळेपणास अंत । पाहाणें[7] कैचें

---

१ प्रथम "बोलवेना" होतें त्याचें श्रीसमर्थांनीं "बोलिजेल" केलें. २ तदाकार = तद्रूप = आनंदरूप, अर्थात् तें आनंदापासून निराळें नाहीं. ३ नाशवंत. ४ अविनाशी. ब्रह्म हें क्षर नाहीं आणि अक्षर ह्मणजे अविनाशीही नाहीं. प्र० अविनाशी नाहीं कसें? उ० जेथें नाशच नाहीं तेथें अविनाशी अशा शब्दप्रयोगाचा संभव तरी कोठें? क्षर नाहीं व अक्षरही नाहीं असें जें ब्रह्म तेथें "येकाक्षर" ब्रह्म कोठून आणलें? ५ खं = आकाश = अवकाश = शून्य = अज्ञान. द. ८ $\frac{4}{16}$ पहा. ६ शून्यातें. ७ सर्वच जेथें नाशवंत आहे तेथें वेगळेपणा कोठून राहणार! आणि मग पाहणें तरी कोठें उरलें? "पाहणें" यांत वेगळेपणा, द्वैत आलें, पण सर्व नाशवंत ह्मटल्यावर हें द्वैत तरी कसें उरणार?

॥ ३१ ॥ आतां जयास चेतवावें । तेंचि माईक स्वभावें । तेथें चैतन्याच्या नावें । नास आला ॥ ३२ ॥ परिवारेंविण सत्ता । ते सत्ता नव्हे तत्वता । पदार्थेंविण साक्षता । तेहि मिथ्या ॥ ३३ ॥ सगुणास नाश आहे । प्रत्यक्षास प्रमाण काये । सगुणब्रह्म निश्चयें । नासिवंत ॥ ३४ ॥ निर्गुण ऐसें जें नाव । त्या नावास कैचा ठाव । गुणेंविण गौरव । येईल कैचें ॥ ३५ ॥ माया जैसें मृगजळ । ऐसें बोलती सकळ । कां तें कल्पनेचें आभाळ । नाथिलेंचि ॥ ३६ ॥ ग्रामो नास्ति कुतः सीमा । जन्मेंविण जीवात्मा । अद्वैतासी उपमा । द्वैताची ॥ ३७ ॥ मायेविरहित सत्ता । पदार्थेंविण जाणता । अविद्येंविण चैतन्यता । कोणास आली ॥ ३८ ॥ सत्ता चैतन्यता साक्षी । सर्वही गुणाचपासीं । ठाईचें निर्गुण[1] त्यासी । गुण कैंचे ॥ ३९ ॥ ऐसें जें गुणरहित । तेथें नामाचा संकेत । तोचि जाणावा अशाश्वत । निश्चयेंसी ॥ ४० ॥ निर्गुण ब्रह्मासि संकेतें । नामें ठेविलीं बहुतें । तें वाच्यब्रह्म त्यातें । नाश आहे ॥ ४१ ॥ आनंदाचा अनुभव । हाहि वृत्तीचाचि भाव । तदाकारीं ठाव । वृत्तीस नाहीं[2] ॥ ४२ ॥ अनुर्वाच्य याकारणें । संकेतवृत्तीच्या गुणें[3] । तया संकेतास उणें । निवृत्तीनें आणिलें ॥ ४३ ॥ अनुर्वाच्य ते निवृत्ती । तेचि उन्मनीची स्थिती । निरोपाधी विश्रांति ।

---

१ "गुंण" च नाहींत तर "निर्गुण" असा शब्दप्रयोग होईल कसा? "गुणा" वांचून "निर्गुण" या नामाची प्रवृत्ती कशी होणार? ब्रह्म हें गुणरहित खरें पण त्याला "निर्गुण" असा नामनिर्देश निरर्थक आहे. "गुण" मिथ्या आहेत. तेच जर नाहींत तर "निर्गुण" असा नामनिर्देश निरर्थक नव्हे काय? गांवच नाहीं तेथें गांवकूस कोठचें, जीव (जन्म) नाहीं तेथें जीवात्मा कोठचा? सारांश अद्वैत असें जें ब्रह्म त्याला "ज्याच्या ठिकाणीं गुण नाहीं" असें ह्मणण्यानें द्वैताची उपमा दिल्यासारखें होतें. २ "आनंद" ही मनोवृत्ति आहे, परंतु आनंदाकार किंवा आनंदरूप झाल्यावर आनंदवृत्ति निराळी उरत नाहीं. ३ वृत्तीच्या योगानें नामनिर्देश करितां येतो, परंतु निवृत्त झाल्यावर संकेत करितां येत नाहीं.

योगियांची ॥ ४४ ॥ वस्तु जे कां निरोपाधी । तेचि सहज समाधी । जेणें तुटे आधिव्याधी । भवदुखाची ॥ ४५ ॥ जो उपाधीचा अंत । तोचि जाणावा सिद्धांत । सिद्धांत आणी वेदांत । धादांत आत्मा ॥ ४६ ॥ असो ऐसें जें शाश्वत ब्रह्म । जेथें नाहीं मायाभ्रम । अनुभवी जाणे वर्म । स्वानुभवें ॥ ४७ ॥ आपुलेन अनुभवें । कल्पनेसि मोडावें । मग सुकाळीं पडावें । अनुभवाचे ॥ ४८ ॥ निर्विकल्पास कल्पावें । कल्पना मोडे स्वभावें । मग नसोनि असावें । कल्पकोटी ॥४९॥ कल्पनेचें येक बरें । मोहॆरितांच मोहरे[1] । स्वरूपीं घालितां भरे । निर्विकल्पीं ॥ ५० ॥ निर्विकल्पासी कल्पितां । कल्पनेची नुरे वार्ता । निःसंगास भेटों जातां । निःसंग होइजे ॥ ५१ ॥ पदार्थाऐसें ब्रह्म नव्हे । मां[2] तें हातीं धरून द्यावें । असो हें अनुभवावें । सद्गुरुमुखें ॥ ५२ ॥ पुढें कथेचा अन्वये । केलाचि करूं निश्चये । जेणें अनुभवासि ये । केवळें[3]-ब्रह्म ॥ ५३ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चतुर्दशब्रह्मनिरूपणनाम समास तृतीये ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म नभाहून निर्मळ । पाहातां तैसेंचि पोकळ । अरूप आणी विशाळ । मर्यादेवेगळें ॥ १ ॥ येकवीस स्वर्गें सप्त पाताळ । मिळोन येक ब्रह्मगोळ । ऐसीं अनंत तें निर्मळ । व्यापून असे ॥ २ ॥ अनंत ब्रह्मांडांखालतें । अनंत ब्रह्मांडांवरुतें । तेणेंविण स्थळ रितें । अणुमात्र नाहीं ॥ ३ ॥ जळीं स्थळीं काष्ठीं पाषाणीं । ऐसी वदे लोकवाणी । तेणेंविण रिता प्राणी । येकही नाहीं ॥ ४ ॥ जळचरांस जैसें जळ । बाह्याभ्यां-

---

१ शिरकावणें. २ मग. ३ चौदा ब्रह्मांची स्थापना वामनपंडितांना मान्य झाली, परंतु तीं उडविलीं कशीं याबद्दल त्यांना शंका होती. बृहदारण्यकोपनिषद् पाहण्यास सांगून श्रीसमर्थांनीं पंडितांची ही शंका दूर केल्याची गोष्ट सर्वविश्रुत आहे.

तरीं निखळ । तैसें ब्रह्म हें केवळ । जीवमात्रांसी ॥ ५ ॥ जळावेगळा ठाव आहे । ब्रह्माबाहेरी जातां नये । म्हणौनि उपमा न साहे । जळाची तया ॥ ६ ॥ आकाशाबाहेरी पळों जातां । पुढें आकाशाची तत्वता । तैसा तया अनंता । अंतचि नाहीं ॥ ७ ॥ परी जें अखंड भेटलें । सर्वांगास लिगटलें । अति निकट परी चोरलें[१] । सकळांसि जें ॥ ८ ॥ तयामधेंचि असिजे । परी तयास नेणिजे । उमजे[२] भास नुमजे । परब्रह्म तें ॥ ९ ॥ आकाशामधें अभाळ । तेणें आकाश वाटे डहुळ । परी तें मिथ्या निवळ । आकाशचि असे ॥ १० ॥ नेहार[३] देतां आकाशीं । चक्रें दिसती डोळयांसी । तैसें दृश्य ज्ञानियांसी । मिथ्यारूप ॥ ११ ॥ मिथ्याचि परी आभासे । निद्रिस्तांस स्वप्न जैसें । जागा जालियां अेपैसें[४] । बुझों लागे ॥ १२ ॥ तैसें आपुलेन अनुभवें । ज्ञानें जागृतीसि यावें । मग माईक स्वभावें । कळों लागे ॥ १३ ॥ आतां असो हें कुवाडें[६] । जें ब्रह्मांडापैलिकडे । तेंचि आतां निवाडें । उमजोन दाऊं ॥ १४ ॥ ब्रह्म ब्रह्मांडीं कालवलें । पदार्थासी व्यापून ठेलें । सर्वांमधें विस्तारलें । अंश-मात्रें ॥ १५ ॥ ब्रह्मामधें सृष्टी भासे । सृष्टीमधें ब्रह्म असे । अनुभव घेतां आभासे । अंशमात्रें ॥ १६ ॥ अंशमात्रें सृष्टीभीतरीं । बाहेरी मर्यादा कोण करी । सगळें ब्रह्म ब्रह्मांडोदरीं । माईल कैसें ॥ १७ ॥ अमृॅतीमधें आकाश । सगळें सांठवतां प्रयास । म्हणौन तयाचा अंश । बोलिजेतो ॥ १८ ॥ ब्रह्म तैसें कालवलें । परी तें नाहीं हालवलें । सर्वां-मधें परी संचलें । संचलेपणें ॥ १९ ॥ पंचभूतीं असे मिश्रित । परंतु तें पंचभूतातीत । पंकीं आकाश अलिप्त । असोनि जैसें ॥ २० ॥ ब्रह्मास दृष्टांत न घडे । बुझावया देणें घडे । परी दृष्टांतीं साहित्य पडे ।

---

१ अगदीं जवळ असूनही सर्वांपासून चोरून राहिलें आहे. २ उमजलें असें वाटतें तो भास, ब्रह्म उमजलेलें नसतें. ३ न्याहार, दृष्टी. ४ आपोआप. ५ स-मजूं. ६ कोडें. ७ वैष्णव लोकांजवळ चरणामृत ठेवण्याची तीर्थगिंडी (चंबू) असते तिला अमृती ह्मणतात.

विचारितां आकाश ॥ २१ ॥ खंब्रह्म ऐसी श्रुती । गगनसदृशं हे स्मृती । म्हणौनि ब्रह्मास दृष्टांतीं । आकाश घडे ॥ २२ ॥ कालिमा नस्तां पितळ । मग तें सोनेंचि केवळ । सुन्यत्व नस्तां निवळ । आकाश ब्रह्म ॥ २३ ॥ ह्मणौनि ब्रह्म जैसें गगन । आणि माया जैसा पवन । आ-ढळे परी दर्शन । नव्हे त्याचें ॥ २४ ॥ शब्दसृष्टीची रचना । होत जात क्षणक्षणा । परंतु ते स्थिरावेना । वायुच ऐसी ॥ २५ ॥ असो ऐसी माया माईक । शाश्वत तें ब्रह्म येक । पाहों जातां अनेक । व्यापून आहे ॥ २६ ॥ पृथ्वीसी भेदून आहे । परी तें ब्रह्म कठीण नव्हे । दुजी उपमा न साहे । तया मृदत्वासी ॥ २७ ॥ पृथ्वीहूनि मृद जळ । जळाहूनि तो अनळ । अनळाहूनि कोमळ । वायो जाणावा ॥ २८ ॥ वायोहून तें गगन । अत्यंतचि मृद जाण । गगनाहून मृद पूर्ण । ब्रह्म जाणावें ॥ २९ ॥ वज्रास असे भेदिलें । परी मृदत्व नाहीं गेलें । उपमेरहित संचलें । कठिण ना मृद ॥ ३० ॥ पृथ्वीमधें व्यापून असे । पृथ्वी नासे तें न नासे । जळ शोषे तें न शोषे । जळीं असोनी ॥ ३१ ॥ तेजीं असे परी जळेना । पवनीं असे परी चळेना । गगनीं असे परी कळेना । परब्रह्म तें ॥ ३२ ॥ शरीर अवघें व्यापलें । परी तें नाहीं आडळलें । जवळिच दुरावलें । नवल कैसें ॥ ३३ ॥ सन्मुखचि चहुंकडे । तयामधें पाहाणें घडे । बाह्याभ्यांतरीं रोकडें । सिद्धचि आहे ॥ ३४ ॥ तयांमधेंचि आपण । आपणा सबाह्य तें जाण । दृश्या-वेगळी खूण । गगनासारिखी ॥ ३५ ॥ कांहीं नाहींसें वाटलें । तेथेंचि तें कोंदाटलें । जैसें न दिसे आपलें । आपणासि धन ॥ ३६ ॥ जो

---

१ ब्रह्माच्या सारखें दुसरें काय आहे ? दृष्टांत देण्याला सामग्री मिळेल तर त्याला दृष्टांत द्यावा; तथापि कांहीं उमज पडण्यासाठीं दृष्टांत द्यावा लागतो; आणि अशा रीतीनें विचार केला तर आकाशाच्या ठिकाणीं ब्रह्माचें साधर्म्य विशेष आहे. आकाशाच्या ठिकाणीं शून्यत्व आहे, तें ब्रह्मीं नाहीं इतकाच काय तो फरक. दृ-ष्टांतीं साहित्य पडे = दृष्टांत देण्याला सामग्री मिळते. २ ब्रह्माला अदृश्य पदा-र्थाची उपमा द्यावयाची ह्मणजे फक्त गगनाची उपमा देतां येते.

जो पदार्थ दृष्टीं पड़े । तें त्या पदार्थी ऐलिकडे । अनुभवें हें कुवाडें । उकलावें ॥ ३७ ॥ मागें पुढें आकाश । पदार्थेंविण जो पैस । पृथ्वीविण भकास । येकरूप ॥ ३८ ॥ जें जें रूप आणी नाम । तो तो नाथिलाच भ्रम । नामरूपातीत वर्म । अनुभवी जाणे ॥ ३९ ॥ नभीं धूम्राचे डोंगर । उचलती थोर थोर । तैसें दावी वोडंबर । माया देवी ॥ ४० ॥ ऐसी माया अशाश्वत । ब्रह्म जाणावें शाश्वत । सर्वां ठाईं सदोदित । भरलें असे ॥ ४१ ॥ पोथी वाचूं जातां पाहे । मातृकांमधेंचि आहे । नेत्रीं निघोनि राहे । मृदपणें ॥ ४२ ॥ श्रवणें शब्द ऐकतां । मनें विचार पाहातां । मना सबाह्य तत्वता । परब्रह्म तें ॥४३॥ चरणें चालतां मार्गीं । जें आडळे सर्वांगीं । करें घेतां वस्तुलागीं । आडवें ब्रह्म ॥ ४४ ॥ असो इंद्रियेंसमुदाव । तयामधें वर्ते सर्व । जाणों जातां मोडे हांव । इंद्रियांची ॥ ४५ ॥ तें जवळिच्च असे । पाहों जातां न दिसे । न दिसोन वसे । कांहीं येक ॥ ४६ ॥ जें अनुभवेंचि जाणावें । सृष्टीचेनि अभावें । आपुलेन स्वानुभवें । पाविजे ब्रह्म ॥ ४७ ॥ ज्ञानदृष्टीचें देखणें । चर्मदृष्टी पाहों नेणे । अंतरवृत्तीचिये खुणे । अंतरवृत्ति साक्ष ॥ ४८ ॥ जाणे ब्रह्म जाणे माया । जाणे अनुभवाच्या ठाया । ते येक जाणावी तुर्या । सर्वसाक्षिणी ॥ ४९ ॥ साक्षत्व वृत्तीचें कारण । उन्मनी ते निवृत्ति जाण । जेथें विरे जाणपण । विज्ञान तें ॥ ५० ॥ जेथें अज्ञान सरे । ज्ञान तेंहि तुरे । विज्ञानवृत्ति मुरे । परब्रह्मीं ॥ ५१ ॥ ऐसें ब्रह्म शाश्वत । जेथें कल्पनेसी अंत । योगी जना येकांत । अनुभवें जाणावा ॥ ५२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमळब्रह्मनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

केवळ ब्रह्म जें बोलिलें । तें अनुभवास आलें । आणी मायेचेंहि लागलें । अनुसंधान ॥ १ ॥ ब्रह्म अंतरीं प्रकाशे । आणी मायाहि प्रत्यक्ष

दिसे । आतां हें द्वैत निरसे । कवणेपरी हो ॥ २ ॥ तरी आ-तां सावधान । येकाग्र करूनियां मन । माया ब्रह्म हें क-वण । जाणताहे ॥ ३ ॥ सत्य ब्रह्माचा संकल्प । मिथ्या मायेचा विकल्प । ऐसिया द्वैताचा जल्प । मनचि करी ॥ ४ ॥ जाणे ब्रह्म जाणे माया । ते येक जाणावी तुर्या । सर्व जाणे म्हणोनिया । सर्वसाक्षिणी ॥ ५ ॥ ऐक तुर्येचें लक्षण । जेथें सर्व जाणपण । सर्वचि नाहीं कवण। जाणेल गा ॥ ६ ॥ संकल्पविकल्पाची सृष्टी । जाली मनाचिये पोटीं । तें मनचि मिथ्या सेवटीं । साक्षी कवणु ॥ ७ ॥ साक्षत्व चैतन्यत्व सत्ता । हे गुण ब्रह्माचिया माथां । आरोपले जाण वृथा । मायागुणें ॥ ८ ॥ घटमठाचेनि गुणें । त्रिविधा आकाश बोलणें । मायेचेनि खरे-पणें । गुण ब्रह्मीं ॥ ९ ॥ जव खरेंपण मायेसी । तवचि साक्षत्व ब्र-ह्मासी । मायेअविद्येचे निरासीं । द्वैत कैचें ॥ १० ॥ म्हणोनि सर्वसाक्षी मन । तेंचि जालिया उन्मन । मग तुर्यारूप ज्ञान । तें मावळोन गेलें ॥ ११ ॥ जयास द्वैत भासलें । तें मन उन्मन जालें । द्वैताअद्वैताचें तुटलें । अनुसंधान ॥ १२ ॥ येवं द्वैत आणी अद्वैत । होये वृत्तीचा संकेत । वृत्ति जालिया निवृत्त । द्वैत कैंचें ॥१३॥ वृत्तिरहित जें ज्ञान ।

---

१ माया ह्मणजे काय व ब्रह्म ह्मणजे काय हें समजलें, पण माया आणि ब्रह्म असें जें द्वैत भासतें त्याचा निरास कसा होईल हा शिष्याचा प्रश्न. त्याचें उत्तरः—माया व ब्रह्म यांची कल्पना मनाला होते. ती कल्पना उडाली किंवा ती मनोवृत्ति मावळली, सारांश मन उन्मन झालें ह्मणजे मग द्वैत कोठें उरणार ? परंतु ही कल्पना कशी उडावी ? कल्पनेनें कल्पना उडते. ब्रह्माची कल्पना ती शुद्ध कल्पना, तो संकल्प. मायेची कल्पना ती शबल, अशुद्ध कल्पना, तो वि-कल्प. संकल्पानें विकल्पाचा नाश करावा, ह्मणजे मग अखेरीस संकल्पही ब्रह्मांत लीन होऊन केवळ ब्रह्मप्राप्ति होते. २ घटाकाश, मठाकाश व महदाकाश असे आकाशाचे तीन प्रकार होण्यास जसें घट व मठ हीं कारण आहेत तसें मायेच्या योगानें ब्रह्माच्या ठिकाणीं गुणांचा आरोप होत आहे, परंतु वस्तुतः आकाश एकच आहे व ब्रह्मही निर्गुण आहे.

तेंचि पूर्ण समाधान । जेथें तुटे अनुसंधान । मायाब्रह्मीचें ॥ १४ ॥ मायाब्रह्म ऐसा हेत । मनें कल्पिला संकेत । ब्रह्म कल्पनेरहित । जाणती ज्ञानी ॥ १५ ॥ जें मनबुद्धिअगोचर । जें कल्पनेहून पर । तें अनुभवितां साचार । द्वैत कैंचें ॥ १६ ॥ द्वैत पाहातां ब्रह्म नसे । ब्रह्म पाहातां द्वैत नासे । द्वैताद्वैत भासे । कल्पनेसी ॥ १७ ॥ कल्पना माया निवारी । कल्पना ब्रह्म [1]थावरी । संशय धरी आणी वारी । तेहि कल्पना ॥ १८ ॥ कल्पना करी बंधन । कल्पना दे समाधान । ब्रह्मीं लावी अनुसंधान । तेहि कल्पना ॥ १९ ॥ कल्पना द्वैताची माता । कल्पना [2]ज्ञप्ती तत्वता । बद्धता आणी मुक्तता । कल्पनागुणें ॥ २० ॥ कल्पना अंतरीं सबळ । नस्ते दावी ब्रह्मगोळ । क्षणा येकातें निर्मळ । स्वरूप कल्पी ॥ २१ ॥ क्षणा येका धोका वाहे । क्षणा येका स्थिर राहे । क्षणा येका पाहे । विस्मित होउनि ॥ २२ ॥ क्षणा येकातें उमजे । क्षणा येकातें [3]निर्बुजे । नाना विकार करिजे । ते कल्पना जाणावी ॥ २३ ॥ कल्पना जन्माचें मूळ । कल्पना भक्तीचें फळ । कल्पना तेचि केवळ । मोक्षदाती ॥ २४ ॥ असो ऐसी हे कल्पना । साधनें दे समाधाना । येरवी हे पतना । मूळच कीं ॥ २५ ॥ म्हणौन सर्वांचें मूळ । ते हे कल्पनाच केवळ । इचें केलियां निर्मूळ । ब्रह्मप्राप्ती ॥२६॥ श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समाधान । मिथ्या कल्पनेचें भान । उडोन जाये[4]॥ २७ ॥ शुद्ध ब्रह्माचा निश्चयो । करी कल्पनेचा जयो । निश्चितार्थे संशयो । तुटोन गेला ॥ २८ ॥ मिथ्या कल्पनेचें कोडें । कैसें राहे साचापुढें । जैसें सूर्याचेनि उजेडें । नासे तम ॥ २९ ॥ तैसें ज्ञानाचेनि प्रकाशें । मिथ्या कल्पना हे नासे । मग तुटे [5]अपैसें । द्वैतानुसंधान ॥ ३० ॥ कल्पनेनें कल्पना उडे । जैसा मृगें मृग सांपडे । कां

---

१ स्थापित करिते. २ ज्ञान. ३ अडखळते, घाबरते, न उमजे. ४ शुद्ध ब्रह्माचा निश्चय झाला ह्मणजे कल्पना नाहींशी होते; निश्चयापुढें संशय कसा उरणार? ५ आपोआप.

शरें शर आतुडे । आकाशमार्गीं ॥ ३१ ॥ शुद्ध कल्पनेचें बळ । जा-लियां नासे सबळ । हेंचि वचन प्रांजळ । सावध ऐका ॥ ३२ ॥ शुद्ध कल्पनेची खूण । स्वयें कल्पिजे निर्गुण । सस्वरूपीं विस्मरण । पडोंचि नेदि ॥ ३३ ॥ सदा स्वरूपानुसंधान । करी द्वैताचें निर्शन । अद्वयनि-श्चयाचें ज्ञान । तोचि शुद्ध कल्पना ॥ ३४ ॥ अद्वैत कल्पी ते शुद्ध । द्वैत कल्पी ते अशुद्ध । अबुद्धें तेचि प्रसिद्ध । सबळ जाणावी ॥ ३५ ॥ शुद्ध कल्पनेचा अर्थ । अद्वैताचा निश्चितार्थ । आणी सबळ वेर्थ । द्वैत कल्पी ॥ ३६ ॥ अद्वैतकल्पना प्रकाशे । तेचि क्षणीं द्वैत नासे । द्वैता-सरिसी निरसे । सबळ कल्पना ॥३७॥ कल्पनेनें कल्पना सरे । ऐसी जा-णावी चतुरें । सबळ गेलिया नंतरें । शुद्ध उरली ॥ ३८ ॥ शुद्ध कल्प-नेचें रूप । तेंचि जे कल्पी स्वरूप । स्वरूप कल्पितां तद्रूप । होये आपण ॥ ३९ ॥ कल्पनेसी मिथ्यत्व आलें । सहजाचि तद्रूप जालें । आत्मनिश्चये नासिलें । कल्पनेसी ॥ ४० ॥ जेचि क्षणीं निश्चये चळे । तेचि क्षणीं द्वैत उफाळे । जैसा अस्तमानीं प्रबळे । अंधकार ॥ ४१ ॥ तैसें ज्ञान होतां मळिन । अज्ञान प्रबळे जाण । याकारणें श्रवण । अखंड असावें ॥ ४२ ॥ आतां असो हें बोलणें जालें । आशंका फेडूं येका बोलें । जयास द्वैत भासलें । तें तूं नव्हेसी सर्वथा ॥ ४३ ॥ मागील आशंका फिटली । इतुकेन हे कथा संपली । पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ४४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे द्वैतकल्पना-निर्शननाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

अद्वैत ब्रह्म निरोपिलें । जें कल्पनेरहित संचलें । क्षणयेक तदाकार केलें । मज या निरूपणें ॥ १ ॥ परी म्या तदाकार व्हावें । ब्रह्मचि होऊन असावें । पुन्हा संसारास न यावें । चंचळपणें सर्वथा ॥ २ ॥

---

१ शबल, अशुद्ध (कल्पना). २ अशुद्ध.

कल्पनारहित जें सुख । तेथें नाहीं संसारदुःख । म्हणोनि तेंचि येक । होऊन असावें ॥ ३ ॥ ब्रह्मचि होइजे श्रवणें । पुन्हा वृत्तीवरी लागे येणें । ऐसें सदा येणें जाणें । चुकेना कीं ॥ ४ ॥ मनें अंतरिक्ष जावें । क्षणयेक ब्रह्मचि व्हावें । पुन्हा तेथून कोंसळावें । वृत्तीवरी मागुतें ॥ ५ ॥ प्रत्यावृत्ती सैरावैरा । किती करूं येरझारा । पाईं लाउनियां दोरा । कीटक जैसा ॥ ६ ॥ उपदेशकाळीं तदाकार । होतां पडे हें शरीर । अथवा नेणे आपपर । ऐसें जालें पाहिजे ॥ ७ ॥ ऐसें नस्तां जें बोलणें । तेंचि वाटे लाजिरवाणें । ब्रह्म होऊन संसार करणें । हेंहि विपरीत दिसे ॥ ८ ॥ जो स्वयें ब्रह्मचि जाला । तो मागुता कैसा आला । ऐसें ज्ञान माझें मजला । प्रशस्त न वटे ॥ ९ ॥ ब्रह्मचि होऊन जावें । कां तें संसारींच असावें । दोहींकडे भरंगळावें । किती म्हणूनी ॥ १० ॥ निरूपणीं ज्ञान प्रबळे । उठोन जातां तें मावळे । मागुता कामक्रोध खवळे । ब्रह्मरूपासी ॥ ११ ॥ ऐसा कैसा ब्रह्म जाला । दोहींकडे अंतरला । वोडगस्तपणेंचि गेला । संसार त्याचा ॥ १२ ॥ घेतां ब्रह्मसुखाची गोडी । संसारिक मागें वोडी । संसार करितां आवडी । ब्रह्मीं उपजे मागुती ॥ १३ ॥ ब्रह्मसुख नेलें संसारें । संसार गेला ज्ञानद्वारें । दोनी अपुरीं पुरें । येकही नाहीं ॥ १४ ॥ याकारणें माझें चित्त । चंचळ जालें दुश्चीत । काये करणें निश्चीत । येकही नाहीं ॥ १५ ॥ ऐसा श्रोता करी विनती । आतां राहावें कोणे रीती । म्हणे अखंड माझी मती । ब्रह्माकार नाहीं ॥ १६ ॥ आतां याचें प्रत्योत्तर । वक्ता देईल सुंदर । श्रोतीं व्हावें निरोत्तर । क्षणयेक आतां ॥ १७ ॥ ब्रह्मचि होऊन

---

१ आकाश (मनानें दृश्यापासून अलग होऊन कांहीं काळ ब्रह्मस्वरूप व्हावें व पुन्हां वृत्तीवर यावें असें माझें होत आहे). २ जाणें येणें. ३ आपला उपदेश श्रवण करित असतां माझी जी तदाकार स्थिति होते, त्याच स्थितींत माझें शरीर अखंड राहिलें पाहिजे, म्हणजे मला आपपर ही कल्पना उरली न पाहिजे. ४ गोंधळावें. ५ ब्रह्मरूप झालेला जो मी त्या माझ्या ठिकाणीं. ६ ओढाताणीनें. ७ संसारिक सुख.

जे पडिले । तेचि मुक्तपदास गेले । येर ते काय बुडाले । व्यासादिक ॥ १८ ॥ श्रोता विनती करी पुढती । शुको मुक्तो वामदेवो वा हे श्रुती । दोघेचि मुक्त आदिअंतीं । बोलतसे ॥ १९ ॥ वेदें बद्ध केले सर्व । मुक्त शुक वामदेव । वेदवचनीं अभाव । कैसा धरावा ॥ २० ॥ ऐसा श्रोता वेदाधारें । देता जाला प्रत्योत्तरें । दोघेचि मुक्त अत्यादरें । प्रतिपाद्य केलें ॥ २१ ॥ वक्ता बोले याउपरी । दोघेचि मुक्त सृष्टीवरी । ऐसें बोलतां उरी । कोणास आहे ॥ २२ ॥ बहु ऋषि बहु मुनी । सिद्ध योगी आत्मज्ञानी । जाले पुरुष समाधानी । असंख्यात ॥ २३ ॥

प्रऱ्हादनारदपराशरपुंडरीक-
व्यासांबरीषशुकशौनकभीष्मदाल्भ्यान् ।
रुक्मांगदार्जुनवासिष्ठविभीषणादीन्
पुण्यानिमान्परमभागवतान्स्मरामि ॥ १ ॥

कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथद्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥ २ ॥

याहि वेगळे थोर थोर । ब्रह्माविष्णुमहेश्वर । आदिकरून दिगंबर । विदेहादिक ॥ २४ ॥ शुक वामदेव मुक्त जाले । येर हे अवघेचिं बुडाले । या वचना विश्वासले । ते पढतमूर्ख ॥ २५ ॥ तरी वेद कैसें बोलिला । तो काय तुह्मी मिथ्या केला । ऐकोन वक्ता देता जाला । प्रत्योत्तर ॥ २६ ॥ वेद बोलिला पूर्वपक्ष । मूर्ख तेथेंचि लावी लक्ष । साधु आणी वित्पन्न दक्ष । त्यांस हें न मने ॥ २७ ॥ तथापी हें जरी मानलें । तरी वेदसामर्थ्य बुडालें । वेदांचेनि उद्धरिलें । न वचे कोणा ॥ २८ ॥ वेदा आंगीं सामर्थ्य नसे । तरी या वेदास कोण पुसे । ह्मणौनि वेदीं सामर्थ्य असे । जन उधरावया ॥ २९ ॥ वेदाक्षर घडे ज्यासी ।

---

१ ठाव, ठिकाण, जागा.

तो बोलिजे पुण्यरासी । ह्मणौन वेदीं सामर्थ्यासी[1] । काय उणें ॥ ३० ॥ वेदशास्त्रपुराण । भाग्य जालियां श्रवण । तेणें होइजे पावन । हें बोलती साधु ॥ ३१ ॥ श्लोक अथवा श्लोकार्ध । नाहीं तरी श्लोकपाद । श्रवण होतां येक शब्द । नाना दोष जाती ॥ ३२ ॥ वेदशास्त्रीं पुराणीं । ऐशा वाक्याच्या आइणी । अगाध महिमा व्यासवाणी । वदोन गेली ॥ ३३ ॥ येकाक्षर होतां श्रवण । तत्काळचि होइजे पावन । ऐसें ग्रंथाचें महिमान । ठाईं ठाईं बोलिलें ॥ ३४ ॥ दोहींवेगळा तिजा नुधरे । तरी महिमा कैचा उरे । असो हें जाणिजे चतुरें । येरां गथा-गोवी ॥ ३५ ॥ वेदशास्त्रें पुराणें । कैसीं होतीं अप्रमाणें । दोघांवांचून तिसरा कोणें । उद्धरावा ॥ ३६ ॥ ह्मणसी काष्ठीं लागोन पडिला । तोचि येक मुक्त जाला । शुक तोहि अनुवादला । नाना निरूपणें ॥ ३७ ॥ शुक मुक्त ऐसें वचन । वेद बोलिला हें प्रमाण । परी तो नव्हता अचेतन । ब्रह्माकार ॥ ३८ ॥ अचेतन ब्रह्माकार । असता शुक योगेश्वर । तरी सारासारविचार । बोलणें न घडे ॥ ३९ ॥ जो ब्रह्माकार जाला । तो काष्ठ होऊन पडिला । शुक भागवत बोलिला । परीक्षितीपुढें ॥ ४० ॥ निरूपण हें सारासार । बोलिला पाहिजे विचार । धांडोळावें सचराचर । दृष्टांताकारणें ॥ ४१ ॥ क्षणयेक ब्रह्मचि व्हावें । क्षणयेक दृश्य धांडोळावें । नाना दृष्टांतीं संपादावें । वगतृत्वासी ॥ ४२ ॥ असो भागवतनिरूपण । शुक बोलिला आपण । तया आंगीं बद्धपण । लाऊं नये कीं ॥ ४३ ॥ ह्मणोनी बोलतां चालतां । निचेष्टित पडिलें नस्तां । मुक्ति लाभे सायोज्यता । सद्गुरुबोधें ॥ ४४ ॥ येक मुक्त येक नित्यमुक्त । येक जाणावे जीवन्मुक्त । येक योगी विदेह-मुक्त । समाधानी ॥ ४५ ॥ सचेतन ते जीवन्मुक्त[2] । अचेतन ते विदेह-

---

१ इच्छा किंवा सामर्थ्य किंवा मालिका, असे तीन अर्थ तीन ठिकाणीं दिलेले आहेत, पैकीं शेवटला अर्थ येथें बरा लागतो. २ जिवंतपणींच ज्ञान होऊन मुक्त झालेले, परंतु व्यवहार करित असलेले.

मुक्त । दोहिवेगळे नित्यमुक्त । योगेश्वर जाणावे ॥ ४६ ॥ स्वरूपबोधें स्तब्धता । ते जाणावी ताटस्तता । ताटस्तता आणी स्तब्धता । हा देहसंबंधु ॥ ४७ ॥ येथें अनुभवासी कारण । येर सर्व निःकारण । तृप्ती पावावी आपण । आपुल्या स्वानुभवें ॥ ४८ ॥ कंठमर्याद जेविला । त्यास ह्मणती भुकेला । तेणें शब्दें जाजावला । हें तों घडेना ॥ ४९ ॥ स्वरूपीं नाहीं देहो । तेथें काइसा संदेहो । बद्ध मुक्त ऐसा भावो । देहाचकडे ॥ ५० ॥ देहबुद्धि धरून चिंती । मुक्त ब्रह्मादिक नव्हेती । तेथें शुकाची कोण गती । मुक्तपणाची ॥ ५१ ॥ मुक्तपण हेंचि बद्ध । मुक्त बद्ध हें अबद्ध । सस्वरूप स्वतसिद्ध । बद्ध ना मुक्त ॥ ५२ ॥ मुक्तपणाची पोटीं सीळा । बांधतां जाईजे पाताळा । देहबुद्धीचा आँगळा । स्वरूपीं न संटे ॥ ५३ ॥ मीपणापासून सुटला । तोचि येक मुक्त जाला । मुका अथवा बोलिला । तरी तो मुक्त ॥ ५४ ॥ जयास बाँधावें तें वाव । तेथें कैंचा मुक्तभाव । पाहों जातां सकळ वाव । गुणवार्ता ॥ ५५ ॥

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनम् ॥ १ ॥

---

१ जिवंतपणींच मुक्त झालेले, परंतु देहभान विसरून गेलेले. २ मरणोत्तर अक्षय मुक्त झालेले. ३ स्वरूपबोध होऊन निचेष्टित पडून राहणें, हें शिष्याच्या मतानें मुक्तपणाचें व हालचाल करणें बद्धपणाचें लक्षण होय. सद्गुरु ह्मणतात, हालचाल करणें किंवा स्तब्ध, तटस्थ राहणें हा देहाचा संबंध आहे. ही देहबुद्धि बाळगली तर कोणीच मुक्त होऊं शकत नाहीं. "मी मुक्त" असें कोणी ह्मणेल तर तोच बद्ध. आपल्या स्वानुभवानें जो तृप्त झाला तोच मुक्त, मग तुह्मी त्याला त्याची हालचाल पाहून बद्ध ह्मटलें तरी तो थोडाच बद्ध होणार आहे? आकंठ जेवलेल्याला भुकेला म्हटल्यानें तो थोडाच भुकेला होतो? ४ चिंत्तीं (?) ५ विशेष देहबुद्धी बाळगणारा. ६ संभवत नाहीं. ७ वगळावें. अहंकाराला अनुलक्षून ही ओवी असावी. जो अहंकार टाकावयाचा तोच मुळीं व्यर्थ आहे, तेव्हां तो ज्यापाशीं आहे त्याला मुक्तपण कोठलें? किंवा "बाधावें" म्हणजे "बद्ध आहे" असें मानावें.

तत्त्वज्ञाता परमशुद्ध । तयासी नाहीं मुक्त बद्ध । मुक्त बद्ध हा विनोद । मायागुणें ॥ ५६ ॥ जेथें नामरूप हें सरे । तेथें मुक्तपण कैंचें उरे । मुक्त बद्ध हें विसरे । विसरलेपणेंसीं[1] ॥ ५७ ॥ बद्ध मुक्त जाला कोण । तो तरी न्हे कीं आपण[2] । बधकें[3] जाणावें मीपण । धर्ल्यास बाधी ॥ ५८ ॥ एवं हा अवघा भ्रम । अहंतेचा जाला श्रम । मायातीत जों विश्राम । सेविला नाहीं ॥ ५९ ॥ असो बद्धता आणी मुक्तता । आली कल्पनेच्या माथां । ते कल्पना तरी तत्वता । साच आहे[4] ॥ ६० ॥ ह्मणोनि हें मृगजळ । माया नाथिलें आभाळ । स्वप्न मिथ्या तत्काळ । जागृतीसी होये ॥ ६१ ॥ स्वप्नीं बद्ध मुक्त जाला । तो जागृतीस नाहीं आला । कैंचा कोण काये जाला । कांहीं कळेना ॥ ६२ ॥ ह्मणोनि मुक्त विश्वजन । जयास जालें आत्मज्ञान । शुद्धज्ञानें मुक्तपण । समूळ वाव ॥ ६३ ॥ बद्ध मुक्त हा संदेहो । धरी कल्पनेचा देहो । साधु सदा निःसंदेहो । देहातीत वस्तु ॥ ६४ ॥ आतां असो हें पुढती । पुढें राहावें कोणे रिती । तेंचि निरूपण श्रोतीं । सावध परिसावें ॥ ६५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बद्धमुक्तनिरूपणनाम समास साहवा ॥ ६ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

वस्तूसि जरी कल्पावें । तरी ते निर्विकल्प स्वभावें । तेथें कल्पनेच्या नावें । सुन्याकार ॥ १ ॥ तथापि कल्पूं जातां । नये कल्पनेच्या हातां ।

---

१ मुक्त बद्ध हें विसरलें पाहिजे. २ बद्धता व मुक्तता हीं देहाकडे आलीं आणि तो देह म्हणजे आपण नव्हे. ३ बाधक. ४ हा प्रश्न आहे. आणि ती कल्पना तरी कोठें खरी आहे ? ५ या संसाररूप स्वप्नामध्यें जो कोणी आपण बद्ध आहोंत किंवा मुक्त आहोंत असें ह्मणेल तो अजून जागा झाला नाहीं असें समजावें; आणि ह्मणून बद्ध कोण व मुक्त कोण याचा त्याला कांहींच उलगडा होत नाहीं.

वोळखी ठाईं न पडे चित्ता । भ्रंश पडे ॥ २ ॥ कांहीं दृष्टीसचि न दिसे । मनास तेंहि न भासे । न भासे न दिसे कैसें । वोळखावें ॥ ३ ॥ पाहों जातां निराकार । मनासि पडे सुन्याकार । कल्पूं जातां अंधकार । भरला वाटे ॥ ४ ॥ कल्पूं जातां वाटे काळें । ब्रह्म काळें ना पिवळें । आरक्त निळें ना धवळें । वर्णरहित ॥ ५ ॥ जया वर्णवेक्ती नसे । भासाहून अनारिसें । रूपचि नाहीं कैसें । वोळखावें ॥ ६ ॥ न दिसतां वोळखण । किती धरावी आपण । हें तों श्रमासीच कारण । होतसे ॥ ७ ॥ जो निर्गुण गुणातीत । जो अदृश्य अवेक्त । जो अचिंत्य चिंतनातीत । परम पुरुष ॥ ८ ॥

अचिंत्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

अचिंत्य तें चिंतावें । अव्यक्तास आठवावें । निर्गुणास वोळखावें । कोणेपरी ॥ ९ ॥ जें दृष्टीसचि न पडे । जें मनासहि नातुडे[1] । तया कैसें पाहाणें घडे । निर्गुणासी ॥ १० ॥ असंगाचा संग धरणें । निरावलंबीं[2] वास करणें । निशब्दासी अनुवादणें । कोणेपरी ॥ ११ ॥ अचिंत्यासीं चिंतूं जातां । निर्विकल्पासी कल्पितां । अद्वैताचें ध्यान करितां । द्वैतचि उठे ॥१२॥ आतां ध्यानचि सोडावें । अनुसंधान तें मोडावें[3] । तरी मागुतें पडावें । माहा संशई ॥ १३ ॥ द्वैताच्या[4] भेणें अंतरीं । वस्तु न पाहिजे तरी । तेणें समाधाना उरी । कदा असेचिना ॥ १४ ॥ सवे[5] लावितां सवे पडे । सवे पडतां वस्तु आतुडे । नित्यानित्यविचारें घडे । समाधान ॥ १५ ॥ वस्तु चिंतितां द्वैत उपजे । सोडी करितां कांहींच नुमजे । सुन्यत्वसंदेहीं पडिजे । विवेकेंविण ॥ १६ ॥ ह्मणोनि विवेक धरावा ।

---

१ सांपडत नाहीं. २ आधाररहित ठिकाणीं, आकाशांत. ३ बरें ध्यान करूं नये, अनुसंधान लावूं नये असें ह्मणावें तर. ४ अद्वैताचें ध्यान करूं जातां द्वैत उत्पन्न होतें या भतीनें. ५ संवय.

ज्ञानें प्रपंच सावरावा । अहंभाव वोसरावा । परी तो वोसरेना ॥ १७ ॥ परब्रह्म तें अद्वैत । कल्पितांच उठे द्वैत । तेथें हेत आणी दृष्टांत । कांहींच न चले ॥ १८ ॥ तें आठवितां विसरिजे । कां तें विसरोनि आठविजे । जाणोनियां नेणिजे । [1]परब्रह्म तें ॥ १९ ॥ त्यास न भेटतां होये भेटी । भेटों जातां पडे तुटी । ऐसी हे नवल गोष्टी । मुकेपणाची ॥ २० ॥ तें साधूं जातां साधवेना । नातरी सोडितां सुटेना । लागला समंध तुटेना । निरंतर ॥ २१ ॥ तें असतचि सदां असे । नातरी पाहातां दुरासे । न पाहातां प्रकाशे । जेथें तेथें ॥ २२ ॥ जेथें उपाये तोचि अपाये । आणी अपाये तोचि [2]उपाये । हें अनुभवेंविण काये । उमजों जाणे ॥ २३ ॥ तें नुमजतांच उमजे । उमजोन कांहींच नुमजे । तें वृत्तीविण पाविजे । निवृत्तिपद ॥ २४ ॥ तें ध्यानीं धरितां नये । चिंतनीं चिंतावें तें काये । मनामधें न [3]समाये । परब्रह्म तें ॥ २५ ॥ त्यास उपमे द्यावें जळ । तरी तें निर्मळ निश्चळ । विश्व बुडालें सकळ । परी तें कोरडेंचि असे ॥ २६ ॥ नव्हे प्रकाशासारिखें । अथवा नव्हे काळोखें । आतां तें कासयासारिखें । सांगावें हो ॥ २७ ॥ ऐसें ब्रह्म निरंजन । कदा नव्हे दृश्यमान । लावावें तें अनुसंधान । कोणेपरी ॥ २८ ॥ अनुसंधान लाऊं जातां । कांहीं नाहीं वाटे आतां । तेणें मनाचिया माथां । संदेह वाजे ॥ २९ ॥ लटिकेंचि काय पाहावें । कोठें जाऊन राहावें । अभाव घेतला जीवें । सत्य स्वरूपाचा ॥ ३० ॥ अभावचि ह्मणों सत्य । तरी वेदशास्त्र कैसें मिथ्य । आणी व्यासादिकांचें कृत्य । वाउगें नव्हे ॥ ३१ ॥ ह्मणोनि मिथ्या ह्मणतां नये । बहुत ज्ञानाचे उपाये । बहुतीं निर्मिलें तें काये । मिथ्या ह्मणावें ॥ ३२ ॥ अद्वै-

---

१ स्मरणाचा विसर पडला पाहिजे, परंतु विसर पडून तें आठवलें पाहिजे. तें जाणून जाणीव उरली न पाहिजे. २ तें आहे तसेंच सर्वदा आहे परंतु पाहावयास गेलें तर दूर होतें; न पाहातां मात्र तें सर्वत्र प्रकाशतें. जेथें उपाय करावयास (पाहण्यास) जावें तेथें अपाय होतो (तें दूर होतें) आणि अपाय (न पाहणें) करावा तर उपाय होतो (तें सर्वत्र प्रकाशतें). ३ मावत नाहीं.

तज्ञानाचा उपदेश । गुरुगीता तो महेश । सांगता होये पार्वतीश । पार्वतीप्रती ॥ ३३ ॥ अवधूतगीता केली । गोरक्षीस निरोपिली । ते अवधूतगीता बोलिली । ज्ञानमार्ग ॥ ३४ ॥ विष्णु होऊन राजहंस । विधीस केला उपदेश । ते हंसगीता जगदीश । बोलिला स्वमुखें ॥३५॥ ब्रह्मा नारदा उपदेशित । चतुःश्लोकी भागवत । पुढें व्यासमुखें बहुत । विस्तारलें ॥ ३६ ॥ वसिष्ठसार वसिष्ठऋषी । सांगता जाला रघुनाथासी । कृष्ण सांगे अर्जुनासी । सप्तश्लोकी गीता ॥ ३७ ॥ ऐसें सांगावें तें किती । बहुत ऋषी बोलिले बहुतीं । अद्वैत ज्ञान आदिअंतीं । सत्यचि असे ॥ ३८ ॥ ह्मणोनि मिथ्या आत्मज्ञान । ह्मणतां पाविजे पतन । प्रज्ञेरहित जे जन । तयांसीं हें कळेना ॥ ३९ ॥ जेथें शेषाची प्रज्ञा मंदली । श्रुतीस मौन्यमुद्रा पडिली । जाणपणें न वचे वदली । स्वरूपस्थिती ॥ ४० ॥ आपणास नुमजे बरवें । ह्मणोनि मिथ्या कैसें करावें । नातरी सदृढ धरावें । सद्गुरुमुखें ॥ ४१ ॥ मिथ्य तेंचि सत्य जालें । सत्य असोन मिथ्य केलें । संदेहसागरीं बुडालें । अकस्मात मन ॥ ४२ ॥ मनास कल्पायाची सवे । मनें कल्पिलें तें नव्हे । तेणें गुणें संदेह धावे । मीपणाचेनि पंथें ॥ ४३ ॥ तरी तो पथचि मोडावा । मग परमात्मा जोडावा । समूळ संदेह तोडावा । साधुचेनि संगतीं ॥ ४४ ॥ मीपण शस्त्रें तुटेना । मीपण फोडितां फुटेना । मीपण सोडितां सुटेना । कांहीं केल्यां ॥ ४५ ॥ मीपणें वस्तु नाकळे । मीपणें भक्ति मावळे । मीपणें शक्ति गळे । वैराग्याची ॥ ४६ ॥ मीपणें प्रपंच न घडे । मीपणें परमार्थ बुडे । मीपणें सकळही उडे । येशकीर्तिप्रताप ॥ ४७ ॥ मीपणें मीत्री तुटे । मीपणें प्रीति आटे । मीपणें लिगटे । अभिमान आंगीं ॥ ४८ ॥ मीपणें विकल्प उठे । मीपणें कळह सुटे । मीपणें संमोह फुटें । ऐक्यतेचा ॥ ४९ ॥ मीपण को-

---

१ " मी जाणतों " असा ज्ञातृत्वाचा अभिमान धरून स्वरूपस्थिती सांगितली जाणार नाहीं.

णासिच न साहे । तें भगवंतीं कैसेनि साहे । ह्मणौनि मीपण सांडून राहे । तोचि समाधानी ॥ ५० ॥ मीपण कैसें त्यागावें । ब्रह्म कैसें अनुभवावें । समाधान कैसें पावावें । कोणा प्रकारें ॥ ५१ ॥ मीपण जाणोनि त्यागावें । ब्रह्म होऊन अनुभवावें । समाधान तें पावावें । निःसंगपणें ॥ ५२ ॥ आणीक येक समाधान । मीपणेंविण साधन । करूं जाणे तोचि धन्य । समाधानी ॥ ५३ ॥ मी तों ब्रह्मचि जालें स्वता । साधन कोण करील आतां । ऐसें मनीं कल्पू जातां । कल्पनाचि उठे ॥ ५४ ॥ ब्रह्मीं कल्पना न साहे । तोचि तेथें उभी राहे । तयेसि शोधून पाहे । तोचि साधु ॥ ५५ ॥ निर्विकल्पासी कल्पावें । परी कल्पिते आपण न व्हावें[1] । मीपणासि त्यागावें । येणें रिती ॥ ५६ ॥ या ब्रह्मविद्येच्या लपणी[2] । कांहींच नसावें असोनी । दक्ष आणी समाधानी । तोचि हें जाणे ॥५७॥ जयासी आपण कल्पावें । तेंचि आपण स्वभावें । येथें कल्पनेच्या नावें । सुन्य आलें[3] ॥ ५८ ॥ पदीहून चळों नये । करावें साधन उपाये । तरीच सांपडे सोये । अलिप्तपणाची ॥ ५९ ॥ राजा राजपदीं असतां । उगीच चाले सर्व सत्ता । साध्यचि होऊन तत्वता । साधन करावें ॥ ६० ॥ साधन आलें देहाच्या माथां । आपण देह नव्हे सर्वथा । ऐसा करूनि अकर्ता । सहजचि जाला ॥६१॥ देह आपण ऐसें कल्पावें । तरीच साधन त्यागावें । देहातीत अस्तां स्वभावें । देह कैंचा ॥६२॥ ना तें साधन ना तें देह । आपला आपण निःसंदेह । देहीच असोन विदेह । स्थिति ऐसी ॥ ६३ ॥ साधनेंविण ब्रह्म होतां । लागों पाहे देहममता । आळस प्रबळे तत्वता । ब्रह्मज्ञानमिसें ॥ ६४ ॥ परमार्थमिसें अर्थ[4] जागे । ध्यानमिसें निद्रा लागे । मुक्तिमिसें

---

१ निर्विकल्पाची कल्पना करावी, परंतु कल्पना करणारे आपण कोणी वेगळे आहोंत, अशी आपणांस कल्पना उरली न पाहिजे. २ लपंडाव. ३ ज्याची कल्पना करावयाची तेंच आपण मूळचें आहोंत हें समजल्यावर कल्पना नाहींशी होते. ४ स्वार्थ.

दोष भोगे । अनर्गळता ॥ ६५ ॥ निरूपणमिसें निंदा वडे । संवाद-मिसें वेवाद पडे । उपाधीमिसें येऊन जडे । अभिमान आंगीं ॥ ६६ ॥ तैसा ब्रह्मज्ञानमिसें । आळस अंतरीं प्रवेशे । ह्मणे साधनाचें पिसें । काय करावें ॥ ६७ ॥

किं करोमि क गच्छामि किं गृण्हामि त्यजामि किं ।
आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पांबुना यथा ॥ १ ॥

वचन आधारीं लाविलें । जैसें शस्त्र फिरविलें । स्वता हाणोन घेतलें । जयापरी ॥ ६८ ॥ तैसा उपायाचा अपाये । विपरीतपणें स्वहित जाये । साधन सोडितां होये । मुक्तपणें बद्ध ॥ ६९ ॥ साधन करितांच सिद्ध-पण । हातींचें जाईल निघोन । तेणें गुणें साधन । करूंच नावडे ॥ ७० ॥ लोक ह्मणती हा साधक । हेचि लज्या वाटे येक । साधन करिती ब्रह्मादिक । हें ठाउकें नाहीं ॥ ७१ ॥ आतां असो हे अविद्या । अभ्यासस्सारणी[3] विद्या । अभ्यासें पाविजे अद्या । पूर्ण ब्रह्म ॥ ७२ ॥ अभ्यास करावा कवण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न । परमार्थाचें साधन । बोलिलें पाहिजे ॥ ७३ ॥ याचें उत्तर श्रोतयांसी । दिधलें पुढिले समासीं । निरोपिलें साधनासी । परमार्थाच्या ॥ ७४ ॥ इति श्रीदास-बोधे गुरुशिष्यसंवादे साधनप्रतिष्ठानिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका परमार्थाचें साधन । जेणें होये समाधान । तें तूं जाण गा श्रवण । निश्चयेंसीं ॥ १ ॥ श्रवणें आतुडे भक्ती । श्रवणें उद्भवे विरक्ती । श्रवणें तुटे आसक्ती । विषयांची ॥ २ ॥ श्रवणें घडे चित्तशुद्धी । श्रवणें होये दृढ बुद्धी । श्रवणें तुटे उपाधी ।

---

१ स्वच्छंदपणा. २ वितंडवाद. ३ अभ्यासाचें अनुसरण करणारी, जसा अभ्यास करावा तशी प्राप्त होणारी.

अभिमानाची ॥ ३ ॥ श्रवणें निश्चयो घडे । श्रवणें ममता मोडे । श्रवणें अंतरीं जडे । समाधान ॥ ४ ॥ श्रवणें आशंका फिटे । श्रवणें संशय तुटे । श्रवण होतां पालटे । पूर्व गुण आपुला ॥ ५ ॥ श्रवणें आवरे मन । श्रवणें घडे समाधान । श्रवणें तुटे बंधन । देहबुद्धीचें ॥ ६ ॥ श्रवणें मीपण जाये । श्रवणें धोका नये । श्रवणें नाना अपाये । भस्म होती ॥ ७ ॥ श्रवणें होये कार्यसिद्धी । श्रवणें लागे समाधी । श्रवणें घडे सर्व सिद्धी । समाधानासी ॥ ८ ॥ सत्संगावरी श्रवण । तेणें कळे निरूपण । श्रवणें होइजे आपण । तदाकार ॥ ९ ॥ श्रवणें प्रबोध वाढे । श्रवणें प्रज्ञा चढे । श्रवणें विषयांचे [1]वोढे । तुटोन जाती ॥ १० ॥ श्रवणें विचार कळे । श्रवणें ज्ञान हें प्रबळे । श्रवणें वस्तु निवळे । साधकासी ॥ ११ ॥ श्रवणें सद्बुद्धि लागे । श्रवणें विवेक जागे । श्रवणें मन हें मागे । भगवंतासी ॥ १२ ॥ श्रवणें कुसंग तुटे । श्रवणें काम वोहटे[2] । श्रवणें धोका आटे । येकसरां ॥ १३ ॥ श्रवणें मोह नासे । श्रवणें स्फूर्ति प्रकाशे । श्रवणें सद्वस्तु भासे । निश्चयात्मक ॥ १४ ॥ श्रवणें होये उत्तम गती । श्रवणें आतुडे शांती । श्रवणें पाविजे निवृत्ती । अचळ पद ॥ १५ ॥ श्रवणा ऐसें सार नाहीं । श्रवणें घडे सर्व कांहीं । भवनदीचा प्रवाहीं । तरणोपात्र श्रवणें ॥ १६ ॥ श्रवण भजनाचा आरंभ । श्रवण सर्वी सर्वारंभ । श्रवणें होये स्वयंभ । सर्व कांहीं ॥ १७ ॥ प्रवृत्ती अथवा निवृत्ती । श्रवणेंविण न घडे प्राप्ती । हे तों सकळांस प्रचिती । प्रत्यक्ष आहे ॥ १८ ॥ ऐकिल्याविण कळेना । हें ठाउकें आहे जना । याकारणें मूळ प्रेत्ना । श्रवण आधीं ॥ १९ ॥ जें जन्मीं ऐकिलेंचि नाहीं । तेथें पडिजे संदेहीं । म्हणोनियां दुजे कांहीं । साम्यता न घडे ॥ २० ॥ बहुत साधनें पाहातां । श्रवणास न घडे साम्यता । श्रवणेंविण तत्वता । कार्य न चले ॥ २१ ॥ न देखतां दिनकर । पडे अवघा अंधकार । श्रवणेंविण प्रकार । तैसा होये ॥ २२ ॥ कैसी नवविधा

---

१ ओढे, पाश. २ ओहटे, मागें हटतो.

भक्ती । कैसी चतुर्विधा मुक्ती । कैसी आहे सहजस्थिती । हें श्रवणेंविण न कळे ॥ २३ ॥ न कळे षट्कर्माचरण । न कळे कैसें पुरश्चरण । न कळे कैसें उपासना । विधियुक्त ॥ २४ ॥ नाना व्रतें नाना दानें । नाना तपें नाना साधनें । नाना योग तीर्थाटणें । श्रवणेंविण न कळती ॥ २५ ॥ नाना विद्या पिंडज्ञान । नाना तत्वांचें शोधन । नाना कळा ब्रह्मज्ञान । श्रवणेंविण न कळे ॥ २६ ॥ आठराभार वनस्पती । येका जळें प्रवळती । येका रसें उत्पती । सकळ जीवांची ॥ २७ ॥ सकळ जीवां येक पृथ्वी । सकळ जीवां येक रवी । सकळ जीवां वर्तवी । येक वायो ॥ २८ ॥ सकळ जीवां येक पैस । जयास बोलिजे आकाश । सकळ जीवांचा वास । येका परब्रह्मीं ॥ २९ ॥ तैसें सकळ जीवांस मिळोन । सार येकचि साधन । तें हें जाण श्रवण । प्राणीमात्रांसी ॥ ३० ॥ नाना देश भाषा मतें । भूमंडळीं असंख्यातें । सर्वांस श्रवणापरतें । साधनचि नाहीं ॥ ३१ ॥ श्रवणें घडे उपरती । बद्धाचे मुमुक्ष होती । मुमुक्षाचे साधक अती । नेमेंसिं चालती ॥ ३२ ॥ साधकाचे होती सिद्ध । आंगीं बाणतां प्रबोध । हें तों आहे प्रसिद्ध । सकळांस ठाउकें ॥ ३३ ॥ ठाईचे खळ चांडाळ । तेचि होती पुण्यसिळ । ऐसा गुण तत्काळ । श्रवणाचा ॥ ३४ ॥ जो दुर्बुद्धि दुरात्मा । तोचि होय पुण्यात्मा । अगाध श्रवणाचा महिमा । बोलिला न वचे ॥ ३५ ॥ तीर्थी व्रतांची फळश्रुती । पुढें होणार सांगती । तैसें नव्हे हातीचा हातीं । सप्रचित श्रवण ॥ ३६ ॥ नाना रोग नाना व्याधी । तत्काळ तोडिजे औषधी । तैसी आहे श्रवणसिद्धी । अनुभवी जाणती ॥ ३७ ॥ श्रवणाचा विचार कळे । तरीच भाग्यश्री प्रगटे बळें । मुख्य परमात्माच आकळे । स्वानुभवासी ॥ ३८ ॥ या नाव जाणावें मनन । अर्थालागीं सावधान । निजध्यासें समाधान । होत असे ॥ ३९ ॥ बोलिल्याचा अर्थ कळे । तरीच समाधान निवळे । अकस्मात अंतरीं वोळे । निःसंदेहता ॥ ४० ॥ संदेह जन्माचें मूळ । तें श्रवणें होये निर्मूळ । पुढें सह-

जचि प्रांजळ । समाधान ॥ ४१ ॥ जेथें नाहीं श्रवण मनन । तेथें कैचें समाधान । मुक्तपणाचें बंधेन । जडलें पाईं ॥ ४२ ॥ मुमुक्ष साधक अथवा सिद्ध । श्रवणेंविण तो अबेद्ध । श्रवणमननें शुद्ध । चित्तवृत्ति होये ॥ ४३ ॥ जेथें नाहीं नित्य श्रवण । तें जाणावें विलक्षण । तेथें साधकें येक क्षण । क्रमूं नये सर्वथा ॥ ४४ ॥ जेथें नाहीं श्रवणस्वार्थ। तेथें कैंचा हो परमार्थ । मागें केलें तितुकें वेर्थ। श्रवणेंविण होये ॥ ४५॥ तस्मात् श्रवण करावें । साधन मनीं धरावें । नित्यनेमें तरावें । संसार-सागरीं ॥ ४६ ॥ सेविलेंच सेवावें अन्न । घेतलेंचि घ्यावें जीवन । तैसें श्रवणमनन । केलेंचि करावें ॥ ४७ ॥ श्रवणाचा अनादार । आळसें करी जो नर । त्याचा होये अपहार । स्वहितविषंई ॥ ४८ ॥ आळसाचें संरक्षण । परमार्थाची बुडवण । याकारणें श्रवण । केलेंचि पाहिजे ॥ ४९ ॥ आतां श्रवण कैसें करावें । कोण्या ग्रंथास पाहावें । पुढिले समासीं आघवें । सांगिजेल ॥ ५० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां श्रवण कैसें करावें । तेंहि सांगिजेल अवघें । श्रोतां अवधान द्यावें । येकचित्तें ॥१॥ येक वगतृत्व श्रवणीं पडे । तेणें जालें समाधान मोडे । केला निश्चये विघडे । अकस्मात ॥ २ ॥ तें वगतृत्व त्यागावें । जें माईक स्वभावें । जेथें निश्चयाच्या नावें । सुन्याकार ॥ ३ ॥ येक्या ग्रंथें निश्चय केला । तो दुजयानें उडविला । तेणें संशयोचि वाढला । जन्मवरी ॥ ४ ॥ जेथें संशय तुटतीं । होये अशंकानिवृत्ती । अद्वैत ग्रंथ परमार्थीं । श्रवण करावे ॥ ५ ॥ जो मोक्षाचा अधिकारी । तो परमार्थपंथ धरी । प्रीति लागली अंतरीं । अद्वैतग्रंथाची ॥ ६ ॥

---

१ आपण मुक्त आहोंत, आपणास कशाला श्रवण मनन पाहिजे असें जर कोणी ह्मणेल तर त्याचा मुक्तपणा हेंच त्याचें बंधन होय. २ अव्यवस्थित.

जेणें सांडिला इहलोक । जो परलोकीचा साधक । तेणें पाहावा विवेक । अद्वैतशास्त्रीं ॥ ७ ॥ जयास पाहिजे अद्वैत । तयापुढें ठेवितां द्वैत । तेणें क्षोभलें उठे चित्त । तया श्रोतयाचें ॥ ८ ॥ आवडीसारिखें मिळे । तेणें सुखचि उचंबळे । नाहीं तरी कंटाळे । मानस ऐकतां ॥ ९ ॥ ज्याची उपासना जैसी । त्यासी प्रीति वाटे तैसी । तेथें वर्णितां दुजयासी । प्रशस्त न वटे ॥ १० ॥ प्रीतीचे लक्षण ऐसें । अंतरीं उठे अनथासें । पाणी पाणवाटें जैसें । आपणचि धांवे ॥ ११ ॥ तैसा जो आत्मज्ञानी नर । तयास नावडे इतर । तेथें पाहिजे सारासार । विचारणा ते ॥ १२ ॥ जेथें कुळदेव्या भगवती । तेथें पाहिजे सप्तशती । इतर देवांची स्तुती । कामा नये सर्वथा ॥१३॥ घेतां अनंताच्या व्रता । तेथें नलगे भगवद्गीता । साधुजनासी वार्ता । फळाशेची नाहीं ॥१४॥ वीरकंकण घालितां नाकीं । परी तें शोभा पावेना कीं । जेथील तेथें[1] आणिकीं । कामा नये सर्वथा ॥ १५ ॥ नाना माहात्में बोलिलीं । जेथील तेथें वंद्य जालीं । विपरीत करून वाचिलीं । तरी तें विलक्षण ॥ १६ ॥ मल्लारमाहात्म द्वारकेसी । द्वारकामाहात्म नेलें कासी । कासीमाहात्म वेंकटसीं[2] । शोभा न पवे ॥ १७ ॥ ऐसें सांगतां असे वाड । परी जेथील तेथेंचि गोड । तैसी ज्ञानीयांस चाड । अद्वैत ग्रंथाची ॥ १८ ॥ योगीयापुढें राहाणें[3] । परीक्षवंतापुढें पाषाण । पंडितापुढें डफगाण । शोभा न पवे ॥ १९ ॥ वेदज्ञापुढें जती । निस्पृहापुढें फळश्रुती । ज्ञानीयापुढें पोथी । कोकशास्त्राची ॥ २० ॥ ब्रह्मचर्यापुढें नाचणी । रासक्रीडा निरूपणीं । राजहंसापुढें पाणी । ठेविलें जैसें ॥२१॥ तैसें अंतर्निष्ठापुढें । ठेविलें शृंगारिक टिपेंडें[4] । तेणें त्याचें कैसें घडे । समाधान ॥ २२ ॥ रायास रंकाची आशा । तक्र सांगणें

---

१ इतर ठिकाणीं, अन्यत्र. २ व्यंकटेशीं. ३ अंगांत दैवत आणवून बोलवणें. ४ चोपडी.

पीयूषा । संन्याशासी वोवेसा । उचिष्ट चांडाळी ॥ २३ ॥ कर्मनिष्ठा वशीकर्ण । पंचाक्षरी निरूपण । तेथें भंगे अंतःकर्ण । सहजाचि त्याचें ॥ २४ ॥ तैसें परमार्थिक जन । तयांस नस्तां आत्मज्ञान । ग्रंथ वाचितां समाधान । होणार नाहीं ॥ २५ ॥ आतां असो हें बोलणें । जयासि स्वहित करणें । तेणें सदा विचरणें । अद्वैतग्रंथीं ॥ २६ ॥ आत्मज्ञानी येकचित्त । तेणें पाहाणें अद्वैत । येकांत स्थळीं निवांत । समाधान ॥ २७ ॥ बहुत प्रकारें पाहातां । ग्रंथ नाहीं अद्वैतापरता । परमार्थास तत्वता । तारूच कीं ॥ २८ ॥ इतर जे प्रपंचिक । हास्य विनोद नवरसिक । हित नव्हे तें पुस्तक । परमार्थासी ॥ २९ ॥ जेणें परमार्थ वाढे । आंगीं अनुताप चढे । भक्तीसाधन आवडे । त्या नाव ग्रंथ ॥ ३० ॥ जो ऐकतांच गर्व गळे । कां ते भ्रांतीच मावळे । नातरी येकसरें वोळे । मन भगवंतीं ॥ ३१ ॥ जेणें होये उपरती । अवगुण पालटती । जेणें चुके अधोगती । त्या नाव ग्रंथ ॥ ३२ ॥ जेणें धारिष्ट चढे । जेणें परोपकार घडे । जेणें विषयवासना मोडे । त्या नाव ग्रंथ ॥ ३३ ॥ जेणें परत्रसाधन । जेणें ग्रंथें होये ज्ञान । जेणें होईजे पावन । या नाव ग्रंथ ॥ ३४ ॥ ग्रंथ बहुत असती । नाना विधानें फळश्रुती । जेथें नुपजे विरक्ती भक्ती । तो ग्रंथचि नव्हे ॥ ३५ ॥ मोक्षेविण फळश्रुती । ते दुराशेची पोथी । ऐकतां ऐकतां पुढती । दुराशाचि वाढे ॥ ३६ ॥ श्रवणीं लोभ उपजेल जेथें । विवेक कैंचा असेल तेथें । बैसलीं दुराशेचीं भूतें । तया अधोगती ॥ ३७ ॥ ऐकोनिच फळश्रुती । पुढें तरि पावोन ह्मणती । तयां जन्म अधोगती । सहजचि जाली ॥ ३८ ॥ नाना फळें पक्षी खाती । तेणेंचि तयां होये तृप्ति । परी त्या चकोराचे चित्तीं । अमृत वसे ॥ ३९ ॥ तैसें संसारी मनुष्य । पाहे संसाराची वास । परी ते भगवंताचे अंश । भगवंतचि इछिती

---

१ अमृताला. २ व्रत. ३ "उच्छिष्ट चांडाळी" हा एक मंत्र आहे. ४ पावूं.

॥ ४० ॥ ज्ञानियास पाहिजे ज्ञान । भजकास पाहिजे भजन । साधकास पाहिजे साधन । इछेसारिखें ॥ ४१ ॥ परमार्थ्यास परमार्थ । स्वार्थ्यासि पाहिजे स्वार्थ । कृपणास पाहिजे अर्थ । मनापासुनी ॥ ४२ ॥ योगीयांस पाहिजे योग । भोगियांस पाहिजे भोग । रोगियांस पाहिजे रोग—। हर्ति मात्रा ॥ ४३ ॥ कवीस पाहिजे प्रबंद । तार्किकांस तर्कवाद । भाविकांस संवाद । गोड वाटे ॥ ४४ ॥ पंडितांस पाहिजे वित्पत्ती । विद्वांसास अधेनप्रीती । कळावंतां आवडती । नाना कळा ॥ ४५ ॥ हरिदासा आवडे कीर्तन । सुचिस्मंतां संध्यास्नान । कर्मनिष्टां विधिविधान । पाहिजे तें ॥ ४६ ॥ प्रेमळास पाहिजे करुणा । दक्षता पाहिजे विचक्षणा । चातुर्य पाहे शाहाणा । आदरेंसी ॥ ४७ ॥ भक्त पाहे मूर्तिध्यान । संगीत पाहे ताळज्ञान । रागज्ञानी तान मान । मूर्छना पाहे ॥ ४८ ॥ योगाभ्यासी पिंडज्ञान । तत्वज्ञासि तत्वज्ञान । नाडिज्ञानी मात्राज्ञान । पाहातुसे ॥ ४९ ॥ कामिक पाहे कोकशास्त्र । चेटकी पाहे चेटकमंत्र । यंत्री पाहे नाना यंत्र । आदरेंसी ॥ ५० ॥ टवाळां आवडे विनोद । उन्मत्तास नाना छंद । तामसास अप्रमाद । गोड वाटे ॥ ५१ ॥ मूर्ख होये नादलुब्धी । निंदक पाहे उणी संधी । पापी पाहे पापबुद्धि । लाऊन आंगीं ॥ ५२ ॥ येकां पाहिजे रसाळ । येकां पाहिजे पाल्हाळ । येकां पाहिजे केवळ । साबडी भक्ती ॥ ५३ ॥ आगमी पाहे आगम । शूर पाहे संग्राम । येक पाहाती नाना धर्म । इछेसारिखे ॥ ५४ ॥ मुक्त पाहे मुक्तलीळा । सर्व पाहे सर्व कळा । जोतिषी भविष्य पिंगळा । वर्णू पाहे ॥ ५५ ॥ ऐसें सांगावें तें किती । आवडीसारिखें ऐकती । नाना पुस्तकें वाचिती । सर्वकाळ ॥ ५६ ॥ परी परत्र साधनेंविण । ह्मणों

---

१ अध्ययनप्रीति. २ प्रमाद. ३ तंत्रमार्गानुसारी. ४ शास्त्र. ५ सर्वज्ञ. ६ पिंगळा हा एक पक्षी आहे, तो चार प्रकारचे आवाज करितो, त्यावरून फल॰ ज्योतिषी फलाचा निर्णय करितात.

नये तें श्रवण । जेथें नाहीं आत्मज्ञान । तया नाव कर्मणो[1] ॥ ५७ ॥ गोडीविण गोडपण । नाकेंविण सुलक्षण । ज्ञानेंविण निरूपण । बोलों-चि नये ॥ ५८ ॥ आतां असो हें बहुत । ऐकावा परमार्थग्रंथ । परमार्थग्रंथेंविण वेर्थ । गथागोवी ॥ ५९ ॥ ह्मणोनि नित्यानित्यविचार । जेथें बोलिला सारासार । तोचि ग्रंथ पैलपार । पाववी विवेकें ॥ ६० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

मिथ्य तेंचि जालें सत्य । सत्य तेंचि जालें असत्य । मायाविभ्रमाचें कृत्य । ऐसें असे पाहातां ॥ १ ॥ सत्य कळाया कारणें । बोलिलीं नाना निरूपणें । तरी उठेना धरणें । असत्याचें ॥ २ ॥ असत्य अंतरीं बिं-बलें । न सांगतां तें दृढ जालें । सत्य असोन[2] हारपलें । जेथील तेथें ॥ ३ ॥ वेदशास्त्रें पुराणें सांगती । सत्याचा निश्चय करिती । तरी नये आत्मप्रचिती । सत्यस्वरूप ॥ ४ ॥ सत्य असोन आछयादलें । मिथ्या नसोन[3] सत्य जालें । ऐसें विपरीत वर्तलें । देखत देखतां ॥ ५ ॥ ऐसी मायेची करणी । कळों आली तत्क्षणीं । संतसंगें निरूपणीं । विचार घेतां ॥ ६ ॥ मागां जालें निरूपण । देखिलें आपणासि आपण । तेणें बाणली खूण । परमार्थाची ॥ ७ ॥ तेणें समाधान जालें । चित्त चैतेंनीं[4] मिळालें । निजस्वरूपें वोळखिलें । निजवस्तुसी ॥ ८ ॥ प्रारब्धीं टा-किला देहो । बोधें फिटला संदेहो । आतांचि पडो अथवा राहो । मिथ्या कळीवर[5] ॥ ९ ॥ ज्ञानियांचें जें शरीर । तें मिथ्यत्वें निर्विकार[6] । जेथें पडे तेचि सार । पुण्य भूमी ॥ १० ॥ साधुदर्शनें पावन तीर्थ । पुरती त्यांचे मनोरथ । साधु न येतां जिणें वेर्थ । तयां पुण्यक्षेत्रांचें ॥ ११ ॥

---

१ कालक्रमणा, करमणूक. २ शाश्वत असून. ३ नश्वर असून. ४ चैतन्यीं. ५ कलेवर, शरीर. ६ ज्ञान्यांचें शरीर मिथ्या असून ते (ज्ञानी) स्वतः निर्विकार असतात.

पुण्यनदीचें जें तीर । तेथें पडावें शरीर । हा इतर जनाचा विचार । साधु तो नित्यमुक्त ॥१२॥ उत्तरायेण तें उत्तम । दक्षणायेन तें अधम । हा संदेहीं वसे भ्रम । साधु तो निःसंदेह ॥ १३ ॥ शुक्लपक्ष उत्तरायेण । गृहीं दीप दिवा मरण । अंतीं राहावें स्मरण । गतीकारणें ॥ १४ ॥ इतुकें नलगे योगियासी । तो जीतचि मुक्त पुण्यरासी । तिळांजुळी पापपुण्यासी । दिधली तेणें ॥ १५ ॥ देहाचा अंत बरा आला । देह सुखरूप गेला । त्यासी ह्मणती धन्य जाला । अज्ञान जन ॥ १६ ॥ जनाचें विपरीत मत । अंतीं भेटतो भगवंत । ऐसें कल्पून घात । करिती आपुला स्वयें ॥१७॥ जितां[1] सार्थक नाहीं केलें । वेर्थ आयुष्य निघोन गेलें । मुळीं धान्येचि नाहीं पेरिलें । तें उगवेल कैचें ॥ १८ ॥ जरी केलें ईश्वरभजन । तरीच होइजे पावन । जैसें वेव्हारितां धन । रासि माथां लाभे[2] ॥ १९ ॥ दिधल्याविण पाविजेना । पेरिल्याविण उगवेना । ऐसें हें वाक्य जना । ठाउकेंचि आहे ॥ २० ॥ न करितां सेवेच्या व्यापारा । स्वामीस म्हणे कोठें मुशारा । तैसें अंतीं अभक्त नरां । स्वहित न घडे ॥ २१ ॥ जितां नाहीं भगवद्भक्ती । मेल्यां कैंची होईल मुक्ती । असो जे जे जैसें करिती । ते ते पावती तैसें ॥ २२ ॥ एवं न करितां भगवद्भजन । अंतीं नेव्हीजे[3] पावन । जरी आलें बरें मरण । तरी भक्तीविण अधोगति ॥ २३ ॥ ह्मणौन साधूनें आपलें । जीत अस्तांच सार्थक केलें । शरीर कारणीं लागलें । धन्य त्याचें ॥ २४ ॥ जे कां जीवन्मुक्त ज्ञानी । त्यांचें शरीर पडो रानीं । अथवा पडो स्मशानीं । तरी धन्य जालें ॥ २५ ॥ साधूचा देह खिंतपला[4] । अथवा श्वानादिकीं भक्षिला । हें प्रशस्त न वटे जनाला । मंदबुद्धीस्तव ॥ २६ ॥ अंत बरा नव्हेचि ह्मणोन । कष्टी होती इतर जन । परी बापुडे अज्ञान । नेणती वर्म ॥ २७ ॥ जो जन्मलाच नाहीं ठाईचा । त्यास मृत्य ये-

---

१ जिवंत असतां. २ असें पैशाची देवघेव केली म्हणजे मुद्दलाची रास होऊन धनाची वृद्धि होते. ३ न होइजे. ४ खितपत, झुरत पडला.

ईल कैंचा । विवेकबळें जन्ममृत्याचा । घोट भरिला जेणें ॥ २८ ॥ स्वरूपानुसंधानबळें । सगळी मायाच नाडळे । तयाचा पार न कळे । ब्रह्मादिकांसी ॥ २९ ॥ तो जीतचि असतां मेला । मरणास मारून ज्याला । जन्ममृत्य न स्मरे त्याला । विवेकबळें ॥ ३० ॥ तो जनीं दिसतो परी वेगळा । वर्तता भासे निराळा । दृश्यपदार्थ त्या निर्मळा । स्पर्शलाचि नाहीं ॥ ३१ ॥ असो ऐसे साधुजन । त्यांचें घडलियां भजन । तेणें भजनें पावन । इतर जन होती ॥ ३२ ॥ सद्गुरूचा जो अंकित साधक । तेणें केलाचि करावा विवेक । विवेक केलियां तर्क । फुटे निरूपणीं ॥ ३३ ॥ हेंचि साधकासी निरवेंणें । अद्वैत प्रांजळ निरूपणें । तुमचेंहि समाधान बाणे । साधूच ऐसें ॥ ३४ ॥ जो संतास शरण गेला । तो संतचि होऊन ठेला । इतर जनास उपेगा आला । कृपाळूपणें ॥३५॥ ऐसें संतांचें महिमान । संतसंगें होतें ज्ञान । सत्संगापरतें साधन । आणीक नाहीं ॥ ३६ ॥ गुरुभजनाचेंनि अधारें । निरूपणाचेनि विचारें । क्रियाशुद्ध निर्धारें । पाविजे पद ॥ ३७ ॥ परमार्थाचें जन्मस्थान[3] । तेंचि सद्गुरूचें भजन । सद्गुरुभजनें समाधान । अकस्मात बाणे ॥ ३८ ॥ देह मिथ्या जाणोनि जीवें । याचें सार्थकचि करावें । भजनभावें तोषवावें । चित्त सद्गुरूचें ॥ ३९ ॥ शरणांगतांची वाहे चिंता । तो येक सद्गुरु दाता । जैसें बाळक वाढवी माता । नाना येत्नें करुनी[1] ॥ ४० ॥ म्हणोन सद्गुरूचें भजन । जयासि घडे तोचि धन्य । सद्गुरूविण समाधान । आणीक नाहीं ॥ ४१ ॥ सरली शब्दाची खटपट । आला ग्रंथाचा सेवट । येथें सांगितलें पष्ट । सद्गुरुभजन ॥ ४२ ॥ सद्गुरुभजनापरतें कांहीं । मोक्षदायेक दुसरें नाहीं । जयास न मने तेहीं । अवलोकावी गुरुगीता ॥ ४३ ॥ तेथें निरोपिलें बरवें । पार्वतीप्रति सदाशिवें । याकारणें सद्भावें । सद्गुरुचरण सेवावे ॥ ४४ ॥

---

१ जाला, झाला. २ सोपविणें, सांगणें. ३ श्रीसद्गुरूचें भजन हाच परमार्थमार्गांतील आरंभ.

जो ये ग्रंथींचा विवेक । विवंचूनि पाहे साधक । तयास सांपडे येक । निश्चय ज्ञानाचा ॥ ४५ ॥ जे ग्रंथीं बोलिलें अद्वैत । तो म्हणों नये प्राकृत । सत्य जाणावा वेदांत । अर्थविषईं ॥ ४६ ॥ प्राकृतें वेदांत कळे । सकळ शास्त्रीं पाहातां मिळे । आणी समाधान निवळे । अंतर्यामीं ॥ ४७ ॥ तें प्राकृत म्हणों नये । जेथें ज्ञानाचे उपाये । मूर्खासि हें कळे काये । मर्कटा नारिकेळ जैसें ॥ ४८ ॥ आतां असो हें बोलणें । अधिकारपरत्वें घेणें । शिंपीमधील मुक्त[1] उणें । म्हणों नये ॥ ४९ ॥ जेथें नेति नेति श्रुती । तेथें न चले भाषावित्पत्ती । परब्रह्म आदिअंतीं । अनुर्वाच्य ॥ ५० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहांतनिरूपणनाम समास दाहवा ॥ १० ॥

॥ ज्ञानदशक मायोद्भवनाम अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतीं व्हावें सावध । विमळ ज्ञान बाळबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद । अति सुगम परियेसा ॥ १ ॥ नाना शास्त्रें धांडोळितां । आयुष्य पुरेना सर्वथा । अंतरीं संशयाची वेथा । वाढोंचि लागे ॥ २ ॥ नाना तीर्थें थोरथोरें । सृष्टीमध्यें अपारें । सुगमें दुर्गमें दुष्करें । पुण्यदायकें ॥ ३ ॥ ऐसीं तीर्थें सर्वहि करी । ऐसा कोण रे संसारीं । फिरों जातां जन्मवरी । आयुष्य पुरेना ॥ ४ ॥ नाना तपें नाना दानें । नाना योग नाना साधनें । हें सर्वही देवाकारणें । करिजेत आहे ॥५॥ पावावया देवाधिदेवा । बहुविध श्रम करावा । तेणें देव ठाईं पाडावा । हें सर्वमत ॥६॥ पावावया भगवंतातें । नाना पंथ नाना मतें । तया देवाचें स्वरूप तें । कैसें आहे ॥७॥ बहुत देव सृष्टीवरी । त्यांची गणना कोण करी । येक देव कोणेपरी ।

---

[1] मुक्ता, मोती.

ठाईं पडेना ॥ ८ ॥ बहुविध उपासना । ज्याची जेथें पुरे कामना । तो तेथेंचि राहिला मना । सदृढ करूनि ॥ ९ ॥ बहु देव बहु भक्त । इछेया जाले आसक्त । बहु ऋषी बहु मत । वेगळालें ॥ १० ॥ बहु निवडितां निवडेना । येक निश्चय घडेना । शास्त्रें भांडती पडेना । निश्चय ठाईं ॥ ११ ॥ बहुत शास्त्रीं बहुत भेद । मतांमतांस विरोध । ऐसा करितां वेवाद । बहुत गेले ॥ १२ ॥ सहस्रामधें कोणी येक । पाहे देवाचा विवेक । परी त्या देवाचें कौतुक । ठाईं न पडे ॥ १३ ॥ ठाईं न पडे कैसें ह्मणतां । तेथें लागली अहंता । देव राहिला परता । अहंतागुणें ॥ १४ ॥ आतां असो हें बोलणें । नाना योग ज्याकारणें । तो देव कोण्या गुणें । ठाईं पडे ॥ १५ ॥ देव कोणासी ह्मणावें । कैसें तयासी जाणावें । तेंचि बोलणें स्वभावें । बोलिजेल ॥ १६ ॥ जेणें केलें चराचर । केले सृष्टयादि व्यापार । सर्वकर्ता निरंतर । नाम ज्याचें ॥ १७ ॥ तेणें केल्या मेघमाळा । चंद्रबिंबीं अमृतकळा । तेज दिधलें रविमंडळा । जया देवें ॥ १८ ॥ ज्याची मर्यादा सागरा । जेणें स्थापिलें फणिवरा । जयाचेनि गुणें तारा । अंतरिक्ष ॥ १९ ॥ च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी । जेणें निर्मिले लोक तिनी । तया नाव देव ॥ २० ॥ ब्रह्मा विष्णु आणी हर । हे जयाचे अवतार । तोचि देव हा निर्धार । निश्चयेसीं ॥ २१ ॥ देव्हारांचा उठोनि देव । करूं नेणे सर्व जीव । तयाचेनि ब्रह्मकटाव[2] । निर्मिला न वचे ॥ २२ ॥ ठाईं ठाईं देव असती । तेहिं केली नाहीं क्षिती । चंद्र सूर्य तारा जीमूती[3] । तयांचेनि नव्हे ॥ २३ ॥ सर्वकर्ता तोचि देव । पाहों जातां निरावेव । ज्याची कळा लीळा लाघव । नेणती ब्रह्मादिक ॥ २४ ॥ येथें आशंका उठिली । ते पुढिलीये समासीं फिटली । आतां वृत्ती सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ २५ ॥ पैसें[4] अवकाश आकाश । कांहींच नाहीं जें भकास । तये

---

१ इच्छेनें, इच्छेनुसार. २ ब्रह्मकटाह, ब्रह्मांडगोलक. ३ जीमूत, मेघ. ४ पैस = अवकाश = आकाश = कांहीं नाहीं (शून्य) = भकास = निर्मळ,

निर्मळीं वायोस । जन्म जाला ॥ २६ ॥ वायोपासून जाला वन्ही । वन्हीपासुनी जालें पाणी । ऐसी जयाची करणी । अघटित वडली ॥ २७ ॥ उदकापासून सृष्टि जाली । स्तंभेंविण उभारली । ऐसी विचित्र कळा केली । त्या नाव देव ॥ २८ ॥ देवें निर्मिली हे क्षिती[1] । तिचे पोटीं पाषाण होती । तयासचि देव ह्मणती । विवेकहीन ॥ २९ ॥ जो सृष्टिनिर्माणकर्ता । तो ये सृष्टीपूर्वीं होता । मग हे तयाची सत्ता । निर्माण जाली ॥ ३० ॥ कुल्लाळ[2] पात्रापूर्वीं आहे । पात्रें कांहीं कुल्लाळ नव्हे । तैसा देव पूर्वींच आहे । पाषाण नव्हे सर्वथा ॥ ३१ ॥ मृत्तिकेचें शैन्य[3] केलें । कर्ते वेगळे राहिले । कार्यकारण[4] येक केलें । तरी होणार नाहीं ॥ ३२ ॥ तथापी होईल[5] पंचभूतिक । निर्गुण नव्हे कांहीं येक । कार्याकारणाचा विवेक । भूतांपरता नाहीं ॥ ३३ ॥ अवघी सृष्टि जो कर्ता । तो ते सृष्टीहूनि पर्ता । तेथें संशयाची वार्ता । काढूंचि नये ॥ ३४ ॥ खांबसूत्रींची बाहुली । जेणें पुरुषें नाचविली । तोचि बाहुली हे बोली । घडे केवी ॥ ३५ ॥ छायामंडपीची[6] सेना । सृष्टिसारिखीच रचना । सूत्रें चाळी परी तो नाना । वेक्ति नव्हे ॥ ३६ ॥ तैसा सृष्टिकर्ता देव । परी तो नव्हे सृष्टिभाव । जेणें केले नाना जीव । तो जीव कैसेनी ॥ ३७ ॥ जें जें जया करणें पडे । तें तें तो हें कैसें घडे । ह्मणोनि वायांचि बापुडे । संदेहीं पडती ॥ ३८ ॥ सृष्टि ऐसेंचि स्वभावें । गोपुर[7] निर्मिलें बरवे । परी तो गोपुरकर्ता नव्हे । निश्चयेंसी

---

१ क्षिती, पृथ्वी. २ कुलाल, कुंभार. ३ सैन्य. ४ कार्य = मातीचें सैन्य; कारण = कर्ता. ५ तथापि कार्य व कर्ता हीं उभयतां पंचभूतात्मक असल्यामुळें एक आहेत असें ह्मणतां येईल; परंतु निर्गुणाच्या ठिकाणीं मात्र असलें ऐक्य नसतें. कार्यकारणाचा संबंध पंचभूतांच्या पलीकडचा नाहीं, पंचभूतांतलांच आहे. ६ बारीक शुभ्र वस्त्राचा पडदा सोडून त्याच्या आंत दिवा लावावा; नंतर मनुष्य, जनावरें इत्यादिकांचीं कातरलेलीं चित्रें दिवा व पडदा यांच्यामधून फिरविलीं असतां बाहेरून पाहाणारास तीं मोठीं दिसतात. ७ देवालयाच्या पुढल्या दरवाज्यावर जे मजले असतात ते.

॥ ३९ ॥ तैसें जग निर्मिलें जेणें । तो वेगळा पूर्णपणें । येक ह्मणती मूर्खपणें । जग तोचि जगदीश ॥ ४० ॥ एवं जगदीश तो वेगळा । जग निर्माण त्याची कळा । तो सर्वांमधें परी निराळा । असोन सर्वीं ॥४१॥ ह्मणोनि भूतांचा कर्दमु । यासी अलिप्त आत्मारामु । अविद्यागुणें माया-भ्रमु । सत्यचि वाटे ॥ ४२ ॥ मायोपाधी जगडंबर । आहे सर्वहि साचार । ऐसा हा विपरीत विचार । कोठेंचि नाहीं ॥४३॥ ह्मणोनि जग मिथ्या साच आत्मा । सर्वांपर जो परमात्मा । अंतर्बाह्य अंतरात्मा । व्यापूनि असे ॥४४॥ तयास ह्मणावें देव । येर हें अवघेंचि वाव । ऐसा आहे अंतर्भाव । वेदांतीचा ॥ ४५ ॥ पदार्थवस्तु नासिवंत । हें तों अनुभवास येत । याकारणें भगवंत । पदार्थावेगळा ॥ ४६ ॥ देव विमळ आणी अचळ । शास्त्रें बोलती सकळ । तया निश्चळास चंचळ । ह्मणों नये सर्वथा ॥ ४७ ॥ देव आला देव गेला । देव उपजला देव मेला । ऐसें बोलतां दुरितांला । काये उणें ॥ ४८ ॥ जन्ममरणाची वार्ता । देवांस लागेना सर्वथा । देवें अमर ज्याची सत्ता । त्यासी मृत्य कैसेनी ॥ ४९ ॥ उप-जणें आणी मरणें । येणें जाणें दुःख भोगणें । हें त्या देवाचें करणें । तो कारण वेगळा ॥ ५० ॥ अंतःकरण पंचप्राण । बहुतत्वीं पिंडज्ञान । यां सर्वांस आहे चळण । ह्मणोनि देव नव्हेती ॥ ५१ ॥ येवं कल्पनेर-हित । तया नाव भगवंत । देवपणाची मात । तेथें नाहीं ॥ ५२ ॥ तव शिष्यें आक्षेपिलें । तरी कैसें ब्रह्मांड केलें । कर्तेपणें कारण पडिलें ।

---

१ पापाला. २ ब्रह्मास. ३ इंद्रादि देव. ज्याच्या सत्तेनें इंद्रादि देव हे अमर आहेत त्यास मृत्यु कसा येईल. ४ गोष्ट. "देवपण" ह्मणून कांहीं नाहीं, कारण "देवपण" यांत कल्पना आली आणि देव तर खरोखर कल्पनारहित आहे. ५ कर्ता.

कार्यामधें ॥ ५३ ॥ द्रष्टेपणें द्रष्टा दृश्यीं । जैसा पडे अनायासीं । कर्ते-पणें निर्गुणासी । गुण तैसे ॥ ५४ ॥ ब्रह्मांडकर्ता कवण । कैसी त्याची वोळखण । देव सगुण किं निर्गुण । मज निरोपावा ॥ ५५ ॥ येक ह्मणती त्या ब्रह्मातें । इछ्यामात्रें सृष्टिकर्ते । सृष्टिकर्ते त्यापरतें । कोण आहे ॥ ५६ ॥ आतां असो हे बहु वोली । सकळ माया कोठून जाली । ते हे आतां निरोपिली । पाहिजे स्वामी ॥ ५७ ॥ ऐसें ऐकोनि वचन । वक्ता ह्मणे सावधान । पुढिले समासीं निरूपण । सांगिजेल ॥ ५८ ॥ ब्रह्मीं माया कैसी जाली । पुढें असे निरोपिली । श्रोतीं वृत्ति सावध केली । पाहिजे आतां ॥ ५९ ॥ पुढें हेंचि निरूपण । विशद केलें श्रवण । जेणें होये समाधान । साधकांचें ॥ ६० ॥ इति श्रीदास-बोधे गुरुशिष्यसंवादे देवदर्शननाम समास प्रथम ॥१॥

॥ श्रीराम ॥

मागां श्रोतीं आक्षेपिलें । तें पाहिजे निरोपिलें । निरावेवीं कैसें जालें । चराचर ॥ १ ॥ याचें ऐसें प्रतिवचन । ब्रह्म जें कां सनातन । तेथें माया मिथ्याभान । विवर्तरूप भासे ॥ २ ॥ आदि येक परब्रह्म । नित्यमुक्त अक्रिय परम । तेथें अव्याकृत[3] सूक्ष्म । जाली मूळमाया ॥ ३ ॥

आद्यमेकं परब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।
तस्य माया समावेशो जीवमव्याकृतात्मकम् ॥ १ ॥

---

१ कर्ता हा कर्ता आहे असें ह्मटलें ह्मणजे त्याच्या ठिकाणीं "कर्तेपण" = कर्तृत्व हा गुण येतो आणि ज्याच्या ठिकाणीं गुण असतो तें कार्य होय. अशा रीतीनें कारण = कर्ताच कार्य होऊं पाहतो. जसें पाहणारा हा पाहणारा असतो ह्मणजे त्याच्या ठिकाणीं पाहण्याचा गुण किंवा धर्म असतो आणि तेणेंकरून तो स्वतः दुसऱ्याचें दृश्य होतो. उ० इंद्रियें हीं विषयांचे द्रष्टे असून स्वतः मनाचें दृश्य असतात. २ भासमात्र, नसून दिसणारी, जसें शुक्तिकेच्या ठायीं रजत, दोरीच्या ठायीं सर्प, इत्यादि. ३ अस्पष्ट, अदृश्य.

आशंका ॥ येक ब्रह्म निराकार । मुक्त अक्रिये निर्विकार । तेथें माया वोडंबरें । कोठून जाली ॥ ४ ॥ ब्रह्म अखंड निर्गुण । तेथें इछा धरी कोण । निर्गुणीं सगुणेंविण । इछा नाहीं ॥ ५ ॥ मुळीं असेचिना सगुण । ह्मणौनि नामें निर्गुण । तेथें जालें सगुण । कोणेपरी ॥ ६ ॥ निर्गुणाचि गुणा आलें । ऐसें जरी अनुवादलें । लागों पाहे येणें बोलें । मूर्खपण ॥ ७ ॥ येक ह्मणती निरावेव । करून अकर्ता तो देव । त्याची लीळा बापुडे जीव । काये जाणती ॥ ८ ॥ येक ह्मणती तो परमात्मा । कोण जाणे त्याचा महिमा । प्राणी बापुडा जीवात्मा । काये जाणे ॥ ९ ॥ उगाच महिमा सांगती । शास्त्रार्थ अवघा लोपिती । बळेंचि निर्गुणास ह्मणती । करूनि अकर्ता ॥ १० ॥ मुळीं नाहीं कर्तव्यता । कोण करून अकर्ता । कर्ता अकर्ता हे वार्ता । समूळ मिथ्या ॥ ११ ॥ जें ठाईंचें निर्गुण । तेथें कैचें कर्तेपण । तरी हे इछा धरी कोण । सृष्टिरचाव्याची ॥ १२ ॥ इछा परमेश्वराची । ऐसी युक्ती बहुतेकांची । परी त्या निर्गुणास इछा कैंची । हें कळेना ॥ १३ ॥ तरी हें इतुकें कोणें केलें । किंवा आपणाचि जालें । देवेंविण उभारलें । कोणेपरी ॥ १४ ॥ देवेंविण जालें सर्व । मग देवास कैंचा ठाव । येथें देवाचा अभाव । दिसोन आला ॥ १५ ॥ देव ह्मणों सृष्टिकर्ता । तरी येवं[२] पाहे सगुणता । निर्गुणपणाची वार्ता[१] । देवाची बुडाली ॥ १६ ॥ देव ठाईंचा निर्गुण । तरी सृष्टिकर्ता कोण । [३]कर्तेपणाचें सगुण । नासिवंत ॥ १७ ॥ येथें पडिले विचार । कैसें जालें सचराचर । माया ह्मणों स्वतंतर । तरी हेंहि विपरीत दिसे ॥ १८ ॥ माया कोणी नाहीं केली । हे आपणाचि विस्तारली । ऐसें बोलतां बुडाली । देवाची वार्ता ॥ १९ ॥ देव निर्गुण स्वतसिद्ध । त्यासी

---

१ लटकी. २ येऊं. ३ कर्तृत्व देवाकडे आलें तर देव सगुण होतो, आणि सगुण तितकें तर नाशवंत आहे.

मायेसि काये समंध । ऐसें बोलतां विरुद्ध । दिसोनें आलें ॥ २० ॥ सकळ कांहीं कर्तव्यता । आली मायेच्याचि माथां । तरी भक्तांस उद्ध-रिता । देव नाहीं कीं ॥ २१ ॥ देवेंविण नुस्ती माया । कोण नेईल विलया । आह्मां भक्तां सांभाळाया । कोणीच नाहीं ॥ २२ ॥ ह्मणोनि माया स्वतंतर । ऐसा न घडे कीं विचार । मायेस निर्मिता सर्वेश्वर । तो येकचि आहे ॥२३॥ तरी तो कैसा आहे ईश्वर । मायेचा कैसा वि-चार । तरी हें आतां सविस्तर । बोलिलें पाहिजे ॥ २४ ॥ श्रोतां व्हावें सावधान । येकाग्र करूनियां मन । आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ॥ २५ ॥ येके आशंकेचा भाव । जनीं वेगळाले अनुभव । तेहि बोलिजेती सर्व । येथानुक्रमें ॥ २६ ॥ येक ह्मणती देवें केली । ह्म-णोनि हे विस्तारली । देवास इछया नस्ती जाली । तरी हे माया कैंची ॥ २७ ॥ येक ह्मणती देव निर्गुण । तेथें इछा करी कोण । माया मिथ्या हे आपण । जालीच नाहीं ॥ २८ ॥ येक ह्मणती प्रत्यक्ष दिसे । तयेसी नाहीं ह्मणता कैसें । माया हे अनादि असे । शक्ती ईश्वराची ॥ २९ ॥ येक ह्मणती साच असे । तरी हे ज्ञानें कैसी निरसे । साचा-सारिखीच दिसे । परी हे मिथ्या ॥ ३० ॥ येक ह्मणती मिथ्या स्वभावें। तरी साधन कासया करावें । भक्तिसाधन बोलिलें देवें । मायात्यागाका-रणें ॥ ३१ ॥ येक ह्मणती मिथ्या दिसते । भये अज्ञानसन्येपातें । साधनऔषध ही घेईजेतें । परी तें दृश्य मिथ्या ॥ ३२ ॥ अनंत साधनें

---

१ ब्रह्माचा आणि मायेचा कांहीं संबंध नाहीं असें ह्मणण्यानें विरोध दिसून येतो. संबंध नाहीं तर मग काय माया आपण होऊनच जाली? ती जर स्वयंभू असेल तर मग देवाचें प्रयोजन कोठें उरलें? देवच नाहीं तर भक्तांचा उद्धार कसा होईल व माया विलयाला कोण नेईल? सारांश माया आपण होऊन झाली, असें ह्मणण्यानें ही अनर्थपरंपरा ओढवते. २ अज्ञानरूप जो संनिपात त्याच्या योगानें मायेचें भय वाटतें. हा अज्ञानरूपी संनिपाताचा आजार बरा होण्यास साधनरूपी औषध घेतलें ह्मणजे दृश्य तितकें मिथ्या आहे हें कळतें.

बोलिलीं । नाना मतें भांबावलीं । तरी माया नवचे त्यागिली । मिथ्या कैसी ह्मणावी ॥ ३३ ॥ मिथ्या बोले योगवाणी । मिथ्या वेदशास्त्रीं पुराणीं । मिथ्या नाना निरूपणीं । बोलिली माया ॥ ३४ ॥ माया मिथ्या ह्मणतां गेली । हे वार्ता नाहीं ऐकिली । मिथ्या ह्मणतांच लागली । समागमें ॥ ३५ ॥ जयाचे अंतरीं ज्ञान । नाहीं वोळखिले[1] सज्जन । तयास माया मिथ्याभान । सत्यचि वाटे ॥ ३६ ॥ जेणें जैसा निश्चये केला । तयासी तैसाचि फळला । पाहे तोचि दिसे बिंबला[2] । तैसी माया ॥ ३७ ॥ येक ह्मणती माया कैंची । आहे तें सर्व ब्रह्मची । थिजल्या विघुरल्या[3] घृताची । ऐक्यता न मोडे ॥ ३८ ॥ थिजलें आणी विघुरलें । हें स्वरूपीं नाहीं बोलिलें । सौंहित्य भंगलें येणें बोलें । ह्मणती येक ॥ ३९ ॥ येक ह्मणती सर्व ब्रह्म । हें न कळे जयास वर्म । तयाचे अंतरींचा भ्रम । गेलाच नाहीं ॥ ४० ॥ येक ह्मणती येकचि देव । तेथें कैचें आणिलें सर्व । सर्व ब्रह्म हें अपूर्व । अश्चिर्य वाटे ॥४१॥ येक ह्मणती येकचि खरें । आनुहि नाहीं दुसरें । सर्व ब्रह्म येणें प्रकारें । सहजची जालें ॥ ४२ ॥ सर्व मिथ्या येकसरें । उरलें तेंचि ब्रह्म खरें । ऐसीं वाक्यें शास्त्राधारें । बोलती येक ॥ ४३ ॥ आळंकार आणी सुवर्ण । तेथें नाहीं भिन्नपण । आटाआटी वेर्थ सीण । म्हणती येक ॥ ४४ ॥ हीन उपमा येकदेसी । कैसी साहेल वस्तूसी । वर्णवेक्ती अव्यक्तासी । साम्यता न घडे ॥ ४५ ॥ सुवर्णीं दृष्टी घालितां । मुळींच आहे वेक्तता । आळंकार सोनें पाहातां । सोनेंचि असे ॥ ४६ ॥ मुळीं सोनेंचि हें वेक्त । जड येकदेसी पीत । पूर्णास अपूर्णाचा दृष्टांत । केवी घडे ॥ ४७ ॥ दृष्टांत तितुका येकदेसी । देणें घडे कळायासी । सिंधु आणी लहरीसी । भिन्नत्व कैंचें ॥ ४८ ॥ उत्तम मधेम कनिष्ठ ।

---

१ ज्याचे अंतरीं ज्ञान नाहीं व ज्यानें सज्जन ओळखिले नाहींत. २ पाहणारा जसा असतो तसें त्याला प्रतिबिंब (उ० आरशांत) दिसतें. ३ पातळ झालेल्या. ४ संगती, संबंध. ५ अणु, यत्किंचित.

येका दृष्टांतें कळे पष्ट । येका दृष्टांतें नष्ट । संदेह वाढे ॥ ४९ ॥ कैंचा सिंधु कैंची लहरी । अचळास चळाची सरी । साचाऐसी वोडंबरी । मानूंच नये ॥ ५० ॥ वोडंबरी हे कल्पना । नाना भास दाखवी जना । येरवी हे जाणा । ब्रह्मचि असे ॥ ५१ ॥ ऐसा वाद येकमेकां । लागतां राहिली आशंका । तेचि आतां पुढें ऐका । सावध होउनि ॥ ५२ ॥ माया मिथ्या कळों आली । परी ते ब्रह्मीं कैसी जाली । ह्मणावी ते निर्गुणें केली । तरी ते मुळींच मिथ्या ॥ ५३ ॥ मिथ्या शब्दीं कांहींच नाहीं । तेथें केलें कोणें काई । करणें निर्गुणाचा ठाईं । हेंहि अघटित ॥ ५४ ॥ कर्ता ठाईंचा अरूप । केलें तेंही मिथ्यारूप । तथापी फेडूं आक्षेप । श्रोतयांचा ॥ ५५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मआशंकानाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

अरे जें जालेंचि नाहीं । त्याची वार्ता पुससी काई । तथापि सांगों जेणें कांहीं । संशय नुरे ॥ १ ॥ दोरीकरितां[1] भुजंग[3] । जळाकरितां तरंगें[4] । मार्तंडाकरितां[5] चांगं[6] । मृगजळ वाहे ॥ २ ॥ कल्पनेकरितां स्वप्न दिसे । सिंपीकरितां रुपें भासे । जळाकरितां गार वसे । निमिष्य येक ॥ ३ ॥ मातीकरितां भिंती जाली । सिंधुकरितां लहरी आली । तिळाँकरितां पुतळी । दिसों लागे ॥ ४ ॥ सोन्याकरितां आळंकार । ततुंकरितां जालें चीर[8] । कासवाकरितां विस्तार । हातापायांचा ॥ ५ ॥ तूप होतें तेरी थिजलें । [10]तरीकरितां मीठ जालें । बिंबाकरितां बिंबलें । प्रतिबिंब ॥ ६ ॥ पृथ्वीकरितां जालें झाड । झाडाकरितां छाया वाड । धातुकरितां पवाडे । उंच नीच वर्णाचा ॥ ७ ॥ आतां असो हे दृष्टांत । अद्वैतास कैंचें द्वैत । द्वैतेंविण अद्वैत । बोलतांच नये ॥ ८ ॥ भासाक-

---

१ बरोबरी. २ मुळें, योगानें. ३ सर्प. ४ लहरी. ५ सूर्य. ६ चांगलें. ७ डोळ्यांतली कृष्णतारा. ८ वस्त्र. ९ ह्मणून. १० खाडी. ११ थोरी.

रितां भास भासे । दृश्याकरितां अदृश्य दिसे । अदृश्यास उपमा नसे । ह्मणोनि निरोपम ॥ ९ ॥ कल्पनेविरहित हेत । दृश्यावेगळा दृष्टांत । द्वैतावेगळें द्वैत[1] । कैसें जालें ॥ १० ॥ विचित्र भगवंताची करणी । वर्णवेना सहस्रफणी । तेणें केली उभवणी । अनंत ब्रह्मांडाची ॥ ११ ॥ परमात्मा परमेश्वरु । सर्वकर्ता जो ईश्वरु । तयापासूनि विस्तारु । सकळ जाला ॥ १२ ॥ ऐसीं अनंत नामें धरी । अनंत शक्ती निर्माण करी । तोचि जाणावा चतुरीं । मूळपुरुष[2] ॥ १३ ॥ त्या मूळपुरुषाची वोळखण । ते मूळमायाचि आपण । सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथेंचि आलें ॥ १४ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥

हें उघड बोलतां नये । मोडों पाहातो उपाये । येरवीं हें पाहातां काय । साच आहे[3] ॥ १५ ॥ देवापासून सकळ जालें । हें सर्वांस मानलें । परी त्या देवास वोळखिलें । पाहिजे कीं ॥ १६ ॥ सिद्धांचें जें निरूपण । तें साधकांस न मने जाण । पक्क नाहीं अंतःकर्ण । ह्मणोनियां ॥ १७ ॥ अविद्यागुणें बोलिजे जीव[4] । मायागुणें बोलिजे शिव[5] । मूळमायागुणें देव । बोलिजेतो ॥ १८ ॥ ह्मणौनि कारण मूळमाया । अनंत शक्ती धरावया । तेथीचा अर्थ जाणावया । अनुभवी पाहिजे ॥ १९ ॥ मूळमाया तोचि

---

१ अद्वैत? २ मूळपुरुष = मूळमाया = मायाविशिष्ट ईश्वर = शबल ब्रह्म. ३ "अद्वैतास कैंचें द्वैत" असें वर ह्मटलें आहे त्याचा अर्थ असा कीं अद्वैत वस्तूला दृष्टांत कसा देतां येईल? दृष्टांताची कल्पना करणें ह्मणजेच द्वैत कबूल करण्यासारखें होतें. द्वैत उभारल्यावांचून दृष्टांत देतांच येणार नाहीं. अद्वैत वस्तूच्या ठिकाणीं द्वैत कसें संभवणार? परंतु असें उघड बोलणें बरें नव्हे. कारण द्वैत नाहीं ह्मटल्यावर बोलणें चालणें, श्रवण मनन इत्यादि सर्व नष्ट होतें आणि अशी कल्पना झाली ह्मणजे ब्रह्मप्राप्तीचा उपायच खुंटतो. बाकी खरें पाहूं गेल्यास श्रवणमननादि आपल्या क्रियेंत सत्य काय आहे? ४ पिंडरूप उपाधी ज्याला आहे तो जीव. ५ ब्रह्मांडाची उपाधी ज्यानें धारण केली आहे तो शिव.

मूळपुरुष । तोचि सर्वांचा ईश । अनंतनामी जगदीश । तयासीच बोलिजे ॥ २० ॥ अवघी माया विस्तारली । परी हे निशेष नाथिली । ऐसिया वचनाची खोली । विरुळा जाणे ॥ २१ ॥ ऐसें अनुर्वाच्य बोलिजे । परी हें स्वानुभवें जाणिजे । संतसंगेंविण नुमजे । कांहीं केल्या ॥ २२ ॥ माया तोचि मूळपुरुष । साधकां न मने हें निशेष । परी अनंतनामी जगदीश । कोणास ह्मणावें ॥ २३ ॥ नामरूप माये लागें । तरी हें बोलणें नीटचि जालें । येथें श्रोतीं अनुमानिलें । कासयासी ॥ २४ ॥ आतां असो हे सकळ बोली । मागील आशंका राहिली । निराकारीं कैसी जाली । मूळमाया ॥ २५ ॥ दृष्टीबंधनें[१] मिथ्या सकळ । परी तो कैसा जाला खेळ[२] । हेंचि आतां अवघें निवळ । करून दाऊं ॥ २६ ॥ आकाश असतां निश्चळ । मधें वायो जाला चंचळ । तैसी जाणावी केवळ । मूळमाया ॥ २७ ॥ रूप वायोचें जालें । तेणें आकाश भंगलें । ऐसें हें सत्य मानलें । नवचे किं कदा ॥ २८ ॥ तैसी मूळ-माया जाली । आणी निर्गुणता संचली । येणें दृष्टांतें तुटली । मागील आशंका ॥ २९ ॥ वायु नव्हता पुरातन । तैसी मूळमाया जाण । साच ह्मणतां पुन्हा लीन । होतसे ॥ ३० ॥ वायो रूपें कैसा आहे । तैसी मूळमाया पाहे । भासे परी तें न लाहे । रूप तयेचें ॥ ३१ ॥ वायो सत्य ह्मणों जातां । परी तो नये दाखवितां । तयाकडे पाहों जातां । धुळीच दिसे ॥ ३२ ॥ तैसी मूळमाया भासे । भासे परी ते न दिसे । पुढें विस्तारली असे । माया अविद्या ॥ ३३ ॥ जैसें वायोचेनि योगें । दृश्य उडे गगनमार्गें । मूळमायेच्या संयोगें । तैसें जग ॥ ३४ ॥ गगनीं आभाळ[३] नाथिलें । अकस्मात उद्भवलें । मायेचेनि गुणें जालें । तैसें जग ॥ ३५ ॥ नाथिलेंचि गगन नव्हतें[४] । अकस्मात आलें तेथें ।

---

१ मिथ्या, नाशवंत, लटकी. २ इंद्रजालविद्या, गारुड्याचा खेळ. ३ अभ्र, ढग. ४ गगनाच्या ठिकाणीं नश्वर ढग नसतां जसे ते एकाएकीं उद्भवतात, तद्वत् ब्रह्माच्या ठिकाणीं ही लटकी माया उत्पन्न होते. परंतु ढग आले आणि गेले तरी गगन जसें निश्चळ असतें तद्वत् मायेपासून ब्रह्माला कांहीं गुणवत्व येत नाहीं.

तैसें दृश्य जालें येथें। तैसियापरी ॥ ३६ ॥ परी त्या आभाळाकरितां। गगनाची गेली निश्चळता। वाटे परी ते तत्वता। तैसीच आहे ॥३७॥ तैसें मायेकरितां निर्गुण। वाटे जालें सगुण। परी तें पाहातां संपूर्ण। जैसें तैसें ॥ ३८ ॥ आभाळ आलें आणि गेलें। तरी गगन तें संचलें। तैसें गुण नाहीं आलें। निर्गुण ब्रह्म ॥ ३९ ॥ नभ माथां लागलें दिसे। परी तें जैसें तैसें असे। तैसें जाणावें विश्वासें। निर्गुण ब्रह्म ॥ ४० ॥ ऊर्ध्व पाहातां आकाश। निळिमा[1] दिसे सावकास। परी तो जाणिजे मिथ्या भास। भासलासे ॥ ४१ ॥ आकाश पालथें घातलें। चहूंकडे आटोपलें। वाटे विश्वास कोंडिलें। परी तें मोकळोंचि असे ॥ ४२ ॥ पर्वतीं निळा रंग दिसे। परी तो तया लागला नसे। अलिप्त जाणावें तैसें। निर्गुण ब्रह्म ॥ ४३ ॥ रथ धावतां पृथ्वी चंचळ। वाटे परी ते असे निश्चळ। तैसें परब्रह्म केवळ। निर्गुण जाणावें ॥ ४४ ॥ आभाळाकरितां मयंक[2]। वाटे धावतो निशंक। परी तें अवघें माईक। आभाळ चळे ॥४५॥ झंळे[3] अथवा अग्निज्वाळ। तेणें कंपित दिसे अंत्राळ[4]। वाटे परी तें निश्चळ। जैसें तैसें ॥४६॥ तैसें स्वरूप हें संचलें। असतां वाटे गुणा आलें। ऐसें कल्पनेसि गमलें। परी तें मिथ्या ॥ ४७ ॥ दृष्टिबंधनाचा खेळ। तैसी माया हे चंचळ। वस्तु शाश्वत निश्चळ। जैसी तैसी ॥४८॥ ऐसी वस्तु निरावेव। माया दाखवी अवेव। इचा ऐसाच स्वभाव। नाथिलीच हे ॥ ४९ ॥ माया पाहातां मुळींच नसे। परी हे साचाऐसी भासे। उद्भवे आणि निरसे। आभाळ जैसें ॥ ५० ॥ ऐसी माया उद्भवली। वस्तु निर्गुण संचली। अहं[5] ऐसी स्फूर्ति जाली। तेचि माया ॥ ५१ ॥ गुणमायेचे पवाडे। नि-

---

१ निळेपणा. २ चंद्र. ३ प्रखर, उष्ण वारा. ४ वातावरण. ५ " मी एक आहे तो बहुविध व्हावें " अशी ब्रह्माच्या ठिकाणीं होणारी स्फूर्ति.

गुणीं हें कांहींच न घडे । परी हें घडे आणी मोडे । सत्वरूपीं ॥ ५२ ॥ जैसी दृष्टी तरळली । तेणें सेनाच भासली । पाहातां आकाशींच जाली । परी ते मिथ्या ॥ ५३ ॥ मिथ्या मायेचा खेळ । उद्भव बोलिला सकळ । नाना तत्वांचा पाल्हाळ । सांडूनियां ॥ ५४ ॥ तत्वें मुळींच आहेती । वोंकार वायोची गती । तेथींचा अर्थ जाणती । दक्ष ज्ञानी ॥ ५५ ॥ मूळमायेचें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण । सूक्ष्म तत्वें तेचि जाण । जडत्वा पावलीं ॥ ५६ ॥ ऐसीं पंचमहाभूतें । पूर्वी होतीं अवेक्तें । पुढें ज़ालीं वेक्तें । सृष्टिरचनेसी ॥ ५७ ॥ मूळमायेचें लक्षण । तेंचि पंच-भूतिक जाण । त्याची पाहे वोळखण । सूक्ष्म दृष्टीं ॥ ५८ ॥ आकाश वायोविण । इछाशब्द करी कोण । इछाशक्ति तेचि जाण । तेजस्वरूप ॥ ५९ ॥ मृदपण तेंचि जळ । जडत्व पृथ्वी केवळ । ऐसी मूळमाया सकळ । पंचभूतिक जाणावी ॥ ६० ॥ येक येक भूतांपोटीं । पंचभू-तांची राहाटी । सर्व कळे सूक्ष्मदृष्टी । घालून पाहातां ॥ ६१ ॥ पुढें ज़डत्वास आलीं । तरी असतीं कालवलीं । ऐसी माया विस्तारली । पंचभूतिक ॥ ६२ ॥ मूळमाया पाहातां मुळीं । अथवा अविद्या भूमं-डळीं । स्वर्ग मृत्य पाताळीं । पांचचि भूतें ॥ ६३ ॥

स्वर्गे मृत्यौ पाताले वा यत्किंचित्सचराचरं ।
सर्वं पंचभूतकं राम षष्ठं किंचिन्न दृश्यते ॥ १ ॥

सत्य स्वरूप आदिअंतीं । मध्यें पंचभूतें वर्तती । पंचभूतिक जाणिजे श्रोतीं । मूळमाया ॥ ६४ ॥ येथें उठिली आशंका । सावध होऊन

---

१ गुणमायेचा हा सर्व पसारा आहे. निर्गुणाच्या ठिकाणीं हें कांहींच घडत नाहीं तर निर्गुणाच्या साक्षित्वानें किंवा अधिष्ठानामुळें हें सर्व घडत आणि मोडत आहे; जसें दोरीचें अधिष्ठान असतें ह्मणून भुजंग वाटतो पण वस्तुतः दोरी जशीच्या तशीच असते. २ आत्म्याच्या ठिकाणीं. आत्म्याच्या ठिकाणची मूळ माया किंवा या भूतलावरील अविद्या हीं उभयतां पंचभूतात्मकच आहेत. पंचभू-तांशिवाय स्वर्गमृत्युपाताल या ठिकाणीं दुसरें कांहीं नाहीं.

ऐका । पंचभूतें जालीं येका । तमोगुणापासुनी ॥ ६५ ॥ मूळमाया गुणापरती । तेथें भूतें कैचीं होतीं । ऐसी आशंका हे श्रोतीं । घेतली मागां ॥ ६६ ॥ ऐसें श्रोतीं आक्षेपिलें । संशयास उभें केलें । याचें उत्तर दिधलें । पुढिले समासीं ॥ ६७ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मआशंकानाम समास तिसरा ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागील आशंकेचें मूळ । आतां होईल प्रांजळ । वृत्ति करावी निवळ । निमिष्य येक ॥ १ ॥ ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तिच्या पोटां माया आली । मग ते गुणा प्रसवली । ह्मणौनि गुणक्षोभिणी ॥ २ ॥ पुढें तिजपासाव कोण । सत्वरजतमोगुण । तमोगुणापासून निर्माण । जालीं पंचभूतें ॥ ३ ॥ ऐसीं भूतें उद्भवलीं । पुढें तत्त्वें विस्तारलीं । एवं तमोगुणापासून जालीं । पंचमाहाभूतें ॥ ४ ॥ मूळमाया गुणापरती । तेथें भूतें कैचीं होतीं । ऐसी आशंका हे श्रोतीं । घेतली मागां ॥ ५ ॥ आणीक येक येके भूतीं । पंचभूतें असती । तेहि आतां कैसी स्थिती । प्रांजळ करूं ॥ ६ ॥ सूक्ष्मदृष्टीचें कौतुक । मूळमाया पंचभूतिक । श्रोतीं विमळ विवेक । केला पाहिजे ॥ ७ ॥ आधीं भूतें तों जाणावीं । रूपें कैसीं वोळखावीं । मग तें शोधून पाहावीं । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ ८ ॥ वोळखी नाहीं अंतरीं । ते वोळखावी कोणेपरी । ह्मणोनि भूतांची वोळखी चतुरीं । नेविक परिसावी ॥ ९ ॥ जें जें जड आणी कठिण । तें तें पृथ्वीचें लक्षण । मृद आणी वोलेपण । तितुकें आप ॥ १० ॥ जें जें उष्ण आणी सतेज । तें तें जाणावें पैं तेज । आतां वायोही सहज । निरोपिजेल ॥ ११ ॥ चैतन्य आणी चंचळ । तो हा वायोचि केवळ । सुन्य आकाश निश्चळ । आकाश जाणावें ॥ १२ ॥ ऐसीं

---

१ पासून. २ तमोगुणापासून प्रथम सूक्ष्म अशीं भूतें निर्माण झालीं व त्यांचाच विस्तार होऊन सृष्टीच्या रूपानें तीं जडत्व पावलीं. ३ क्षणभर.

पंचमाहाभूतें । वोळखी धरावी संकेतें । आतां येकीं पांच भूतें । सावध ऐका ॥ १३ ॥ जें त्रिगुणाहूनि पेर[1] । त्याचा सूक्ष्म विचार । यालागीं अति तत्पर । होऊन ऐका ॥ १४ ॥ सूक्ष्म आकाशीं कैसी पृथ्वी । तेचि आधीं निरोपावी । येथें धारणा धरावी । श्रोते जनीं ॥ १५ ॥ आकाश ह्मणजे अवकाश सुन्य । सुन्य ह्मणिजे तें अज्ञान । अज्ञान ह्मणिजे जडत्व जाण । तेचि पृथ्वी ॥ १६ ॥ आकाश स्वयें आहे मृद । तेंचि आप स्वतसिद्ध । आतां तेज तेंहि विशद । करून दाऊं ॥ १७ ॥ अज्ञानें भासला भास । तोचि तेजाचा प्रकाश । आतां वायो सावकाश । साकल्य सांगों ॥ १८ ॥ वायु आकाशा नाहीं भेद । आकाशाइतुकां असे स्तब्ध । तथापी आकाशीं जो निरोध[2] । तोचि वायो ॥ १९ ॥ आकाशीं आकाश मिसळलें । हें तों नलगे किं बोलिलें । येणें प्रकारें निरोपिलें । आकाश पंचभूत ॥ २० ॥ वायोमध्यें पंचभूतें । तेहि ऐका येकचित्तें । बोलिजेती ते समस्तें । येथान्वयें ॥ २१ ॥ हळु फूल तरी जड । हळु वारा तरी निबिड । वायो लागतां कडाड । मोडती झाडें ॥ २२ ॥ तोलेंविण झाड मोडे । ऐसें हें कहिंचें[3] न घडे । तोल तोचि तये जडे । पृथ्वीचा अंशें[4] ॥ २३ ॥ येथें श्रोते आशंका घेती । तेथें कैचीं झाडें होतीं । झाडें नव्हतीं तरी शक्ती । कठिणरूप आहे ॥२४॥[5] वन्हीस्फुलिंग लाहान । कांहीं तन्हीं असे उष्ण । तैसें सूक्ष्मीं जडपण । सूक्ष्मरूपें ॥ २५ ॥ मृदपण तोंचि आप । भास तेजाचें स्वरूप । वायो तेथें चंचळरूप । सहजचि आहे ॥ २६ ॥ सकळांस मिळोन आकाश । सहजचि आहे अवकाश । पंचभूतांचे अंश । वायोमधें निरोपिले

---

१ त्रिगुणाच्या पलिकडची माया आहे. तिच्या संबंधाचा विचार सूक्ष्म आहे. २ अटकाव, प्रतिरोध. ३ कधींच. ४ तोल हाच वायूमध्यें पृथ्वीचा जडत्वांश. ५ श्रोते ह्मणतात कीं वायूमध्यें पृथ्वीचा अंश कसा आहे तो सांगतांना हीं झाडें मध्यें कशाला आणतां ? सद्गुरु ह्मणतात, बरें, झाडें नकोत, पण वायूच्या ठिकाणीं काहीं शक्ती आहे कां नाहीं? आहे. शक्ती ह्मणजे काठिण्य, तोच पृथ्वीचा अंश.

॥ २७ ॥ आतां तेजाचें लक्षण । भासलेंपण तें कठिण । तेजीं ऐसी वोळखण । पृथ्वीयेची ॥ २८ ॥ भासला भास वाटे मृद । तेजीं आप तेंचि प्रसिद्ध । तेजीं तेज स्वतासिद्ध । सांगणेंचि नलगे ॥ २९ ॥ तेजीं वायो तो चंचळ । तेजीं आकाश निश्चळ । तेजीं पंचभूतें सकळ । निरोपिलीं ॥ ३० ॥ आतां आपाचें लक्षण । आप तेंचि जें मृदपण । मृदपण तें कठिण । तेचि पृथ्वी ॥ ३१ ॥ आपीं आप सहजचि असे । तेज मृदपणें भासे । वायो स्तब्धपणें दिसे । मृदत्वाआंगीं ॥ ३२ ॥ आकाश नलगे सांगावें । तें व्यापकचि स्वभावें । आपीं पंचभूतांचीं नावें । सूक्ष्में निरोपिलीं ॥ ३३ ॥ आतां पृथ्वीचें लक्षण । कठिण पृथ्वी आपण । कठिणत्वीं मृदपण । तेंचि आप ॥ ३४ ॥ कठिणत्वाचा जो भास । तोचि तेजाचा प्रकाश । कठिणत्वीं निरोधांश । तोचि वायो ॥ ३५ ॥ आकाश सकळांस व्यापक । हा तों प्रगटचि विवेक । आकाशींच कांहीं येक । भास भासे ॥ ३६ ॥ आकाश तोडितां तुटेना । आकाश फोडितां फुटेना । आकाश परतें होयेना । तिळमात्र ॥ ३७ ॥ असो आतां पृथ्वीअंत । दाविला भूतांचा संकेत । येक भूतीं पंचभूत । तेंहि निरोपिलें ॥ ३८ ॥ परी हें आहाच पाहातां नातुडे । वळेंचि पोटीं संदेह पडे । भ्रांतिरूपें अहंता चढे । आकस्मात ॥ ३९ ॥ सूक्ष्मदृष्टीनें पाहातां । वायोचि वाटे तत्वता । सूक्ष्म वायो शोधूं जातां । पंचभूतें दिसती ॥ ४० ॥ एवं पंचभूतिक पवन । तेचि मूळमाया जाण । माया आणी सूक्ष्म त्रिगुण । तेहि पंचभूतिक ॥ ४१ ॥ भूतें गुण मेळविजे । त्यासी अष्टधा बोलिजे । पंचभूतिक जाणिजे । अष्टधा प्रकृती ॥ ४२ ॥ शोधून पाहिल्याविण । संदेह धरणें मूर्खपण । याची पाहावी वोळखण । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ ४३ ॥ गुणापासूनि भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें । जडत्वा येऊन समस्तें । तत्वें जालीं ॥ ४४ ॥ पुढें तत्वविवंचना । पिंडब्रह्मांड तत्वरचना । बोलिली असे ते जना । प्रगटचि आहे ॥ ४५ ॥ हा भूतकर्दम बोलिला ।

सूक्ष्म संकेतें दाविला । ब्रह्मगोळ उभारला । तत्पूर्वीं ॥ ४६ ॥ या ब्रह्मांडापैलिकडिल गोष्टी । जै जाली नव्हती सृष्टी । मूळमाया सूक्ष्मदृष्टीं । वोळखावी ॥ ४७ ॥ सप्तकंचुक प्रचंड । जालें नव्हतें ब्रह्मांड । मायेअविद्येचें बंड । ऐलिकडे ॥ ४८ ॥ ब्रह्माविष्णुमहेश्वर । हा ऐलिकडिल विचार । पृथ्वी मेरु सप्तसागर । ऐलिकडे ॥ ४९ ॥ नाना लोक नाना स्थानें । चंद्र सूर्य तारांगणें । सप्त द्वीपें चौदा भुवनें । ऐलिकडे ॥ ५० ॥ शेष कूर्म सप्त पाताळ । येकविस स्वर्गं अष्ट दिग्पाळ । तेतिस कोटी देव सकळ । ऐलिकडे ॥ ५१ ॥ बारा आदित्य अक्रा रुद्र । नव नाग सप्त ऋषेश्वर । नाना देवांचे अवतार । ऐलिकडे ॥ ५२ ॥ मेघ मनु चक्रवती । नाना जीवांची उत्पती । आतां असो सांगों किती । विस्तार हा ॥ ५३ ॥ सकळ विस्ताराचें मूळ । ते मूळमायाच केवळ । मागां निरोपिली सकळ । पंचभूतिक ॥ ५४ ॥ सूक्ष्मभूतें जे बोलिलीं । तेचि पुढें जडत्वा आलीं । ते सकळही बोलिलीं । पुढिले समासीं ॥ ५५ ॥ पंचभूतें पृथकाकारें । पुढें निरोपिलीं विस्तारें । वोळखीकारणें अत्यादरें । श्रोतीं श्रवण करावीं ॥ ५६ ॥ पंचभूतिक ब्रह्मगोळ । जेणें कळे हा प्रांजळ । दृश्य सांडून केवळ । वस्तुच पाविजे ॥ ५७ ॥ महाद्वार वोलांडावें । मग देवदर्शन घ्यावें । तैसें दृश्य हें सांडावें । जाणोनियां ॥ ५८ ॥ म्हणोनि दृश्याचा पोटीं । आहे पंचभूतांची दाटी । येकपणें पडिली मिठी । दृश्य पंचभूतां[3] ॥ ५९ ॥ एवं पंचभूतांचेंचि दृश्य । सृष्टी रचली साव-

---

१ मूळमाया पंचभूतिक आहे, परंतु हीं पंचभूतें मूळमायेंत सूक्ष्मरूपानें आहेत. नंतर मग गुणमाया, त्रिगुण, सूक्ष्मभूतें व स्पष्ट भूतें क्रमाक्रमानें निर्माण झालीं. परंतु वर एका भूताच्या ठिकाणीं पंच भूतें आहेत असा कर्दम जो सांगितला, तो सूक्ष्म भूतांचा होय, त्या वेळीं हें ब्रह्मांड निर्माण झालें नव्हतें. " उभारला । तत्पूर्वीं " = उभारण्याच्या पूर्वीं. २ पंच तत्त्वें+अहंकार+महत्तत्त्व = सप्तकंचुकयुक्त त्रैलोक्य. ३ दृश्य आणि पंचभूतें हीं एकच आहेत. जें दृश्य आहे तें पंचभूतात्मक आहे व जें पंचभूतात्मक आहे तें दृश्य आहे.

कास । श्रोतीं करून अवकाश । श्रवण करावें ॥ ६० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मपंचभूतेंनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

केवळ मूर्ख तें नेणे । म्हणौन घडलें सांगणें । पंचभूतांचीं लक्षणें । विशद करूनि ॥ १ ॥ पंचभूतांचा कर्दम जाला । आतां नवचे वेगळा केला । परंतु कांहीं येक वेगळाला । करून दाऊं ॥ २ ॥ पर्वत पाषाण सिळा सीखरें । नाना वर्णें लाहान थोरें । खडे गुंडे बहुप्रकारें । जाणिजे पृथ्वी ॥ ३ ॥ नाना रंगाची मृत्तिका । नाना स्थळोस्थळीं जे कां । वाळुके वाळु अनेका । मिळोन पृथ्वी ॥ ४ ॥ पुरें पट्टणें मनोहरें । नाना मंदिरें[1] दामोदरें । नाना देवाळयें सीखरें । मिळोन पृथ्वी ॥ ५ ॥ सप्त द्वीपावती पृथ्वी । काये ह्मणोनि सांगावी । नव खंडें मिळोन जाणावी । वसुंधरा ॥६ ॥ नाना देव नाना नृपती । नाना भाषा नाना रिती[2] । लक्ष चौर्‍यासी उत्पत्ती । मिळोन पृथ्वी ॥ ७ ॥ नाना उद्वसें[3] जे वनें । नाना तरुवरांचीं बनें । गिरिकंदरें नाना स्थानें । मिळोन पृथ्वी ॥ ८ ॥ नाना रचना केलीं देवीं । जे जे निर्मिली मानवीं । सकळ मिळोन पृथ्वी । जाणिजे श्रोतीं ॥ ९ ॥ नाना धातु सुवर्णादिक । नाना रत्नें जे अनेक । नाना काष्ठवृक्षादिक । मिळोन पृथ्वी ॥ १० ॥ आतां असो हें बहुवस । जडांश आणी कठिणांश । सकळ पृथ्वी हा विश्वास । मानिला पाहिजे ॥ ११ ॥ बोलिलें पृथ्वीचें रूप । आतां सांगिजेल आप । श्रोतीं वोळखावें रूप । सावध होउनी ॥ १२ ॥ वापी कूप सरोवर । नाना सरितांचें जें नीर । मेघ आणी सप्त सागर । मिळोन आप ॥ १३ ॥

श्लोकार्ध—क्षारक्षीरसुरासर्पिर्दधि इक्षुर्जलं तथा ।

क्षारसमुद्र दिसताहे । सकळ जन दृष्टीस पाहे । जेथें लवण होताहे ।

---

१ रत्नखचित मंदिरें. २ नाना भाषा बोलणारे लोक व नाना रीतरिवाजाचे लोक. ३ उदास, उध्वस्त, ओसाड.

तोचि क्षारसिंधु ॥ १४ ॥ येक दुधाचा सागर । त्या नाव क्षीरसागर । देवें दिधला निरंतर । उपमन्यासी ॥ १५ ॥ येक समुद्र मद्याचा । येक जाणावा घृताचा । येक निखळ दह्याचा । समुद्र असे ॥ १६ ॥ येक उसाच्या रसाचा । येक तो शुद्ध जळाचा । ऐसा सातां समुद्रांचा । वेढा पृथ्वीयेसी ॥ १७ ॥ एवं भूमंडळीचें जळ । नाना स्थळींचें सकळ । मिळोन अवघें केवळ । आप जाणावें ॥ १८ ॥ पृथ्वीगर्भीं कितियेक । पृथ्वीतळीं अवर्णोदक । तिहीं लोकींचें उदक । मिळोन आप ॥ १९ ॥ नाना वल्ली बहुवस । नाना तरुवरांचे रस । मध पारा अमृत विष । मिळोन आप ॥ २० ॥ नाना रस स्नेहादिक । याहि वेगळे अनेक । जळावेगळे अवश्यक । आप बोलिजे ॥ २१ ॥ सार्द्र आणी सीतळ । जळासारिखें पातळ । शुक्लीत श्रोणीतें मूत्र लाळ । आप बोलिजे ॥ २२ ॥ आप संकेतें जाणावें । पातळ वोलें वोळखावें । मृद सीतळ स्वभावें । आप बोलिजे ॥ २३ ॥ जाला आपाचा संकेत । पातळ मृद गुळगुळित । स्वेद श्लेष्मा अश्रु समस्त । आप जाणावें ॥ २४ ॥ तेज ऐका सावधपणें । चंद्र सूर्य तारांगणें । दिव्य देह सतेजपणें । तेज बोलिजे ॥ २५ वन्ही मेघीं विद्युल्यता । वन्ही सृष्टी संव्हारिता । वन्ही सागरा जाळिता । वडवानळु ॥ २६ ॥ वन्ही शंकराचे नेत्रींचा । वन्ही काळाचे क्षुधेचा । वन्ही परीघ भूगोळाचा । तेज बोलिजे ॥ २७ ॥ जें जें प्रकाशरूप । तें तें तेजाचें स्वरूप । शोषक उष्णादि आरोप । तेज जाणावें ॥ २८ ॥ वायो जाणावा चंचळ । चैतन्य चेतवी केवळ । बोलणें चालणें सकळ । वायोमुळें ॥ २९ ॥ हाले डोले तितुका पवन । कांहीं न चले पवनेंविण । सृष्टी चाळाया कारण । मूळ तो वायो ॥ ३० ॥ चळण वळण आणी प्रासारण । निरोध आणी अकोंचन । सकळ जाणावा पवन । चंचळरूपी ॥ ३१ ॥

---

१ जल तेवढेंच आप असें नसून जलावेगळे सर्व सार्द्र पदार्थ हि आपच. २ सार्द्र, ओलें. ३ रेत. ४ रक्त. ५ आकुंचन.

प्राण अपान आणी व्यान । चौथा उदान आणी समान । नाग कूर्म कर्कश जाण । देवदत्त धनंजये ॥ ३२ ॥ जितुकें कांहीं होतें चळण । तितुकें वायोचें लक्षण । चंद्र सूर्य तारांगण । वायोचि धर्ता ॥ ३३ ॥ आकाश जाणावें पोकळ । निर्मळ आणी निश्चळ । अवकाशरूप सकळ । आकाश जाणावें ॥ ३४ ॥ आकाश सकळांस व्यापक । आकाश अनेकीं येक । आकाशामध्यें कौतुक । चहूं भूतांचें ॥ ३५ ॥ आकाशाऐसें नाहीं सार । आकाश सकळाहून थोर । पाहातां आकाशाचा विचार । स्वरूपासारिखा ॥ ३६ ॥ तव शिष्यें केला आक्षेप । दोहींचें सारिखेंचि रूप । तरी आकाशाचि स्वरूप । कां ह्मणों नये ॥ ३७ ॥ आकाश स्वरूपा कोण भेद । पाहातां दिसती अभेद । आकाश वस्तुच स्वतसिद्ध । कां न ह्मणावी ॥३८॥ वस्तु अचळ अढळ । वस्तु निर्मळ निश्चळ । तैसेंचि आकाश केवळ । वस्तुसारिखें ॥ ३९ ॥ ऐकोनि वक्ता बोले वचन । वस्तु निर्गुण पुरातन । आकाशाआंगीं सप्त गुण । शास्त्रीं निरोपिले ॥ ४० ॥ काम क्रोध शोक मोहो । भय अज्ञान सुन्यत्व पाहो । ऐसा सप्तविध स्वभाव । आकाशाचा ॥ ४१ ॥ ऐसें शास्त्राकारें बोलिलें । ह्मणौनि आकाश भूत जालें । स्वरूप निर्विकार संचलें । उपमेरहित ॥ ४२ ॥ काचेबंदि[2] आणी जळ । सारिखेंच वाटे सकळ । परी येक काच येक जळ । शाहाणे जाणती ॥ ४३ ॥ रुवामध्यें स्फटिक पडिला । लोकीं तद्रूप देखिला । तेणें कपाळमोक्ष जाला । कापुस न करी ॥ ४४ ॥ तंदुलामधें श्वेत खडे । तंदुलासारिखेच वांकुडे । चाऊं जातां दांत पडे । तेव्हां कळे ॥ ४५ ॥ त्रिभागांमधें[3] खडा असे । त्रिभागासारिखाच भासे । शोधूं जातां वेगळा दिसे । कठिणपणें ॥ ४६ ॥ गुळासारिखा गुळदगड । परी तो

---

१ कृकल. नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त व धनंजय हे पांच उपप्राण आहेत. २ कांच बसविलेली जमीन. ३ चुना, वाळु व ताग यांचा कर्दम.

कठिण निचाड । नागकांडी आणी वेखंड । येक म्हणों नये ॥ ४७ ॥ सोनें आणी सोनपितळ । येकचि वाटती केवळ । परी पितळेसी मिळतां ज्वाळ । काळिमा चढे ॥ ४८ ॥ असो हे हीन दृष्टांत । आकाश म्हणिजे केवळ भूत । तें भूत आणी अनंत । येक कैसें ॥ ४९ ॥ वस्तुसी वर्णचि नसे । आकाश शामवर्ण असे । दोहींस साम्यता कैसे । करिती विचक्षण ॥ ५० ॥ श्रोते म्हणती कैंचें रूप । आकाश ठाईंचें अरूप । आकाश वस्तुच तद्रूप । भेद नाहीं ॥ ५१ ॥ चहूं भूतांस नाश आहे । आकाश कैसें नासताहे । आकाशास न साहे । वर्ण वेक्ती विकार ॥ ५२ ॥ आकाश अचल दिसतें । त्याचें काये नासों पाहातें । पाहातां आमुचेनि मतें । आकाश शाश्वत ॥ ५३ ॥ ऐसें ऐकोन वचन । वक्ता बोले प्रतिवचन । ऐक आतां लक्षण । आकाशाचें ॥ ५४ ॥ आकाश तमापासून जालें । म्हणौन कामक्रोधें वेष्टिलें । अज्ञान सुन्यत्व बोलिलें । नाम तयाचें ॥ ५५ ॥ अज्ञानें कामक्रोधादिक । मोहो भये आणी शोक । हा अज्ञानाचा विवेक । आकाशागुणें ॥ ५६ ॥ नास्तिक नकारवचन । तेंचि सुन्याचें लक्षण । तयास म्हणती हृदयसुन्य । अज्ञान प्राणी ॥ ५७ ॥ आकाश स्तब्धपणें सुन्य । सुन्य म्हाणिजे तें अज्ञान । अज्ञान म्हणिजे कठिण । रूप तयाचें ॥ ५८ ॥ कठिण सुन्य विकारवंत । तयास कैसें म्हणावें संत । मनास वाटे हें तद्वत[3] । आहाच दृष्टी ॥ ५९ ॥ अज्ञान काळवळें आकाशीं । तया कर्दमा ज्ञान नासी । म्हणोनियां आकाशासीं । नाश आहे ॥ ६० ॥ तैसें आकाश आणी स्वरूप । पाहातां वाटती येकरूप । परी दोहींमधें विक्षेपें । सुन्यत्वाचा ॥ ६१ ॥ आहाच पाहातां कल्पनेसी । सारिखेंच वाटे निश्चयेंसीं । परी आकाश स्वरूपासी । भेद आहे ॥ ६२ ॥ उन्मनी आणी सुषुप्ति अवस्ता । सारिखेच वाटे तत्वता ।

---

१ केवळ, निखालस. २ स्वरूपाप्रमाणें. ३ वरवर पाहिलें तर. ४ अडथळा, विघ्न. आकाशाच्या ठिकाणीं शून्यत्व, अज्ञानत्व आहे, तें स्वरूपीं नाहीं, इतकाच काय तो स्वरूप व आकाश यांच्यांत फरक आहे.

परी विंचून पाहों जातां । भेद आहे ॥ ६३ ॥ खोटें खऱ्यासारिखें भाविती । परी परीक्षवंत निवडिती । कां कुरंगें देखोन भुलती । मृगजळासी ॥ ६४ ॥ आतां असो हा दृष्टांत । बोलिला कळाया संकेत । म्हणौनि भूत आणि अनंत । येक नव्हेती ॥ ६५ ॥ आकाश वेगळेपणें पाहावें । स्वरूपीं स्वरूपचि व्हावें । वस्तुचें पाहाणें स्वभावें । ऐसें असे ॥ ६६ ॥ येथें आशंका फिटली । संदेहवृत्ती मावळली । भिन्नपणें नवचे अनुभवली । स्वरूपस्थिती ॥ ६७ ॥ आकाश अनुभवा येतें । स्वरूप अनुभवापरतें । म्हणोनियां आकाशातें । साम्यता न घडे ॥ ६८ ॥ धुग्धासारिखा जळांश । निवडूं जाणती राजहंस । तैसें स्वरूप आणी आकाश । संत जाणती ॥ ६९ ॥ सकळ माया गथागोवी । संतसंगें हे उगवावी । पाविजे मोक्षाची पदवी । सत्समागमें ॥ ७० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्थूळपंचमाहाभूतेंस्वरूपाकाशभेदोनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोता विनवी वक्तयासी । सत्संगाची महिमा कैसी । मोक्ष लाभे कितां दिवसीं । हें मज निरोपावें ॥ १ ॥ धरितां साधूची संगती । कितां दिवसां होते मुक्ती । हा निश्चय कृपामूर्ती । मज दीनास करावा ॥ २ ॥ मुक्ती लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं । दुश्चीतपणें हानी । होतसे ॥ ३ ॥ सुचितपणें दुश्चीत । मन होते अकस्मात । त्यास करावें नि-

---

१ आकाशापासून भिन्न असे जे आपण त्या आपणांस आकाश समजतें, परंतु स्वरूपाच्या ठिकाणीं लीन झाल्याशिवाय स्वरूपाचा अनुभव येत नाहीं. स्वरूप पाहावयाचें ह्मणजे तद्रूप व्हावयाचें, असेंच हें स्वरूपाचें पाहणें आहे; त्यापासून भिन्न राहून त्या स्वरूपाचा अनुभव येणें नाहीं. २ कांहीं वेळ सुचित व पुन्हां कांहीं वेळ दुश्चित. दुश्चित = आपणांस काय करावयाचें आहे व आपण काय करीत आहोंत याचें कांहींच भान नसून केवळ आयुष्यक्रमण करणें.

वांत । कोणे परी ॥ ४ ॥ मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं बैसावें आवडीं । सावधपणें घडीनें घडी । काळसार्थक करावा ॥ ५ ॥ अर्थप्रमय[1] ग्रथांतरीं । शोधून घ्यावें अभ्यांतरीं । दुश्चीतपण आलें तरी । पुन्हां श्रवण करावें ॥ ६ ॥ अर्थांतर पाहिल्यावीण । उगेंचि करी जो श्रवण । तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषें ॥ ७ ॥ येथें श्रोते मानितील सीण । आह्मांस केलें पाषाण । तरी पाषाणाचें लक्षण । सावध ऐका ॥ ८ ॥ वांकुडा तिकडा फोडिला । पाषाण घडून नीट केला । दुसरे वेळेसी पाहिला । तरी तो तैसाचि असे ॥ ९ ॥ टांकीनें खपली फोडिली । ते मागुती नाहीं जडली । मनुष्याची कुबुद्धि झाडिली । तरी ते पुन्हा लागे ॥ १० ॥ सांगतां अवगुण गेला । पुन्हा मागुता जडला । याकारणें माहाभला । पाषाणगोटा ॥ ११ ॥ ज्याचा अवगुण झडेना । तो पाषाणाहून उणा । पाषाण आगळा जाणा । कोटिगुणें ॥ १२ ॥ कोटिगुणें कैसा पाषाण । त्याचेंहि ऐका लक्षण । श्रोतीं करावें श्रवण । सावध होऊनी ॥ १३ ॥ माणीक मोतीं प्रवाळ । पाचि वैडूर्य वेज्रनीळ[2] । गोमेदमणी परिस केवळ । पाषाण बोलिजे ॥ १४ ॥ याहिवेगळे बहुत । सूर्यकांत सोमकांत । नाना मोहरे[3] सप्रचित । औषधाकारणें ॥ १५ ॥ याहि वेगळे पाषाण भले । नाना तीर्थीं जे लागले । वापी कूप सेखीं जाले । हरिहरमूर्ती ॥ १६ ॥ याचा पाहातां विचार । पाषाणाऐसें नाहीं सार । मनुष्य तें काये पामर । पाषाणापुढें ॥ १७ ॥ तरी तो ऐसा नव्हे पाषाण । जो अपवित्र निःकारण । तयासारिखा देह जाण । दुश्चीत अभक्तांचा ॥ १८ ॥ आतां असो हें बोलणें । घात होतो दुश्चितपणें । दुश्चीतपणाचेनि गुणें । प्रपंच ना परमार्थ ॥ १९ ॥ दुश्चीतपणें कार्य नासे । दुश्चीतपणें चिंता वसे । दुश्चीतपणें स्मरण नसे । क्षण येक पाहातां ॥ २० ॥ दुश्चीतपणें शत्रुंजिणें[4] । दुश्चीतपणें जन्ममरणें ।

---

१ अर्थ व प्रमेय. प्रमेय = सिद्धांत. २ हिरा. ३ मोहरा = औषधीमणी.
४ शत्रूकडून जिंकलें जाणें.

दुश्चीतपणाचेनि गुणें । हानी होये ॥ २१ ॥ दुश्चीतपणें नव्हे साधन । दुश्चीतपणें न घडे भजन । दुश्चीतपणें नव्हे ज्ञान । साधकांसी ॥ २२ ॥ दुश्चीतपणें नव्हे निश्चयो । दुश्चीतपणें न घडे जयो । दुश्चीतपणें होये क्षयो । आपुल्या स्वहिताचा ॥ २३ ॥ दुश्चीतपणें न घडे श्रवण । दुश्चीतपणें न घडे विवरण । दुश्चीतपणें निरूपण । हातीचें जाये ॥ २४ ॥ दुश्चीत बैसलाचि दिसे । परी तो असतचि नसे । चंचळ चक्रीं पडिलें असे । मानस तयाचें ॥ २५ ॥ वेडें पिशाच्य निरंतर । अंध मुकें आणी बधिर । तैसा जाणावा संसार । दुश्चीत प्राणियांचा ॥ २६ ॥ सावध असोन उमजेना । श्रवण असोन ऐकेना । ज्ञान असोन कळेना । सारासारविचार ॥ २७ ॥ ऐसा जो दुश्चीत आळसी । परलोक कैंचा त्यासी । जयाचे जिवीं अहिर्निशीं । आळस वसे ॥२८॥ दुश्चीतपणापासूनि सुटला । तरी तो सवेंच आळस आला । आळसा-हातीं प्राणीयाला । उसंतचि नाहीं ॥ २९ ॥ आळसें राहिला विचार । आळसें बुडाला आचार । आळसें नव्हे पाठांतर । कांहीं केल्या ॥३०॥ आळसें घडेना श्रवण । आळसें नव्हे निरूपण । आळसें परमार्थाची खूण । मळिण जाली ॥ ३१ ॥ आळसें नित्यनेम राहिला । आळसें अभ्यास बुडाला । आळसें आळस वाढला । असंभाव्य ॥ ३२ ॥ आळसें गेली धारणा धृती । आळसें मळिण जाली वृत्ती । आळसें विवेकाची गती । मंद जाली ॥ ३३ ॥ आळसें निद्रा वाढली । आळसें वासना विस्तारली । आळसें सुन्याकार जाली । सद्बुद्धि निश्चयाची ॥ ३४ ॥ दुश्चीतपणासवें आळस । आळसें निद्राविळास । निद्राविळासें केवळ नास । आयुष्याचा ॥ ३५ ॥ निद्रा आळस दुश्चीतपण । हेंचि मूर्खाचें लक्षण । येणेंकारितां निरूपण । उमजेचिना ॥ ३६ ॥ हे तिन्हीं लक्षणें जेथें । विवेक कैचा असेल तेथें । अज्ञानास यापरतें । सुखचि नाहीं ॥ ३७ ॥ क्षुधा लागतांच जेविला । जेऊन उठतां आळस

---

१ विसावा, रिकामा वेळ.

आला । आळस येतां निजेला । सावकास ॥ ३८ ॥ निजोन उठतांच दुश्चीत । कदा नाहीं सावचित । तेथें कैचें आत्महित । निरूपणीं ॥ ३९ ॥ मर्कटापासीं दिल्हें रत्न । पिशाच्याहातीं निधान[1] । दुश्चीतापुढें निरूपण । तयापरी होये ॥ ४० ॥ आतां असो हे उपपत्ती । आशंकेची कोण गती । कितां दिवसां होते मुक्ती । सज्जनाचेनि संगें ॥ ४१ ॥ ऐका याचें प्रश्नोत्तर । कथेसि व्हावें निरोत्तर । संतसंगाचा विचार । ऐसा असे ॥ ४२ ॥ लोहो परीसेसीं लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला । गंगे सरिते संगम जाला । तत्क्षणीं ॥ ४३ ॥ सावध साक्षपी आणी दक्ष । तयास तत्काळचि मोक्ष । इतरांस तें अलक्ष । लक्षिलें नवचे ॥ ४४ ॥ येथें शिष्यप्रज्ञाच केवळ । प्रज्ञावंतां नलगे वेळ । अनन्यास तत्काळ । मोक्ष लाभे ॥ ४५ ॥ प्रज्ञावंत आणी अनन्य । तयास नलगे येक क्षण । अनन्य भावार्थेविण । प्रज्ञा खोटी ॥ ४६ ॥ प्रज्ञेविणें अर्थ न कळे । विश्वासेंविण वस्तु ना कळे । प्रज्ञाविश्वासें गळे । देहाभिमान ॥ ४७ ॥ देहाभिमानाचे अंतीं । सहजचि वस्तुप्राप्ती । सत्संगें सद्गती । विलंबचि नाहीं ॥ ४८ ॥ सावध साक्षपी विशेष । प्रज्ञावंत आणी विश्वास । तयास साधनीं सायास । करणेंचि नलगे ॥ ४९ ॥ इतर भाविक साबडे । तयांसहि साधनें मोक्ष जोडे । साधुसंगें तत्काळ उडे[2] । विवेकदृष्टी ॥ ५० ॥ परी तें साधन मोडूं नये । निरूपणाचा उपाये । निरूपणें लागे सोय । सर्वत्रांसी ॥ ५१ ॥ आतां मोक्ष आहे कैसा । कैसी स्वरूपाची दशा । त्याचे प्राप्तीचा भर्वसा । सत्संग केवी ॥५२॥ ऐसें निरूपण प्रांजळ । पुढें बोलिलें असे सकळ । श्रोतीं होऊनियां निश्चळ । अवधान द्यावें ॥ ५३ ॥ अवगुण त्यागावयाकारणें । न्यायनिष्ठुर लागे बोलणें । श्रोतीं कोप न धरणें । ऐसिया वच-

---

१ ठेव, द्रव्य, खजिना. २ " उघडे " बद्दल " उडे " हस्तदोषामुळें पडलें असावें?

नाचा ॥ ५४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दुश्चीतनिरूपणनाम समास साहावा ॥ ६ ॥ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां श्रोतयांचा पक्ष । कितां दिवसां होतो मोक्ष । तेचि कथा श्रोते दक्ष । होऊन ऐका ॥ १ ॥ मोक्षास कैसें जाणावें । मोक्ष कोणास ह्मणावें । संतसंगें पावावें । मोक्षास कैसें ॥ २ ॥ तरी बद्ध ह्मणिजे बांधला । आणी मोक्ष ह्मणिजे मोकळा जाला । तो संतसंगें कैस लाधला । तेंहि ऐका ॥ ३ ॥ प्राणी संकल्पें बांधला । जीवपणें बद्ध जाला । तो विवेकें मुक्त केला । साधुजनीं ॥ ४ ॥ मी जीव ऐसा संकल्प । दृढ धरितां गेले कल्प[१] । तेणें प्राणी जाला अल्प । देहबुद्धीचा ॥ ५ ॥ मी जीव मज बंधन । मज आहे जन्ममरण । केल्या कर्माचें फळ आपण । भोगीन आतां ॥ ६ ॥ पापाचें फळ तें दुःख । आणी पुण्याचें फळ तें सुख । पापपुण्य अवश्यक । भोगणें लागे ॥ ७ ॥ पापपुण्यभोग सुटेना । आणी गर्भवासही तुटेना । ऐसी जयाची कल्पना । दृढ जाली ॥ ८ ॥ तया नाव बांधला । जीवपणें बद्ध जाला । जैसा स्वयें बांधोन कोसला[२] । मृत्य पावे ॥ ९ ॥ तैसा प्राणी तो अज्ञान । नेणे भगवंताचें ज्ञान । ह्मणे माझें जन्ममरण । सुटेचिना ॥ १० ॥ आतां कांहीं दान करूं । पुढिल्या जन्मास आधारु । तेणें सुखरूप संसारु । होईल माझा ॥ ११ ॥ पूर्वी दान नाहीं केलें । ह्मणोन दरिद्र प्राप्त जालें । आतां तरी कांहीं केलें । पाहिजे कीं ॥ १२ ॥ ह्मणोनी दिलें वस्त्र जुनें । आणी येक तांब्र नाणें । ह्मणे आतां कोटिगुणें । पावेन पुढें ॥ १३ ॥ कुशावर्तीं कुरुक्षेत्रीं । महिमा ऐकोन दान करी । आशा धरिली अभ्यांतरीं । कोटिगुणांची ॥ १४ ॥ रुका आडका दान केला । अतितास टुकडा घातला ।

---

१ युगेंचीं युगें. २ रेशिमाच्या किड्यासारखी एक किड्याची जात आहे. तो किडा आपणाभोंवतीं घर करून स्वतःस आंत कोंडून घेऊन मरतो.

म्हणे माझा ढीग जाला । कोटि टुकड्यांचा ॥ १५ ॥ तो मी खाईन पुढिलीये जन्मीं । ऐसें कल्पी अंतर्यामीं । वासना गुंतली जन्मकर्मीं । प्राणीयांची ॥ १६ ॥ आतां मी जें देईन । तें पुढिले जन्मीं पावेन । ऐसें कल्पी तो अज्ञान । बद्ध जाणावा ॥ १७ ॥ बहुतां जन्माचे अंतीं । होये नरदेहाची प्राप्ती । येथें न होतां ज्ञानें सद्गती । गर्भवास चुकेना ॥ १८ ॥ गर्भवास नरदेहीं घडे । ऐसें हें सर्वथा न घडे । अकस्मात भोगणें पडे । पुन्हा नीच योनी ॥ १९ ॥ ऐसा निश्चयो शास्त्रांतरीं । बहुतीं केला बहुतांपरी । नरदेह संसारीं । परम दुर्लभ असे ॥ २० ॥ पापपुण्य समता घडे । तरीच नरदेह जोडे । येरवीं हा जन्म न घडे । हें व्यासवचन भागवतीं ॥ २१ ॥

नरदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं । प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥ १ ॥

नरदेह दुर्लभ । अल्प संकल्पाचा लाभ । गुरु कर्णधारी स्वयंभ । सुख पाववी ॥ २२ ॥ देव अनुकूळ नव्हे जया । स्वयें पापी तो प्राणीया । भवाब्धी न तरवे तया । आत्महत्यारा बोलिजे ॥ २३ ॥ ज्ञानेंविण प्राणीयांसी । जन्ममृत्य लक्ष चौऱ्यासी । तितुक्या आत्महत्या त्यासी । म्हणौन आत्महत्यारा ॥ २४ ॥ नरदेहीं ज्ञानेंविण । कदा न चुके जन्ममरण । भोगणें लागती दारुण । नाना नीच योनी ॥ २५ ॥ रीस मर्कट श्वान सूकर । अश्व वृषभ म्हैसा खर । काक कुर्कुट[2] जंबुक मार्जर । सरड बेडुक मक्षिका ॥ २६ ॥ इत्यादिक नीच योनी । ज्ञान नस्तां भोगणें जनीं । आशा धरी मूर्ख प्राणी । पुढिलिया जन्माची ॥ २७ ॥ हा नरदेह पडतां । तोचि पाविजे मागुता । ऐसा विश्वास धरितां । लाज नाहीं ॥ २८ ॥ कोण पुण्याचा संग्रहो । जे पुन्हा पाविजे नरदेहो । दुराशा धरिली पाहो ।

---

१ सहजगत्यां थोड्याशा संकल्पानें प्राप्त होणारा असा नरदेह आहे. २ कुक्कुट, कोंबडा.

पुढिलिया जन्माची ॥ २९ ॥ ऐसें मूर्ख अज्ञान जन । केलें संकल्पें बंधन । शत्रु आपणासि आपण । होऊन ठेला ॥ ३० ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

ऐसें संकल्पाचें बंधन । संतसंगें तुटे जाण। ऐक तयाचें लक्षण । सांगिजेल ॥ ३१ ॥ पांचाभूतांचें शरीर । निर्माण जालें सचराचर । प्रकृतिस्वभावें जगदाकार । वर्तों लागे ॥ ३२ ॥ देह अवस्ता अभिमान । स्थानें भोग मात्रा गुण । शक्ती आदिकरून लक्षण । चौपुंटी तत्वांचें ॥ ३३ ॥ ऐसी पिंडब्रह्मांडरचना । विस्तारें वाढली कल्पना । निर्धारितां तत्वज्ञाना । मतें भांबावली ॥ ३४ ॥ नाना मतीं नाना भेद । भेदें वाढती वेवाद । परी तो ऐक्यतेचा संवाद । साधु जाणती ॥ ३५ ॥ तया संवादाचें लक्षण । पंचभूतिक देह जाण । त्या देहामधें कारण । आत्मा वोळखावा ॥ ३६ ॥ देह अंतीं नासोन जाये । त्यास आत्मा म्हणों नये । नाना तत्वांचा समुदाय । देहामध्यें आला ॥ ३७ ॥ अंतःकर्ण प्राणादिक । विषये इंद्रियें[1] दशक । हा सूक्ष्मांचा[2] विवेक । बोलिला शास्त्रीं ॥ ३८ ॥ घेतां सूक्ष्माची शुद्धी[3] । भिन्न अंतःकरण मन बुद्धी । नाना तत्वांचे उपाधी । वेगळा आत्मा ॥ ३९ ॥ स्थूळ सूक्ष्म कारण । माहाकारण विराट हिरण्य । अव्याकृत मुळप्रकृति जाण । ऐसे अष्टदेह ॥ ४० ॥ च्यारी पिंडीं च्यारी ब्रह्मांडीं । ऐसी अष्टदेहाची प्रौढी । प्रकृतीपुरुषांची वाढी । दशदेह बोलिजे ॥ ४१ ॥ ऐसें तत्वांचें लक्षण । आत्मा साक्षी विलक्षण[4] । कार्यकर्ता कारण । दृश्य तयाचें ॥ ४२ ॥ जीवशिव पिंडब्रह्मांड । मायेअविद्येचें बंड । हें सांगतां असे उदंड । परी आत्मा तो वे-

---

१ दशक $१७\frac{१}{१-६}$ पहा. २ सूक्ष्म देहाचा. द. $१७\frac{२}{१८-२२}$ पहा. ३ सूक्ष्म देहाचा खोल विचार करून पाहिलें ह्मणजे अंतःकरण, मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार हीं वेगळालीं आहेत असें दिसून येईल. द. १७×८ पहा. ४ आत्मा तत्त्वांचा साक्षी असून त्यांपासून निराळा आहे. तो कार्यकर्ता ह्मणजेच कारण आहे व हें सारें दृश्य त्याचें आहे.

गळा ॥४३॥ पाहों जातां आत्मे च्यारी। त्यांचें लक्षण अवधारी। हें जाणोनि अभ्यांतरीं। सदृढ धरावें ॥४४॥ येक जीवात्मा दुसरा शिवात्मा। तिसरा परमात्मा जो विश्वात्मा। चौथा जाणिजे निर्मळात्मा। ऐसें च्यारी आत्मे ॥ ४५ ॥ भेद उंच नीच भासती। परी च्यारी येकाचि असती। येविषीं दृष्टांतसंमती। सावध ऐका ॥ ४६ ॥ घटाकाश मठाकाश। महदाकाश चिदाकाश। अवघे मिळोन आकाश। येकचि असे ॥४७॥ तैसा जीवात्मा आणी शिवात्मा। परमात्मा आणी निर्मळात्मा। अवघा मिळोन आत्मा। येकचि असे ॥ ४८ ॥ घटीं व्यापक जें आकाश। तया नाव घटाकाश। पिंडीं व्यापक ब्रह्मांश। त्यास जीवात्मा बोलिजे ॥ ४९ ॥ मठीं व्यापक जें आकाश। तया नाव मठाकाश। तैसा ब्रह्मांडीं जो ब्रह्मांश। त्यास शिवात्मा बोलिजे ॥ ५० ॥ मठाबाहेरील आकाश। तया नाव महदाकाश। ब्रह्मांडाबाहेरील ब्रह्मांश। त्यास परमात्मा बोलिजे ॥ ५१ ॥ उपाधीवेगळें आकाश। तया नाव चिदाकाश। तैसा निर्मळात्मा परेश। तो उपाधीवेगळा ॥ ५२ ॥ उपाधीयोगें वाटे भिन्न। परी तें आकाश अभिन्न। तैसा आत्मा स्वानंदघन। येकाचि असे ॥ ५३ ॥ दृश्य सबाह्य अंतरीं। सूक्ष्मात्मा निरंतरीं। त्याची वर्णावया थोरी। शेष समर्थ नव्हे ॥ ५४ ॥ ऐसें आत्म्याचें लक्षण। जाणतां नाहीं जीवपण। उपाधी शोधितां अभिन्न। मुळींच आहे ॥ ५५ ॥ जीवपणें येकदेसी। अहंकारें जन्म [2]सोसी। विवेक पाहातां प्राणीयांसी। जन्म कैंचा ॥ ५६ ॥ जन्ममृत्यापासून सुटला। या नाव जाणिजे मोक्ष जाला। तत्वें शोधितां पावला। तत्वता वस्तु ॥ ५७ ॥ तेचि वस्तु ते आपण। हें माहावाक्याचें लक्षण। साधु करिती निरूपण। आपुलेन

---

१ हें आत्म्याचें लक्षण पाहिलें म्हणजे जीवात्मादि जे चार भेद सांगितले ते उपाधीच्या योगानें होत, असें कळून येतें, बाकी वास्तविक आत्मा मूळचा एकच आहे. २ जीवात्मा एकदेशी असून अहंकाराच्या योगानें जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांत पडला आहे.

मुखें ॥ ५८ ॥ जेचि क्षणीं अनुग्रह केला । तोचि क्षणीं मोक्ष जाला । बंधन कांहीं आत्मयाला । बोलोंचि नये ॥ ५९ ॥ आतां आशंका फिटली । संदेहवृत्ती मावळली । संतसंगें तत्काळ जाली । मोक्षपदवी ॥ ६० ॥ स्वप्नामधें जो बांधला । तो जागृतीनें मोकळा केला । ज्ञानविवेकें प्राणीयाला । मोक्षप्राप्ती ॥ ६१ ॥ अज्ञाननिसीचा अंतीं । संकल्पदु:खें नासती । तेणें गुणें होये प्राप्ती । तत्काळ मोक्षाची ॥ ६२ ॥ तोडावया स्वप्नबंधन । नलगे आणीक साधन । तयास प्रेत्न जागृतीवीण। बोलोंचि नये ॥ ६३ ॥ तैसा संकल्पें बांधला जीव । त्यास आणीक नाहीं उपाव । विवेक पाहातां वाव । बंधन होये ॥ ६४ ॥ विवेक पाहिल्याविण । जो जो उपाव तो तो सीण । विवेक पाहातां आपण । आत्माच असे ॥ ६५ ॥ आत्मयाचा ठाईं कांहीं । बद्ध मोक्ष दोनी नाहीं । जन्ममृत्य हें सर्वही । आत्मत्वीं न घडे ॥ ६६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मोक्षलक्षणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । परमात्मा तो तूंचि जाण । तया परमात्मयाचें लक्षण । तें हें ऐसें असे ॥ १ ॥ जन्म नाहीं मृत्य नाहीं । येणें नाहीं जाणें नाहीं । बद्ध मोक्ष दोनी नाहीं । परमात्मयासी ॥ २ ॥ परमात्मा निर्गुण निराकार । परमात्मा अनंत अपार । परमात्मा नित्य निरंतर । जैसा तैसा ॥ ३ ॥ परमात्मा सर्वांस व्यापक । परमात्मा अनेकीं येक । परमात्मयाचा विवेक । अतर्क्य आहे ॥ ४ ॥ ऐसी परमात्मयाची स्थिती । बोलताती वेद श्रुती । परमात्मा पाविजे भक्तीं । येथें संशय नाहीं ॥ ५ ॥ तये भक्तीचें लक्षण । भक्ती नवविधा भजन । नवविधा भजनें पावन । बहु भक्त जाले ॥ ६ ॥ तया नवविधामध्यें सार । आत्मनिवेदन थोर । तयेचा करावा विचार । स्वानुभवें स्वयें ॥ ७ ॥ आपुलिया स्वानुभवें । आपणास निवेदावें । आत्मनिवेदन जाणावें । ऐसें असे ॥ ८ ॥ महापु-

जेचा अंतीं । देवास मस्तक वाहाती । तैसी आहे निकट भक्ती । आत्मनिवेदनाची ॥ ९ ॥ आपणास निवेदिती । ऐसे भक्त थोडे असती । तयांस परमात्मा मुक्ती । तत्काळ देतो ॥ १० ॥ आपणास कैसें निवेदावें । कोठें जाऊन पडावें । किंवा मस्तक तोडावें । देवापुढें ॥ ११ ॥ ऐसें ऐकोन बोलणें । वक्ता वदे सर्वज्ञपणें । श्रोतां सावधान होणें । येकाग्र चित्तें ॥ १२ ॥ आत्मनिवेदनाचें लक्षण । आधीं पाहावें मी कोण । मग परमात्मा निर्गुण । तो वोळखावा ॥ १३ ॥ देवाभक्ताचें शोधन । करितां होतें आत्मनिवेदन । देव आहे पुरातन । भक्त पाहे ॥ १४ ॥ देवास वोळखों जातां । तेथें जाली तद्रूपता । देवभक्तविभक्तता । मुळींच नाहीं ॥ १५ ॥ विभक्त नाहीं ह्मणोन भक्त । बद्धन[1] नाहीं ह्मणोनि मुक्त । अयुक्त नाहीं बोलणें युक्त । शास्त्राधारें ॥ १६ ॥ देवाभक्ताचें पाहातां मूळ । होये भेदाचें निर्मूळ । येक परमात्मा सकळ । दृश्यावेगळा ॥ १७ ॥ तयासि होतां मिळणी । उरी नाहीं दुजेपणीं । देव भक्त हे कडसणी[2] । निरसोन गेली ॥ १८ ॥ आत्मनिवेदनाचे अंतीं । जे कां घडली अभेद भक्ती । तये नाव सायोज्यमुक्ती । सत्य जाणावी ॥ १९ ॥ जो संतांस शरण गेला । अद्वैतनिरोपणें बोधला । मग जरी वेगळा केला । तरी होणार नाहीं ॥ २० ॥ नदी मिळाली सागरीं । ते निवडावी कोणेपरी । लोहो सोनें होतां माघारी । काळिमा नये ॥ २१ ॥ तैसा भगवंतीं मिळाला । तो नवचे वेगळा केला । देव भक्त आपण जाला । विभक्त नव्हे ॥ २२ ॥ देव भक्त दोनी येक । ज्यासी कळला विवेक । साधुजनीं मोक्षदायेक । तोचि जाणावा ॥ २३ ॥ आतां असो हें बोलणें । देव पाहावा भक्तपणें । तेणें त्याचें ऐश्वर्य बाणे । तत्काळ आंगीं ॥ २४ ॥ देहचि होऊन राहिजे । तेणें देहदुःख

---

१ प्रथम "बद्ध" होतें तें कायम ठेवून समासांत "न" लिहिला आहे, तेणेंकरून "बद्धन" झालें तें अर्थात् "बंधन" बद्दल असावें. २ विचार, प्रकार.

साहिजे । देहातीत होतां पाविजे । परब्रह्म तें ॥ २५ ॥ देहातीत कैसें होणें । कैसें परब्रह्म पावणें । ऐश्वर्याचीं लक्षणें । कवण सांगिजे ॥ २६ ॥ ऐसें श्रोतां आक्षेपिलें । याचें उत्तर काय बोलिलें । तेंचि आतां निरोपिलें । सावध ऐका ॥ २७ ॥ देहातीत वस्तु आहे । तें तूं परब्रह्म पाहे । देहसंग हा न साहे । तुज विदेहासी ॥ २८ ॥ ज्याची बुद्धि होये ऐसी । वेद वर्णिती तयासी । शोधितां नाना शास्त्रांसी । न पडे ठाईं ॥ २९ ॥ ऐश्वर्य ऐसें तत्वता । बाणे देहबुद्धि सोडितां । देह मी ऐसें भावितां । अधोगती ॥ ३० ॥ याकारणें साधुवचन । मानूं नये अप्रमाण । मिथ्या मानितां दूषण । लागों पाहे ॥ ३१ ॥ साधुवचन तें कैसें । काये धरावें विश्वासें । येक वेळ स्वामी ऐसें । मज निरोपावें ॥ ३२ ॥ सोहं आत्मा स्वानंदघन । अजन्मा तो तूंचि जाण । हेंचि साधूचें वचन । सदृढ धरावें ॥ ३३ ॥ माहावाक्याचें अंतर । तूंचि ब्रह्म निरंतर । ऐसिया वचनाचा विसर । पडोंचि नये ॥ ३४ ॥ देहासि होईल अंत । मग मी पावेन अनंत । ऐसें बोलणें निभ्रांत । मानूंचि नये ॥ ३५ ॥ येक मूर्ख ऐसें ह्मणती । माया नासेल कल्पांतीं । मग आह्मांस ब्रह्मप्राप्ती । येरवीं नाहीं ॥ ३६ ॥ मायेसी होईल कल्पांत । अथवा देहासी येईल अंत । तेव्हां पावेन निवांत । परब्रह्म मी ॥ ३७ ॥ हें बोलणें अप्रमाण । ऐसें नव्हे समाधान । समाधानाचें लक्षण । वेगळेंचि असे ॥ ३८ ॥ शैन्य अवघेचि मरावें । मग राज्यपद प्राप्त व्हावें । शैन्य अस्तांचि राज्य करावें । हें कळेना ॥ ३९ ॥ माया असोनिच नाहीं । देह असतांच विदेही । ऐसें समाधान कांहीं । वोळखावें ॥ ४० ॥ राज्यपद हातासी आलें । मग परिवारें काय केलें । परिवारा देखतां राज्य गेलें । हें तों घडेना ॥ ४१ ॥

---

१ देह तोच मी अशी कल्पना असली ह्मणजे सहजच देहदुःखें भोगावीं लागतात.

प्राप्त जालियां आत्मज्ञान । तैसें[1] दृश्य देहभान । दृष्टीं पडतां समाधान । जाणार नाहीं ॥ ४२ ॥ मार्गीं मुळी सर्पाकार । देखतां भये आलें थोर । कळतां तेथीचा विचार । मग मारणें काये ॥ ४३ ॥ तैसी माया भयानक । विचार पाहातां माईक । मग तयेचा धाक । कासया धरावा ॥ ४४ ॥ देखतां मृगजळाचे पूर । ह्मणे कैसा पावों पैलपार । कळतां तेथीचा विचार । सांकडें कैंचें ॥ ४५ ॥ देखतां स्वप्न भयानक । स्वप्नीं वाटे परम धाक । जागृती आलीयां साशंक । कासया व्हावें ॥ ४६ ॥ तथापी माया कल्पनेसी दिसे । आपण कल्पनेतीत असे । तेथें उद्वेग काईसे । निर्विकल्पासी ॥ ४७ ॥ अंतीं मती तेचि गती । ऐसें सर्वत्र बोलती । तुझा अंतीं तुझी प्राप्ती । सहजचि जाली ॥४८॥ चौंदेहाचा अंत आणी जन्म मुळाचा प्रांत ।[2] अंतांप्रांतासी अलिप्त । तो तूं आत्मा ॥ ४९ ॥ जयासी ऐसी आहे मती । तयास ज्ञानें आत्मगती । गती आणी अवगती । वेगळाचि तो ॥ ५० ॥ मति खुंटली वेदांची । तेथें गती आणी अवगती कैंची । आत्मशास्त्रगुरुप्रचितीची । ऐक्यता आली ॥ ५१ ॥ जीवपणाची फिटली भ्रांती । वस्तु आली आत्मप्रचिती । प्राणी पावला उत्तम गती । सद्गुरुबोधें ॥ ५२ ॥ सद्गुरुबोध जेव्हां जाला । चौंदेहांस अंत आला । तेणें निजध्यास लागला । सस्वरूपीं ॥ ५३ ॥ तेणें निजध्यासें प्राणी । [3]ध्येयेचि जाला निर्वाणीं । सायोज्य-

---

१ जसें इकडे राज्यपद आणि परिवार तसें तिकडे आत्मज्ञान आणि दृश्य देहभान. सगळें सैन्य मरावें आणि मग आपण राजा व्हावें यापेक्षां सैन्य असून आपण राजा होणें बरें, माया असून ती मिथ्या कळली पाहिजे, देह असून विदेह स्थिती प्राप्त झाली पाहिजे. राज्यपद प्राप्त झाल्यावर मग परिवार असला ह्मणून काय बिघडतें? तद्वत् आत्मज्ञान झाल्यावर माया काय करणार आहे? २ नरजन्म हा मुळाचा (परमेश्वराचा, आत्म्याचा) प्रांत (शेवटचा भाग) आहे. स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण या चार देहांचा अंत व जन्म यांपासून आत्मा अलिप्त आहे. ३ ध्येयचि.

मुक्तीचा धनी । होऊन बैसला ॥ ५४ ॥ दृश्य पदार्थ वोसरतां । आवघा आत्माचि तत्वता । नेहटूनें विचारें पाहातां । दृश्य मुळींच नाहीं ॥ ५५ ॥ मिथ्या मिथ्यत्वें पाहिलें । मिथ्यापणें अनुभवा आलें । श्रोतीं पाहिजे ऐकिलें । या नाव मोक्ष ॥ ५६ ॥ सद्गुरुवचन हृदईं धरी । तोचि मोक्षाचा अधिकारी । श्रवण मनन केलेंचि करी । अत्यादरें ॥५७॥ जेथें आटती दोनी पक्ष । तेथें लक्ष ना अलक्ष । या नाव जाणिजे मोक्ष । नेमस्त आत्मा ॥ ५८ ॥ जेथें ध्यान धारणा सरे । कल्पना निर्विकल्पीं मुरे । केवळ ज्ञप्तिमात्र उरे । सूक्ष्म ब्रह्म ॥ ५९ ॥ भवमृगजळ आटलें । लटिकें बंधन सुटलें । अजन्म्यास मुक्त केलें । जन्मदुःखापासुनी ॥ ६० ॥ निःसंगाची संगव्याधी । विदेहाची देहबुद्धी । विवेकें तोडिली उपाधी । निःप्रपंचाची ॥ ६१ ॥ अद्वैताचें तोडिलें द्वैत । येकांतांस दिधला येकांत । अनंतास दिधला अंत । अनंताचा ॥ ६२ ॥ जागृतीस चेवविलें । चेईऱ्यास सावध केलें । निजबोधास प्रबोधिलें । आत्मज्ञान ॥ ६३ ॥ अमृतास केलें अमर । मोक्षास मुक्तीचें घर । संयोगास निरंतर । योग केला ॥ ६४ ॥ निर्गुणास निर्गुण केलें । सार्थकाचें सार्थक जालें । बहुतां दिवसां भेटलें । आपणासि आपण ॥६५॥ तुटला द्वैताचा पडदा । अभेदें तोडिलें भेदा । भूतपंचकाची बाधा । निरसोन गेली ॥ ६६ ॥ जालें साधनाचें फळ । निश्चळास केलें निश्चळ । निर्मळाचा गेला मळ । विवेकबळें ॥ ६७ ॥ होतें सन्निध चुकलें । ज्याचें त्यास प्राप्त जालें । आपणा देखतां फिटलें । जन्मदुःख ॥ ६८ ॥ दुष्ट स्वप्नें जाजावला । ब्राह्मण नीच याती पावला । आपणासि आपण सांपडला । जागेपणें ॥ ६९ ॥ ऐसें जयास जालें ज्ञान । तया पुरुषाचे लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण । बोलिलें असे ॥७०॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मदर्शननाम समास आठवा ॥ ८ ॥

---

१ लक्ष लावून, न्याहाळून. २ मिथ्या हें मिथ्या आहे असें समजणें आणि अनुभवाला येणें याचें नांव मोक्ष. ३ अनंताचा अंत (पार) लावला.

॥ श्रीराम ॥

अंतरीं गोळियां अमृत । बाह्य काया लखलखित । अंतरस्थिति बाणतां संत । लक्षणें कैसीं ॥ १ ॥ जालें आत्मज्ञान बरवें । हें कैसेनि पां जाणावें । ह्मणोनि बोलिलीं स्वभावें । साधुलक्षणें ॥ २ ॥ ऐक सिद्धाचें लक्षण । सिद्ध ह्मणिजे स्वरूप जाण । तेथें पाहातां वेगळेपण । मुळींच नाहीं ॥ ३ ॥ स्वरूप होऊन राहिजे । तया नाव सिद्ध बोलिजे । सिद्धस्वरूपींच साजे । सिद्धपण ॥ ४ ॥ वेदशास्त्रीं जें प्रसिद्ध । सस्वरूप स्वतसिद्ध । तयासिच बोलिजे सिद्ध । अन्यथा न घडे ॥ ५ ॥ तथापी बोलों कांहीं येक । साधकास कळाया विवेक । सिद्धलक्षणाचें कौतुक । तें हें ऐसें असे ॥६॥ अंतरस्थित स्वरूप जाली । पुढें काया कैसी वर्तली । जैसी स्वप्नींची नाथिली । स्वप्नरचना ॥ ७ ॥ तथापी सिद्धाचें लक्षण । कांहीं करूं निरूपण । जेणें बाणे अंतर्खूण । परमार्थाची ॥ ८ ॥ सदा स्वरूपानुसंधान । हें मुख्य साधूचें लक्षण । जनीं असोन आपण । जनावेगळा ॥ ९ ॥ स्वरूपीं दृष्टी पडतां । तुटोन गेली संसारचिंता । पुढें लागली ममता । निरूपणाची ॥ १० ॥ हें साधकाचें लक्षण । परी सिद्धाआंगीं असे जाण । सिद्धलक्षण साधकेंविण । बोलोंच नये ॥११॥ बाह्य साधकाचे परी । आणी स्वरूपाकार अंतरीं । सिद्धलक्षण तें चतुरीं । जाणिजे ऐसें ॥ १२ ॥ संदेहरहित साधन । तेंचि सिद्धाचें लक्षण । अंतर्बाह्य समाधान । चळेना ऐसें ॥ १३ ॥ अचळ जाली अंतरस्थिती । तेथें चळणास कैंची गती । स्वरूपीं लागतां वृत्ती । स्वरूपचि जाली ॥१४॥ मग तो चळतांच अचळ । चंचळपणें निश्चळ । निश्चळ असोन चंचळ । देह त्याचा ॥ १५ ॥ स्वरूपीं स्वरूपचि जाला । मग तो पडोनिच राहिला । अथवा उठोनि पळाला । तरी चळेना ॥ १६ ॥ येथें कारण अंतरस्थिती । अंतरींच पाहिजे निवृत्ती । अंतर लागलें भगवंतीं । तोचि साधु ॥ १७ ॥ बाह्य भलतैसें असावें । परी अंतर स्वरूपीं लागावें । लक्षणें दिसती स्वभावें । साधुआंगीं ॥ १८ ॥

रांजीं बैसतां अवलिळा । आंगीं बाणे राजकळा । स्वरूपीं लागतां जिव्हाळा । लक्षणें बाणती ॥ १९ ॥ येरव्हीं अभ्यास करितां । हाता न चढती सर्वथा । स्वरूपीं राहावें तत्वता । स्वरूप होऊनी ॥ २० ॥ अभ्यासाचा मुगुटमणीं । वृत्ती राहावी निर्गुणीं । संतसंगें निरूपणीं । स्थिती बाणे ॥ २१ ॥ ऐसीं लक्षणें बरवीं । स्वरूपाकारें अभ्यासावीं । स्वरूप सोडितां गोसावी । भांबावती ॥ २२ ॥ आतां असो हें बोलणें । ऐका साधूचीं लक्षणें । जेणें समाधान बाणे । साधकाआंगीं ॥ २३ ॥ स्वरूपीं भरतां कल्पना । तेथें कैंची उरेल कामना । ह्मणौनियां साधुजना । कामचि नाहीं ॥ २४ ॥ कल्पिला विषयो हातींचा जावा । तेणें गुणें क्रोध यावा । साधुजनाचा अक्षै ठेवा । जाणार नाहीं ॥ २५ ॥ ह्मणोनि ते क्रोधरहित । जाणती स्वरूप संत । नासिवंत हे पदार्थ । सांडुनियां ॥ २६ ॥ जेथें नाहीं दुसरी परी । क्रोध यावा कोणावरी । क्रोधरहित सचराचरीं । साधुजन वर्तती ॥ २७ ॥ आपुला आपण स्वानंद । कोणावरी करावा मद । याकारणें वादवेवाद । तुटोन गेला ॥ २८ ॥ साधु स्वरूप निर्विकार । तेथें कैंचा तिरस्कार । आपला आपण मत्सर । कोणावरी करावा ॥ २९ ॥ साधु वस्तु आनायासें । याकारणें मत्सर नसे । मदमत्सराचें पिसें । साधुसी नाहीं ॥ ३० ॥ साधु स्वरूप स्वयंभ । तेथें कैंचा असेल दंभ । जेथें द्वैताचा आरंभ । जालाच नाहीं ॥ ३१ ॥ जेणें दृश्य केलें विसंचें । तयास कैंचा हो प्रपंच । याकारणें निःप्रपंच । साधु जाणावा ॥ ३२ ॥ अवघें ब्रह्मांड त्याचें घर । पंचभूतिक हा जोजार । मिथ्या जाणोन सत्वर । त्याग केला ॥ ३३ ॥ याकारणें लोभ नसे । साधु सदा निर्लोभ असे । जयाची वासना समरसे । शुद्धस्वरूपीं ॥ ३४ ॥ आपुला आपण आघवा । स्वार्थ कोणाचा करावा । ह्मणोनि साधु तो जाणावा । शोकरहित

---

१ राज्यीं. २ सहज. ३ उत्कट इच्छा, अंतःकरण. ४ नाहींसें, नष्ट. ५ पसारा, खटपट. ६ मिळून जाते, एकवट होते.

॥ ३५ ॥ दृश्य सांडून नासिवंत । स्वरूप सेविलें शाश्वत । याकारणें शोकरहित । साधु जाणावा ॥ ३६ ॥ शोकें दुःखावी वृत्ती । तरी ते जाहाली निवृत्ती । ह्मणौनि साधु आदिअंतीं । शोकरहित ॥ ३७ ॥ मोहें झळंबावें[1] मन । तरी तें जाहालें उन्मन । याकारणें साधुजन । मोहातीत ॥ ३८ ॥ साधु वस्तु अद्वये । तेथें कैंचें वाटेल भये । परब्रह्म तें निर्भये । तोचि साधु ॥ ३९ ॥ याकारणें भयातीत । साधु निर्भय निवांत । सकळास मांडेल अंत । साधु अनंतरूपी ॥ ४० ॥ सत्यस्वरूपें अमर जाला । भये कैंचें वाटेल त्याला । याकारणें साधुजनाला । भयेचि नाहीं ॥ ४१ ॥ जेथें नाहीं द्वंदभेद । आपला आपण अभेद । तेथें कैंचा उठेल खेद । देहबुद्धीचा ॥ ४२ ॥ बुद्धीनें नेमिलें निर्गुणा[2] । त्यास कोणीच नेईना । याकारणें साधुजना । खेदचि नाहीं ॥ ४३ ॥ आपण येकला ठाईचा । स्वार्थ करावा कोणाचा । दृश्य नस्तां स्वार्थाचा । ठावचि नाहीं ॥ ४४ ॥ साधु आपणचि येक । तेथें कैंचा दुःखशोक । दुजेविण अविवेक । येणार नाहीं ॥ ४५ ॥ आशा धरितां परमार्थाची । दुराशा तुटली स्वार्थाची । ह्मणोन नैराशता साधूची । वोळखण ॥ ४६ ॥ मृदपणें जैसें गगन । तैसें साधूचें लक्षण । याकारणें साधुवचन । कठीण नाहीं ॥ ४७ ॥ स्वरूपाचा संयोगीं । स्वरूपचि जाला योगी । याकारणें वीतरागी[3] । निरंतर ॥ ४८ ॥ स्थिति बाणतां स्वरूपाची । चिंता सोडिली देहाची । याकारणें होणाराची । चिंता नसे ॥ ४९ ॥ स्वरूपीं लागतां बुद्धी । तुटे अवघी उपाधी । याकारणें निरोपाधी । साधुजन ॥ ५० ॥ साधु स्वरूपींच राहे । तेथें संगचि न साहे । ह्मणोनि साधु तो न पाहे । मानापमान ॥ ५१ ॥ अलक्षास लावी लक्ष । ह्मणोन साधु परम दक्ष । वोढूं जाणती कैपैक्ष[4] । परमार्थाचा ॥ ५२ ॥ स्वरूपीं न साहे मळ ।

---

१ गुंडाळलें जावें, पच्छाडलें जावें. २ बुद्धीनें निर्गुणाचा निश्चय केला. ३ विषयावरील प्रेम गेलेलें आहे ज्याचें असा. ४ कैवार.

ह्मणौन साधु तो निर्मळ। साधु स्वरूपचि केवळ । ह्मणोनियां ॥ ५३ ॥ सकळ धर्मामधें धर्म । स्वरूपीं राहाणें हा स्वधर्म । हेंचि जाणिजे मुख्य वर्म । साधुलक्षणाचें ॥ ५४ ॥ धरितां सधूची संगती। आपेंपाच[1] लागे स्वरूपस्थिती । स्वरूपस्थितीनें बाणती । लक्षणें आंगीं ॥ ५५ ॥ ऐसीं साधूचीं लक्षणें । आंगीं बाणती निरूपणें । परंतु स्वरूपीं राहाणें । निरंतर ॥ ५६ ॥ निरंतर स्वरूपीं राहातां । स्वरूपचि होईजे तत्वतां । मग लक्षणें आंगीं बाणतां । वेळ नाहीं ॥ ५७ ॥ स्वरूपीं राहिल्यां मती। अवगुण अवघेचि सांडती । परंतु यासी सत्संगती । निरूपण पाहिजे ॥ ५८ ॥ सकळ सृष्टीचा ठाईं । अनुभव येकचि नाहीं । तो बोलिजेल सर्वही । पुढिले समासीं ॥ ५९ ॥ कोणें स्थितीनें राहाती । कैसा अनुभव पाहाती । रामदास ह्मणे श्रोतीं । अवधान देणें ॥ ६० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धलक्षणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

जनाचे अनुभव पुसतां । कळहो उठिला अवचिता । हा कथाकल्लोळ श्रोतां । कौतुकें ऐकावा ॥१॥ येक ह्मणती हा संसारु । करितां पाविजे पैलपारु । आपला नव्हे कीं जोजारुं[2] । जीव देवाचे ॥ २ ॥ येक ह्मणती हें न घडे । लोभ येऊन आंगीं जडे । पोटेस्तें[3] करणें घडे । सेवा कुटुंबाची ॥ ३ ॥ येक ह्मणती स्वभावें । संसार करावा सुखें नांवें[4] । कांहीं दानपुण्य करावें । सद्गतीकारणें ॥ ४ ॥ येक ह्मणती संसार खोटा । वैराग्यें घ्यावा देशवटा । येणें स्वर्गलोकींच्या वाटा । मोकळ्या होती ॥ ५ ॥ येक ह्मणती कोठें जावें । वेर्थचि कासया हिंडावें । आपुले आश्रमीं असावें । आश्रमधर्म करूनी ॥६॥ येक ह्मणती कैंचा धर्म । अवघा होतसे अधर्म । ये संसारीं नाना कर्म । करणें लागे ॥ ७ ॥ येक ह्मणती बहुतांपरी ।

---

१ आपोआप. २ खटपट, पसारा. ३ पोटास्तव, पोटासाठीं. ४ सुखेनैव.

वासना असावी बरी । येणेंचि तरिजे संसारीं । अनयासें ॥ ८ ॥ येक ह्मणती कारण भाव । भावेंचि पाविजे देव । येर हें अवघेंचि वाव । गथागोवी ॥ ९ ॥ येक ह्मणती वडिले जीवीं । अवघीं देवचि मानावीं । मायेबापें पूजित जावीं । येकाभावें ॥ १० ॥ येक ह्मणती देवब्राह्मण । त्यांचें करावें पूजन । मायेबाप नारायेण । विश्वजनाचा ॥ ११ ॥ येक ह्मणती शास्त्र पाहावें । तेथें निरोपिलें देवें । तेणें प्रमाणेंचि जावें । परलोकासी ॥ १२ ॥ येक ह्मणती अहो जना । शास्त्र पाहातां पुरवेना । याकारणें साधुजना । शरण जावें ॥ १३ ॥ येक ह्मणती सांडा [1]गोठी । वायांचि करितां चाउटी । सर्वांस कारण पोटीं । भूतदया असावी ॥ १४ ॥ येक ह्मणती येकचि बरवें । आपुल्या आचारें असावें । अंतकाळीं नाम ध्यावें । सर्वोत्तमाचें ॥ १५ ॥ येक ह्मणती पुण्य असेल । तरीच नाम येईल । नाहीं तरी भुली पडेल । अंतकाळीं ॥ १६ ॥ येक ह्मणती जीत असावें । तंवचि सार्थक करावें । येक ह्मणती फिरावें । तीर्थाटण ॥ १७ ॥ येक ह्मणती हे अटाटी । पाणीपाषाणाची भेटी । चुबकुळ्या मारितां हिंपुटी । कासाविस व्हावें ॥ १८ ॥ येक ह्मणती सांडी वाचाळी । अगाध महिमा भूमंडळीं । दर्शनमात्रें होये होळी । माहापातकाची ॥ १९ ॥ येक ह्मणती तीर्थ स्वभावें । कारण मन अवे[2]रावें । येक ह्मणती कीर्तन करावें । सावकास ॥ २० ॥ येक ह्मणती योग बरवा । मुख्य तोचि आधीं साधावा । देहो अमरचि करावा । अकस्मात ॥ २१ ॥ येक ह्मणती ऐसें काये । काळवंचना करूं नये । येक ह्मणती धरावी सोये । भक्तिमार्गाची ॥ २२ ॥ येक ह्मणती ज्ञान बरवें । येक ह्मणती साधन करावें । येक ह्मणती मुक्त असावें । निरंतर ॥२३॥ येक ह्मणती अ[3]नर्गळा । धरी पापाचा कंटाळा । येक ह्मणती रे मोकळा । मार्ग आमुचा ॥ २४ ॥ येक ह्मणती हें विशेष । करूं नये

---

१ गोष्टी, गोष्ट. २ मुळांत प्रथम "कारण मनच असावें" असें होतें, त्याचें "कारण मन अवरावें" असें केलें आहे. ३ उच्छृंखल.

निंदा द्वेष । येक ह्मणती सावकास दुष्टसंग त्यागावा ॥ २५ ॥ येक ह्मणती ज्याचें खावें । त्या सन्मुखचि मरावें । तेणें तत्काळचि पावावें । मोक्षपद ॥ २६ ॥ येक ह्मणती सांडा गोठी । आधीं पाहिजे ते रोटी । मग करावी चाउटी । सावकास ॥ २७ ॥ येक ह्मणती पाउस असावा। मग सकळ योग बरवा । कारण दुष्काळ न पडावा । ह्मणिजे बरें ॥ २८ ॥ येक ह्मणती तपोनिधी । होतां वोळती सकळ सिद्धी । येक ह्मणती रे आधीं । इंद्रपद साधावें ॥ २९ ॥ येक ह्मणती आगम[1] पाहावा । वेताळ प्रसन्न करून घ्यावा । तेणें पाविजे देवा । स्वर्गलोकीं ॥ ३० ॥ येक ह्मणती अघोरमंत्र । तेणें होईजे स्वतंत्र । श्रीहरी जयेचा कळत्र[2] । तेचि वोळे ॥ ३१ ॥ [3]तीं लागले सर्व धर्म । तेथें कैंचें क्रियाकर्म । येक ह्मणती कुकर्म । तिच्या मदें ॥ ३२ ॥ येक ह्मणती येक साक्षपें । करावा मृत्यंजयाचा जप । तेणें गुणें सर्व संकल्प । सिद्धीतें पावती ॥ ३३ ॥ येक ह्मणती बटु भैरव । तेणें पाविजे वैभव । येक ह्मणती झोटिंग सर्व । पुर्वितसे ॥ ३४ ॥ येक ह्मणती काळी कंकाळी । येक ह्मणती भद्रकाळी । येक ह्मणती उचिष्ट चांडाळी । सोहें करावी ॥ ३५ ॥ येक ह्मणती विघ्नहर । येक ह्मणती भोळा शंकर । येक ह्मणती सत्वर । पावे भगवती ॥ ३६ ॥ येक ह्मणती मल्लारी । सत्वरचि सभाग्य करी । येक ह्मणती माहा बरी । भक्ति वेंकटेशाची ॥ ३७ ॥ येक ह्मणती पूर्व ठेवा । येक ह्मणती प्रेत्न करावा । येक ह्मणती भार घालावा । देवाचवरी ॥ ३८ ॥ येक ह्मणती देव कैंचा । अंतचि पाहातो भल्यांचा । येक ह्मणती हा युगाचा । युगधर्म ॥ ३९ ॥ येक आश्चीर्य मानिती । येक विस्मयो करिती । येक कंटाळोन ह्मणती । काये होईल तें पाहावें ॥ ४० ॥ ऐसे प्रपंचिक जन । लक्षणें

---

१ शास्त्र. २ " श्रीहरी जयेचा कळत्र " असें चरण मुळांत आहे. त्याचा अर्थ केला पाहिजे. " श्रीहरीचें जें कळत्र " ह्मणजे लक्ष्मी अशा अर्थी हें चरण आहे. ३ तिला, त्या लक्ष्मीला, संपत्तीला. ४ साक्षेप, प्रयत्न. ५ साह्य.

सांगतां गहन । परंतु कांहींयेक चिन्ह । अल्पमात्र बोलिलें ॥ ४१ ॥ आतां असो हा स्वभाव । ज्ञाल्यांचा कैसा अनुभव । तोहि सांगिजेल सर्व । सावध ऐका ॥ ४२ ॥ येक ह्मणती करावी भक्ती । श्रीहरी देईल सद्गती । येक ह्मणती ब्रह्मप्राप्ती । कर्मेंचि होये ॥ ४३ ॥ येक ह्मणती भोग सुटेना । जन्ममरण हें तुटेना । येक ह्मणती उर्मी नाना । अज्ञानाच्या ॥ ४४ ॥ येक ह्मणती सर्व ब्रह्म । तेथें कैचें क्रियाकर्म । येक ह्मणती हा अधर्म । बोलोंचि नये ॥ ४५ ॥ येक म्हणती सर्व नासे । उरलें तेंचि ब्रह्म असे । येक म्हणती ऐसें नसे । समाधान ॥ ४६ ॥ सर्व ब्रह्म केवळ ब्रह्म । दोनी पूर्वपक्षाचे भ्रम । अनुभवाचें वेगळें वर्म । म्हणती येक ॥ ४७ ॥ येक म्हणती हें न घडे । अनुर्वाच्य वस्तु घडे । जें बोलतां मोन्य पडे । वेदशास्त्रांसीं ॥ ४८ ॥ तव श्रोता अनुवादला । म्हणे निश्चये कोण केला । सिद्धांतमतें अनुभवाला । उरी कैंची ॥४९॥ अनुभव देहीं वेगळाले । हें पूर्वींच बोलिलें । आतां कांहीं येक केलें । नवचे कीं ॥ ५० ॥ येक साक्षत्वें वर्तती । साक्षी वेगळाचि म्हणती । आपण द्रष्टा ऐसी स्थिती । स्वानुभवाची ॥ ५१ ॥ दृश्यापासून द्रष्टा वेगळा । ऐसी अलिप्तपणाची कळा । आपण साक्षत्वें निराळा । स्वानुभवें ॥ ५२ ॥ सकळ पदार्थ जाणतां । तो पदार्थाहून पर्ता । देहीं असोनी अलिप्तता । सहजचि जाली ॥ ५३ ॥ येक ऐसें स्वानुभवें । म्हणती साक्षत्वें वर्तावें । दृश्य असोनि वेगळें व्हावें । द्रष्टेपणें ॥ ५४ ॥ येक म्हणती नाहीं भेद । वस्तु ठाईंची अभेद । तेथें कैंचा मतिमंद । द्रष्टा आणिला ॥ ५५ ॥ अवघी साकरचि स्वभावें । तेथें कडु काय निवडावें । द्रष्टा कैंचा स्वानुभवें । अवघेंचि ब्रह्म ॥ ५६ ॥ प्रपंच परब्रह्म अभेद । भेदवादी मानिती भेद । परी हा आत्मा स्वानंद । आकारला ॥ ५७ ॥ विघुरलें तुप थिजलें । तैसें निर्गुणचि गुणा आलें । तेथें काये

---

१ अनुभवाला ठाव नाहीं, अनुभव उरत नाहीं असा सिद्धांत आहे, कारण अनुभव ह्मटला कीं तेथें द्वैत आलेंच.

वेगळें केलें । द्रष्टेपणें ॥ ५८ ॥ म्हणौनि द्रष्टा आणी दृश्य । अवघा येकचि जगदीश । द्रष्टेपणाचे सायास । कासयासी ॥ ५९ ॥ ब्रह्मचि आकारलें सर्व । ऐसा येकांचा अनुभव । ऐसे हे दोनी स्वभाव । निरोपिले ॥ ६० ॥ अवघा आत्मा आकारला । आपण भिन्न कैंचा उरला । दुसरा अनुभव बोलिला । ऐसियापरी ॥ ६१ ॥ ऐक तिसरा अनुभव । प्रपंच सारुनियां सर्व । कांहीं नाहीं तोचि देव । ऐसें ह्मणती ॥ ६२ ॥ दृश्य अववें वेगळें केलें । केवळ अदृश्यचि उरलें । तेंचि ब्रह्म अनुभविलें । म्हणती येकं ॥ ६३ ॥ परी तें ब्रह्म म्हणों नये । उपायासारिखा [२]अपाये । सुन्यत्वास ब्रह्म काये । म्हणों येईल ॥ ६४ ॥ दृश्य अववें वोलांडिलें । अदृश्य सुन्यत्वीं पडिलें । ब्रह्म म्हणौनि मुरडलें । तेथुनिच मागें ॥ ६५ ॥ इकडे दृश्य तिकडे देव । मध्यें सुन्यत्वाचा ठाव । तयास मंदबुद्धीस्तव । प्राणी ब्रह्म म्हणे ॥ ६६ ॥ रायास नाहीं वोळखिलें । सेवकास रावसें कल्पिलें । परी तें अववें वेर्थ गेलें । राजा देखतां ॥ ६७ ॥ तैसें सुन्यत्व कल्पिलें ब्रह्म । पुढें देखतां परब्रह्म । सुन्यत्वाचा अवघा भ्रम । तुटोन गेला ॥ ६८ ॥ परी हा सूक्ष्म आडतौळा । वारी विवेकें वेगळा । जैसें दुग्ध घेऊन जळा । राजहंस सांडी ॥ ६९ ॥ आधीं दृश्य सोडिलें । मग सुन्यत्व वोलांडिलें । मूळमायेपरतें देखिलें । परब्रह्म ॥ ७० ॥ वेगळेंपणें पाहाणें घडे । तेणें वृत्ति सुन्यत्वीं पडे। पोटीं संदेह पवाडे । सुन्यत्वाचा ॥७१॥ भिन्नपणें अनुभविलें । तयास सुन्य ऐसें बोलिलें । वस्तु लक्षितां अभिन्न जालें ।

---

१ द्रष्टा हा दृश्यापासून वेगळा आहे असें एक मत. दुसरें मत असें आहे कीं द्रष्टा आणि दृश्य हीं एकच आहेत, जें आहे तें सर्व ब्रह्म आहे. तिसरें मत असें आहे कीं जें दृश्य आहे तें वगळून जें "कांहीं नाहीं" तें ब्रह्म. २ शून्याला ब्रह्म ह्मणणें बरोबर आहे (उपाय) असें वाटेल पण तें चुकीचें होईल (अपाय); अपाय उपायासारिखा वाटतो. ३ अडथळा. दृश्य ओलांडून परब्रह्माकडे जातांना मार्गांत "शून्यत्व" लागतें. तेंच ब्रह्म समजून कित्येक तेथेंच थांबतात. तरी असें करूं नये. शून्यत्वाचा हा अडथळा विवेकानें मागें वारून पुढें गेलें पाहिजे.

पाहिजे आधीं ॥ ७२ ॥ वस्तु आपणाचि होणें । ऐसें वस्तूचें पाहाणें । निश्चयेसीं भिन्नपणें । सुन्यत्व लाभे ॥ ७३ ॥ याकारणें सुन्य कांहीं । परब्रह्म होणार नाहीं । वस्तुरूप होऊन पाहीं । स्वानुभवें ॥ ७४ ॥ आपण वस्तु सिद्धाचि आहे । मन मी ऐसें कल्पूं नये । साधु सांगती उपाये । तूंचि आत्मा ॥७५॥ मन मी ऐसें नाथिलें । संतीं नाहीं निरोपिलें । मानावें कोणाच्या बोलें । मन मी ऐसें ॥ ७६ ॥ संतवचनीं ठेवितां भाव । तोचि शुद्ध स्वानुभव । मनाचा तैसाच स्वभाव । आपण वस्तु ॥ ७७ ॥ जयाचा ध्यावा अनुभव । तोचि आपण निरावेव । आपुला घेती अनुभव । विश्वजन ॥ ७८ ॥ लोभी धन साधूं गेले । तंव ते लोभी धनचि जाले । मग ते भाग्यपुरुषीं भोगिले । सावकास ॥ ७९ ॥ तैसें देहबुद्धि सोडितां । साधकास जालें तत्वता । अनुभवाची मुख्य वार्ता । ते हे ऐसी ॥ ८० ॥ आपण वस्तु मुळीं येक । ऐसा ज्ञानाचा विवेक । येथून हा ज्ञानदशक । संपूर्ण जाला ॥ ८१ ॥ आत्मज्ञान निरोपिलें । येथामतीनें बोलिलें । न्यूनपूर्ण क्षमा केले । पाहिजे श्रोतीं ॥ ८२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सुन्यत्वनिर्शननाम समास दाहवा ॥ १० ॥

॥ दशक नवम गुणरूपनाम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

निराकार म्हणिजे काये । निराधार म्हणिजे काये । निर्विकल्प म्हणि-

---

१ एकादा लोभी मनुष्य धनाची अपेक्षा करून धन मिळवायाला गेला आणि स्वतःच धन झाला तर त्या धनाचा उपभोग घेण्यास जसा तो निराळा उरत नाहीं, तद्वत् साधक हा परब्रह्म पाहण्यास गेला आणि स्वतःच ब्रह्म झाला; मग पाहाणें कोठें उरलें ?

जे काये । मज निरोपावें ॥ १ ॥ निराकार म्हणिजे आकार नाहीं । निराधार म्हणिजे आधार नाहीं । निर्विकल्प म्हणिजे कल्पना नाहीं । परब्रह्मासी ॥ २ ॥ निरामय म्हणिजे काये । निराभास म्हणिजे काये । निरावेव म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ३ ॥ निरामय म्हणिजे जळमये नाहीं । निराभास म्हणिजे भासाचि नाहीं । निरावेव म्हणिजे अवेव नाहीं । परब्रह्मासी ॥ ४ ॥ निःप्रपंच म्हणिजे काये । निःकळंक म्हणिजे काये । निरोपाधी म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ५ ॥ निःप्रपंच म्हणिजे प्रपंच नाहीं । निःकळंक म्हणिजे कळंक नाहीं । निरोपाधी म्हणिजे उपाधी नाहीं । परब्रह्मासी ॥ ६ ॥ निरोपम्य म्हणिजे काये । निरालंब म्हणिजे काये । निरापेक्षा म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ७ ॥ निरोपम्य म्हणिजे उपमा नाहीं । निरालंब म्हणिजे अवलंबन नाहीं । निरापेक्षा म्हणिजे अपेक्षा नाहीं । परब्रह्मासी ॥ ८ ॥ निरंजन ह्मणिजे काये । निरंतर म्हणिजे काये । निर्गुण म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ९ ॥ निरंजन म्हणिजे जनचि नाहीं[२] । निरंतर म्हणिजे अंतर नाहीं । निर्गुण म्हणिजे गुणाचि नाहीं । परब्रह्मासी ॥ १० ॥ निःसंग म्हणिजे काये । निर्मळ म्हणिजे काये । निश्चळ म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ११ ॥ निःसंग म्हणिजे संगचि नाहीं । निर्मळ म्हणिजे मळाचि नाहीं । निश्चळ म्हणिजे चळण नाहीं । परब्रह्मासी ॥ १२ ॥ निशब्द म्हणिजे काये । निर्दोष म्हणिजे काये । निवृती म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ १३ ॥ निशब्द म्हणिजे शब्दचि नाहीं । निर्दोष म्हणिजे दोषचि

---

१ इतर चरणांची धाटणी पाहिली ह्मणजे येथें " निरामय ह्मणिजे आमय नाहीं " असें असावयाचें होतें; परंतु येथें " आमय " बद्दल " जळमये " आहे. आमय ह्मणजे रोग, विकार. पिंड आणि ब्रह्मांड या उभयतांना विकार आहेत. रोग होऊन पिंडाचा जसा अंत होतो तद्वत् सर्व " जलमय " होऊन ब्रह्मांडाचाही अंत होतो. अर्थात् " जलमय " हा ब्रह्मांडाचा विकारच होय. ब्रह्माला हा विकार बाधत नाहीं ह्मणून तें निरामय आहे. २ लोकांचा संसर्ग नाहीं जें एकटेंच आहे, तें निरंजन.

नाहीं । निवृती म्हणिजे वृतिच नाहीं । परब्रह्मासी ॥ १४ ॥ निःकाम म्हणिजे काये । निर्लेप म्हणिजे काये । निःकर्म म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ १५ ॥ निःकाम म्हणिजे कामाचि नाहीं । निर्लेप म्हणिजे लेपचि नाहीं । निःकर्म म्हणिजे कर्मच्चि नाहीं । परब्रह्मासी ॥ १६ ॥ अनाम्य म्हणिजे काये । अजन्मा म्हणिजे काये । अप्रत्यक्ष म्हणिजे काये मज निरोपावें ॥ १७ ॥ अनाम्य म्हणिजे नामाचि नाहीं । अजन्मा म्हणिजे जन्मचि नाहीं । अप्रत्यक्ष म्हणिजे प्रत्यक्ष नाहीं । परब्रह्म तें ॥ १८ ॥ अगणीत म्हणिजे काये । अकर्तव्य म्हणिजे काये । अक्षै म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ १९ ॥ अगणीत म्हणिजे गणीत नाहीं । अकर्तव्य म्हणिजे कर्तव्यता नाहीं । अक्षै म्हणिजे क्षयचि नाहीं। परब्रह्मासी ॥ २० ॥ अरूप म्हणिजे काये । अलक्ष म्हणिजे काये । अनंत म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ २१ ॥ अरूप म्हणिजे रूपचि नाहीं । अलक्ष म्हणिजे लक्षत नाहीं । अनंत म्हणिजे अंतचि नाहीं । परब्रह्मासी ॥ २२ ॥ अपार म्हणिजे काये । अढळ म्हणिजे काये । अतर्क्ये म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ २३ ॥ अपार म्हणिजे पारचि नाहीं । अढळ म्हणिजे । ढळचि नाहीं । अतर्क्ये म्हणिजे तर्कत नाहीं । परब्रह्म तें ॥ २४ ॥ अद्वैत म्हणिजे काये । अदृश्य म्हणिजे काये । अच्युत म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ २५ ॥ अद्वैत म्हणिजे द्वैतचि नाहीं । अदृश्य म्हणिजे दृश्यचि नाहीं । अच्युत म्हणिजे चेवत नाहीं । परब्रह्म तें ॥ २६ ॥ अछेद म्हणिजे काये । अदाह्य म्हणिजे काये । अक्लेद म्हणिजे काये । मज निरोपावें ॥ २७ ॥ अछेद म्हणिजे छेदेना । अदाह्य म्हणिजे जळेना । अक्लेद म्हणिजे कालवेना । परब्रह्म तें ॥२८॥ परब्रह्म म्हणिजे सकळांपरतें । तयास पाहातां आपणाचि तें । हें कळे अनुभवमतें । सद्गुरु केलियां ॥ २९ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आशंकानाम समास ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

जें जें कांहीं साकार दिसे । तें तें कल्पांतीं नासे । स्वरूप तें असतचि असे । सर्वकाळ ॥ १ ॥ जें सकळांमधें सार । मिथ्या नव्हे तें साचार । जें कां नित्य निरंतर । संचलें असे ॥ २ ॥ तें भगवंताचें निजरूप । त्यासि बोलिजे स्वरूप । याहि वेगळीं अमूप । नामें तयाचीं ॥ ३ ॥ त्यास नामाचा संकेत । कळावया हा दृष्टांत । परी तें स्वरूप नामातीत । असतचि असे ॥ ४ ॥ दृश्यासबाह्य संचलें । परी तें विश्वास चोरलें । जवळिच नाहींसें जालें । असतचि कैसें ॥ ५ ॥ ऐसा ऐकोनियां देव । उठे दृष्टीचा भाव । पाहों जातां दिसे सर्व । दृश्याची आवघें ॥ ६ ॥ दृष्टीचा विषयो दृश्य । तोचि जालियां सादृश्य । तेणें दृष्टी पावे संतोष । परी तें देखणें नव्हे ॥ ७ ॥ दृष्टीस दिसे तें नासे । येतद्विषईं श्रुति असे । ह्मणौन जें दृष्टीस दिसे । तें स्वरूप नव्हे ॥ ८ ॥ स्वरूप तें निराभास । आणी दृश्य भासलें साभास । भासास बोलिला नास । वेदांतशास्त्रीं ॥ ९ ॥ आणी पाहातां दृश्यचि भासे । वस्तु दृश्यावेगळी असे । स्वानुभवें पाहातां दिसे । दृश्यासबाह्य ॥ १० ॥ जें निराभास निर्गुण । त्याची काये सांगावी खूण । परी तें स्वरूप जाण । सन्निधचि असे ॥ ११ ॥ जैसा आकाशीं भासला भास । आणी सकळांमधें आंकाश । तैसा जाणिजे जगदीश । सबाह्य अभ्यांतरीं ॥ १२ ॥ उदकामधें परी भिजेना । पृथ्वीमधें परी झिजेना । वन्हीमधें परी सिजेना । स्वरूप देवाचें ॥ १३ ॥ तें रेंद्यामध्यें परी बुडेना । तें वायोमधें परी उडेना । सुवर्णीं असे परी घडेना । सुवर्णासारिखें ॥ १४ ॥ ऐसें जें संचलें सर्वदा । परी तें आकळेना कदा । अभेदामाजी वाढवी भेदा ।

---

१ परमेश्वराचें हें वर्णन ऐकून दृष्टीला इच्छा होते कीं तो पहावा, परंतु पहावयाला जातां सारें दृश्यच दिसतें. २ प्रत्यक्ष.

ते हे अहंता ॥ १५ ॥ तिच्या स्वरूपाची खूण । सांगों कांहीं वोळखण । अहंतेचें निरूपण । सावध ऐका ॥ १६ ॥ जे स्वरूपाकडे पावे। अनुभवासवें झेंपावे । अनुभवाचे शब्द आववे । बोलोन दावी ॥ १७ ॥ म्हणे आतां मीच स्वरूप । तेंचि अहंतेचें रूप । निराकारीं आपेंआप । वेगळी पडे ॥ १८ ॥ स्वयें मीच आहे ब्रह्म । ऐसा अहंतेचा भ्रम । ऐसिये सूक्ष्मीं सूक्ष्म । पाहातां दिसे ॥ १९ ॥ कल्पना आकळी हेत । वस्तु कल्पनातीत । म्हणौन नाकळे अंत । अनंताचा ॥ २० ॥ अन्वये आणी वीतरेक । हा शब्दभेद कोणी येक । निशब्दाचा अंतरविवेक । शोधिला पाहिजे ॥ २१ ॥ आधीं घेईजे वाच्यांश । मग वोळखिजे लक्ष्यांश । लक्ष्यांशीं पाहातां वाच्यांश । असेल कैंचा ॥ २२ ॥ सर्वब्रह्म आणी विमळब्रह्म । हा वाच्यांशाचा अनुक्रम । शोधितां लक्ष्यांशाचें वर्म। वाच्यांश नसे ॥ २३ ॥ सर्व विमळ दोनी पक्ष । वाच्यांशीं आटती प्रत्यक्ष । लक्ष्यांशीं लावितां लक्ष । पक्षपात घडे ॥ २४ ॥ हें लक्ष्यांशें अनुभवणें । येथें नाहीं वाच्यांश बोलणें । मुख्य अनुभवाचे खुणे ।

---

१ ह्मणे आतां मीच स्वरुप । तेंचि अहंतेचें रूप ॥ मी ब्रह्म आहें, अहं ब्रह्मास्मि असा मीपणा. २ जी अहंता "अहं ब्रह्मास्मि" अशी स्वरूपाची ओळख करून देते, तसा अनुभव आणिते आणि आलेला सर्व अनुभव बोलून दाखविते. ३ "मीच ब्रह्म" हा जो हेतु, हें जें बोलणें, तें कल्पनेनें जाणलें जातें परंतु ब्रह्म कल्पनातीत असल्यामुळें त्याचा अंत लागत नाहीं. ४ "अष्ट देहांची उभवणी" याचें नांव अन्वय व त्या "उद्भवाचा संहार" त्याचें नांव व्यतिरेक. अष्ट देहांची उभावणी व संहारणी सांगतां येणें हें नुसतें शाब्दिक ज्ञान आहे, परंतु निःशब्द असें जें परब्रह्म त्याचा विवेकानें शोध घेतला पाहिजे. ५ "हें सर्व ब्रह्म आहे" असें ह्मणणारांचा एक व "मायाविवर्जित तेवढेंच विमल ब्रह्म" असें ह्मणणारांचा दुसरा, असे दोन पक्ष आहेत. परंतु हे पक्ष बोलण्यापुरते आहेत; परब्रह्म काय आहे त्याचें वर्म कळल्यावर हें बोलणें आणि हे पक्ष उरत नाहींत. ६ सर्व आणि विमल हे दोन पक्ष वाच्यांशांतच आटतात, ते बोलण्यापलिकडे जात नाहींत; परंतु लक्ष्यांश जें कांहीं आहे त्याच्याकडे लय लागला ह्मणजे तेथें पक्ष उरत नाहीं. पक्षपात घडे = पक्षाचा नाश होतो. "सर्व विमल" असे जे पक्ष त्यांचा पात होतो. ७ ह्या गोष्टी अनुभवाच्या आहेत, तेथें बोलण्याचें काम नाहीं.

वाचारंभ कैंचा ॥ २५ ॥ परा पश्यंती मधेमां वैखरी । जेथें वोसरती च्यारी । तेथें शब्दकळाकुसरी । कोण काज ॥ २६ ॥ शब्द बोलतां सवेंच नासे । तेथें शाश्वतता कोठें असे । प्रत्यक्षास प्रमाण नसे । बरें पाहा ॥ २७ ॥ शब्द प्रत्यक्ष नासिवंत । ह्मणोन घडे पक्षपात । सर्व विमळ ऐसा हेत । अनुभवीं नाहीं ॥ २८ ॥ ऐक अनुभवाचें लक्षण । अनुभव म्हणिजे अनन्य जाण । ऐक अनन्याचें लक्षण । ऐसें असे ॥ २९ ॥ अनन्य म्हणिजे अन्य नसे । आत्मनिवेदन जैसें । संगेंभंगें असतचि असे । आत्मा आत्मपणें ॥ ३० ॥ आत्म्यास नाहीं आत्मपण। हेंचि निःसंगाचें लक्षण । हें वाच्यांशें बोलिलें जाण । कळावया कारणें ॥ ३१ ॥ येरवीं लक्ष्यांश तो वाच्यांशें । सांगिजेल हें घडे कैसें । वाक्यविवरणें अपैसें । कळों लागे ॥ ३२ ॥ करावें तत्वविवरण । शोधावें ब्रह्म निर्गुण । पाहावें आपणास आपण । ह्मणिजे कळे ॥ ३३ ॥ हें न बोलतांच विवरिजे । विवरोन विवरोन राहिजे । मग अबोलणेंचि साजे । माहापुरुषीं ॥ ३४ ॥ शब्दचि निशब्द होती । श्रुति नेति नेति म्हणती । हें तों आलें आत्मप्रचिती । प्रत्यक्ष आतां ॥ ३५ ॥ प्रचित आलियां अनुमान । हा तों प्रत्यक्ष दुराभिमान । तरी आतां मी अज्ञान । मज कांहींच न कळे ॥ ३६ ॥ मी लटिका माझें बोलणें लटिकें । मी लटिका माझें चालणें लटिकें । मी माझें आववेंचि लटिकें । कल्पनिक ॥ ३७ ॥ मज मुळींच नाहीं ठाव । माझें बोलणें अववेंचि वाव । हा प्रक्रुतीचा स्वभाव । प्रक्रुती लटिकी ॥ ३८ ॥ प्रक्रुति आणी पुरुष । या दोहींस जेथें निरास । तेथें मीपण विशेष । हें केवि घडे ॥ ३९ ॥ जेथं सर्वही अशेष जालें । तेथें विशेष कैंचें आलें । मी मौनी

---

१ आटतात, मागें हटतात. २ शब्दांचें कलाकौशल्य. ३ तत्काळ. ४ संग नाहींसा होऊन; त्रिपुटी (उ० उपास्य, उपासक, उपासना) नाहींशी होऊन; द्वैत नाहींसें होऊन. ५ " गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम् ।" ब्रह्म अनिर्वाच्य असल्यामुळें सत्पुरुष बोलून दाखवीत नाहींत हें योग्यच होय. ६ मीपणाला. ७ माझें बोलणें. ८ वायूचा. ९ वायु. १० जाणीव.

म्हणतां भंगलें । मौन्य जैसें[1] ॥ ४० ॥ आतां मौन्य न भंगावें । करून कांहींच न करावें[2] । असोन निशेष नसावें[3] । विवेकबळें ॥ ४१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ब्रह्मनिरूपणनाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतीं केला अनुमान । ऐसें कैसें ब्रह्मज्ञान । कांहींच नाहीं असोन । हें केवि घडे ॥ १ ॥ सकळ करून अकर्ता । सकळ भोगून अभोक्ता । सकळांमधें अलिप्तता । येईल कैसी ॥ २ ॥ तथापी तुह्मी ह्मणतां । योगी भोगून अभोक्ता । स्वर्गनर्कही आतां । येणें न्यायें[4] ॥ ३ ॥ जन्म मृत्य भोगीलेच भोगी । परी तो भोगून अभोक्ता योगी । यातनाही तयालागीं । येणेंचि पाडें ॥ ४ ॥ कुटून नाहीं कुटिला । रडोन नाहीं रडला । कुंथोन नाहीं कुंथिला । योगेश्वर ॥ ५ ॥ जन्म नसोन घातला । पतित नसोन जाला । यातना नसोन पावला । नानापरी ॥६॥ ऐसा श्रोतयांचा अनुमान । श्रोतीं घेतलें आडरान । आतां याचें समाधान । केलें पाहिजे ॥ ७ ॥ वक्ता ह्मणे सावध व्हावें । तुह्मी बोलता बरवें । परी हें तुमच्याच अनुभवें । तुह्मास घडे ॥ ८ ॥ ज्याचा अनुभव जैसा । तो तो बोलतो तैसा । संपदेविण जो धिवंसा[5] । तो नि-

---

१ जेथें कांहींच उरलें नाहीं तेथें विशेष काय सांगावयाचें. ज्यानें मौनव्रत धारण केलें आहे असें कोणी तोंडानें सांगितलें ह्मणजे जसें त्याचें मौन्य नाहींसें होतें, तद्वत् कोणी तोंडानें अनुभव सांगू लागला तर तो त्याला आला नाहीं असें समजावें. २ क्रियादोषविरहित क्रिया करावी. ३ असोन कांहींच नसावें. ४ श्रोता आडरानांत शिरून प्रश्न विचारतोः—तुह्मी ह्मणतां योगी सर्व करून अकर्ता व सर्व भोगून अभोक्ता आहे तर मग पापाचरण करण्यास आडकाठी कोठेंच उरली नाहीं; कारण पाप करून नच केल्यासारखें आहे. पापपुण्य, सुकृतदुष्कृत हीं सर्व सारखींच झालीं ह्मणावयाचीं. स्वर्गाला जाऊन नच गेल्यासारखें आहे व नरकाला जाऊनही नच गेल्यासारखें आहे. ५ धीर.

र्थक ॥ ९ ॥ नाहीं ज्ञानाची संपदा । अज्ञानदारिद्रें आपदा । भोगि-ल्याच भोगी सदा । शब्दज्ञानें ॥ १० ॥ योगी वोळखावा योगेश्वरें । ज्ञानी वोळखावा ज्ञानेश्वरें । माहाचतुर तो चतुरें । वोळखावा ॥ ११ ॥ अनुभवी अनुभवियास कळे । अलिप्त अलिप्तपणें निवळे[1] । विदेहाचा देहभाव गळे । विदेही देखतां ॥ १२ ॥ बद्धासारिखा सिद्ध । आणी सिद्धासारिखा बद्ध । येक भावील तो अबद्ध । ह्मणावाच नलगे ॥१३॥ झडपला तो देहधारी । आणी देहधारक पंचाक्षरी । परंतु दोघां येक-सरी । कैसी द्यावी ॥ १४ ॥ तैसा अज्ञान पतित । आणी ज्ञानी जी-वन्मुक्त । दोघे समान मानील तो युक्त । कैसा ह्मणावा ॥ १५ ॥ आतां असो हे दृष्टांत । प्रचित बोलों कांहीं हेत[2] । येथें श्रोतीं सावचित्त । क्षणयेक व्हावें ॥ १६ ॥ जो जो ज्ञानें गुप्त जाला । जो विवेकें वि-राला । जो अनन्यपणें उरला[3] । नाहींच कांहीं ॥ १७ ॥ तयास कैसें गवसावें । शोधूं जातां तोचि व्हावें[4] । तोचि होतां ह्मणावें । नलगे कांहीं ॥ १८ ॥ देहीं पाहातां दिसेना । तत्वें शोधितां भासेना । ब्रह्म आहे निवडेना । कांहीं केल्यां ॥ १९ ॥ दिसतो तरी देहधारी । परी कांहींच नाहीं अंतरीं । तयास पाहातां वरिवरी । कळेल कैसा ॥ २० ॥ क-ळाया शोधावें अंतर । तंव तो नित्य निरंतर । जयास धुंडितां विकार । निर्विकार होती ॥ २१ ॥ तो परमात्मा केवळ । तयास नाहीं मायामळ । अखंड हेतूचा विटाळ । जालाच नाहीं ॥ २२ ॥ ऐसा जो कां योगी-राज । तो आत्मा सहजीं सहज । पूर्णब्रह्म वेदबीज[5] । देहाकारें कळेना ॥ २३ ॥ देह भावितां देहचि दिसे । परी अंतर अनारिसें असे । त-यास शोधितां नसे । जन्ममरण[6] ॥ २४ ॥ जयास जन्ममरण व्हावें[7] ।

---

१ अलिप्ताला पाहून अलिप्त निवळतो ह्मणजे आनंद पावतो. २ प्रचीति-पूर्वक कांहीं हेतु, विचार सांगतों. ३ आत्मस्वरूपीं लीन झाला. ४ जो अनन्य, ब्रह्मस्वरूप झाल्यामुळें निराळा राहिला नाहीं. ५ पूर्ण ब्रह्म ह्मणजेच वेदानें सांगि-तलेलें गुह्य, तें. ६ त्या अंतरात्म्याचें स्वरूप पाहूं जातां त्याला जन्ममरण नाहीं. ७ होतें. जन्ममरण हें ज्याला आहे असा देह कांहीं तो नव्हे.

तें तो नव्हेचि स्वभावें । नाहींच तें आणावें । कोठून कैचें ॥ २५ ॥ निर्गुणास जन्म कल्पिला । अथवा निर्गुण उडविला । तरी उडाला आणी जन्मला । आपला आपण ॥ २६ ॥ माध्यानीं थुंकितां सूर्यावरी । तो थुंका पडेल आपणाचवरी । दुसऱ्यास चिंतितां अंतरीं । आपणास घडे ॥ २७ ॥ समर्थ रायाचें महिमान । जाणतां होतें समाधान । परंतु भुंकों लागलें स्वान । तरी तें स्वानचि आहे ॥ २८ ॥ ज्ञानी तो सत्यस्वरूप । अज्ञान देखे मनुष्यरूप । भावासारिखा फळद्रूप । देव तैसा ॥२९॥ देव निराकार निर्गुण । लोक भाविती पाषाण । पाषाण फुटतो निर्गुण । फुटेल कैसा ॥ ३० ॥ देव सदोदित संचला । लोकीं बहुविध केला । परंतु बहुविध जाला । हें तों घडेना ॥ ३१ ॥ तैसा साधु आत्मज्ञानी । बोधें पूर्ण समाधानी । विवेकें आत्मनिवेदनी । आत्मरूपी ॥ ३२ ॥ जळोन काष्ठाचा आकार । अग्नि दिसे काष्ठाकार । परी काष्ठ होईल हा विचार । बोलोंच नये ॥ ३३ ॥ कर्पूर असे तों जळतां दिसे । तैसा ज्ञानीदेह भासे । तयास जन्मवितां कैसें । कर्दळीउदरीं ॥ ३४ ॥ बीज भाजलें उगवेना । वस्त्र जळालें उकलेना । बोध निवडितां निवडेना । गंगेमधें ॥ ३५ ॥ बोध गंगेमागें दिसे । गंगा येकदेसी असे । साधु क़ांहींच न भासे । आणी आत्मा सर्वगत ॥ ३६ ॥ सुवर्ण नव्हे लोखंड । साधूस जन्म थोतांड । अज्ञान प्राणी जडमूढ । तयास हें उमजेचिना ॥ ३७ ॥ अंधास कांहींच न दिसे । तरी ते लोक आंधळे कैसें । सनेपातें बरळतसे । सनपाती ॥ ३८ ॥ जो स्वप्नामधें भ्याला । तो स्वप्नभयें वोसणोला । तें भये जागत्याला । केवि लागे ॥ ३९ ॥

---

१ अथवा निर्गुणास मृत्यु कल्पिला. उडविला=बाध केला, मृत्यु आणला. २ दुसऱ्याला जसें बरें वाईट चिंतावें तसें तें आपणांस घडतें. ३ ज्ञान्याच्या देहाची स्थिति कापरासारखी आहे. एकदा कापुर जळला ह्मणजे तो पुन्हां कर्दळीच्या उदरीं निर्माण व्हावयाचा नसतो, तद्वत् ज्ञान्याचा देह एकदां गेला कीं त्यास पुन्हां जन्म नाहीं. ४ सन्निपाताच्या योगानें. ५ बरळूं लागला.

मुळी सर्पाकार देखिली । येक भ्याला येकें वोळखिली । दोघांची अवस्ता लेखिली । सारिखीच कैसी ॥ ४० ॥ हातीं धरितांहि डसेना । हें येकास भासेना । तरी ते त्याची कल्पना । तयासीच बाधी ॥ ४१ ॥ विंचु सर्प डसला । तेणें तोचि जाकळला[1] । तयाचेनि लोक जाला । कासावीस कैसा ॥ ४२ ॥ आतां तुटला अनुमान । ज्ञानियांस कळे ज्ञान । अज्ञानास जन्ममरण । चुकेचिना ॥ ४३ ॥ येका जाणण्यासाठीं[2] । लोक पडिले अटाटी । नेणपणें[3] हिंपुटी होती । जन्ममृत्यें ॥ ४४ ॥ तेंचि कथानुसंधान । पुढें केलें परिछिन्न[4] । सावधान सावधान । म्हणे वक्ता ॥ ४५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निःसंदेहनिरूपणनाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें लोक सकळ । येक संपन्न येक दुर्बळ । येक निर्मळ येक वोंगळ । काय निमित्य ॥ १ ॥ कित्येक राजे नांदती । कित्येक दरिद्र भोगिती । कितीयेकांची उत्तम स्थिती । कित्येक अधमोद्भम ॥ २ ॥ ऐसें काय निमित्य जालें । हें मज पाहिजे निरोपिलें । याचें उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ ३ ॥ हे सकळ गुणापासीं गती । सगुण भाग्यश्री भोगिती । अवगुणास दरिद्रप्राप्ती । येदर्थी संदेह नाहीं ॥ ४ ॥ जो जो जेथें उपजला । तो ते वेवसाईं उमजला । तयास लोक ह्मणती भला । कार्यकर्ता ॥ ५ ॥ जाणता तो कार्य करी । नेणता कांहींच न करी । जाणता तो पोट भरी । नेणता भीक मागे ॥ ६ ॥ हें तों प्रगटचि असे । जनीं पाहातां प्रत्यक्ष दिसे । विद्येवीण करंटा वसे । विद्या तो भाग्यवंत ॥ ७ ॥ आपुली विद्या न सिकसी । तरी कायें भीक मागसी । जेथें तेथें बुद्धी ऐसी । वडिलें सांगती ॥ ८ ॥ वडिल

---

१ व्याप्त झाला, व्याकुळ झाला. २ एक ज्ञान नसल्यामुळें. ३ अज्ञानानें. ४ स्पष्ट.

आहे करंटा । आणी समर्थ होये धाकुटा । कां जे विद्येनें मोठा । ह्मणो-नियां ॥ ९ ॥ विद्या नाहीं बुद्धि नाहीं । विवेक नाहीं साक्षेप नाहीं । कुशळता नाहीं व्याप नाहीं । ह्मणौन प्राणी करंटा ॥ १० ॥ इतुकेंही जेथें वसे । तेथें वैभवास उणें नसे । वैभव सांडितां अपैसें । पाठीं लागे ॥ ११ ॥ वडिल समर्थ धाकुटा भिकारी । ऐका याची कैसी परी । वडिलाऐसा व्याप न करी । ह्मणोनियां ॥ १२ ॥ जैसी विद्या तैसी हांव । जैसा व्याप तैसें वैभव । तोलासारिखा हावभाव । लोक करिती ॥ १३ ॥ विद्या नसे वैभव नसे । तेथें निर्मळ कैचा असे । करंटपणें वोखटा दिसे । वोंगळ आणी विकारी ॥ १४ ॥ पशु पक्षी गुणवंत । त्यास कृपा करी समर्थ । गुण नस्तां जिणें वेर्थ । प्राणिमात्रांचें ॥ १५ ॥ गुण नाहीं गौरव नाहीं । सामर्थ्य नाहीं महत्व नाहीं । कुशळता नाहीं तर्क नाहीं । प्राणीमात्रांसीं ॥ १६ ॥ याकारणें उत्तम गुण । तेंचि भाग्याचें लक्षण । लक्षणेंविण अवलक्षण । सहजचि जालें ॥ १७ ॥ जनामधें जो जाणता । त्यास आहे मान्यता । कोणी येक विद्या असतां । महत्व पावे ॥ १८ ॥ प्रपंच अथवा परमार्थ । जा-णता तोचि समर्थ । नेणता जाणिजे वेर्थ । निःकारण ॥ १९ ॥ नेणतां विंचु सर्प डसे । नेणतां जीवघात असे । नेणतां कार्य नासे । कोणी येक ॥ २० ॥ नेणतां प्राणी सिंतरे[2] । नेणपणें तऱ्हे भरे । नेणपणें ठके वि-सरे । पदार्थ कांहीं ॥ २१ ॥ नेणतां वैरी जिंकिती । नेणतां अपाई पड-ती । नेणतां संव्हारती घडती । जीवनास ॥ २२ ॥ आपुलें स्वहित न कळे जना । तेणें भोगिती यातना । ज्ञान नेणतां अज्ञाना । अधोगती ॥ २३ ॥ मायाब्रह्म जीवशिव । सारासार भावाभाव । जाटिल्यासाठीं[3] होतें वाव । जन्ममरण ॥ २४ ॥ कोण कर्ता निश्चयेंसीं । बद्ध मोक्ष तो कोणासी । ऐसें जाणतां प्राणीयांसी । सुटिका घडे ॥ २५ ॥ जाणिजे

---

१ वैभव नको ह्मटलें तरी मग तें पाठीस लागतें. २ फसे. ३ जाणल्यानें.

देव निर्गुण । जाणिजे मी तो कोण । जाणिजे अनन्यलक्षण[1] । ह्मणिजे मुक्त ॥ २६ ॥ जितुकें जाणोन सांडिलें । तितुकें दृश्य वोलांडिलें । जाणल्यास जाणतां तुटलें । मूळ मीपणाचें ॥ २७ ॥ न जाणतां कोटीवरी । साधनें केलीं परोपरीं । तरी मोक्षास अधिकारी । होणार नाहीं ॥ २८ ॥ मायाब्रह्म वोळखावें । आपणास आपण जाणावें । इतुक्यासाठीं[2] स्वभावें । चुके जन्म ॥ २९ ॥ जाणतां समर्थाचें अंतर । प्रसंगें वर्तें तदनंतर । भाग्य वैभव अपार । तेणेंचि पावे ॥ ३० ॥ ह्मणोन जाणणें नव्हे सामान्य । जाणतां होईजे सर्वमान्य । कांहींच नेणतां अमान्य । सर्वत्र कारिती ॥३१॥ पदार्थ देखोन भूत भावी । नेणतें झडपोन प्राण ठेवी । मिथ्या आहे उठाठेवी । जाणते जाणती ॥ ३२ ॥ जाणल्यास कळे वर्म । नेणल्याचें खोटें कर्म । सकळ कांहीं धर्माधर्म । जाणतां कळे ॥ ३३ ॥ नेणल्यास येमयातना । जाणल्यास कांहींच लागेना । सकळ जाणोन विवंचना । करी तो मुक्त ॥३४॥ नेणतां कांहीं राजकारण । अपमान करून घेती प्राण । नेणतां कठीण वर्तमान । समस्तांस होये ॥ ३५ ॥ ह्मणोनियां नेणणें खोटें । नेणते प्राणी ते करंटे । जाणतां विवरतां तुटे । जन्ममरण ॥ ३६ ॥ ह्मणोन अलक्ष करूं नये । जाणणें हाचि उपाये । जाणतां सांपडे सोये । परलोकाची ॥ ३७ ॥ जाणणें सकळांस प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण । परंतु अलिप्तपणाची खूण । जाणतां कळे ॥ ३८ ॥ येक जाणणें करून पैरतें[3] । कोण सोडी प्राणीयांतें । कोणी येक कार्य जें तें । जाटिल्याविण न कळे ॥ ३९ ॥ जाणणें ह्मणिजे स्मरण । नेणणें ह्मणिजे विस्मरण । दोहींमधें कोण प्रमाण । शाहाणे जाणती ॥ ४० ॥ जाणते लोक ते शाहाणे । नेणते वेडे दैन्यवाणे । विज्ञान तेंही जाणपणें । कळों आलें ॥ ४१ ॥ जेथें जाणपण खुंटलें । तेथें बोलणेंही तुटलें । हेतुरहित जालें । समाधान ॥ ४२ ॥ श्रोते ह्मणती हें

---

१ देव तोच मी असा अनन्यभाव. २ असें जाणलें ह्मणजे. ३ एक जाणणें खेरीज करून; ज्ञानावांचून.

प्रमाण । जालें परम समाधान । परी पिंडब्रह्मांडऐक्यलक्षण । मज निरोपावें ॥ ४३ ॥ ब्रह्मांडीं तेंचि पिंडीं असे । बहुत बोलती ऐसें । परंतु याचा प्रत्यय विलसे । ऐसें केलें पाहिजे ॥ ४४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जाणपणनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

पिंडासारिखी ब्रह्मांडरचना । नये आमुच्या अनुमाना । प्रचित पाहातां नाना । मतें भांबावती ॥ १ ॥ जें पिंडीं तेंचि ब्रह्मांडीं । ऐसी बोलवयाची प्रौढी । हें वचन वडीनें वडी । तत्वज्ञ बोलती ॥ २ ॥ पिंड ब्रह्मांड येक राहाटी । ऐसी लोकांची लोकधाटी । परी प्रत्ययाचे परीपाटीं[1] । तगों न सके ॥ ३ ॥ स्थूळ सूक्ष्म कारण माहाकारण । हे च्यारी पिंडींचे देह जाण । विराट हिरण्य अव्याकृत मुळप्रकृती हे खूण । ब्रह्मांडीची ॥ ४ ॥ हे शास्त्रधाटी जाणावी । परी प्रचित कैसी आणावी । प्रचित पाहातां गथागोवी । होत आहे ॥ ५ ॥ पिंडीं आहे अंतःकरण । तरी ब्रह्मांडीं विष्णु जाण । पिंडीं बोलिजेतें मन । तरी ब्रह्मांडीं चंद्रमा ॥ ६ ॥ पिंडीं बुद्धी ऐसें बोलिजे । तरी ब्रह्मांडीं ब्रह्मा ऐसें जाणिजे । पिंडीं चित्त ब्रह्मांडीं वोळखिजे । नारायेणु ॥ ७ ॥ पिंडीं बोलिजे अहंकार । ब्रह्मांडीं रुद्र हा निर्धार । ऐसा बोलिला विचार । शास्त्रांतरीं ॥ ८ ॥ तरी कोण विष्णूचें अंतःकर्ण । चंद्राचें कैसें मन । ब्रह्मयाचें बुद्धिलक्षण । मज निरोपावें ॥ ९ ॥ नारायेणाचें कैसें चित्त । रुद्रअहंकाराचा हेत । हा विचार पाहोन नेमस्त । मज निरोपावा ॥ १० ॥ प्रचितनिश्चयापुढें अनुमान । जैसें सिंहापुढें आलें स्वान । खऱ्यापुढें खोटें प्रमाण । होईल कैसें ॥ ११ ॥ परी यास पारखी पाहिजे । पारखीनें निश्चय लाहिजे । परीक्षा नस्तां राहिजे । अनुमानसंशई ॥ १२ ॥ विष्णु चंद्र आणी ब्रह्मा । ना-

---

१ परिपाठ, रीत. हें ह्मणणें प्रत्ययापुढें टिकत नाहीं.

रायेण आणी रुद्रनामा । यां पाचांचीं अंतःकर्णपंचकें आम्हा । स्वामीं निरोपावी ॥ १३ ॥ येथें प्रचित हें प्रमाण । नलगे शास्त्राचा अनुमान । अथवा शास्त्रीं तरी पाहोन । प्रत्ययो आणावा ॥ १४ ॥ प्रचितीवीण जें बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणें । तोंड पसरून जैसें सुणें । रडोन गेलें ॥ १५ ॥ तेथें काये हो ऐकावें । आणी काये शोधून पाहावें । जेथें प्रत्ययाच्या नावें । सुन्याकार ॥ १६ ॥ आवघे आंधळेचि मिळाले । तेथें डोळसाचें काय चाले । अनुभवाचे नेत्र गेले । तेथें अंधकार ॥ १७ ॥ नाहीं दुग्ध नाहीं पाणी । केली विष्टेची सारणी । तेथें निवडायाचे धनी । ते येक डोंबकावळे ॥ १८ ॥ आपुले इछेनें बोलिलें । पिंडाऐसें ब्रह्मांड कल्पिलें । परी तें प्रचितीस आलें । कोण्या प्रकारें ॥ १९ ॥ ह्मणोन हा अवघाच अनुमान । अवघें कल्पनेचें रान । भलीं[1] न ध्यावें आडरान । तश्करीं ध्यावें ॥ २० ॥ कल्पून निर्मिले मंत्र । देव ते कल्पनामात्र[3] । देव नाहीं स्वतंत्र । मंत्राधेनें[4] ॥ २१ ॥ येथें न बोलतां जाणावें । बोलणें विवेका आणावें । आंधळे पाउलीं वोळखांवें[5] । विचक्षणें ॥ २२ ॥ जयास जैसें भासलें । तेणें तैसें कवित्व केलें । परी हें पाहिजे निवडिलें । प्रचितीनें ॥२३॥ ब्रह्म्यानें सकळ निर्मिलें । ब्रह्म्यास कोणें निर्माण केलें । विष्णूनें विश्व पाळिलें । विष्णूस पाळिता कवणु ॥ २४ ॥ रुद्र विश्वसंव्हार कर्ता । परी कोण रुद्रास संव्हारिता । कोण काळाचा नियंता । कळला पाहिजे ॥ २५ ॥ याचा कळेना विचार । तों अवघा अंधकार । म्हणोनियां सारासार । विचार करणें ॥ २६ ॥ ब्रह्मांड स्वभावेंचि[6] जालें । परंतु हें

---

१ संशय. २ भल्यानें. ३ मंत्र हे कल्पनेनें निर्माण केलेले आहेत. अमुक देवाचा अमुक मंत्र ही नुसती कल्पना आहे. अर्थात् त्या मंत्रांनीं जी देवांची प्राणप्रतिष्ठा होते तीही कल्पनेचीच होय. ४ मंत्राच्या आधीन. ५ आंधळ्याचे डोळे पाहाणाराला केव्हां केव्हां चांगले दिसतात, पण तो चालूं लागला ह्मणजे ओळखूं येतो, तद्वत् शास्त्रांनीं सांगितलेल्या गोष्टी दिसण्यांत खऱ्या दिसत असतील पण त्या तशाच आहेत ह्मणून काय सांगावें? आह्मांला प्रत्यय आणून द्या. ६ सहज, अनायासें.

पिंडाकार कल्पिलें । कल्पिलें परी प्रत्यया आलें । नाहीं कदा ॥ २७ ॥ पाहातां ब्रह्मांडाची प्रचिती । कित्येक संशय उठती । हें कल्पनिक श्रोतीं । नेमस्त जाणावें ॥ २८ ॥ पिंडासारिखी ब्रह्मांडरचना । कोण आणितो अनुमाना । ब्रह्मांडीं पदार्थ नाना । ते पिंडीं कैचे ॥ २९ ॥ औटकोटी भूतावळी । औटकोटी तीर्थावळी । औटकोटी मंत्रावळी । पिंडीं कोठें ॥ ३० ॥ तेतीस कोटी सुरवर । अठ्यासि सहस्र ऋषेश्वर । नवकोटी कात्यायेणीचा विचार । पिंडीं कोठें ॥ ३१ ॥ च्यामुंडा छपन्न कोटी । कित्येक जीव कोट्यानुकोटी । चौऱ्यासी लक्ष योनीची दाटी । पिंडीं कोठें ॥३२॥ ब्रह्मांडीं पदार्थ निर्माण जाले । पृथकाकारें वेगळाले । तेहि तितुके निरोपिले । पाहिजेत पिंडीं ॥ ३३ ॥ जितुक्या औषधी तितुकीं फळें । नाना प्रकारीं रसाळें । नाना बीजें धान्यें सकळें । पिंडीं निरोपावीं ॥ ३४ ॥ हें सांगतां पुरवेना । तरी उगेंची बोलवेना । बोलिलें न येतां अनुमाना । लाजिरवाणें ॥ ३५ ॥ तरी हें निरोपिलें न वचे । फुकट बोलतां काय वेचे । याकारणें अनुमानाचें । कार्य नाहीं ॥ ३६ ॥ पांच भूतें ते ब्रह्मांडीं । आणी पांचचि वर्तती पिंडीं । याची पाहावी रोकडी । प्रचीत आतां ॥ ३७ ॥ पांचा भूतांचें ब्रह्मांड । आणी पंचभूतिक हें पिंड । यावेगळें तें उदंड । अनुमानज्ञान ॥ ३८ ॥ जितुकें अनुमानाचें बोलणें । तितुकें वमनप्राये । त्यागणें । निश्चयात्मक तेंचि बोलणें । प्रत्ययाचें ३९ ॥ जेंचि पिंडीं तेंचि ब्रह्मांडीं । प्रचित नाहीं कीं रोकडी[2] ॥ पंचभूतांची तांतडी[3] । दोहीकडे ॥ ४० ॥ ह्मणोनि देहींचें[4] थानमानें[5] । हा तो अवघाचि अनुमान । आतां येक समाधान । मुख्य

---

१ पहिल्या ओवीपासून तों येथवर पूर्वपक्ष झाला; येथवर शिष्याची शंका झाली. आतां येथून पुढें सद्गुरु उत्तर देतात. २ हा प्रश्न आहे. पिंडब्रह्मांड पंचभूतात्मक आहेत ह्मणून एकच आहेत, तेव्हां आतां नाहीं कां प्रचित येत? ३ गर्दी. ४ देहांतील. ५ स्थानमान, स्थितिप्रमाण. रचना.

तें कैसें ॥ ४१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अनुमाननिर्शननाम समास पांचवा ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

आकाश जैसें निराकार । तैसा ब्रह्माचा विचार । तेथें वायोचा विकार । तैसी मूळमाया ॥ १ ॥ हें दासबोधीं असे बोलिलें । ज्ञानदशकीं । प्रांजळ केलें । मूळमायेंत दाखविलें । पंचभूतिक ॥२॥ तेथें जाणीव तो सत्वगुण । मध्यें तो रजोगुण । नेणीव तमोगुण । जाणिजे श्रोतीं ॥ ३ ॥ ह्मणाल तेथें कैंचीं जाणीव । तरी ऐका याचा अभिप्राव पिंडीं माहाकारण देहीं सर्व- । साक्षिणी अवस्थाँ[2] ॥ ४ ॥ तैसी मूळप्रकृती ब्रह्मांडीचें । देह माहाकारण साचें । ह्मणोन तेथें जाणीवेचें । आधिष्ठान आलें ॥ ५ ॥ असो मूळमायेभीतरीं गुप्त त्रिगुण वास करी । पष्ट होती सुंधी चतुरीं । जाणावी गुणेंक्षोभिणी ॥ ६ ॥ जैसा तृणाचा पोटरीकळा पुढें उकलोन होये मोकळा । तैसी मूळमाया [6]अवलीळा । गुणा प्रसवली ॥ ७ ॥ मूळमाया वायोस्वरूप । ऐक गुणक्षोभिणीचें रूप । गुणविकार होतांचि अल्प । गुणक्षोभिणी बोलिजे ॥ ८ ॥ पुँढें जाणीव मध्यस्त नेणीवें । मिश्रित चालिला स्वभाव । तेथें[11] मातृकास ठाव ।

---

१ कांहीं जाणीव व कांहीं नेणीव मिळून. २ पिंडाच्या ठिकाणीं महाकारण देह ह्मणजेच सर्वसाक्षिणी (तूर्या) अवस्था होय. ३ पिंडांतील चवथा देह जसा महाकारण तसा ब्रह्मांडांतील चवथा देह मूळप्रकृति होय; आणि महाकारण देहाच्या ठिकाणीं जशी सर्वसाक्षिणी अवस्था आहे तद्वत् मूळप्रकृतींतही जाणीव आहे. ४ मूळमायेमध्यें गुप्त असलेले त्रिगुण जेव्हां स्पष्ट होतात तेव्हां तिला गुणक्षोभिणी = गुणमाया असें ह्मणतात. ५ उमलण्यापूर्वीचें कणीस. ६ सहज. ७ गुणमायेपासून. ८ सत्वगुण. ९ रजोगुण, १० तमोगुण ११ गुणांच्या ठिकाणा,

शब्द जाला ॥ ९ ॥ तो शब्दगुण आकाशींचा । ऐसा अभिप्राव येथीचा । शब्देंचि वेदशास्त्रांचा । आकार जाला ॥ १० ॥ पंचभूतें त्रिगुणाकार । अवघा वायोचा विकार । जाणीवनेणीवेचा विचार । वायोचि करितां ॥ ११ ॥ वायो नस्तां कैंची जाणीव । जाणीव नस्तां कैंची नेणीव । जाणीवनेणीवेस ठाव । वायोगुणें ॥ १२ ॥ जेथें मुळींच नाहीं चळण । तेथें कैंचें जाणीवलक्षण । ह्मणोनि वायोचा गुण । नेमस्त जाणावा ॥१३॥ येकापासून येक जालें । हें येक उगेंचि दिसोन आलें । स्वरूप मुळींच भासलें । त्रिगुणभूतांचें ॥ १४ ॥ ऐसा हा मुळींचा कर्दमु । पुढें पष्टतेचा अनुक्रमु । सांगतां येकापासून येक उगमु । हेंहि खरें ॥१५॥ वायोचा कर्दम बोलिला । तयापासून अग्नि जाला । तोहि पाहातां देखिला । कर्दमुची ॥ १६ ॥ अग्नीपासून जालें आप । तेंहि कर्दमस्वरूप । आपापासून पृथ्वीचें रूप । तेहि कर्दम रूपी ॥ १७ ॥ येथें आशंका उठिली । भूतांस जाणीव कोठें देखिली । तरी भूतांत जाणीव हें ऐकिली । नाहीं वार्ता ॥ १८ ॥ जाणीव ह्मणिजे जाणतें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण । वायो आंगीं सकळ गुण । मागां निरोपिलें ॥१९॥ ह्मणोन जाणीवनेणीवमिश्रित । अवघें चालिलें पंचभूत । ह्मणोनिया भूतांत । जाणीव असे ॥ २० ॥ कोठें दिसे कोठें न दिसे । परी ते भूतीं व्यापून असे । तिक्षण बुद्धि करितां भासे । स्थूळ सूक्ष्म ॥ २१ ॥ पंचभूतें आकारलीं । भूतीं भूतें कालवलीं । तरी पाहातां भासलीं । येक

---

१ मातृकात्मक शब्द उत्पन्न झाला; आणि शब्द हा आकाशाचा गुण आहे; तेव्हां तेथें आकाश उत्पन्न झालें आणि पुढें आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून पाणी आणि पाण्यापासून पृथ्वी अशी परंपरा आहे. २ तिन्ही गुणांशीं मिळालेलीं पंचभूतें ह्मणजे अष्टधा प्रकृति. ३ मूळमाया–गुणमाया–त्रिगुण–पंचभूतें अशी एकापासून एक परंपरा सांगितली खरी, परंतु खरा विचार पाहिला तर तीन गुण आणि पंच भूतें यांचें स्वरूप मुळींच (वायुस्वरूप मूळमायेच्या ठिकाणीं) आहे. ४ प्रत्येक भूताच्या ठिकाणीं इतर भूतांचे अंश असतात हें निरूपण मागें ८×४ त आलेंच आहे ह्मणून कर्दमरूप.

स्थूळ येक सूक्ष्में ॥ २२ ॥ निरोधवायो न भासे । तैसी जाणीव न दिसे । न दिसे परी ते असे । भूतरूपें ॥ २३ ॥ काष्ठीं अग्नी दिसेना । निरोधवायो भासेना । जाणीव तैसी लक्षेना । येकायेकीं ॥२४॥ भूतें वेगळालीं दिसती । पाहातां येकचि भासती । बहुत धूर्तपणें प्रचिती । वोळखावी ॥ २५ ॥ ब्रह्मापासून मूळमाया । मूळमायेपासून गुणमाया । गुणमायेपासून तया । गुणास जन्म ॥ २६ ॥ गुणापासूनियां भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें । ऐसियांचीं रूपें समस्तें । निरोपिलीं ॥ २७ ॥ आकाश गुणापासून जालें । हें कदापी नाहीं घडलें । शब्दगुणास कल्पिलें । आकाश वायां ॥ २८ ॥ येक सांगतां येकचि भावी । उगीच करी गथागोवी । ते या वेड्याची उगवी । कोणें करावी ॥२९॥ सिकविल्यांहि कळेना । उमजविल्यांही उमजेना । दृष्टांतेंही तर्केना । मंदरूप ॥ ३० ॥ भूतांहून भूत थोर । हाहि दाविला विचार । परी भूतांवडिल स्वतंत्र । कोण आहे ॥ ३१ ॥ जेथें मूळमाया पंचभूतिक । तेथें काये राहिला विवेक । मूळमायेपरते येक । निर्गुणब्रह्म ॥ ३२ ॥ ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तिची लीळा परीक्षिली । तंव ते निखळ वोतली[2] । भूतेंत्रिगुणाची ॥ ३३ ॥ भूतें विकारवंत चत्वार । आकाश पाहातां निर्विकार । आकाश भूत हा विचार । उपाधीकरितां[3] ॥ ३४ ॥ पिंडीं व्यापक ह्मणोन जीव । ब्रह्मांडीं व्यापक ह्मणोन शिव । तैसाच हाही अभिप्राव । आकाशाचा ॥ ३५ ॥ उपाधीमधें सांपडलें । सूक्ष्म पाहातां भासलें । इतुक्यासाठीं आकाश जालें । भूतरूप ॥ ३६ ॥ आकाश अवकाश तो भकास[4] । परब्रह्म तें निराभास । उपाधी नस्तां जें आकाश । तेंचि ब्रह्म ॥ ३७ ॥ जाणीव नेणीव मध्यमान[5] । हेंचि गु-

---

१ गुणाच्या ठिकाणीं शब्द उत्पन्न झाला व शब्द हा आकाशाचा गुण आहे, ह्मणून गुणापासून आकाश निर्माण झालें असें वर ह्मटलें आहे. यांत शब्द हा आकाशाचा गुण आहे ही कल्पनाच मिथ्या होय असें श्रोता ह्मणतो. २ माया ही पंचभूतें व त्रिगुण यांची ओतलेली मूस आहे. ३ उपाधीच्या योगानें. ४ आकाश = अवकाश = भकास = कांहीं नाहीं असा भास. ५ जाणीवनेणीवमिश्रित.

णाचें प्रमाण । येथें निरोपिले त्रिगुण । रूपेंसहित ॥ ३८ ॥ प्रकृती पावली विस्तारातें । पुढें येकाचें येकचि होतें । विकारवंतचि तयातें । नेम कैंचा ॥ ३९ ॥ काळें पांढरें मेळवितां । पारवें होतें तत्वता । काळें पिवळें मेळवितां । हिरवें होये ॥ ४० ॥ ऐसे रंग नानापरी । मेळवितां पालट धरी । तैसे दृश्य हें विकारी । विकारवंत ॥ ४१ ॥ येका जीवनें नाना रंग । उमटों लागती तरंग । पालटाचा लागवेग । किती ह्मणोन पाहावा ॥ ४२ ॥ येका उदकाचे विकार । पाहातां दिसती अपार । पांचा भूतांचा विस्तार । चौऱ्यांसी लक्ष योनी ॥ ४३ ॥ नाना देहाचें बीज उदक । उदकापासून सकळ लोक । किडा मुंगी स्वापदादिक । उदकेंचि होये ॥ ४४ ॥ शुक्लीत श्रोणीत ह्मणिजे नीर । त्या नीराचें हें शरीर । नखें दंत अस्तिमात्र । उदकाच्या होती ॥ ४५ ॥ मुळ्यांचे बारीक पांगोरे[1] । तेणें पंथें उदक भरे । त्या उदकेंचि विस्तारे । वृक्षमात्र ॥ ४६ ॥ अंत्रवृक्ष मोहरा आले । अवघे उदकाकारितां जाले । फळीं फुलीं लगडले । सावकास ॥ ४७ ॥ खोड फोडून अंबे पाहातां । तेथें दिसेना सर्वथा । खांद्या फोडून फळें पाहातां । वोलीं सालें ॥ ४८ ॥ मूळापासून सेवटवरी । फळ नाहीं तदनंतरीं । जळरूप फळ चतुरीं । विवेकें जाणावें ॥ ४९ ॥ तेंचि जळ सेंड्या चढे । तेव्हां वृक्षमात्र लगडे । येकाचें येकची घडे । येणेंप्रकारें ॥ ५० ॥ पत्रें पुष्पें फळें भेद । किती करावा अनुवाद । सूक्ष्म दृष्टीनें विशद । होत आहे ॥ ५१ ॥ भूतांचें विकार सांगों किती । क्षणक्षणा पालटती । येकाचे येकचि होती ॥ नाना वर्ण ॥ ५२ ॥ त्रिगुणभूतांची लटपट । पाहों जातां हे खटपट । बहुरूप बहु पालट । किती ह्मणोन सांगावा ॥५३॥ ये प्रकृतीचा निरास । विवेकें वारावा सावकास । मग परमात्मा परेश । अनन्यभावें भजावा ॥ ५३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुणरूपनिरूपणनाम समास साहावा ॥ ६ ॥

---

१ पांगेरे, बारीक तंतु.

॥ श्रीराम ॥

आधीं स्थूळ आहे येक । तरी मग अंत:कर्णपंचक । जाणतेपणाचा विवेक । स्थूळाकरितां ॥ १ ॥ तैसेंचि ब्रह्मांडेंविण कांहीं । मूळमायेसि जाणीव नाहीं । स्थूळाच्या आधारें सर्वहि । कार्य चाले ॥ २ ॥ तें स्थूळचि नस्तां निर्माण । कोठें राहेल अंत:कर्ण । ऐसा श्रोतीं केला प्रश्न । याचें उत्तर ऐका ॥ ३ ॥ कोसले[1] अथवा कांटेघरें । नाना पृष्ठिभागीं चालती घरें । जीव करिती लाहानथोरें । शक्तीनसार ॥ ४ ॥ शंख सिंपी घुला कवडे । आधीं त्यांचें घर घडे । किंवा आधीं निर्माण किडे । हें विचारावें ॥ ५ ॥ आधीं प्राणी ते होती । मग घरें निर्माण करिती । हे तों प्रत्यक्ष प्रचिती । सांगणें नलगे ॥ ६ ॥ तैसे आधीं सूक्ष्म जाण । मग स्थूळ होतें निर्माण । येणें दृष्टांतें प्रस्न । फिटला श्रोतयांचा ॥ ७ ॥ तव श्रोता पुसे आणीक । जी आठवलें कांहीं येक । जन्ममृत्याचा विवेक । मज निरोपावा ॥ ८ ॥ कोण जन्मास घालितें । आणी मागुता कोण जन्म घेतें । हें प्रत्यया कैसें येतें । कोण्या प्रकारें ॥ ९ ॥ ब्रह्मा जन्मास घालितो । विष्णु प्रतिपाळ करितो । रुद्र अवघे संव्हारितो । ऐसें बोलती ॥ १० ॥ तरी हें प्रवृत्तीचें[2] बोलणें । प्रत्ययास आणी उणें । प्रत्यय पाहातां श्लाघ्यवाणें । होणार नाहीं ॥ ११ ॥ ब्रह्यास कोणें जन्मास घातलें । विष्णूस कोणें प्रतिपाळिलें । रुद्रास कोणें संव्हारिलें । माहाप्रळईं ॥ १२ ॥ ह्मणौनि हा सृष्टीभाव[3] । अवघा मायेचा स्वभाव । कर्ता ह्मणों निर्गुण देव । तरी तो निर्विकारी ॥ १३ ॥ ह्मणावें माया जन्मास घाली । तरी हे आपणचि विस्तारली । आणी वि-

---

१ आपणाभोंवतीं घर करून आंत स्वत:स कोंडून घेणारा एक किडा. २ बाडवडील बोलतात त्याला अनुसरून; परिपाठाचें, जनरूढीचें. ३ सद्दजगत्‌ला.

चारितां थारली । हेंही घडेना ॥ १४ ॥ आतां जन्मतो तो कोण । कैसी त्याची वोळखण । आणी संचिताचें लक्षण । तेंहि निरोपावें ॥ १५ ॥ पुण्याचें कैसें रूप । आणी पापाचें कैसें स्वरूप । याहि श-ब्दाचा अक्षेप । कोण कर्ता ॥[२] १६ ॥ हें कांहींच नये अनुमाना । ह्म-णती जन्म घेते वासना । परी ते पाहातां दिसेना । ना धरितां नये ॥ १७ ॥ वासना कामना आणी कल्पना । हेतु भावना मति नाना । ऐशा अनंत वृत्ती जाणा । अंतःकर्णपंचकाच्या ॥ १८ ॥ असो हें अ-वघें जाणीवयंत्र । जाणीव ह्मणिजे स्मरणमात्र । त्या स्मरणास जन्मसूत्र । कैसें लागे ॥ १९ ॥ देहो निर्माण पांचा भूतांचा । वायो चाळक तया-चा । जाणणें हा मनाचा । मनोभाव ॥ २० ॥ ऐसें हें सहजचि घ-डलें । तत्वांचें गुंथाडें जालें । कोणास कोणें जन्मविलें । कोण्या प्रकारें ॥ २१ ॥ तरी हें पाहातां दिसेना । ह्मणोन जन्मचि असेना । उपजला प्राणी येना । मागुता जन्मा ॥ २२ ॥ कोणासीच जन्म नाहीं । तरी सं-तसंगें केलें काई । ऐसा अभिप्राव सर्वही । श्रोतयांचा ॥ २३ ॥ पूर्वी स्मरण ना विस्मरण । मधेंचि हें जालें स्मरण । अंतर्यामीं अंतःकर्ण । जाणती कळा ॥ २४ ॥ सावध आहे तों स्मरण । विकळ होतां विस्म-रण । विस्मरण पडतां मरण । पावती प्राणी ॥ २५ ॥ स्मरण विस्मरण राहिले । मग देहास मरण आलें । पुढें जन्मास घातलें । कोणास कोणें ॥ २६ ॥ ह्मणोनी जन्मचि असेना । आणी यातनाही दिसेना । अ-वघी वेर्थचि कल्पना । बळावली ॥ २७ ॥ ह्मणौन जन्मचि नाहीं को-णासी । श्रोतयांची अशंका ऐसी । मरोन गेलें तें जन्मासी । मागुतें नये ॥ २८ ॥ वाळलें काष्ट हिरवळेना[३] । पडिलें फळ तें पुन्हा लागेना ।

---

१ हें सर्व मायेनें केलें असें ह्मणावें तर माया ही आपल्या आपण जन्मास आली व नाहींशीही झाली. मायेचा बिस्तार आपल्यां आपण झाला असून ती स्थिरही नाहीं. तेव्हां अशी ही अशाश्वत माया कर्ता कशी ह्मणावी? २ आणि या शब्दांची शंका घेणारा मी कोण. ३ हिरवें होत नाहीं.

तैसें पडिलें शरीर येना । जन्मास मागुतें ॥ २९ ॥ मडकें अवचितें फुटलें । फुटलें तें फुटोनिच गेलें । तैसेंचि पुन्हां जन्मलें । नाहीं मनुष्य ॥ ३० ॥ येथें अज्ञान आणी सज्ञान । सारिखेच जाले समान । ऐसा वळावला अनुमानें । श्रोतयांसी ॥ ३१ ॥ वक्ता ह्मणे हो ऐका । अवघें पाषांड करूं नका । अनुमान असेल तरी विवेका । अवलोकावें ॥ ३२ ॥ प्रेतेंवीण कार्य जालें । जेविल्यावीण पोट भरलें । ज्ञानेंवीण मुक्त जालें । हें तों घडेना ॥ ३३ ॥ स्वयें आपण जेविला । त्यास वाटे लोक धाला । परंतु हें समस्तांला । घडलें पाहिजे ॥ ३४ ॥ पोहणें सिकला तो तरेल । पोहणें नेणे तो बुडेल । येथेंहि अनुमान करील । ऐसा कवणु ॥ ३५ ॥ तैसें जयांस ज्ञान जालें । ते ते तितुकेच तरले । ज्याचें बंधनचि तुटलें । तोचि मुक्त ॥ ३६ ॥ मोकळा म्हणे नाहीं बंधन । आणी प्रत्यक्ष बंदीं पडले जन । त्यांचें कैसें समाधान । तें तुम्ही पाहा ॥ ३७ ॥ नेणे दुसऱ्याची तळमळ । तें मनुष्य परदुःखसीतळ । तैसाच हाही केवळ । अनुभव जाणावा ॥ ३८ ॥ जयास आत्मज्ञान जालें । तत्वें तत्व विवंचिलें । खुणेसी पावतांच बाणलें । समाधान ॥ ३९ ॥ ज्ञानें चुके जन्ममरण । सेंगट बोलणें अप्रमाण । वेदशास्त्र आणी पुराण । मग कासयासी ॥ ४० ॥ वेदशास्त्रविचारबोली । माहानुभावांची मंडळी । भूमंडळीं लोक सकळी । हें मानीतना ॥ ४१ ॥ अवघें होतां अप्रमाण । मग आपलेंच काय प्रमाण । म्हणोन जेथें आत्मज्ञान । तोचि मुक्त ॥ ४२ ॥ अवघेच मुक्त पाहातां नर । हाही ज्ञानाचा उद्गार । ज्ञानेंविण तो उद्धार । होणार नाहीं ॥ ४३ ॥ आत्मज्ञान कळों आलें । म्हणोन दृश्य मिथ्या जालें ।

---

१ शंका, संशय. २ सरसकट. ३ सर्वच मुक्त आहेत हें तूं ह्मणतोस तें कांहीं खोटें नाहीं; हें ह्मणणें देखील ज्ञानाचें आहे, पण तूं कांहीं तशा दृष्टीनें हे प्रश्न विचारिले नाहींस. तूं केवळ पाखांडमतानें सरसकट सगळेच मुक्त हें प्रतिपादन करितोस.

परंतु वेढा लाविलें । सकळांस येणें ॥ ४४ ॥ आतां प्रश्न हा फिटला । ज्ञानी ज्ञानें मुक्त जाला । अज्ञान तो बांधला । आपले कल्पनेनें ॥ ४५ ॥ विज्ञानासारिखें अज्ञान । आणी मुक्तासारिखें बंधन । निश्चयासारिखा अनुमान । मानूंचि नये ॥ ४६ ॥ बंधन म्हणिजे कांहींच नाहीं । परी वेढा लाविलें सर्वही । यास उपावचि नाहीं । कळल्यावांचुनी ॥ ४७ ॥ कांहींच नाहीं आणी बाधी । हेंचि नवल पाहा आधीं । मिथ्या जाणिजेना बुद्धि । म्हणोन बद्ध[1] ॥ ४८ ॥ भोळा भाव सिद्धी जाव । हा उधाराचा उपाव । रोकडा मोक्षाचा अभिप्राव । विवेकें[2] जाणावा ॥ ४९ ॥ प्राणी व्हावया मोकळा । आधीं पाहिजे जाणीवकळा । सकळ जाणतां निराळा । सहजचि होये ॥ ५० ॥ कांहींच नेणिजे तें अज्ञान । सकळ जाणिजे तें ज्ञान । जाणीव रोहातां[3] विज्ञान । स्वयेंचि आत्मा ॥ ५१ ॥ अमृत सेऊनि अमर जाला । तो म्हणे मृत्य कैसा येतो जनाला । तैसा विवेकी म्हणे बद्धाला । जन्म तो कैसा ॥ ५२ ॥ जाणता म्हणे जनातें । तुम्हांस भूत कैसें झडपितें । तुम्हांस वीष कैसें चढतें । निर्विष म्हणे ॥ ५३ ॥ आधीं बद्धासारिखे व्हावें । मग हें नलगेचि पुसावें । विवेक दुरी ठेऊन पाहावें । लक्षण बद्धाचें ॥ ५४ ॥ निजेल्यास चेईला[4] तो । म्हणे हा कां रे वोसणातो[5] । अनुभव पाहाणोंचि आहे तो । तरी मग निजोन पाहावा ॥५५॥ ज्ञात्याची उगवली वृत्ती । बद्धाऐसी न पडे गुंती । भुकेल्याची अनुभवप्राप्ती । धाल्यास नाहीं ॥ ५६ ॥ इतुकेन अशंका तुटली । ज्ञानें मोक्षप्राप्ती जाली । विवेक पाहातां बाणली । अंतरस्थिती ॥ ५७ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विकल्पनिर्शननाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

ज्ञाता सुटला ज्ञानमतें । परंतु जन्म कैसा बद्धातें । बद्धाचें काये ज-

---

१ बंधन हें मिथ्या आहे असें समजत नाहीं ह्मणूनच तो बद्ध. २ विचारानें, ज्ञानानें. ३ जाणीव बाजूस राहिली ह्मणजे, जाणीव न उरली असतां, जाणिवदशेचा अभिमान न राहिला ह्मणजे. ४ जागृत असलेला. ५ बरळतो.

न्मतें । अंतकाळीं ॥ १ ॥ बद्ध प्राणी मरोन गेले । तेथें कांहींच नाहीं उरलें । जाणीवेचें विस्मरण जालें । मरणापूर्वीं ॥ २ ॥ ऐसी घेतली अशंका । याचें उत्तर ऐका । आतां दुश्चीत होऊं नका । म्हणे वक्ता ॥ ३ ॥ पंचप्राण स्थळें सोडिती । प्राणरूप वासनावृत्ती । वासनामिश्रित प्राण जाती । देह सोडुनियां ॥ ४ ॥ वायोसारिसी वासना गेली । ते वायोरूपेंचि राहिली । पुन्हां जन्म घेऊन आली । हेतुपरत्वें ॥ ५ ॥ कित्येक प्राणी निःशेष मरती । पुन्हां मागुतें जीव येती । ढकलून दिल्हें तेणें दुःखवती । हस्तपा[1]दादिक ॥ ६ ॥ सर्पदष्टि जालियांवरि । [2]ती दिवसां उठवी धन्वंतरी । तेव्हां ते माघारी । वासना येते कीं ॥ ७ ॥ कित्येक [3]सेवें होऊन पडती । कित्येक तयास उठविती । येमलोकींहून आणिती । माघारे प्राणी ॥ ८ ॥ कित्येक पूर्वीं श्रापिले । ते शापें देह पावले । उश्रापकाळीं पुन्हां आले । पूर्वदेहीं ॥ ९ ॥ कित्येकीं बहु जन्म घेतले । कित्येक परकाया प्रवेशले । ऐसे आले आणी गेले । बहुत लोक ॥ १० ॥ फुंकिल्यासरिसा वायो गेला । तेथें वायोसुत निर्माण [4]जाला । म्हणोन वायोरूप वासनेला । जन्म आहे ॥ ११ ॥ मनाच्या वृत्ती नाना । त्यांत जन्म घेते वासना । वासना पाहातां दिसेना । परंतु आहे ॥ १२ ॥ वासना जाणिजे [5]जाणीवहेत । जाणीव मुळींचा मूळतंत । मूळमायेंत असे मिश्रित । करण[6]रूपें ॥ १३ ॥ कारणरूप आहे ब्रह्मांडीं । कार्यरूपें वर्ते पिंडीं । अनुमानितां [7]तांतडी । अनुमानेना ॥ १४ ॥ परंतु आहे सूक्ष्मरूप । जैसें वायोचें स्वरूप । सकळ देव वायोरूप । आणी भूतसृष्टि ॥ १५ ॥ वायोमधें विकार नाना । वायो तरी पाहातां दिसेना । तैसी जाणीववासना । अतिसूक्ष्म ॥ १६ ॥ त्रि-

---

१ स्वर्गांतून ढकलून देतात त्यामुळें हातपाय दुखाविले जातात. द. ४ $\frac{१०}{२६}$ पहा. २ तीन. ३ शवें. ४ मरण येतें तेव्हां एका देहांतून प्राणवायु निघून दुसऱ्यांत प्रवेश करितो. एका देहांतून दुसऱ्या देहांत जातो ह्मणून त्यास वायुसुत ह्मटलें आहे. ५ हेतुरूप जाणीव. ६ मूळमायेचें कारण जाणीव आहे, जाणीवरूप मूळमाया आहे. ७ घाईघाईनें.

गुण आणी पंचभूतें । हे वायोमध्यें मिश्रितें । अनुमानेना ह्मणोन त्यातें । मिथ्या ह्मणों नये ॥ १७ ॥ सहज वायो चाले । तरी सुगंध दुर्गंध कळों आले । उष्ण सीतळ तप्त निवाले । प्रत्यक्ष प्राणी ॥ १८ ॥ वायोचेनि मेघ वोळती । वायोचेनि नक्षत्रें चालती । सकळ सृष्टीची वर्तती गती । सकळ तो वायो ॥ १९ ॥ वायोरूपें देवतें भूतें । आंगीं भरती अकस्मातें । वीर्धें केलियां प्रेतें । सावध होती ॥ २० ॥ राहाणें ब्राह्मणसमंध जाती । राहाणें ठेवणी सांपडती । नाना गुंतले उगवती । प्रत्यक्ष राहाणें ॥ २१ ॥ वारें निराळें न बोले । देहामधें भरोन डोले । आळी घेऊन जन्मा आले । कित्येक प्राणी ॥ २२ ॥ ऐसा वायोचा विकार । येवंचे कळेना विस्तार । सकळ कांहीं चराचर । वायोमुळें ॥ २३ ॥ वायो स्तब्धरूपें सृष्टीधर्ता । वायो चंचळरूपें सृष्टीकर्ता । न कळे तरी विचारीं प्रवर्ता । ह्मणिजे कळे ॥ २४ ॥ मुळापासून सेवटवरी । वायोचि सकळ कांहीं करी । वायोवेगळे कर्तुत्व चतुरीं । मज निरोपावें ॥२५॥ जाणीवरूप मूळमाया । जाणीव जाते आपल्या ठाया । गुप्त प्रगट होऊनियां । विश्वीं वर्ते ॥२६॥ कोठें गुप्त कोठें प्रगटे । जैसें जीवन उफाळे आटे । पुढें मागुता वोघ लोटे । भूमंडळीं ॥ २७ ॥ तैसाच वायोमधें जाणीव प्रकार । उमटे आटे निरंतर । कोठें विकारे कोठें समीर । उगाच वाजे ॥ २८ ॥ वारीं आंगावरून जाती । तेणें हातपाय वाळती । वारा वाजतां करपती । आलीं पिकें ॥ २९ ॥ नाना रोगांची नाना वारीं । पीडा करिती पृथ्वीवरी । वीज कडाडी अंबरीं । वायोमुळें ॥ ३० ॥ वायोकरितां रागोद्धार । कळे वोळखीचा निर्धार । दीप लागे मेघ पडे हा चमत्कार । रागोद्धारीं ॥ ३१ ॥ वायो फुंकितां भुलीं पडती । वायो

---

१ विधिविधान, मंत्रप्रयोग, उतारा. २ अंगांत दैवत आणवून बोलविणें. ३ इच्छा. ४ जाणीव लीन होते. ५ एकदम वर येतें, उसळतें. ६ निरनिराळे स्वरज्ञान होतें. ७ दीपकल्याण रागानें दिवा लागतो. ८ मेघमल्हार रागानें मेघ कोसळतात.

फुंकितां खांडकें करपती । वायोकरितां चालती । नाना मंत्र ॥ ३२ ॥ मंत्रें देव प्रगटती । मंत्रें भूतें अखेरकिती । बाजीगरी वोडंवरी करिती । मंत्रसामर्थ्यें ॥ ३३ ॥ राक्षसांची मावरचना । ते हे देवांदिकां कळेना । विचित्र सामर्थ्यें नाना । स्तंबनमोहनादिकें ॥ ३४ ॥ धडचि पिसें करावें । पिसेंच उमजवावें । नाना विकार सांगावे । किती ह्मणोनी ॥ ३५ ॥ मंत्रीं संग्राम देवाचा । मंत्रीं साभिमान ऋषीचा । महिमा मंत्रसामर्थ्याचा । कोण जाणे ॥ ३६ ॥ मंत्रीं पक्षी आटोपिती । मूशकें स्वापदें बांधती । मंत्रीं माहासर्प खिळिती । आणी धनलाभ ॥ ३७ ॥ आतां असो हा प्रश्न जाला । वद्धाचा जन्म प्रत्यया आला । मागील प्रश्न फिटला । श्रोतयाचा ॥ ३८ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहांतनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

ब्रह्म वारितां वारेना । ब्रह्म सारितां सरेना । ब्रह्म कांहीं वोसरेना । येकीकडे ॥ १ ॥ ब्रह्म भेदितां भेदेना । ब्रह्म छेदितां छेदेना । ब्रह्म परतें होयेना । केलें तरी ॥ २ ॥ ब्रह्म खंडेना अखंड । ब्रह्मीं नाहीं दुसरें बंड । तरी कैसें हें ब्रह्मांड । सिरकलें मधें ॥ ३ ॥ पर्वत पाषाण सिळा सिखरें । नाना स्थळें स्थळांतरें । भूगोळरचना कोण्या प्रकारें । जाली परब्रह्मीं ॥ ४ ॥ भूगोळ आहे ब्रह्मामधें । ब्रह्म आहे भूगोळामधें । पाहातां येक येकामधें । प्रत्यक्ष दिसे ॥ ५ ॥ ब्रह्मीं भूगोळें पैस केला । आणी भूगोळही ब्रह्में भेदिला । विचार पाहातां प्रत्यय आला । प्रत्यक्ष आतां ॥ ६ ॥ ब्रह्में ब्रह्मांड भेदिलें । हें तों पाहातां नीटचि जालें । परी ब्रह्मास ब्रह्मांडें भेदिलें । हें विपरीत दिसे ॥ ७ ॥ भेदिलें नाहीं ह्मणावें । तरी ब्रह्मीं ब्रह्मांड स्वभावें । हें सकळांस अनुभवें । दिसत आहे ॥ ८ ॥

---

१ फोड. २ अखेर होतात, नाहींशीं होतात. ३ जो धड असतो त्याला वेड लावावयाचें व वेडा असतो त्याला धड करावयाचें.

तरी हें आतां कैसें जालें । विचारून पाहिजे बोलिलें । ऐसें श्रोतीं अक्षेपिलें । अंक्षेपवचन ॥ ९ ॥ आतां याचें प्रत्योत्तर । सावध ऐका निरोत्तर । येथें पडिले कीं विचार । संदेहाचे ॥ १० ॥ ब्रह्मांड नाहीं ह्मणों तरी दिसे । आणी दिसे ह्मणों तरी नासे । आतां हें समजती कैसें । श्रोतेजन ॥ ११ ॥ तंव श्रोते जाले उदीत्त[1] । आहों ह्मणती सावचित्त । प्रसंगें बोलों उचित । प्रत्योत्तर ॥ १२ ॥ आकाशीं दीपास लाविलें । दीपें आकाश परतें केलें । हें तों घडेना पाहिलें । पाहिजे श्रोतीं ॥१३॥ आप तेज अथवा पवन । सारूं न सकती गगन । गगन पाहातां सघन । चळेल कैसें ॥ १४ ॥ अथवा कठीण जाली मेदेनी[2] । तरी गगनें केली चाळणी । पृथ्वीचें सर्वांग भेदुनी । राहिलें गगन ॥ १५ ॥ याची प्रचित ऐसी असे । जें जडत्वा आलें तितुकें नासे । आकाश जैसें तैसें असे । चळणार नाहीं ॥ १६ ॥ वेगळेपणें पाहावें । तयास आकाश म्हणावें । अभिन्न होतां स्वभावें । आकाश[3] ब्रह्म ॥ १७ ॥ तस्मात आकाश चळेना । भेद गगनाचा कळेना । भासलें ब्रह्म तयास जाणा । आकाश म्हणावें ॥ १८ ॥ निर्गुण ब्रह्मसें भासलें । कल्पूं जातां अनुमानलें । ह्मणोन आकाश बोलिलें । कल्पनेसाठीं ॥ १९ ॥ कल्पनेसि भासे भास । तितुकें जाणावें आकाश । परब्रह्म निराभास । निर्विकल्प ॥ २० ॥ पंचभूतांमधें वास । ह्मणौन बोलिजे आकाश । भूतांतरीं जो ब्रह्मांश । तेंचि गगन ॥ २१ ॥ प्रत्यक्ष होतें जातें । अचळ कैसें ह्मणावें त्यातें । म्हणोनियां गगनातें । भेदिलें[4] नाहीं ॥ २२ ॥ पृथ्वी विरोन उरे जीवन । जीवन नस्तां उरे अग्न । अग्न विझतां उरे पवन । तोहि

---

१ उदित, उत्कंठित. २ मेदिनी, पृथ्वी. ३ वस्तूपासून वेगळें राहून जें पाहावयाचें तें आकाश. परब्रह्माचें पाहणें असें नाहीं. तद्रूप होऊन परब्रह्म पाहावें लागतें. ४ या ओवींतील पहिलीं दोन चरणें पृथ्वी, आप, तेज व वायु या चार भूतांबद्दल आहेत; हीं चार भूतें होतात, जातात, ह्मणून त्यांस अचळ ह्मणतां येत नाहीं परंतु गगनाचा भेद होत नाहीं ह्मणून तें अचल आहे.

नासे ॥ २३ ॥ मिथ्या आलें आणी गेलें । तेणें खरें तें भंगेलें[1] । ऐसें हें प्रचितीस आलें । कोणेंपरी ॥ २४ ॥ भ्रमें प्रत्यक्ष दिसतें । विचार पाहातां काये तेथें । भ्रममूळ या जगातें । खरें कैसें ह्मणावें ॥ २५ ॥ भ्रम शोधितां कांहींच नाहीं । तेथें भेदिलें कोणें काई । भ्रमें भेदिलें ह्मणतां ठाई । भ्रमचि मिथ्या ॥ २६ ॥ भ्रमाचें रूप मिथ्या जालें । मग सुखें ह्मणावें भेदिलें । मुळीं लटिकें त्यानें केलें । तेंहि तैसें ॥ २७ ॥ लटिक्यानें उदंड केलें । तरी आमुचें काये गेलें । केलें ह्मणतांच नाथिलें । शाहाणे जाणती ॥ २८ ॥ सागरामधें खसखस । तैसें परब्रह्मीं दृश्य । मतीसारिखा मतिप्रकाश । अंतरीं वाढे ॥ २९ ॥ मती करितां विशाळ । कवळों लागे अंतराळें[2] । पाहातां भासे ब्रह्मगोळ । कत्रीट जैसें ॥ ३० ॥ वृत्ति त्याहून विशाळ । करितां ब्रह्मांड बद्रिफळें[3] । ब्रह्माकार होतां केवळ । कांहींच नाहीं ॥ ३१ ॥ आपण विवेकें विशाळला । मर्यादेवेगळा जाला । मग ब्रह्मगोळ देखिला । वटब्रीजन्यायें ॥ ३२ ॥ होतां त्याहून विस्तीर्ण । वटब्रीज कोटीप्रमाण । आपण होतां परिपूर्ण । कांहींच नाहीं ॥ ३३ ॥ आपण भ्रमें लाहानाळला । केवळ देहधारी जाला । तरी मग ब्रह्मांड त्याला । कवळेल कैसें ॥ ३४ ॥ वृत्ति ऐसी वाढवावी । पसरून नाहींच करावी । पूर्णब्रह्मास पुरवावी । चहूंकडे ॥ ३५ ॥ जव येक सुवर्ण आणितां । तेणें ब्रह्मांड मढवितां । कैसें होईल तें तत्वतां । बरें पाहा ॥ ३६ ॥ वस्तु वृत्तीस कवळे । तेणें वृत्ति फाटोन वितुळे । निर्गुण आत्माच निवळे । जैसा तैसा ॥ ३७ ॥ येथें फिटली अशंका । श्रोते हो संदेह धरूं नका । अनुमान असेल तरी विवे-

---

१ पहिलीं चार नाशवंत भूतें आलीं आणि गेलीं तरी तेणेंकरून सर्वत्र संचलेलें गगन भंग पावलें असें होत नाहीं. २ गगनाला कवटाळतें, गगनाला जाऊन पोंचतें. ३ बदरीफल, बोर. ४ सर्व ब्रह्मांडाला सोन्याच्या एका पत्र्यानें मढवायाचें ह्मटलें तर त्या पत्र्याचें काय होईल? तो फाटून जाईल. वृत्तीनें ब्रह्माचें आकलन करूं गेल्यास वृत्ति फाटून लीन होऊन जाते आणि मग निवळ आत्माच उरतो.

का । अवलोकावें ॥ ३८ ॥ विवेकें तुटे अनुमान । विवेकें होये समाधान । विवेकें आत्मनिवेदन । मोक्ष लाभे ॥ ३९ ॥ केली मोक्षाची उपेक्षा । विवेकें सारिलें पूर्वपक्षा । सिद्धांत आत्मा प्रत्यक्षा । प्रमाण नेलगे ॥ ४० ॥ हे प्रचितीचीं उत्तरें । कळती सारासारविचारें । मननध्यासें साक्षात्कारें । पावन होईजे ॥ ४१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे संदेहवारणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

देउळामधें जगन्नायेक । आणी देउळावरी बैसला काक । परी तो देवाहून अधिक । ह्मणों नये कीं ॥ १ ॥ सभा बैसली राजद्वारीं । आणी मर्कट गेलें स्तंभावरी । परी तें सभेहून श्रेष्ठ चतुरीं । कैसें मानावें ॥२॥ ब्राह्मण स्नान करून गेले । आणी बक तैसेचि बैसले । परी ते ब्राह्मणापरीस भले । कैसे मानावे ॥ ३ ॥ ब्राह्मणामधें कोणी नेमस्त । कोणी जाले अव्यावेस्त । आणी स्वान सदा ध्यानस्त । परी तें उत्तम नव्हे ॥ ४ ॥ ब्राह्मण लक्षमुद्रा नेणे । मार्जर लक्षविषंई शाहाणें । परी ब्राह्मणापरीस विशेष कोणें । ह्मणावें तयासी ॥ ५ ॥ ब्राह्मण पाहे भेदाभेद । मक्षिका सर्वांस अभेद । परी तीस जाला ज्ञानबोध । हें तों न घडे कीं ॥ ६ ॥ उंच वस्त्र नीच ल्याला । आणी समर्थ उघडाच बैसला । परी तो आहे परीक्षिला । परीक्षवंतीं ॥ ७ ॥ बाह्याकार केला अधीक । परी तो आवघा लौकिक । येथें पाहिजे मुख्य येक । अंतरनिष्ठा ॥ ८॥ लौकिक बरा संपादिला । परी अंतरीं सावध नाहीं जाला । मुख्य देवास चुकला । तो आत्मघातकी ॥ ९ ॥ देवास भजतां देवलोक । पित्रांस भजतां पित्रलोक । भूतांस भजतां भूतलोक । पाविजेतो ॥ १० ॥ जेणें

---

१ मोक्षाची देखील उपेक्षा केली, (कारण अपेक्षा करणें हा पूर्वपक्षच जाला असता) विचारानें पूर्वपक्ष उडविला आणि सिद्धांत वस्तु प्रत्यक्ष प्रत्ययाला आली, त्याला आतां प्रमाण नको.

जयास भजावें । तेणें त्या लोकासि जावें । निर्गुणीं भजतां व्हावें । निर्गुणचि स्वयें ॥११॥ निर्गुणाचें कैसें भजन । निर्गुणीं असावें अनन्य । अनन्य होतां होईजे धन्य । निश्चयेंसी ॥ १२ ॥ सकळ केलियाचें सार्थक । देव वोळखावा येक । आपण कोण हा विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ १३ ॥ देव पाहातां निराकार । आपला तों माईक विचार । सोहं आत्मा हा निर्धार । बाणोन गेला ॥ १४ ॥ आतां अनुमान तो काई । वस्तु आहे वस्तुचा [1]ठाई । देहभाव कांहींच नाहीं । धांडोळितां ॥ १५ ॥ सिद्धांत आणी साधन । हा तों अवघाच अनुमान । मुक्तास आणी बंधन । आडळेना ॥ १६ ॥ साधनें जें कांहीं साधावें । तें तों आपणचि स्वभावें । आतां साधकाच्या नावें । सुन्याकार ॥ १७ ॥ कुल्लाळ पावला राज्यपदवी । आतां रासभें कासया राखावीं । कुल्लाळपणाची उठाठेवी । कासया पाहिजे ॥ १८ ॥ तैसा अवघा वृत्तीभाव । नाना साधनाचा उपाव । साध्य जालियां कैचा ठाव । साधनासी ॥१९॥ साधनें काये साधावें । नेमें काये फळ घ्यावें । आपण वस्तु भरंगळावें । कासयासी ॥ २० ॥ देह तरी पांचाभूतांचा । जीव तरी अंश ब्रह्मींचा । परमात्मा तरी अनन्याचा । ठाव पाहा ॥ २१ ॥ उगेंचि पाहातां मीपण दिसे । शोध घेतां कांहींच नसे । तत्वें तत्व निरसे । पुढें निखळ आत्मा ॥ २२ ॥ आत्मा आहे आत्मपणें । जीव आहे जीवपणें । माया आहे मायक्षपणें । विस्तारली ॥ २३ ॥ ऐसें अवघेंचि आहे । आणी आपणही कोणीयेक आहे । हें सकळ शोधून पाहे । तोचि ज्ञानी ॥२४॥ शोधूं जाणे सकळांसी । परी पाहों नेणे आपणासी । ऐसा ज्ञानी येकदेसी । वृत्तिरूपें ॥ २५ ॥ ते वृत्तिरूप जरि पाहिलें । तरी मग कांहींच नाहीं राहिलें । प्रकृतिनिरासें अवघेंचि गेलें । विकारवंत ॥ २६ ॥ उरलें तें निखळ निर्गुण । विवंचितां तेंचि आपण । ऐसी हे परमार्थाची खूण ।

---

१ आपण ब्रह्म आहोंत हा निर्धार झाल्यावर मग आतां शंका कसली उरली? ब्रह्म ठिकाणच्या ठिकाणींच आहे, आपणच स्वतः ब्रह्म आहोंत.

अगाध आहे ॥ २७ ॥ फळ येक आपण येक । ऐसा नाहीं हा वि-
वेक । फळाचें फळ कोणीयेक । स्वयेंचि होईजे [1] ॥ २८ ॥ रंक होता
राजा जाला । बरें पाहातां प्रत्यये आला । रंकपणाचा गल्बला । रंकीं
करावा ॥ २९ ॥ वेदशास्त्रें पुराणें । नाना साधनें निरूपणें । सिद्ध
साधु ज्याकारणें । नाना सायास करिती ॥ ३० ॥ तें ब्रह्मरूप आप-
णचि आंगें । सारासारविचारप्रसंगें । करणें न करणें वाउगें । कांहींच
नाहीं ॥ ३१ ॥ रंक राजआज्ञेसि भ्यालें । तेंचि पुढें राजा जालें । मग
तें भयेचि उडालें । रंकपणासारिसें ॥ ३२ ॥ वेदें वेदाज्ञेनें चालावें ।
सच्छास्त्रें शास्त्र अभ्यासावें । तीर्थें तीर्थास जावें । कोण्याप्रकारें ॥ ३३ ॥
अमृतें सेवावें अमृत । अनंतें पाहावा अनंत । भगवंतें लक्षावा भगवंत । कोण्या
प्रकारें ॥३४॥ संतें असंत त्यागावें । निर्गुणें निर्गुणासी भंगावें । स्वरूपें
स्वरूपीं रंगावें । कोण्या प्रकारें ॥३५॥ अंजनें ल्यावें अंजन । धनें साधावें
धन । निरंजनें निरंजन । कैसें अनुभवावें ॥ ३६ ॥ सांध्य [2] करावें साध-
नासी । ध्येयें [3] धरावें ध्यानासी । उन्मनें आवरावें मनासी कोण्या
प्रकारें ॥ ३७ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्थितिनिरूपणनाम
समास दाहावा ॥ १० ॥ ॥

॥ दशक दाहावा जगज्जोतीनाम ॥ १० ॥

॥ श्रीराम ॥

सकळांचें अंतःकरण येक । किंवा येक नव्हे अनेक । ऐसें हें निश्च-

---

१ आत्मज्ञानाचें फळ मुक्ति आणि मुक्तिभोक्ता आपण असा निराळेपणा नाहीं. स्वतःच आपण फळाचें फळ आहोंत ह्मणजे मुक्तीलाही मुक्तिपद देणारे आहोंत. २ साध्यें. ३ ध्येयें.

यात्मक । मज निरोपावें ॥ १ ॥ ऐसें श्रोतयानें पुसिलें । अंतःकरण येक कि वेगळालें । याचें उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ २ ॥ समस्तांचें अंतःकर्ण येक । निश्चयो जाणावा नेमक । हा प्रत्ययाचा विवेक । तुज निरोपिला ॥ ३ ॥ श्रोता ह्मणे वक्तयासी । अंतःकर्ण येक समस्तांसी । तरी मिळेना येकयेकासी । काये निमित्य ॥ ४ ॥ येक जेवितां अवघे धाले । येक निवतां अवघे निवाले । येक मरतां अवघे मेले । पाहिजेत कीं ॥ ५ ॥ येक सुखी येक दुःखी । ऐसें वर्ततें लोकिकीं । येका अंतःकर्णाची वोळखी । कैसी जाणावी ॥६॥ जनीं वेगळाली भावना । कोणास कोणीच मिळेना । ह्मणौन हें अनुमाना । येत नाहीं ॥ ७ ॥ अंतःकर्ण येक असतें । तरी येकाचें येकास कळों यतें । कांहीं चोरितांच न येतें । गौप्य गुह्य ॥ ८ ॥ याकारणें अनुमानेना । अंतःकर्ण येक हें घडेना । विरोध लागला जना । काये निमित्य ॥९॥ सर्प डसाया येतो । प्राणी भेऊन पळतो । येक अंतःकर्ण तरी तो । विरोध नसावा ॥ १० ॥ ऐसी श्रोतयाची आशंका । वक्ता ह्मणे चळों नका । सावध होऊन ऐका । निरूपण ॥११॥ अंतःकर्ण ह्मणिजे जाणीव । जाणीव जाणतास्वभाव । देहरक्षणाचा उपाव । जाणतीकळा ॥ १२ ॥ सर्प जाणोन डंखूं आला । प्राणी जाणोन पळाला । दोहींकडे जाणीवेला । बरें पाहा ॥ १३ ॥ दोहींकडे जाणीवेसी पाहिलें । तरी अंतःकर्ण येकचि जालें । विचारितां प्रत्यया आलें । जाणीवरूपें ॥ १४ ॥ जाणीवरूपें अंतःकर्ण । सकळांचें येक हें प्रमाण । जीवमात्रांस जाणपण । येकचि असे ॥ १५ ॥ येके दृष्टीचें देखणें । येके जिव्हेचें चाखणें । ऐकणें स्पर्शणें वास घेणें । सर्वत्रांस येक ॥ १६ ॥ पशु पक्षी किडा मुंगी । जीवमात्र निर्माण जगीं । जाणीवकळा सर्वांलागीं । येकचि आहे ॥ १७ ॥ सर्वांस जळ तें सीतळ । सर्वांस अग्नि तेजाळ । सर्वांस अंतःकर्ण केवळ । जाणतीकळा ॥ १८ ॥ आवडे नावडे ऐसें जालें । तरी हें देहस्वभावावरी गेलें । परंतु हें कळों आलें । अंतःकर्णयोगें ॥ १९ ॥ सर्वांचें अंतःकर्ण येक ।

ऐसा निश्चयो निश्चयात्मक । जाणती याचें कौतुक । चहुंकडे ॥ २० ॥ इतुकेन फिटली आशंका । आतां अनुमान करूं नका । जाणणें तितुकें येका । अंतःकर्णाचें ॥ २१ ॥ जाणोन जीव चारा घेती । जाणोन भिती लपती । जाणोनिया पळोन जाती । प्राणीमात्र ॥ २२ ॥ किडामुंगीपासून ब्रह्मादिक । समस्तांस अंतःकर्ण येक । ये गोष्टीचें कौतुक । प्रत्यें जाणावें ॥ २३ ॥ थोर लाहान तरी अग्नी । थोडें बहु तरी पाणी । न्यून पूर्ण तरी प्राणी । अंतःकर्णें जाणती ॥ २४ ॥ कोठें उणें कोठें अधीक । परंतु जिनसमासला येक । जंगम प्राणी कोणी येक । जाटिल्या[1]विण नाहीं ॥ २५ ॥ जाणीव ह्मणिजे अंतःकर्ण । अंतःकर्ण विष्णूचा अंश जाण । विष्णु करितो पाळण येणें प्रकारें ॥ २६ ॥ नेणतां प्राणी संव्हारितो । नेणीव तमोगुण बोलिजेतो । तमोगुणें रुद्र संव्हारितो । येणें प्रकारें ॥ २७ ॥ कांहीं जाणीव कांहीं नेणीव । हा रजोगुणाचा स्वभाव । जाणतां नेणतां जीव । जन्मास येती ॥ २८ ॥ जाणीवेनें होतें सुख । नेणीवेनें होतें दुःख । सुखदुःख अवश्यक । उत्पत्तिगुणें ॥ २९ ॥ जाणण्यानेणण्याची बुद्धी । तोचि देहीं जाणावा विधी । स्थूळ देहीं ब्रह्मा त्रिशुद्धि[2] । उत्पत्तिकर्ता ॥ ३० ॥ ऐसा उत्पत्ति स्थिति संव्हार । प्रसंगें बोलिला विचार । परंतु याचा निर्धार । प्रत्यें पाहावा ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतःकर्णयेकनाम समास प्रथम ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीराम ॥

स्वामीनें विचार दाखविला । येथें विष्णूचा अभाव दिसोन आला । ब्रह्मा विष्णु महेशाला । ठरी नाहीं ॥ १ ॥ उत्पत्ति स्थिति संव्हार । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । याचा पाहातां विचार । प्रत्ययो नाहीं ॥ २ ॥ ब्रह्मा

---

१ जाणीवेवांचून. २ निश्चयेंकरून. कोणी "कफवातपित्त" असा अर्थ करितात.

उत्पत्तिकर्ता चौंमुखाचा । येथें प्रत्ययो नाहीं त्याचा । पाळणकर्ता विष्णु चौभुजांचा । तोही ऐकोन जाणों ॥ ३ ॥ महेश संव्हार करितो । हाही प्रत्ययो कैसा येतो । लिंगमहिमा पुराणीं तो । विपरीत बोलिला ॥ ४ ॥ मूळमायेस कोणें केलें । हें तों पाहिजे कळलें । तिही देवांचें रूप जालें । ऐलीकडे ॥ ५ ॥ मूळमाया लोकजननी । तयेपासून गुणक्षोभिणी । गुणक्षोभिणीपासून त्रिगुणी[1] । जन्म देवां ॥ ६ ॥ ऐसें बोलती शास्त्रकारक । आणि प्रवृत्तीचेहि[2] लोक । प्रत्यय पुसतां कित्येक । अकांत करिती ॥ ७ ॥ ह्मणोन त्यास पुसावेना । त्यांचेन प्रत्ययो आणवेना । प्रत्ययेविण प्रेत्न नाना । ठकाठकी ॥ ८ ॥ प्रचितीवीण वैद्य ह्मणवी । उगीच करी उठाठेवी । तया मूर्खाला गोवी । प्राणिमात्र ॥९॥ तैसाच हाही विचार । प्रत्ययें करावा निर्धार । प्रत्यये नस्तां अंधकार । गुरुशिष्यांसी ॥ १० ॥ बरें लोकांस काये ह्मणावें । लोक ह्मणती तेंचि बरवें । परंतु स्वामीनें सांगावें । विशद करुनी ॥ ११ ॥ ह्मणों देवीं माया केली । तरी देवांचीं रूपें मायेंत आलीं । जरी ह्मणों मायेनें माया केली । तरी दुसरी नाहीं ॥ १२ ॥ जरी ह्मणों भूतीं केली । तरी ते भूतांचीच वळली । ह्मणावें जरी परब्रह्में केली । तरी ब्रह्मीं कर्तुत्व नाहीं ॥ १३ ॥ आणी माया खरी असावी । तरी ब्रह्मीं कर्तुत्वाची गोवी । माया मिथ्या ऐसी जाणावी । तरी कर्तुत्व कैंचें ॥ १४ ॥ आतां हें अवघेंचि उगवे । आणी मनास प्रत्यये फावे । ऐसें केलें पाहिजे देवें । कृपाळुपणें ॥ १५ ॥ वेद मात्रुकावीण[3] नाहीं । मात्रुका देहावीण नाहीं । देह निर्माण होत नाहीं । देहावेगळा ॥ १६ ॥ तया देहामधें नरदेहो । त्या नरदेहांत ब्राह्मणदेहो । तया ब्राह्मणदेहास पाहो । अधिकार वेदीं ॥ १७ ॥ असो वेद कोठून जाले । देह कासयाचे केले । देव कैसे प्रगटले । कोण्याप्रकारें ॥ १८ ॥ ऐसा वळावळा अनुमान । केलें पाहिजे समाधान

१ त्रिगुणात्मक ब्रह्मा विष्णु महेश हे गुणमायेपासून निर्माण झालें. २ रूढीला, परंपरेला अनुसरून वागणारे. ३ मातृका, अक्षर.

वक्ता ह्मणे सावधान। होई आतां ॥ १९ ॥ प्रत्यये पाहातां सांकडी[1]। अवघी होते विघडाविघडी। अनुमानितां[2] घडीनें घडी। काळ जातो ॥ २० ॥ लोकधाटी[3] शास्त्रनिर्णये। येथें बहुधां[4] निश्चये। ह्मणोनियां येक प्रत्यये। येणार नाहीं ॥ २१ ॥ आतां शास्त्राची भीड धरावी। तरी सुटेना हे गथागोवी। गथागोवी हे उगवावी। तरी शास्त्रभेद दिसे ॥ २२ ॥ शास्त्र रक्षून प्रत्यये आणिला। पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत पाहिला। शाहाणा मूर्ख समजाविला। येकावचनें ॥ २३ ॥ शास्त्रींच पूर्वपक्ष बोलिला। पूर्वपक्ष ह्मणावें लटक्याला। विचार पाहातां आह्मांला। शब्द नाहीं ॥ २४ ॥ तथापि बोलों कांहींयेक। शास्त्र रक्षून कौतुक। श्रोतीं सादर विवेक। केला पाहिजे ॥ २५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरु-शिष्यसंवादे आशंकानिरूपणनाम समास द्वितीये ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

उपाधीविण जें आकाश। तेंचि ब्रह्म निराभास। ते निराभासीं मूळमायेस। जन्म जाला ॥ १ ॥ ते मूळमायेचें लक्षण। वायोस्वरूपाचि जाण। पंचभूतें आणि त्रिगुण। वायोआंगीं ॥ २ ॥ आकाशापासून वायोजाला। तो वायेदेव बोलिला। वायोपासून अग्नी जाला। तो अग्निदेव ॥ ३ ॥ अग्नीपासून जालें आप। तें नारायणाचें स्वरूप। आपापासून पृथ्वीचें रूप। तें बीजाकारें ॥ ४ ॥ ते पृथ्वीचे पोटीं पाषाण। बहु देवांचें लक्षण। नाना प्रचित प्रमाण। पाषाणदेवीं[5] ॥ ५ ॥ नाना पाषाण मृत्तिका। प्रचित रोकडी विश्वलोकां। समस्त

---

१ संकट. लोकव्यवहार व शास्त्रनिर्णय हीं एकाच प्रकारचीं नसल्यामुळें प्रत्यय एक प्रकारचा येत नाहीं; आणि तेणेंकरून कोणता निर्णय करावा असें संकट पडतें. २ संशयांत. ३ लोकव्यवहार, जनरूढी. ४ बहुविध, अनेक. ५ पाषाणमूर्तीपासून नाना प्रकारची प्राचित येते.

देवांचा थारा येका । वायोमध्यें ॥ ६ ॥ देव यक्षिणी कात्यायेणी । च्यामुंडा जखिणी मानविणी । नाना शक्ति नाना स्थानीं । देशपरत्वें ॥ ७ ॥ पुरुषनामें कित्येक । देव असती अनेक । भूतें देवतें नपुषक । नामें बोलिजेती ॥ ८ ॥ देव देवता देवतें भूतें । पृथ्वीमधें असंख्यातें । परंतु यां समस्तांतें । वायोस्वरूप बोलिजे ॥ ९ ॥ बायोस्वरूप सदा असणें । प्रसंगें नाना देह धरणें । गुप्त प्रगट होणें जाणें । समस्तांसी ॥ १० ॥ वायोस्वरूपें विचरती । वायोमध्यें जगज्जोती । जाणतीकळा[२] वासना वृत्ति । नाना भेदें ॥ ११ ॥ आकाशापासून वायो जाला । तो दों प्रकारें विभागला । सावधपणें विचार केला । पाहिजे श्रोतीं ॥ १२ ॥ येक वारा सकळ जाणती । येक वायोमधील जगज्जोती । जगज्जोतीच्या अनंत मूर्ती । देवदेवतांच्या ॥१३॥ वायो बहुत विकारला । परंतु दों प्रकारें विभागला । आतां विचार ऐकिला । पाहिजे तेजाचा ॥ १४ ॥ वायोपासून तेज जालें । उष्ण सीतळ प्रकाशलें । द्विविधा रूप ऐकिलें । पाहिजे तेजाचें ॥ १५ ॥ उष्णापासून जाला भानु । प्रकाशरूप दैदीप्यमानु । सर्वभक्षक हुताशनु । आणी विद्युल्यता ॥ १६ ॥ सीतळापासून आप अमृत । चंद्र तारा आणी सीत । आतां परिसा सावचित्त । होऊन श्रोते ॥ १७ ॥ तेज बहुत विकारलें । परंतु द्विविधाच बोलिलें । आपही द्विविधाच निरोपिलें । आप आणि अमृत ॥ १८ ॥ ऐके पृथ्वीचा विचार। पाषाण मृत्तिका निरंतर । आणीक दुसरा प्रकार । सुवर्ण परीस नाना रत्नें ॥ १९ ॥ बहुरत्ना वसुंधरा । कोण खोटा कोण खरा । अवघें कळे विचारा- । रूढ होतां ॥ २० ॥ मनुष्यें कोठून जालीं । हे मुख्य आशंका राहिली । पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ २१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहआशंकाशोधननाम समास तृतीये ॥ ३ ॥

---

१ कारण पाषाणापासून वायूपर्यंत एकसारखी चढती परंपरा आहे.
२ जाणीव. जाणीव, वासना इत्यादि अनेक रूपांनीं वायूमध्यें जगज्ज्योति आहे.

॥ श्रीराम ॥

आतां पाहों जातां उत्पत्ती । मनुष्यापासून मनुष्यें होतीं । पशुपासून पशु निपजती । प्रत्यक्ष आतां ॥ १ ॥ खेचरें आणी भूचरें । वनचरें आणी जळचरें । नाना प्रकारीचीं शरीरें । शरीरापासून होतीं ॥ २ ॥ प्रत्यक्षास आणी प्रमाण । निश्चयास आणी अनुमान । मार्ग देखोन आडरान । घेऊंच नये ॥ ३ ॥ विपरीतांपासून विपरीतें होती । परी शरीरेंचि बोलिजेती । शरीरावांचून उत्पत्ती । होणार नाहीं ॥ ४ ॥ तरी हे उत्पत्ति कैसी जाली । कासयाची कोणें केली । जेणें केली त्याची निर्मिली । काया कोणें ॥ ५ ॥ ऐसें पाहातां उदंड लांबलें । परी मुळीं शरीर कैसें जालें । कासयाचें उभारिलें । कोणें कैसें ॥ ६ ॥ ऐसी हे मागील आशंका । राहात गेली ते ऐका । कदापी जाजुं घेऊं नका । प्रत्ययो आलियानें ॥ ७ ॥ प्रत्ययोचि आहे प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण । पिंडें प्रचित शब्दें जाण । विश्वासेंसी[२] ॥ ८ ॥ ब्रह्मीं मूळमाया जाळी । तेचि अष्टधा प्रकृति बोलिली । भूतीं त्रिगुणीं कालवली । मूळमाया ॥ ९ ॥ ते मूळमाया वायोस्वरूप । वायोमधें जाणीवेचें रूप । तेचि इछा परी आरोप । ब्रह्मीं न घडे ॥ १० ॥ तथापि ब्रह्मीं कल्पिला । तरी तो शब्द वायां गेला । आत्मा निर्गुण संचला । शब्दातीत ॥ ११ ॥ आत्मा निर्गुण वस्तु ब्रह्म । नाममात्र तितुका भ्रम । कल्पून लाविला संभ्रम । तरी तो लागणार नाहीं ॥ १२ ॥ तथापि आग्रहें लाविला । जरी धोंडा मारिला आकाशाला । आकाशावरी कुंथिला । तरी तें तुटेना ॥ १३ ॥ तैसें ब्रह्म निर्विकार । निर्विकारीं लाविती विकार । विकार नासे निर्विकार । जैसें तैसें ॥ १४ ॥ आतां ऐका प्रत्ययो । जाणोनि

---

१ आरोप, संशय. २ प्रचित आल्यानंतर मनुष्यानें विश्वास धरला पाहिजे. प्रचिती आणि विश्वास हीं परस्परावलंबी आहेत, जेथें प्रचिती तेथें विश्वास आणि जेथें विश्वास तेथेंच प्रचिती; तात्पर्य विश्वास हीच प्रचिती.

धरावा निश्चयो । तरीच पाविजे जयो । अनुभवाचा ॥ १५ ॥ माया ब्रह्मीं जो समीर । त्यांत जाणता तो ईश्वर । ईश्वर आणी सर्वेश्वर । तयासीच बोलिजे ॥ १६ ॥ तोचि ईश्वर गुणासी आला । त्याचा त्रिगुणभेद जाला । ब्रह्मा विष्णु महेश उपजला । तये ठाईं ॥ १७ ॥ सत्व रज आणी तम । हे त्रिगुण उत्तमोत्तम । याच्या स्वरूपाचा अनुक्रम । मागां निरोपिला ॥ १८ ॥ जाणता विष्णु भगवान । जाणतानेणता चतुरानन । नेणता महेश पंचानन । अत्यंत भोळा ॥ १९ ॥ त्रिगुण त्रिगुणीं कालवले । कैसे होती वेगळाले । परी विशेष न्यून भासले । ते बोलावे लागती ॥ २० ॥ वायोमधें विष्णु होता । तो वायोस्वरूपचि तत्वता । पुढें जाला देहधर्ता । चतुर्भुजु ॥ २१ ॥ तैसाच ब्रह्मा आणी महेश । देह धरिती सावकाश । गुप्त प्रगट होतां तयांस । वेळ नाहीं ॥ २२ ॥ आतां रोकडी प्रचिती । मनुष्यें गुप्त प्रगटती । मा त्या देवांच्याच मूर्ती । सामर्थ्यवंत ॥ २३ ॥ देव देवता भूतें देवतें । चढतें सामर्थ्य आहे तेथें । येणेंचि न्यायें राक्षसांतें । सामर्थ्यकळा ॥ २४ ॥ झोटिंग वायोस्वरूप असती । सवेंच खुळखुळां चालती । खोबरीं खारिका टाकून देती । अकस्मात ॥ २५ ॥ अवघेंचि न्याल अभावें । तरी हें बहुतेकांस ठावें । आपुलाल्या अनुभवें । विश्वलोक जाणती ॥ २६ ॥ मनुष्यें धरिती शरीरवेष । नाना परकाया प्रवेश । मा तो परमात्मा जगदीश । कैसा न धरी ॥ २७ ॥ ह्मणोनि वायोस्वरूपें देह धरिले । ब्रह्मा विष्णु महेश जाले । पुढें तेचि विस्तारले । पुत्रपौत्रीं ॥ २८ ॥ अंतरींच स्त्रिया कल्पिल्या । तों त्या कल्पितांचि निर्माण जाल्या । परी तयापासून प्रजा निर्मिल्या । नाहींत कदा ॥ २९ ॥ इछून पुत्र कल्पिले । ते ते प्रसंगीं निर्माण जाले । येणें प्रकारें वर्तले । हरिह-

---

१ ब्रह्माच्या ठिकाणीं वायुस्वरूप जी मूळमाया तिच्या ठिकाणीं जी जाणीवकळा तोच ईश्वर. २ त्याच जाणीवेपासून गुणमाया झाली. ३ वायुस्वरूप मूळमायेंत सत्वगुणात्मक जें विष्णूचें रूप तें वायुरूपच होतें.

रादिक ॥ ३० ॥ पुढें ब्रह्मयानें सृष्टी कल्पिली । इछे सरिसी सृष्टी जाली । जीवसृष्टि निर्माण केली । ब्रह्मदेवें ॥ ३१ ॥ नाना प्रकारींचे प्राणी कल्पिले । इछेसरिसे निर्माण जाले । अवघे जोडेचि उदेले । अंडजजारजादिक ॥ ३२ ॥ येक जळस्वेदापासून जाले । ते प्राणी स्वेदज बोलिले । येक वायोकरितां जाले । अकस्मात उद्बीज ॥ ३३ ॥ मनुष्यांची गौडविद्या । राक्षसांची वोडंवरी विद्या । ब्रह्मयाची सृष्टिविद्या । येणें प्रकारें ॥ ३४ ॥ कांहींयेक मनुष्यांची । त्याहून विशेष राक्षसांची । त्याहून विशेष ब्रह्मयाची । सृष्टिविद्या ॥ ३५ ॥ जाणते नेणते प्राणी निर्मिले । वेद वदोन मार्ग लाविले । ब्रह्मयानें निर्माण केले ॥ येणें प्रकारें ॥ ३६ ॥ मग शरीरापासून शरीरें । सृष्टि वाढली विकारें । सकळ शरीरें येणें प्रकारें । निर्माण जालीं ॥ ३७ ॥ येथें आशंका फिटली । सकळ सृष्टि विस्तारली । विचार पाहातां प्रत्यया आली । येथान्वयें ॥ ३८ ॥ ऐसी सृष्टि निर्माण केली । पुढें विष्णूनें कैसी प्रतिपाळिली । हेही विवंचना पाहिली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ३९ ॥ सकळ प्राणी निर्माण जाले । ते मूळरूपें[1] जाणोनि पाळिले । शरीरें दैत्य निर्दाळिले । नाना प्रकारींचे ॥ ४० ॥ नाना अवतार धरणें । दुष्टांचा संव्हार करणें । धर्मस्थापायाकारणें । विष्णूस जन्म ॥४१॥ ह्मणोन धर्मस्थापनेचे[2] नर । तेही विष्णूचे अवतार । अभक्त दुर्जन रजनीचर । सहजचि जाले ॥ ४२ ॥ आतां प्राणी जे जन्मले । ते नेणोन संव्हारले । मूळरूपें संव्हारिले । येणें प्रकारें ॥ ४३ ॥ शरीरें रुद्र खवळेल । तें जीवसृष्टि

---

१ विष्णूचें मूळरूप ह्मणजे सत्वगुण, जाणीव, ज्ञान होय. हें रूप सूक्ष्म, अदृश्य असतें. तेणेंकरून सर्व प्राण्यांचें संरक्षण होतें. तें विष्णूचें सूक्ष्म रूप स्थूल शरीर धारण करून दुष्टांचा संव्हार करितें. परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ २ धर्मस्थापनेचे जे नर ते विष्णूचे अवतार असे मानलें ह्मणजे त्या कार्याआड येणारे जे अभक्त दुर्जन ते मग ओघानेंच राक्षसांच्या ठिकाणीं होतात.

संव्हारेल । अवघें ब्रह्मांडाचि जळेल । संव्हारकाळीं ॥ ४४ ॥ एवं उत्पत्ती स्थिती संव्हार । याचा ऐसा आहे विचार । श्रोतीं होऊन तत्पर । अवधान द्यावें ॥ ४५ ॥ कल्पांतीं संव्हार घडेल । तोचि पुढें सांगिजेल पंचप्रळये वोळखेल । तोचि ज्ञानी ॥ ४६ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बीजलक्षणनाम समास चवथा ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका प्रळयाचें लक्षण । पिंडीं दोनी प्रळये जाण । येक निद्रा येक मरण । देहांत काळ ॥ १ ॥ देहधारक तिनी मूर्ती । निद्रा जेव्हां संपादिती । तो निद्राप्रळय श्रोतीं । ब्रह्मांडींचा जाणावा ॥ २ ॥ तिनी मूर्तींस होईल अंत । ब्रह्मांडास मांडेल कल्पांत । तेव्हां जाणावा नेमस्त । ब्रह्मप्रळये जाला ॥ ३ ॥ दोनी पिंडीं दोनी ब्रह्मांडीं । च्यारी प्रळय नवें[1]-खंडीं । पांचवा प्रळय उदंडी । जाणिजे विवेकाचा ॥ ४ ॥ ऐसे हे पांचहि प्रळये । सांगितले येथान्वयें । आतां हें अनुभवास ये । ऐसें करूं ॥ ५ ॥ निद्रा जेव्हां संचरे । तेव्हां जागृतीव्यापार सरे । सुषुप्ति अथवा स्वप्न भरे । अकस्मात आंगीं ॥ ६ ॥ या नांव निद्राप्रळये । जागृतीचा होये क्षये । आतां ऐका देहांतसमय । ह्मणिजे मृत्यप्रळये ॥ ७ ॥ देहीं रोग बळावती । अथवा कठीण प्रसंग पडती । तेणें पंचप्राण जाती । व्यापार सांडुनी ॥ ८ ॥ तिकडे गेला मनपवनु । इकडे राहिली नुस्ती तनु । दुसरा प्रळये अनुमानु । असेचिना ॥ ९ ॥ तिसरा ब्रह्मा निजेला । तों हा मृत्यलोक गोळा जाला । अवघा व्यापार खुंटला । प्राणीमात्रांचा ॥ १० ॥ तेव्हां प्राणीयांचे सूक्ष्मांश । वायोचक्रीं करिती वास । कित्येक काळ जातां ब्रह्मयास । जागृती घडे ॥ ११ पुन्हा मागुती सृष्टि रची । विसंचिले[2] जीव मागुतें संची । सीमा होतां आयुष्याची । ब्रह्मप्रळये मांडे ॥ १२ ॥ शत वरुषें मेघ जाती ।

---

१ नवखंडपृथ्वीमध्यें. २ विस्खलित झालेले.

तेणें प्राणी मृत्य पावती । असंभाव्य तर्कें[1] क्षिती । मर्यादेवेगळी ॥ १३ ॥ सूर्य तपे बाराकळी । तेणें पृथ्वीची होये होळी । अग्नी पावतां पाताळीं । शेष विष वमी ॥ १४ ॥ आकाशीं सूर्याच्या ज्वाळा । पाताळीं शेष विष वमि गरळा । दोहिंकडून जळतां भूगोळा । उरी कैची ॥ १५ ॥ सूर्यास खडतरता चढे । हलकालोळ चहुंकडे । कोंसळती मेरूचे कडे । धडधडायेमान ॥१६॥ अमरावती सत्यलोक । वैकुंठ कैलासादिक । याहि-वेगळे नाना लोक । भस्मोन जाती ॥१७॥ मेरु अवघाचि वसरे । तेथील महिमाच वोसरे । देवसमुदाय वावरे । वायोचक्रीं ॥१८॥ भस्म जालियां धरत्री । प्रजन्ये पडे शुंडाधारी । मही विरे जळांतरीं । निमिष्यमात्रें ॥ १९ ॥ पुढें नुस्तें उरेल जळ । तयास शोषील अनळ । पुढें येकव-टती ज्वाळ । मर्यादेवेगळे ॥ २० ॥ समुद्रींचा वडवानळ । शिवनेत्रींचा नेत्रानळ । सप्तकंचुकींचा[2] आवर्णानळ । सूर्य आणी विद्युल्लता ॥ २१ ॥ ऐसे ज्वाळ येकवटती । तेणें देव देह सोडीती । पूर्वरूपें मिळोन जाती । प्रभंजनीं[3] ॥ २२ ॥ तो वारा झडपी वैश्वानरा । वन्ही विझेल येकसरा । वायो धांवे सैरावैरा । परब्रह्मीं ॥ २३ ॥ धूम्र वितुळे आकाशीं । तैसें होईल समीरासी । बहुतांमध्यें थोडियासी । नाश बोलिला ॥ २४ ॥ वायो वितुळतांच जाण । सूक्ष्म भूतें आणी त्रिगुण । ईश्वरें सांडी अधि-ष्ठान । निर्विकल्पीं ॥ २५ ॥ तेथें जाणीव राहिली । आणी जगज्जोती निमाली । शुद्ध सारांश उरली । स्वरूपस्थिती ॥ २६ ॥[4] जितुकीं कांहीं नामाभिधानें । तये प्रकृतीचेनि गुणें । प्रकृति नस्तां बोलणें । कैसें बोलावें ॥ २७ ॥ प्रकृति असतां विवेक कीजे । त्यास विवेकप्र-ळय बोलिजे । पांचही प्रळय वोजें[5] । तुज निरोपिले ॥ २८ ॥ इति

---

१ तडके, फाटे. २ पंचतत्वें, अहंकार व महत्तत्व मिळून सप्तकंचुकयुक्त त्रैलोक्य. ३ वायूमध्यें. ४ पंचभूतें+त्रिगुण=प्रकृती, व ईश्वर=पुरुष. प्रकृती+पु-रुष=वायु+जाणीव=मूळमाया. ती मूळमाया निर्विकल्प स्वरूपीं लीन होते. द. १० $\frac{४}{१६}$ व द. १० $\frac{९}{८-११}$ पहा. ५ उत्तम रीतीनें.

श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पंचप्रळयेनिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

उत्पत्ती स्थिति संव्हार । याचा निरोपिला वेव्हार । परमात्मा निर्गुण निराकार । जैसा तैसा ॥ १ ॥ होतें वर्ततें आणी जातें । याचा समंध नाहीं तेथें । आद्य मध्य अवसान तें । संचलेंचि आहे ॥ २ ॥ परब्रह्म असतचि असे । मध्येंचि हा भ्रम भासे । भासे परंतु अवघा नासे । काळांतरीं ॥ ३ ॥ उत्पत्तीस्थितीसंव्हारत । मधेंही अखंड होत जात । पुढें सेवटीं कल्पांत । सकळांस आहे ॥ ४ ॥ यामध्यें ज्यास विवेक आहे । तो आधींच जाणताहे । सारासार विचारें पाहे । ह्मणोनियां ॥ ५ ॥ बहुत भ्रमिष्ट मिळाले । त्यांत उमजल्याचें काय चाले । सृष्टीमधें उमजले । ऐसे थोडे ॥ ६ ॥ त्या उमजल्यांचें लक्षण । कांहीं करूं निरूपण । भ्रमाहून विलक्षण । माहापुरुष ॥ ७ ॥ भ्रम हा नसेल जयासी । मनीं वोळखावें तयासी । ऐक आतां भ्रमासी । निरोपिजेल ॥ ८ ॥ येक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारलें । त्यावेगळें भासलें । तें भ्रमरूप ॥ ९ ॥ जयासी बोलिला कल्पांत । त्रिगुण आणी पंचभूत । हें अवघेंचि समस्त । भ्रमरूप ॥ १० ॥ मी तूं हा भ्रम । उपासनाही भ्रम । ईश्वरभाव हाही भ्रम निश्चयेंसी ॥ ११ ॥

भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं । भ्रमेणोपासका जनाः ।
भ्रमेणेश्वरभावत्वं । भ्रममूलमिदं जगत् ॥ १ ॥

याकारणें सृष्टि भासत । परंतु भ्रमचि हा समस्त । यामध्यें जे विचारवंत । तेचि धन्य ॥ १२ ॥ आतां भ्रमाचा विचारु । अत्यंतचि प्रांजळ करूं । दृष्टांतद्वारें विवरूं । श्रोतयांसी ॥ १३ ॥ भ्रमण करितां दुरी देसीं । दिशाभूलि आपणासी । कां वोळखी मोडे जीवलगांसी । या नांव भ्रम ॥ १४ ॥ कां उन्मत्त द्रव्य सेविलें । तेणें अनेक भासों लागले ।

नाना वेथा कां झडपिलें । भूतें तो भ्रम ॥ १५ ॥ दशावतारीं वाटती नारी । कां ते मांडली बाजीगरी ! उगाच संदेह अंतरीं । या नांव भ्रम ॥ १६ ॥ ठेविला ठाव तो विसरला । कां मार्गी जातां मार्ग चुकला । पट्टणामधें भांबावला । या नांव भ्रम ॥ १७ ॥ वस्तु आपणापासीं असतां । गेली ह्मणोनि होये दुश्चिता । आपलें आपण विसरतां । या नांव भ्रम ॥ १८ ॥ कांहीं पदार्थ विसरोन गेला । कां जें सिकला तें विसरला । स्वप्नदुःखें घाविरा जाला । या नांव भ्रम ॥ १९ ॥ दुश्चिन्हें अथवा अपशकुन । मिथ्या वार्तेनें भंगे मन । वचके पदार्थ देखोन । या नांव भ्रम ॥ २० ॥ वृक्ष काष्ट देखिलें । मनांत वाटे भूत आलें । कांहींच नस्तां हडबडिलें । या नांव भ्रम ॥ २१ ॥ काच ह्मणोन उदकांत पडे । कां सभा देखोन दर्पणीं पवाडे । द्वार चुकोन भलतेकडे । जाणें या नांव भ्रम ॥ २२ ॥ येक अस्तां येक वाटे । येक सांगतां येक निवटे । येक दिसतां येक उठे । या नांव भ्रम ॥२३॥ आतां जें जें देइजेतें । तें तें पुढें पाविजेतें । मेलें माणुस भोजना येतें । या नांव भ्रम ॥ २४ ॥ ये जन्मींचें पुढिले जन्मीं । कांहींयेक पावेन मी । प्रीती गुंतली मनुष्याचे नामीं । या नांव भ्रम ॥ २५ ॥ मेलें मनुष्य स्वप्नीं आलें । तेणें कांहीं मागितलें । मनीं अखंड वैसलें या नांव भ्रम ॥ २६ ॥ अवघें मिथ्या ह्मणौन बोले । आणी सामर्थ्यावरी मन चाले[2] । ज्ञाते वैभवें दपटले[3] । या नांव भ्रम ॥ २७ ॥ कर्मठपणें ज्ञान विटे । कां ज्ञातेपणें बळें भ्रष्टे । कोणीयेक सीमा फिटे[4] । या नांव भ्रम ॥२८॥ देहाभिमान कर्माभिमान । ज्यात्याभिमान कुळाभिमान । ज्ञानाभिमान मोक्षाभिमान । या नांव भ्रम ॥ २९ ॥ कैसा न्याय तो न कळे । केला अन्याय तो नाडळे । उगाच अभिमान खवळे । या नांव भ्रम ॥ ३० ॥ मागील कांहीं

---

१ निष्पन्न होतें. २ आणी वैभवाचा तर लोभ सुटतो. ३ ज्ञाता असून वैभवाला भुलला. ४ कर्मठपणाच्या योगानें ज्ञानाचा वीट येणें किंवा ज्ञातेपणाच्या घमेंडींत जाणूनबुजून भ्रष्टाचार करणें यांपैकीं कोणत्याही मर्यादेचें उल्लंघन करणें.

आठवेना । पुढील विचार सुचेना । अखंड आरूढ अनुमाना । या नांव भ्रम ॥ ३१ ॥ प्रचीतिविण औषध घेणें । प्रचित नस्तां पथ्य करणें। प्रचीतिविण ज्ञान सांगणें । या नांव भ्रम ॥ ३२ ॥ फळश्रुतीवीण प्रयोग । ज्ञानेंवीण नुस्ता योग । उगाच शरीरें भोगिजे भोग । या नांव भ्रम ॥ ३३ ॥ ब्रह्मा लिहितो अदृष्टीं¹ । आणी वाचून जाते सटी । ऐशा प्रकारीच्या गोष्टी । या नांव भ्रम ॥३४॥ उदंड भ्रम विस्तारला । अज्ञानजनीं पैसावला । अल्प संकेतें बोलिला । कळावयाकारणें ॥ ३५ ॥ भ्रमरूप विश्व स्वभावें । तेथें काय ह्मणोन सांगावें । निर्गुण ब्रह्मावेगळें अघवें । भ्रमरूप ॥ ३६ ॥ ज्ञात्यास नाहीं संसार । ऐसें बोलती अपार। गत ज्ञात्याचे चमत्कार। या नांव भ्रम ॥ ३७ ॥ येथें आशंका उठिली। ज्ञात्याची समाधी पूजिली । तेथें कांहीं प्रचित आली । किंवा नाहीं ॥ ३८ ॥ तैसेचि अवतारी संपले । त्यांचेंही सामर्थ्य उदंड चाले । तरी ते काये गुंतले । वासना धरूनी ॥ ३९ ॥ ऐसी आशंका उद्भवली । समर्थें पाहिजे निरसिली । इतुकेन हे समाप्त जाली । कथा भ्रमाची ॥ ४० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भ्रमनिरूपणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

अवतारादिक ज्ञानी संत । सारासारविचारें मुक्त । त्यांचें सामर्थ्य चालत । कोण्या प्रकारें ॥ १ ॥ हे श्रोतयांची आशंका । पाहातां प्रश्न केला निका । सावध होऊन ऐका । म्हणे वक्ता ॥ २ ॥ ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । मागें त्यांचें सामर्थ्य चाले । परंतु ते नाहीं आले । वासना धरूनी ॥ ३ ॥ लोकांस होतो चमत्कार । लोक मानिती साचार । परंतु याचा विचार । पाहिला पाहिजे ॥ ४ ॥ जीत असतां नेणों किती। जनामधें चमत्कार होती । ऐसीयाची सद्यप्रचिती । रोकडी पाहावी

1 नशिबी, कपाळावर,

॥ ५ ॥ तो तरी आपण नाहीं गेला । लोकीं प्रत्यक्ष देखिला । ऐसा हा चमत्कार जाला । यास काये म्हणावें ॥ ६ ॥ तरी हा लोकांचा भावार्थ । भाविकां देव येथार्थ । अन्नेत्रै[2] कल्पना वेर्थ । कुर्तकाची ॥ ७ ॥ आवडे तें स्वप्नीं देखिलें । तरी काये तेथून आलें । म्हणाल तेणें आठविलें । तरी द्रव्य कां दिसे[3] ॥ ८ ॥ एवं आपली कल्पना । स्वप्नीं येती पदार्थ नाना । परी ते पदार्थ चालतीना । अथवा आठऊं नाहीं ॥ ९ ॥ येथें तुटली आशंका । ज्ञात्यास जन्म कल्पूं नका । उमजेना तरी विवेका । बरें पाहा ॥ १० ॥ ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । त्यांचें सामर्थ्य उगेंच चाले । कां जे पुण्यमार्गें चालिले । म्हणोनियां ॥ ११ ॥ याकारणें पुण्यमार्गें चालावें । भजन देवाचें वाढवावें । न्यायें सांडून न जावें । अन्यायमार्गें ॥ १२ ॥ नाना पुरश्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फिरावीं । नाना सामर्थ्यें वाढवावीं । वैराग्यबळें ॥ १३ ॥ निश्चय बैसे वस्तूकडे । तरी ज्ञानमार्गेंही सामर्थ्य चढे । कोणीयेक येकांत मोडे ऐसें न करावें ॥ १४ ॥ येक गुरु येक देव । कोठेंतरी असावा भाव । भावार्थ नस्तां वाव । सर्व कांहीं ॥ १५ ॥ निर्गुणीं ज्ञान जालें । ह्मणोन सगुण अलक्ष केलें । तरी ते ज्ञाते नागवले । दोहिकडे ॥ १६ ॥ नाहीं भक्ति नाहीं ज्ञान । मधेंच पैसावला अभिमान । ह्मणोनियां जपध्यान । सांडूंच नये ॥ १७ ॥ सांडील सगुणभजनासी । तरी तो ज्ञाता परी अपेसी । ह्मणोनियां सगुणभजनासी । सांडूंच नये ॥ १८ ॥ निःकाम बुद्धीचिया भजना । त्रैलोकीं नाहीं तुळना । समर्थ्येंविण[4] घडेना । निःकाम भजन ॥ १९ ॥ कामनेनें फळ घडे । निःकाम भजनें भगवंत जोडे । फळभगवंता कोणीकडे । महदांतर[5] ॥ २० ॥ नाना फळें देवापासीं । आणी फळ अंतरी भगवं-

---

१ ही ओवी कोणाला अनुलक्षून असावी काय? २ अन्यत्र. ३ त्यानें आठवण केली असें ह्मणावें तर जेवढें चिंतन असतें तेवढेंच दिसतें असें नसून इतरही पदार्थ दिसतात. ४ सामर्थ्यावांचून, योग्यतेवांचून. ५ अंतरवितें.

तासी । याकारणें परमेश्वरासी । निःकाम भजावें ॥ २१ ॥ निःकामभजनाचें फळ आगळें । सामर्थ्य चढे मर्यादेवेगळें । तेथें बापुडीं फळें । कोणीकडे ॥ २२ ॥ भक्तें जें मनीं धरावें । तें देवें आपणचि करावें । तेथें वेगळें भावावें । नलगे कदा ॥ २३ ॥ दोनी सामर्थ्यें येक होतां । काळास नाटोपे सर्वथा । तेथें इतरांची कोण कथा । कीटकन्यायें ॥ २४ ॥ ह्मणोन निःकाम भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान । तयास तुळितां त्रिभुवन । उणें वाटे ॥ २५ ॥ येथें बुद्धीचा प्रकाश । आणीक न चढे विशेष । प्रताप कीर्ती आणी येश । निरंतर ॥ २६ ॥ निरूपणाचा विचार । आणी हरिकथेचा गजर । तेथें होती तत्पर । प्राणीमात्र ॥ २७ ॥ जेथें भ्रष्टाकार घडेना । तो परमार्थही दडेना । समाधान विघडेना । निश्चयाचें ॥२८॥ सारासारविचार करणें । न्यायअन्याय अखंड पाहाणें । बुद्धि भगवंताचें देणें । पालटेना ॥२९॥ भक्त भगवंतीं अनन्य । त्यासी बुद्धि देतो आपण । येदर्थी भगद्वचन । सावध ऐका ॥ ३० ॥

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥

ह्मणोन सगुण भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान । प्रत्ययाचें समाधान । दुर्लभ जगीं ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यासंवादे सगुणभजननिरूपणनाम् समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका प्रचितीचीं लक्षणें । प्रचित पाहेल ते शाहाणे । येर वेडे दैन्यवाणे । प्रचितीविण ॥१॥ नाना रत्नें नाना नाणीं । परीक्षून न घेतां हानी । प्रचित न येतां निरूपणीं । बैसोंच नये ॥२॥ तुरंग शस्त्र दमून पाहिलें । बरें पाहातां प्रचितीस आलें । तरी मग पाहिजे घेतलें । जाणते पुरुषीं ॥३॥ बीज उगवेलसें पाहावें । तरी मग द्रव्य घालून घ्यावें । प्रचित आलियां ऐकावें । निरूपण ॥ ४ ॥ देहीं आरोग्यता जाली । ऐसी जना प्रचित

आली । तरी मग आगलें घेतली । पाहिजे मात्रा ॥ ५ ॥ प्रचितीविण औषध घेणें । तरी मग घडचि विघडेंणें । अनुमानें जें कार्य करणें । तेंचि मूर्खपण ॥ ६ ॥ प्रचितीस नाहीं आलें । आणी सुवर्ण करविलें । तरी मग जाणावें ठकिलें । देखत देखतां ॥ ७ ॥ शोधून पाहिल्याविण । कांहीं तरी येक कारण । होणार नाहीं निर्वाण । प्राणास घडे ॥ ८ ॥ ह्मणोनी अनुमानाचें कार्ये । भल्यानीं कदापि करूं नये । उपाय पाहातां अपाये । नेमस्त घडे ॥ ९ ॥ पाण्यांतील ह्मैसीची सौटी । करणें हे बुद्धिच खोटी । शोधिल्याविण हिंपुटी । होणें घडे ॥ १० ॥ विश्वासें घर घेतलें । ऐसें किती नाहीं ऐकिलें । मैंदें मैंदावें केलें । परी ते शोधिलें पाहिजे ॥ ११ ॥ शोधिल्याविण अन्नवस्त्र घेणें । तेणें प्राणास मुकणें । लटिक्याचा विश्वास धरणें । हेंचि मूर्खपण ॥ १२ ॥ संगती चोराची धरितां । घात होईल तत्वतां । ठकु सिंतरु शोधितां । ठाइं पँडे ॥ १३ ॥ गैरसाळ तामेंगिरी । कोणी नवी मुद्रा करी । नाना कपट परोपरी । शोधून पाहावें ॥ १४ ॥ दिवाळखोरांचा मांडे । पाहातां वैभव दिसे उदंड । परी तें अवघें थोतांड । भंडे पुढें ॥ १५ ॥ तैसें प्रचितीवीण ज्ञान । तेथें नाहीं समाधान । करून बहुतांचा अनुमान । अन्हीत जालें ॥ १६ ॥ मंत्र यंत्र उपदेसिले । नेणते प्राणी ते गोविले । जैसें झाकून मारिलें । दुःखणाईत ॥ १७ ॥ वैद्य पाहिला परी कच्चा । तरी प्राण गेला पोराचा । येथें उपाय दुसऱ्याचा । काये चाले ॥ १८ ॥ दुःखें अंतरीं झिजे । आणी वैद्य पुसतां लाजे ।

---

१ विघडविणें. २ शोधून पाहिल्यावांचून कोणतेंही कार्य करणें वाजवी होणार नाहीं, जर केलें तर तेणेंकरून प्राणान्तिक अवस्था होतें. ३ बदला, संगत, संग्रह, खरेदी. ४ कशी? ५ कपटी मनुष्यानें. ६ कपट. ७ लबाड कोण, फसविणारा कोण याचा शोध केला ह्मणजे समजतें. ८ खोटा, गैरशिस्त वर्तनाचा. ९ रागीट, तामसी. १० कोणी नवीन चमत्कारिक वेष धारण करून लोकांना फसवितात. ११ पसारा. १२ फजिती.

तरीच मग त्यासी साजे । आत्महत्यारेपण ॥ १९ ॥ जाणत्यावरी गर्व केला । तरी नेणत्यांकरितां बुडाला । येथें कोणाचा घात जाला । बरें पाहा ॥ २० ॥ पापाची खंडणा जाली । जन्मयातना चुकली । ऐसी स्वयें प्रचित आली। ह्मणिजे बरें ॥२१॥ परमेश्वरास वोळखिलें । आपण कोणसें कळलें । आत्मनिवेदन जालें । ह्मणिजे बरें ॥२२॥ ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारिलें । मुख्य कर्त्यास वोळखिलें । ह्मणिजे बरें ॥२३॥ येथें अनुमान रांहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां गेला । प्राणी संशई बुडाला । प्रचितीविण ॥ २४ ॥ हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोलेल तो अत्धम । लटिकें मानील तो अधमोत्धम । येथार्थ जाणावा ॥ २५ ॥ येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां नकळे परमात्मा । असत्य नाहीं सर्वोत्तमा । तूं जाणसी ॥ २६ ॥ माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार । मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लागे ॥ २७ ॥ ह्मणोनि सत्यचि बोलिलें । कर्त्यास पाहिजे वोळखिलें । मायोद्भवाचें शोधिलें । पाहिजे मूळ ॥ २८ ॥ तेंचि पुढें निरूपण । बोलिलेंचि बोलिलें प्रमाण । श्रोतीं सावध अंतःकर्ण । घातलेंचि घालावें ॥ २९ ॥ सूक्ष्म निरूपण लागलें । तेथें बोलिलेंचि मागुतें बोलिलें । श्रोत्यांस पाहिजे उमजलें । ह्मणौनियां ॥ ३० ॥ प्रचित पाहातां निकट । उडोन जाती परिपाठ । ह्मणोन हे खटपट । करणें लागे ॥ ३१ ॥ परिपाठेंचि जरी बोलिलें । तरी प्रचितसमाधान बुडालें । प्रचितसमाधान राखिलें । तरी परिपाठ उडे ॥ ३२ ॥ ऐसी सांकडी दोहींकडे । ह्मणोनि बोलिलेंचि बोलणें घडे । दोनी राखोनियां कोडें । उकलून दाऊं ॥ ३३ ॥ परिपाठ आणी प्रचित प्रमाण । दोनी राखोन निरूपण । श्रोते परम विचक्षण विवरोत पुढें ॥ ३४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रचितनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

---

१ स्वतः अज्ञानी राहिल्यामुळें. २ या वरील गोष्टीसंबंधानें जर संशय उरला तर. ३ लोकांचा दंडक, जनरूढि.

॥ श्रीराम ॥

आकाशीं वायो जाला निर्माण । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया जाण । त्या वायोमधें त्रिगुण । आणी पचंभूतें ॥ १ ॥ वटबीजीं असे बाड । फोडून पाहातां न दिसे झाड । नाना वृक्षाचें जुंबाडें । बीजापासून होती ॥ २ ॥ तैसी बीजरूप मूळमाया । विस्तार जाला तेथूनियां । तिचें स्वरूप शोधूनियां । बरें पाहावें ॥ ३ ॥ तेथें दोनी भेद दिसती । विवकें पाहावी प्रचिति । निश्चळीं जे चंचळ स्थिती । तोचि वायो ॥ ४ ॥ तयामधें जाणीवकळा । जगज्जोतीचा जिव्हाळा । वायो जाणीव मिळोन मेळा । मूळमाया बोलिजे ॥ ५ ॥ सरितों ह्मणतां बायको भासे । तेथें पाहातां पाणीच असे । विवेकी हो समजा तैसें । मूळमायेसी ॥ ६ ॥ वायो जाणीव जगज्जोती । तयास मूळमाया ह्मणती । पुरुष आणी प्रकृती । याचेंच नाव ॥ ७ ॥ वायोस ह्मणती प्रकृति । आणि पुरुष म्हणती जगज्जोती । पुरुष प्रकृती शिवशक्ती । याचेंच नांव ॥ ८ ॥ वायोमधें जाणीव विशेष । तोचि प्रकृतीमधें पुरुष । ये गोष्टी-चा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ९ ॥ वायो शक्ति जाणीव ईश्वरें । अर्धनारी नटेश्वर । लोक म्हणती निरंतर । येणेंप्रकारें ॥ १० ॥ वायो-मध्यें जाणीव गुण । तेंचि ईश्वराचें लक्षण । तयापासून त्रिगुण । पुढें जाले ॥ ११ ॥ तया गुणामधें सत्वगुण । निखळ जाणीव लक्षण । त्याचा देहधारी आपण । विष्णु जाला ॥ १२ ॥ त्याच्या अंशें जग चाले । ऐसें भगवद्गीता बोले । गुंतलें तेंचि उगवलें । विचार पाहातां ॥ १३ ॥ येक जाणीव वाटली । प्राणीमात्रांस विभागली । जाणजाणों वांचविली । सर्वत्र काया ॥ १४ ॥ तयेचें नांव जगज्जोती । प्राणीमात्र तिचेन जीती । याची रोकडी प्रचिती । प्रत्यक्ष पाहावी ॥ १५ ॥

---

१ समूह. २ झरा. ३ वायु आणि जाणीव मिळून मूळमाया होते. ४ नदी. ५ जाणीव तीच जगज्जोती. ६ वायु ही शक्ति व जाणीव हा ईश्वर, यालाच अर्धनारीनटेश्वर ह्मणतात. ७ जगतात, वांचतात.

पक्षी श्वापद किडा मुंगी । कोणीयेक प्राणी जगीं । जाणीव खेळे त्याचा आंगीं । निरंतर ॥ १६ ॥ जाणोन काया पळविती । तेणें गुणें वांचती । दडती आणि लपती । जाणजाणों ॥ १७ ॥ आवघ्या जगास वांचविती । ह्मणोन नामें जगज्जोती । ते गेलीयां प्राणी मरती । जेथील तेथें ॥ १८ ॥ मुळींचे जाणींवेचा विकार । पुढें जाला विस्तार । जैसे उदकाचे तुषार । अनंत रेणु ॥१९॥ तैसे देव देवता देवतें भूतें । मिथ्या ह्मणों नये त्यांतें । आपलाल्या सामर्थ्यें ते । सृष्टीमधें फिरती ॥२०॥ सदा विचरती वायोस्वरूपें । स्वईछा पालटिती रूपें । अज्ञान प्राणी भ्रमे संकल्पें । त्यास बाधिती ॥ २१ ॥ ज्ञात्यास संकल्पचि असेना । ह्मणोन त्यांचेन बाधवेना । याकारणें आत्मज्ञाना । अभ्यासावें ॥ २२ ॥ अभ्यासिलीयां आत्मज्ञान । सर्व कर्मास होये खंडण । हे रोकडी प्रचित प्रमाण । संदेह नाहीं ॥ २३ ॥ ज्ञानेविण कर्म विघडे । हें तों कदापी न घडे । सद्गुरुवीण ज्ञान जोडे । हेंहि अघटीत ॥ २४ ॥ ह्मणोन सद्गुरु करावा । सत्संग शोधून धरावा । तत्वविचार विवरावा । अंतर्यामीं ॥ २५ ॥ तत्वें तत्व निरसोन जातां । आपला आपणचि तत्वता । अनन्यभावें सार्थकता । सहजचि जाली ॥ २६ ॥ विचार न करितां जें जें केलें । तें तें वाउगें वेर्थ गेलें । ह्मणोन विचारीं प्रवर्तलें । पाहिजे आधीं ॥ २७ ॥ विचार पाहेल तो पुरुषु । विचार न पाहे तो पशु । एसीं वचनें सर्वेशु । ठाइं ठाइं बोलिला ॥ २८ ॥ सिद्धांत साधायाकारणें । पूर्वपक्ष लागे उडवणें । परंतु साधकां निरूपणें । साक्षात्कार ॥ २९ ॥ श्रवण मनन निजध्यास । प्रचितीनें बाणती विश्वास । रोकडा साक्षात्कार सायास । करणेंचि नलगे ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पुरुषप्रकृतीनाम समास नवम ॥ ९ ॥

---

१ मूळमायेंतील. २ स्वेच्छेनें. ३ नाहींसें होतें, खंडण होतें. ४ साधकाला निरूपणाच्या योगानें साक्षात्कार होतो.

॥ श्रीराम ॥

गगनासारिखें ब्रह्म पोकळ । उदंड उंच अंतराळें[1] । निर्गुण निर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥ १ ॥ त्यास परमात्मा ह्मणती । आणीक नामें नेणों किती । परी ते जाणिजे आदिअंतीं । जैसें तैसें ॥ २ ॥ विस्तीर्ण पसरला पैस । भोवता दाटला अवकाश । भासचि नाहीं निराभास । जैसें तैसें ॥ ३ ॥ चहुंकडे पाताळतळीं । अंतचि नाहीं अंतराळीं । कल्पांतकाळीं सर्वकाळीं । संचलेंचि असे ॥ ४ ॥ ऐसें कांहींयेक अचंचळ । ते अचंचळीं भासे चंचळ । त्यास नामेंहि पुष्कळ । त्रिविधा प्रकारें ॥ ५ ॥ न दिसतां नांव ठेवणें । न देखतां खूण सांगणें । असो हें जाणायाकारणें । नामाभिधानें ॥ ६ ॥ मूळमाया मूळप्रकृति । मूळपुरुष ऐसें ह्मणती । शिवशक्ति नामें किती । नाना प्रकारें ॥ ७ ॥ परी जें नाम ठेविलें जया । आधीं वोळखावें तया । प्रचितीवीण कासया । वलगना करावी ॥ ८ ॥ रूपाची न धरितां सोये । नामासरिसें भरंगळों नये । प्रत्ययाविण गळंगा[2] होये । अनुमानज्ञानें ॥ ९ ॥ निश्चळ गगनीं चंचळ वारा । वाजों लागला भरारां । परी त्या गगना आणि समीरा । भेद आहे ॥ १० ॥ तैसें निश्चळ परब्रह्म । चंचळ माया भासला भ्रम । त्या भ्रमाचा संभ्रम । करून दाऊं ॥ ११ ॥ जैसा गगनीं चालिला पवन । तैसें निश्चळीं जालें चळण । इछा स्फूर्तिलक्षण[3] । स्फूर्णरूप ॥ १२ ॥ अहंपणें जाणीव जाली । तेचि मूळप्रकृति बोलिली । माहाकारणकाया[4] रचिली । ब्रह्मांडींची ॥ १३ ॥ मोहामाया मूळप्रकृती । कारण ते अव्याकृती । सूक्ष्म हिरण्यगर्भ ह्मणती । विराट ते स्थूळें[5] ।

---

१ पोकळ. २ एकंकार, घोटाळा. ३ स्फूर्तिलक्षणरूप जी इच्छा. "मी एक आहे तो बहुविध व्हावें" ही ब्रह्माच्या ठिकाणीं स्फुरण पावलेली इच्छा. ४ महाकारण. ५ स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण हे जसे पिंडांतील चार देह तसेच विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, मूळप्रकृती हे ब्रह्मांडांतील अनुक्रमें चार देह होत.

॥ १४ ॥ ऐसें पंचीकर्ण शास्त्रप्रमेये[1] । ईश्वरतनुचतुष्टये[2] । ह्मणोन हें बोलणें होये । जाणीव मूळमाया[3] ॥ १५ ॥ परमात्मा परमेश्वरु । परेश ज्ञानघन ईश्वरु । जगदीश जगदात्मा जगदेश्वरु । पुरुष नामें ॥ १६ ॥ सत्तारूप ज्ञानस्वरूप । प्रकाशरूप जोतिरूप । कारणरूप चिद्रूप । शुद्ध सूक्ष्म अलिप्त ॥ १७ ॥ आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा । द्रष्टा साक्षी सर्वात्मा । क्षेत्रज्ञ शिवात्मा जिवात्मा । देही कूटस्त बोलिजे ॥ १८ ॥ इंद्रात्मा ब्रह्मात्मा हरिहरात्मा । येमात्मा धर्मात्मा नैरुत्यात्मा । वरुणवायोकुबेरात्मा । ऋषीदेवमुनिधर्ता ॥ १९ ॥ गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर । सर्व लोकांचें अंतर । तो सर्वात्मा बोलिजे ॥ २० ॥ चंद्र सूर्य तारामंडळें । भूमंडळें मेघमंडळें । येकविस स्वर्गें सप्त पाताळें । अंतरात्माच वर्तवी ॥ २१ ॥ गुप्त वल्ली पाल्हाळली । तिचीं पुरुषनामें घेतलीं । आतां स्त्रीनामें ऐकिलीं । पाहिजेत श्रोतीं ॥ २२ ॥ मूळमाया जगदेश्वरी । परमविद्या परमेश्वरी । विश्ववंद्या विश्वेश्वरी । त्रैलोक्यजननी। ॥ २३ ॥ अंतर्हेतु अंतर्कळा । मौन्यगर्भ जाणीवकळा । चपळ जगज्जोतिं जीवनकळा । परा पश्यंती मध्यमा ॥ २४ ॥ युक्ति बुद्धि मति धारणा । सावधानता नाना चाळणा । भूत भविष्य वर्तमाना । उकलून दावी ॥ २५ जागृति स्वप्न सुषुप्ती जाणे । तुर्या ताटस्ता अवस्ता जाणे । सुखदुःख सकळ जाणे । मानापमान ॥ २६ ॥ ते परम कठीण कृपाळु । ते परम कोमळ स्नेहाळु । ते परम क्रोधी लोभाळु । मर्यादेवेगळी ॥ २७ ॥ शांती क्षमा विरक्ती भक्ती । अध्यात्मविद्या सायोज्यमुक्ति । विचारणा सहजस्थिति । जयेचेनी ॥ २८ ॥ पूर्वी पुरुषनामें बोलिलीं । उपरी स्त्रीनामें निरोपिलीं । आतां नपुंशकनामें ऐकिलीं । पाहिजे चंच-

---

१ अशा प्रकारचें पंचीकरण हें शास्त्रसंमत आहे. २ विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत व मूळमाया यांना ईश्वरतनुचतुष्टय ह्मणतात. ३ वर १३ व्या ओवींत जाणीव तीच मूळमाया असें ह्मटलें आहे तें याच कारणामुळें. पिंडांतील जी जाणीव किंवा महाकारणकाया तीच ब्रह्मांडांतील मूळमाया.

ळाचीं ॥ २९ ॥ जाणणें अंतःकर्ण चित्त । श्रवण मनन चैतन्य जीवित । येतें जातें सुचीत । होऊन पाहा ॥ ३० ॥ मीपण तूंपण जाणपण । ज्ञातेपण सर्वज्ञपण । जीवपण शिवपण ईश्वरपण । अलिप्तपण बोलिजे ॥ ३१ ॥ ऐसीं नामें उदंड असती । परी ते येकाचि जगज्जोती । विचारवंत ते जाणती । सर्वांतरात्मा ॥ ३२ ॥ आत्मा जगज्जोती सर्वज्ञपण । तीनी मिळोन येकाचि जाण । अंतःकर्णचि प्रमाण । ज्ञप्तीमात्र ॥ ३३ ॥ ढीग जाले पदार्थाचे । पुरुष स्त्री नपुशक नामाचे । परंतु सृष्टीरचनेचे । किती ह्मणोनी सांगावे ॥ ३४ ॥ सकळ चाळिता येक । अंतरात्मा वर्तवी अनेक । मुंगीपासून ब्रह्मादिक । तेणेंचि चालती ॥ ३५ ॥ तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रस्तुत ओळखावा आमोंसा । नाना प्रकारींचा तमासा । येथेंचि आहे ॥ ३६ ॥ तो कळतो परी दिसेना । प्रचित येते परी भासेना । शरीरीं असे परी वसेना । येके ठाईं ॥ ३७ ॥ तीक्ष्णपणें गगनीं भरे । सरोवर देखतांच पसरे । पदार्थ लक्षून उरे । चहुंकडे ॥ ३८ ॥ जैसा पदार्थ दृष्टीस पडतो । तो त्यासारिखाच होतो । वायोहून विशेष तो । चंचळविषईं ॥ ३९ ॥ कित्येक दृष्टीनें देखे । कित्येक रसनेनें चाखे । कितीयेक तें वोळखे । मनेंकरूनि ॥ ४० ॥ श्रोत्रीं बैसोन शब्द ऐकतो । घ्राणेंद्रियें वास घेतो । त्वचेइंद्रियें जाणतो । सीतोष्णादिक ॥ ४१ ॥ ऐश्या जाणे अंतर्कळा । सकळांमधें परी निराळा । पाहातां त्याची अगाध लीळा । तोचि जाणे ॥ ४२ ॥ तो पुरुष ना सुंदरी । बाळ तारुण्य ना कुमारी । नपुशकाचा देहेंधारी । परी नपुशक नव्हे ॥ ४३ ॥ तो चालवी सकळ देहासी । करून अकर्ता ह्मणती त्यासी । तो क्षेत्रज्ञ क्षेत्रवासी । देही कूटस्त बोलिजे ॥ ४४ ॥

---

१ आणखी ह्या सृष्टींतील नांवें किती तरी सांगतां येतील. २ अंमळसा. ३ एकदम. ४ नपुंसक शरीराचा धारण करणारा जरी आत्मा आहे तरी तो नपुंसकही नव्हे.

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते।

दोनी पुरुष लोकीं असती। क्षराक्षर बोलिजेती। सर्व भूतें क्षर ह्मणती। अक्षर कूटस्त बोलिजे ॥ ४५ ॥ उत्तम पुरुष तो आणीक। निःप्रपंच निःकळंक। निरंजन परमात्मा येक। निर्विकारी ॥ ४६ ॥ च्यारी देह निरसावे। साधकें देहातीत व्हावें। देहातीत होतां जाणावें। अनन्य भक्त ॥ ४७ ॥ देहमात्र निरसुनी गेला। तेथें अंतरात्मा[1] कैसा उरला। निर्विकारीं विकारला। ठाव नाहीं ॥ ४८ ॥ निश्चळ परब्रह्म येक। चंचळ जाणावें माईक। ऐसा प्रत्यय निश्चयात्मक। विवेकें पाहावा ॥ ४९ ॥ येथें बहुत नलगे खळखळ। येक चंचळ येक निश्चळ। शाश्वत कोणतें केवळ। ज्ञानें वोळखावें ॥ ५० ॥ असार त्यागून घेईजे सार। ह्मणोन सारासार विचार। नित्यानित्य निरंतर। पाहाती ज्ञानी ॥ ५१ ॥ जेथें ज्ञानचि होतें विज्ञान। जेथें मनचि होतें उन्मन। तेथें कैचें चंचळपण। आत्मयांसी ॥ ५२ ॥ सांगणोवांगणीचें काम नव्हे। आपुल्या अनुभवें जाणावें। प्रत्ययाविण सिणावें। तेंचि पाप ॥ ५३ ॥ सत्यायेवढें सुकृत नाहीं। असत्यायेवढें पाप नाहीं। प्रचितीविण कोठेंचि नाहीं। समाधान ॥ ५४ ॥ सत्य ह्मणिजे स्वरूप जाण। असत्य माया हें प्रमाण। येथें निरोपिलें पापपुण्य। रूपेंसहित ॥ ५५ ॥ दृश्य पाप वोसरलें। पुण्य परब्रह्म उरलें[2]। अनन्य होतांच जालें। नामातीत ॥ ५६ ॥ आपण वस्तु स्वतसिद्ध। तेथें नाहीं देहसमंध।

---

१ "अंतरात्मा" हा शब्दप्रयोग देहाच्या अपेक्षेनें झाला आहे, तेव्हां देहच निरसून गेल्यावर अंतरात्मा कोठें उरतो? निर्विकार जें ब्रह्मस्वरूप त्याच्या ठिकाणीं विकार नाहीं. अंतरात्मा हा प्रयोग देहाच्या उपाधीयोगें आहे ती उपाधी ब्रह्माच्या ठिकाणीं नाहीं. ही ओवी मूळ प्रतींत मागाहून लिहिलेली आहे, तो कदाचित् श्रीसमर्थांचा शोध असेल. २ दृश्य हेंच पाप तें नाहींसें होऊन पुण्य जें परब्रह्म तें उरलें.

पापरासी होती दग्ध । येणेंप्रकारें ॥ ५७ ॥ येरवीं ब्रह्मज्ञानेंवीण । जें जें साधन तो तो सीण । नाना दोषांचें क्षाळण । होईल कैसें । ॥ ५८ ॥ पापाचें[1] वेळलें शरीर । पापचि घडे तदनंतर । अंतरीं रोग वरिवरी उपचार । काय करी ॥ ५९ ॥ नाना क्षेत्रीं हें मुंडिलें । नाना तीर्थीं हें दंडिलें । नाना निग्रहीं खंडिलें । ठाईं ठाईं ॥ ६० ॥ नाना मृत्तिकेनें घांसिलें । अथवा तप्तमुद्रेनें लांसिलें[2] । जरी हें वरिवरी तासिलें । तरी शुद्ध नव्हे ॥ ६१ ॥ सेणाचे गोळे गिळिले । गोमुत्राचे मोघे[3] घेतले । माळा रुद्राक्ष घातले । काष्टमणी ॥ ६२ ॥ वेश वरीवरी केला । परी अंतरीं दोष भरला । त्या दोषाच्या दहनाला । आत्मज्ञान पाहिजे । ॥ ६३ ॥ नाना व्रतें नाना दानें । नाना योग तीर्थाटणें । सर्वांहून कोटिगुणें । महिमा आत्मज्ञानाचा ॥ ६४ ॥ आत्मज्ञान पाहे सदा । त्याच्या पुण्यासी नाहीं मर्यादा । दुष्ट पातकाची बाधा । निरसोन गेली । ॥ ६५ ॥ वेदशास्त्रीं सत्यस्वरूप । तेंचि ज्ञानियाचें रूप । पुण्य जालें अमूप । सुकृतें सीमा सांडिली ॥ ६६ ॥ या प्रचितीच्या गोष्टी । प्रचित पाहावी आत्मदृष्टीं । प्रचितीवेगळे कष्टी । होऊंच नये ॥ ६७ ॥ आगा ये प्रचितीचे लोक हो । प्रचित नस्तां अवघा शोक हो । रघुनाथ-कृपेनें राहो । प्रत्यय निश्चयाचा ॥ ६८ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्य-संवादे चळाचळनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

---

१ हें शरीर पापापासून बनलेलें आहे व पुढेंही मायेला सत्य मानल्याकारणानें पापच घडत आहे. २ डाग दिले. ३ मोघा=गाडगें.

॥ भीमदशक एकादश ॥ ११ ॥

॥ श्रीराम ॥

आकाशापासून वायो होतो । हा तों प्रत्यये येतो । वायोपासून अग्नी जो तो । सावध ऐका ॥ १ ॥ वायोची कठिण घिसणी । तेथें निर्माण जाला वन्ही । मंद वायो सीतळ पाणी । तेथूनि जालें ॥ २ ॥ आपापासून जाली पृथ्वी । ते नाना बीजरूप जाणावी । बीजापासून उत्पत्ति व्हावी । हा स्वभावचि आहे ॥ ३ ॥ मुळीं सृष्टि कल्पनेची । कल्पना आहे मुळींची । जयेपासून देवत्रयाची । काया जाली ॥ ४ ॥ निश्चळामधें चंचळ । तेचि कल्पना केवळ । अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । कल्पनारूप ॥ ५ ॥ कल्पना तेचि अष्टधा प्रकृति । अष्टधा तेचि कल्पनामूर्ती । मुळाग्रापासून उत्पत्ति । अष्टधा जाणावी ॥ ६ ॥ पांच भूतें तीन गुण । आठ जालीं दोनी मिळोन । म्हणौनी अष्टधा प्रकृति जाण । बोलिजेते ॥ ७ ॥ मुळीं कल्पनारूप जाली । पुढें तेचि फांपावली । केवळ जडत्वास आली । सृष्टिरूपें ॥ ८ ॥ मुळीं जाली ते मूळमाया । त्रिगुण जाले ते गुणमाया । जडत्व पावली ते अविद्या माया । सृष्टिरूपें ॥ ९ ॥ पुढें च्यारी खाणी जाल्या । च्यारी वाणी विस्तारल्या । नाना योनी प्रगटल्या । नाना वेक्ती ॥ १० ॥ ऐसी जाली उभारणी । आतां

---

१ मारुती हा अकरावा रुद्र, ह्मणून या अकराव्या दशकाला भीम (मारुती) नांव दिलेलें दिसतें. २ द. १२ $\frac{६}{१२—१४}$ पहा. वायूच्या उष्ण व शीतल अशा दोन झुळुका असून उष्ण झुळुकेपासून रवि, वन्ही, विद्युल्लता इत्यादि निर्माण झाले व शीतल झुळुकेपासून चंद्र, तारा इत्यादि निर्माण झाल. या ठिकाणीं मंद (शीतल) वायूपासून शीतल (तेज) उत्पन्न झालें, त्या शीतल तेजापासून पाणी उत्पन्न झालें असा अर्थ. 'सीतळ' हें तेज़ या अध्याहृत नामाचें विशेषण आहे. ३ मूळमायेच्या ठिकाणीं. ४ ज्या मूळमायेपासून सत्वरजतमात्मक [देवत्रय] गुणमाया निर्माण झाली.

ऐका संव्हारणी । मागील दशकीं विशद करूनि । बोलिलें असे ॥ ११ ॥ परंतु आतां संकळित । बोलिजेल संव्हारसंकेत । श्रोते वक्ते येथें चित्त । देऊन ऐका ॥ १२ ॥ शत वरुषें अनावृष्टि । तेथें आटेल जीवसृष्टि । ऐश्या कल्पांताच्या गोष्टी । शास्त्रीं निरोपिल्या ॥ १३ ॥ बाराकळीं तपे सूर्य । तेणें पृथ्वीची रक्षा होये । मग ते रक्षा विरोन जाये । जळांतरीं ॥ १४ ॥ तें जळ शोषी वैश्वानरु । वन्ही झडपी समीरु । समीर वितुळे निराकारु । जैसें तैसें ॥ १५ ॥ ऐसी सृष्टिसंव्हारणी जाली । मागां विस्तारें बोलिली । मायानिरासें उरली । स्वरूपस्थिति ॥ १६ ॥ तेथें जीवशिव पिंडब्रह्मांड । आटोन गेलें थोतांड । मायेअविद्येचें बंड । वितळोन गेलें ॥ १७ ॥ विवेकेंचि बोलिला क्षये । म्हणौनि विवेकप्रळये । विवेकी जाणती काये । मूर्खास कळे ॥ १८ ॥ सृष्टि शोधितां सकळ । येक चंचळ येक निश्चळ । चंचळास कर्ता चंचळ । चंचळरूपी ॥ १९ ॥ जो सकळ शरीरीं वर्ते । सकळ कर्तुत्वास प्रवर्ते । करून अकर्ता हा वर्ते । शब्द जया ॥ २० ॥ राव रंक ब्रह्मादिक । सकळांमधें वर्ते येक । नाना शरीरें चाळक । इंद्रियेंद्वारें ॥ २१ ॥ त्यास परमात्मा बोलती । सकळ कर्ता ऐसें जाणती । परी तो नासेल प्रचिती । विवेकें पाहावी ॥२२॥ जो स्वानामधें गुरुगुरितो । जो सूकरांमधें कुरुकुरितो । गाढवीं भरोन भुंकतो । आटाहास्यें ॥ २३ ॥ लोक नाना देह देखती । विवेकी देहांत[1] पाहाती । पंडित समदर्शनें घेती । येणें-प्रकारें ॥ २४ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः [2]समदर्शिनः ॥ १ ॥

देह पाहातां वेगळाले । परंतु अंतर येकचि जालें । प्राणीमात्रें देखिलें ।

१ देहांतर, अंतःस्थिति. २ विद्याविनयसंपन्न ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रें, चांडाळ या सर्वांच्या विषयीं पंडितांची समदृष्टि असते.

येकांतरें ॥ २५ ॥ अनेक प्राणी निर्माण होती । परी येकचि कळा वर्तती । तये नांव जगज्जोती । जाणती कळा ॥ २६ ॥ श्रोत्रीं नाना शब्द जाणे । त्वचेमधें सीतोष्ण जाणे । चक्षुमधें पाहों जाणे । नाना पदार्थ ॥ २७ ॥ रसनेमधें रस जाणे । घ्राणामधें वास तो जाणे । कर्मइंद्रियामधें जाणे । नाना विषयेस्वाद ॥ २८ ॥ सूक्ष्म रूपें स्थूळ रक्षी । नाना सुखदुःखें परीक्षी । त्यास ह्मणती अंतरसाक्षी । अंतरात्मा ॥ २९ ॥ आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा । चैतन्य सर्वात्मा सूक्ष्मात्मा । जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । द्रष्टा साक्षी सत्तारूप ॥ ३० ॥ विकारामधील विकारी[1] । अडंख नाना विकार करी । तयास वस्तु ह्मणती भिकारी । परम हीन ॥ ३१ ॥ सर्व येकचि दिसती । अवघा येकंकार करिती । ते अवघी माईक स्थिती । चंचळामधें ॥ ३२ ॥ चंचळ माया ते माईक । निश्चळ परब्रह्म येक । नित्यानित्यविवेक । याकारणें ॥ ३३ ॥ जाणतो जीव तो प्राण । नेणे जीव तो अज्ञान । जन्मतो जीव तो जाण । वासनात्मक ॥ ३४ ॥ ऐक्य जीवें[2] तो ब्रह्मांश । जेथें पिंडब्रह्मांडनिरास । येथें सांगितले विशेष । चत्वार जीव ॥३५॥ असो हें आवघें चंचळ । चंचळ जाईल सकळ । निश्चळ तें निश्चळ । आदिअंतीं ॥ ३६ ॥ आद्य मध्य अवसान । जे वस्तु समसमान । निर्विकारी निर्गुण निरंजन । निःसंग निःप्रपंच ॥ ३७ ॥ उपाधीनिरासें तत्वता । जीवशिवास ऐक्यता । विवंचून पाहों जातां । उपाधी कैंची ॥ ३८ ॥ असो जाणणें तितुकें ज्ञान । परंतु होतें विज्ञान । मनें वोळखावें उन्मन । कोण्याप्रकारें ॥ ३९ ॥ वृत्तीस न कळे निवृत्ति । गुणास कैंची निर्गुणप्राप्ती । गुणातीत साधक संतीं । विवेकें केलें ॥ ४० ॥ श्रवणापरीस मनन सार । मननें कळे सारासार । निजध्यासें साक्षात्कार । निसंग वस्तु ॥ ४१ ॥ निर्गुणीं जे अनन्यता । तेचि

---

१ विकारात्मक शरीरांतील विकार करणारा. २ ब्राह्मांशीं ऐक्य पावलेला जीव.

मुक्ति सायोज्यता । लक्ष्यांश वाच्यांश आतां । पुरे जाला ॥ ४२ ॥ अलक्षीं राहिलें लक्ष । सिद्धांतीं कैंचा पूर्वपक्ष । अप्रत्यक्षास कैंचें प्रत्यक्ष । असोन नाहीं ॥ ४३ ॥ असोन माईक उपाधी । तेचि सहजसमाधी । श्रवणें वळावी बुद्धी । निश्चयाची ॥ ४४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धांतनिरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

येक निश्चळ येक चंचळ । चंचळीं गुंतलें सकळ । निश्चळ तें निश्चळ । जैसें तैसें ॥ १ ॥ पाहे निश्चळाचा विवेक । ऐसा लक्षांमधें येक । निश्चळाऐसा निश्चयात्मक । निश्चळचि तो ॥ २ ॥ या निश्चळाच्या गोष्टी सांगती । पुन्हा चंचळाकडे धांवती । चंचळचक्रीं निघोन जाती । ऐसे थोडे ॥ ३ ॥ चंचळीं चंचळ जन्मलें । चंचळाचिमधें वाढलें । अवघें चंचळचि विंवलें । जन्मवरी ॥ ४ ॥ पृथ्वी अवघी चंचळाकडे । करणें तितुकें चंचळीं घडे । चंचळ सांडून निश्चळीं पवाडे । ऐसा कैंचा ॥ ५ ॥ चंचळ कांहीं निश्चळेना । निश्चळ कदापी चळेना । नित्यानित्यविवेकें जना । उमजे कांहीं ॥ ६ ॥ कांहीं उमजलें तरी नुमजे । कांहीं समजलें तरी न समजे । कांहीं बुझे तरी निर्बुजे । किंचित् मात्र ॥ ७ ॥ संदेह अनुमान आणी भ्रम । अवघा चंचळामधें श्रम । निश्चळीं कदा नाहीं वर्म । समजलें पाहिजे ॥ ८ ॥ चंचळाकारि तितुकी माया । माईक जाये विलया । लाहान थोर ह्मणावया । कार्य नाहीं ॥ ९ ॥ सगट माया विस्तारली । अष्टधा प्रकृति फांपावली । चित्रविचित्र विकारली ।

---

१ विरालें. २ मनबुद्धीला अगोचर असें जें ब्रह्म त्याच्या ठिकाणीं चर्मचक्षूनें प्रत्यक्षता कशी येईल? ३ परब्रह्माचा अनुभव असून तो नाहींसा झाला पाहिजे, ह्मणजे तेथें द्वैत उरलें न पाहिजे. ४ माईक उपाधी असतांनाही स्वरूपाकार वृत्ति राहणें याचें नांव सहजसमाधी. ५ चंचळाकार.

नाना रूपें ॥ १० ॥ नाना उत्पत्ती नाना विकार । नाना प्राणी लाहान थोर । नाना पदार्थ मेकार । नाना रूपें ॥ ११ ॥ विकारवंत विकारलें। सूक्ष्म जडत्वास आलें । अमर्याद दिसों लागलें । कांहींचाबाहीं ॥ १२ ॥ मग नाना शरीरें निर्माण जालीं । नाना नामाभिधानें ठेविलीं । भाषापरत्वें कळों आलीं । कांहीं कांहीं ॥ १३ ॥ मग नाना रीति नाना दंडक। आचार येकाहून येक । वर्तों लागले सकळ लोक । लोकाचारें ॥ १४ ॥ अष्टधा प्रकृतीचीं शरीरें । निर्माण जालीं लाहानथोरें । पुढें आपुलाल्या प्रकारें । वर्तों लागती ॥ १५ ॥ नाना मत्तें निर्माण जालीं । नाना पाषांडें वाढलीं । नाना प्रकारीचीं उठिलीं । नाना बंडें ॥ १६ ॥ जैसा प्रवाह पडिला । तैसाचि लोक चालिला । कोण वारील कोणाला । येक नाहीं ॥ १७ ॥ पृथ्वीचा जाला गळांठा । येकाहून येक मोठा । कोण खरा कोण खोटा । कोण जाणे ॥ १८ ॥ आचार बहुकचिंत पडिला । कित्येक पोटासाठीं बुडाला । अवघा वरपंगाचि जाला । साभिमानें ॥ १९ ॥ देव जाले उदंड । देवांचें मांडलें भंड । भूतादेवतांचें थोतांड । येकचि जालें ॥२०॥ मुख्य देव तो कळेना । काशास कांहींच मिळेना। येकास येक वळेना । अनावर ॥ २१ ॥ ऐसा नासला विचार । कोण पाहातो सारासार । कैचा लाहान कैचा थोर । कळेचिना ॥२२॥ शास्त्रांचा बाजार भरला । देवांचा गल्बला जाला । लोक कामनेच्या व्रताला । झोंबोन पडती ॥ २३ ॥ ऐसें अवघें नासलें । सत्यासत्य हारपलें । अवघें अनावेक जालें । चहूंकडे ॥ २४ ॥ मतामतांचा गल्बला । कोणी पुसेना कोणाला । जो जे मतीं सांपडला । तयास तेंचि थोर ॥ २५ ॥ असत्याचा अभिमान । तेणें पाविजे पतन । ह्मणोनियां ज्ञाते जन । सत्य शोधिती ॥ २६ ॥ लोक वर्तती सकळ । तें ज्ञात्यास करतळामळ ।

---

१ मूळ प्रतींत 'म' स्पष्ट दिसतो तो कदाचित् "प्र" असावा. २ बहुचकिंस, चावटपणाचा. ३ अनावेक याचा अर्थ काय करावा? 'व' च्या जागीं जर 'य' असता तर अनायेक ह्मणजे निर्नायक असा अर्थ झाला असता.

आतां ऐका केवळ । विवेकी हो ॥ २७ ॥ लोक कोण्या पंथें जाती । आणि कोण्या देवास भजती । ऐसी हे रोकडी प्रचिती । सावध ऐका ॥ २८ ॥ मृत्तिका धातु पाषाणादिक । ऐसीया प्रतिमा अनेक । बहुतेक लोकांचा दंडक । प्रतिमादेवीं ॥ २९ ॥ नाना देवांचे अवतार । चरित्रें ऐकती येक नर । जप ध्यान निरंतर । करिती पूजा ॥ ३० ॥ येक सकळांचा अंतरात्मा । विश्वीं वर्ते जो विश्वात्मा । द्रष्टा साक्षी ज्ञानात्मा । मानिती येक ॥ ३१ ॥ येक ते निर्मळ निश्चळ । कदापी नव्हेति चंचळ । अनन्यभावें केवळ । वस्तुच ते ॥ ३२ ॥ येक नाना प्रतिमा । दुसरा अवतारमहिमा । तिसरा तो अंतरात्मा । चौथा तो निर्विकारी ॥ ३३ ॥ ऐसे हे चत्वार देव । सृष्टीमधील स्वभाव । यावेगळा अंतर्भाव । कोठेंचि नाहीं ॥ ३४ ॥ अवघें येकचि मानिती । ते साक्ष देव जाणती । परंतु अष्टधा प्रकृति । वोळखिली पाहिजे ॥ ३५ ॥ प्रकृतीमधील देव । तो प्रकृतीचा स्वभाव । भावातीत माहानभाव । विवेकें जाणावा ॥ ३६ ॥ जो निर्मळास ध्याईल । तो निर्मळचि होईल । जो जयास भजेल । तो तद्रूप जाणावा ॥ ३७ ॥ क्षीर नीर निवडिती । ते राजहंस बोलिजेती । सारासार जाणती । ते माहानभाव ॥ ३८ ॥ अरे जो चंचळास ध्याईल । तो सहजचि चळेल । जो निश्चळास भजेल । तो निश्चळचि ॥ ३९ ॥ प्रकृतीसारिखें चालावें । परी अंतरीं शाश्वत वोळखावें । सत्य होऊन वर्तावें । लोकांऐसें ॥ ४० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चत्वारदेवनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

बहुतां जन्माचा सेवट । नरदेह सांपडे अवचट । येथें वर्तावें चो-

१ अवघें एकच आहे असें ह्मणणारे जे आहेत ते देवाला (आत्म्याला) साक्षी ह्मणतात; परंतु आत्म्याच्या ठिकाणीं हें साक्षित्व अष्टधा प्रकृतीच्या (मायेच्या) योगानें आलें आहे हें ओळखलें पाहिजे; वस्तुतः आत्म्याच्या ठिकाणीं साक्षित्व देखील उरत नाहीं. २ मायेमधील.

खट । नीतिन्यायें ॥ १ ॥ प्रपंच करावा नेमक । पाहावा परमार्थविवेक । जेणेंकरितां उभये लोक । संतुष्ट होती ॥ २ ॥ शत वरुषें वये नेमिलें । त्यांत बाळपण नेणतां गेलें । तारुण्य अवघें वेचलें । विषयांकडे ॥ ३ ॥ वृधपणीं नाना रोग । भोगणें लागे कर्मभोग । आतां भगवंताचा योग । कोणे वेळे ॥ ४ ॥ राजिक देविक[1] उदेग[2] चिंता । अन्न वस्त्र देह ममता । नाना प्रसंगें अवचिता । जन्म गेला ॥ ५ ॥ लोक मरमरों जाती । वडिलें गेलीं हे प्रचिती । जाणत जाणत निश्चिती । काये मानिलें ॥ ६ ॥ अग्न गृहासी लागला । आणि सावकास निजेला । तो कैसा ह्मणावा भला । आत्महत्यारा ॥ ७ ॥ पुण्यमार्ग अवघा बुडाला । पापसंग्रह उदंड जाला । येमयातनेचा झोला । कठीण आहे ॥ ८ ॥ तरी आतां ऐसें न करावें । बहुत विवेकें वर्तावें । इहलोक परत्र साधावें । दोहींकडे ॥ ९ ॥ आळसाचें फळ रोकडें । जांभया देऊन निद्रा पडे । सुख ह्मणोन आवडे । आळसी लोकां ॥१०॥ साक्षेप करितां कष्टती । परंतु पुढें सुरवाडती[3] । खाती जेविती सुखी होती । येतेंकरूनी ॥ ११ ॥ आळस उदास नागवणा । आळस प्रेत्नबुडवणा । आळसें करंटपणाच्या खुणा । प्रगट होती ॥ १२ ॥ ह्मणौन आळस नसावा । तरीच पाविजे वैभवा । अरत्रीं परत्रीं जीवा । समाधान ॥ १३ ॥ प्रेत्न करावा तो कोण । हेंचि ऐका निरूपण । सावध करून अंतःकर्ण । निमिष्य येक ॥ १४ ॥ प्रातःकाळीं उठावें । कांहीं पाठांतर करावें । येथानशक्ति आठवावें । सर्वोत्तमासी ॥ १५ ॥ मग दिशेकडे जावें । जे कोणासिच नव्हे ठावें । शौच्य आच्मन करावें । निर्मळ जळें ॥ १६ ॥ मुखमार्जन प्रातःस्नान । संध्या तर्पण देवतार्चन । पुढें वैश्यदेवें[4] उपासन । येथासांग ॥ १७ ॥ कांहीं फळाहार घ्यावा । मग संसारधंदा करावा । सुशब्दें राजी राखावा । सकळ लोक ॥१८॥ ज्या ज्याचा जो व्यापार । तेथें असावें खबर्दार । दुश्चितपणें तरी पोर ।

---

१ दैविक. २ उद्वेग. ३ सुखी होती. ४ वैश्वदेव.

वेढा लावी ॥ १९ ॥ चुके ठके विसरे सांडी । आठवण जालिया च-फडी । दुश्चीत आळसाची रोकडी । प्रचित पाहा ॥ २० ॥ याकारणें सावधान । येकाग्र असावें मन । तरी मग जेवितां भोजन । गोड वाटे ॥ २१ ॥ पुढें भोजन जालियांवरी । कांहीं वाची चर्चा करी । येकांतीं जाऊन विवरी । नाना ग्रंथ ॥ २२ ॥ तरीच प्राणी शाहाणा होतो । नाहींतरी मूर्खचि राहातो । लोक खाती आपण पाहातो । दैन्यवाणा ॥ २३ ॥ ऐक सदेवपणाचें लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी येक क्षण । प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान । बरें पाहे ॥ २४ ॥ कांहीं मेळवी मग जेवी । गुंतल्या लोकांस उगवी । शरीर कारणीं लावी । कांहीं तरी ॥ २५ ॥ कांहीं धर्मचर्चा पुराण । हरिकथा निरूपण । वायां जाऊं नेदी क्षण । दोहींकडे ॥ २६ ॥ ऐसा जो सर्वसावध । त्यास कैचा असेल खेद । विवेकें तुटला समंध । देहबुद्धीचा ॥ २७ ॥ आहे तितुकें देवाचें । ऐसें वर्तणें निश्चयाचें । मूळ तुटे उद्वेगाचें[2] । येणें रीति ॥ २८ ॥ प्र-पंचीं पाहिजे सुवर्ण । परमार्थीं पंचिकर्ण । माहावाक्याचें विवरण । करितां सुटे ॥ २९ ॥ कर्म उपासना आणि ज्ञान । येणें राहे समाधान । परमार्थाचें जें साधन । तेंचि ऐकत जावें ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिकवणानिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म ह्मणिजे निराकार । गगनासारिखा विचार । विकार नाहीं निर्वि-कार । तेंचि ब्रह्म ॥ १ ॥ ब्रह्म ह्मणिजे निश्चळ । अंतरात्मा तो चंचळ । द्रष्टा साक्षी केवळ । बोलिजे तया ॥ २ ॥ तो अंतरात्मा ह्मणिजे देव । त्याचा चंचळ स्वभाव । पाळिताहे सकळ जीव । अंतरीं वसोनी ॥ ३ ॥ त्यावेगळे जड पदार्थ । तेणेंवीण देहे वेर्थ । तेणेंचि कळे

---

१ फसवी, २ उद्वेगाचें.

परमार्थ । सकळ कांहीं ॥ ४ ॥ कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग । प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग । देवचि चालवी ॥ ५ ॥ चंचळेविण निश्चळ कळेना । चंचळ तरी स्थिरावेना । ऐसे हे विचार नाना । बरे पाहा ॥ ६ ॥ चंचळनिश्चळाची संधी । तेथें भांबावते बुद्धि । कर्ममार्गाची जे विधी । ते मग ऐलीकडे ॥ ७ ॥ देव या सकळांचें मूळ । देवास मूळ ना डाळ । परब्रह्म तें निश्चळ । निर्विकारी ॥ ८ ॥ निर्विकारी आणि विकारी । येक ह्मणेल तो भिकारी । विचाराची होते वारी । देखतदेखतां ॥ ९ ॥ सकळ परमर्थास मूळ । पंचीकर्ण माहावाक्य केवळ । तेंचि करावें प्रांजळ । पुनःपुन्हां ॥ १० ॥ पहिला देहे स्थूळकाया । आठवा देहे मूळमाया । अष्ट देहे निर्शलियां । विकार कैंचा ॥ ११ ॥ याकारणें विकारी । साचाऐसी बाजीगरी । येक समजे येक खरी । मानिताहे ॥ १२ ॥ उत्पत्ति स्थिती संव्हार । यावेगळा निर्विकार । कळायासाठीं सारासार । विचार केला ॥ १३ ॥ सार असार दोनी येक । तेथें कैंचा उरला विवेक । परीक्षा नेणती रंक । पापी करंटे ॥ १४ ॥ जो येकचि विस्तारला । तो अंतरात्मा बोलिला । नाना विकारीं विकारला । निर्विकारी नव्हे ॥ १५ ॥ ऐसें प्रगटचि आहे । आपुल्या प्रत्ययें पाहें । काये राहे काये न राहे । हें कळेना ॥ १६ ॥ जें अखंड होत जातें । जें सर्वदा संव्हारतें । रोकडें प्रचितीस येतें १ जनामधें ॥ १७ ॥ येक रडे येक चर्फडी । येकांची धरी नरडी । येकमेकां झोंबती बैराडी । ढुंकळ्ळेले जैसे ॥ १८ ॥ नाहीं न्याये नाहीं नीति । ऐसे हे लोक वर्तती । आणि अवघेंचि सार

---

१ चंचळ असा अंतरात्मा व निश्चळ असें ब्रह्म यांचा जो संधी ती माया; त्या मायेच्या योगानें बुद्धीला उमज पडत नाहीं. २ कर्ममार्गादि मार्ग मायेनंतर मनुष्यास लागले आहेत. ३ ढाळ, फांदी. देवास शेंडा नाहीं व बुडुख नाहीं. ४ वारी=वारण=निवारण. विचार नष्ट होतो. ५ काय शाश्वत आहे व काय अशाश्वत आहे हें कळेना. ६ आशाळभूत. ७ दुकळलेले.

ह्मणती । विवेकहीन ॥ १९ ॥ धोंडे सांडून सोनें घ्यावें । माती सांडून अन्न खावें । आणि आववेंचि सार ह्मणावें । बाष्कळपणें ॥ २० ॥ ह्मणौन हा विचार करावा । सत्यमार्ग तोचि धरावा । लाभ जाणोन घ्यावा विवेकाचा ॥ २१ ॥ सारगार[1] येकचि सरी । तेथें परीक्षेस कैंची उरी । याकारणें चतुरीं । परीक्षा करावी ॥ २२ ॥ जेथें परीक्षेचा अभाव । तेथें दे घाव घे घाव । सगट सारिखा स्वभाव । लौंदपणाचा[2] ॥ २३ ॥ घेवं[3] ये तेंचि घ्यावें । घेव नये तें सांडावें । उंच नीच वोळखावें । त्या नाव ज्ञान ॥ २४ ॥ संसारसांतेस[4] आले । येक लाभें अभर जाले । येक ते करंटे ठकले । मुदल गेले ॥ २५ ॥ जाणत्यानें ऐसें न करावें । सार तेंचि शोधून घ्यावें । असार तें जाणोन त्यागावें । वमक जैसें ॥ २६ ॥ तें वमक करी प्राशन । तरी तें स्वानाचें लक्षण । तेथें सुचिस्मंत ब्राह्मण । काये कारिती ॥२७॥ जेहिं जैसें संचित केलें । तयास तैसेंचि घडलें । जें अभ्यासीं पडोन जडलें । तें तों सुटेना ॥ २८ ॥ येक दिव्यान्नें भक्षिती । येक विष्टा सावडिती । आपल्या वडिलांचा घेती । साभिमान ॥ २९ ॥ असो विवेकेंविण । बोलणें तितुका सीण । कोणीयेकें श्रवण मनन । केलेंचि करावें ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सारविवेकनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

कर्म केलेंचि करावें । ध्यान धरिलेंचि धरावें । विवरलेंचि विवरावें ।

---

१ पाण्याची गार क्षणिक असते ह्मणून गार या शब्दानें असार असा अर्थ घ्यावयाचा. सारगार=सार+असार. २ लौंद=गलेलठ्ठ, खुशालचंद. लौंदपणाचा = मूर्खपणाचा. ३ घेव ये=घेऊं ये=घेण्यासारखें. ४ सांत=सांथ=भरभराट=जेथें व्यापाराची भरभराट चालते असें ठिकाण=बाजारपेठ. नरदेह हें मुद्दल घेऊन संसाराच्या बाजाराला लोक येतात, त्यांपैकीं कित्येक नरदेहाचा चांगला उपयोग करून अभर ह्मणजे श्रमिंत होतात व कित्येक दुरुपयोग करून मुद्दल दवडून बसतात.

पुन्हा निरूपण ॥ १ ॥ तैसें आह्मांस घडलें । बोलिलेंचि बोलणें पडि-लें । कां जें विघडलेंचि घडलें । पाहिजे समाधान ॥ २ ॥ अनन्य राहे समुदाय । इतर जनास उपजे भाव । ऐसा आहे अभिप्राव । उ-पायाचा ॥ ३ ॥ मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण । तिसरें तें सावधपण । सर्वविषईं ॥ ४ ॥ चौथा अत्यंत साक्षप । फे-डावे नाना आक्षेप । अन्याये थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥ ५ ॥ जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर । नीतिन्यायास अंतर । पडोंच नेदावें ॥ ६ ॥ [1]संकेतें लोक वेधावा । येकूनयेक बो-धावा । प्रपंचहि सावरावा । येथानशक्त्या ॥ ७ ॥ प्रपंचसमयो वोळ-खावा । धीर बहुत असावा । समंध पडों नेदावा । अति परी तैयाचा ॥ ८ ॥ उपाधीसी विस्तारावें । उपाधींत न संपडावें । नीचत्व पहिलेंचि घ्यावें । आणि मूर्खपण ॥ ९ ॥ दोष देखोन झांकावे । अवगुण अखंड न बोलावे । दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥ १० ॥ तऱ्हे भरोंच नये । सुचावे नाना उपाये । नव्हे तेंचि करावें कार्य । दीर्घ प्रेत्नें ॥ ११ ॥ फड नासोंच्चि नेदावा । पडिला प्रसंग सांवरावा । अतिवाद न करावा । कोणियेकासी ॥ १२ ॥ दुसऱ्याचें अभिष्ट जा-णावें । बहुतांचें बहुत सोसावें । न सोसे तरी जावें । दिगांतराप्रती ॥ १३ ॥ दुःख दुसऱ्याचें जाणावें । ऐकोन तरी वांटून घ्यावें । बरें वाईट सोसावें । समुदायाचें ॥ १४ ॥ अपार असावें पाठांतर । सन्नि-धाचि असावा विचार । सदा सर्वदां तत्पर । परोपकारासी ॥ १५ ॥ शांती करून करवावी । तऱ्हे सांडून सांडवावी । क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवीं ॥ १६ ॥ करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊं नये ! परस्परेंचि प्रत्यये । प्रचितीस आणावा ॥ १७ ॥ जो बहुतांचें

---

१ संकेत = चिन्ह, खूण, जें बोलण्यासारखें नसतें तें. २ आपलासा करावा. बोलून नव्हे तर कृतीनें लोकांचीं मनें आपल्याकडे वेधून घ्यावीं. ३ अतिपरिच-याचा, किंवा, परी तयाचा (प्रपंचाचा) अति संबंध पडों नेदावा.

सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना । बहुत सोसितां उरेना । महत्व आपुलें ॥ १८ ॥ राजकारण बहुत करावें । परंतु कळोंच नेदावें । परपीडेवरी नसावें । अंत:कर्ण ॥ १९॥ लोक पारखून सांडावे । राजकारणें अभिमान झाडावे । पुन्हा मेळऊन घ्यावें । दुरील दोरें ॥ २० ॥ हिरवटासी दुरी धरावें । कचरटासीं न बोलावें । समंध पडतां सोडून जावें । येकीकडे ॥ २१ ॥ ऐसें असो राजकारण । सांगतां तें असाधारण । सुचित अस्तां अंत:कर्ण । राजकारण जाणे ॥ २२ ॥ वृक्षीं रूढासी उचलावें । युध्यकर्त्यास ढकलून द्यावें । कारबाराचें सांगावें । आंग कैसें ॥ २३ ॥ पाहातां तरी सांपडेना । कीर्ति करूं तरी राहेना । आलें वैभव अभिळासीना । कांहीं केल्या ॥ २४ ॥ येकांची पाठी राखणें । येकांस देखों न सकणें । ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें । चातुर्याचीं ॥ २५ ॥ न्याय बोलतांहि मानेना । हित तेंचि नये मना । येथें कांहींच चालेना । त्यागेंवीण ॥ २६ ॥ श्रोतीं कळोन आक्षेपिलें । म्हणोन बोलिलेंचि बोलिलें । न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥२७॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे राजकारणनिरूपणनाम समास पांचवा ॥५॥

॥ श्रीराम ॥

शुद्ध नेटकें ल्याहावें । लेहोन शुद्ध शोधावें । शोधून शुद्ध वाचावें ।

---

१ बहुतांचें सोसावें ह्मणजे लोक मिळतात हें खरें परंतु फारच सहनशीलता दाखविली तर तिकडूनहीं आपलें महत्व कमी होण्याचा संभव असतो; सारांश प्रसंग पाहून वागावें. २ भीतीनें झाडावर चढले असतील त्यांना उचलून धरावें म्हणजे त्यांचा गौरव करावा व युद्धकर्ते जे असतील त्यांना ढकलून द्यावें म्हणजे त्यांचा आपण तिरस्कार करतों असें दाखवावें. ह्या शिकवणीचा सरसकट नेहमींच उपयोग करावयाचा असें नाहीं. वेळ प्रसंग पाहून कसें वागावें हें ठरवावें ह्मणून समर्थ म्हणतात, कीं या कारभाराच्या गोष्टी आहेत, त्या शिकवून येण्यासारख्या नाहींत, त्या सांगाव्या तरी कशा. ३ कीर्ति व्हावयास लागली तर ह्या तेथें राहत नाहीं, किंवा कीर्ति केल्याशिवाय राहत नाहीं.

चुकों नये ॥ १ ॥ विस्कळित मात्रुका नेमस्त कराव्या । धांव्या जाणोन सदृढ धराव्या । रंग राखोन भराव्या । नाना कथा ॥ २ ॥ जाणायाचें सांगतां न ये । सांगायाचें नेमस्त न ये । समजल्यावीण कांहींच न ये । कोणीयेक ॥ ३ ॥ हरिकथा निरूपण । नेमस्तपणें राजकारण । वर्तायाचें लक्षण । तेंही असावें ॥ ४ ॥ पुसों जाणे सांगों जाणे । अर्थांतर करूं जाणे । सकळिकांचें राखों जाणे । समाधान ॥५॥ दीर्घ सूचना आधीं कळे । सावधपणें तर्क प्रबळे । जाणजाणोनि निवळे । येथायोग्य ॥६॥ ऐसा जाणे जो समस्त । तोचि महंत बुद्धिवंत । यावेगळें अंतवंत । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥ ताळवेळ तानमानें । प्रबंध कविता जाडवचनें । मैज्यालसी नाना चिन्हें । सुचती जया ॥ ८ ॥ जो येकांतास तत्पर । आधीं करी पाठांतर । अथवा शोधी अर्थांतर । ग्रंथगर्भींचें ॥ ९ ॥ आधींच सिकोन जो सिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी । गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकबळें ॥१०॥ अक्षर सुंदर वाचणें सुंदर । बोलणें सुंदर चालणें सुंदर । भक्ति ज्ञान वैराग्य सुंदर । करून दावी ॥११॥ जयास येतचि आवडे । नाना प्रसंगीं पैंवाडे । धीटपणें प्रगटे दडे । ऐसा नव्हे ॥१२॥ सांकडीमधें वर्तों जाणे । उपाधीमधें मिळों जाणे । अलिप्तपणें राखों जाणे । आपणासी ॥ १३ ॥ आहे तरी सर्वां ठाईं । पाहों जातां कोठेंचि नाहीं । जैसा अंतरात्मा ठाईचा ठाईं । गुप्त जाला ॥ १४ ॥ त्यावेगळें कांहींच नसे । पाहों जातां तो न दिसे । न दिसोन वर्तवीतसे । प्राणीमात्रांसी ॥ १५ ॥ तैसाच हाही नानापरी । बहुत जनास शाहाणे करी । नाना विद्या त्या विवरी । स्थूळ सूक्ष्मा ॥ १६ ॥ आपणाकरितां शाहाणे होती । ते सहजचि सोये धरिती । जाणतेपणाची महंती । ऐसी असे ॥ १७ ॥ राखों

---

१ धाटण्या, प्रकार. २ थोडक्यांत पण निश्चयेंकरून. ३ मजालस = सभा. मज्यालसी चिन्हें = सभाधीटपणाचीं लक्षणें, सभेमध्यें जें चातुर्य लागतें तें. ४ पवाडणें = शिरणें. हरएक प्रसंगीं जो पुढें असतो, माघार घेत नाहीं. धीटपणानें पुढें होतो, दडून बसत नाहीं.

जाणे नीतिन्याये । न करी न करवी अन्याये । कठीण प्रसंगीं उपाये । करूं जाणे ॥ १८ ॥ ऐसा पुरुष धारणेचा । तोचि आधार बहुतांचा । दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण घ्यावा ॥ १९ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरु-शिष्यसंवादे महंतलक्षणनिरूपणनाम समास साहवा ॥

॥ श्रीराम ॥

चंचळ[1] नदी[2] गुप्त गंगा । स्मरणें पावन करी जगा । प्रचित रोकडी पाहा गा । अन्यथा नव्हे ॥ १ ॥ केवळ अचंचळीं[3] निर्माण जाली । अधोमुखें बळें चालिली । अखंड वाहे परी देखिली । नाहींच कोणी ॥ २ ॥ वळणें वांकाणें भोवरे । उकळ्या तरंग झरे । लादा लाटा कांतरे[4] । ठाईं ठाईं ॥ ३ ॥ शुष्क[6] जळाचे चळाळ । धारा धबाबे खळाळ । चिपळ्या चळक्या भळाळ । चपळ पाणी ॥ ४ ॥ फेंण[7] फुगे हेलावे । सैरावैरा उदक धावे । थेंब फुंई[8] मोजावे । अणुरेणु किती ॥ ५ ॥ वोसा-णें[9] वाहाती उदंड । झोतांवे[10] देकुंटे[11] दगड । खडकें बेटें आड । वेळसा[12] उठे ॥ ६ ॥ मृद भूमी तुटोन गेल्या । कठिण तैश्याचि राहिल्या । ठाईं ठाईं उदंड पाहिल्या । सृष्टीमधें ॥ ७ ॥ येक ते वाहताचि गेले । येक वळशामधें पडिले । येक सांकडींत आडकले । अधोमुख ॥ ८ ॥ येक आपटआ-पटोंच गेलीं । येक चिरडचिरडोंच मेलीं । कितीयेक ते फुगलीं । पाणी भरलें ॥ ९ ॥ येक बळाचे निवडले । ते पोहताचि उगमास[13] गेले । उगमदर्शनें पवित्र जाले । तीर्थरूप ॥ १० ॥ तेथें ब्रह्मादिकांचीं

---

१ ह्या समासांत मायेला नदीचें रूपक दिलेलें आहे. २ माया ही नदीप्र-माणें चंचळ असून फल्गु वगैरे नद्यांप्रमाणें गुप्त आहे. गुप्त ह्मणण्याचें कारण ती सर्वत्र असूनही तिचें रूप कोणास कळत नाहीं. ३ ब्रह्म व पर्वत. माया ब्रह्माच्या ठि-काणीं, जशी नदी पर्वताच्या ठिकाणीं. ४ आपटणें. ५ खडकाच्या योगानें पाणी कातरणें. ६ खरोखर पाणी नसून गुप्त आहे ह्मणून शुष्क. ७ फेन, फेंस. ८ तु-षार. ९ पुरामधून वाहात येणारा केरकचरा. १० उंचावरून पाणी पडणें. ११ लहान धोंडे. १२ भोंवरा. १३ ब्रह्माकडे.

भुवनें । ब्रह्मांड देवतांचीं स्थानें । उफराटी गंगा पाहातां मिळणें । सकळांस तेथें ॥ ११ ॥ त्या जळाऐसें नाहीं निर्मळ । त्या जळाऐसें नाहीं चंचळ । आपोनारायेण केवळ । बोलिजे त्यासी ॥ १२ ॥ माहानदी परी अंतराळीं । प्रत्यक्ष वाहे सर्वकाळीं । स्वर्गमृत्यपाताळीं । पसरली पाहा ॥ १३ ॥ अधोर्ध अष्टहि दिशा । तिचें उदक करी वळसा । जाणते जाणती जगदीशा । सारिखीच ते ॥ १४ ॥ अनंत पात्रीं उदक भरलें । कोठें पाझपाझरोंच गेलें । कितीयेक तें वेचलें । संसारासी ॥ १५ ॥ येक्यासंगें तें कडवट । येक्यासंगें तें गुळचट । येक्यासंगें तें तिखट । तुरट क्षार ॥ १६ ॥ ज्या ज्या पदार्थास मिळे । तेथें तद्रूपचि मिसळे । सखोल भूमीस तुंबळे । सखोलपणें ॥ १७ ॥ विषामधें विषचि होतें । अमृतामधें मिळोन जातें । सुगंधीं सुगंध तें । दुर्गंधीं दुर्गंध ॥ १८ ॥ गुणीं अवगुणीं मिळे । ज्याचे त्यापरी निवळे । त्या उदकाचा महिमा न कळे । उदकेंविण ॥ १९ ॥ उदक वाहे अपरांपर । न कळे नदी कीं सरोवर । जळवास करून नर । राहिले कितीयेक ॥ २० ॥ उगमापैलिकडे गेले । तेथें परतोन पाहिलें । तंव तें पाणीच आटलें । कांहीं नाहीं ॥ २१ ॥ वृत्तिसुन्य योगेश्वर । याचा

---

१ प्रवाहाच्या उलट उगमाकडे पोहत गेल्यास सर्व तेथें (ब्रह्मादिकांचीं भुवनें वगैरे ठिकाणीं) जाऊन मिळतात, असा कोणी अर्थ कारेतात किंवा कोणी 'उफराटी गंगा' ह्मणजे माया असा अर्थ करून जे मायेला ओळखतात ते तेथें जाऊन पोंचतात असा अर्थ लावतात. २ अधोर्ध्व, खालींवर. ३ एकंदर मनुष्यें हीं भांडीं आहेत व तीं मायानदीच्या पाण्यानें भरलेलीं आहेत. कोणाचें पाणी पाझरून जातें, (जशी साधूच्या ठिकाणची माया) व कोणाचें पाणी संसाराकडे खर्च होतें (जशी बद्धाच्या ठिकाणची माया). ४ त्या पाण्यांतच कित्येकांना अखंड वास घडला, मायेंतच कायमचे गुरफटून गेले. ५ मायानदींतून प्रवाहाच्या उलट पोहत जाऊन परब्रह्मस्वरूप गांठल्यावर, आपण जींतून पोहत आलों ती नदी कोठें आहे ह्मणून मागें वळून पाहिलें, तर ती नदीच नाहींशी होते. माया मिथ्या आहे, आपण पोहून आलों ती नदीच मुळीं नाहीं असें त्यांना तेव्हां कळतें, कांहीं नाहीं असें त्यांना आढळून येतें, ह्मणजे ते वृत्तिशून्य बनतात. ६ अशाप्रकारें जे योगेश्वर असतात त्यांच्या ठिकाणीं कोणतीच वृत्ति उरत नाहीं.

पाहावा विचार । दास ह्मणे वारंवार । किती सांगों ॥ २२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चंचळनदीनिरूपणनाम समास सातवा ॥७॥

॥ श्रीराम ॥

आधीं वंदूं सकळकर्ता । समस्त देवांचा जो भर्ता । त्याचे भजनीं प्रवर्ता । कोणीतरी ॥१ ॥ तेणेंविण कार्य न चले । पडिलें पर्ण तेंही न हाले । अवघें त्रैलोक्यचि चाले । जयाचेनी ॥ २ ॥ तो अंतरात्मा सकळांचा । देवदानवमानवांचा । चत्वारखाणीचत्वारवाणीचा । प्रवर्तकु ॥ ३ ॥ तो येकलाचि सकळां घटीं । करी भिन्नभिन्ना राहाटी । सकळ सृष्टीची गोष्ट । किती ह्मणौनी सांगावी ॥ ४ ॥ ऐसा जो गुप्तेश्वर । त्यास ह्मणावें ईश्वर । सकळ ऐश्वर्य थोर थोर । जयाचेनि भोगिती ॥ ५ ॥ ऐसा जेणें वोळखिला । तो विश्वंभरचि जाला । समाधी सहजस्थितीला । कोण पुसे ॥ ६ ॥ अवघें त्रैलोक्य विवरावें । तेव्हां वर्म पडे ठावें । आंवचटें घबाड सिणावें । नलगेचि कांहीं ॥ ७ ॥ पाहातां ऐसा कोण आहे । जो अंतरात्मा विवरोन पाहे । अल्प स्वल्प कळोन राहे । समाधानें ॥ ८ ॥ आरे हें पाहिलेंचि पाहावें । विवरलेंचि मागुतें विवरावें । वाचिलेंचि वाचावें । पुन्हः पुन्हा ॥ ९ ॥ अंतरात्मा केवढा कैसा । पाहाणाराची कोण दशा । देखिल्या ऐकिल्या ऐसा । विवेक सांगे ॥ १० ॥ उदंड देखिलें ऐकिलें । अंतरात्म्यास नवचे पुरवलें । प्राणी देहधारी बाउलें । काये जाणे ॥ ११ ॥ पूर्णास अपूर्ण पुरेना । कां जे अखंड विवरेना । विवरतां विवरतां उरेना । देवावेगळा ॥ १२ ॥ विभक्तपणें नसावें । तरीच भक्त

---

१ एकदम घबाड सांपडल्यावर मग वृथा शिणावें लागत नाहीं. २ अपूर्ण (चंचल) असे जे आपण, त्या आपणांस पूर्ण (निश्चल) जें परब्रह्म त्याचें ज्ञान होते नाहीं, कारण अखंड विवरण नाहीं.

ह्मणावें । नाहींतरी वेर्थचि सिणावें । खटाटोपें ॥ १३ ॥ उगाच घर पाहोन गेला । घरधनी नाहीं वोळखिला । राज्यामधूनचि आला । परी राजा नेणे ॥ १४ ॥ देहसंगें विषये भोगिले । देहसंगें प्राणी मिरवले देहधर्त्यास चुकले । नवल मोठें ॥ १५ ॥ ऐसे लोक अविवेकी । आणि ह्मणती आह्मी विवेकी । बरें ज्याची जैसी टांकी । तैसें करावें ॥ १६ ॥ मूर्ख अंतर राखों नेणे । ह्मणोन असावे शाहाणे । ते शाहाणेहि दैन्यवाणे । होऊन गेले ॥१७॥ अंतरीं ठेवणें चुकले । दारोदारीं धुंडूं लागले । तैसें अज्ञानास जालें । देव न कळे ॥ १८ ॥ या देवाचें ध्यान करी। ऐसा कोण सृष्टीवरी । वृत्ती येकदेसी तर्तरी । पैवाडेल कोठें ॥ १९ ॥ ब्रह्मांडीं दाटले प्राणी । बहुरूपें बहुवाणी । भूगर्भीं आणि पाषाणीं । कितीयेक ॥ २० ॥ इतुके ठाईं पुरवला । अनेकीं येकचि वर्तला । गुप्त आणि प्रगटला । कितीयेक ॥ २१ ॥ चंचळें न होईजे निश्चळ । प्रचित जाणावी केवळ । चंचळ तें नव्हे निश्चळ । प्ररब्रह्म तें ॥ २२ ॥ तत्वें तत्व जेव्हां उडें । तेव्हां देहबुद्धि झडे । निर्मळ निश्चळ चहुंकडे । निरंजन ॥ २३ ॥ आपण कोण कोठें कैचा । ऐसा मार्ग विवेकाचा । प्राणी जो स्वयें काचा । त्यास हें कळेना ॥ २४ ॥ भल्यानें विवेक धरावा । दुस्तर संसार तरावा । अवघा वंशचि उद्धरावा । हरिभक्ती करूनी ॥ २५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतरात्माविवरणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

आधीं कर्माचा प्रसंग । कर्म केलें पाहिजे सांग । कदाचित पडिलें

---

१ दंडक, रीति. २ वृत्ति एकदेशी व चंचल असल्यामुळें अंतरात्म्याचें ध्यान करण्याकडे तिची गती होत नाहीं. ३ बहुरूपांचे व बहुवाणींचे प्राणी ब्रह्मांडांत उदंड आहेत. ४ ह्या सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं अंतरात्मा आहे. ५ तो कोठें कोठें दिसतो व कोठें कोठें दिसत नाहीं.

व्यंग । तरी प्रत्यवाय घडे ॥ १ ॥ ह्मणौन कर्म आरंभिलें । कांहीं-येक सांग घडलें । जेथजेथें अंतर पडिलें । तेथें हरिस्मरण करावें ॥ २ ॥ तरी तो हरि आहे कैसा । विचार पाहावा ऐसा । संधेपूर्वी जगदीशा । चोविसां नामीं स्मरावें ॥ ३ ॥ चोविसनामी सहस्रनामी । अनंतनामी तो अनामी । तो कैसा आहे अंतर्यामीं । विवेकें वोळखावा ॥ ४ ॥ ब्राह्मण स्नानसंध्या करून आला । मग तो देवार्चनास बैसला । येथा-सांग तो पूजिला । प्रतिमादेवो ॥५॥ नाना देवांच्या नाना प्रतिमा । लोक पूजिती धरून प्रेमा । ज्याच्या प्रतिमा तो परमात्मा । कैसा आहे ॥ ६ ॥ ऐसें वोळखिलें पाहिजे । वोळखोन भजन कीजे । जैसा साहेब नमस्कारिजे । वोळखिल्यांउपरी ॥ ७ ॥ तैसा परमात्मा परमेश्वर । बरा वोळखावा पाहोन विचार । तरीच पाविजे पार । [1]भ्रमसागराचा ॥ ८ ॥ पूजा घेताती प्रतिमा । आंगा येतो अंतरात्मा । अवतारी तरी निजधामा येऊन गेले ॥ ९ ॥ परी ते निजरूपें असती । तें निजरूप ते जगज्जोती । सत्वगुण तयेस ह्मणती । जाणतीकळा ॥ १० ॥ तये कळेचे पोटीं । देव असती कोट्यानकोटी । या अनुभवाच्या गोष्टी । प्रत्ययें पाहाव्या ॥ ११ ॥ देहपुरामधें ईश । ह्मणोन तया नांव पुरुष । जगामधें जगदीश । तैसा वोळखावा ॥ १२ ॥ जाणी-वरूपें जगदांतरें । प्रस्तुत वर्तती शरीरें । अंतःकर्णविष्णु येणें प्रकारें । वोळखावा ॥१३॥ तो विष्णु आहे जगदांतरीं । तोचि आपुले अंतरीं । कर्ता भोक्ता चतुरीं । अंतरात्मा वोळखावा ॥ १४ ॥ ऐके देखे हुंगे चाखे । जाणोन विचारें वोळखे । कित्येक आपुले पारिखे । जाणताहे ॥ १५ ॥ येकचि जगाचा जिव्हाळा । परी देहलोभाचा [3]आडताळा । देहसमंधें वेगळा । अभिमान धरी ॥ १६ ॥ उपजे वाढे मरे मारी ।

---

१ भव हा भ्रमच आहे, तेव्हां भ्रमसागर आणि भवसागर एकच. २ जीवनकळा, अंतःकरण. ३ अडथळा. सर्व जगाचें अंतःकरण एकच आहे परंतु देहलोभामुळें प्रत्येकाला वेगळेपणा वाटत आहे.

जैश्या उचलती लहरीवरी लहरी । चंचळ सागरीं भरोवेरी । त्रैलोक्य होत जातें ॥ १७ ॥ त्रैलोका वर्तवितो येक । ह्मणौन त्रैलोक्यनायेक । ऐसा प्रत्ययाचा विवेक । पाहाना कैसा ॥ १८ ॥ ऐसा अंतरात्मा बोलिला । परी तोहि तत्वांमधें आला । पुढें विचार पाहिजे केला । माहावाक्याचा ॥१९॥ आधीं देखिला देहधारी । मग पाहावें जगदांतरीं । तयाचेनियां उपरी । परब्रह्म पावे ॥ २० ॥ परब्रह्माचा विचार । होतां निवडे सारासार । चंचळ जाईल हा निर्धार । चुकेना कीं ॥ २१ ॥ उत्पत्ति स्थिति संव्हार जाण । त्याहून वेगळा निरंजन । येथें ज्ञानाचें विज्ञान । होत आहे ॥ २२ ॥ अष्टदेह थानमान । जाणोन जालियां निर्शन । पुढें उरे निरंजन । विमळब्रह्म ॥ २३ ॥ विचारेंचि अनन्य जाला । पाहाणारेंविण प्रत्यये आला । तेहि वृत्ति निवृत्तीला । बरें पाहा ॥ २४ ॥ येथें राहिला वाच्यांश । पाहोन सांडिला लक्ष्यांश । लक्ष्यांशासरिसा वृत्तिलेश । तोहि गेला ॥ २५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उपदेशनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहातो । जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ॥ १ ॥ तोचि अंतरात्मा महंत । तो कां होईल

---

१ भरोभरी, पुष्कळ. २ अंतःकरण एक असून देहलोभामुळें भिन्नपणा उत्पन्न झाला आहे. जशा चंचल सागरामध्यें लाटांवर लाटा निरनिराळ्या उसळतात, तसे मायासमुद्रामध्यें प्राणी असंख्य होतात आणि जातात. परंतु लाटा वस्तुतः एकच (पाणी) असून जशा निरनिराळ्या वाटतात तसे प्राणी एकच असून निरनिराळे वाटत आहेत आणि ह्मणून उपजणें, वाढणें, मरणें, मारणें, ह्या प्रत्येकाच्या क्रिया प्रत्येकाला वेगळाल्या वाटत आहेत. ३ परब्रह्माचा प्रत्यय आला ह्मणजे तो ज्याला आला तो पाहणारा वेगळा उरत नाहीं. अनन्य होतांच त्रिपुटी नाहींशी होते. ४ प्रत्यय आला असें ह्मणणें ही देखील वृत्तिच होय. निवृत्ति ओळखिली पाहिजे. तेथें कोणतीच वृत्ति उरली न पाहिजे.

संकोचित । प्रशस्त जाणता समस्त । विख्यात योगी ॥ २ ॥ कर्ता भोक्ता तत्वता । भूमंडळीं सर्व सत्ता । त्यावेगळा त्यास ज्ञाता । पाहेसा कवणु ॥ ३ ॥ ऐसें महंतें असावें । सर्व सार शोधून घ्यावें । पाहों जातां न संपडावें । येकायेकीं ॥ ४ ॥ कीर्तिरूपें उदंड ख्यात । जाणती लाहानथोर समस्त । वेष पाहातां शाश्वत । येकहि नाहीं ॥ ५ ॥ प्रगट कीर्ति ते ढळेना । बहुत जनास कळेना । पाहों जातां आडळेना । काये कैसें ॥ ६ ॥ वेषभूषण तें दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण । चाळणेविण येक क्षण । जाऊंच नेदी ॥७॥ त्यागी वोळखींचे जन । सर्वकाळ नित्यनूतन । लोक शोधून पाहाती मन । परी इछा दिसेना ॥८॥ पुर्ते कोणाकडे पाहेना । पुर्ते कोणासीं बोलेना । पुर्ते येके स्थळीं राहेना । उठोन जातो ॥ ९ ॥ जातें स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना । आपुली स्थिति अनुमाना । येवोंच नेदी ॥ १० ॥ लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं भाविलें तें उलथवी । लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फळ करूनी ॥ ११ ॥ लोकांस पाह्याचा आदर । तेथें याचा अनादर । लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिछया ॥ १२ ॥ एवं कल्पितां कल्पेना । ना तर्कितांहि तर्केना । कदापी भावितां भावेना । योगेश्वर ॥ १३ ॥ ऐसें अंतर सांपडेना । शरीर ठांई पडेना । क्षणयेक विशंभेना । कथाकीर्तन ॥ १४ ॥ लोक संकल्प विकल्प करिती । ते अवघेचि निर्फळ होती । जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ॥ १५ ॥ बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें । तरी मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ॥ १६ ॥ अखंड येकांत सेवावा । अभ्यासाचि करीत जावा । काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ॥ १७ ॥ उत्तम गुण तितुके घ्यावे । घेऊन जनास सिकवावे ।

---

१ लोक याच्या संबंधानें तर्क कुतर्क करितात, ते परभारेंच खरेखोटे ठरतात व तेणेंकरून लोकांना केलेल्या तर्ककुतर्कांबद्दल लाज उत्पन्न होते, असें योगेश्वरानें वागावें.

उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपें ॥ १८ ॥ अखंड कामाची लग-बग । उपासनेस लावावें जग । लोक[१] समजोन मग । आज्ञा इछिती ॥ १९ ॥ आधीं कष्ट मग फळ । कष्टाचि नाहीं तें निर्फळ । साक्षेपें-विण केवळ । वृथापुष्ट ॥ २० ॥ लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधि-कार जाणावे । जाणजाणोन धरावे । जवळी दुरी ॥ २१ ॥ अधिकार-परत्वें कार्य होतें । अधिकार नस्तां वेर्थ जातें । जाणोनि शोधावीं चित्तें । नानाप्रकारें ॥ २२ ॥ अधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें । आपला मगज राखणें । कांहींतरी ॥ २३ ॥ हें प्रचितीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें । मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणीयेकें ॥ २४ ॥ महंतें महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे । जाणते करून विखरावे[२] । नाना देसीं ॥ २५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरु-शिष्यसंवादे निस्पृहवर्तणुकनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

विवेकवैराग्यनाम दशक द्वादश ॥ १२ ॥

॥ श्रीराम ॥

आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावें परमार्थविवेका । येथें आ-ळस करूं नका । विवेकी हो ॥ १ ॥ प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणें तुह्मीं कष्टी व्हाल । प्रपंचपरमार्थ चालवाल । तरी तुह्मी विवेकी ॥ २ ॥ प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायाला ।

---

१ ह्या समासांत दिलेली निस्पृहाची वर्तणूक आपल्या अनुभवाची आहे, तिच्याप्रमाणें आपण आधीं वागलों व मग ती लोकांना शिकविली असें श्रीसमर्थ म्हणत आहेत, तेव्हां हा समास म्हणजे त्यांचें आत्मचरित्रच होय. २ पसरावे, पाठवावे.

मग तया करंट्याला । परमार्थ कैंचा ॥ ३ ॥ परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी । तरी तूं येमयातना भोगिसी । अंतीं परम कष्टी होसी । येमयातना भोगितां ॥ ४ ॥ साहेबकामास[1] नाहीं गेला । गृहींच सुखवोंडोन[2] बैसला । तरी साहेब कुटिल तयाला । पाहाती लोक ॥ ५ ॥ तेव्हां महत्वचि गेलें । दुर्जनाचें हासें जालें । दुःख उदंड भोगिलें । आपुल्या जीवें ॥ ६ ॥ तैसेंचि होणार अंतीं । ह्मणौन भजावें भगवंतीं । परमार्थाची प्रचिती । रोकडी ध्यावी ॥ ७ ॥ संसारीं असतां मुक्त । तोचि जाणावा संयुक्त[3] । अखंड पाहे युक्तायुक्त । विचारणा हे ॥ ८ ॥ प्रपंचीं जो सावधान । तो परमार्थ करील जाण । प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥ ९ ॥ ह्मणौन सावधानपणें । प्रपंच परमार्थ चालवणें । ऐसें न करितां भोगणें । नाना दुःखें ॥ १० ॥ पैर्णाळि[4] पाहोन उचले । जीवसृष्टि विवेकें[5] चाले । आणि पुरुष होऊन भ्रमले । यासी काये ह्मणावें ॥ ११ ॥ ह्मणौन असावी दीर्घ सूचना । अखंड करावी चाळणा । पुढील होणार अनुमाना । आणून सोडावें ॥ १२ ॥ सुखी असतो खबर्दार । दुःखी होतो बेखबर । ऐसा हा लौकिक विचार । दिसताचि आहे ॥ १३ ॥ ह्मणौन सर्वसावधान । धन्य तयाचें महिमान । जनीं राखे समाधान । तोचि येक ॥ १४ ॥ चाळणेचा आळस केला । तरी अवचिता पडेल घाला । ते वेळे सांवरायाला । अवकाश कैंचा ॥ १५ ॥ ह्मणौन दीर्घसूचनेचे लोक । त्यांचा पाहावा विवेक । लोकांकरितां लोके[6] । शाहाणे होती ॥ १६ ॥ परी ते शाहाणे वोळखावे । गुणवंताचे गुण घ्यावे । अवगुण देखोन सांडावे । जनामधें ॥ १७ ॥

---

१ वरिष्ठाच्या कामास. २ सुखी होऊन, सुखानें. ३ योग्य प्रकारानें [आत्म्याशीं] युक्त. ४ पर्णावरची आळी, पानावरचा किडा. ५ पानावरची आळी पुढें आश्रय आहे असें चाचपून पाहून मग पाय उचलते; अशा प्रकारें जीवजंतु देखील विवेकानें चालतात. असें असतां मनुष्यानें मात्र भ्रमांत पडावें याला काय ह्मणावें. ६ एकाचें उदाहरण पाहून दुसरा.

मनुष्य पारखूं[1] राहेना । आणि कोणाचें मन तोडिना । मनुष्यमात्र अनुमाना । आणून पाहे ॥ १८ ॥ दिसे सकळांस सारिखा । पाहातां विवेकी नेटका । कामी[2] नीकामी[3] लोकां । बरें पाहे ॥ १९ ॥ जाणोन पाहिजेत सर्व[4] । हेंचि तयाचें अपूर्व । ज्याचें त्यापरी गौरवें । राखों जाणे ॥ २० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमळलक्षणनिरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका संसारासी आले हो । स्त्री पुरुष निस्पृह हो । सुचिंतपणें पाहो । अर्थांतर ॥ १ ॥ काये ह्मणते वासना । काये कल्पिते कल्पना । अंतरींचे तरंग नाना । प्रकारें उठती ॥ २ ॥ बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । मनासारिखें असावें । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥ ऐसें आहे मनोगत । तरी तें कांहींच न होत । बरें करितां अकस्मात । वाईट होतें ॥४॥ येक सुखी येक दुःखी । प्रत्यक्ष वर्तते लोकीं । कष्टी होऊनियां सेखीं । प्रराब्धावरी घालिती ॥ ५ ॥ अचुक येत्न करवेना[6] । ह्मणौन केलें तें सजेना । आपला अवगुण जाणवेना । कांहीं केल्या ॥ ६ ॥ जो आपला आपण नेणे । तो दुसऱ्याचें काये जाणे । न्याये सांडितां दैन्यवाणे । होती लोक ॥ ७ ॥ लोकांचें मनोगत कळेना । लोकांसारिखें वर्तवेना । मूर्खपणें लोकीं नाना । कळह उठती ॥ ८ ॥ मग ते कळो[7] वाढती । परस्परें कष्टी होती । प्रेत्न राहातां अंतीं । श्रमचि होये ॥ ९ ॥ ऐसी नव्हे वर्तणुक । परीक्षावे नाना लोक । समजलें

---

१ विवेकी मनुष्य दुसऱ्याची पारख केल्याशिवाय राहत नाहीं, सर्वांची पारख करितो. २ उद्योगी. ३ आळशी. ४ आळशी कोण, उद्योगी कोण, हें जाणत असूनही दोन्ही प्रकारचे लोक त्याला पाहिजेच असतात. ५ ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्रमाणें तो प्रत्येकाचा गौरव करीत असतो. ६ जो जो यत्न करावा त्यांत कांहींतरी चुकी होते, आणि तेणेंकरून इष्ट कार्य तडीस जात नाहीं. ७ कळहो, कलह.

पाहिजे नेमक । ज्याचें त्यापरी ॥ १० ॥ शब्दपरीक्षा अंतरपरीक्षा । कांहीं येक कळे दक्षा । मनोगत नतद्रक्षा । काये कळे ॥ ११ ॥ दुसऱ्यास शब्द ठेवणें । आपला कैपक्ष घेणें । पाहों जातां लोकिक लक्षणें । बहुतेक ऐसीं ॥ १२ ॥ लोकीं बरें ह्मणायाकारणें । भल्यांस लागतें सोसणें । न सोसितां भंडवाणें । सहजचि होये ॥ १३ ॥ आपणास जें मानेना । तेथें कदापी राहावेना । उंरी तोडून जावेना । कोणीयेकें ॥ १४ ॥ बोलतो खरें चालतो खरें । त्यास मानिती लाहानथोरे । न्याये अन्याये परस्परें । सहजचि कळे ॥ १५ ॥ लोकांस कळेना तंवरी । विवेकें क्षमा जो न करी । तेणेंकरितां बराबरी । होत जाते ॥ १६ ॥ जंवरी चंदन झिजेना । तंव तों सुगंध कळेना । चंदन आणि वृक्ष नाना । सगट होती ॥ १७ ॥ जंव उत्तम गुण न कळे । तों या जनास काये कळे । उत्तम गुण देखतां निवळे । जगदांतर ॥ १८ ॥ जगदांतर निवळत गेलें । जगदांतरीं सख्य जालें । मग जाणावें वोळले । विश्वजन ॥ १९ ॥ जनीं जनार्दन वोळला । तरी काये उणें तयाला । राजी राखावें सकळांला । कठिण आहे ॥ २० ॥ पेरिलें तें उगवतें । उसिणें द्यावें घ्यावें लागतें । वर्म काढितां भंगतें । परांतर ॥ २१ ॥ लोकिकीं बरेंपण केलें । तेणें सौख्य वाढलें । उत्तरासारिखें आलें । प्रत्योत्तर ॥ २२ ॥ हें आवघें आपणांपासीं । येथें बोल नाहीं जनासी । सिकवावें आपल्या मनासी । क्षणक्षणा ॥२३॥ खळ दुर्जन भेटला । क्षमेचा धीर बुडाला । तरी मौनेंचि स्थळत्याग केला । पाहिजे साधकें ॥ २४ ॥ लोक नाना परीक्षा जाण-

---

१ फजिती. २ भीड. ३ लोकांना याचें महत्व जोंवर कळत नाहीं तोंवर यानें शांति राखिली पाहिजे. शांति न राखिली तर मग याच्यामध्यें आणि लोकांमध्यें कांहींच तफावत उरत नाहीं. यानें लोकांचें सहन केलें नाहीं तर लोकही याचें सहन करित नाहींत; तेणेंकरून लोकांची व याची बरोबरी होते. ४ जोंपर्यंत याचे उत्तम गुण लोकांना कळत नाहींत, तोंपर्यंत लोकांना याची काय परीक्षा होणार आहे ?

ती । अंतरपरीक्षा नेणती । तेणें प्राणी करंटे होती । संदेह नाहीं ॥ २५ ॥ आपणास आहे मरण । ह्मणौन राखावें बरेंपण । कठिण आहे लक्षण । विवेकाचें ॥ २६ ॥ थोर लाहान समान । आपले पारिखे सकळ जन । चढतें वाढतें सनेधान । करितां बरें ॥ २७ ॥ बरें करितां बरें होतें । हें तों प्रत्ययास येतें । आतां पुढें सांगावें तें । कोणास काये ॥ २८ ॥ हरिकथानिरूपण । बरेपणें राजकारण । प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटें ॥ २९ ॥ विद्या उदंडचि सिकला । प्रसंगमान चुकतचि गेला । तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रत्ययनिरूपणनाम समास द्वितीये ॥२॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें बहुत लोक । तेहिं पाहावा विवेक । इहलोक आणि परलोक । बरा पाहावा ॥ १ ॥ इहलोक साधायाकारणें । जाणत्याची संगती धरणें । परलोक साधायाकारणें । सद्गुरु पाहिजे ॥ २ ॥ सद्गुरुसी काये पुसावें । हेंहि कळेना स्वभावें । अनन्यभावें येकभावें । दोनी गोष्टी पुसाव्या ॥ ३ ॥ दोनी गोष्टी त्या कोण । देव कोण आपण कोण । या गोष्टींचें विवरण । केलेंचि करावें ॥ ४ ॥ आधीं मुख्य देव तो कोण । मग आपण भक्त तो कोण । पंचीकर्ण माहावाक्यविवरण । केलेंचि करावें ॥ ५ ॥ सकळ केलियाचें फळ । शाश्वत वोळखावें निश्चळ । आपण कोण हा केवळ । शोध घ्यावा ॥ ६ ॥ सारासार विचार घेतां । पदांस[२] नाहीं शाश्वतता । आधीं[३] कारण भगवंता । वोळखिलें

---

१ थोर असोत, लहान असोत, बरोबरीचे असोत, आपले असोत, परके असोत; सर्वांशीं चढती वाढती मैत्री करणें बरें. २ मुळांत प्रथम "पदार्थास" असें होतें, त्यापैकीं 'र्था' हें अक्षर खोडलेलें दिसतें. पदास म्हणजे इंद्रादिपदास असा अर्थ करावयाचा काय? ३ सर्वांना कारण जो भगवान् त्याला अगोदर ओळखिलें पाहिजे, असा अर्थ करावा किंवा आधींकारण=आदिकारण असा अर्थ करावा.

पाहिजे ॥ ७ ॥ निश्चळ चंचळ आणी जड । अवघा मायेचा पेवाड । यामध्यें वस्तु जाड । जाणार नाहीं ॥ ८ ॥ तें परब्रह्म धुंडावें । विवेकें त्रैलोक्य हिंडावें । माईक विचारें खंडावें । परीक्षवंतीं ॥ ९ ॥ खोटें सांडून खरें घ्यावें । परिक्षवंतीं परीक्षावें । मायेचें अवघेंचि जाणावें । रूप माईक ॥ १० ॥ पंचभूतिक हे माया । माईक जाये विलया । पिंडब्रह्मांड अष्टकाया । नासिवंत ॥ ११ ॥ दिसेल तितुकें नासेल । उपजेल तितुकें मरेल । रचेल तितुकें खचेल । रूप मायेचें ॥ १२ ॥ वाढेल तितुकें मोडेल । येईल तितुकें जाईल । भूतांस भूत खाईल । कल्पांतकाळीं ॥ १३ ॥ देहधारक तितुके नासती । हे तों रोकडी प्रचिती । मनुष्येंविण उत्पत्ति । रेत कैंचें ॥ १४ ॥ अन्न नस्तां रेत कैंचें । वोषधी नस्तां अन्न कैंचें । वोषधीस जीणें कैंचें । पृथ्वी नस्तां ॥ १५ ॥ आप नस्तां पृथ्वी नाहीं । तेज नस्तां आप नाहीं । वायो नस्तां तेज नाहीं । ऐसें जाणावें ॥ १६ ॥ अंतरात्मा नस्तां वायो कैंचा । विकार नस्तां अंतरात्मा कैंचा । निर्विकारीं विकार कैंचा । बरें पाहा ॥ १७ ॥ पृथ्वी नाहीं आप नाहीं । तेज नाहीं वायो नाहीं । अंतरात्मा विकार नाहीं । निर्विकारीं ॥ १८ ॥ निर्विकार जें निर्गुण । तेचि शाश्वताची खूण । अष्टधा प्रकृति संपूर्ण । नासिवंत ॥ १९ ॥ नासिवंत समजोन पाहिलें । तों तें अस्तांचि नस्तें जालें । सारासारें कळों आलें । समाधान ॥ २० ॥ विवेकें पाहिला विचार । मनास आलें सारासार । येणेंकरितां विचार । सदृढ जाला ॥ २१ ॥ शाश्वत देव तो निर्गुण । ऐसी अंतरीं बाणली खूण । देव कळला मी कोण । कळलें पाहिजे ॥ २२ ॥ मी कोण पाहिजे कळलें । देहतत्व तितुकें शोधिलें । मनोवृत्तीचा ठाईं आलें । मीतूंपण ॥ २३ ॥ सकळ देहाचा शोध घेतां । मीपण दि-

---

१ विस्तार. २ ब्रह्म तें निश्चल, माया ती चंचल व जगत् तें जड, असा भेद मायेमुळें झाला आहे, परंतु खरोखर या तिघांमध्यें ब्रह्म हेंच जाड (सार, सघन) असून, न जाणारें ह्मणजे शाश्वत असें आहे.

सेना पाहातां । मीतूंपण हें तत्वतां । तत्वीं मावळलें ॥ २४ ॥ दृश्य पदार्थचि वोसरे । तत्वें तत्व तेव्हां सरे । मीतूंपण हें कैचें उरे । तत्वता वस्तु ॥ २५ ॥ पंचीकर्ण तत्वविवरण । माहावाक्यें वस्तु आपण । निः-संगपणें निवेदन । केलें पाहिजे ॥ २६ ॥ देवाभक्तांचें मूळ । शोधून पाहातां सकळ । उपाधीवेगळा केवळ । निरोपाधी आत्मा ॥ २७ ॥ मीपण तें बुडालें । विवेकें वेगळेंपण गेलें । निवृत्तिपदास प्राप्त जालें । उन्मनीपद ॥ २८ ॥ विज्ञानीं राहिलें ज्ञान । ध्येयें राहिलें ध्यान । सकळ कांहीं कार्याकारण । पाहोन सांडिलें ॥ २९ ॥ जन्ममरणाचें चुकलें[1] । पाप अवघेंचि बुडालें । येमयातनेचें जालें । निसंतान ॥३०॥ निर्बंदें[2] अवघाचि तुटला । विचारें मोक्ष प्राप्त जाला । जन्म सार्थकचि वाटला । सकळ कांहीं ॥ ३१ ॥ नाना किंत निवारिले । धोके अवघे-चि तुटले । ज्ञानविवेकें पावन जाले । बहुत लोक ॥ ३२ ॥ पतितपा-वनाचे दास[3] । तेहि पावन करिती जगास । ऐसी हे प्रचित मनास । बहुतांच्या आली ॥ ३३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भक्तनिरू-पणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

महद्भाग्य हातासी आलें । परी भोगूं नाहीं जाणितलें । तैसें वैराग्य उ-पजलें । परी विवेक नाहीं ॥ १ ॥ आदळतें आफळतें । कष्टी होतें दुःखी होतें । ऐकतें देखतें येतें । वैराग्ये तेणें ॥२॥ नाना प्रपंचाच्या वोढी । नाना संकटें सांकडीं । संसार सांडून देशधडी । होये तेणें ॥ ३ ॥ तो चिंतेपासून सुटला । पराधेनतेपासूनि पळाला । दुःखत्यागें मोकळा जाला । रोगी जैसा ॥४॥ परी तो होऊं नये मोकाट[4] । नष्ट भ्रष्ट आणी चाट[5] । सीमाच नाहीं सै-

---

१ जन्मास येणें व मरणें हें चुकलें. २ बंध. ३ पतितपावन जो राम त्याचे दास ते रामदास. ४ मनसोक्त, उनाड. ५ चावट.

रोट । गुरू जैसें ॥ ५ ॥ विवेकेंविण वैराग्य केलें । तरी अविवेकें अ-नर्थी घातलें । अवघें वेर्थचि गेलें । दोहिंकडे ॥ ६ ॥ ना प्रपंच ना परमार्थ । अवघें जिणेंचि जालें वेर्थ । अविवेकें अनर्थ । ऐसा केला ॥ ७ ॥ कां वेर्थचि ज्ञान बडबडिला । परी वैराग्ययोग नाहीं घडला । जैसा कारागृहीं अडकला । पुरुषार्थ सांगे ॥ ८ ॥ वैराग्येंविण ज्ञान । तो वेर्थचि साभिमान । लोभदंभें घोळसून । कासाविस केला ॥ ९ ॥ स्वान बांधलें तरी भुंके । तैसा स्वार्थमुळें थिंके[2] । पराधीक देखों न सके । साभिमानें ॥ १० ॥ हें येकेंविण येक । तेणें उगाच वाढे शोक । आतां वैराग्य आणि विवेक । योग ऐका ॥ ११ ॥ विवेकें अं-तरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला । अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निः-संग योगी ॥ १२ ॥ जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सवें क्रिया चाले । दीक्षा देखोनी चकित जाले । सुचिस्मंत ॥ १३ ॥ आस्था नाहीं त्रै-लोक्याची । स्थिति बाणली वैराग्याची । येत्नविवेकधारणेची । सीमा नाहीं ॥ १४ ॥ संगीत रसाळ हरिकीर्तन । ताळबद्ध तानमान । प्रेमळ आवडीचें भजन । अंतरापासुनि ॥ १५ ॥ तत्काळचि सन्मार्ग लागे । ऐसा अंतरीं विवेक जागे । वैगत्रृत्व करितां न भंगे । साहित्य प्रत्ययाचें ॥ १६ ॥ सन्मार्गें जगास मिळाला । ह्मणिजे जगदीश वोळला । प्र-संग पाहिजे कळला । कोणीयेक ॥ १७ ॥ प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥ १८ ॥ वि-वेक वैराग्य तें ऐसें । नुस्तें वैराग्य हेंकाडेंपिसें । शब्दज्ञान येळिलसें । आपणचि वाटे ॥ १९ ॥ ह्मणोन विवेक आणि वैराग्य । तेंचि जाणिजे महद्भाग्य । रामदास ह्मणे योग्य । साधु जाणती ॥ २० ॥ इति श्रीदा-सबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवेकवैराग्यनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

---

१ सैरावैरा, अस्ताव्यस्त. २ चरफडतो. ३ परोत्कर्ष. ४ वक्तृत्व. ५ ए-ककल्लीपणाचें वेड. ६ शिळें. नुसतें शब्दज्ञान हें आपोआपच शिळें. कंटाळवाणें वाटतें.

॥ श्रीराम ॥

रेखेचें[1] गुंडाळें केलें । मात्रुकाक्षरीं शब्द जालें । शब्द मेळऊन चाले । श्लोक गद्य प्रबंद ॥ १ ॥ वेदशास्त्रें पुराणें । नाना काव्यें निरूपणें । ग्रंथभेद अनुवादणें । किती ह्मणोनि ॥ २ ॥ नाना ऋषी नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें । भाषा लिपी जेथ तेथें । काये उणें ॥ ३ ॥ वर्ग[3] ऋचा[4] श्रुति स्मृति । अंधे स्वर्ग[6] स्वबक[7] जाती । प्रसंगमाने समास पोथी । बहुधा नामें ॥ ४ ॥ नाना पदें नाना श्लोक । नाना बीर[8] नाना कडक । नाना साख्या दोहडे अनेक । नामाभिधानें ॥ ५ ॥ डफगाणें माचिगोंणें[9] । दंडिगोंणें[10] कथागाणें । नाना मानें नाना जसनें[11] । नाना खेळ ॥ ६ ॥ ध्वनि घोष नाद रेखा । चहुं वाचामधें देखा । वाचारूपेंहि ऐका । नाना भेदें[12] ॥ ७ ॥ उन्मेष परा ध्वनि पश्यंती । नाद मध्यमा शब्द[13] चौथी । वैखरीपासून उमटती । नाना शब्दरत्नें ॥ ८ ॥ अकार उकार मकार । अर्धमात्राचें अंतर । औटमात्रा तदनंतर । बावन मात्रुकों[14] ॥ ९ ॥ नाना भेद रागज्ञान । नृत्यभेद तानमान । अर्थभेद तत्वज्ञान । विवंचना ॥ १० ॥ तत्वां-

---

१ रेषा, रेघ. २ रेषेचें गुंडाळें करून व त्यांत मात्रा घालून अक्षर बनतें व त्या अक्षरांचा शब्द होतो. ३ ऋग्वेदांतील अध्यायाचे पोटभेद. ४ ऋग्वेदांतील श्लोक. ५ अध्याय. ६ सर्ग. ७ चम्पू इत्यादि काव्यांतून पाडलेले भाग. ८ बीर व कडक हे हिंदुस्थानी भाषेतील छंद आहेत. ९ दिंडीगाण्याचाच एक प्रकार आहे. १० दिंडीगाणें. ११ आडकथा. १२ ध्वनि, घोष, नाद, रेखा हीं चत्वार वाणीमध्यें आहेत. वैखरी प्रगट झाल्यानंतर वाणीचे नाना भेद निर्माण झाले आहेत. १३ उन्मेष ह्मणजे स्फुरण. हें परावाणीच्या ठिकाणीं, ध्वनि पश्यंतीच्या ठिकाणीं, नाद मध्यमेच्या ठिकाणीं, व शब्द हा वैखरीच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो. १४ ॐ पैकीं अ, उ, म या तीन मात्रा व वरील बिंदु ही अर्धमात्रा मिळून औट (साडेतीन) मात्रा व त्यापासून नंतर बावन मात्रा.

मधें मुख्य तत्व । तें जाणावें शुद्ध सत्व । अर्धमात्रा महत्तत्वें । मूळमाया ॥ ११ ॥ नाना तत्वें लाहानथोरें । मिळोन अष्टहि शरीरें । अष्टधा प्रकृतीचें वारें । निघोन जातें ॥ १२ ॥ वारें नस्तां जें गगन । तैसें परब्रह्म सघन । अष्ट देहाचें निर्शन । करून पाहावें ॥ १३ ॥ ब्रह्मांडपिंडउभार । पिंडब्रह्मांडसंव्हार । दोहिवेगळें सारासार । विमळब्रह्म ॥ १४ ॥ पदार्थ जड आत्मा चंचळ । विमळब्रह्म तें निश्चळ । विवरोन विरे तत्काळ तद्रूप होये ॥ १५ ॥ पदार्थ मनें काया वाचा । मी हा अवघाचि देवाचा । जड आत्मनिवेदनाचा । विचार ऐसा ॥ १६ ॥ चंचळकर्ता तो जगदीश । प्राणीमात्र त्याचा अंश । त्याचा तोचि आपणास । ठाव नाहीं ॥ १७ ॥ चंचळ आत्मनिवेदन । याचें सांगितलें लक्षण । कर्ता देव तो आपण । कोठेंचि नाहीं ॥ १८ ॥ चंचळ चळे स्वप्नाकार । निश्चळ देव तो निराकार । आत्मनिवेदनाचा प्रकार । जाणिजे ऐसा ॥ १९ ॥ ठावचि नाहीं चंचळाचा । तेथें आधीं आपण कैंचा । निश्चळ आत्मनिवेदनाचा । विवेक ऐसा ॥ २० ॥ तिहिं प्रकारें आपण । नाहीं नाहीं दुजेपण । आपण नस्तां मीपण । नाहींच कोठें ॥ २१ ॥ पाहात पाहातां अनुमानलें । कळतां

१ साडेतीन मात्रांपैकीं अकार तमोगुणाचा, उकार रजोगुणाचा, मकार सत्वगुणाचा दर्शक होय. अर्धमात्रा ही शुद्धसत्वगुणाची दर्शक आहे. शुद्धसत्वालाच महत्तत्व ह्मटलें आहे. द १७ १/४ व २० २/३ पहा. २ उभारणी व संहारणीव्यतिरिक्त, सारासार विवंचून जें उरलें तें विमल ब्रह्म. ३ निश्चळ ब्रह्माचें विवरण करून त्यांत विरून जाणें ह्मणजेच तत्काळ तद्रूप होणें. ४ देह, जगत् इत्यादि. ५ जड, चंचळ व निश्चळ असे आत्मनिवेदनाचे तीन प्रकार आहेत. मी आणि माझें, हें सर्व देवाचें आहे, अशी जी बुद्धि तें जड आत्मनिवेदन; जें कांहीं आहे तें सर्व ईश्वरस्वरूप आहे असें वाटणें तें चंचळ आत्मनिवेदन; कांहीं आहे आणि तें ईश्वरस्वरूप आहे, हें झालें चंचळ आत्मनिवेदन, परंतु परब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्त कांहीं नाहींच आहे असें वाटणें याचें नांव निश्चळ आत्मनिवेदन. ६ या तिन्ही प्रकारांत आपण नाहीं, दुजेपण नाहीं, ईश्वरस्वरूपापासून निराळेपणा नाहीं.

कळतां कळों आलें । पाहातां अवघेंचि निवांत जालें । बोलणें आतां ॥ २२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिवेदननिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । शाश्वत सार अमळ विमळ । अवकाश घन पोकळ । गगनाऐसें ॥ १ ॥ तयास करणें ना धरणें । तयास जन्म ना मरणें । तेंथें जाणणें ना नेणणें । सुन्यातीत ॥ २ ॥ तें रचेना ना खचेना । तें होयेना ना जायेना । मायातीत निरंजना । पारचि नाहीं ॥ ३ ॥ पुढें संकल्प उठिला । षड्गुणेश्वर बोलिजे त्याला । अर्धनारीनटेश्वराला । बोलिजेतें ॥ ४ ॥ सर्वेश्वर सर्वज्ञ । साक्षी द्रष्टा ज्ञानघन । परेश परमात्मा जगजीवन । मूळपुरुष ॥ ५ ॥ ते मूळमाया बहुगुणी । अधोमुखें गुणक्षोभिणी । गुणत्रये तिजपासूनि । निर्माण जाले ॥ ६ ॥ पुढें विष्णु जाला निर्माण । जाणती कळा सत्वगुण । जो कारिताहे पाळण । त्रैलोक्याचें ॥ ७ ॥ पुढें जाणीवनेणिवमिश्रित । ब्रह्मा जाणावा नेमस्त । त्याच्या गुणें उत्पत्ति होत । भुवनत्रैं ॥ ८ ॥ पुढें रुद्र तमोगुण । सकळ संव्हाराचें कारण । सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथेंचि आलें ॥ ९ ॥ तेथून पुढें पंचभूतें । पावलीं पष्ट दशेतें । अष्टधा प्रकृतीचें स्वरूप तें । मुळींच आहे ॥ १० ॥ निश्चळीं जालें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण । पंचभूतें आणि त्रिगुण । सूक्ष्म अष्टधा ॥ ११ ॥ आकाश ह्मणिजे अंतरात्मा । प्रत्ययें पाहावा महिमा । त्या आकाशापासून जन्मा । वायो आला ॥ १२ ॥ तया वायोच्या दोनी झुळुका । उष्ण सीतळ ऐका । सीतळापासून तारा मयंका । जन्म जाला ॥ १३ ॥ उष्णापासून रवि वन्ही । विद्युल्यता आदिकरूनि । सीतळ उष्ण मिळोनि । तेज जाणावें ॥ १४ ॥ तया तेजापासून जालें आप । आप आळोन पृथ्वीचें रूप । पुढें औषधी अमूप । निर्माण

जाल्या ॥ १५ ॥ औषधीपासून नाना रस । नाना बीज अन्नरस । चौऱ्यासि लक्ष योनींचा वास । भूमंडळीं ॥ १६ ॥ ऐसी जाली सृष्टि-रचना । विचार आणिला पाहिजे मना । प्रत्ययेंविण अनुमाना । पात्र होइजे ॥ १७ ॥ ऐसा जाला आकार । येणोंचि न्यायें संव्हार । सारासारविचार । यास बोलिजे ॥१८॥ जें जें जेथून निर्माण जालें । तें तें तेथेंचि निमालें । येणेंचि न्यायें संव्हारलें । माहांप्रळईं ॥ १९ ॥ आद्य मध्य अवसान । जें शाश्वत निरंजन । तेथें लावावें अनुसंधान । जाणते पुरुषीं ॥ २० ॥ होत जाते नाना रचना । परी ते कांहींच तगेना । सारासार विचारणा । याकारणें ॥ २१ ॥ द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा । सर्वत्र बोलती महिमा । परी हे सर्वसाक्षिणी अवस्ता मां । प्रत्ययें पाहावी ॥ २२ ॥ मुळापासून सेवटवरी । अवघी मायेची भरो-वरी । नाना विद्या कळाकुसरी । तयेमधें ॥ २३ ॥ जो उपाधीचा सेवट पाविल । त्यास भ्रम ऐसें वाटेल । जो उपाधीमधें आडकेल । त्यास काढितां कवण ॥ २४ ॥ विवेकप्रत्ययाचीं कामें । कैसीं घडतील अनुमानभ्रमें । सारासारविचाराचेन संभ्रमें । पाविजे ब्रह्म ॥ २५ ॥ ब्रह्मांडींचें माहाकारण । ते मूळमाया जाण । अपूर्णास ह्मणती ब्रह्म पूर्ण । विवेकहीन ॥ २६ ॥ सृष्टीमधें बहुजन । येक भोगिती नृपासन । येक विष्ठा टाकिती जाण । प्रत्यक्ष आतां ॥ २७ ॥ ऐसे उदंड लोक असती । आपणास थोर ह्मणती । परी ते विवेकी जाणती । सकळ कांहीं ॥ २८ ॥ ऐसा आहे समाचार । कारण पाहिजे विचार । बहु-तांच्या बोलें हा संसार । नासूं नये ॥ २९ ॥ पुस्तकज्ञानें निश्चये धरणें तरी गुरु कासया करणें । याकारणें विवरणें । आपुल्या प्रत्ययें ॥३०॥ जो बहुतांच्या बोलें लागला । तो नेमस्त जाणावा बुडाला । येक साहेब

---

१ ब्रह्मांडाच्या उभारणीचे पूर्वी, उभारणी होत असतां व संहारणीनंतर. २ अंतरात्मा सर्वसाक्षी आहे असें लोक ह्मणतात, परंतु ह्या सर्वसाक्षिणी अवस्थेचा प्रत्यय पाहिला पाहिजे. ३ विस्तार. ४ ह्मणून.

नस्तां कोणाला । मुश्यारा मागावा ॥ २१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सृष्टिक्रमनिरूपणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

न्यायें निष्ठुर बोलणें । बहुतांस वाटे कंटाळवाणें । मळमळ करितां जेवणें । विहित नव्हे ॥ १ ॥ बहुतीं विषय निंदिले । आणि तेचि सेवित गेले । विषयत्यागें देह चाले । हें तों घडेना ॥ २ ॥ बोलणें येक चालणें येक । त्याचें नांव हीन विवेक । येणें करितां सकळ लोक । हांसों लागती ॥ ३ ॥ विषयत्यागेंविण तो कांहीं । परलोक तों प्राप्त नाहीं । ऐसें बोलणें ठाईं ठाईं । बरें पाहा ॥ ४ ॥ प्रपंची खाती जेविती । परमार्थी काय उपवास करिती । उभयता सारिखे दिसती । विषयाविषईं ॥ ५ ॥ देह चालतां विषय त्यागी । ऐसा कोण आहे जगीं । याचा निर्वाह मजलागीं । देवें निरोपावा ॥ ६ ॥ विषये अवघा त्यागावा । तरीच परमार्थ करावा । ऐसें पाहातां गोवा । दिसतो किं ॥ ७ ॥ ऐसा श्रोता अनुवादला । वक्ता उत्तर देता जाला । सावध होऊन मन घाला । येतद्विषईं ॥ ८ ॥ वैराग्यें करावा त्याग । तरीच परमार्थयोग । प्रपंचत्यागें सर्व सांग । परमार्थ घडे ॥ ९ ॥ मागें ज्ञानी होऊन गेले । तेंहिं बहुत कष्ट केले । तरी मग विख्यात जाले । भूमंडळीं ॥ १० ॥ येर मत्सर[1] करितांच गेलीं । अन्न अन्न ह्मणतां मेलीं । कित्येक भ्रष्टलीं । पोटासाठीं ॥ ११ ॥ वैराग्य मुळींहून नाहीं । ज्ञान प्रत्ययाचें नाहीं । सुचि आचार तोहि नाहीं । भजन कैचें ॥ १२ ॥ ऐसे प्रकारीचे जन । आपणास म्हणती सज्जन । पाहों जातां अनुमान । अवघाच दिसे ॥ १३ ॥ जयास नाहीं अनुताप । हेंचि येक पूर्वपाप । क्षणक्षणा विक्षेप । पराधीकपणें[2] ॥ १४ ॥ मज नाहीं तुज साजेना । हें तों अवघें ठाउकें आहे जना । खात्यास नखांतें देखों सकेना । ऐसें आहे ॥ १५ ॥

---

१ परोत्कर्षामुळें, दुसऱ्याचा उत्कर्ष पाहून. २ भिकारी,

भाग्य पुरुष थोर थोर। त्यास निंदिती डीवाळखोर। सावास देखतां च्चोर। चर्फडी जैसा॥ १६॥ वैराग्यापरतें नाहीं भाग्य। वैराग्य नाहीं तें अभाग्य। वैराग्य नस्तां योग्य। परमार्थ नव्हे॥ १७॥ प्रत्ययेज्ञानी वीतरागी। विवेकवळें सकळ त्यागी। तो जाणीजे माहायोगी। ईश्वरी पुरुष॥ १८॥ अष्टमा सिद्धीची उपेक्षा। करून घेतली योगदीक्षा। घरोघरीं मागे भिक्षा। माहादेव॥ १९॥ ईश्वराची बरावरी। कैसा करील वेषधारी। म्हणोनियां सगट सरी। होत नाहीं॥ २०॥ उदास आणि विवेक। त्यास शोधिती सकळ लोक। जैसे लालची मूर्ख रंक। ते दैन्यवाणे॥ २१॥ जे विचारापासून चेवले। जे आचारापासून भ्रष्टले। वैराग्य करूं विसरले। विषयलोभी॥ २२॥ भजन तरी आवडेना। पुरश्चरण कदापि घडेना। भल्यांस त्यांस पडेना[1]। येतान्निमित्य॥ २३॥ वैराग्यें करून भ्रष्टेना। ज्ञान भजन सांडीना। वित्पन्न आणि वाद घेना। ऐसा[2] थोडा॥ २४॥ कष्ट करितां सेत पिके। उंच वस्त तत्काळ विकें। जाणत्या लोकांच्या कौतुकें। उड्या पडती॥ २५॥ येर ते आवघेचि मंदले। दुराशेनें खोटे जाले। कानकोंडें ज्ञान केलें। भ्रष्टाकारें[3]॥ २६॥ सर्वेळ विषय त्यागणें। शुद्ध कार्याकारण घेणें। विषयत्यागाचीं लक्षणें। वोळखा ऐसीं॥ २७॥ सकळ कांहीं कर्ता देव। नाहीं प्रकृतीचा ठाव। विवेकाचा अभिप्राव। विवेकी जाणती॥ २८॥ शूरत्वविषईं खडतर। त्यास मानिती लाहानथोर। कामगार आणि आंगचोर। येक कैसा॥ २९॥ त्यागात्याग तार्किक जाणे। बोलाऐसें चालों

---

१ भल्यांचें आणि त्यांचें यामुळें पटत नाहीं. २ वैराग्यशील असून ज्याचा आचार भ्रष्ट नाहीं, ज्ञानी असून जो भजन टाकीत नाहीं, व्युत्पन्न असून जो वितंडवादांत शिरत नाहीं, असे लोक थोडे. ३ भ्रष्टाचारामुळें ज्याचें ज्ञान कानकोंडें होतें. ४ उन्मादक. ५ निरर्थक अशा विषयांचा त्याग करून केवळ जरूर तेवढ्याच विषयांचें सेवन करणें ह्यालाच विषयत्याग म्हणावयाचें. ६ प्रखर, मागें पुढें न पाहणारा. ७ तर्कज्ञ असा अर्थ कोणी करतात, व कोणी तर्काचा विषय असा अर्थ करतात.

जाणे । पिंडब्रह्मांड सकळ जाणे । येथायोग्य ॥ ३० ॥ ऐसा जो सर्वजाणता । उत्तमलक्षणी पुरुता । तयाचेनि सार्थकता । सहजचि होये ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विषयत्यागनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मूळमाया जगदेश्वर । पुढें अष्टधेचा विस्तार । सृष्टिक्रमें आकार । आकारला ॥ १ ॥ हें अवघेंच नस्तां निर्मळ । जैसें गगन अंतराळ । निराकारीं काळवेळ । कांहींच नाहीं ॥ २ ॥ उपाधीचा विस्तार जाला । तेथें काळ दिसोन आला । येरवी पाहातां काळाला । ठावचि नाहीं ॥ ३ ॥ येक चंचळ येक निश्चळ । याव्रेगळा कोठें काळ । चंचल आहे तावत्काळ । काळ ह्मणावें ॥४॥ आकाश ह्मणिजे अवकाश । अवकाश बोलिजे विलंबास । त्या विलंबरूप काळास । जाणोनि घ्यावें ॥ ५ ॥ सूर्याकरितां विळंब कळे । गणना सकळांची आकळे । पळापासून निवळे । युगपरियंत ॥ ६ ॥ पळ घटिका प्रहर दिवस । अहोरात्र पक्षमास । शड्मास वरि युगांस । ठाव जाला ॥ ७ ॥ क्रेत त्रेत द्वापार कळी । संख्या चालिली भूमंडळीं । देवांचीं आयुष्यें आगळीं । शास्त्रीं निरोपिलीं ॥ ८ ॥ ते देवत्रयांची खटपट । सूक्ष्मरूपें विलगट । दंडक सांडितां चटपट । लोकांस होते ॥ ९ ॥ मिश्रित त्रिगुण निवेंडाना । तेणें आद्यंत सृष्टिरचना । कोण थोर कोण साना । कैसा ह्मणावा ॥ १० ॥ असो हीं जाणत्याचीं कामें । नेणता उगाच गुंते भ्रमें । प्रत्यये जाणजाणों वर्में । ठाईं पाडावीं ॥ ११ ॥ उत्पन्नकाळ सृष्टिकाळ । स्थितिकाळ संव्हारकाळ । आद्यंत अवघा

---

१ त्रिगुणात्मक ब्रह्माविष्णुमहेशाची जो खटपट (उत्पत्ति, स्थिति, संहार) ती सूक्ष्मरूपानें व विशेष लगट रीतीनें सर्व पिंडांच्या ठिकाणीं चालू आहे, परंतु लोक दंडक (सांप्रदाय, रीति) सोडतात आणि त्यामुळें त्यांना चटपट लागते.

काळ । विलंबरूपी ॥ १२ ॥ जें जें जये प्रसंगीं जालें । तेथें काळाचें नाव पडिलें । बरें नसेल अनुमानलें । तरी पुढें ऐका ॥ १३ ॥ प्रजन्यकाळ शीतकाळ । उष्णकाळ संतोषकाळ । सुखदुःखआनंदकाळ । प्रत्यय येतो ॥ १४ ॥ प्रातःकाळ माध्यानकाळ । सायंकाळ वसंतकाळ । पर्वकाळ कठिणकाळ । जाणिजे लोकीं ॥१५॥ जन्मकाळ बाळत्वकाळ । तारुण्यकाळ वृधाप्यकाळ । अंतकाळ विषमकाळ । वेळरूपें ॥ १६ ॥ सुकाळ आणि दुष्काळ । प्रदोषकाळ पुण्यकाळ । सकळ वेळा मिळोन काळ । तयास म्हणावें ॥ १७ ॥ असतें येक वाटतें येक । त्याचें नाव हीन विवेक । नाना प्रवृत्तीचे लोक । प्रवृत्ति जाणती ॥ १८ ॥ प्रवृत्ति चाले अधोमुखें । निवृत्ति धावे ऊर्धमुखें । ऊर्धमुखें नाना सुखें । विवेकी जाणती ॥ १९ ॥ ब्रह्मांडरचना जेथून जाली । तेथें विवेकी दृष्टि घाली । विवरतां विवरतां लाधली । पूर्वापर स्थिति ॥ २० ॥ प्रपंचीं असोन परमार्थ पाहे । तोहि ये स्थितीतें लाहे । प्रारब्धयोगें करून राहे । लोकांमधें ॥ २१ ॥ सकळांचें येकाचि मूळ । येक जाणते येक बाष्कळ । विवेकें करून तत्काळ । परलोक साधावा ॥ २२ ॥ तरीच जन्माचें सार्थक । भले पाहाती उभये लोक । कारण मुळींचा विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ २३ ॥ विवेकहीन जे जन । ते जाणावे पशुसमान । त्यांचें ऐकतां भाषण । परलोक कैंचा ॥ २४ ॥ बरें आमचें काये गेलें । जें केलें तें फळास आलें । पेरिलें तें उगवलें । भोगिती आतां ॥ २५ ॥ पुढेंहि करी तो पावे । भक्तियोगें भगवंत फावे । देव भक्त मिळतां दुणावे । समाधान ॥ २६ ॥ कीर्ति करून नाहीं मेले । ते उगेच आले आणि गेले । शाहाणे होऊन भुलले । काये सांगावें ॥ २७ ॥ येथील येथें अवघेंचि राहातें । ऐसें

---

१ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । भगवद्गीता अ. १५×१ व त्यावरील श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची टीका वाचावी. २ मूळचीं. ३ जो जसें कर्म करील तसें त्याला फळ मिळेल.

प्रत्ययास येतें । कोण काय घेऊन जातें । सांगाना कां ॥ २८ ॥ पदार्थी असावें उदास । विवेक पाहावा सावकास । येणेंकरितां जगदीश । अलभ्य लाभे ॥ २९ ॥ जगदीशापरता लाभ नाहीं । कार्याकारणें सर्व कांहीं । संसार करित असतांहि । समाधान ॥ ३० ॥ मागां होते जनकादिक । राज्य करितांहि अनेक । तैसेचि आतां पुण्यश्लोक । कित्येक असती ॥ ३१ ॥ राजा असतां मृत्य आला । लक्ष कोटि कबुल जाला । तरी सोडिना तयाला । मृत्य कांहीं ॥ ३२ ॥ ऐसें हें पराधेन जीणें । यामधें दुखणें बाहाणें । नाना उद्वेग चिंता करणें । किती ह्मणोनि ॥ ३३ ॥ हाट भरला संसाराचा । नफा पाहावा देवाचा । तरीच या कष्टाचा । परियाये होतो ॥ ३४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे काळरूपनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

दुर्बळ नाचारी वोडगस्त । आळसी खादाड रिणगस्त । मूर्खपणें अवघें वेस्त । कांहींच नाहीं ॥ १ ॥ खाया नाहीं जेवाया नाहीं । लेया नाहीं नेसाया नाहीं । अंथराया नाहीं पांघराया नाहीं । कोंपट नाहीं अभागी ॥ २ ॥ सोयरे नाहीं धायरे नाहीं । इष्ट नाहीं मित्र नाहीं । पाहातां कोठें वोळखी नाहीं । आश्रयेंविण परदेसी ॥ ३ ॥ तेणें कैसें करावें । काये जीवेंसीं धरावें । वाचावें किं मरावें । कोण्या प्रकारें ॥ ४ ॥ ऐसें कोणी येकें पुसिलें । कोणी येकें उत्तर दिधलें । श्रोतीं सावध ऐकिलें । पाहिजे आतां ॥ ५ ॥ लाहानथोर काम कांहीं । केल्यावेगळें होत नाहीं । करंट्या सावध पाहीं । सदेव होसी ॥ ६ ॥ अंतरीं नाहीं सावधानता । येत्न ठाकेना पुरता । सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें

---

१ जरूर तितकें सर्व कांहीं करीत असतां, ह्मणजे संसार चालवीत असतांही समाधान मिळतें, नाहीं असें नाहीं. २ मोबदला. ३ निराश्रित. ४ व्यस्त, अव्यवस्थ.

कैची ॥ ७ ॥ ह्मणोन आळस सोडावा । येत्न साक्षपें जोडावा । दुश्चितपणाचा मोडावा । थारा बळें ॥ ८ ॥ प्रात:काळीं उठत जावें । प्रात:-स्मरामि करावें । नित्य नेमें स्मरावें । पाठांतर ॥ ९ ॥ मागील उजळणी पुढें पाठ । नेम धरावा निकट । बाष्कळपणाची वटवट । करूंच नये ॥ १० ॥ दिशेकडे दुरी जावें । सुचिस्मंत होऊन यावें । येतां कांहीं तरी आणावें । रितें खोटें ॥ ११ ॥ धूतवस्त्रें वाळावीं पिळून । करावें चरणक्षाळण । देवदर्शन देवार्चन । येथासांग ॥ १२ ॥ कांहीं फळाहार घ्यावा । पुढें वेवसाये करावा । लोक आपला परावा । ह्मणत जावा ॥ १३ ॥ सुंदर अक्षर ल्याहावें । पष्ट नेमस्त वाचावें । विवरविवरों जाणावें । अर्थांतर ॥ १४ ॥ नेमस्त नेटकें पुसावें । विशद करून सांगावें । प्रत्ययेंविण बोलावें । तेंचि पाप ॥ १५ ॥ सावधानता असावी । नीतिमर्यादा राखावी । जनास माने ऐसी करावी क्रियासिद्धि ॥ १६ ॥ आलियाचें समाधान । हरिकथा निरूपण । सर्वदा प्रसंग पाहोन । वर्तत जावें ॥ १७ ॥ ताळ धाटी मुद्रा शुद्ध । अर्थ प्रमये अन्वये शुद्ध । गद्यपद्यें दृष्टांत शुद्ध । अन्वयाचे ॥ १८ ॥ गाणें वाजवणें नाचणें । हस्तन्यास[1] दाखवणें । सभारंजकें वचनें । आडकथा छंदबंद ॥ १९ ॥ बहुतांचें समाधान राखावें । बहुतांस मानेल तें बोलावें । विलग पडों नेदावें । कथेमधें ॥ २० ॥ लोकांस उदंड वांजी[2] आणूं नये । लोकांचें उकलावें हृदये । तरी मग स्वभावें होये । नामघोष ॥ २१ ॥ भक्ति ज्ञान वैराग्य योग । नाना साधनाचे प्रयोग । जेणें तुटे भवरोग । मननमात्रें ॥ २२ ॥ जैसें बोलणें बोलावें । तैसेंचि चालणें चालावें । मग महंतलीळा स्वभावें । आंगीं बाणे ॥ २३ ॥ युक्तिवीण साजिरा योग । तो दुराशेचा रोग । संगतीच्या लोकांचा भोग । उभा ठेला ॥ २४ ॥ ऐसें न करावें सर्वथा । जनास पावऊं नये वेथा । हृदईं चिंतावें समर्था । रघुनाथजीसी ॥ २५ ॥ उदासवृत्तीस मानवे

१ हावभाव. २ जिकीरीस.

जन । विशेष कथानिरूपण । रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलाड न्यावी ॥ २६ ॥ सांग[1] महंती संगीत[2] गाणें । तेथें वैभवास काये उणें । नभामाजी तारांगणें । तैसे लोक[3] ॥ २७ ॥ अकलबंद नाहीं जेथें । अवघेंचि विष्कळित तेथें । येकें अकलेविण तें । काये आहे ॥ २८ ॥ वाढून अकलेचा पवाड[4] । व्हावें ब्रह्मांडाहून जाड । तेथें कैचें आणिलें द्वाड । करंटपण ॥ २९ ॥ येथें आशंका फिटली । बुद्धि येतां प्रवेशली । कांहींयेक आशा वाढली । अंतःकर्णी ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे येत्नासिकवणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

आपण येथेष्ट जेवणें । उरलें तें अन्न वाटणें । परंतु वायां दवडणें । हा धर्म नव्हे ॥ १ ॥ तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जनास सांगावें । तरतेन[5] बुडों नेदावें । बुडतयासी ॥ २ ॥ उत्तम गुण स्वयें घ्यावे । ते बहुतांस सांगावे । वर्तल्याविण बोलावे । ते शब्द मिथ्या ॥३॥ स्नान संध्या देवार्चन । येकाग्र करावें जपध्यान । हरिकथा निरूपण । केलें पाहिजे ॥ ४ ॥ शरीर परोपकारीं लावावें । बहुतांच्या कार्यास यावें । उणें पडों नेदावें । कोणियेकाचें ॥ ५ ॥ आडलें जाकसलें[6] जाणावें । यथानूशक्ति कामास यावें । मृदवचनें बोलत जावें । कोणियेकांसीं ॥ ६ ॥ दुसऱ्याच्या दुःखें दुःखवावें । परसंतोषें सुखी व्हावें । प्राणिमात्रांस मेळऊन घ्यावें । बऱ्या शब्दें ॥ ७ ॥ बहुतांचे अन्याये क्षमावे ॥ बहुतांचे कार्यभाग करावे । आपल्यापरीस व्हावे । पारिखे जन ॥ ८ ॥ दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । तदनुसाराचि वर्तावें । लोकांस परीक्षित जावें । नाना प्रकारें ॥ ९ ॥ नेमकचि बोलावें । तत्काळचि

---

१ महंताचीं जितकीं अंगें अथवा लक्षणें आहेत तितक्या सर्व लक्षणांनीं युक्त. २ लोकप्रिय, सुंदर गाणें. ३ अशा पुरुषापाशीं आकाशांतील ताऱ्यांप्रमाणें असंख्य लोक गोळा होतील. ४ विस्तार. ५ पोहणारानें. ६ गांजलेलें.

प्रतिवचन द्यावें । कदापी रागास न यावें । क्षमारूपें ॥ १० ॥ आलस्य अवघाच दवडावा । येत्न उदंडचि करावा । शब्दमत्सर न करावा । कोणियेकाचा ॥ ११ ॥ उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा । शब्द निवडून बोलावा । सावधपणें करित जावा । संसार आपुला ॥ १२ ॥ मरणाचें स्मरण असावें । हरिभक्तीस सादर व्हावें । मरोन कीर्तीस उरवावें । येणें प्रकारें ॥ १३ ॥ नेमकपणें वर्तों लागला । तो बहुतांस कळों आला । सर्व आर्जवी तयाला । काये उणें ॥ १४ ॥ ऐसा उत्तम गुणी विशेष । तयास ह्मणावें पुरुष । जयाच्या भजनें जगदीश । तृप्त होये ॥ १५ ॥ उदंड धि:कारून बोलती । तरी चळों नेदावी शांति । दुर्जनास मिळोन जाती । धन्य ते साधु ॥१६॥ उत्तम गुणीं शृंवारला । ज्ञानवैराग्यें शोभला । तोचि येक जाणावा भला । भूमंडळीं ॥ १७ ॥ स्वयें आपण कष्टावें । बहुतांचें सोसित जावें । झिजोन कीर्तीस उरवावें । नानाप्रकारें ॥ १८ ॥ कीर्ती पाहों जातां सुख नाहीं । सुख पाहातां कीर्ती नाहीं । विचारेंविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ॥ १९ ॥ परांतरास न लावावा ढका । कदापि पडों नेदावा चुका । क्षमासीळ तयाच्या तुका । हानी नाहीं[1] ॥ २० ॥ आपलें अथवा परावें । कार्य अवघेंच करावें । प्रसंगीं कामास चुकवावें । हें विहित नव्हे ॥ २१ ॥ बरें बोलतां सुख वाटतें । हें तों प्रत्यक्ष कळतें । आत्मवत् परावें तें । मानीत जावें ॥ २२ ॥ कठिण शब्दें वाईट वाटतें । हें तों प्रत्ययास येतें । तरी मग वाईट बोलावें तें । कायेनिमित्य ॥ २३ ॥ आपणास चिमोटा घेतला । तेणें कासाविस जाला । आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावें ॥ २४ ॥ जे दुसऱ्यास दु:ख करी । ते अपवित्र वैखरी । आपणास घात करी । कोणियेके प्रसंगीं ॥ २५ ॥ पेरिलें तें उगवतें । बोलण्यासारिखें उत्तर येतें । तरी मग कर्कश

---

१ जो क्षमाशील आहे त्याच्या वजनाला हानी नाहीं, त्याचें महत्त्व जात नाहीं.

बोलवें तें । कायेनिमित्य ॥ २६ ॥ आपल्या पुरुषार्थवैभवें । बहुतांस सुखी करावें । परंतु कष्टी करावें । हे राक्षसी क्रिया ॥ २७ ॥ दंभ दर्प अभिमान । क्रोध आणि कठिण वचन । हें आज्ञानाचें लक्षण । भगवद्गीतेंत बोलिलें ॥ २८ ॥ जो उत्तम गुणें शोभला । तोचि पुरुष माहां भला । कित्तेक लोक तयाला । शोधीत फिरती ॥ २९ ॥ क्रियेविण शब्दज्ञान । तेंचि स्वानाचें वमन । भले तेथें अवलोकन । कदापी न करिती ॥ ३० ॥ मनापासून भक्ति करणें । उत्तम गुण अगत्य धरणें । तया माहांपुरुषाकारणें । धुंडीत येती ॥ ३१ ॥ ऐसा जो माहानुभाव । तेणें करावा समुदाव । भक्तियोगें देवाधिदेव । आपुला करावा ॥ ३२ ॥ आपण आवचितें मरोन जावें । मग भजन कोणें करावें । याकारणें भजनास लावावे । बहुत लोक ॥ ३३ ॥ आ-मची प्रतिज्ञा ऐसी । कांहीं न मागावें शिष्यासी । आपणामागें जगदी-शासी । भजत जावें ॥ ३४ ॥ याकारणें समुदाव । जाला पाहिजे मो-होत्छाव । हातोपातीं देवाधिदेव । बोळेसा करावा ॥ ३५ ॥ आतां स-मुदायाकारणें । पाहिजेती दोनी लक्षणें । श्रोतीं येथें सावधपणें । मन घालावें ॥३६॥ जेणें बहुतांस घडे भक्ति । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति । बहुतांचें मनोगत हातीं । घेतलें पाहिजे ॥ ३७ ॥ मागां बोलिले उत्तम गुण । तयास मानिती प्रमाण । प्रबोधशक्तीचें लक्षण । पुढें चाले ॥ ३८ ॥ बोलण्यासारिखें चालणें । स्वयें करून बोलणें । तयाचीं वचनें प्रमाणें । मानिती जनीं ॥ ३९ ॥ जें जें जनास मानेना । तें तें जनहि मानीना । आपण येकला जन नाना । सृष्टिमधें ॥ ४० ॥ ह्मणोन सां-गाती असावे । मानत मानत शिकवावे । हळु हळु सेवटा न्यावे । विवे-कानें ॥ ४१ ॥ परंतु हे विवेकाचीं कामें । विवेकी करील नेमें । इतर ते बापुडे भ्रमें । भांडोंच लागले ॥ ४२ ॥ बहुतांसीं भांडतां येकला ।

---

१ अध्याय १६×४. २ सोबती.

शैन्यावांचून पुरवला । याकारणें वहुतांला । राजी राखावें ॥ ४३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमपुरुपनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ नामरूप दशक त्रयोदश ॥ १३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आत्मानात्मविवेक करावा । करून बरा विवरावा । विवरोन सदृढ धरावा । जीवामध्यें ॥ १ ॥ आत्मा कोण अनात्मा कोण । त्याचें करावें विवरण । तेंचि आतां निरूपण । सावध ऐका ॥ २ ॥ च्यारि खाणी च्यारि वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवप्राणी । संख्या बोलिली पुराणीं । वर्तती आतां ॥ ३ ॥ नाना प्रकारीचीं शरीरें । सृष्टींत दिसती अपारें । तयांमधें निर्धारें । आत्मा कवणु ॥ ४ ॥ दृष्टीमधें पाहातो । श्रवणामधें ऐकतो । रसनेमधें स्वाद घेतो । प्रत्यक्ष आतां ॥ ५ ॥ घ्राणामधें वास घेतो । सर्वांगीं तो स्पर्शतो । वाचेमधें बोलवितो । जाणोनि शब्द ॥ ६ ॥ सावधान आणि चंचळ । चहुंकडे चळवळ । येकलाचि चालवी सकळ । इंद्रियेंद्वारा ॥ ७ ॥ पाये चालवी हात हालवी । भृकुटी पालवी डोळा घालवी । संकेतखुणा बोलवी । तोचि आत्मा ॥ ८ ॥ धिटाइ[1] लाजवी खाजवी । खोंकवी वोकवी थुंकवी । अन्न जेऊन उदक सेवी । तोचि आत्मा ॥ ९ ॥ मळमूत्र त्याग करी । शरीरमात्र सांवरी । प्रवृत्ति निवृत्ति विवरी । तोचि आत्मा ॥ १० ॥ ऐके देखे हुंगे चाखे । नाना प्रकारें वोळखे । संतोष पावे आणी धाके । तोचि आत्मा ॥ ११ ॥ आनंद विनोद उद्वेग चिंता । काया छ्यांया[2] माया ममता । जीवीत्वें पावे

---

१ धीटपणा करवितो. २ प्रतिबिंब, आत्म्याची छाया; जीवाला आत्म्याची छाया ह्मणतात ह्मणून या ठिकाणीं छाया=जीव.

नाना वेथा । तोचि आत्मा ॥ १२ ॥ पदार्थाची आस्था धरी । जनीं घाईट बरें करी । आपल्यां राखे पराव्यां मारी । तोचि आत्मा ॥ १३ ॥ युद्ध होतां दोहिंकडे । नाना शरीरीं वावडे । परस्परें पाडी पडे । तोचि आत्मा ॥ १४ ॥ तो येतो,जातो देहीं वर्ततो । हासतो रडतो प्रस्तावतो । समर्थ करंटा होतो । व्यापासारिखा ॥ १५ ॥ होतो लंडी होतो बळकट । होतो विद्यावंत होतो धट[1] । न्यायेवंत होतो उद्धट । तोचि आत्मा ॥ १६ ॥ धीर उदार आणि कृपण । वेडा आणि विचक्षण । उछंकै[2] आणि सहिष्ण । तोचि आत्मा ॥ १७ ॥ विद्या कुविद्या दोहिंकडे । आनंदरूप वावडे । जेथें तेथें सर्वाकडे । तोचि आत्मा ॥ १८ ॥ निजे उठे बैसे चाले । धांवे धावडी डोले तोले । सोयरे धायरे केले । तोचि आत्मा ॥ १९ ॥ पोथी वाची अर्थ सांगे । ताळ धरी गाऊं लागे । वाद वेवाद वाउगे । तोचि आत्मा ॥ २० ॥ आत्मा नस्तां देहांतरीं । मग तें प्रेत सचराचरीं । देहसंगें आत्मा करी । सर्व कांहीं ॥ २१ ॥ येकेंविण येक काये । कामा नये वायां जाये । ह्मणोनि हा उपाये । देहयोगें ॥ २२ ॥ देह अनित्य आत्मा नित्य । हाचि विवेक नित्यानित्य । अवघें सूक्ष्माचें कृत्य । जाणती ज्ञानी ॥ २३ ॥ पिंडीं देहधर्ता जीव । ब्रह्मांडीं देहधर्ता शिव । ईश्वरतनुचतुष्टये सर्व । ईश्वर धर्ता ॥ २४ ॥ त्रिगुणापर्ता जो ईश्वर । अर्धनारीनटेश्वर । सकळ सृष्टीचा विस्तार । तेथून जाला ॥ २५ ॥ बरवें विचारून पाहीं । स्त्री पुरुष तेथें नाहीं । चंचळरूप येतें कांहीं । प्रत्ययासी ॥ २६ ॥ मुळींहून सेवटवरी । ब्रह्मादि पिप्लीका[3] देहधारी । नित्यानित्य विवेक चतुरीं । जाणिजे ऐसा ॥ २७ ॥ जड तितुकें अनित्य । आणि सूक्ष्म तितुकें नित्य । याहिमधें नित्यानित्य । पुढें निरोपिलें ॥ २८ ॥ स्थूळ सूक्ष्म वोलांडिलें । कारण माहांकारण सांडिलें । विराट हिरण्यगर्भ खंडिलें । विवेकानें ॥ २९ ॥ अव्याकृत मूळप्रकृती । तेथें जाऊन बैसली वृत्ती । ते वृत्ति व्हावया नि-

---

१ दांडगा. २ उच्छृंखल. ३ पिपीलिका, मुंगी.

वृत्ति । निरूपण ऐका ॥ २० ॥ आत्मानात्मविवेक बोलिला । चंचळात्मा प्रत्यया आला । पुढिले समासीं निरोपिला । सारासार विचार ॥ २१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मानात्मविवेकनिरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका सारासार विचार । उभारलें जगडंबर । त्यांत कोण सार कोण असार । विवेकें वोळखा ॥ १ ॥ दिसेल तें नासेल । आणि येईल तें जाईल । जें असतचि असेल । तेंचि सार ॥२॥ मागां आत्मानात्म विवेक बोलिला । अनात्मा वोळखोन सांडिला । आत्मा जाणतां लागला । मुळींचा मूळ तंतु ॥ ३ ॥ मुळीं[1] जे राहिली वृत्ति । जाली पाहिजे निवृत्ति । सारासार विचार श्रोतीं । बरा पाहावा ॥ ४ ॥ नित्यानित्य विवेक केला । आत्मा नित्यसा निवडिला । निवृत्तिरूपें हेत उरला । निराकारीं ॥ ५ ॥ हेत ह्मणिजे तो चंचळ । निर्गुण ह्मणिजे निश्चळ । सारासारविचारें चंचळ । होऊन जातें ॥ ६ ॥ चळे ह्मणोनि तें चंचळ । न चळे ह्मणोनि निश्चळ । निश्चळीं[2] उडे चंचळ । निश्चयेंसीं ॥ ७ ॥ ज्ञान आणि उपासना । दोनी येकचि पाहाना । उपासनेकरितां जना । जगोद्धार ॥ ८ ॥ द्रष्टा साक्षी जाणता । ज्ञानघन चैतन्य सत्ता । ज्ञान देवचि तत्वता । बरें पाहा ॥ ९ ॥ त्या ज्ञानाचें विज्ञान होतें । शोधून पाहा बहुत मतें । चंचळ अवघें नासतें । येणेंप्रकारें ॥ १० ॥ नासिवंत नासेल किं नासेना । ऐसा अनुमानचि आहे मना । तरी तो पुरुष सहसा ज्ञाना । अधिकारी नव्हे ॥ ११ ॥ नित्य निश्चये केला । संदेह उरताचि गेला । तरी तो जाणावा वाहावला । माहां मृगजळीं ॥ १२ ॥ क्षयेचि नाहीं जो अक्षई । व्यापकपणें सर्वां ठाईं । तेथें हेत संदेह नाहीं । निर्विकारीं ॥ १३ ॥ जें उदंड घनदाट । आद्य मध्य

१ मूळमायेचा आरंभ. २ मूळमायेच्या ठिकाणीं.

सेवट । अचळ अढळ अतुट । जैसें तैसें ॥ १४ ॥ पाहातां जैसें गगन । गगनाहून तें सघन । जनचि नाहीं निरंजन । सदोदित ॥१५॥ चर्मचक्षु ज्ञानचक्षु । हा तों अवघाच पूर्वपक्षु । निर्गुण ठाईंचा अलक्षु । लक्षवेना ॥ १६ ॥ संगत्यागेंविण कांहीं । परब्रह्म होणार नाहीं । संगत्याग करून पाही । मौन्यगर्भा ॥ १७ ॥ निर्शतां अवघेंचि निर्शलें । चंचळ तितुकें निघोन गेलें । निश्चळ परब्रह्म उरलें । तेंचि सार ॥ १८ ॥ आठवा देह मूळमाया । निर्शोन गेल्या अष्टकाया । साधु सांगती उपाया । कृपाळुपणें ॥ १९ ॥ सोहं हंसा तत्वमसी । तें ब्रह्म तूं आहेसी । विचार पाहातां स्थिति ऐसी । सहजचि होते ॥ २० ॥ साधक असोन ब्रह्म उरलें । तेणें वृत्तिसुन्य जालें । सारासार विचारिलें । येणेंप्रकारें ॥ २१ ॥ तें तापेना ना निवेना । उजळेना ना काळवंडेना । डहुळेना ना निवळेना[3] । परब्रह्म तें ॥ २२ ॥ तें भिजेना ना वाळेना । तें विझेना ना जळेना । जयास कोणीच नेईना । परब्रह्म तें ॥ २३ ॥ दिसेना ना भासेना । उपजेना ना नासेना । तें येना ना जायेना । परब्रह्म तें ॥ २४ ॥ जें सन्मुखाचि चहुंकडे । जेथें दृश्यभास उडे । धन्य साधु तो पवाडे । निर्विकारीं ॥ २५ ॥ निर्विकल्पी कल्पनातीत । तोचि वोळखावा संत । येर अवघेचि असंत भ्रमरूप ॥ २६ ॥ खोटें सांडून खरें घ्यावें । तरीच परीक्षवंत ह्मणावें । असार सांडून सार घ्यावें । परब्रह्म तें ॥ २७ ॥ जाणतां जाणतां जाणीव जाते । आपली वृत्ति तद्रूप होते । आत्मनिवेदनी भक्ति ते । ऐसी आहे ॥ २८ ॥ वाच्यांशें भक्ति मुक्ति बोलावी । लक्ष्यांशें तद्रूपता विवरावी । विवरतां हेतु नुरावी । ते तद्रूपता ॥ २९ ॥ सद्रूप चिद्रूप आणि तद्रूप । सस्वरूप ह्मणिजे आपुलें रूप । आपुलें रूप ह्मणिजे अरूप । तत्व निर्शनाउपरी ॥३०॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सारासारनिरूपणनाम समास द्वितीये ॥२॥

---

१ ब्रह्म. २ बाह्य साधकाचे परी असून जे ब्रह्मरूप होऊन उरले. ३ प्रथम "वितुळेना" असें होतें त्याचें श्रीसमर्थांनीं "निवळेना" केलें.

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म घन आणि पोकळ । आकाशाहून विशाळ । निर्मळ आणी निश्चळ । निर्विकारी ॥ १ ॥ ऐसेंचि असतां कित्येक काळ । तेथें आरंभला भूगोळ । तया भूगोळाचें मूळ । सावध ऐका ॥ २ ॥ परब्रह्म असतां निश्चळ । तेथें संकल्प उठिला चंचळ । तयास बोलिजे केवळ । आदिनारायेण ॥ ३ ॥ मूळमाया जगदेश्वर । त्यासीच ह्मणिजे शड्गुणेश्वर । अष्टधा प्रकृतीचा विचार । तेथें पाहा ॥ ४ ॥ ऐलिकडे गुणक्षोभिणी । तेथें जन्म घेतला त्रिगुणीं । मूळ वोंकाराची मांडणी । तेथून जाणावी ॥ ५ ॥ अकार उकार मकार । तिनी मिळोन वोंकार । पुढें पंचभूतांचा विस्तार । विस्तारला ॥ ६ ॥ आकाश ह्मणिजेते अंतरात्म्यासी । तयापासून जन्म वायोसी । वायोपासून तेजासी । जन्म जाला ॥ ७ ॥ वायोचा कातरा[1] घसवटे । तेणें उष्णें वन्हि पेटे । सूर्यबिंब तें प्रगटे । तये ठाईं ॥ ८ ॥ वारा वाजतो सीतळें[2] । तेथें निर्माण जालें जळ । तें जळ आळोन भूगोळ । निर्माण जाला ॥ ९ ॥ त्या भूगोळाचे पोटीं । अनंत बीजांचिया कोटी । पृथ्वी पाण्या होतां भेटी । अंकुर निघती ॥ १० ॥ पृथ्वी वल्ली नाना रंग । पत्रें पुष्पांचे तरंग । नाना स्वाद ते मग । फळें जालीं ॥ ११ ॥ पत्रें पुष्पें फळें मुळें । नाना वर्ण नाना रसाळें । नाना धान्यें अन्नें केवळें । तेथून जालीं ॥ १२ ॥ अन्नापासून जालें रेत । रेतापासून प्राणी निपजत । ऐसी हे रोकडी प्रचित । उत्पत्तीची ॥ १३ ॥ अंडज जारज श्वेतज उद्बीज । पृथ्वी पाणि सकळांचें बीज । ऐसें हें नवल चोज । सृष्टिरचनेचें ॥ १४ ॥ च्यारि खाणी च्यारि वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी । निर्माण जाले लोक तिनी । पिंडब्रह्मांड ॥ १५ ॥ मुळीं अष्टधा प्रकृती । अवघे पाण्यापासून जन्मती । पाणी नस्तां मरती । सकळ प्राणी ॥ १६ ॥

---

१ कातरीसारखे तिरकस येणारे दोन ओघ. २ द. ११½ पहा.

नव्हे अनुमानाचें बोलणें । याचा वरा प्रत्यये घेणें । वेदशास्त्रें पुराणें । प्रत्ययें घ्यावीं ॥१७॥ जें आपुल्या प्रत्यया येना । तें अनुमानिक घ्यावेना। प्रत्ययाविण सकळ जना । वेवसाये नाहीं ॥ १८ ॥ वेवसाये प्रवृत्ती निवृत्ती । दोहिंकडे पाहिजे प्रचिती । प्रचितीविण अनुमानें असती । ते विवेकहीन ॥ १९ ॥ ऐसा सृष्टिरचनेचा विचार । संकळित बोलिला प्रकार । आतां विस्ताराचा संव्हार । तोहि ऐका ॥ २० ॥ मुळापासून सेवटवरी । अवघा आत्मारामचि करी । करी आणी विवरी । येथायोग्य ॥ २१ पुढें संव्हार निरोपिला । श्रोतीं पाहिजे ऐकिला । इतुक्याउपरी जाला । समास पूर्ण ॥ २२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उभारणीनिरूपणनाम समास तृतीये ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीस होईल अंत । भूतांस मांडेल कल्पांत । ऐसा समाचार साध्यंत । शास्त्रीं निरोपिला ॥ १ ॥ शत वरुषें अनावृष्टि । तेणें जळेल हे सृष्टि । पर्वत माती ऐसी दृष्टी । भूमीची तरके ॥ २ ॥ बारा कळी सूर्यमंडळा । किर्णांपासून निघती ज्वाळा । शत वरुषें भूगोळा । दहन होये ॥ ३ ॥ सिंधुरवर्ण वसुंधरा । ज्वाळा लागती फणिवरा । तो आहाळोन[1] सरारां । विष वमी ॥ ४ ॥ त्या विषाच्या ज्वाळा निघती । तेणें पाताळें जळती । माहापावकें भस्म होती । पाताळ लोक ॥ ५ ॥ तेथें माहाभूतें खवळती । प्रळयेवात सुटती । प्रळयेपावक वाढती । चहुंकडे ॥ ६ ॥ तेथें अक्रा रुद्र खवळले । बारा सूर्य कडकडिले । पावकमात्र येकवटले[2] । प्रळयेकाळीं ॥ ७ ॥ वायो विजांचे तडाखे । तेणें पृथ्वी अवघी तरके । कठिणत्व अवघेंचि फांके । चहुंकडे ॥ ८ ॥ तेथें मेरूची कोण गणना । कोण सांभाळिल कोणा । चंद्रसूर्य तारांगणा । मूस जाली ॥ ९ ॥ पृथ्वीनें [3]विरी सांडिली । अवघी धगधगायमान जाली । ब्रह्मां-

१ पोळून. २ एकवटले. ३ वीर्य, काठिण्य.

डेभटी जळोन गेली । येकसरां ॥ १० ॥ जळोनि विरी सांडिली । विशेष माहावृष्टी जाली । तेणें पृथ्वी विराली । जळामधें ॥ ११ ॥ भाजला चुना जळीं विरे । तैसा पृथ्वीस धीर न धरे । विरी सांडू-नियां त्वरें । जळीं मिळाली ॥ १२ ॥ शेष कूर्म वांन्हाव गेला । पृथ्वीचा आधार तुटला । सत्व सांडून जळाला । मिळोन गेली ॥ १३ ॥ तेथें प्रळयेमेघ उचलले । कठिण घोषें गर्जिनले । अखंड विजा कडकडिले । ध्वनि घोष ॥ १४ ॥ पर्वतप्रायें पडती गारा । पर्वत उडती ऐसा वारा । निबिड तया अंधकारा । उपमाचि नाहीं ॥ १५ ॥ सिंधु नद्या येकवटिल्या । नेणों नभींहून रिचवल्या । संधिच नाहीं धारा मिळाल्या । अखंड पाणी ॥ १६ ॥ तेथें मछ कूर्म सर्प पडती । पर्वतासारिखे दिसती । गर्जना होतां मिसळती । जळांत जळें ॥ १७ ॥ सप्त सिंधु आवर्णी गेले । आवर्णवेढे मोकळे जाले । जळरूप जालिया खवळले । प्रळयेपावक ॥ १८ ॥ ब्रह्मांडाऐसा तप्तलोहो । शोषी जळाचा समूहो । तैसें जळास जालें पाहो । अपूर्व मोठें ॥ १९ ॥ तेणें आटोन गेलें पाणी । असंभाव्य माजला वन्ही । तया वन्हीस केली झडपणी । प्रळ-यवातें ॥ २० ॥ दीपास पालव घातला । तैसा प्रळयेपावक विझाला । पुढें वायो प्रबळला । असंभाव्य ॥ २१ ॥ उदंड पोकळी थोडा वारा । तेणें वितळोन गेला सारा । पंचभूतांचा पसारा । आटोपला ॥ २२ ॥ महद्भूत मूळमाया । विस्मरणें वितुळे काया । पदार्थमात्र राहावया । ठाव नाहीं ॥ २३ ॥ दृश्य हलकालोळें नेलें । जड चंचळ वितुळलें । याउ-परी शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ॥ २४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्य-संवादे प्रळयेनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

---

१ ब्रह्मांडाची भट्टी जी पृथ्वी ती जळून गेली. २ पृथ्वी जळून तिची विरी गेल्यावर महावृष्टी झाली. ३ ही ओवी मागाहून श्रीसमर्थांनीं शोध देतांना घातली आहे. ४ वराह. ५ समुद्रानें मर्यादा सोडली. ६ पदर. ७ पोकळी (आकाश) पुष्कळ आणि त्या मानानें वारा थोडा, तेणेंकरून तो वारा आकाशांत वितळून गेला,

॥ श्रीराम ॥

कोणी येक दोघे जण । पृथ्वी फिरती उदासीन । काळक्रमणें लागून । कथा आरंभिली ॥ १ ॥ श्रोता पुसे वक्तयासी । काहाणी सांगा जी बरवीसी । वक्ता ह्मणे श्रोतयासी । सावध ऐकें ॥२॥ येकें स्त्रीपुरुषें[1] होतीं । उभयेतामधें बहु प्रीति । येकरूपेंचि वर्तती । भिन्न नाहीं ॥३॥ ऐसा कांहींयेक काळ लोटला । तयांस येक पुत्र[2] जाला । कार्यकर्ता आणि भला । सर्वविषीं ॥ ४ ॥ पुढें त्यासहि जाला कुमरें[3] । तो पित्याहून आतुर । कांहीं तर्दर्ध[4] चतुर । व्यापकपणें ॥ ५ ॥ तेणें व्याप उदंड केला । बहुत कन्यापुत्रें[5] व्याला । उदंड लोक संचिला । नाना प्रकारें ॥ ६ ॥ त्याचा पुत्र जेष्ठ[6] । तो अज्ञान आणि रागिट । अथवा चुकतां नीट । संव्हार करी ॥ ७ ॥ पिता[7] उगाच बैसला । लेकें[8] बहुत व्याप केला । सर्वज्ञ जाणता भला । जेष्ठ पुत्र[9] ॥ ८ ॥ नेंतु[10] त्याचें अर्ध जाणे । पर्णंतु[11] तो कांहींच नेणे । चुकतां संव्हारणें । माहां क्रोधी ॥ ९ ॥ लेकें[12] सकळांचें पाळण करी । नेंतु[13] मेळवी वरिचावरी । पणतु चुकल्या संव्हार करी । अकस्मात ॥ १० ॥ नेमस्तपणें वंश वाढला । विस्तार उदंडचि जाला । ऐसा बहुत काळ गेला । आनंदरूप ॥ ११ ॥ विस्तार वाढला गणवेना । वडिलांस कोणीच मानीना । परस्परें[14] किंत मना । बहुत पडिला ॥ १२ ॥ उदंड घरकळहो लागला । तेणें कित्तेक संव्हार जाला । विपेंट[15] पडिलें थोरथोराला । बेबंद जालें ॥ १३ ॥ नेणपणें भरीं भरले ।

---

१ प्रकृति आणि पुरुष. २ सत्वगुणात्मक जाणीवरूप प्रतिपालक विष्णु. ३ रजोगुणी जाणीवनेणीवमिश्रित उत्पत्तिकर्ता ब्रह्मदेव. ४ विष्णूहून अर्ध चतुर, कारण अर्धा भाग जाणीवेचा व अर्धा भाग नेणीवेचा ह्मणून. ५ जगतांतील यचावत् स्त्रीपुरुष. ६ तमोगुणी नेणीवरूप संव्हारक शंकर. ७ मूळ पुरुष. ८ विष्णूनें. ९ विष्णु. १० ब्रह्मा. ११ शंकर. १२ विष्णु. १३ ब्रह्मा पुन्हःपुन्हः सृष्टि निर्माण करितो. १४ जो विस्तार, व्यवहार वाढला त्या व्यवहारांत, सृष्टींत यचावत् लोकांत, परस्पराविषयीं द्वैतभाव उत्पन्न झाला. १५ वितुष्ट.

मग ते आवघेच संव्हारले । जैसे यादव निमाले । उन्मत्तपणें ॥ १४ ॥ बाप लेक नातु पणतु । सकळांचा जाला निपातु । कन्या पुत्र हेतु मातु । अणुमात्र नाहीं ॥ १५ ॥ ऐसी काहाणी जो विवरला । तो जन्मापासून सुटला । श्रोता वक्ता धन्य जाला । प्रचितीनें ॥ १६ ॥ ऐसी काहाणी अपूर्व जे ते । उदंड वेळ होत जाते । इतुकें बोलोन गोसावी ते । निवांत जाले ॥ १७ ॥ आमची काहाणी सरो । तुमचे अंतरीं भरो । ऐसें बोलणें विवरो । कोणी तरी ॥ १८ ॥ चुकत वांकत आठवलें । इतुकें संकळित बोलिलें । न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ १९ ॥ ऐसी काहाणी निरंतर । विवेकें ऐकती जे नर । दास ह्मणे जगोद्धार । तेचि करिती ॥ २० ॥ त्या जगोद्धाराचें लक्षण । केलें पाहिजे विवरण । सार निवडावें निरूपण । यास बोलिजे ॥ २१ ॥ निरूपणीं प्रत्ययें विवरावें । नाना तत्वकोडें उकलावें । समजतां समजतां व्हावें । निःसंदेह ॥ २२ ॥ विवरोन पाहातां अष्ट देहे । पुढें सहजचि निःसंदेह । अखंड निरूपणें राहे । समाधान ॥२३॥ तत्वांचा गल्बेला जेथें । निवांत कैचें असेल तेथें । याकारणें गुल्लिपरतें[2] । कोणियेकें असावें ॥ २४ ॥ ऐसा सूक्ष्म संवाद । केलाचि करावा विशद । पुढिले समासीं लघुबोध । सावध ऐका ॥ २५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे काहाणीनिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

जें[3] बोलिजेती पंचतत्वें । त्यांचीं अभ्यासाया नावें । तदुपरी स्वानुभवें । रूपें जाणावीं ॥ १ ॥ यामधें शाश्वत कोण । आणी अशाश्वत

---

१ तत्त्वांच्या घोंटाळ्यांमध्यें जे गुरफटून गेले आहेत त्यांना शांतिसुख कोठून असणार? २ गलवल्यापासून दूर, या तत्त्वांच्या घोंटाळ्यापासून दूर. ३ श्रीमच्छत्रपति शिवाजी महाराज यांस शिंगणवाडी येथें श्रीसमर्थांनीं हा लघुबोध केला अशी कथा आहे.

कोण । ऐसें करावें विवरण । प्रत्ययाचें ॥ २ ॥ पंचभूतांचा विचार । नांवरूप सारासार । तोचि बोलिला निर्धार । सावध ऐका ॥ ३ ॥ पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । नावें बोलिलीं सावकास । आतां रूपाचा विश्वास । श्रवणें धरावा ॥ ४ ॥ पृथ्वी ह्मणिजे ते धरणी । आप ह्मणिजे तें पाणी । तेज ह्मणिजे अग्नि तरणी[1] । सतेजादिक ॥ ५ ॥ वायो ह्मणिजे तो वारा । आकाश ह्मणिजे पैस सारा । आतां शाश्वत तें विचारा । आपुले मनीं ॥ ६ ॥ येक शीत चांचपावें । ह्मणिजे वर्म पडे ठावें । तैसें थोड्या अनुभवें । बहुत जाणावें ॥ ७ ॥ पृथ्वी रचते आणि खचते । हें तों प्रत्ययास येतें । नाना रचना होत जाते । सृष्टिमधें ॥ ८ ॥ ह्मणोन रचतें तें खचतें । आप तेंहि आटोन जातें । तेजहि प्रगटोन विझतें । वारेंहि न राहे ॥ ९ ॥ अवकाश नाममात्र आहे । तेंहि विचारितां न राहे । एवं पंचभूतिक राहे । हें तों घडेना ॥ १० ॥ ऐसा पांचा भूतांचा विस्तार । नासिवंत हा निर्धार । शाश्वत आत्मा निराकार । सत्य जाणावा ॥ ११ ॥ तो आत्मा कोणास कळेना । ज्ञानेंविण आकळेना । ह्मणोनियां संतजना । विचारावें ॥ १२ ॥ विचारितां सज्जनासी । ते ह्मणती कीं अविनासी । जन्म मृत्य आत्मयांसी । बोलोंच नये ॥ १३ ॥ निराकारीं भासे आकार । आणी आकारीं भासे निराकार । निराकार आणी आकार । विवेकें वोळखावा ॥ १४ ॥ निराकार जाणावा नित्य । आकार जाणावा अनित्य । यास बोलिजे नित्यानित्य । विचारणा ॥ १५ ॥ सारीं भासे असार । आणि असारीं भासे सार । सारासार विचार । शोधून पाहावा ॥ १६ ॥ पंचभूतिक तें माइक । परंतु भासे अनेक । आणि आत्मा येक । व्यापून असे ॥ १७ ॥ चहुं भूतांमधें गगन । तैसें गगनीं असे सघन[2] । नेहटून पाहातां अभिन्न । गगन आणि वस्तु ॥ १८ ॥ उपाधीयोगेंचि आकाश । उपाधी नस्तां निराभास । निराभास तें अविनाश । तैसें गगन ॥ १९ ॥ आतां असो

१ सूर्य. २ गगनाच्या ठिकाणीं (ब्रह्म) दाट भरलें आहे.

हे विवंचना । परंतु जें पाहातां नासेना । तें गे तेंचि अनुमाना । विवेकें आणावें ॥ २० ॥ परमात्मा तो निराकार । जाणिजे हा विचार सार । आणि आपण कोण हा विचार । पाहिला पाहिजे ॥ २१ ॥ देहास अंत येतां । वायो जातो तत्वतां । हें लटिकें ह्मणाल तरी आतां । स्वासोस्वास धरावा ॥ २२ ॥ स्वास कोंडतां देहे पडे । देहे पडतां ह्मणती मडें । मड्यास कर्तुत्व न घडे । कदाकाळीं ॥ २३ ॥ देहावेगळा वायो न करी । वायोवेगळा देह न करी । विचार पाहातां कांहींच न करी । येकावेगळें येक ॥ २४ ॥ उगेंच पाहातां मनुष्य दिसे । विचार घेतां कांहींच नसे । अभेद भक्तीचें लक्षण ऐसें । वोळखावें ॥ २५ ॥ कर्ता आपण ऐसें ह्मणावें । तरी आपले इछेसारिखें व्हावें । इछेसारिखें न होतां मानावें । अवघेंच वाव ॥ २६ ॥ ह्मणोन कर्ता नव्हे किं आपण । तेथें भोक्ता कैंचा कोण । हें विचाराचें लक्षण । अविचारें न घडे ॥ २७ ॥ अविचार आणि विचार । जैसा प्रकाश अंधकार । विकार आणि निर्विकार । येक नव्हे किं ॥ २८ ॥ जेथें नाहीं विवंचना । तेथें कांहींच चालेना । खरें तेंचि अनुमाना । कदा नये ॥ २९ ॥ प्रत्ययास बोलिजे न्याय । अप्रत्यय तो अन्याय । जात्यांधास परीक्षा काये । नाना रत्नाची ॥ ३० ॥ ह्मणोनि ज्ञाता धन्य धन्य । जो निर्गुणेसीं अनन्य । आत्मनिवेदनें मान्य । परम पुरुष ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे लघुबोधनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

निर्मळ निश्चळ निराभास । तयास दृष्टांत आकाश । आकाश ह्मणिजे अवकाश । पसरला पैस ॥ १ ॥ आधीं पैस मग पदार्थ । प्रत्यये पाहातां

---

१ वास्तविक असतें एकादें लांकूड किंवा झाड, परंतु तें मनुष्य आहे अशी कल्पना होते; तद्वत् सर्वत्र ब्रह्मस्वरूप असून निरनिराळ्या व्यक्तींची आपण कल्पना केली आहे. ती कल्पना टाकून देऊन अभेदभक्ति घडली पाहिजे. २ आधीं पोकळी आहे आणि मग तींत सर्व पदार्थ आहेत. आधीं आकाश आणि मग त्याच्यांत बाकीचीं चार भूतें.

यथार्थ । प्रत्ययेंविण पाहातां वेर्थ । सकळ कांहीं ॥ २ ॥ ब्रह्म ह्मणिजे तें निश्चळ । आत्मा ह्मणिजे तो चंचळ । तयास दृष्टांत केवळ । वायो जाणावा ॥ ३ ॥ घटाकाश दृष्टांत ब्रह्माचा । घटबिंब दृष्टांत आत्म्यांचा । विवरतां अर्थ दोहींचा । भिन्न आहे ॥ ४ ॥ भूत ह्मणिजे जितुकें जालें । जालें तितुकें निमालें । चंचळ आलें आणी गेलें । ऐसें जाणावें ॥ ५ ॥ अविद्या जड आत्मा चंचळ । जड कर्पूर आत्मा अनळ । दोनी जळोन तत्काळ । विझोन जाती ॥ ६ ॥ ब्रह्म आकाश निश्चळ जाती । आत्मा वायो चंचळ जाती । परीक्षवंत परीक्षिती । खरें किं खोटें ॥ ७ ॥ जड अनेक आत्मा येक । ऐसा आत्मानात्मविवेक । जगा वर्तविता जगन्नायेक । तयास ह्मणावें ॥ ८ ॥ जड अनात्मा चेतवी आत्मा । सर्वीं वर्ते सर्वात्मा । अवघा मिळोन चंचळात्मा । निश्चळ नव्हे ॥ ९ ॥ निश्चळ तें परब्रह्म । जेथें नाहीं दृश्यभ्रम । विमळ ब्रह्म तें निभ्रम । जैसें तैसें ॥ १० ॥ आधीं आत्मानात्माविवेक थोर । मग सारासारविचार । सारासारविचारें संव्हार । प्रकृतीचा ॥ ११ ॥ विचारें प्रकृति संव्हारे । दृश्य अस्तांच वोसरे । अंतरात्मा निर्गुणीं संचरे । अध्यात्मश्रवणें ॥ १२ ॥ चढता अर्थ लागला । तरी अंतरात्मा चढतचि गेला । उतरल्या अर्थें उतरला । भूमंडळीं ॥ १३ ॥ अर्थासारिखा आत्मा होतो । जिकडे नेला तिकडे जातो । अनुमानें संदेहीं पडतो । कांहींयेक ॥ १४ ॥ निःसंदेह अर्थ चालिला । तरी आत्मा निसंदेहचि जाला । अनुमानअर्थें जाला । अनुमानरूपी ॥ १५ ॥ नवरसिक अर्थ चाले । श्रोते तद्रूपचि जाले । चाटपणें होऊन गेले । चाटाचि आवघे ॥ १६ ॥ जैसा जैसा घडे संग । तैसे गुह्यराचे रंग । याकारणें उत्तम मार्ग । पाहोन धरावा ॥ १७ ॥ उत्तम अन्नें बोलत गेले । तरी मन अन्नाकाराचि जालें । ला-

---

१ ब्रह्माला दृष्टांत गगनाचा व आत्म्याला दृष्टांत वायूचा. २ ज्याप्रमाणें घटप्रतिबिंबित आकाश असावें, त्याप्रमाणें बुद्धींत प्रतिबिंबित जें चैतन्य तो आत्मा (जीवात्मा). ३ सरड्याची एक जात आहे.

वण्य वनितेचें वर्णिलें । तरी मन तेथेंचि बैसे ॥ १८ ॥ पदार्थवर्णन अघवें । किती ह्मणोन सांगावें । परंतु अंतरीं समजावें । होय किं नव्हे ॥ १९ ॥ जें जें देखिलें आणी ऐकिलें । तें अंतरीं सदृढ बैसलें । हित अन्हित परिक्षिलें । परीक्षवंतीं ॥ २० ॥ याकारणें सर्व सांडावें । येक देवास धुंडावें । तरीच वर्म पडे ठावें । कांहींयेक ॥ २१ ॥ नाना मुखें देवें केलीं । लोकें तयास चुकलीं । ऐसीं चुकतांच गेलीं । जन्मवरी ॥२२॥ सर्व सांडून शोधा मजला । ऐसें देवचि बोलिला । लोकीं शब्द अमान्य केला । भगवंताचा ॥ २३ ॥ ह्मणोन नाना दुःखें भोगिती । सर्वकाळ कष्टी होती । मनीं सुखचि इछिती । परी तें कैचें ॥ २४ ॥ उदंड सुख जया लागलें । वेडें तयास चुकलें। सुख सुख ह्मणतांच मेलें । दुःख भोगितां ॥ २५ ॥ शाहाण्यानें ऐसें न करावें । सुख होये तेंचि करावें । देवास धुंडित जावें । ब्रह्मांडापरतें ॥ २६ ॥ मुख्य देवचि ठाईं पडिला । मग काये उणें तयाला । लोक वेडे विवेकाला । सांडून जाती ॥ २७ ॥ विवकाचें फळ तें सुख । अविवेकाचें फळ तें दुःख । यांत मानेल तें अवश्यक । केलें पाहिजे ॥ २८ ॥ कर्तयासी वोळखावें । यास विवेक ह्मणावें । विवेक सांडितां व्हावें । परम दुःखी ॥ २९ ॥ आतां असो हें बोलणें । कर्त्यास वोळखणें । आपलें हित विचक्षणें । चुकों नये ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रत्ययेविवरण-निरूपणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोता ह्मणे वक्तयासी । कोण कर्ता निश्चयेंसी । सकळ सृष्टि ब्रह्मांडासी । कोणें केलें ॥ १ ॥ तव बोलिले सभानायेक । जे बोलिके येकाहून येक । या बोलण्याचें कौतुक । श्रोतीं सादर ऐकावें ॥ २ ॥ येक

---

१ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । भगवद्गीता अ. १८X६६.

२ ज्याच्या ठिकाणीं उदंड सुख आहे.

ह्मणती कर्ता देव । येक ह्मणती कोण देव । आपुलाला अभिप्राव । बोलते जाले ॥ ३ ॥ उत्तम मध्यम कनिष्ठ । भावार्थें बोलती पष्ट । आपुलाली उपासना श्रेष्ठ मानिती जनीं ॥ ४ ॥ कोणियेक ऐसें ह्मणती । कर्ता देव मंगळमूर्ती । येक ह्मणती सरस्वती । सर्व करी ॥ ५ ॥ येक ह्मणती कर्ता भैरव । येक ह्मणती खंडेराव । येक ह्मणती बीरदेव । येक ह्मणती भगवती ॥६॥ येक ह्मणती नरहरी । येक ह्मणती बनशंकरी । येक ह्मणती सर्व करी । नारायेणु ॥ ७ ॥ येक म्हणती श्रीराम कर्ता । येक म्हणती श्रीकृष्ण कर्ता । येक म्हणती भगवंत कर्ता । केशवराज ॥८॥ येक म्हणती पांडुरंग । येक ह्मणती श्रीरंग । येक ह्मणती झोटिंग । सर्व करी ॥ ९ ॥ येक ह्मणती मुंज्या कर्ता । येक ह्मणती सूर्य कर्ता । येक ह्मणती अग्न कर्ता । सकळ कांहीं ॥ १० ॥ येक ह्मणती लक्ष्मी करी । येक ह्मणती मारुती करी । येक ह्मणती धरत्री करी । सर्व कांहीं ॥ ११ ॥ येक ह्मणती तुकाई । येक ह्मणती येमाई । येक ह्मणती सटवाई । सर्व करी ॥ १२ ॥ येक ह्मणती भार्गव कर्ता । येक ह्मणती वामन कर्ता । येक ह्मणती परमात्मा कर्ता । येकचि आहे ॥ १३ ॥ येक ह्मणती विरंणा कर्ता । येक ह्मणती बस्वंणा कर्ता । येक ह्मणती रेवंणा कर्ता । सर्व कांहीं ॥ १४ ॥ कोणी ह्मणती खळेया[1] कर्ता । येक ह्मणती स्वामी कार्तिक कर्ता । येक ह्मणती वेंकटेश कर्ता । सर्व कांहीं ॥१५॥ येक ह्मणती गुरु कर्ता । येक ह्मणती दत्त कर्ता । येक ह्मणती मुख्य कर्ता । वोढ्या जगन्नाथ ॥१६॥ येक ह्मणती ब्रह्म कर्ता । येक म्हणती विष्णु कर्ता । येक म्हणती महेश कर्ता । निश्चयेंसीं ॥ १७ ॥ येक म्हणती प्रजन्य कर्ता । येक म्हणती वायो कर्ता । येक म्हणती करून अकर्ता । निर्गुण देव ॥ १८ ॥ येक म्हणती माया करी । येक म्हणती जीव करी । येक म्हणती सर्व करी । प्रारब्धयोग ॥ १९ ॥ येक म्हणती प्रेत करी । येक म्हणती स्वभाव

---

१ खळनाथ नांवाचें दैवत कोंकणांत आहे.

क्षरीं । येक म्हणती कोण करी । कोण जाणे ॥ २० ॥ ऐसा कर्त्याचा विचार । पुसतां भरला बाजार । आतां कोणाचें उत्तर । खरें मानावें ॥ २१ ॥ जेहिं जो देव मानिला । कर्ता म्हणती तयाला । ऐसा लोकांचा गल्बला । वोसरेना ॥ २२ ॥ आपुलाल्या साभिमानें । निश्चयेचि केला मनें । याचा विचार पाहाणें । घडेचिना ॥ २३ ॥ बहु लोकांचा बहु विचार । आवघा राहों द्या बाजार । परंतु याचा विचार । ऐसा आहे ॥२४॥ श्रोतीं व्हावें सावधान । निश्चयें तोडावा अनुमान । प्रत्यय मानावा प्रमाण । जाणते पुरुषीं ॥२५॥ जें जें कर्तयानें केलें । तें तें त्याउपरी जालें । कर्त्यापूर्वीं आडळलें । न पाहिजे किं ॥२६॥ केलें तें पंचभूतिक । आणि पंचभूतिक ब्रह्मादिक । तरी भूतांशें पंचभूतिक[1] । केलें तें घडेना ॥ २७ ॥ पंचभूतांस वेगळें करावें । मग कर्त्यास वोळखावें । पंचभूतिक तें स्वाभावें । कर्त्यांत आलें ॥ २८ ॥ पंचभूतांवेगळें निर्गुण । तेथें नाहीं कर्तेपण । निर्विकारास विकार कोण । लाऊं शके ॥ २९ ॥ निर्गुणास कर्तव्य न घडे । सगुण जाल्यांत[2] सांपडे । आतां कर्तव्यता कोणेकडे । बरें पाहा ॥ ३० ॥ लटिक्याचा कर्ता कोण । हें पुसणेंचि अप्रमाण । म्हणोनि हेंचि प्रमाण । जें स्वभावेंचि जालें ॥ ३१ ॥ येक सगुण येक निर्गुण । कोठें लाऊं कर्तेपण । या अर्थाचें विवरण । बरें पाहा ॥ ३२ ॥ सगुणें सगुण केलें । तरी तें पूर्वींच आहे जालें । निर्गुणास कर्तव्य लाविलें । न वचे किं कदा ॥ ३३ ॥ येथें कर्ताचि दिसेना । प्रत्यये आणावा अनुमाना । दृश्य सत्यत्वें असेना । म्हणोनियां ॥ ३४ ॥ केलें तें आवघेंचि लटिकें । तरी कर्ता हें बोलणेंचि फिकें । वक्ता म्हणे रे विवेकें । बरें पाहा ॥ ३५ ॥

---

१ पंचभूतें कोणी केलीं असा प्रश्न आहे तेव्हां कर्ता पंचभूतांहून कोणीतरी निराळा असला पाहिजे; परंतु तुह्मी ब्रह्मादिकांना कर्ते ह्मणता, तर त्यांच्यांत पंचभूतिक येतें ह्मणजे ते पंचभूतिक आहेत, अर्थात् ब्रह्मादिकांना कर्ते ह्मणतां येत नाहीं. २ सगुण झटलें ह्मणजे तें कार्यांत येतें. जाल्यांत=जें झालें त्यांत, कार्यांत.

बरें पाहातां प्रत्यय आला । तरी कां करावा गल्बला । प्रचित आलियां आपणाला । अंतर्यामीं ॥३६॥ आतां असो हें बोलणें । विवेकी तोचि हें जाणे । पूर्वपक्ष लागे उडवणें । येरवी अनिर्वाच्य ॥३७॥ तंव श्रोता करी प्रश्न । देहीं सुखदुःख भोक्ता कोण । पुढें हेंचि निरूपण । बोलिलें असे ॥ ३८ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रीकर्तानिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

आत्मयांस शरीरयोगें । उद्वेग चिंता करणें लागे । शरीरयोगें आत्मा जगे । हें तों प्रगटाचि आहे ॥ १ ॥ देह अन्नचि खायेना । तरी आत्मा कदापी जगेना । आत्म्याविण चेतना । देहास कैंची ॥ २ ॥ हें येकावेगळें येक । करूं जातां निरार्थक । उभयेयोगें कोर्णायेक । कार्य चाले ॥ ३ ॥ देहाला नाहीं चेतना । आत्म्यास पदार्थ उचलेना । स्वप्नभोजनें भरेना । पोट कांहीं ॥ ४ ॥ आत्मा स्वप्नअवस्थेंत जातो । परंतु देहामधेंही असतो । निदसुरेपणें खाजवितो । चमत्कार पाहा ॥५॥ अन्नरसें वाढे शरीर । शरीरें[1]प्रमाणें विचार । वृद्धपणीं तदनंतर । दोनी लाहानोळती[2] ॥ ६ ॥ उन्मत्त द्रव्य देहे खातो । देहयोगें आत्मा भुलतो । विस्मरणें शुद्धि सांडितो । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥ देहानें घेतलें वीष । आत्मा जाये सावकास । वाढणें मोडणें आत्मयांस । नेमस्त आहे ॥८॥ वाढणें मोडणें जाणें येणें । सुखदुःख देहाचेनि गुणें । नाना प्रकारें भोगणें । आत्मयांस घडे ॥ ९ ॥ वारुळ ह्मणिजे पोकळ । मुंग्यांचे मार्गचि सकळ । तैसेंचि हें केवळ । शरीर जाणावें ॥ १० ॥ शरीरीं नाडीचा खेटा[3] । नाडीमधें पोकळ वाटा । लाहान थोर सगटा । दाटल्या

---

१ शरीराबरोबर विचार वाढतो. २ ह्मातारपणीं शरीर आणि विचार हीं दोन्हीं कमी होतात. ३ फेरा, गर्दी.

नाडीं ॥ ११ ॥ प्राणी अन्नोदक घेतो । त्याचा अन्नरस होतो । त्यास वायो प्रवर्ततो । स्वासोस्वासें ॥१२॥ नाडिद्वारा धांवे जीवन । जीवनामधें खेळे पवन । त्या पवनासरिसा जाण । आत्माहि विवरे ॥ १३ ॥ तृषेनें शोकलें शरीर । आत्म्यास कळे हा विचार । मग उठऊन शरीर । चालवी उदकाकडे ॥ १४ ॥ उदक मागे शब्द बोलवी । मार्ग पाहोन शरीर चालवी । शरीर अवयेंचि हालवी । प्रसंगानुसार ॥ १५ ॥ क्षुधा लागते ऐसें जाणतो । मग देहाला उठवितो । आच्यावाच्या बोलवितो । ज्यासीं त्यासीं ॥ १६ ॥ बायेकांत म्हणे जालें जालें । देह सोवळें करून आणिलें । पायांत भरून चालविलें । तांतडी तांतडी ॥ १७ ॥ त्यासी पात्रावरी बैसविलें । नेत्रीं भरोन पात्र पाहिलें । हाताकरवी आरंभिलें । आपोशन ॥ १८ ॥ हाताकरवी ग्रास उचलवी । मुखीं जाऊन मुख पसरवी । दातांकरवी चाववी । नेटें नेटें ॥ १९ ॥ आपण जिव्हेमधें खेळे । पाहातो परिमळसोहळे । केंस काढी खडा कळे । तत्काळ थुंकी ॥ २० ॥ आळणी कळतां मीठ मागे । बायलेसि ह्मणे आगे कांगे । डोळे ताऊन पाहों लागे । रागें रागें ॥ २१ ॥ गोडी लागतांच आनंदे । गोड नस्तां परम खेदे । वांकडी गोष्टी अंतरीं भेदे । आत्मयांसी ॥ २२ ॥ नाना अन्नाची गोडी । नाना रसें स्वाद निवडी । तिखट लागतां मस्तक झाडी । आणी खोंकी ॥ २३ ॥ मिरपुडी घातली फार । कायेसें करितें खापर । जिव्हेकरवी कठिणोत्तर । बोलवी रागें ॥ २४ ॥ आज्य उदंड जेविला । सर्वेच तांब्या उचलिला । घळघळां घेऊं लागला । सावकास ॥ २५ ॥ देहीं सुखदुःखभोक्ता । तो येक आत्माचि पाहातां । आत्म्याविण देहे वृथा । मडें होये ॥ २६ ॥ मनाच्या अनंत वृत्ति । जाणणें तेचि आत्मस्थिति[1] । त्रैलोकीं जितुक्या वेक्ती । तदांतरीं आत्मा ॥ २७ ॥ जगामधें जगदात्मा । विश्वामधें विश्वात्मा । सर्व चालवी सर्वात्मा । नाना रूपें ॥ २८ ॥ ढुंगे चाखे ऐके देखे ।

---

१ जाणणें हा आत्म्याचा धर्म होय.

मृद कठिण वोळखे । शीत उष्ण ठाउकें । तत्काळ होये ॥ २९ ॥ सावधपणें लाघवी । वहुत करी उठाठेवी । या धूर्ताच्या उंगवी । धूर्तचि करी ॥३०॥ वायोसरिसा परिमळ येतो । परी तो परिमळ वितळोन जातो। वायो धुळी घेउनी येतो । परी तेहि जाय ॥ ३१ ॥ शीत उष्ण वायोसरिसें । सुवासें अथवा कुवासें । असिजे परी सावकासें । तगणें न घडे ॥ ३२ ॥ वायोसारिसे रोग येती । वायोसरिसी भूतें धांवती । धूर आणी धुकटें येती । वायोसवें ॥ ३३ ॥ वायोसवें कांहींच जगेना । आत्म्यासवें वायो तगेना । आत्म्याची चपळता जाणा । अधिक आहे ॥ ३४ ॥ वायो कठिणास आडतो । आत्मा कठिण भेदून जातो । कठिण पाहों तरी तो । छेदेहिना ॥ ३५ ॥ वायो झडझडां वाजे । आत्मा कांहींच न वाजे । मौनेंचि अंतरीं समजे । विवरोन पाहातां ॥ ३६ ॥ शरीरास बरें केलें । तें आत्मयांस पावलें । शरीरयोगें जालें । समाधान ॥ ३७ ॥ देहावेगळे उपाये नाना । करितां आत्मयांस पावेना । समाधान पावे वासना । देहाचेनि ॥ ३८ ॥ देहआत्मयांचें कौतुक । पाहों जातां हें अनेक । देहावेगळी आडणुक । आत्मयांस होये ॥ ३९ ॥ येक अस्तां उदंड घडे । वेगळें पाहातां कांहींच न घडे । विवेकें त्रैलोकीं पवाडे । देहात्मयोगें ॥ ४० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्माविवरणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

पाल्हेमाळा सुमनमाळा । फळमाळा बीजमाळा । पाषाणमाळा कवडेमाळा । सूत्रें चालती ॥ १ ॥ स्फटिकमाळा मोहरेमाळा । काष्ठमाळा गंधमाळा । धातुमाळा रत्नमाळा । जाळ्या वोलि चांदोवे ॥ २ ॥ परी हें तंतूनें चालतें । तंतु नस्तां विष्कळित होतें । तैसें ह्मणों आत्मयांते ।

---

१ ओळख. २ फार वेळ टिकत नाहीं. ३ टिकत नाहीं, बेराबरी होत नाहीं. ४ मोहरा ह्मणून एक प्रकारचा औषधी मणी आहे.

तरी साहित्य न पडे ॥ ३ ॥ ततूंस मणी वोविला। तंतूमध्येंचि राहिला। आत्मा सर्वांगीं व्यापला। पाहाना कां ॥ ४ ॥ आत्मा चपळ सहजगुणें। दोरी कायें चळों जाणे। ह्मणौन दृष्टांत देणें। साहित्य न घडे ॥ ५ ॥ नाना वल्लींत जळांश। उसांमध्यें दाटला रस। परी तो रस आणी बाकस। येक नव्हे ॥ ६ ॥ देही आत्मा देह अनात्मा। त्याहून पर तो परमात्मा। निरंजनास उपमा। असेचिना ॥ ७ ॥ रायापासून रंकवरी। अवघ्या मनुष्यांचिया हारी। सगट समान सरी। कैसी करावी ॥ ८ ॥ देव दानव मानव। नीच योनी हीन जीव। पापी सुकृति अभिप्राव। उदंड आहे ॥९॥ येकांशें जग चाले। परी सामर्थ्य वेगळालें। येकासंगें मुक्त केलें। येकासंगें रवरव ॥१०॥ साकर माती पृथ्वी होये। परी ते माती खातां नये। गरळ आप नव्हे काये। परी तें खोटें ॥११॥ पुण्यात्मा आणी पापात्मा। दोहिंकडे अंतरात्मा। साधु भोंदु सीमा। सांडूंच नये ॥ १२ ॥ अंतर येक तों खरें। परी सांगातें घेऊं नयेती माहारें। पंडित आणि चाटें पोरें। येक कैसीं ॥ १३ ॥ मनुष्य आणि गधडे। राजहंस आणि कोंबडे। राजे आणि माकडें। येक कैसीं ॥ १४ ॥ भागीरथींचें जळ आप। मोरी संवदणीचें तेंहि आप। कुश्चिळ उदक अल्प। सेंववेना ॥ १५ ॥ याकारणें आचारशुद्ध। त्याउपरी विचारशुद्ध। वीतरागी आणि सुबुद्ध। ऐसा पाहिजे ॥ १६ ॥ शूरांहून मानिले लंडी। तरी युध्यप्रसंगीं नरकांडी। श्रीमंत सांडून बैराडी। सेवितां कैसे ॥ १७ ॥ येका उदकें सकळ जालें। परी पाहोन पाहिजे सेविलें। सगट अवघेंच घेतलें। तरी तें मूर्खपण ॥१८॥ जीवनाचेंच जालें अन्न। अन्नाचें जालें

---

१ ज्याप्रमाणें एका दोऱ्यांत सर्व मणी ओंवलेले असतात त्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं एकच आत्मा व्यापून आहे. परंतु हा दोऱ्याचा दृष्टान्त कमसल आहे, तो पूर्णपणें लागू पडत नाहीं. २ सर्वांचा अंतरात्मा एकच आहे हें खरें आहे, तरी पण आपल्या संगतीला माहार घेतां येत नाहीं. ३ घाण, फजिती. ४ दरिद्री.

वमन। परी वमनाचें भोजन। करितां नये ॥ १९ ॥ तैसें निंद्य सोडून द्यावें। वंद्य तें हृदईं धरावें। सत्कीर्तीनें भरावें। भूमंडळ ॥ २० ॥ उत्तमासि उत्तम माने। कनिष्ठांस तें न माने। ह्मणौन करंटे देवानें। करून ठेविले ॥ २१ ॥ सांडा अवघें करंटपण। धरावें उत्तम लक्षण। हरिकथा पुराण श्रवण। नीति न्याये ॥ २२ ॥ वर्तायाचा विवेक। राजी राखणें सकळ लोक। हळुहळु पुण्यश्लोक। करीत जावे ॥ २३ ॥ मुलाचे चालीनें चालावें। मुलाच्या मनोगतें बोलावें। तैसें जनास सिकवावें। हळुहळु ॥ २४ ॥ मुख्य मनोगत राखणें। हेचि चातुर्याचीं लक्षणें। चतुर तो चतुरांग जाणे। इतर तीं वेडीं ॥ २५ ॥ वेड्यास वेडें ह्मणों नये। वर्म कदापि बोलों नये। तरीच घडे दिग्विजये। निस्पृहासी ॥ २६ ॥ उदंड स्थळीं उदंड प्रसंग। जाणोनि करणें येथासांग। प्राणिमात्राचा अंतरंग। होऊन जावें ॥ २७ ॥ मनोगत राखों न जातां। परस्परें होये अवस्ता[1]। मनोगत तोडितां वेवस्ता। बरी नाहीं ॥ २८ ॥ याकारणें मनोगत। राखेल तो मोठा महंत। मनोगत राखतां समस्त। वोढोन येती ॥ २९ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिकवणनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ अखंडध्याननाम दशक चतुर्दश ॥ १४ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका निस्पृहाची सिकवण। युक्ति बुद्धि शाहाणपण। जेणें राहे समाधान। निरंतर ॥ १ ॥ सोपा मंत्र परी नेमस्त[2]। साधें वोषध गुण-

---

१ वाईट अवस्था. २ प्रतीति आणून देणारा.

वंत । साधें बोलणें सप्रचीत । तैसें माझें ॥ २ ॥ तत्काळाचि अवगुण जाती । उत्तम गुणाची होये प्राप्ती । शब्दवोपध तीव्र श्रोतीं । साक्षेपें सेवावें ॥ ३ ॥ निस्पृहता धरूं नये । धरिली तरी सोडूं नये । सोडिली तरी हिंडों नये । वोळखीमध्यें ॥ ४ ॥ कांता दृष्टी राखों नये । मनास गोडी चाखऊं नये । धारिष्ट चळतां दाखऊं नये । मुख आपुलें ॥ ५ ॥ येके स्थळीं राहों नये । कानकोंडें साहों नये । द्रव्य दारा पाहों नये । आळकेपणें ॥६॥ आचारभ्रष्ट होऊं नये । दिल्यां द्रव्य घेऊं नये । उणा शब्द येऊं नये । आपणावरी ॥ ७ ॥ भिक्षेविषीं लाजों नये । बहुत भिक्षा घेऊं नये । पुसतांही देऊं नये । वोळखी आपली ॥८॥ धड मळिण नेसों नये । गोड अन्न खाऊं नये । दुराग्रह करूं नये । प्रसंगें वर्तावें ॥ ९ ॥ भोगीं मन असों नये । देहदु:खें त्रासों नये । पुढें आशा धरूं नये । जीवित्वाची ॥ १० ॥ विरक्ती गळों देऊं नये । धारिष्ट चळों देऊं नये । ज्ञान मळिण होऊं नये । विवेकवळें ॥ ११ ॥ करूणाकीर्तन सोडूं नये । अंतर्ध्यान मोडूं नये । प्रेमतंतु तोडूं नये । सगुणमूर्तीचा ॥ १२ ॥ पोटीं चिंता धरूं नये । कष्टें खेद मानूं नये । समइं धीर सांडूं नये । कांहीं केल्या ॥ १३ ॥ अपमानितां सिणों नये । निंखंदितां कष्टों नये । धि:-कारितां झुरों नये । कांहीं केल्या ॥ १४ ॥ लोकलाज धरूं नये । ला-जवितां लाजों नये । खिजवितां खिजों नये । विरक्त पुरुषें ॥ १५ ॥ शुद्धमार्ग सोडूं नये । दुर्जनासीं तंडों नये । समंध पडों देऊं नये । चांडाळासीं ॥ १६ ॥ तपीळपण धरूं नये । भांडवितां भांडों नये । उडवितां उडऊं नये । निजस्थिती आपुली ॥ १७ ॥ हांसवितां हासों नये । बोलवितां बोलों नये । चालवितां चालों नये । क्षणक्षणा ॥ १८ ॥ येक वेष धरूं नये । येक सांज करूं नये । येक देसीं होऊं नये । भ्र-मण करावें ॥१९॥ सलगी पडों देऊं नये । प्रतिग्रह घेऊं नये । सभेमध्यें

---

१ धड असावें, मळिण वस्त्र नेसूं नये. २ येकाच धाटानें राहूं नये, निर-निराळे वेष धारण करावें.

बैसों नये । सर्वकाळ ॥२०॥ नेम आंगीं लाऊं नये । भरवसा कोणास देऊं नये । अंगिकार करूं नये । नेमस्तपणाचा ॥२१॥ नित्यनेम सांडूं नये। अभ्यास बुडों देऊं नये । परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या ॥२२॥ स्वतंत्रता मोडूं नये । निरापेक्षा तोडूं नये । परापेक्षा होऊं नये । क्षणक्षणा ॥ २३ ॥ वैभव दृष्टीं पाहों नये । उपाधीसुखें राहों नये । येकांत मोडूं देऊं नये । स्वरूपस्थितीचा ॥ २४ ॥ अनर्गळता[1] करूं नये । लोकलाज धरूं नये । कोठेंतरी होऊं नये । आसक्त कदा ॥ २५ ॥ परंपरा तोडूं नये । उपाधी[2] मोडूं देऊं नये । ज्ञानमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥ २६ ॥ कर्ममार्ग सांडूं नये । वैराग्य मोडूं देऊं नये । साधन भजन खंडूं नये । कदाकाळीं ॥ २७ ॥ अतिवाद करूं नये । अनित्य[3] पोटीं धरूं नये । रागें भरीं भरों नये । भलतीकडे ॥ २८ ॥ न मनी त्यास सांगों नये । कंटाळवाणें बोलों नये । बहुसाल असों नये । येके स्थळीं ॥ २९ ॥ कांहीं उपाधी करूं नये । केली तरी धरूं नये । धरिली तरी सांपडों नये । उपाधीमधें ॥ ३० ॥ थोरपणें असों नये । महत्व धरून बैसों नये । कांहीं मान इछूं नये । कोठेंतरी ॥ ३१ ॥ साधेपण सोडूं नये । सानेपण मोडूं नये । बळात्कारें जोडूं नये । अभिमान आंगीं ॥ ३२ ॥ अधिकारेंवीण सांगों नये । दाटून उपदेश देऊं नये । कानकोंडा करूं नये । परमार्थ[4] कदा ॥ ३३ ॥ कठिण वैराग्य सोडूं नये । कठिण अभ्यास सांडूं नये । कठिणता धरूं नये । कोणेकेविशइं ॥३४॥ कठिण शब्द बोलों नये । कठिण आज्ञा करूं नये । कठिण धीरत्व सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥ ३५ ॥ आपण आसक्त होऊं नये । केल्यावीण सांगों नये । बहुसाल मागों नये । शिष्यवर्गासी ॥ ३६ ॥ उद्धट शब्द बोलों नये । इंद्रियेंस्मरण करूं नये । शाक्तमार्गें भरों नये । मुक्तपणें भरीं

---

१ स्वेच्छाचार. २ उपासनामार्गाची उपाधी. ३ अनीति. ४ परमार्थाला कोपऱ्यांत घालूं नये. आपली जी उपासना असेल तिचें महत्त्व उघड करून लोकांना उपासनेला लावावें.

॥ ३७ ॥ नीच कृतीं लाजों नये । वैभव होतां माजों नये । क्रोधें भरीं भरों नये । जाणपणें ॥ ३८ ॥ थोरपणें चुकों नये । न्यायें नीती सांडूं नये । अप्रमाण वर्तों नये । कांहीं केल्या ॥ ३९ ॥ कळल्यावीण बोलों नये । अनुमानें निश्चये करूं नये । सांगतां दुःख धरूं नये । मूर्खपणें ॥ ४० ॥ सावधपण सोडूं नये । व्यापकपण सांडूं नये । कदा सुख मानूं नये । निसुगपणाचें ॥ ४१ ॥ विकल्प पोटीं धरूं नये । स्वार्थआज्ञा[1] करूं नये । केली तरी टाकूं नये । आपणास पुढें ॥ ४२ ॥ प्रसंगेंवीण बोलों नये । अन्वयेंवीण गाऊं नये । विचारेंवीण जाऊं नये । अविचारपंथें ॥ ४३ ॥ परोपकार सांडूं नये । परपीडा करूं नये । विकल्प पडों देऊं नये । कोणी येकासीं ॥ ४४ ॥ नेणपण सोडूं नये । महंतपण सांडूं नये । द्रव्यासाठीं हिंडों नये । कीर्तन करीत ॥ ४५ ॥ संशयात्मक बोलों नये । बहुत निश्चये करूं नये । निर्वाहेंवीण धरूं नये । ग्रंथ[2] हातीं ॥ ४६ ॥ जाणपणें पुसों नये । अहंभाव दिसों नये । सांगेन ऐसें ह्मणों नये । कोणीयेकांसी ॥ ४७ ॥ ज्ञानगर्व धरूं नये । सहसा छळणा करूं नये । कोठें वाद घालूं नये । कोणीयेकांसीं ॥ ४८ ॥ स्वार्थबुद्धी जडों नये । कारवारीं पडों नये । कार्यकर्ते होऊं नये । राजद्वारीं ॥४९॥ कोणास भर्वसा देऊं नये । जड भिक्षा मागों नये । भिक्षे साठीं सांगों नये । परंपरा आपुली ॥ ५० ॥ सोयरिकींत पडों नये[3] । मध्यींवर्ति घडों नये । प्रपंचाची जडों नये । उपाधी आंगीं ॥५१॥ प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये[5] । बाष्कळ अन्न खाऊं नये । पाहुण्यासरिसें घेऊं नये । आमंत्रणें कदां

---

१ स्वार्थआज्ञा केली तर निदान ती आपणास पुढें टाकूं नये, ह्मणजे ती केवळ आपल्या स्वतःपुरतीच नसावी, सार्वजनिक असावी. २ ग्रंथ लावण्याची शक्ति आंगीं असेल तरच लोकांना समजून सांगण्यासाठीं तो हातीं धरावा, एरव्हीं नाहीं. ३ दुसऱ्यांच्या सोयरिकी जमवून देण्याच्या कामांत पडूं नये. ४ मध्यस्ती करूं नये. ५ प्रपंचाचें फारसें प्रस्थ माजवूं नये, असा अर्थ कोणी लावतात व ज्या ठिकाणीं प्रपंचाचें प्रस्थ फार आहे अशा ठिकाणीं जाऊं नये, असा अर्थ कोणी करितात.

॥ ५२ ॥ श्राद्ध पक्ष सटी सामासें । शांती फळशोबन बारसें । भोग राहाण बहुवसें । नवस व्रतें उद्यापनें ॥ ५३ ॥ तेथें निस्पृहें जाऊं नये । त्याचें अन्न खाऊं नये । येळिलेवाणें करूं नये । आपणासी ॥ ५४ ॥ लग्नमुहूर्तीं जाऊं नये । पोटासाठीं गाऊं नये । मोलें कीर्तन करूं नये । कोठेंतरी ॥ ५५ ॥ आपली भिक्षा सोडूं नये । वारें अन्न खाऊं नये । निस्पृहासि घडों नये । मोलयात्रा ॥ ५६ मोलें सुकृत करूं नये । मोलपुजारी होऊं नये । दिल्हा तरी घेऊं नये । इ-नाम निस्पृहें ॥ ५७ ॥ कोठें मठ करूं नये । केला तरी तो धरूं नये । मठपती होऊन बैसों नये । निस्पृह पुरुषें ॥ ५८ ॥ निस्पृहें अवघेंचि करावें । परी आपण तेथें न संपडावें । परस्परें उभारावें । भक्तिमार्गासी ॥ ५९ ॥ प्रेतेंविण राहों नये । आळस दृष्टीं आणूं नये । देह अस्तां पाहों नये । वियोग उपासनेचा ॥ ६० ॥ उपाधीमध्यें पडों नये । उपाधी आंगीं जडों नये । भजनमार्ग सोडूं नये । निसंगळेपणें[2] ॥६१॥ बहु उपाधी करूं नये । उपाधीविण कामा नये । सगुणभक्ति सोडूं नये । विभेक्ति[3] खोटी ॥६२॥ बहुसाल धांवों नये । बहुसाल राहों नये । बहुत कष्ट करूं नये । असुदें[4] खोटें ॥ ६३ ॥ बहुसाल बोलों नये । अबोलणें कामा नये । बहुत अन्न खाऊं नये । उपवास खोटा ॥ ६४ ॥ बहुसाल निजों नये । बहुत निद्रा मोडूं नये । बहु नेम धरूं नये । बाश्कळ खोटें ॥ ६५ ॥ बहु जनीं असों नये । बहु अरण्य सेऊं नये । बहु देह पाळूं नये । आत्महत्या खोटी ॥ ६६ ॥ बहु संग धरूं नये । संतसंग सांडूं नये । कर्मठपण कामा नये । अनाचार खोटा ॥ ६७ ॥ बहु लोकिकीं[5] सांडूं नये । लोकांधेन होऊं नये । बहु प्रीती

---

१ ओशाळे. २ निर्लज्जपणानें, अव्यवस्थित रीतीनें. ३ सगुण भक्तींत भक्त व देव हे साहाजिकच वेगळे पडतात, ह्मणून सगुण भक्ति जरी करावयास श्रीसमर्थ सांगतात तरी देवापासून विभक्त राहणें हेंही बरें नव्हे असें ते ह्मणतात. ४ आयतें. ५ लोकाचार.

कामा नये । निष्ठुरता खोटी ॥ ६८ ॥ बहु संशये धरूं नये । मुक्तमार्ग कामा नये । बहु साधनीं पडों नये । साधनेंवीण खोटें ॥ ६९ ॥ बहु विषये भोगूं नये । विषयत्याग करितां नये । देहलोभ धरूं नये । बहु त्रासें खोटा ॥ ७० ॥ वेगळा अनुभव घेऊं नये । अनुभवेंवीण कामा नये । आत्मस्थिती बोलों नये । स्तब्धता खोटी ॥ ७१ ॥ मन उरों देऊं नये । मनेंवीण कामा नये । अलक्ष वस्तु लक्षा नये । लक्षेंवीण खोटें ॥ ७२ ॥ मनबुद्धीअगोचर । बुद्धीवीण अंधकार । जाणीवेचा पडो विसर । नेणीव खोटी ॥ ७३ ॥ ज्ञातेपण धरूं नये । ज्ञानेंवीण कामा नये । अतर्क्य वस्तु तर्का नये । तर्केंवीण खोटें ॥७४॥ ध्यानस्मरण कामा नये । विस्मरण पडों नये । कांहीं चर्चा करूं नये । केलीयावीण न चले ॥ ७५ ॥ जगीं भेद कामा नये । वर्णसंकर करूं नये । आपला धर्म उडऊं नये । अभिमान खोटा ॥ ७६ ॥ आशाबद्धत बोलों नये । विवेकेंवीण चालों नये । समाधान हालों नये । कांहीं केल्या ॥ ७७ ॥ अबद्ध पोथी लेहों नये । पोथीवीण कामा नये । अबद्ध वाचूं नये । वाचिल्यावीण खोटें ॥ ७८ ॥ निस्पृहें वगत्रुत्व सांडूं नये । आशंका घेतां भांडों नये । श्रोतयांचा मानूं नये । वीट कदा ॥ ७९ ॥ हे सिकवण धरितां चित्तीं ॥ सकळ सुखे वोळगती । आंगीं बाणे महंती । अकस्मात ॥ ८० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहलक्षणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

---

१ सर्वस्वी विषयत्याग करणें शक्यच नाहीं, कार्याकारण विषयसेवन सर्वांनाच घडत असतें. २ देहाला फार त्रास देणें हेंही बरें नव्हे. ३ उन्मन व्हावें. ४ अलक्ष जी वस्तु ती लक्षित होत नाहीं, ह्मणून तिकडे लक्षच न लावलें तर चालेल असें नाहीं, तिकडे लक्ष लावलेंच पाहिजे. ५ ब्रह्मस्वरूप मनबुद्धीला अगोचर आहे ह्मणून स्वस्थ बसतां कामा नये, बुद्धीवांचून सर्व अंधःकार आहे, स्वरूपाकडे बुद्धि नेली पाहिजे. ६ जाणीव नाहींशी झाली पाहिजे; ह्मणजे नेणीव चांगली असें मात्र नव्हे. ज्ञानाचें विज्ञान झालें पाहिजे. ७ " बद्धत " असें मुळांत दिसतें, परंतु " द्ध " चा " हु " केला असावा असें वाटतें. ८ वोळंगतात, प्राप्त होतात.

॥ श्रीराम ॥

ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा । वों भवति या पक्षा । रक्षिलें पाहिजे ॥ १ ॥ भिक्षा मागोन जो जेविला । तो निराहारी बोलिला । प्रतिग्रहावेगळा जाला । भिक्षा मागतां ॥ २ ॥ संतासंत जे जन । तेथें कोरान्न मागोन करी भोजन । तेणें केलें अमृतप्राशन । प्रतिदिनीं ॥ ३ ॥

भिक्षाहारी निराहारी । भिक्षा नैव प्रतिग्रहः ।
असंतो वापि संतो वा । सोमपानं दिने दिने ॥ १ ॥

ऐसा भिक्षेचा महिमा । भिक्षा माने सर्वोत्तमा । ईश्वराचा अगाध महिमा तोहि भिक्षा मागे ॥ ४ ॥ दत्त गोरक्ष आदिकरुनी । सिद्ध भिक्षा मागती जनीं । निस्पृहता भिक्षेपासुनी । प्रगट होये ॥ ५ ॥ वार लाऊन बैसला । तरी तो पराधेन जाला । तैसीच निल्यावळीला । स्वतंत्रता कैंची ॥ ६ ॥ आठां दिवसां धान्य मेळविलें । तरी तें कंटाळवाणें जालें । प्राणी येकायेकीं चेवले । नित्य नूतनतेपासुनी ॥ ७ ॥ नित्य नूतन हिंडावें । उदंड देशाटण करावें । तरीच भिक्षा मागतां बरवें । श्लघ्यवाणें ॥ ८ ॥ अखंड भिक्षेचा अभ्यास । तयास वाटेना परदेश । जिकडे तिकडे स्वदेश । भुवनत्रैं ॥ ९ ॥ भिक्षा मागतां किरकों नये । भिक्षा मागतां लाजों नये । भिक्षा मागतां भागों नये । परिभ्रमण करावें ॥ १० ॥ भिक्षा आणि चमत्कार । त्र्याकाटती लाहानथोर । कीर्ति वर्णी निरंतर । भगवंताची ॥ ११ ॥ भिक्षा ह्मणिजे कामधेनु । सदा फळ नव्हे सामान्यु । भिक्षेस करी जो अमान्यु । तो करंटा जोगी ॥ १२ ॥ भिक्षेनें वोळखी होती । भिक्षेनें भरम चुकती । सामान्य

---

१ चाकित होतात. ज्याच्या हातून चमत्कार घडत आहेत असा मनुष्य निस्पृहपणें भिक्षा मागतांना पाहून लहान थोर आश्चर्य कारितात. २ भ्रम.

भिक्षा मान्य करिती । सकळ प्राणी ॥ १३ ॥ भिक्षा ह्मणिजे निर्भये स्थिती । भिक्षेनें प्रगटे महंती । स्वतंत्रता ईश्वरप्राप्ती । भिक्षागुणें ॥१४॥ भिक्षेस नाहीं आडथाळा । भिक्षाहारी तो मोकळा । भिक्षेकरितां सार्थक वेळा । काळ जातो ॥ १५ ॥ भिक्षा ह्मणिजे अमरवल्ली । जिकडे तिकडे लगडली । अवकाळीं फळदायेनी जाली । निर्लजासी ॥ १६ ॥ पृथ्वीमधें देश नाना । फिरतां उपवासी मरेना । कोणे येकें ठाई जना । जड नव्हे ॥ १७ ॥ गोरेंज्य[1] वाणिज्यें[2] कृषी[3] । त्याहून प्रतिष्ठा भिक्षेसी । विसंभों नये झोळीसी । कदाकाळीं ॥ १८ ॥ भिक्षेऐसें नाहीं वैराग्य । वैराग्यापरतें नाहीं भाग्य । वैराग्य नस्तां अभाग्य । येकदेसी ॥ १९ ॥ कांहीं भिक्षा आहे ह्मणावें । अल्पसंतोषी असावें । बहुत आणितां घ्यावें । मुष्टी येक ॥ २० ॥ सुखरूप भिक्षा मागणें । ऐसीं निस्पृहतेचीं लक्षणें । मृद वागविळास करणें । परम सौख्यकारी ॥ २१ ॥ ऐसी भिक्षेची स्थिती । अल्प बोलिलें येथामती । भिक्षा वांचवी विपत्ती । होणार काळीं ॥ २२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भिक्षानिरूपणनाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

कवित्व शब्दसुमनमाळा । अर्थ परिमळ आगळा । तेणें संतषट्पदकुळा । आनंद होये ॥ १ ॥ ऐसी माळा अंतःकरणीं । गुंफून पूजा रामचरणीं । वोंकारतंत अखंडपणीं । खंडूंच नये ॥ २ ॥ परोपकाराकारणें । कवित्व अगत्य करणें । तया कवित्वाचीं लक्षणें । बोलिजेती ॥ ३ ॥ जेणें घडे भगवद्भक्ती । जेणें घडे विरक्ती । ऐसीया कवित्वाची युक्ती । आधीं वाढवावी ॥ ४ ॥ क्रियेवीण शब्दज्ञान । तया न मानिती

१ गवळ्याचा धंदा. २ व्यापार. ३ शेतकी.

सज्जन । ह्मणौन देव प्रसन्न । अनुतापें करावा ॥ ५ ॥ देवाचेन प्रसन्नपणें । जें जें घडे बोलणें । तें तें अत्यंत श्लाघ्यवाणें । या नाव प्रसादिक ॥ ६ ॥ धीट पाठ प्रसादिक । ऐसें बोलती अनेक । तरी हा त्रिविध विवेक । बोलिजेल ॥ ७ ॥ धीट ह्मणिजे धीटपणें केलें । जें जें आपुल्या मनास आलें । बळेंचि कवित्व रचिलें । या नाव धीट बोलिजे ॥ ८ ॥ पाठ ह्मणिजे पाठांतर । बहुत पाहिलें ग्रंथांतर । तयासारिखा उतार । आपणहि केला ॥ ९ ॥ सीघ्रचि कवित्व जोडिलें । दृष्टी पडिलें तेंचि वर्णिलें । भक्तिवांचून जें केलें । त्या नाव धीटपाठ ॥ १० ॥ कामिक रसिक शृंघारिक । वीर हास्य प्रस्ताविक । कौतुक विनोद अनेक । या नाव धीटपाठ ॥ ११ ॥ मन जालें कामाकार । तैसेचि निघती उद्गार । धीटपाठें परंपार । पाविजेत नाहीं ॥ १२ ॥ व्हावया उदरशांती । करणें लागे नरस्तुती । तेथें केली जे वित्पत्ती । त्या नाव धीटपाठ ॥ १३ ॥ कवित्व नसावें धीटपाठ । कवित्व नसावें खटपट । कवित्व नसावें उद्धट । पाषांड मत ॥ १४ ॥ कवित्व नसावें वादांग । कवित्व नसावें रसभंग । कवित्व नसावें रंगभंग । दृष्टांतहीन ॥ १५ ॥ कवित्व नसावें पाल्हाळ । कवित्व नसावें बाष्कळ । कवित्व नसावें कुटीळ । लक्षुनियां ॥ १६ ॥ हीन कवित्व नसावें । बोलिलेंचि न बोलावें । छंदभंग न करावें । मुद्राहीन ॥ १७ ॥ वित्पत्तीहीन तर्कहीन । कळाहीन शब्दहीन । भक्तिज्ञानवैराग्यहीन । कवित्व नसावें ॥ १८ ॥ भक्तिहीन जें कवित्व । तेंचि जाणावें ठोंबें मत । आघडीहीन जें वगत्रुत्व । कंटाळवाणें ॥ १९ ॥ भक्तिविण जो अनुवाद । तोचि जाणावा विनोद । प्रीतीविण संवाद । घडो केवी ॥ २० ॥ असो धीट पाठ ते ऐसे । नाथिलें अहंतेचें पिसें । आतां प्रसादिक तें कैसें । सांगिजेल ॥ २१ ॥ वैभव कांता कांचन । जयास वाटे हें वमन । अंतरीं लागलें ध्यान । सर्वोत्तमाचें ॥ २२ ॥ जयास

१ (भवसागराचा) पलिकडचा किनारा. २ कवित्वलक्षणविरहित.

घडीनें घडी । लागे भगवंतीं आवडी । चढती वाढती गोडी । भगवद्भजनाची ॥२३॥ जो भगवद्भजनेंवीण । जाऊं नेदी येक क्षण । सर्वकाळ अंतःकरण । भक्तीरंगें रंगलें ॥२४॥ जया अंतरीं भगवंत । अचळ राहिला निवांत । तो स्वभावें जें बोलत । तें ब्रह्मनिरूपण ॥२५॥ अंतरीं बैसला गोविंद । तेणें लागला भक्तिछंद । भक्तीविण अनुवाद । आणीक नाहीं ॥२६॥ आवडी लागली अतरीं । तैसीच वदे वैखरी । भावें करुणाकीर्तन करी । प्रेमभरें नाचतु ॥२७॥ भगवंतीं लागलें मन । तेणें नाठवे देहभान । शंका लज्या पळोन । दुरी ठेली ॥ २८ ॥ तो प्रेमरंगें रंगला । तो भक्तिमदें मातला । तेणें अहंभाव घातला । पायांतळीं ॥ २९ ॥ गात नाचत निशंक । तयास कैचे दिसती लोक । दृष्टीं त्रैलोक्यनायेक । वसोन ठेला ॥ ३० ॥ ऐसा भगवंतीं रंगला । आणीक कांहीं नलगे त्याला । स्वइछा वर्णू लागला । ध्यान कीर्ती प्रताप ॥ ३१ ॥ नाना ध्यानें नाना मूर्ती । नाना प्रताप नाना कीर्ती । तयापुढें नरस्तुती । त्रुणतुल्य वाटे ॥ ३२ ॥ असो ऐसा भगवद्भक्त । जो ये संसारीं विरक्त । तयास मानिती मुक्त । साधुजन ॥ ३३ ॥ त्याचे भक्तीचें कौतुक । तया नाव प्रसादिक । सहज बोलतां विवेक । प्रगट होये ॥ ३४ ॥ ऐका कवित्वलक्षण । केलेंच करूं निरूपण । जेणें निवे अंतःकर्ण । श्रोतयांचें ॥ ३५ ॥ कवित्व असावें निर्मळ । कवित्व असावें सरळ । कवित्व असावें प्रांजळ । अन्वयाचें ॥ ३६ ॥ कवित्व असावें भक्तिबळें । कवित्व असावें अर्थागळें[1] । कवित्व असावें वेगळें । अहंतेसी ॥ ३७ ॥ कवित्व असावें कीर्तीवाड । कवित्व असावें रम्य गोड । कवित्व असावें जाड । प्रतापविषीं ॥ ३८ ॥ कवित्व असावें सोपें । कवित्व असावें अल्परूपें । कवित्व असावें सुलपें[2] । चरणबंद ॥ ३९ ॥ मृद मंजुळ कोमळ । भव्य अद्भुत विशाळ । गौल्य माधुर्य रसाळ । भक्तिरसें ॥४०॥ अक्षरबंद पदबंद । नाना चातुर्य प्रबंद । नाना कौशल्यता छंदबंद ।

१ अर्थप्रचुर. २ सुलभ, सोपें.

धाटी मुद्रा अनेक ॥ ४१ ॥ नाना युक्ती नाना बुद्धी । नाना कळा नाना सिद्धी । नाना अन्वये साधी । नाना कवित्व ॥ ४२ ॥ नाना साहित्य दृष्टांत । नाना तर्क धात मात । नाना संमती सिद्धांत । पूर्व-पक्षेंसीं ॥ ४३ ॥ नाना गती नाना वित्पत्ती । नाना मती नाना स्फूर्ती । नाना धारणा नाना धृती । या नाव कवित्व ॥ ४४ ॥ शंका आशंका प्रत्योत्तरें । नाना काव्यें शास्त्राधारें । तुटे संशये निर्धारें । निर्धारितां ॥ ४५ ॥ नाना प्रसंग नाना विचार । नाना योग नाना विवंर । नाना तत्वचर्चासार । या नाव कवित्व ॥ ४६ ॥ नाना साधनें पुरश्चरणें । नाना तपें तीर्थाटणें । नाना संदेह फेडणें । या नाव कवित्व ॥ ४७ ॥ जेणें अनुताप उपजे । जेणें लोकिक लाजे । जेणें ज्ञान उमजे । या नाव कवित्व ॥ ४८ ॥ जेणें ज्ञान हें प्रबळे । जेणें वृत्ती हे मावळे । जेणें भक्तिमार्ग कळे । या नाव कवित्व ॥४९॥ जेणें देहबुद्धी तुटे । जेणें भवसिंधु आटे । जेणें भगवंत प्रगटे । या नाव कवित्व ॥ ५० ॥ जेणें सद्बुद्धी लागे । जेणें पाषांड भंगे । जेणें विवेक जागे । या नाव कवित्व ॥ ५१ ॥ जेणें सद्वस्तु भासे । जेणें भास हा निरसे । जेणें भिन्नत्व नासे । या नाव कवित्व ॥ ५२ ॥ जेणें होये समाधान । जेणें तुटे संसारबंधन । जया मानिती सज्जन । तया नाव कवित्व ॥ ५३ ॥ ऐसें कवित्वलक्षण । सांगतां तें असाधारण । परंतु कांहींयेक निरूपण । बुझावया केलें ॥ ५४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कवित्वकळानिरूपणनाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

कलयुगीं कीर्तन करावें । केवळ कोमळ कुशळ गावें । कठीण कर्केश कुंर्टें सांडावें । येकीकडे ॥ १ ॥ खटखट खुंटून टाकावी । खळखळ खळांसीं न करावी । खरें खोटें खवळों नेदावी । वृत्ती आपुली

१ विवरण. २ कुचर.

॥ २ ॥ गर्वगाणें गाऊं नये । गातां गातां गळों नये । गौप्य गुज गर्जों नये । गुण गावे ॥ ३ ॥ घष्टणी[1] घिसणी[2] घस्मरपणें[3] । घसर घसरूं घसा खाणें । घुमघुमोंचि घुमणें । योग्य नव्हे ॥ ४ ॥ नाना नामें भगवंताचीं । नाना ध्यानें सगुणाचीं । नाना कीर्तनें कीर्तीचीं । अद्भुत करावीं ॥ ५ ॥ चकचक[4] चुकावेना । चाट चावट[5] चाळवेना । चरचर चुरचुर लागेना । ऐसें करावें ॥ ६ ॥ छळछळ छळणा करूं नये । छळितां छळितां छळों नये । छळणें छळणा करूं नये । कोणीयेकांची ॥ ७ ॥ जि जि जि जि ह्मणावेना[6] । जो जो जागे तो तो पावँना[7] । जपजपों जनीं जनार्दना । संतुष्ट करावें ॥ ८ ॥ झिरपे[8] झरे पाझरें जळ । झळके दुरुनी झळाळ । झडझडां झळकती सकळ । प्राणी तेथें ॥ ९ ॥ या या या या ह्मणावें नलगे । या या या या उपाव नलगे । या या या या कांहींच नलगे । सुबुद्धासी ॥ १० ॥ टक टक टक करूं नये । टाळाटाळी टिकों नये । टम टम टम टम लाऊं नये । कंटाळवाणी ॥ ११ ॥ ठस ठोंबस[9] ठाकोवेना । ठक ठक ठक करावेना[10] । ठाकें ठमकें ठसावेना । मूर्तीध्यानें[11] ॥ १२ ॥ डळमळ डळमळ डकों नये[12] । डगमग डगमग कामा नये । डंडळ डंडळ चुकों नये[13] । हेंकाडपणें ॥ १३ ॥ ढिसाळें[14] ढाळों[15] ढळती[16] कुंचे[17] । ढोबळी[18] ढसकणें[19] डुले नाचे । ढळेचिनां[20] ढिगढिगांचे । कंटाळवाणे ॥ १४ ॥ नाना नेटक नोंगर[21] । नाना नम्र गुणागर । नाना

---

१ घांसाघांसी. २ घिसघिस. ३ घसघस. ४ चकाविणें नसावें, चुकूं नये. ५ चावटपणा नसावा, चळूं नये. ६ ह्मणूं नये. ७ पावना ह्मणजे पावेना असें मानून, जो जो जागतो तो तो (परमेश्वरस्वरूपाला) पावतोच असें नाहीं, असा कोणी अर्थ करितात व जो जो कीर्तनांत जागतो तो तो पावन होतो असा अर्थ कित्येक करितात. ८ नेत्रांवाटे पाणी येतें. ९ ठोंबें असूं नये. १० ठकवूं नये. ११ ठाक्यानें व ठमक्यानें मूर्तिध्यान ठसत नाहीं. १२ डगूं नये. १३ डंडळूं नये, चळूं नये. १४ हलक्या हातानें. १५ सढळपणानें. १६ वारतात. १७ चवऱ्या. १८ ओबडधोबड. १९ धसकटपणानें. २० एका जागेवरून ढळत नाहीं, ढिगासारखा स्तब्ध उभा राहतो. २१ चतुर.

नेमक मधुर । नेमस्त गाणें ॥ १५ ॥ ताळ तंबुरे तानमानें । ताळबद्ध संतगाणें । तूर्त[1] तार्किकें[2] तनें मनें । तल्लीन होती ॥ १६ ॥ थर्थरां थरकती रोमांच । थै थै थै स्वरें उंच[3] । थिरथिरें[4] थिरावे[5] नाच । प्रेमळ भक्तांचा ॥ १७ ॥ दक्षदाक्षिण्य[6] दाटलें । बंदें प्रबंदें[7] कोंदाटलें । दमदम दुमदुमों लागलें । जगदांतर[8] ॥ १८ ॥ धूर्त तूर्त धांवोन आला । धिंगबुद्धीनें धिंग जाला[9] । धाकें धाकें धोकला । रंग अंवघा[10] ॥ १९ ॥ नाना नाटक नेटकें । नाना मानें[11] तुकें[12] कौतुकें । नाना नेमक अनेकें विद्यापात्रें ॥ २० ॥ पाप पळोन गेलें दुरी । पुण्य पुष्कळ प्रगटे वरी । परंतरतो[13] परे अंतरीं । चटक लागे ॥ २१ ॥ फुकट फाकट फटवणें[14] नाहीं । फटकळ फुगडी पिंगा नाहीं[15] । फिकें फसकट फोल नाहीं । भंकाध्या[16] निंदा ॥ २२ ॥ बरें बरें बरें ह्मणती । बाबा बाबा उदंड करिती । बळें बळेंचि बळाविती । कथेलागीं ॥ २३ ॥ भला भला भला लोकीं । भक्तिभावें भव्य अनेकीं । भूषण भाविक लोकीं । परोपकारें ॥ २४ ॥ मानेल तरी मानावें मनें । मत्त न व्हावें ममतेनें[17] । मी मी मी मी बहुत जनें । ह्मणिजेत आहे ॥ २५ ॥ येके येकां येकापासीं । येऊं येऊं येती झडेसी । या या या या असे[18] तयासी । ह्मणावें नलगे[19] ॥ २६ ॥ राग रंग रसाळ

---

१ तत्काळ. २ तर्कज्ञ, बुद्धिवान्. ३ थै थै थै हा नृत्याचा शब्द इतका मोठा होतो कीं तो सर्वांना ऐकूं येतो. ४ मंद मंद. ५ मंद होतो. ६ दक्ष कीर्तनकाराचें कौशल्य. ७ बंद प्रबंद हे गीतभेद आहेत. ८ प्रथम "संगीत गाणें" असें होतें त्याऐवजीं "जगदांतर" असा श्रीसमर्थांचा शोध आहे. ९ दंग झाला. १० जसत जमत सगळा रंग जमला. ११ प्रमाण. १२ मर्यादा. कौतुकयुक्त, मर्यादायुक्त व प्रमाणयुक्त (वागतो). १३ श्रोता परत जातो परंतु अंतरीं चटक लागते. (?) १४ फसाविणें. १५ धांगडधिंगा नाहीं. १६ बहकून जाणें व निंदा हीं नाहींत. १७ (स्त्रीपुत्रद्रव्यादिकाच्या) ममतेनें. १८ असें त्यांना किंवा 'असतयासी' ह्मणजे जे आलेले असतात त्यांना. १९ प्रथम "ह्मणिजेत आहे" असें होतें तें खोडून त्या जागीं "ह्मणावें नलगे" हा श्रीसमर्थशोध आहे.

सुरंगें । अंतर संगित रंगें । रत्नपरीक्षा रत्नामागें । धांवती लोकं ॥ २७ ॥ लवलवां लवती लोचन । लकलकां लंकलें मन । लपलपों लपती जन । आवडीनें ॥ २८ ॥ वचनें वाउगीं वदेना । वोंवरेविवरें वसेनां । वगत्रुत्वें निववी जना । विनित होउनी ॥ २९ ॥ सारासार समस्तांला । सिकऊं सिकऊं जनाला । साहित संगित सज्जनाला । बरें वाटे ॥ ३० ॥ खरेंखोटें खरें वाटलें । खर्खर खुर्खुर खुंटलें । खोटें खोटेपणें गेलें । खोटें ह्मणोनियां ॥ ३१ ॥ शाहाणे शोधितां शोधेनां । शास्त्रार्थ श्रुती बोधेना । शुक शारिका शमेनां । शब्द तयार्चा ॥ ३२ ॥ हरुषें हरुषें हासिला । हाहा होहोनें भुलला । हित होइना तयाला । परत्रीचें ॥३३॥ लक्षावें लक्षितां अलक्षीं । लक्षिलें लोचनातें लंक्षी । लंगेलें लयेतें अलक्षीं । विहिगममार्गें ॥ ३४ ॥ क्षेत्रें क्षेत्रज्ञें क्षोभतो । क्षमेनें क्षमून क्षमवितो । क्षमणें क्षोभणें क्षेत्रज्ञ तो । सर्वां ठाईं ॥ ३५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कीर्तनलक्षणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां हरिकथेचें लक्षण । श्रोतीं केला होता प्रश्न । सावध होऊन विचक्षण । परिसोत आतां ॥ १ ॥ हरिकथा कैसी करावी । रंगें कैसी

---

१ सुंदर गाण्याच्या योगानें अंतर रंगून गेलें. २ रत्नपरीक्षक जसे रत्ना मागें धांवतात (तसे हे कीर्तनपरीक्षक कीर्तनामागें धांवतात.) ३ चकित झालें. ४ वावगें. ५ (अंतःकरणीं) वसेना. ६ शाहाणे शोधून सांपडत नाहींत. ७ समेना, बरोबरीचा होत नाहीं. ८ शुक व सारिका यांच्यानें त्याच्या शब्दाशीं बरोबरी करवत नाहीं, ह्मणजे त्याचा आवाज शुकसारिकांच्या आवाजापेक्षांही गोड असतो. ९ अलक्ष जें ब्रह्म त्याच्याकडे लक्ष ठेवून तें पाहावें. १० पाहाणारे जे लोचन त्यांना हा पाहातो; ह्मणजे त्या लोचनांचा हा पाहाणारा होतो. ११ लागलें. अलक्षीं लय लागला. १२ विहंगममार्गें, एकदम; पिपीलिकामार्ग हळु हळु असतो तसा नव्हे. १३ शरीर. १४ आत्मा. १५ सर्वांठायीं असणारा जो क्षेत्रज्ञ त्याच्या ठिकाणीं क्षमा करणें व क्षोभ पावणें हे दोन्ही धर्म आहेत.

भरावी । जेणें पाविजे पदवी । रघुनाथकृपेची ॥ २ ॥ सोनें आणी परिमळें । युक्षदंडा लागती फळें । गौल्य माधुर्य रसाळें । तरी ते अपूर्वता ॥ ३ ॥ तैसा हरिदास आणी विरक्त । ज्ञाता आणी प्रेमळ भक्त । वित्पन्न आणी वादरहित । तरी हेहि अपूर्वता ॥ ४ ॥ रागज्ञानी ताळज्ञानी । सकळकळा ब्रह्मज्ञानी । निराभिमानें वर्ते जनीं । तरी हेहि अपूर्वता ॥ ५ ॥ मत्सर नाहीं जयासी । जो अत्यंत प्रिये सज्जनासी । चतुरांग जाणे मानसीं । अंतरनिष्ठ ॥६॥ जयंत्यादिकें नाना पर्वें । तीर्थें क्षेत्रें जे अपूर्वें । जेथें वसिजे देवाधिदेवें । सामर्थ्यरूपें ॥७॥ तया तीर्थातें जे न मानिती । शब्दज्ञानें मिथ्या ह्मणती । तया पामरां श्रीपती । जोडेल कैंचा ॥ ८ ॥ निर्गुण नेलें संदेहानें । सगुण नेलें ब्रह्मज्ञानें । दोहिकडे अभिमानें । वोस केलें ॥ ९ ॥ पुढें असतां सगुणमूर्ती । निर्गुणकथा जे करिती । प्रतिपादून उछेदिती । तेचि पढतमूर्ख ॥ १० ॥ ऐसी न कीजे हरिकथा । अंतर पडे उभये पंथा । पारिस लक्षणें आतां । हरिकथेचीं ॥११॥ सगुणमूर्तीपुढें भावें । करुणाकीर्तन करावें । नाना ध्यानें वर्णावें । प्रतापकीर्तीतें ॥ १२ ॥ ऐसें गातां स्वभावें । रसाळ कथा वोढवे । सर्वांतरीं हेलावे । प्रेमसुख ॥ १३ ॥ कथा रचायाची खूण । सगुणीं नाणावें निर्गुण । न बोलावे दोष गुण । पुढिलांचे कदा ॥ १४ ॥ देवाचें वर्णावें वैभव । नाना प्रकारें महत्व । सगुणीं ठेउनियां भाव । हरिकथा करावी ॥ १५ ॥ लाज सांडून जनाची । आस्था सांडून धनाची । नीचें नवी कीर्तनाची । आवडी धरावी ॥ १६ ॥ नम्र होऊन राजांगणीं । निःशंक जावें लोटांगणीं । करताळिका नृत्यवाणी । नामघोषें गर्जावें ॥ १७ ॥ येकांची कीर्ती येकांपुढें । वर्णितां साहित्य न पडे । ह्मणोनियां निवाडे । जेथील तेथें ॥ १८ ॥ मूर्ती नस्तां सगुण ।

---

१ आधींच सोनें इतकें लोकप्रिय आणि त्यांत त्याला सुवास असता, किंवा आधींच इक्षुदंड (ऊंस) इतका गोड आणि त्यांत त्याला गोड, मधुर आणि रसाळ अशीं फळें असतीं, तर किती तरी अपूर्व गोष्ट झाली असती. २ नित्य.

श्रवणीं बैसले साधुजन । तरी अद्वैतनिरूपण । अवश्य करावें ॥ १९ ॥ नाहीं मूर्ती नाहीं सज्जन । श्रवणीं बैसले भाविकजन । तरी करावें कीर्तन । प्रस्ताविक वैराग्य ॥ २० ॥ श्रुंवारिक नवरसिक । यामधें सांडावें येक । स्त्रियादिकांचें कौतुक । वर्णू नये कीं ॥ २१ ॥ लावण्य स्त्रियांचें वर्णितां । विकार बाधिजे तत्वता । धारिष्टापासून श्रोता । चळे तत्काळ ॥ २२ ॥ ह्मणउन तें तेजावें । जें बाधक साधकां स्वभावें । घेतां अंतरीं ठसावें । ध्यान स्त्रियांचें ॥ २३ ॥ लावण्य स्त्रियांचें ध्यान । कामाकार जालें मन । कैचें आठवेल ध्यान । ईश्वराचें ॥ २४ ॥ स्त्री वर्णितां सुखावला । लावण्याचे भरीं भरला । तो स्वयें जाणावा चेवला । ईश्वरापासुनी ॥ २५ ॥ हरिकथेसी भावबळें । गेला रंग तो तुंबळें । निमिष्य येक जरी आकळे । ध्यानीं परमात्मा ॥२६॥ ध्यानीं गुंतलें मन । कैचें आठवेल जन । निशंक निर्लज्ज कीर्तन । करितां रंग माजे ॥ २७ ॥ रागज्ञान ताळज्ञान । स्वरज्ञानेंसीं वितपन्न । अर्थान्वयाचें कीर्तन । करूं जाणे ॥ २८ ॥ छपन्न भाषा नाना कळा । कंठमाधुर्य कोकिळा । परी तो भक्तिमार्ग वेगळा । भक्त जाणती ॥ २९ ॥ भक्तांस देवाचें ध्यान । देवावांचून नेणे अन्न । कळावंतांचें जें मन । तें कळाकार जालें ॥ ३० ॥ श्रीहरिवीण जे कळा । तेचि जाणावी अवकळा । देवास सांडून वेगळा । प्रत्यक्ष पडिला ॥ ३१ ॥ सर्पी वेढिलें चंदनासी । निधानींआड विवसी । नाना कळा देवासी । आड तैस्या ॥ ३२ ॥ सांडून देव सर्वज्ञ । नादामध्यें व्हावें मग्न । तें प्रत्यक्ष विघ्न । आडवें आलें ॥ ३३ ॥ येक मन गुंतलें स्वरीं । कोणें चिंतावा

---

१ पश्चात्तापयुक्त. २ त्यजावें. ३ कोणत्याही कारणानें कथेमध्यें रसभंग झाला असला, तरी जर क्षणभर परमात्मा ध्यानांत येईल तर गेलेला रंग पुन्हां यईल. ४ आन, दुसरें. ५ गवयी वगैरे जे कलावंत लोक असतात त्यांचें लक्ष गाण्याच्या विषयाकडे न जातां आलापादि बाह्य स्वरूपानेंच वेधलें जातें. ६ द्रव्याच्या आड. ७ भूत, पिशाच्च.

श्रीहरी । बळेंचि धरुनियां चोरीं । शिश्रूषा[1] घेतली ॥ ३४ ॥ करितां देवाचें दर्शन । आडवें आलें रागज्ञान । तेणें धरुनियां मन । स्वरामागें नेलें ॥ ३५ ॥ भेटों जातां राजद्वारीं । बळेंचि धरिला बेगारी । कळावंतां तैसी परी । कळेनें केली ॥ ३६ ॥ मन ठेऊन ईश्वरीं । जो कोणी । हरिकथा करी । तोचि ये संसारीं । धन्य जाणा ॥ ३७ ॥ जयास हरिकथेची गोडी । उठे नीच नवी आवडी । तयास जोडली जोडी । सर्वोत्तमाची ॥ ३८ ॥ हरिकथा मांडली जेथें । सर्व सांडून धावें तेथें । आलस्य निद्रा दवडून स्वार्थें । हरिकथेसि सादर ॥ ३९ ॥ हरिभक्तांचिये घरीं । नीचकृत्य अंगीकारी । साहेभूत[3] सर्वांपरी । साक्षपें होये ॥ ४० ॥ या नाव हरिदास । जयासि नामीं विश्वास । येथून हा समास । संपूर्ण जाला ॥४१॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे हरिकथालक्षणनिश्चयनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

रूप लावण्य अभ्यासितां नये । सहजगुणास न चले उपाये । कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ १ ॥ काळें माणुस गोरें होयेना । वनाळास[4] येत्न चालेना । मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहज गुण ॥ २ ॥ आंधळें डोळस होयेना । बधिर तें ऐकेना । पांगुळ पाये घेइना । हा सहज गुण ॥ ३ ॥ कुरूपतेचीं लक्षणें । किती ह्मणोनि सां-

---

१ शुश्रूषा. २ जसें चोरानें बळेंच एकाद्याला पकडून त्याच्यापासून चाकरी घ्यावी, त्याप्रमाणें तालसुराकडे पूर्णपणें लक्ष ठेवून करुणाकीर्तन करणारांच्या मनाचें होय. तें मन असतें स्वराकडे व मुखानें कीर्तन चाललें असतें श्रीहरीचें! ३ साह्यभूत. ४ वनाळ ह्मणजे स्वभाव असा अर्थ कोणी देतात व कोणी वनाळ ह्मणजे रानवट, अडाणी असा अर्थ करितात; परंतु हे दोन्ही अर्थ इष्ट दिसत नाहींत; कारण प्रयत्नानें स्वभाव पालटतो व रानवट सुधारतो. या शब्दाच्या अर्थांत कांहींतरी सहजगुणाचा अंतर्भाव असला पाहिजे; तेव्हां याचा अर्थ काय करावा ?

गणें । रूप लावण्य याकारणें । पालटेना ॥ ४ ॥ अवगुण सोडितां जाती । उत्तम गुण अभ्यासितां येती । कुविद्या सांडून सिकती । शाहाणे विद्या ॥ ५ ॥ मूर्खपण सांडितां जातें । शाहाणपण सिकतां येतें । कारबार करितां उमजतें । सकळ कांहीं ॥ ६ ॥ मान्यता आवडे जीवीं । तरी कां उपेक्षा करावी । चातुर्येंविण उंच पदवी । कदापी नाहीं ॥ ७ ॥ ऐसी प्रचित येते मना । तरी कां स्वहित कराना । सन्मार्गें चालतां जना । सज्जना माने ॥ ८ ॥ देहे नेटकें श्रुंगारिलें । परी चातुर्येंविण नासलें । गुणेंविण साजिरें केलें । बाष्कळ जैसें ॥ ९ ॥ अंतर्केळा श्रुंगारावी । नानापरी उमजवावी । संपदा मेळऊन भोगावी । सावकास ॥ १० ॥ प्रेत्न करीना सिकेना । शरीर तेंहि कष्टवीना । उत्तम गुण घेईना[1] । सदाकोपी ॥ ११ ॥ आपण दुसऱ्यास करावें । तें उसिणें सवेंचि घ्यावें । जना कष्टवितां कष्टावें । लागेल बहु ॥१२॥ न्यायें वर्तेल तो शाहाणा । अन्याइ तो दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥ १३ ॥ जें बहुतांस मानलें । तें बहुतीं मान्य केलें । येर तें वेर्थचि गेलें । जगनिंद्य ॥ १४ ॥ लोक आपणासि वोळावे । किंवा आवघेच कोंसळावे[2] । आपणास समाधान फावे । ऐसें करावें ॥ १५ ॥ समाधानें समाधान वाढे । मित्रिनें मित्रि जोडे । मोडितां क्षणमात्रें मोडे । बरेंपण ॥ १६ ॥ अहो कांहो अरे कां रे । जनीं ऐकिजेतें किं रे । कळत असतांच कां रे । निकामीपण ॥ १७ ॥ चातुर्यें श्रुंगारे - अंतर । वस्त्रें श्रुंगारें शरीर । दोहिमधें कोण थोर । बरें पाहा ॥ १८ ॥ बाह्याकार श्रुंगारिलें । तेणें लोकांच्या हातासि काये आलें । चातुर्यें बहुतांसी रक्षिलें । नानाप्रकारें ॥ १९ ॥ बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । समस्तीं बरें ह्मणावें । ऐसी वासना ॥ २० ॥ तनें मनें झिजावें ।

---

१ प्रथम "उत्तम बोलोंहि सिकेना" असें चरण होतें त्याचें श्रीसमर्थांनीं स्वहस्तें "उत्तम गुण घेईना" असें केलें. २ लोक आपल्या बाजूला वळावे कीं त्यांनीं आपणावर उलटून पडावें असें तुह्मांस वाटतें ?

तेणें भले ह्मणोन ध्यावें । उगेंचि कल्पितां सिणावें । लागेल पुढें ॥ २१ ॥ लोकीं कार्यभाग आडे । तो कार्यभाग जेथें घडे । लोक सहजचि वोढे । कामासाठीं ॥ २२ ॥ ह्मणोन दुसऱ्यास सुखी करावे । तेणें आपण सुखी व्हावें । दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें । लागेल स्वयें ॥ २३ ॥ हें तों प्रगटाचि आहे । पाहिल्याविण कामा नये । समजणें हा उपाये । प्राणीमात्रांसी ॥ २४ ॥ समजले आणी वर्तले । तेचि भाग्यपुरुष जाले । यावेगळे उरले । ते करंटे पुरुष ॥ २५ ॥ जितुका व्याप तितुकें वैभव । वैभवासारिखा हावभाव । समजलें पाहिजे उपाव । प्रगटाचि आहे ॥ २६ ॥ आळसें कार्यभाग नासतो । साक्षेप होत होत होतो । दिसंते गोष्टी कळेना तो । शाहाणा कैसा ॥ २७ ॥ मैत्रि करितां होतें कृत्य । वैर करितां होतो मृत्य । बोलिलें हें सत्य किं असत्य । वोळखावें ॥ २८ ॥ आपणास शाहाणे करूं नेणे । आपलें हित आपण नेणे । जनीं मित्रि राखों नेणे । वैर करी ॥ २९ ॥ ऐसे प्रकारीचे जन । त्यास ह्मणावें अज्ञान । तयापासीं समाधान । कोण पावे ॥ ३० ॥ आपण येकायेकी येकला । सृष्टींत भांडत चालिला । बहुतांमध्यें येकल्याला । येश कैचें ॥ ३१ ॥ बहुतांचें मुखीं उरावें । बहुतांचे अंतरीं भरावें । उत्तम गुणीं विवरावें । प्राणीमात्रांसी ॥ ३२ ॥ शाहाणे करावे जन । पतित करावे पावन । सृष्टिमधें भगवद्भजन । वाढवावें ॥ ३३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यलक्षणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

नाना वेश नाना आश्रम । सर्वांचें मूळ गृहस्थाश्रम । जेथें पावती विश्राम । त्रैलोक्यवासी ॥ १ ॥ देव ऋषी मुनी योगी । नाना तापसी वीतरागी । पितृआदिकरून विभागी । अतीत अभ्यागत ॥ २ ॥ गृहस्थाश्रमीं निर्माण जाले । आपला आश्रम टाकून गेले । परंतु गृहस्थागृहीं

---

१ प्रत्यक्ष.

हिंडों लागले । कीर्तिरूपें ॥ ३ ॥ याकारणें गृहस्थाश्रम । सकळामधें उत्तमोत्तम । परंतु पाहिजे स्वधर्म । आणी भूतदया ॥ ४ ॥ जेथें शट्[1]-कर्में चालती । विध्योक्त क्रिया आचरती । वाग्माधूर्यें बोलती । प्राणी-मात्रांसी ॥ ५ ॥ सर्वप्रकारें नेमक । शास्त्रोक्त करणें कांहींयेक । त्याहि-मध्यें अलोलिक । तो हा भक्तिमार्ग ॥ ६ ॥ पुरश्चरणी कायाक्लेसी । दृढ-व्रती परम सायासी । जगदीशावेगळें जयासी । थोर नाहीं ॥ ७ ॥ काया वाचा जीवें प्राणें । कष्टे भगवंताकारणें । मनें घेतलें धरणें । भजनमार्गीं ॥ ८ ॥ ऐसा भगवंताचा भक्त । विशेष अंतरीं विरक्त । संसार सांडून जाला मुक्त । देवाकारणें ॥ ९ ॥ अंतरापासून वैराग्य । तेंचि जाणावें महद्भाग्य । लोलंगतेयेवढें अभाग्य । आणीक नाहीं ॥ १० ॥ राजे राज्य सांडून गेले । भगवंताकारणें हिंडले । कीर्तिरूपें पावन जाले । भूमंडळीं ॥ ११ ॥ ऐसा जो कां योगेश्वर । अंतरीं प्रत्ययाचा विचार । उकलूं जाणे अंतर । प्राणीमात्राचें ॥ १२ ॥ ऐसी वृत्ति उदासीन । त्याहिवरी विशेष आत्मज्ञान । दर्शनमात्रें समाधान । पावती लोक ॥ १३ ॥ बहुतांसी करी उपाये । तो जनाच्या वाट्या नें[2] ये । अखंड जयाचे हृदये । भगवद्रूप ॥ १४ ॥ जनास दिसे हा दुश्चित । परी तो आहे सावचित । अखंड जयाचें चित्त । परमेश्वरीं ॥ १५ ॥ उपासनामूर्ति[3]ध्यानीं । अथवा आत्मानुसंधानीं । नाहीं तरी श्रवणमननीं । निरंतर ॥ १६ ॥ पूर्वजांच्या पुण्य कोटी । संग्रह असिल्यां गांठीं । तरीच ऐसीयाची भेटी । होये जनासी ॥ १७ ॥ प्रचीतिविण जें ज्ञान । तो आवघाचि अनुमान । तेथें कैचें परत्रसाधन । प्राणीयांसी ॥ १८ ॥ याकारणें मुख्य प्रत्यये । प्रचीतिविण कामा नये । उपायासारिखा अपाये । शाहाणे जाणती ॥ १९ ॥ वेडें संसार सांडून गेलें । तरी तें कष्ट-कष्टेंचि मेलें । दोहिकडे अंतरलें । इहलोक परत्र ॥ २० ॥ रागें रागें

---

१ षट्कर्में. २ जो पुष्कळांच्या उपयोगीं पडतो, तो सर्वांच्या वांट्याला येत नाहीं. ३ ज्याचें चित्त उपासनामूर्तीच्या ध्यानामध्यें मग्न असतें.

निघोन गेला । तरी तो भांडभांडेंचि मेला । बहुत लोक कष्टी केला । आपणहि कष्टी ॥ २१ ॥ निघोन गेला परी अज्ञान । त्याचे संगतीं लागले जन । गुरु शिष्य दोघे समान । अज्ञानरूपें ॥ २२ ॥ आशाबद्धि अनाचारी । निघोन गेला देशांतरीं । तरी तो अनाचारचि करी । जनामधें ॥ २३ ॥ गृहीं पोटेंविण कष्टती । कष्टी होऊन निघोन जाती । त्यास ठाईं ठाईं मारिती । चोरी भरतां ॥ २४ ॥ संसार मिथ्या ऐसा कळला । ज्ञान समजोन निघोन गेला । तेणें जन पावन केला । आपणाऐसा ॥ २५ ॥ येके संगतीनें तरती । येके संगतीनें बुडती । याकारणें सत्संगती । बरी पाहावी ॥ २६ ॥ जेथें नाहीं विवेकपरीक्षा । तेथें कैंची असेल दीक्षा । घरोवरीं मागतां भिक्षा । कोठेंहि मिळेना ॥ २७ ॥ जो दुसऱ्याचें अंतर जाणे । देशकाळ प्रसंग जाणे । तया पुरुषा काये उणें । भूमंडळीं ॥ २८ ॥ नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचारचि बुडाला । वेदशास्त्रब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥ २९ ॥ ब्रह्मज्ञानाचा विचारु । त्याचा ब्राह्मणासीच अधिकारु । वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । ऐसें वचन ॥३०॥ ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले । गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ ३१ ॥ कित्येक दावलमलकास[1] जाती । कित्येक पीरास भजती । कित्येक तुरुक होती । आपले इछेनें ॥ ३२ ॥ ऐसा कलयुगींचा आचार । कोठें राहिला विचार । पुढें पुढें वर्णसंकर होणार आहे ॥ ३३ ॥ गुरुत्व आलें नीचयाती । कांहींयेक वाढली महंती । शूद्र आचार बुडविती । ब्राह्मणाचा ॥ ३४ ॥ हें ब्राह्मणास कळेना । त्याची वृत्तिच वळेना । मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥ ३५ ॥ राज्य नेलें म्लेंछिं क्षेत्रीं । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं । आपण अरत्रीं ना परत्रीं । कांहींच नाहीं ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणास ग्रामणीनें[2]

---

१ दावलमल्ल म्हणून मुसलमानांत एक अवलिया होऊन गेला त्याचे अनुयायी ते दावलमलीक. २ ग्रामण्यानें.

बुडविलें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरविलें । त्याच विष्णूनें श्रापिलें । फेरशरामें ॥ ३७ ॥ आह्मींहि तेचि ब्राह्मण । दुःखें बोलिलें हें वचन । वडिल गेले ग्रामणी करून । आह्मांभोंवते ॥ ३८ ॥ आतांचे ब्राह्मणीं काये केलें । अन्न मिळेना ऐसें जालें । तुह्मा बहुतांचे प्रचितीस आलें । किंवा नाहीं ॥ ३९ ॥ बरें वडिलांस काये ह्मणावें । ब्राह्मणाचें अदृष्ट जाणावें । प्रसंगें बोलिलें स्वभावें । क्षमा केले पाहिजे ॥४॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे युगधर्मनिरूपणनाम सामास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला । आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहाणे करावें ॥ १ ॥ देव पुजावा विमळहस्तीं । तेणें भाग्य पाविजे समस्तीं । मूर्ख अभक्त वेस्ती । दरिद्र भोगिजे ॥२॥ आधीं देवास वोळखावें । मग अनन्यभावें भजावें । अखंड ध्यानचि धरावें । सर्वोत्तमाचें ॥ ३ ॥ सर्वांमधें जो उत्तम । तया नाव सर्वोत्तम । आत्मानात्मविवेकवर्म । ठाईं पाडावें ॥ ४ ॥ जाणजाणों देह रक्षी । आत्मा द्रष्टा अंतरसाक्षी । पदार्थमात्रास परीक्षी । जाणपणें ॥ ५ ॥ तो सकळ देहामधें वर्ततो । इंद्रियेग्राम चेष्टवितो । प्रचितीनें प्रत्यये येतो । प्राणीमात्रीं ॥ ६ ॥ प्राणीमात्रीं जगदांतरें । ह्मणोन राखावीं अंतरें । दाता भोक्ता परस्परें । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥ देव वर्ततो जगदांतरीं । तोचि आपुले अंतरीं । त्रैलोकींचे प्राणीमात्रीं । बरें पाहा ॥ ८ ॥ मुळीं पाहाणार तो येकला । सकळां ठाईं विभागला । देहप्रकृतीनें जाला । भिन्न भिन्न ॥ ९ ॥ भिन्न भासे देहाकारें । प्रस्तुत येकचि अंतरें । बोलणें चालणें निर्धारें । त्यासीच घडे ॥ १० ॥ आपुले पारिखे सकळ

---

१ ज्या विष्णूनें ब्राह्मणाकरितां श्रीवत्स मिरविलें त्याच विष्णूनें परशुराम अवतारांत ब्राह्मणाला शाप दिला. २ जगदंतर जो परमेश्वर तो प्राणिमात्रीं आहे ह्मणून.

लोक । पक्षी स्वापद पश्वादिक । किडा मुंगी देहधारक । सकळ प्राणी ॥ ११ ॥ खेचर भूचर वनचर । नानाप्रकारें जळचर । चत्वार खाणी विस्तार । किती ह्मणोन सांगावा ॥ १२ ॥ समस्त जाणीवेनें वर्तती । रोकडी पाहावी प्रचिती । त्याची आपुली संगती । अखंड आहे ॥ १३ ॥ जगदांतरें वोळला धणी । किती येकवटील प्राणी । परी ते वोळायाची करणी । आपणापासीं ॥ १४ ॥ हें आपणाकडेच येतें । राजी राखिजे समस्तें । देहासि बरें करावें तें । आत्मयांस पावे ॥ १५ ॥ दुर्जन प्राणी त्यांतील देव । त्याचा लाताड स्वभाव । रागास आला जरी राव । तरी तंडों नये कीं ॥ १६ ॥ प्रसंगीं सांडीच करणें । पुढें विवेक विवरणें । विवेकें सज्जनचि होणें । सकळ लोकीं ॥ १७ ॥ आत्मत्वीं दिसतो भेद । हा अवघाचि देहसमंध । येका जीवनें नाना स्वाद । औषधीभेदें ॥ १८ ॥ गरळ आणि अमृत जालें । परी आपपण नाहीं गेलें । साक्षत्वें आत्मयांस पाहिलें । पाहिजे तसें ॥ १९ ॥ अंतरनिष्ठ जो पुरुष । तो अंतरनिष्ठेनें विशेष । जगामधें जो जगदीश । तो तयास वोळखे ॥ २० ॥ नयनेंचि पाहावा नयेन । मनें शोधावें मन । तैसाचि हा भगवान् । सकळां घटीं ॥ २१ ॥ तेणेंविण कार्यभाग आडे । सकळ कांहीं तेणेंचि घडे । प्राणी विवेकें पवाडे । तेणेंचि योगें ॥ २२ ॥ जागृतीस व्यापार वडतो । समंध तयासीच पडतो । स्वप्नामधें घडे जो तो । येणेंचि न्यायें ॥ २३ ॥ अखंड ध्यानाचें लक्षण । अखंड देवाचें स्मरण । याचें कळतां विवरण । सहजचि घडे ॥ २४ ॥ सहज सांडून सायास । हाचि कोणीयेक दोष । आत्मा सांडून अनात्म्यास । ध्यानीं धरिती ॥ २५ ॥ परी तें धरितांहि धरेना । ध्यानीं

---

१ जगदंतर परमात्मा आपलासा झाला तर कितीतरी प्राणी एकवटणार आहेत; आणि तो प्राप्त करून घेण्याची गोष्ट आपल्याच हातीं आहे. २ सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं परमेश्वर आहे तसा तो आपणांतही आहे; तेव्हां आपण इतरांचें अंतर जाणावयाचें याचा अर्थ असा होतो कीं सर्व घटीं असणारा भगवान् भगवानानेंच पाहावयाचा आहे.

येति वेक्ति नाना । उगोंचि कष्टती मना । कासाविस करूनी ॥ २६ ॥ मूर्तीध्यान करितां सायासें । तेथें येकाचें येकाचि दिसे । भासों नये तेंचि भासे । विलक्षण ॥ २७ ॥ ध्यान देवाचें करावें । किंवा देवाल्याचें करावें । हेंचि बरें विवरावें । आपले ठाईं ॥ २८ ॥ देह देउळ आत्मा देव । कोठें धरूं पाहातां भाव । देव वोळखोन जीव । तेथेंचि लावावा ॥ २९ ॥ अंतरनिष्ठा ध्यान ऐसें । दंडकध्यान[1] अनारिसें । प्रत्ययेंविण सकळ पिसें । अनुमानध्यान ॥ ३० ॥ अनुमानें अनुमान वाढे । ध्यान धरितां सर्वेचि मोडे । उगेचि कष्टती बापुडे । स्थूळध्यानें ॥ ३१ ॥ देवास देहधारी कल्पिती । तेथें नाना विकल्प उठती । भोगणें त्यागणें विपत्ति । देहयोगें ॥ ३२ ॥ ऐसें मनीं आठवतें । विचारितां भलतेंचि होतें । दिसों नये तें दिसतें । नाना स्वप्नीं ॥ ३३ ॥ दिसतें तें सांगतां नये । बळें भावार्थ धरितां नये । साधक कासाविस होये । अंतर्यामीं ॥ ३४ ॥ सांगोपांग घडे ध्यान । त्यास साक्ष आपुलें मन । मनामध्यें विकल्पदर्शन । होऊंच नये ॥ ३५ ॥ फुटक मन येकवटिलें । तेणें तुटक ध्यान केलें । तेथें कोण सार्थक जालें । पाहाना कां ॥ ३६ ॥ अखंड ध्यानें न घडे हित । तरी तो जाणावा पतित । हाचि अर्थ सावचित । बरा पाहावा ॥ ३७ ॥ ध्यान धरितें तें कोण । ध्यानीं आठवतें तें कोण । दोनीमधें अनन्यलक्षण । असिलें पाहिजे ॥ ३८ ॥ अनन्य सहजचि आहे । साधक शोधून न पाहे । ज्ञानी तो विवरोन राहे । समाधानें ॥ ३९ ॥ ऐसीं हे प्रत्ययाचीं कामें । प्रत्ययेंविण बाधिजे भ्रमें । लोकदंडकसंभ्रमें । चालती प्राणी ॥ ४० ॥ दंडकध्यानाचें लक्षण । धरून बैसलें अवलक्षण । प्रमाण आणि अप्रमाण । बाजारी नेणती ॥ ४१ ॥ मिथ्या समाचार उठवितीं । वाउग्याच बोंबा घालिती । मनास आणितां अंतीं । आवघेंचि मिथ्या ॥ ४२ ॥ कोणीयेक ध्यानस्त बैसला । कोणीयेक सिकवी

---

१ सामान्य लोकांचें, रूढीचें ध्यान तें वेगळें.

त्याला । मुकुट काढूनि माळ घाला । ह्मणिजे वेरें ॥ ४३ ॥ मनाचेथें काये दुष्काळ । जे आखुड कल्पिली माळ । सांगते ऐकते केवळ । मूर्ख जाणावे ॥ ४४ ॥ प्रत्यक्ष कष्ट करावे न लगती । दोरे फुलें गुंफावी न लगती । कल्पनेचि माळ थिटी करिती । काये निमित्य ॥ ४५ ॥ बुद्धीविण प्राणी सकळ । ते ते अववेचि बाष्कळ । तया मूर्खासीं खळखळ । कोणें करावी ॥ ४६ ॥ जेणें जैसा परमार्थ केला । तैसाच पृथ्वीवरी दंडक चालिला । साता पांचाचा बळावला । साभिमान ॥ ४७ ॥ प्रत्ययेंविण साभिमान । रोगी मारिले झांकून । तेथें अवघाचि अनुमान । ज्ञान कैचें ॥ ४८ ॥ सर्व साभिमान सांडावा । प्रत्ययें विवेक मांडावा । माया पूर्वपक्ष खंडावा । विवेकबळें ॥ ४९ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अखंडध्याननिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

पिंडाचें पाहिलें कौतुक । शोधिला आत्मानात्मा विवेक । पिंड अनात्मा आत्मा येक । सकळ कर्ता ॥ १ ॥ आत्म्यास अनन्यता बोलिली । ते विवेकें प्रत्यया आली । आतां पाहिजे समजली । ब्रह्मांडरचना ॥२॥ आत्मानात्मा विवेक पिंडीं । सारासारविचार ब्रह्मांडीं । विवरविवरों हे गोडी । घेतली पाहिजे ॥ ३ ॥ पिंड कार्य ब्रह्मांड कारणें । याचें करावें विवरण । हेंचि पुढें निरूपण । बोलिलें असे ॥ ४ ॥ असार ह्मणिजे नासिवंत । सार ह्मणिजे तें शाश्वत । जयास होईल कल्पांत । तें सार नव्हे ॥ ५ ॥ पृथ्वी जळापासून जाली । पुढें ते जळीं मिळाली । जळाची उत्पत्ति वाढली । तेजापासूनी ॥ ६ ॥ तें जळ तेजें शोषिलें ।

---

१ कोणी एक मनुष्य स्थूल मूर्ति मनांत आणून मानसपूजा करित असतां मूर्तीच्या मस्तकीं मुकुट असल्यामुळें फुलांची माळ गळ्यांत जाईना, तेव्हां दुसरा कोणी ह्मणतो कीं मुकुट काढून माळ घाला. २ ब्रह्मांड=पंचभूतें. तेव्हां हीं पंचभूतें हें कारण व त्यांचेपासून पिंड हें कार्य बनलें आहे. ३ प्रथम "निमाली" होतें त्याचें "मिळाली" केलें आहे.

महत्तेजें आटोन गेलें । पुढें तेजचि उरलें । सावकाश ॥ ७ ॥ तेज जालें वायोपासुनी । वायो झडपी तयालागुनी । तेज जाऊन दाटणी । वायोचीच जाली ॥ ८ ॥ वायो गगनापासूनी जाला । मागुतां तेथेंचि विराला । ऐसा हा कल्पांत बोलिला । वेदांतशास्त्रीं ॥ ९ ॥ गुणमाया मूळमाया । परब्रह्मीं पावती लया । तें परब्रह्म विवराया । विवेक पाहिजे ॥ १० ॥ सर्व उपाधीचा सेवट । तेथें नाहीं दृश्य खटपट । निर्गुण ब्रह्म घनदाट । सकळां ठाईं ॥ ११ ॥ उदंड कल्पांत जाला । तरी नाश नाहीं तयाला । मायात्यागें शाश्वताला । वोळखावें ॥ १२ ॥ देव अंतरात्मा सगुण । सगुणें पाविजे निर्गुण । निर्गुणज्ञानें विज्ञान[1] । होत असे ॥ १३ ॥ कल्पनेतीत जें निर्मळ । तेथें नाहीं मायामळ । मिथ्यत्वें दृश्य सकळ । होत जातें ॥ १४ ॥ जें होतें आणी सवेंचि जातें । तें तें प्रत्ययास येतें । जेथें होणें जाणें नाहीं तें । विवेकें वोळखावें ॥ १५ ॥ येक ज्ञान येक अज्ञान । येक जाणावें विपरीत ज्ञान । हे त्रिपुटी होये क्षीण । तेंचि विज्ञान[2] ॥ १६ ॥ वेदांत सिद्धांत धादांत । याची पाहावी प्रचित । निर्विकार सदोदित । जेथें तेथें ॥ १७ ॥ तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोन अनन्य राहावें । मुख्य आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नाव ॥ १८ ॥ दृश्यास दिसतें दृश्य । मनास भासतो भास । दृश्यभासातीत अविनाश । परब्रह्म तें ॥ १९ ॥ पाहों जातां दुरीच्या दुरी । परब्रह्म सबाहेअंतरीं । अंतचि नाहीं अनंत सरी । कोणास द्यावी ॥ २० ॥ चंचळ तें स्थिरावेना । निश्चळ तें कदापी चळेना । आभाळ येतें जातें गगना । चळण नाहीं ॥ २१ ॥ जें विकारें वाढे मोडे । तेथें शाश्वतता कैंची घडे । कल्पांत होतांच विघडे । सकळ कांहीं ॥ २२ ॥ जें अंतरींच भ्रमलें । मायासंभ्रमें संभ्रमलें । तयास हें कैसें उकलें । आ-

---

१ प्रथम “ सगुणज्ञानें निर्गुण ” असें चरण होतें त्याचें “ निर्गुणज्ञानें विज्ञान ” असें केलें आहे. २ प्रथम “ ज्ञान ” होतें त्याचें “ विज्ञान ” केलें.

व्हाट चक्र ॥ २३ ॥ भिडेनें वेव्हार निवडेना । भिडेनें सिद्धांत कळेना । भिडेनें देव आकळेना । अंतर्यामीं ॥ २४ ॥ वैद्याची प्रचित येईना । आणि भीडहि उलंघेना । तरी मग रोगी वांचेना । ऐसें जाणावें ॥२५॥ जेणें राजा वोळखिला । तो राव ह्मणेना भलत्याला । जेणें देव वोळखिला । तो देवरूपी ॥ २६ ॥ जयास माईकाची भीड । तें काय बोलेल द्वाड । विचार पाहातां उघड । सकळ कांहीं ॥ २७ ॥ भीड मायेऐलीकडे । परब्रह्म तें पैलीकडे । पैलीकडे ऐलीकडे । सदोदित ॥ २८ ॥ लटिक्याची भीड धरणें । भ्रमें भलतेंचि करणें । ऐसीं नव्हेती लक्षणें । विवेकाचीं ॥ २९ ॥ खोटें आवघेंचि सांडावें । खरें प्रत्ययें वोळखावें । मायात्यागें समजावें । परब्रह्म ॥ ३० ॥ ते मायेचें जें लक्षण । तेंचि पुढें निरूपण । सुचितपणें विवरण । केलें पाहिजे ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शाश्वतनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

माया दिसे परी नासे । वस्तु न दिसे परी न नासे । माया सत्य वाटे परी मिथ्या असे । निरंतर ॥ १ ॥ करंटा पडोनी उताणा । करी नानापरी कल्पना । परी तें कांहींच घडेना । तैसी माया ॥ २ ॥ द्रव्यदारेचें स्वप्नवैभव । नाना विळासें हावभाव । क्षणीक वाटे परी माव । तैसी माया ॥ ३ ॥ गगनीं गंधर्वनगरें । दिसताती नानाप्रकारें । नाना रूपें नाना विकारें । तैसी माया ॥ ४ ॥ लक्षुमी रायेविनोदांची । बोलतां वाटे साची । मिथ्या प्रचित तेथींची । तैसी माया ॥ ५ ॥ दसऱ्याचे सुवर्णाचे लाटे । लोक ह्मणती परी ते कांटे । परी सर्वत्र राहाटे । तैसी माया ॥ ६ ॥ मेल्याचा मोहोत्साव करणें । सतीचें वैभव वाढ-

---

१ अफाट. २ रायविनोदी, बहुरूपी. ३ बहुरूप्याचें वैभव जसें वस्तुतः मिथ्या असतें तशी माया होय.

वणें । मसणीं जाउनी रुदन करणें । तैसी माया ॥ ७ ॥ राखेसी म्हणती लक्ष्मी । दुसरी भारदोरी[1] लक्ष्मी । तिसरी नाममात्र लक्ष्मी । तैसी माया ॥ ८ ॥ मुळीं बाळविधवा नारी । तिचें नांव जन्मसावित्री । कुबेर हिंडे घरोघरीं । तैसी माया ॥ ९ ॥ दशअवतारांतील कृष्णा । उपजे जीर्ण वस्त्राची तृष्णा[2] । नदी नामें पीयुष्णा[3] । तैसी माया ॥१०॥ बहुरूपांतील रामदेराव[4] । ग्रामस्तांपुढें दाखवी हावभाव । कां महाराज म्हणोनी लाघव[5] । तैसी माया ॥ ११ ॥ देव्हारां असे अनपूर्णा । आणी गृहीं अन्नचि मिळेना । नामें सरस्वती सिकेना । शुभावळु[6] ॥ १२ ॥ सुण्यास[7] व्याघ्र[8] नाम ठेविलें । पुत्रास इंद्रनामें पाचारिलें । कुरूप परी आळविलें । सुंदरा ऐसें ॥ १३ ॥ मूर्ख नामें सकळकळा । राशभी नामें कोकिळा । नातरी डोळसेचा डोळा । फुटका जैसा ॥ १४ ॥ मातांगी[9]-चें नाम तुळसी । चर्मिकीचें[10] नाम कासी । बोलती अतिशूद्रिणीसी । भागीरथी ऐसें ॥ १५ ॥ साउली आणी अंधकार । येक होतां तेथीचा विचार । उगाचि दिसे भासमात्रें[11] । तैसी माया ॥ १६ ॥ श्रवण बोटें संधी करतळ । रविरश्में दिसती इंगळ । रम्य आरक्तकल्होळ[12] । तैसी माया ॥ १७ ॥ भगवें वस्त्र देखतां मनाला । वाटे अग्नचि लागला । विवंचितां प्रत्ये आला । तैसी माया ॥ १८ ॥ जळीं चरणकरांगुळें । आखुड लांबें किरकोळें । विपरीत कोण[13] दिसती जळें । तैसी माया ॥ १९ ॥ भोवंडीनें पृथ्वी कलथली । कामीणीनें[14] पिवळी जाली । सन्य-

---

१ गर्भ गलित न व्हावा ह्मणून स्त्रिया कमरेला भारलेली दोरी बांधतात तीं. २ दशावताराच्या नाटकांत कृष्णाचें सोंग घेणाराला फाटक्या तुटक्या वस्त्राची जशी इच्छा असते. ३ पयोष्णी, अमृताची नदी. ४ रामाचें रूप धारण करणारा बहुरूपी; किंवा, (रामदेराव=शूर पुरुष) शूर पुरुषाचें सोंग आणणारा बहुरूपी. ५ महाराज ह्मणवून घेऊन अंगीं लघुत्व असणें. ६ नांव सरस्वती असून शिकत नाहीं तर शुभा वळु (गोंवऱ्या थापते). ७ कुत्र्याला. ८ वाघ्या. ९ मांगिणीचें. १० चांभारणीचें. ११ अंधारांतील सावली जशी भासमात्र असते. १२ लाल गोळा. १३ वांकडीं. १४ काविळीच्या योगानें.

पातस्थां अनुभवली । तैसी माया ॥ २० ॥ कोणीयेक पदार्थविकार । उगाचि दिसे भासमात्र । अनन्याचा अन्य प्रकार । तैसी माया ॥२१॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मायानिरूपणनाम समास दाहावा ॥ १० ॥

॥ आत्मदशक नाम पंचदश ॥ १५ ॥

॥ श्रीराम ॥

अस्तिमांशांचीं शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें । नाना विकारीं विकारें । प्रविण होइजे[3] ॥ १ ॥ घनवट पोचट स्वभावें । विवरोन जाणिजे जीवें[4] । व्हावें न व्हावें आघवें । जीव जांणे ॥२॥ येकीं मागमागों घेणें । येकां न मागतांच देणें । प्रचीतीनें सुलक्षणें । वोळखावीं ॥ ३ ॥ जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा । राहराहों शोध घ्यावा । परांतरांचा ॥ ४ ॥ जानवें हेंवडकारें जालें । ढिलेपणें हेवडें आलें । नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥ तैसेंचि हें मनास मन । विवेकें जावें मिळोन । ढिलेपणें अनुमान । होत आहे ॥ ६ ॥ अनुमानें अनुमान वाढतो । भिडेनें कार्यभाग नासतो । याकारणें प्रत्यये तो । आधीं पाहावा ॥ ७ ॥ दुसऱ्याचे जीवीचें कळेना । परांतर तें

---

१ ज्याला कावीळ होते त्याला पृथ्वी पिवळी दिसते. अशानें सन्निपात ज्याला झाला आहे त्याला विचारलें, त्यालाही तोच अनुभव येतो. २ असावें एक व दिसावें दुसरें. ३ जीवेश्वर मायाविशिष्ट असल्याकारणानें नाना विकार त्याच्या ठिकाणीं असतात. ४ घनवट काय व पोंचट काय हें जीव जाणतोच आहे. ५ पाहिजे किंवा नको हें सर्व जीव जाणतो. ६ दुसऱ्यांच्या अंतःकरणांत शिरून त्यांचें हृद्गत जाणावें. ७ गुंतलेलें. ८ गुंतागुंत, जानवें करतांना तंतु ढिला पडून जी वळी पडते तिला हेवड म्हणतात.

जाणवेना । वश्य होती लोक नाना । कोण्याप्रकारें ॥ ८ ॥ आकळ[1] सांडून परती । लोक वश्यकर्ण करिती । अपूर्णपणें हलु पडती[2] । ठाईं ठाईं ॥ ९ ॥ जगदीश आहे जगदांतरीं । चेटकें करावीं कोणावरी । जो कोणी विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ॥ १० ॥ श्रेष्ठ कार्यें करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ । कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ॥ ११ ॥ राजे जाती राजपंथें चोर जाती चोरपंथें । वेडें ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ॥ १२ ॥ मूर्खास वाटे मी शाहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥१३॥ जो जगदांतरें मिळाला । तो जगदांतराचि जाला । अत्रीं परत्रीं तयाला । काये उणें ॥ १४ ॥ बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धिवीण माणुस काचें । राज्य[3] सांडून फुकाचें । भीक मागे ॥ १५ ॥ जें जें जेथें निर्माण जालें । तें तें तयास मानलें । अभिमानें[4] देऊन गोविलें । ठाईं ठाईं ॥ १६ ॥ आवघेचि ह्मणती आह्मी थोर । आवघेचि ह्मणती आह्मी सुंदर । आवघेचि ह्मणती आह्मी चतुर । भूमंडळीं ॥ १७ ॥ ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लाहान ह्मणवीना । जाणते[5] आणिती अनुमाना । सकळ कांहीं ॥ १८ ॥ आपुलाल्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें । परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ॥ १९ ॥ लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य आववेंच सोडणें । मूर्खपणाचीं लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥ २० ॥ सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निराभिमान । न्याये अन्याये समान । कदापी नव्हे ॥२१॥ न्याये ह्मणिजे तो शाश्वत । अन्याये ह्मणिजे तो अशाश्वत । बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥ २२ ॥ येक उघड भाग्य भोगिती । येक तश्कर पळोन जाती । येकांची प्रगट महंती । येकांची कानकोंडी ॥ २३ ॥

---

१ अक्कल. २ वशीकरण अपूर्ण झालें ह्मणजे मग थंडावतात, नाद सोडतात. ३ बुद्धीचें राज्य. ४ अभिमान देऊन=अभिमानाच्या योगानें. ५ जाणते जे आहेत ते हें सर्व जाणतात.

आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण । धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥ २४ ॥ उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेंचि आ-ळिलें । धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजाऱ्यांचें ॥ २५ ॥ याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसीं करावें सख्य । येणेंकरितां असंख्य । बाजारी मि-ळती ॥ २६ ॥ धूर्तासि धूर्तचि आवडे । धूर्त धूर्तींच पवाडे । उगेचि हिंडती वेडे । कार्येंविण ॥ २७ ॥ धूर्तासि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मन मिळालें । परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ॥ २८ ॥ समर्थाचें राखतां मन । तेथें येती उदंड जन । जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ॥ २९ ॥ वोळखीनें वोळखी साधावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी । नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ॥ ३० ॥ वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा । सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ ३१ ॥ निस्पृह आणि नित्य नूतन[1] । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । प्रगट जाणता सज्जन । दुल्लभ जगीं ॥ ३२ ॥ नाना जिनसपाठांतरें[2] । निवती सकळांचीं अंतरें । चंचळपणें तदनंतरें[3] । सकळा ठाईं ॥ ३३ ॥ येके ठाईं बैसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला । सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ॥ ३४ ॥ भेटभेटों उरी राखणें[4] । हे चातु-र्याचीं लक्षणें । मनुष्यमात्र उत्तम गुणें । समाधान पावे ॥ ३५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यलक्षणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें मानवी शरीरें । उदंड दाटलीं लाहानथोरें । पालटती मनोविकारें । क्षणक्षणा ॥ १ ॥ जितुक्या मूर्ती तितुक्या प्रकृती । सा-रिख्या नस्ती आदिअंतीं । नेमचि नाहीं पाहावें किती । काये ह्मणोनी

---

१ निस्पृह असून नित्य नूतन ठिकाणीं हिंडणारा. २ जिन्नस, काव्यांतील उत्तम उत्तम वेंचे. ३ आणि मग एका ठिकाणीं बसून न राहतां सर्वत्र संचार करावा. ४ वारंवार भेटूनही पुन्हा भेटण्याची इच्छा शिल्लक राखणें.

॥ २ ॥ कित्येक म्लेंच्छ होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले । देशभाषानें रुंधिले । कितीयेक ॥ ३ ॥ मऱ्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिला । अवकाश नाहीं जेवायाला । उदंड कामें ॥ ४ ॥ कित्येक युध्यप्रसंगीं गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले । रात्रंदिवस करूं लागले । युध्यचर्चा ॥ ५ ॥ उदिम्यास व्यासंग लागला । अवकाश नाहींसा जाला । अवघा पोटधंदाच लागला । निरंतर ॥ ६ ॥ शडदर्शनें नाना मतें । पाषांडें वाढलीं बहुतें । पृथ्वीमधें जेथतेथें । उपदेसिती ॥ ७ ॥ स्मार्थी आणि वैष्णवीं । उरलीं सुरलीं नेलीं आघवीं । ऐसी पाहातां गथागोवी । उदंड जाली ॥ ८ ॥ कित्येक कामनेचे भक्त । ठाइं ठाइं जाले आसक्त । युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥ ९ ॥ या गल्बल्यामधें गल्बला । कोणी कोणी वाढविला । त्यास देखों सकेनासा जाला । वैदिक लोक ॥ १० ॥ त्याहिमधें हरिकीर्तन । तेथें वोढले कित्येक जन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ॥ ११ ॥ याकारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ । विचारवंतां सुल्लभ । सकळ कांहीं ॥ १२ ॥ विचार कळला सांगतां नये[2] । उदंड येती अंतराये[3] । उपाये योजितां अपाये । आडवे येती ॥ १३ ॥ त्याहिमधें जो तिक्ष्ण[4] । रिकामा जाऊं नेदी क्षण । धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळां माने ॥ १४ ॥ नाना जिनस उदंड पाठ । वदों लागला घडघडाट । अऱ्हाटाचि[5] केली वाट । सामर्थ्यबळें ॥ १५ ॥ प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणें सकळांचीं अंतरें । निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥ १६ ॥ मतें मातांतरें सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट[6] । दंडक सांडून नीट । वेधी जना ॥१७॥ नेमकें भेदकें वचनें । अखंड पाहे प्रसंगमानें । उदास

---

१ कित्येकांचा देशभाषेनें रोध झाला आहे, म्हणजे स्वभाषा विसरून परभाषाप्रवीण झाले आहेत. २ कांहीं अनुभव आला तर तो सांगतां येत नाहीं. ३ विघ्नें. ४ तीक्ष्ण. ५ मोठी, विस्तीर्ण. ६ अनुभवाचें भाषण करून मतें मतांतरें नाहींशीं करितो.

वृत्तीच्या गुमानें । उठोन जातो ॥ १८ ॥ प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला । नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ॥ १९ ॥ परी तो कोठें आडळेना । कोणे स्थळीं सांपडेना । वेष पाहातां हीन दीना । सारिखा दिसे ॥ २० ॥ उदंड करी गुप्तरूपें । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें । तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ २१ ॥ ठाइं ठाइं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी । मत्सरमतांची गोवी । लागोंच नेदी ॥ २२ ॥ खंनाळामधें जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे । सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ २३ ॥ अवघड स्थळीं कठीण लोक । तेथें राहाणें नेमक । सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥ २४ ॥ तेथें[२] कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना । कंद्र[३] घालून राजकारणा । लोक लावी ॥ २५ ॥ लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले । भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥ २६ ॥ ठाइं ठाइं उदंड तांबे । मनुष्यमात्र तितुके झोंबे । चहुंकडे उदंड लांबे । परमार्थबुद्धी ॥ २७ ॥ उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळीं थोर थोर । प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥ २८ ॥ ऐसे कैवांड उदंड जाणे । तेणें लोक होती शाहाणे । जेथें तेथें प्रत्यये बाणे । प्राणिमात्रांसी ॥ २९ ॥ ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें । दास ह्मणे हें स्वभावें । संकेतें बोलिलें ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहव्यापलक्षणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

मुळापासून सैरावैरा । अवघा पंचीकर्ण पसारा । त्यांत साक्षत्वांचा दोरा । तोहि तत्वरूप ॥ १ ॥ दुरस्ता दाटल्या फौजा । उंच सिंह्मास-

---

१ खनाळ=कडेकपाट, दुर्गम स्थल. २ त्याच्यापुढें. ३ एकोपा करून. ४ तावा=समुदाय. ५ प्रकार. ६ मूळमायेपासून. ७ जाणिवेचा तंतु. ८ तोहि पंचभूतांतलाच ह्मणजे कूटस्थ आहे.

नीं राजा । याचा विचार समजा । अंतर्यामीं ॥ २ ॥ देहमात्र अस्तिमांशाचें । तैसेंचि जाणावें नृपतीचें । मुळापासून सृष्टीचें । तत्वरूप ॥३॥ रायाचे सत्तेनें चालतें । परंतु अवघीं पंचभूतें । मुळीं आधिक जाणीवेचें तें । अधिष्ठान आहे ॥ ४ ॥ विवेकें बहुत पैसावले । ह्मणौन अवतारी बोलिले । मनु चक्रवती जाले । येणेंचि न्यायें ॥ ५ ॥ जेथें उदंड जाणीव । तेचि तितुके सदेव । थोडे जाणीवेनें नेदेव । होती लोक ॥ ६ ॥ व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती । तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ ७ ॥ ऐसें हें आतां वर्ततें । मूर्ख लोकांस कळेना तें । विवेकी मनुष्य समजतें । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥ थोर लाहान बुद्धीपासीं । सगट कळेना लोकांसी । आधीं उपजले तयासी । थोर ह्मणती ॥ ९ ॥ वयें धाकुटा नृपती । वृद्ध तयास नमस्कार करिती । विचित्र विवेकाची गती । कळली पाहिजे ॥ १० ॥ सामान्य लोकांचें ज्ञान । तो अवघाच अनुमान । दीक्षादंडकाचें लक्षण । येणेंचि पाडें ॥ ११ ॥ नव्हे कोणास ह्मणावें । सामान्यास काये ठावें । कोणकोणास ह्मणावें । किती ह्मणूनी ॥ १२ ॥ धाकुटा भाग्यास चढला । तरी तुछ्य करिती तयाला । याकारणें सलगीच्या लोकांला । दुरी धरावें ॥ १३ ॥ नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण । उगेचि ध-

---

१ दुसरी ओंवी पहिलीचा दृष्टान्त आहे. दुतर्फा फौज असून मध्यभागीं जसा राजा असावा, तद्वत् पंचीकरणाचा हा जो जगद्रूपी फौजेसारखा पसारा आहे त्यांत साक्षी हा राजासारखा आहे. २ ज्याप्रमाणें फौज आणि राजा हीं उभयतां अस्थिमांसाचीं असतात, त्याप्रमाणेंच जगत् आणि साक्षी हीं उभयतां तत्त्वरूप होत. ३ राज्याच्या सत्तनें फौज चालते किंवा साक्षी हा सर्व जगाला वर्तवितो तरी पण ते सर्व पंचभूतात्मकच आहेत. मग राजा आणि प्रजा किंवा साक्षी आणि जगत् यांत फरक कोठें उरला? फरक हाच कीं ज्यांत जास्त जाणीव तो राजा किंवा साक्षी असतो. ४ ज्ञान, जाणीव. ५ ज्ञान किंवा जाणीव ही अधिक असते ह्मणून त्यांना अवतारी ह्मणतात. ६ निर्दैव, करंटे. ७ रूढीचें. ८ सामान्य लोक वृद्धालाच वडिल ह्मणतात, तेव्हां हें बरोबर नाहीं असें कोणकोणाला सांगावें? सामान्य लोकांना काय समजणार आहे?

रिती थोरपण । मूर्खपणें ॥१४॥ नेमस्त कांहींच कळेना । नेमस्त कोणी-च मानीना । आधीं उपजलें त्या थोरपणा । कोण पुसे ॥ १५ ॥ वडि-लां वडिलपण नाहीं । धाकुट्यां धाकुटपण नाहीं । ऐसें बोलती त्यांस नाहीं । शाहाणपण ॥ १६ ॥ गुणेविण वडिलपण । हें तों आवघेंच अप्रमाण । त्याची प्रचित प्रमाण । थोरपणीं ॥ १७ ॥ तथापि वडिलांस मानावें । वडिलें वडिलपण जाणावें । नेणतां पुढें कष्टावें । थोरपणीं ॥ १८ ॥ तस्मात् वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतला[2] तेथें महिमा । हें तों प्रगटाचि आहे आह्मा । शब्द नाहीं ॥ १९ ॥ याकारणें कोणीयेकें । शाहाणपण सिकावें विवेकें । विवेक न सिकतां तुकें[3] । तुटोन जाती ॥ २० ॥ तुक तुटलें ह्मणिजे गेलें । जन्मा येऊन काये केलें । बळेंचि सांदीस घातलें । आपणासी ॥२१॥ सगट बायेका सिव्या देती । सांदीस पडिला ऐसें ह्मणती । मूर्खपणाची प्राप्ती । ठाकून आली ॥२२॥ ऐसें कोणी-येकें न करावें । सर्व सार्थकाचि करावें । कळेना तरी विवरावें । ग्रन्थांतरीं ॥ २३ ॥ शाहाण्यास कोणीतरी बा[4]हाती । मूर्खास लोक दवडून देती । जीवास आवडे संपत्ति । तरी शाहाणे व्हावें ॥ २४ ॥ आहो या शा-हाणपणाकारणें । बहुतांचें कष्ट करणें । परंतु शाहाणपण सिकणें । हें उत्तमोत्तम ॥ २५ ॥ जो बहुतांस मानला । तो जाणावा शाहाणा जाला । जनीं शाहाण्या मनुष्याला । काये उणें ॥ २६ ॥ आपलें हित न करी लोकिकीं । तो जाणावा आत्मघातकी । या मूर्खायेवढा पातकी । आणिक नाहीं ॥२७॥ आपण संसारीं कष्टतो । लोकांकरवीं रागेजोन घेतो । जनामधें शाहाणा तो । ऐसें न करी ॥२८॥ साधकां सिकविलें स्वभावें । मानेल तरी सुखें ध्यावें । मानेना तरी सांडावें । येकिकडे ॥२९॥ तुम्ही

---

१ वयानें धाकटा पण ज्ञानवान्, वयानें वृद्ध अशा मनुष्यास ज्ञानाच्या गोष्टी सांगूं लागला तर वृद्ध मनुष्य लागलींच ह्मणतो कीं "आतां वडिलांना वडिलपण व धाकट्यांना धाकटेपण उरलें नाहीं" पण असें ह्मणणारे मूर्ख समजावे. २ प्रगट झाला, प्रकाशित झाला. ३ वजन, मर्यादा. ४ बोलावतात.

श्रोते परम दक्ष । अलक्षास लावितां लक्ष । हें तां सामान्य प्रत्यक्ष । जाणतसा ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रेष्ठअंतरात्मानिरूपणनाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीपासून जालीं झाडें । झाडापासून होतीं लांकडें । लांकडें भस्मोन पुढें पृथ्वीच होये ॥ १ ॥ पृथ्वीपासून वेल होती । नाना जिनस फापावती । वाळोन कुजोन मागुती । पृथ्वीच होये ॥ २ ॥ नाना धान्यांचीं नाना अन्नें । मनुष्यें करिती भोजनें । नाना विष्ठा नाना वमनें । पृथ्वीच होये ॥ ३ ॥ नाना पक्षादिकीं भक्षिलें । तरी पुढें तैसेंचि जालें । वाळोन भस्म होऊन गेलें । पुन्हा पृथ्वी ॥ ४ ॥ मनुष्यें मरतांच ऐका । क्रिमि[1] भस्म कां मृत्तिका । ऐशा काया पडती अनेका । पुढें पृथ्वी ॥ ५ ॥ नाना तृणें पदार्थ कुजती । पुढें त्याची होये माती । नाना किडे मरोन जाती । पुढें पृथ्वी ॥ ६ ॥ पदार्थ दाटले अपार । किती सांगावा विस्तार । पृथ्वीवांचून थार । कोणास आहे ॥ ७ ॥ झाड पाले आणि तृण । पशु भक्षितां होतें सेण । खात मूत भस्म मिळोन । पुन्हा पृथ्वी ॥ ८ ॥ उत्पत्तिस्थितिसंव्हारतें । तें तें पृथ्वीस मिळोन जातें । जितुकें होतें आणि जातें । पुन्हा पृथ्वी । ॥ ९ ॥ नाना बीजांचिया रासी । विरढोनें[2] लागती गगनासी । पुढें सेवटीं पृथ्वीसी । मिळोन जाती ॥ १० ॥ लोक नाना धातु पुरिती । बहुतां दिवसां होये माती । सूवर्णपाषाणाची गती । तैसीच आहे ॥ ११ ॥ मातीचें होतें सुवर्ण । आणी मृत्तिकेचे होती पाषाण । माहा अग्निसंगें भस्मोन । पृथ्वीच होये ॥ १२ ॥ सुवर्णाचें जर होतें । जर सेवटीं कुजोन जातें । रस होऊन वितुळतें । पुन्हा पृथ्वी ॥ १३ ॥ पृथ्वीपासून धातु निपजती । अग्निसंगें रैस[3] होती ।

---

१ कृमी. २ विरुढणें=अंकुर येणें, उंच वाढणें. ३ प्रथम "भस्म" होतें त्याचें "रस" केलें आहे.

तया रसाची होये जगती । कठीणरूपें ॥ १४ ॥ नाना जळासीं गंधी सुटे । तेथें पृथ्वीचें रूप प्रगटे । दिवसेंदिवस जळ आटे । पुढें पृथ्वी ॥ १५ ॥ पत्रें पुष्पें फळें येती । नाना जीव खाऊन जाती । ते जीव । मरतां जगती । नेमस्त होये ॥ १६ ॥ जितुका कांहीं जाला आकार । तितुक्यास पृथ्वीचा आधार । होती जाती प्राणीमात्र । सेवट पृथ्वी ॥ १७ ॥ हें किती ह्मणौन सांगावें । विवेकें आवघेंचि जाणावें । खांजणीभांजणीचें समजावें । मूळ तैसें ॥ १८ ॥ आप आळोन पृथ्वी जाली । पुन्हां आपींच विराली । अग्नियोगें भस्म जाली । ह्मणोनियां ॥ १९ ॥ आप जालें तेजापासूनी । पुढें तेजें घेतलें सोखुनी । तें तेज जालें वायोचेनी । पुढें वायो झडपी ॥ २० ॥ वायो गगनीं निर्माण जाला । पुढें गगनींच विराला । ऐसें खांजणीभांजणीला । बरें पाहा ॥ २१ ॥ जें जें जेथें निर्माण होतें । तें तें तेथें लया जातें । येणें रिती पंचभूतें । नाश पावती ॥ २२ ॥ भूत ह्मणिजे निर्माण जालें । पुन्हां मागुतें निमालें । पुढें शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ॥ २३ ॥ तें परब्रह्म जों कळेना । तों जन्ममृत्य चुकेना । चत्वार खाणी जीव नाना । होणें घडे ॥२४॥ जडाचें मूळ तें चंचळ । चंचळाचें मूळ तें निश्चळ । निश्चळासी नाहीं मूळ । बरें पाहा ॥ २५ ॥ पूर्वपक्ष ह्मणिजे जालें । सिद्धांत ह्मणिजे निमालें । पक्षातीत जें संचलें । परब्रह्म तें ॥ २६ ॥ हें प्रचितीनें जाणावें । विचारें खुणेसी बाणावें । विचारेंविण सिणावें । तेंचि मूर्खपण ॥ २७ ॥ ज्ञानी भिडेनें दडपला । निश्चळ परब्रह्म कैंचें त्याला । उगाच करितो गल्बला । मायेमधें ॥ २८ ॥ माया निशेष नासली । पुढें स्थिति कैसी उरली । विचक्षणें विवरिली । पाहिजे स्वयें ॥ २९ ॥ निशेष मायेचें निर्शन । होतां आत्मनिवेदन । वाच्यांश नाहीं विज्ञान । कैसें जाणावें ॥ ३० ॥ लोकांचे बोलीं जो लागला ।

---

१ बेरीजवजावाकी, उभारणीसंव्हारणी. २ शोषून. ३ जगत् झालें आहे, तें सत्य आहे हा पूर्वपक्ष. तें नाहींसें झालें, तें मिथ्या आहे हा सिद्धान्त.

तो अनुमानेंच बुडाला । याकारणें प्रत्ययाला । पाहिलेंच पाहावें ॥३१॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शाश्वतब्रह्मनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

दोघां[1] ऐसीं तीनें[2] चालती[3] । अगुणी[4] अष्टधा प्रकृती । अधोर्ध[5] सांडून वर्तती[6] । इंद्रफणी[7] ऐसीं ॥ १ ॥ पणतोंडें[8] भक्षितो पणजा । मूळ बापास मारी वोजा[9] । चुकाऱ्या गेला राजा । चौघां जणांचा[10] ॥ २ ॥ देवें[11] देवोळयामधें[12] लपाला । देऊळ पूजितां पावे त्याला । सृष्टिमधें ज्याला त्याला । ऐसेंचि आहे ॥ ३ ॥ दोनी नांमें[13] येकास पडिलीं । लोकीं ने-

१ प्रकृति+पुरुष. २ त्रिगुण. ३ प्रकृतिपुरुष ह्मणजे मूळमाया, तिच्या अनुसरणानें त्रिगुण चालतात. मूळमायेपासून झालेली गुणमाया ही मूळमायेच्या अनुसंधानानें चालते. ४ मूळ प्रतींत 'णी' वर अनुस्वार नाहीं; त्यामुळें गुणरहित जी माया तीच अष्टधा प्रकृति असा अर्थ होतो. परंतु 'णी' वर अनुस्वार कल्पिला तर निर्गुणाच्या ठिकाणीं माया उत्पन्न झाली असा अर्थ होतो. ५ अधोर्ध्व; खालीं, वर. ६ खालीं ह्मणतां येत नाहीं व वर ह्मणतां येत नाहीं, तर अंतरिक्षांत अष्टधा प्रकृतीचा वास आहे. ७ इंद्रधनुष्याप्रमाणें. ८ आकाश–वायु–तेज–आप–पृथ्वी अशी वंशावळ आहे. तेव्हां पृथ्वीचा पणजा वायु होतो. पणजा जो वायु तो पतवंड जी पृथ्वी तिचें भक्षण करितो, ह्मणजे पृथ्वी वायूंत लीन होते, असा या चरणाचा अर्थ कोणी कोणी करितात; परंतु श्रीकल्याणमहाराजांच्या मठांतील एका जुन्या बाडांत पुढील मजकूर आहेः—"वनस्पती आदिकरून पदार्थ हे पणतु, पृथ्वी बाप, उदक आजा व पणजा अग्नि." यावरून वनस्पती आदिकरून पदार्थांचें भक्षण अग्नि करितो असा अर्थ होतो. ९ वोजा=चातुर्यानें. वर दिलेल्या वंशावळींतील कोणतेंही मूल आपल्या बापास सिताफीनें मारितें; जसें पृथ्वी उदकाला शोषून घेते, उदक तेजाला विझवितें. (?) १० पृथ्वी, आप, तेज, वायु या चौघांचा राजा जो आकाश ह्मणजे अंतरात्मा तो चुकून गेला आहे, आढळत नाहीं. ११ अंतरात्मा. १२ देहामध्यें. १३ प्रकृति व पुरुष हीं दोन नांवें कल्पिलेलीं आहेत, परंतु वस्तुतः दोन्हीं नांवें एका मायेचींच आहेत.

मस्त कल्पिलीं । विवेकें प्रत्ययें पाहिलीं । तों येकचि नाम ॥ ४ ॥ नाहीं पुरुष ना वनिता । लोकीं कल्पिलें[2] तत्वता । त्याचा बरा शोध घेतां । कांहींच नाहीं ॥ ५ ॥ स्त्री नदी पुरुष खळाळ । ऐसें बोलती सकळ । विचार पाहातां निवळ । देह[3] नाहीं ॥ ६ ॥ आपण आपणास कळेना । पाहों जातां आकळेना । काशास कांहींच मिळेना । उदंडपणें ॥ ७ ॥ येकलाचि उदंड जाला । उदंडचि येकला पडिला । आपणासि आपला गल्बला । सोसवे[4]ना ॥ ८ ॥ येक असोन फुटी पडिली । फुटी असोन स्थिति येकली । विचित्र कळा पैसावली । प्राणिमात्रीं ॥ ९ ॥ वल्लीमधें जळ संचरे । कोरडे[6]पणें हें वावरे । वोलेवांचून न थिरे । कांहीं केल्यां ॥ १० ॥ झाडांमधें केलीं आळीं । झाडें धांवती निराळीं । कित्येक झाडें अंतराळीं । उडोन जाती ॥ ११ ॥ भूमीपासून वेगळीं जालीं । परी ते नाहींत वाळलीं । निराळींच बळावलीं । जेथतेथें ॥ १२ ॥ देवाकरितां चालती झाडें । देव नस्तां होतीं लांकडें । नीटचि आहे कुंवाडें । सर्वथा नव्हे ॥ १३ ॥ झाडांपासून झाडें होती । तेहि अंतरीक्ष जाती । मुळानें भेदिली जगती । कदापी नाहीं ॥ १४ ॥

---

१ प्रकृति ह्मणजे कोणी स्त्री व पुरुष ह्मणजे कोणी पुल्लिंगी देह असा मुळींच भेद नाहीं. २ ही केवळ लोकांनीं कल्पना केलेली आहे. ३ नदीला स्त्रीनाम दिलें आहे व खळाळाला पुरुषनाम दिलें आहे, ह्मणून नदी व खळाळ यांच्या ठिकाणीं कांहीं स्त्रीपुरुषांचा देह आहे असें मुळींच नाहीं; उभयतां मिळून केवळ पाणीच आहे. ४ आधीं उपाधी त्यानेंच (ब्रह्मानें) केली व तिचा त्याला कंटाळा आला, असा अर्थ; किंवा आपण वास्तविक ब्रह्मस्वरूप असूनही घोंटाळ्यांत पडलों आहोंत आणि तेणेंकरून आपणास उपाधी सहन करवत नाहीं, असा अर्थ. ५ चैतन्य एक असून भिन्न दिसत आहे; तें भिन्न जरी दिसत आहे तरी एकच आहे. ६ वल्लीमध्यें जळ असतें तें दिसत नाहीं ह्मणून कोरडेपणें ह्मटलें आहे. ७ खरीं झाडें जशीं आळ्यामध्येंच राहतात तशीं देहरूपी झाडें राहत नाहींत. पक्ष्यादिकांचीं देहरूपी झाडें आकाशांत उडतात. ८ अंतरात्म्याच्या योगानें. ९ ही गोष्ट सरळ आहे यांत कोडें कांहींच नाहीं. १० हीं जीं देहरूपी झाडें आहेत त्यांच्या मुळ्या जमिनींत मुळींच जात नाहींत.

झाडांस झाडें खातपाणी । घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं । बोलकीं झाडें शब्दमथनीं । विचार घेती[1] ॥ १५ ॥ होणार तितुकें आधींच जालें । मग कल्पकल्पून बोलिलें[2] । जाणतयासी समजलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥ समजलें तरी उमजेना । उमजलें तरी समजेना । प्रत्ययेंविण अनुमानेना । सकळ कांहीं ॥ १७ ॥ सर्वत्रांचा वडिल कोण[3] । होचि पाहावी वोळखण । भेटे आपणास आपण । जगदांतरें ॥ १८ ॥ अंतरनिष्ठांची उंच कोटी । बाहेरीं[4]मुद्राची संगती खोटी । मूर्ख काये समजेल गोष्टी । शाहाणे जाणती ॥ १९ ॥ अंतरें राखतां राजी । भलत्यास भलताच नवाजी[5] । अंतरें न राखतां भाजी[6] । मिळणार नाहीं ॥ २० ॥ ऐसें वर्ततें प्रत्यक्ष । अलक्षीं लावावें लक्ष । दक्षास भेटतां दक्ष । समाधान होतें ॥ २१ ॥ मनास मिळतां मनें[7] । पाहोन येती निरंजनें[8] । चंचळचक्र उलंघून । पैलाड जाती ॥ २२ ॥ येकदा जाऊन पाहोन आले । मग तें सन्निध[9] देखिलें । चर्मचक्षीं लक्षिलें । न वचे कदा ॥ २३ ॥ नाना शरीरीं चंचळ[10] । अखंड करी चळवळ । परब्रह्म तें निश्चळ । सर्वांठाईं ॥ २४ ॥ चंचळ धांवे येकीकडे । वोस पडे दुसरेकडे । चंचळ पुरे[11] सर्वांकडे । हें तों घडेना ॥ २५ ॥ चंचळ चंचळास पुरेना । आवघें चंचळ विवरेना । निश्चळ अपार अनुमाना । कैसें येतें ॥ २६ ॥ गगनीं चालिली हवावी[12] । कैसी पावेल पार पदवी । जातां मधेंचि विझावी । हा स्वभावचि तिचा ॥ २७ ॥ मनोधर्म येक-

---

१ हीं झाडें बोलकीं असून शब्दांचें मंथन करून परस्परांस आपआपला भाव व्यक्त कारितात. २ जगत् हें आधींच झालेलें आहे; नंतर सांगणारांनीं आपआपल्यापरी कल्पना करून त्याची उत्पत्ति सांगितली. ३ द. १५,३/१२ पहा. ४ जे बहिर्मुख असतात ते; ज्यांचीं इंद्रियें अंतर्मुख झालीं नाहींत तें; जे अंतरात्म्याचा कधींच विचार करीत नाहींत ते. ५ नांवाजतो. ६ भाजीसारखा अल्प पदार्थ देखील. ७ मीतूंपण नाहींसें झालें ह्मणजे, अंतरात्मा एकच आहे हें समजलें ह्मणजे गुरुशिष्याचा ऐक्यभाव झाला ह्मणजे. ८ परब्रह्म. ९ हृदयांत किंवा सर्वत्र. १० जीव किंवा माया. ११ पुरें पडतें. १२ बाण.

देसी । कैसा आकळिल वस्तुसी । निर्गुण सांडून अपेसी । सर्व ब्रह्म ह्मणे ॥ २८ ॥ नाहीं सारासार विचार । तेथें अवघा अंधकार । खरें सांडून खोटें पोर । नेणतें घेतें ॥ २९ ॥ ब्रह्मांडाचें माहाकारणें । तेथून हें पंचीकर्ण । माहावाक्याचें विवर्ण । वेगळें असे ॥ ३० ॥ महत्तत्व महद्भूत । तोचि जाणावा भगवंत । उपासना हे समाप्त । येथून जाली ॥ ३१ ॥ कर्म उपासना आणि ज्ञान । त्रिकांड वेद हें प्रमाण । ज्ञानाचें होतें विज्ञान । परब्रह्मीं ॥ ३२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चंचळलक्षणनिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

पीतांपासून कृष्ण जालें । भूमंडळीं विस्तारलें । तेणेंविण उमजलें । हें तों घडेना ॥ १ ॥ आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वत्रांची सांठवण । अद्भम आणी उत्तम गुण । तेथेंचि असती ॥ २ ॥ महीसुत सरसाविला । सरसाऊन द्विधा केला । उभयेता मिळोन चालिला । कार्यभाग ॥ ३ ॥ स्वेतास्वेतांस गांठी पडतां । मधें कृष्ण मिश्रित होतां । इहलोकसार्थकता । होत आहे ॥ ४ ॥ विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर । सद्यप्रचित साक्षात्कार । परलोकींचा ॥ ५ ॥ सकळांस जें मान्य । तेंचि होतसे सामान्य । सामान्यास अनन्य । होइजेत नाहीं ॥ ६ ॥ उत्तम

१ अपयशी. २ मूळमाया. ३ महत्तत्व ह्मणजेच महद्भूत. तोच भगवंत. 'एको विष्णुर्महद्भूतम्'. ४ उपासनेच्या ठिकाणीं द्वैताची अपेक्षा असते व महत्तत्वापलीकडे द्वैत उरत नाहीं, ह्मणून उपासना ही महत्तत्वापाशीं समाप्त होते, पुढें जात नाहीं. ५ दिवा. ६ काजळी. ७ काजळी नसती तर पोथ्या नसत्या; वेदपुराणादि ग्रन्थ नसते तर ज्ञान झालें नसतें; तेव्हां सर्वत्र ज्ञानप्रसार होण्यास ही काजळीच कारण आहे. ८ कृष्णावांचून. ९ बोरू. १० श्वेताश्वेत=श्वेत+अश्वेत=कागद+काळा बोरू. ११ लोक साराला असार समजतात व असाराला सार समजून असार मान्य करितात.

मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा । चत्वार अनुभव सारिखा । होत नाहीं ॥ ७ ॥ चौदा पीढ्यांचे पैंवाडे । सांगती ते शाहाणे कीं वेडे । ऐकत्यानें वडे किं न वडे । ऐसें पाहावें ॥ ८ ॥ रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें । डोळेझांकणी करावी ते । कायेनिमित्य ॥ ९ ॥ बहुतांचे बोलीं लागले । ते प्राणी अनुमानीं बुडाले । मुख्य निश्चये चुकले । प्रत्ययाचा ॥ १० ॥ उदंडाचें उदंड ऐकावें । परी तें प्रत्ययें पाहावें । खरेंखोटें निवडावें । अंतर्यामीं ॥ ११ ॥ कोणासी नव्हे ह्मणों नये । समजावे अपाये उपाये । प्रत्यये ध्यावा बहुत काये । बोलोनियां ॥ १२ ॥ माणुस हेंकाड आणी कचें । मान्य करावें तयाचें । येणेंप्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावें ॥ १३ ॥ अंतरीं पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा । तरी मग शाहाणा कैसा । निवऊं नेणे ॥ १४ ॥ वेडे करावें शाहाणे । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें । उगेंच वादांग वाढवणें । हें मूर्खपण ॥ १५ ॥ मिळोन जाऊन मेळवावे । पडी घेऊन उलथावे । कांहींच कळों नेदावें । विवेकबळें ॥ १६ ॥ दुसऱ्याचे चालणीं चालावें । दुसऱ्याचें बोलणीं बोलावें । दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ॥ १७ ॥ जो दुसऱ्याच्या हितावरी । तो विर्पट कहिंच न करी । मानत मानत विवरी । अंतर तयाचें ॥ १८ ॥ आधीं अंतर हातीं घ्यावें । मग हळुहळु उकलावें । नाना उपायें न्यावें । परलोकासी ॥ १९ ॥ हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथें गल्बलाचि जाला । कळ्हो उठतां च्यातुर्याला । ठाव कैंचा

---

१ ललाटरेखा. २ चौघांचें नशीब कांहीं एकसारखें नसतें; कोणाची ललाटरेखा उत्तम, कोणाची मध्यम व कोणाची कनिष्ठ असते. ३ पिढ्यांचे. ४ कीर्ति. ५ पूर्वजांची नुसती कीर्ति वर्णन करितात ते वेडेच ह्मणावयाचे. हल्लीं आपल्या हातून कांहीं होत आहे कां नाहीं याचा श्रोत्यानें विचार करावा. ६ सर्व रेषा पुसतां येतात ही जर गोष्ट खरी आहे तर ललाटरेषा पुसतां येणार नाहीं असें, डोळे मिटून कां खरें मानावें. ७ आपल्या मनांतला पीळ जर वाढविला तर मग तो कसला शाहाणा, त्याला लोकांचें समाधान करितां येणार नाहीं. ८ वितुष्ट, वाईट.

॥ २० ॥ उगीच करिती बडबड । परी करून दाखवणें हें अवघड । परस्थळें साधणें जड । कठिण आहे ॥ २१ ॥ धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे । प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥ २२ ॥ प्रसंग जाणोनि बोलावें । जाणपण कांहींच न घ्यावें । लीनता धरून जावें । जेथतेथें ॥ २३ ॥ कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरें । भिक्षामिसें लाहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ २४ ॥ बहुतीं[2] कांहींतरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे । उगेंच बैसतां कांहींच न घडे । फिरणें विवरणें ॥२५॥ सावधपणें सर्व जाणावें । वर्तमान आधींच घ्यावें। जाऊं ये[3] तिकडे जावें । विवेकें सहित ॥ २६ ॥ नाना जिनसपाठांतरें। निवती सकळांचीं अंतरें । लेहोन देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ॥ २७ ॥ जैसें जयास पाहिजे । तैसें तयास दीजे । तरी मग श्रेष्ठचि होइजे । सकळां मान्ये ॥ २८ ॥ भूमंडळीं सकळांस मान्य । तो ह्मणों नये सामान्य । कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ॥ २९ ॥ ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें । चातुर्यें दिग्विजये करणें । मग तयास काये उणें । जेथतेथें ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यविवरणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

नाना विकाराचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ । अचंचळीं जें चंचळ । सूक्ष्मरूपें ॥ १ ॥ मूळमाया [4]जाणीवेची । मुळींच्या[5] मूळ सं-[6]कल्पाची । वोळखी शडगुणैश्वराची । येणोंचि न्यायें ॥ २ ॥ प्रकृतिपुष शिवशक्ती । आर्धनारीनटेश्वर ह्मणती । परी ते आवघी जगज्जोती । मूळ त्यासी ॥ ३ ॥ संकल्पाचें जें चळणँ । तेंचि वायोचें लक्षर्ण ।

---

१ मोक्षभुवन किंवा शत्रूचा किल्ला. २ पुष्कळांच्या ठिकाणीं कांहींना कांहीं घेण्यासारखा गुण आढळतो. ३ जाऊं ये=जाण्याला योग्य. ४ जिच्यांत जाणीव आहे अशी मूळमाया. ५ ब्रह्माच्या. ६ प्रथम स्फुरणाची. ७ प्रथम ' लक्षण ' होतें; त्याचें ' चळण ' केलें आहे. ८ प्रथम ' तेचि मूळमाया जाण ' असा चरण होता.

वायो आणी त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ ४ ॥ पाहातां कोणीयेक वेल । त्याच्या मुळ्या असती खोल । पत्रें पुष्पें फळें केवळ । मुळाचपासीं ॥ ५ ॥ याहिवेगळे नाना रंग । आकार विकार तरंग । नाना स्वाद अंतरंग । मुळामध्यें ॥ ६ ॥ तेंचि मूळ फोडून पाहातां । कांहींच नाहीं वाटे आतां । पुढें वाढतां वाढतां । दिसों लागे ॥ ७ ॥ कड्यावरी वेल निघाला । अधोमुखें वळें चालिला । फांपावोन पुढें आला । भूमंडळीं ॥ ८ ॥ तैसी मूळमाया जाण । पंचभूतें आणी त्रिगुण । मुळीं आहेत हें प्रमाण । प्रत्ययें जाणावें ॥ ९ ॥ अखंड वेल पुढें वाढला । नाना विकारीं शोभला । विकारांचा विकार जाला । असंभाव्य ॥ १० ॥ नाना फडंगरें फुटलीं । नाना जुंबाडे वाढलीं । अनंत अग्रें चालिलीं । सृष्टिमधें ॥ ११ ॥ कित्येक फळें तीं पडती । सवेंचि आणीक निघती । ऐसीं होती आणी जाती । सर्वकाळ ॥ १२ ॥ येक वेलेचि वाळले । पुन्हां तेथेंचि फुटले । ऐसे आले आणी गेले । कितीयेक ॥ १३ ॥ पानें झडती आणी फुटती । पुष्पें फळें तेणेंचि रीती । मध्यें जीव हे जगती । असंभाव्य ॥ १४ ॥ अवघा वेलचि कर्पतो । मुळापासून पुन्हां होतो । ऐसा अवघा विचार जो तो । प्रत्यक्ष जाणावा ॥ १५ ॥ मूळ खाणोन काढिलें । प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें । तरी मग वाढणोंचि राहिलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥ मुळीं बीज सेवटीं बीज । मध्यें जळरूप बीज । ऐसा हा स्वभाव सहज । विस्तारला ॥ १७ ॥ मुळामधील ज्या गोष्टी । सांगताहे बीजसृष्टी[३] । जेथील अंश तेथें कष्टी । न होतां जातो[४] ॥ १८ ॥ जातो येतो पुन्हा जातो । ऐसा प्रत्यावृत्ति करितो । परंतु आत्मज्ञानी जो तो । अन्यथा न घडे[५] ॥ १९ ॥ न घडे ऐसें जरी ह्मणावें । तरी

---

१ फांद्या. २ देहरूपी वेल. ३ बीजसृष्टी ह्मणजे बीजापासून झालेला पत्रपुष्पफलादि जो विस्तार तो मुळामध्यें ह्मणजे बीजामध्यें काय काय असतें हें सांगत आहे. ४ जें ज्यापासून निर्माण होतें तें तेथें सहज लय पावतें. ५ परंतु आत्मज्ञानी जो आहे त्याला हे फेरे करावे लागत नाहींत, प्रत्यावृत्तीचे कष्ट त्याला नाहींत.

कांहींतरी लागे जाणावें । अंतरींच परी ठावें । सकळांस कैचें ॥ २० ॥ तेणेंसींच कार्यभाग करिती । परंतु तयास नेणती । दिसेना ते काय करिती । बापुडे लोक ॥ २१ ॥ विषयेभोग तेणेंचि घडे । तेणेंविण कांहींच न घडे । स्थूळ सांडून सूक्ष्मीं पवाडे । ऐसा पाहिजे ॥ २२ ॥ जें आपलेंचि अंतर । तद्रूपचि जगदांतर । शरीरभेदाचे विकार । वेगळाले ॥ २३ ॥ आंगोळींची आंगोळीस वेधना । येकीची येकीस कळेना । हात पाये अवेव नाना । येणेंचि न्यायें ॥२४॥ अवेवाचें अवेव नेणे । मा तो पराचें काये जाणे । परांतर याकारणें । जाणवेना ॥ २५ ॥ येकाचि उदकें सकळ वनस्पती । नाना अग्रेंभेद दिसती । खुडिलीं तितुकींच सुकती । येर ते टवटवित ॥२६॥ येणेंचि न्यायें भेद जाला । कळेना येकाचें येकाला । जाणपेंणें आत्मयाला । भेद नाहीं ॥२७॥ आत्मत्वीं भेद दिसे । देहप्रकृतिकरितां भासे । तरी जाणतचि असे । बहुतेक ॥ २८ ॥ देखोन ऐकोन जाणती । शाहाणे अंतर परीक्षिती । धूर्त ते अवघेंच समजती । गुप्तरूपें ॥ २९ ॥ जो बहुतांचें पाळण करी । तो बहुतांचें अंतर विवरी । धूर्तपणें ठाउकें करी । सकळ कांहीं ॥ ३० ॥ आधीं मनोगत पाहाती । मग विश्वास धरिती । प्राणीमात्र येणें रिती । वर्तताहे ॥ ३१ ॥ स्मरणामागें विस्मरण । रोकडी प्रचित प्रमाण । आपलें ठेवणें आपण । चुकताहे ॥ ३२ ॥ आपलेंच आपणा स्मरेना । बोलिलें तें आठवेना । उठती अनंत कल्पना । ठाउक्या कैंच्या ॥ ३३ ॥ ऐसें हें चंचळ चक्र । कांहीं नीट कांहीं वक्र । जाला रंक अथवा शक्र । तरी स्मरणास्मरणें ॥ ३४ ॥ स्मरण ह्मणिजे देव । विस्मरण

---

१ त्याला मुळींच कष्ट पडत नाहींत असें मात्र नव्हे, कारण त्याला तरी ज्ञान हें व्हावेंच लागतें. २ अंतरात्मा अंतरींच आहे परंतु तो सर्वांना कळत नाहीं. ३ अग्रांचे भेद. ४ ज्ञान झालें ह्मणजे. ५ आत्म्याच्या ठिकाणीं जो भिन्नभाव दिसत आहे तो भिन्न भिन्न देहप्रकृतींमुळें होय. ६ प्रथम 'राव' होतें त्याचें 'रंक' केलें आहे. ७ ज्ञानरूप तें स्मरण; अज्ञानरूप तें विस्मरण.

ह्मणिजे दानव । स्मरणविस्मरणें मानव । वर्तती आतां ॥ ३५ ॥ ह्म-णोनि देवी आणि दानवी । संपत्ति द्विधा जाणावी । प्रचित मानसीं आणावी । विवेकेंसहित ॥ ३६ ॥ विवेकें विवेक जाणावा । आत्म्यानें आत्मा वोळखावा । नेत्रें नेत्राचि पाहावा । दर्पणींचा ॥३७॥ स्थूळें स्थूळ खाजवावें । सूक्ष्में सूक्ष्म समजावें । खुणेनें खुणेसी बाणावें । अंतर्यामीं ॥ ३८ ॥ विचारें जाणावा विचार । अंतरें जाणावें अंतर । अंतरें जा-णावें परांतर ।, होउनियां ॥ ३९ ॥ स्मरणामाजी विस्मरण । हेंचि भेदाचें लक्षण । येकदेसी परिपूर्ण । होत नाहीं ॥ ४१ ॥ पुढें सिके मागें विसरे । पुढें उजेडे मागें अंधारे । पुढें स्मरे मागें विस्मरे । सकळ कांहीं ॥४१॥ तुर्या जाणावी स्मरण । सुषुप्ति जाणावी विस्मरण । उभ-येता शरीरीं जाण । वर्तती आतां ॥ ४२ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशि-ष्यसंवादे अंधोर्धनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

रेणूहून सूक्ष्म किडे । त्यांचें आयुष्य निपटचि थोडें । युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें । तयामधें ॥ १ ॥ ऐसे नाना जीव असती । पाहों जातां न दिसती । अंतःकर्णपंचकाची स्थिती । तेथेंहि आहे ॥ २ ॥ त्यांपु-रतें त्यांचें ज्ञान । विषयेंद्रियें समान । सूक्ष्म शरीरें विवरोन । पाहातो कोण ॥ ३ ॥ त्यास मुंगी माहाथोर । नेणों चालिला कुंजर । मुंगीस मुताचा पूर । ऐसे बोलती ॥ ४ ॥ ते मुंगीसमान शरीरें । उदंड अस-ती लाहानथोरें । समस्तांमध्यें जीवेश्वरें । वस्ति कीजे ॥ ५ ॥ ऐसिया किड्यांचा संभार । उदंड दाटला विस्तार । अत्यंत साक्षपी जो नर । तो विवरोन पाहे ॥ ६ ॥ नाना नक्षत्रीं नाना किडे । त्यांस भासती पर्वतायेवढे । आयुष्यहि तेणेंचि पाडें । उदंड वाटे ॥ ७ ॥ पक्षायेवढें

---

१ पूर्ण ज्ञान होत नाहीं; जें ज्ञान होतें तें एकदेशी होतें ह्मणून हा भेद उत्पन्न झाला आहे. २ मूळमांया, प्रकृतिपुरुष. १५-६ पहा.

लाहान नाहीं । पक्षायेवढें थोर नाहीं । सर्प आणि मछ पाहीं । येणेंचि पाडें ॥८॥ मुंगीपासून थोरथोरें । चढती वाढती शरीरें । त्यांचीं निर्धारितां अंतरें । कळों येती ॥९॥ नाना वर्ण नाना रंग । नाना जीवनाचे तरंग । येक सुरंग¹ येक विरंग² । किती ह्मणौनि सांगावे ॥१०॥ येकें सकुमारें येकें कठोरें । निमार्ण केलीं जगदेश्वरें । सुवर्णासारिखीं शरीरें । दैदिप्यमानें ॥११॥ शरीरभेदें आहार³भेदें । वाचाभेदें गुर्ण⁴भेदें । अंतरीं वसिजे अभेदें । येकरूपें ॥१२॥ येक त्रासकें येक मारकें । पाहों जातां नाना कौतुकें । कितीयेक आमोलिकें । सृष्टीमध्यें ॥१३॥ ऐसीं अवघीं विवरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे । आपल्यापुरतें जाणोन राहे । किंचित्मात्र ॥१४॥ नवखंड हे वसुंधरा । सप्तसागरांचा फेरा । ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा । कोण पाहे ॥ १५ ॥ त्या नीरामधें जीव असती । पाहों जातां असंख्याती । त्या विशाळ जीवांची स्थिती । कोण जाणे ॥१६॥ जेथें जीवन तेथें जीव । हा उत्पत्तीचा स्वभाव । पाहातां याचा अभिप्राव । उदंड असे ॥१७॥ पृथ्वीगर्भीं नाना नीरें । त्या नीरामधें शरीरें । नाना जीनस लाहान-थोरें । कोण जाणे ॥१८॥ येक प्राणी अंतरिक्ष असती । तेहीं नाहीं देखिली क्षिती । वारिच्यावरी उडोन जाती । पक्ष फुटल्यानंतरें ॥ १९ ॥ नाना खेचरें आणि भूचरें । नाना वनचरें आणि जळचरें । चौऱ्यासि योनीप्रकारें । कोण जाणे ॥ २० ॥ उष्ण तेज वेगळें करुनी । जेथें तेथें जीवयोनी । कल्पनेपासुनी होती प्राणी । कोण जाणे ॥ २१ ॥ येक नाना सामर्थें केले । येक इछेपासून जाले । येक शब्दासरिसे पावले । श्रापदेह ॥ २२ ॥ येक देह बाजीगरीचे । येक देह वोडंवरीचे । येक देह देवतांचे । नानाप्रकारें ॥ २३ ॥ येक क्रोधापासून जाले । येक तपापासून जन्मले । येक उश्रापें पावले । पूर्वदेह ॥ २४ ॥ ऐसें भगवंताचें करणें । किती ह्मणौनी सांगणें । विचित्र मायेच्या गुणें । होत जातें ॥ २५ ॥

---

१ चांगला रंग. २ वाईट रंग. ३ 'आहारा' बद्दल प्रथम 'अहंकार' होतें. ४ 'गुणा' बद्दल प्रथम 'देह' होतें.

नाना अवघड करणी केली । कोणी देखिली ना ऐकिली । विचित्र कळा समजली । पाहिजे सर्वें ॥ २६ ॥ थोडें बहुत समजलें । पोटापुरती विद्या सिकलें । प्राणी उगेंच गर्वें गेलें । मी ज्ञाता ह्मणोनी ॥ २७ ॥ ज्ञानी येक अंतरात्मा । सर्वांमधें सर्वात्मा । त्याचा कळावया महिमा । बुद्धि कैंची ॥ २८ ॥ सप्तकंचुक[1] ब्रह्मांड । त्यांत सप्तकंचुक पिंड । त्या पिंडामधें उदंड । प्राणी असती ॥ २९ ॥ आपल्या देहांतील न कळे । मा तें अवघें कैंचें कळे । लोक होती उतावळे । अल्पज्ञानें ॥ ३० ॥ अनुरेणाऐसें[2] जीनस । त्यांचे आह्मी विराट पुरुष । आमचें उदंडचि आयुष्य । त्यांच्या हिसेबें ॥ ३१ ॥ त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक । वर्तायाचे असती अनेक । जाणे सर्वहि कौतुक । ऐसा कैंचा ॥ ३२ ॥ धन्य परमेश्वराची करणी । अनुमानेना अंतःकरणीं । उगीच अहंतापापिणी । वेढा लावी ॥ ३३ ॥ अहंता सांडून विवरणें । कित्येक देवाचें करणें । पाहातां मनुष्याचें जिणें । थोडें आहे ॥ ३४ ॥ थोडें जिणें अर्धपुंडी[3] काया । गर्व करिती रडाया । शरीर आवघें पडाया । वेळ नाहीं ॥ ३५ ॥ कुश्चीळ ठाईं जन्मलें । आणि कुश्चीळ रसेंचि वाढलें । यास ह्मणती थोरलें । कोण्या हिसेबें ॥ ३६ ॥ कुश्चीळ आणि क्षणभंगुर । अखंड वेथा चिंतातुर । लोक उगेच ह्मणती थोर । वेडपणें ॥ ३७ ॥ काया माया[4] दों दिसांची । आदिअंतीं[5] अवघी चीची । झांकातापा[6] करून उगीचि । थोरीव दाविती ॥ ३८ ॥ झांकिलें तरी उपंढर[7] पडे । दुर्गंधी सुटे जिकडे तिकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे । तोचि धन्य ॥ ३९ ॥ उगेंचि कासया तंडावें । मोडा अहंतेचे पुंडावे । विवेकें देवास धुंडावें । हें उत्तमोत्तम ॥ ४० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मजीवनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

---

१ कंचुक=वेष्टन. २ अणुरेणुइतके लहान. ३ अर्धक्षण टिकणारी, क्षणभंगुर. ४ संपत्ति. ५ जन्मकाळीं व मरणकाळीं. ६ (प्रेताला) झांकून पाकून. ७ उघडें.

॥ श्रीराम ॥

चौखाणीचे प्राणी असती । अवघे उदकेंचि वाढती । ऐसे होती आणी जाती । असंख्यात ॥ १ ॥ तत्वांचें शरीर जालें । अंतरात्म्यासगट वळलें । त्यांचें मूळ जों शोधिलें । तों उदकरूप ॥ २ ॥ शरत्काळींचीं शरीरें[1] । पीळपीळों झिरपती नीरें । उभये रेतें येकत्रें । मिसळती रक्तीं ॥ ३ ॥ अन्नरस देहरस । रक्तरेतें बांधे मूस । रसद्रव्यें सावकास । वाढों लागे ॥ ४ ॥ वाढतां वाढतां वाढलें । कोमळाचें कठीण जालें । पुढें उदक पैसावलें । नाना अवेवीं ॥ ५ ॥ संपूर्ण होतां बाहेरी पडे । भूमीस पडतां मग तें रडे । अवघ्याचें अवघेंच घडे । ऐसें आहे ॥ ६ ॥ कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे । मुळापासून अवघेंच घडे । अवघेंचि मोडे आणी वाढे । देखतदेखतां ॥ ७ ॥ पुढें अवघियांचें शरीर । दिवसेंदिवस जालें थोर । सुचों लागला विचार । कांहीं कांहीं ॥ ८ ॥ फळामधें बीज आलें । तेणें न्यायें तेथें जालें । ऐकतां देखतां उमजलें । सकळ कांहीं ॥ ९ ॥ बीजें उदकें अंकुरती । उदक नस्तां उडोन जाती । येके ठाईं उदक माती । होतां बरें ॥ १० ॥ दोहीमध्यें असतां बीज । भिजोन अंकुर सहज । वाढतां वाढतां पुढें रीझ[2] । उदंड आहे ॥ ११ ॥ इकडे मुळ्या धावा घेती । तिकडे अग्रें हेलावती । मुळें अग्रें द्विधा होती । बीजापासून ॥ १२ ॥ मुळ्या चालिल्या पाताळीं । अग्रें धांवती अंतराळीं । नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं । लगडलीं झाडें ॥ १३ ॥ फळांवडिल सुमनें । सुमनांवडिल पानें । पानांवडिल अनुसंधानें[3] । काष्टें आववीं ॥ १४ ॥ काष्टांवडिल मुळ्या बारिक । मुळ्यांवडिल तें उदक । उदक आळोन कौतुक । भूमंडळाचें ॥ १५ ॥ याची ऐसी आहे प्रचिती । तेव्हां सकळांवडिल जगती । जगतीवडिल मूर्ती । आपोनारा-

---

१ ‘शरत्काळींचीं शरीरें’ ह्मणजे नदी, नाले, असा अर्थ कोणी करितात व कोणी, शरत्काळीं घाम येऊन शरीरांतून जसें पाणी झिरपतें, असा अर्थ करितात.
२ रंजन, आनंद. ३ क्रमानें.

येणाची ॥ १६ ॥ तयावडिल अग्निदेव । अग्निवडिल वायेदेव । वायेदेवावडिल स्वभाव । अंतरात्म्यांचा ॥ १७ ॥ सकळांवडिल अंतरात्मा । त्यासि नेणे तो दुरात्मा । दुरात्मा ह्मणिजे दुरी आत्मा । अंतरला तया ॥ १८ ॥ जवळी असोन चुकलें । प्रत्ययास नाहीं सोकलें । उगेंचि आलें आणी गेलें । देवाचकरितां ॥ १९ ॥ ह्मणोन सकळांवडिल देव । त्यासी होतां अनन्यभाव । मग हे प्रकृतीचा स्वभाव । पालटों लागे ॥ २० ॥ करी आपुला व्यासंग । कदापी नव्हे ध्यानभंग । बोलणें चालणें वेंग । पडोंच नेदी ॥ २१ ॥ जें वडिलीं निर्माण केलें । तें पाहिजे पाहिलें । काये काये वडिलीं केलें । किती पाहावें ॥ २२ ॥ तो वडिल जेथें चेतला । तोचि भाग्यपुरुष जाला । अल्प चेतनें तयाला । अल्पभाग्य ॥ २३ ॥ तया नारायेणाला मनीं । अखंड आठवावें ध्यानीं । मग ते लक्ष्मी तयापासुनी । जाईल कोठें ॥ २४ ॥ नारायेण असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी । याकारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ॥ २५ ॥ उपासना शोधून पाहिली । तों ते विश्वपाळिती जाली । न कळे लीळा परीक्षिली । न वचे कोणा ॥ २६ ॥ देवाची लीळा देवेंविण । आणीक दुसरा पाहे कोण । पाहाणें तितुकें आपण । देवचि असे ॥ २७ ॥ उपासना सकळां ठाईं । आत्माराम कोठें नाहीं । याकारणें ठाइं ठाइं । रामें आटोपिलें ॥ २८ ॥ ऐसी माझी उपासना । आणितां नये अनुमाना । नेऊन घाली निरंजना । पैलिकडे ॥ २९ ॥ देवाकरितां कर्में चालती । देवाकरितां उपासक होती । देवाकरितां ज्ञानी

---

१ प्रत्यय पाहण्यास सोकलें नाहीं, ह्मणजे प्रत्यय पाहिला नाहीं. २ देवाच्या योगानें, अंतरात्म्याच्या मुळें, अंतरात्मा आहे ह्मणून. ३ अंतरात्मा. ४ प्रकाशरूप झाला. ५ सर्वत्र अंतरात्मा आहे ह्मणून सर्वांचें मनोगत जाणून त्यांना तोषवावें, याचें नांव उपासना. यावरून उपासना ह्मणजे विश्वाचा प्रतिपाळ करणें असा अर्थ होतो. ६ विश्वव्यापक अशी आसची उपासना आहे, कारण अंतरात्मा कोठें नाहीं ? सर्वत्र आहे. ७ आणि म्हणून सर्वत्र राम भरला आहे. ८ इतकी ती व्यापक आहे कीं तिचें अनुमान होत नाहीं. ९ अंतरात्म्याचे योगानें.

असती । कितियेक ॥ ३० ॥ नाना शास्त्रें नाना मतें । देवाचि बोलि-ला समस्तें । नेमकांनेमक वेस्तावेस्तें । कर्मानुसार ॥ ३१ ॥ देवास अ-वघें लागे करावें । त्यांत घेऊं ये तितुकें घ्यावें । अधिकारासारिखें चा-लावें । ह्मणिजे बरें ॥ ३२ ॥ आवाहन विसर्जन । ऐसेंचि बोलिलें विधानें । पूर्वपक्ष जाला येथून । सिद्धांत पुढें ॥ ३३ ॥ वेदांत सिद्धांत धादांत । प्रचित प्रमाण नेमस्त । पंचिकर्ण सांडून हित । वाक्यार्थ पा-हावा ॥ ३४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पिंडोत्पत्तिनिरूपण-नाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

गगनीं अवघेंचि होत जातें । गगनाऐसें तगेना तें । निश्चळीं चं-चळ नाना तें । येणेंचि न्यायें ॥ १ ॥ अंधार दाटला बळें । वाटे गगन जालें काळें । रविकिर्णें तें पिवळें । सर्वांचि वाटे ॥ २ ॥ उदंड हिंव जेव्हां पडिलें । गमे गगन थंड जालें । उष्ण झळेनें वाळलें । ऐसें वाटे ॥ ३ ॥ ऐसें जें कांहीं वाटलें । तें तें जालें आणी गेलें । आकाशासा-रिखें तगलें । हें तों घडेना ॥ ४ ॥ उत्तम जाणीवेचा जिनस । सम-जोन पाहे सावकास । निराभास तें आकाश । भास मिथ्या ॥ ५ ॥ उदक पसरे वायो पसरे । आत्मा अत्यंतचि पसरे । तत्वें तत्व अवघेंचि पसरे । अंतर्यामीं ॥ ६ ॥ चळतें आणी चळेना तें । अंतरीं अवघेंचि

१ वंद्य, निंद्य सर्व देवानेंच केलें आहे, पण त्यांत घेण्यासारखें असेल तें घ्यावें. २ मायेचा उद्भव. ३ मायेचा संहार. ४ ब्रह्मांडाची उभारणी व सं-हारणी कशी होते हें जाणणें हाच पूजाविधि होय; हीच उपासना होय; उपासना ह्मटली ह्मणजे तींत द्वैत आहे ह्मणून ती पूर्वपक्षांतच येते. ५ वेदांत (शास्त्रप्रतीति), सिद्धांत (गुरुप्रतीति) व धादांत (आत्मप्रतीति) यांत आत्मप्रतीतीचें प्रमाण मुख्य होय. ६ पंचीकरणाचा त्याग करून हितकारक जें महावाक्य त्याचा अर्थ पाहावा. ७ उत्तम जाणीव हीच गोष्ट. ८ तत्वें तत्व=एकंदर तत्त्वें. ९ तत्वें अंतर्यामीं पसरतात; बाहेर पसरलीं ह्मणजेच भास होतो.

कळतें । विवरणेंचि निवळतें । प्राणीमात्रांसी ॥ ७ ॥ विवरतां विवरतां सेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड भेटी । जालियानें तुटी । होणार नाहीं ॥ ८ ॥ जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान । आणि मनाचें होतें उन्मन । तत्वनिर्शनीं अनन्य । विवेकें होतें ॥ ९ ॥ वडिलांस शोधून पाहिलें । तों चंचळाचें निश्चळ जालें । देवभक्तपण गेलें । तये ठाइं ॥ १० ॥ ठाव ह्मणतां पदार्थ नाहीं । पदार्थमात्र मुळीं नाहीं । जैसें तैसें बोलों कांहीं । कळावया ॥ ११ ॥ अज्ञानशक्ति निरसली । ज्ञानशक्ति मावळली । वृत्तिसुन्यें कैसी जाली । स्थिती पाहा ॥ १२ ॥ मुख्य शक्तिपात तो ऐसा । नाहीं चंचळाचा वळसा । निवांतीं निवांत कैसा । निर्विकारी ॥ १३ ॥ चंचळाचीं विकार बाॅलटें । तें चंचळचि जेथें आटे । चंचळ निश्चळ घनवटे । हें तों घडेना ॥ १४ ॥ माहावाक्याचा विचारु । तेथें सन्याशास अधिकारु । दैवींकृपेचा जो नरु । तोहि विवरोन पाहे ॥ १५ ॥ संन्यासी ह्मणिजे शडन्यासी । विचारवंत सर्वसंन्यासी । आपली करणी आपणासी । निश्चयेंसीं ॥ १६ ॥ जगदीश बोलल्यावरी । तेथें कोण अनुमान करी । आतां असो हे विचारी । विचार जाणती ॥ १७ ॥ जे जे विचारी समजले । ते ते निःसंग होऊन गेले । देहाभिमानी जे उरले । ते देहाभिमान रक्षिती ॥ १८ ॥ लक्षीं बैसलें अलक्ष । उडोन गेला पूर्वपक्ष । हेतुरूपें अंतरसाक्ष । तोहि मावळेला

---

१ ज्ञानरूपीं द्वैत देखील जेथें उरत नाहीं. २ अंतरात्म्यास. ३ त्या ठिकाणीं देव आणि भक्त असा भिन्न भाव नाहींसा होतो असें वर ह्मटलें खरें, पण 'ठाव' ठिकाण ह्मणून कांहीं पदार्थच नाहीं. ४ भोंवरा. ५ मायेचा भ्रम नाहींसा झाल्यावर निर्विकारी असा हा, निवांत अशा ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं निवांत होतो, ह्मणजे ब्रह्मपदाची त्याला प्राप्ति होते. ६ आल. चंचळ हे विकाररूप बालटें आहे; ब्रह्माच्या ठिकाणीं चंचळाचा आळ आहे. ७ चंचल आणि निश्चळ यांचें सामानाधिकरण्य (ऐक्य) होईल असें नाहीं. ८ मनाच्या ठिकाणीं ब्रह्म बसलें; ब्रह्मविचारारूढ झाला. ९ हेतुरूप (जाणण्याची इच्छा धरून असलेला) जो अंतर्साक्ष (अंतरात्मा) तो मावळला, ह्मणजे जीवशिवाचें ऐक्य झालें.

॥ १९ ॥ आकाश आणि पाताळ । दोनी नामें अंतराळ । काढितां दृश्याचें चडेंळ । अखंड जालें ॥ २० ॥ तें तों अखंडचि आहे । मन उपाधी लक्षून पाहे । उपाधीनिरासें साहे । शब्द कैसा ॥ २१ ॥ शब्दपर कल्पनेपर । मनबुद्धिअगोचर । विचारें पाहावा विचार । अंतर्यामीं ॥ २२ ॥ पाहातां पाहातां कळों येतें । कळलें तितुकें वेर्थ जातें । अवघड कैसें बोलावें तें । कोण्याप्रकारें ॥ २३ ॥ वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला । अलक्षीं लक्ष्यांश बुडाला । पुढें समजोन बोला । कोणीतैंरी ॥२४॥ शाश्वतास शोधीत गेला । तेणें ज्ञानी साच जाला । विकार सांडून मिळाला । निर्विकारीं ॥ २५ ॥ दुःस्वप्न उदंड देखिलें । जागें होतां लटिकें जालें । पुन्हां जरी तें आठविलें । तरी तें मिथ्या ॥२६॥ प्रारब्धयोगें देह असे । असे अथवा नासे । विचार अंतरीं बैसे । चळेना ऐसा ॥२७॥ बीज अग्नीनें भाजलें । त्याचें वाढणें । खुंटलें ज्ञात्यास तैसें जालें । वासनाबीज ॥ २८ ॥ विचारें निश्चळ जाली बुद्धि । बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि । पाहातां वडिलांची बुद्धि । निश्चळीं गेली ॥ २९ ॥ निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ । चंचळास ध्यातो तो चंचळ । भूतांस ध्यातो

---

१ तवा, पापुद्रा. दृश्यरूपी चडळ म्हणजे पृथ्वी ही जर मधली काढून टाकली तर आकाश आणि पाताळ एकच आहेत. २ आकाशपाताळ एकच आहेत पण कांहीं तरी उपाधीला धरून पाहाण्याची मनाला संवय झालेली असते; परंतु ती उपाधी काढून टाकली तर मग आकाश आणि पाताळ असे निरनिराळे शब्द तरी कसे उरतील? सर्व एकच. घटमठाची उपाधी नसली तर घटाकाश, मठाकाश असे शब्द कसे बनतील? ३ शब्दानें जें कळलें तें व्यर्थ गेलें, कारण शब्द मिथ्या होत, 'कळलें' असें वाटलें तरी तें व्यर्थ होय, हें ज्ञान देखील उरलें न पाहिजे. ४ महावाक्याचा जो अर्थ त्याचा जो वाच्यांश तो शोधून बाकी लक्ष्यांश उरला, तो लक्ष्यांशही अलक्षीं बुडाला; मग आतां तुह्मी बोलणार कसें? ५ एकदां ज्ञान झाल्यावर मग देहाची मातब्बरी उरत नाहीं, प्रारब्ध असेल तोंपर्यंत देह राहील आणि मग जाईल, परंतु तो असो वा नसो, विचार (ज्ञान) कांहीं ढळत नाहीं. ६ ज्ञात्याचें वासनाबीज ज्ञानाग्नीनें दग्ध होतें.

तो केवळ । भूतें होये ॥ ३० ॥ जो पावला सेवटवरी । तयास हें कांहींच न करी । अंतरनिष्ठां बाजीगरी । तैसी माया ॥ ३१ ॥ मिथ्या ऐसें कळों आलें । विचारानें सदृढ जालें । अवघें भयेचि उडालें । अकस्मात ॥ ३२ ॥ उपासनेचें उत्तीर्ण व्हावें । भक्तजनें वाढवावें । अंतरीं विवेकें उमजावें । सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धांतनिरूपणनाम समास दाहावा ॥ १० ॥

॥ दशक षोडश सप्ततिन्वयाचा ॥ १६ ॥

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य तो वाल्मीक । ऋषीमाजी पुण्यश्लोक । जयाचेन हा त्रैलोक्य । पावन जाला ॥ १ ॥ ॥ भविष्य आणी शतकोटी । हें तों नाहीं देखिलें दृष्टी । धांडोळितां सकळ सृष्टि । श्रुत नव्हे ॥ २ ॥ भविष्याचें येक वचन । कदाचित जालें प्रमाण । तरी आश्चिर्य मानितीं जन । भूमंडळीचे ॥ ३ ॥ नसतां रघुनाथअवतार । नाहीं पाहिला शास्त्राधार । रामकथेचा विस्तार । विस्तारिला जेणें ॥ ४ ॥ ऐसा जयाचा वाग्विळास । ऐकोन संतोषला महेश । मग विभागिलें त्रयलोक्यास । शतकोटी रामायेण ॥ ५ ॥ ज्याचें कवित्व शंकरें पाहिलें । इतरां न वचे अनुमान-

---

१ पंचतत्त्वांचें ध्यान करणारा पंचतत्वात्मक होतो, त्याचा जन्म चुकत नाहीं. २ गारुड्याच्या तमाशाचें ज्याला इंगित ठाऊक असतें त्याला जसा त्या खेळानें मोह उत्पन्न होत नाहीं, तद्वत् जे ज्ञानी आहेत त्यांना माया कांहीं करूं शकत नाहीं. ३ हें सर्व ज्ञान उपासनेच्या योगानें झालें ह्मणून उपासनेचे उपकार फेडले पाहिजेत; ते कसे फेडावे? तर ती उपासना वाढवावी. ४ "सप्ततिन्वयाचा" याचा अर्थ कसा करावयाचा? सप्तसप्ति ह्मणजे सूर्य व अन्वय ह्मणजे वंश तेव्हां सप्तसप्त्यन्वय ह्मणजे सूर्यवंश असा अर्थ होतो.

लें । रामउपासकांसी जालें । परम समाधान ॥ ६ ॥ ऋषी होते थोर थोर । बहुतीं केला कवित्वविचार । परी वाल्मीकासारिखा कवेश्वर । न भूतो न भविष्यति ॥ ७ ॥ पूर्वीं केलीं दुष्टे[1] कर्में । परी पावन जाला रामनामें । नाम जपतां दृढ नेमें । पुण्यें सीमा सांडिली ॥ ८ ॥ उफराटें नाम ह्मणतां वाचें । पर्वत फुटले पापाचे । ध्वज उभारले पुण्याचे ब्रह्मांडावरुते ॥ ९ ॥ वाल्मीकें जेथें तप केलें । तें वन पुण्यपावन जालें । शुष्क काष्ठीं अंकुर फुटले । तपोबळें जयाच्या ॥ १० ॥ पूर्वीं होता वाल्हाकोळी । जीवघातकी भूमंडळीं । तोचि वंदिजे सकळीं । विबुधीं आणि ऋषेश्वरीं ॥ ११ ॥ उपरति आणि अनुताप । तेथें कैंचें उरेल पाप । देहांततपें[2] पुण्यरूप । दुसरा जन्म जाला ॥ १२ ॥ अनुतापें आसन घातलें । देहयाचें वारुळ जालें । तेंचि नाम पुढें पडिलें । वाल्मीक ऐसें ॥ १३ ॥ वारुळास वाल्मीक बोलिजे । ह्मणोनि वाल्मीक नाम साजे । जयाच्या तीव्र तपें झिजे । हृदये तापसाचें ॥ १४ ॥ जो तापसांमाजीं श्रेष्ठ । जो कवेश्वरांमधें वरिष्ठ । जयाचें बोलणें पष्ट । निश्चयाचें ॥ १५ ॥ जो निष्ठावंताचें मंडण । रघुनाथभक्तीचें भूषण । ज्याची धारणा असाधारण । साधकां सदृढ करी ॥ १६ ॥ धन्य वाल्मीक ऋषेश्वर । समर्थाचा कवेश्वर । तयासि माझा नमस्कार । साष्टांगभावें ॥ १७ ॥ वाल्मीक ऋषी बोलिला नसतां । तरी आह्मांसी कैंची रामकथा । ह्मणोनिया समर्था । काय ह्मणोनी वर्णावें ॥ १८ ॥ रघुनाथकीर्ति प्रगट केली । तेणें तयाची महिमा वाढली । भक्तमंडळी सुखी जाली । श्रवणमात्रें ॥ १९ ॥ आपुला काळा सार्थक केला । रघुनाथकीर्तीमधें बुडाला । भूमंडळीं उद्धरिला । बहुत लोक ॥ २० ॥ रघुनाथभक्त थोरथोर । महिमा जयांचा अपार । त्या समस्तांचा किंकर । रामदास ह्मणे ॥ २१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वाल्मीकस्तवननिरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

---

१ दुष्ट. २ देहांततपें=देहाचा अंत होईपर्यंत केलेल्या तपानें.

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हा सूर्यवौंश । सकळ वौंशामधें विशेष । मार्तंडमंडळाचा प्रकाश । फांकला भूमंडळीं ॥ १ ॥ सोमाआंगीं आहे लांछन । पक्षा येका होय क्षीण । रविकिर्ण फांकतां आपण । कळाहीन होये ॥ २ ॥ याकारणें सूर्यापुढें । दुसरी साम्यता न घडे । जयाच्या प्रकाशें उजेडे । प्राणीमात्रांसी ॥ ३ ॥ नाना धर्म नाना कर्मे । उत्तमें मध्यमें अद्धमें । सुगमें दुर्गमें नित्य नेमें । सृष्टीमधें चालती ॥ ४ ॥ वेदशास्त्रें आणी पुराणें । मंत्र यंत्र नाना साधनें । संध्या स्नान पूजाविधानें । सूर्येंविण वापुडीं ॥ ५ ॥ नाना योग नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें । जाती आपुलाल्या पंथें । सूर्यउदय जालियां ॥६॥ प्रपंचिक अथवा परमार्थिक । कार्य करणें कोणीयेक । दिवसेंविण निरार्थक । सार्थक नव्हे ॥ ७ ॥ सूर्याचें अधिष्ठान डोळे । डोळे नसतां सर्व आंधळे । याकारणें कांहींच न चले । सूर्येंविण ॥ ८ ॥ ह्मणाल अंध कवित्वें करिती । तरी हेंही सूर्याचीच गती । थंड जालियां आपुली मती । मग मतिप्रकाश कैचा ॥ उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा । शीत प्रकाश तो चंद्राचा । उष्णत्व नस्तां देहाचा । घात होये ॥ १० ॥ याकारणें सूर्येंविण । सहसा न चले कारण । श्रोते तुह्मी विचक्षण । शोधून पाहा ॥ ११ ॥ हरिहरांच्या अवतारमूर्ती । शिवशक्तीच्या अनंत वेक्ती । यापूर्वी होता गभस्ती । आतांहि आहे ॥ १२ ॥ जितुके संसारासी आले । तितुके सूर्याखालें वर्तले । अंतीं देहे त्यागून गेले । प्रभाकरादेखतां ॥ १३ ॥ चंद्र ऐलीकडे जाला । क्षीरसागरीं मथून काढिला । चौदा रत्नांमधें आला । बंधु लक्षुमीचा ॥ १४ ॥ विश्वचक्षु हा भास्कर । ऐसें जाणती लहानथोर । याकारणें दिवाकर । श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ ॥१५॥ अपार नभमार्ग क्रमणें । ऐसेंचि प्रत्यहीं येणें जाणें । या लोकोपकाराकारणें । आज्ञा समर्थाची ॥ १६ ॥ दिवस नस्तां अंधकार । सर्वांसी नकळे सारासार । दिवसेंविण तस्कर । कां दिवाभीत पक्षी ॥ १७ ॥ सूर्यापुढें आणिक

दुसरें । कोणा आणाव सामोरें । तेजोरासी निर्धारें । उपमेरहित ॥१८॥ ऐसा हा सविता सकळांचा । पूर्वज होय रघुनाथाचा । अगाध महिमा मानवी वाचा । काये ह्मणोनि वर्णावी ॥ १९ ॥ रघुनाथवौंश पूर्वापर । येकाहूनि येक थोर । मज मतिमंदास हा विचार । काये कळे ॥ २० ॥ रघुनाथाचा समुदाव । तेथें गुंतला अंतर्भाव । ह्मणोनि वर्णितां महत्व । वाग्दुबळ मी ॥ २१ ॥ सकळ दोषाचा परिहार । करितां सूर्यास नमस्कार । स्फूर्ति वाढे निरंतर । सूर्यदर्शन घेतां ॥२२॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूर्यस्तवननिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हे वसुमती । इचा महिमा सांगों किती । प्राणीमात्र तितुके राहाती । तिच्या आधारें ॥ १ ॥ अंतरीक्ष राहाती जीव । तोहि पृथ्वीचा स्वभाव । देह जड नस्तां जीव । कैसे तगती ॥ २ ॥ जाळिती पोळिती कुदाळिती । नांगरिती उकरिती खाणती । मळ मूत्र तिजवरी करिती । आणी वमन ॥ ३ ॥ नासकें कुजकें जर्जर । पृथ्वीविण कैचि थार । देह्यांतकाळीं शरीर । तिजवरी पडे ॥४॥ बरें वाईट सकळ कांहीं । पृथ्वीविण थार नाहीं । नाना धातु द्रव्य तेंही । भूमीचे पोटीं ॥५॥ येकास येक संव्हारिती । प्राणी भूमीवरी असती । भूमी सांडून जाती । कोणीकडे ॥६॥ गड कोठ पुरें पट्टणें । नाना देश कळती अटणें । देव दानव मानव राहाणें । पृथ्वीवरी ॥ ७ ॥ नाना रत्नें हिरे परीस । नाना धातु द्रव्यांश । गुप्त प्रगट कराव्यास । पृथ्वीविण नाहीं ॥ ८ ॥ मेरुमांदार हिमाचळ । नाना अष्टकुळाचळ । नाना पक्षी मछ व्याळ । भूमंडळीं ॥ ९ ॥ नाना समुद्रापैलीकडे । भोवतें आवर्णोदकाचें कडें । असंभाव्य तुटले कडे । भूमंडळाचे ॥ १० ॥ त्यामधें गुप्त विवरें । लाहानथोरें अपारें । तेथें निबिड अंधकारें । वस्ती कीजे ॥ ११ ॥ आवर्णोदक तें अपार । त्याचा कोण जाणे पार । उदंड दाटले जळचर । असंभाव्य मोठे ॥ १२ ॥ त्या जीवनास आधार पवन । निबिड दाट

आणी घन । फुटों शकेना जीवन । कोणेकडे ॥ १३ ॥ त्या प्रभंजनासी आधार । कठीणपणें अहंकार । ऐसा त्या भूगोळाचा पार । कोण जाणे ॥ १४ ॥ नाना पदार्थाच्या खाणी । धातुरत्नाच्या दाटणी । कल्पतरु चिंतामणी । अमृतकुंडें ॥ १५ ॥ नाना द्वीपें नाना खंडें । वसती उद्वसें उदंडें । तेथें नाना जीवनाचीं बंडें । वेगळालीं ॥ १६ ॥ मेरुभोंवते कडे कापले । असंभाव्य कैडोसे पडिले । निबिड तरु लागले । नाना जिनसी ॥१७॥ त्यासन्निध लोकालोक। जेथें सूर्याचें फिरे चाक । चंद्राद्रि द्रोणाद्रि मैनाक । माहां गिरी ॥१८॥ नाना देशीं पाषाणभेद । नाना जिनसी मृत्तिकाभेद। नाना विभूति छंदें बंदें। नाना खाणी ॥१९॥ बहुरत्न हे वसुंधरा । ऐसा पदार्थ कैचा दुसरा । अफाट पडिले सैरावैरा । जिकडेतिकडे ॥२०॥ अवघी पृथ्वी फिरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे । दुजी तुळणा न साहे । धरणीविषीं ॥ २१ ॥ नाना वल्ली नाना पिकें । देशोदेशीं अनेकें । पाहों जातां सारिख्या सारिखें । येकहि नाहीं ॥ २२ ॥ स्वर्ग मृत्य आणी पाताळें । अपूर्व रचिलीं तीन ताळें । पाताळ लोकीं माहां व्याळें । वस्ती कीजे ॥२३॥ नाना वल्ली बीजांची खाणी । ते हे विशाळ धरणी । अभिनव कर्त्याची करणी । होऊन गेली ॥ २४ ॥ गड कोठ नाना नगरें । पुरें पट्टणें मनोहरें । सकळां ठाईं जगदेश्वरें । वस्ती कीजे ॥ २५ ॥ माहां बळी होऊन गेले । पृथ्वीवरी चौताळले । सामर्थ्यें निराळे राहिले । हें तों वडेला ॥ २६ ॥ असंभाव्य हे जगती । जीव कितीयेक जाती । नाना अवतारपंगती । भूमंडळावरी ॥ २७ ॥ सध्यां रोकडें प्रमाण । कांहीं करावा नलगे अनुमान। नाना प्रकारीचें जीवन । पृथ्वीचेनि आधारें ॥ २८ ॥ कित्तेक भूमी माझी ह्मणती । सेवटीं आपणचि मरोन जाती । कित्तेक काळ होतां

---

१ तमोगुणापासून पंचतत्त्वें झालीं आहेत. अहंकार हाच तमोगुण; तो कठीण आहे. कठीण ह्मणजे अज्ञानमूलक. २ अंधकार. ३ द्रव्य, संपत्ति किंवा रक्षा. ४ गुप्त. ५ ठेवी.

जगती । जैसी तैसी ॥ २९ ॥ ऐसा पृथ्वीचा महिमा । दुसरी काये द्यावी उपमा । ब्रह्मादिकांपासुनी आह्मां । आश्रयोचि आहे ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पृथ्वीस्तवननिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां सकळांचें जन्मस्थान । सकळ जीवांचें जीवन । जयास आपोनारायेण । ऐसें बोलिजे ॥ १ ॥ पृथ्वीस आधार आवर्णोदक । सप्तसिंधूचें सिंधोदक । नाना मेघीचें मेघोदक । भूमंडळीं चालिलें ॥ २ ॥ नाना नद्या नाना देसीं । वाहात मिळाल्या सागरासी । लाहानथोर पुण्यरासी । अगाध महिमे ॥ ३ ॥ नद्या पर्वतींहून कोसळल्या । नाना सांकडिमधें रिचवल्या । धबाबां खळाळां चालिल्या । असंभाव्य ॥ ४ ॥ कूप बावी सरोवरें । उदंड तळीं थोरथोरें । निर्मळें उचंबळती नीरें । नाना देसीं ॥ ५ ॥ गायेमुखें पाट जाती । नाना कालवे वाहाती । नाना झऱ्या झिरपती । झरती नीरें ॥ ६ ॥ डुरे[1] विहीरे पाझर[2] । पर्वत फुटोन वाहे नीर । ऐसे उदकाचे प्रकार । भूमंडळीं ॥७॥ जितुके गिरी तितुक्या धारा । कोसळती भयंकरा । पाभळे वाहोळा[3] अपारा । उकळ्या[4] सांडिती ॥ ८ ॥ भूमंडळीचें जळ आघवें । किती ह्मणोनि सांगावें । नाना फारंजीं आणावें । बांधोनी पाणी ॥९॥ डोहो डबकें खब्रांडीं टांकीं[5] । नाना गिरिकंदरीं अनेकीं । नाना जळें नाना लोकीं । वेगळालीं ॥ १० ॥ तीर्थें येकाहून येक । माहां पवित्र पुण्यदायक । अगाध महिमा शास्त्रकारक । बोलोनि गेले ॥ ११ ॥ नाना तीर्थांचीं पुण्योदकें । नाना स्थळोस्थळीं सीतळोदकें । तैसींच नाना उष्णोदकें । ठाईं ठाईं ॥ १२ ॥ नाना वल्लीमधें जीवन । नाना फळीं फुलीं जीवन । नाना कंदीं मुळीं

---

१ डहुरे; शेवड्या. २ झरा. ३ ओहोळ. ४ फवारे. ५ लहान पाणटांकीं.

जीवन । गुणकारकें ॥१३॥ क्षारोदकें सिंधोदकें। विषोदकें पीयूषोदकें । नाना स्थळांतरीं उदकें। नाना गुणाचीं ॥१४॥ नाना युक्षदंडाचे रस । नाना फळांचे नाना रस । नाना प्रकारीचे गोरस । मद पारा गुळेंत्र ॥ १५ ॥ नाना मुक्तांफळांचें पाणी । नाना रत्नीं तळपे पाणी । नाना शस्त्रामधें पाणी । नाना गुणाचें ॥ १६ ॥ शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । नाना उदकाचे नाना भेद । विवरोन पाहातां विशद । होत जातें ॥ १७ ॥ उदकाचे देह केवळ । उदकाचेंचि भूमंडळ । चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ । उदकाकरितां ॥ १८ ॥ क्षारसिंधु क्षीरसिंधु । सुरासिंधु आज्यसिंधु । दधिसिंधु युक्षरससिंधु । शुद्धसिंधु उदकाचा ॥१९॥ ऐसें उदक विस्तारलें । मुळापासून सेवटा आलें । सर्वेहि ठाईं ठाईं उमटलें । ठाईं ठाईं गुप्त ॥ २० ॥ जे जे बीजीं मिश्रित जालें । तो तो स्वाद घेऊन उठिलें। उसामधें गोडीस आलें। परम सुंदर ॥२१॥ उदकाचें बांधा हें शरीर । उदकाचि पाहिजे तदनंतर । उदकाचा उत्पत्तिविस्तार । किती ह्मणोनि सांगावा ॥ २२ ॥ उदक तारक उदक मारक । उदक नाना सौख्यदायक । पाहातां उदकाचा विवेक । अलोलीक आहे ॥२३॥ भूमंडळीं धांवे नीर । नाना ध्वनी त्या सुंदर । धबाबां धबाबां थोर । रिचवती धारा ॥ २४ ॥ ठाईं ठाईं डोहो तुंबती । विशाळ तळीं डबाबिती । चबाबिती थबाबिती । कालवे पाट ॥ २५ ॥ येकि पालथ्या गंगा वाहाती । उदकें सन्निधचि असती । खळखळां झरे वाहाती । भूमीचे पोटीं ॥ २६ ॥ भूमीगर्भीं डोहो भरले । कोण्ही देखिलें ना ऐकिलें । ठाईं ठाईं झोंवीरे जाले । विद्युल्यतांचे ॥ २७ ॥ पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमधें पाणी खेळे । पृथ्वीवरी प्रगटलें । उदंड पाणी ॥ २८ ॥ स्वर्गमृत्यपाताळीं । येक नदी तीन ताळीं । मेघोदक अंतराळीं । वृष्टी करी ॥ २९ ॥ पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ

---

१ गुळत्र=गुळत्रय (राब-काकवी-गुळवणी). २ हें शरीर उदकाचा बांधा आहे व नंतरही त्याला उदक (पिण्यास) पाहिजेच. ३ झरे.

दहन । दहनाचें मूळ पवन । थोराहून थोर ॥ ३० ॥ त्याहून थोर परमेश्वर । महद्भूतांचा विचार । त्याहून थोर परात्पर । परब्रह्म जाणावें ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आपनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हा वैश्वानरु । होये रघुनाथाचा श्वशुरु । विश्वव्यापक विश्वंभरु । पिता जानकीचा ॥ १ ॥ ज्याच्या मुखें भगवंत भोक्ता । जो ऋषीचा फळदाता । तमहिमरोगहर्ता । भर्ता विश्वजनाचा ॥ २ ॥ नाना वर्ण नाना भेद । जीवमात्रांस अभेद । अभेद आणी परम शुद्ध । ब्रह्मादिकासी ॥ ३ ॥ अग्नीकरितां सृष्टी चाले । अग्नीकरितां लोक धाले । अग्नीकरितां सकळ ज्यांले । लाहानथोर ॥ ४ ॥ अग्नीनें आळलें भूमंडळ । लोकांस राहाव्या जालें स्थळ । दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ॥ ५ ॥ पोटामधें जठराग्नी । तेणें क्षुधा लागे जनीं । अग्नीकरितां भोजनीं । रुचि येते ॥ ६ ॥ अग्नी सर्वांगीं व्यापक । उष्णें राहे कोणी येक । उष्ण नस्तां सकळ लोक । मरोन जाती ॥ ७ ॥ आधीं अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो । ऐसा हा अनुभव येतो । प्राणिमात्रांसी ॥ ८ ॥ असतां अग्नीचें बळ । शत्रु जिंके तात्काळ । अग्नी आहे तावत्काळ । जिणें आहे ॥ ९ ॥ नाना रस निर्माण जाले । अग्नीकरितां निपजेले । माहांरोगी आरोग्य जाले । निमिषमात्रें ॥ १० ॥ सूर्य सकळांहून विशेष । सूर्याउपरी अग्नीप्रकाश । रात्रभागीं लोक अग्नीस । साहें करिती ॥ ११ ॥ अंत्येजगृहींचा अग्नी आणिला । त्यास दोष नाहीं बोलिला । सकळां गृहीं पवित्र जाला । वैश्वानरु ॥ १२ ॥ अग्नीहोत्र नाना याग । अग्नीकरितां होती सांग । अग्नी तृप्त होतां मग । सुप्रसन्न होतो ॥ १३ ॥ देव दानव मानव । अग्नीकरितां चाले सर्व । सकळ जनास उपाव । अग्नी

---

१ झाले.

आहे ॥ १४ ॥ लग्नें करिती थोर थोर । नाना दारूचा प्रकार । भूमंडळीं यात्रा थोर । दारूनें शोभती ॥ १५ ॥ नाना लोक रोगी होती । उष्ण औशधें सेविती । तेणें लोक आरोग्य होती । वन्हीकरितां ॥१६॥ ब्राह्मणास तनुमनु । सूर्यदेव हुताशनु । येतद्विपइं अनुमानु । कांहींच नाहीं ॥ १७ ॥ लोकामधें जठरानळु । सागरीं आहे वडवानळु । भूगोळाबाहेर आवर्णानळु । शिवनेत्रीं विद्युल्यता ॥ १८ ॥ कुपीपासून अग्नी होतो । उंचदर्पणीं अग्नी निवतो । काष्ठमथनीं प्रगटतो । चकमकेनें ॥ १९ ॥ अग्नी सकळां ठाईं आहे । कठीण विसणीं प्रगट होये । आग्यासर्पें[1] दग्ध होये । गिरीकंदरें ॥ २० ॥ अग्नीकरितां नाना उपाये । अग्नीकरीतां नाना अपाये । विवेकेंविण सकळ होये । निरार्थक ॥२१॥ भूमंडळीं लाहानथोर । सकळांस वन्हीचा आधार । अग्नीमुखें परमेश्वर । संतुष्ट होये ॥ २२ ॥ ऐसा अग्नीचा महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा । उत्तरोत्तर अगाध महिमा । अग्नीपुरुषाचा ॥ २३ ॥ जीत असतां सुखी करी । मेल्यां प्रेत भस्म करी । सर्वभक्षकु त्याची थोरी । काये ह्मणोनी सांगावी ॥ २४ ॥ सकळ सृष्टीचा संव्हार । प्रळय करी वैश्वानर । वैश्वानरें पदार्थमात्र । कांहींच उरेना ॥२५॥ नाना होम उदंड करिती । घरोघरीं वैशदेव चालती । नाना क्षेत्रीं दीप जळती । देवापासीं ॥ २६ ॥ दीपाराधनें निलांजनें । देव वोवाळिजे जनें । खरें खोटें निवडणें । दिव्यें[2] होतां ॥२७॥ अष्टधा प्रकृती लोक तिन्ही । सकळ व्यापून राहिला वन्ही । अगाध महिमा वदनीं । किती ह्मणोनि बोलावा ॥२८॥ च्यारी श्रृंगें त्रिपदीं जात । दोनी शिरें सप्त हात । ऐसा बोलिला शास्त्रार्थ । प्रचितीविण[3] ॥ २९ ॥ ऐसा वन्ही उग्रमूर्ती । तो मी बोलिलों यथा-

---

१ मुखांतून अग्नीच्या ज्वाला निघतात अशी सर्पाची जात. २ तापलेल्या तेलाच्या कढईतून जो पैसा काढील तो खरा, जो न काढील तो खोटा, इत्यादि प्रकारांनीं खऱ्याखोट्याचा निर्णय करण्याच्या पद्धतीला दिव्य ह्मणतात. ३ असा जो शास्त्रर्थ आहे तो काय अनुभवावांचून आहे?

मती । न्यूनपूर्ण क्षमा श्रोतीं । केले पाहिजे ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अग्नीनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हा वायदेव । याचा विचित्र स्वभाव । वायोकरितां सकळ जीव । वर्तती जनीं ॥ १ ॥ वायोकरितां श्वासोश्वास । नाना विद्यांचा अभ्यास । वायोकारितां शरीरास । चळण घडे ॥ २ ॥ चळण वळण प्रासारण । निरोधन आणी आकोचन । प्राण अपान व्यान उदान । समान वायु ॥ ३ ॥ नाग कूर्म कर्कश[1] वायो । देवदत्त धनंजयो । ऐसे हे वायोचे स्वभावो । उदंड असती ॥ ४ ॥ वायो ब्रह्मांडीं प्रगटला । ब्रह्मांडदेवतांस पुरवला । तेथुनी पिंडीं प्रगटला । नाना गुणें ॥ ५ ॥ स्वर्गलोकीं सकळ देव । तैसेचि पुरुषार्थी दानव । मृत्यलोकींचे मानव । विख्यात राजे ॥ ६ ॥ नरदेहीं नाना भेदें । अनंत भेदाचीं श्वापदें । वनचरें जळचरें आनंदें । क्रीडा करिती ॥ ७ ॥ त्या समस्तांमधें वायु खेळे । खेचरकुळ अवघें चळे । उठती वन्हीचे उंबाळे[2] । वायोकारितां ॥ ८ ॥ वायो मेघाचें भरण भरी । सवेंच पिटून परतें सारी । वायो ऐसा कारबारी । दुसरा नाहीं ॥ ९ ॥ परी ते आत्मयाची सत्ता । वर्ते शरीरीं तत्वता । परी व्यापकपणें या समर्था । तुळणा नाहीं ॥ १० ॥ गिरीहून दाट फौजा । मेघ उठिले लोककाजा । गर्जगर्जों तडक विजा । वायोबळें ॥ ११ ॥ चंद्र सूर्य नक्षत्रमाळा । ग्रहमंडळें मेघमाळा । ये ब्रह्मांडीं नाना कळा । वायोकरितां ॥ १२ ॥ येकवटलें तें निवडेना । कालवलें तें वेगळें होयना । तैसें हे बेंचाड नाना । केवी कळे[3] ॥ १३ ॥ वायो सुटे सरारां । असंभाव्य पडती गारा । तैसे जीव हे नीरा । सरिसे पडती ॥ १४ ॥ वायुरूपें कमळ-

---

१ कुकल. २ उमाळे. ३ पंचभूतें जीं एकवटलीं आहेत तीं वायूच्या योगानें होत, तीं निवडलीं जात नाहींत व वेगळालीं करितां येत नाहींत.

कळा । तोचि आधार जळा । तया जळाच्या आधारें भूगोळा । शेषें धरिलें ॥ १५ ॥ शेषास पवनाचा आहार । आहारें फुगे शरीर । तरी मग घेतला भार । भूमंडळाचा ॥१६॥ माहाकूर्माचें शरीर भलें । नेणों ब्रह्मांड पालथें घातलें । येवढें शरीर तें राहिलें । वायोचेनि ॥ १७ ॥ वाराहें आपुले दंतीं । पृथ्वी धरिली होती । तयाची येवढी शक्ती । वायुबळें ॥ १८ ॥ ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । चौथा आपण जगदेश्वर । वायोस्वरूप विचार । विवेकी जाणती ॥ १९ ॥ तेतिस कोटी सुरवर । अठ्यासि सहश्र ऋषेश्वर । सिद्ध योगी भारेंभार । वायोकरितां ॥ २० ॥ नव कोटी कात्यायणी । छपन कोटी च्यामुंडिणी । औट कोटी भूतखाणी । वायोरूपें ॥ २१ ॥ भूतें देवतें नाना शक्ती । वायोरूप त्यांच्या वेक्ती । नाना जीव नेणों किती । भूमंडळीं ॥ २२ ॥ पिंडीं ब्रह्मांडीं पुरवला । बाहेर कंचुकास[1] गेला । सकळां ठाईं पुरवला । समर्थ वायु ॥ २३ ॥ ऐसा हा समर्थ पवन । हनुमंत जयाचा नंदन । रघुनाथस्मरणीं तनमन । हनुमंताचें[2] ॥ २४ ॥ हनुमंत वायोचा प्रसिद्ध[3] । पित्यापुत्रांस नाहीं भेद । ह्मणोनि दोघेहि अभेद । पुरुषार्थविषीं ॥ २५ ॥ हनुमंतास बोलिजे प्राणनाथ । येणें गुणें हा समर्थ । प्राणेंविण सकळ वेर्थ । होत जातें ॥ २६ ॥ मांगें[4] मृत्य आला हनुमंता । तेव्हां वायो रोधला होता । सकळ देवांस आवस्ता । प्राणांत मांडलें ॥ २७ ॥ देव सकळ मिळोन । केलें वायूचें स्तवन । वायो प्रसन्न होऊन । मोकळे केले ॥ २८ ॥ ह्मणोनि प्रतापी थोर । हनुमंत ईश्वरी अवतार । याचा पुरुषार्थ सुरवर । पाहातचि राहिले ॥ २९ ॥ देव कारागृहीं होते । हनुमंतें देखिलें अवचितें । संव्हार करून लंकेभोंवतें । विटंबून पाडिलें ॥३०॥ उंसिणें[5] घे-

---

१ ब्रह्मांडाला बाह्य आवरण करण्यास. २ येथून पुढील अकरा ओव्यांत अकरावा रुद्र हनुमंत याची स्तुति आहे. ३ प्रसिद्ध पुत्र. ४ सूर्यबिंब ग्रासण्याच्या वेळीं इन्द्राचें वज्र हनुमंताला लागून जेव्हां मूर्च्छना आली होती तेव्हां. ५ राक्षसांकडून देवांचें उसणें घेणें राहिलें होतें तें श्रीमारुतीनें घेतलें, ह्मणजे राक्षसांनीं देवांचा जो छळ केला होता त्याचें उट्टें काढिलें.

तलें देवांचें । मूळ शोधिलें राक्षसांचें । मोठें कौतुक पुछयकेताचें । आश्चीर्य वाटे ॥ ३१ ॥ रावण होता सिंह्यासनावरी । तेथें जाऊन ठोंसरे मारी । लंकेमधें निरोध करी । उदक कैचें ॥ ३२ ॥ देवास आश्चार वाटला । मोठा पुरुषार्थ देखिला । मनामधें रघुनाथाला । करुणा करिती ॥ ३३ ॥ दैत्य आवघे संव्हारिले । देव तत्काळ सोडिले । प्राणीमात्र सुखी जाले । त्रयलोक्यवासी ॥ ३४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वायोस्तवननिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ अग्न । अग्नीचें मूळ पवन । मागा निरोपिलें ॥ १ ॥ आतां ऐका पवनाचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ । अत्यंताचि चंचळ । सकळांमधें ॥ २ ॥ तो येतो जातो दिसेना । स्थिर होऊन बैसेना । ज्याचें रूप अनुमानेना । वेदश्रुतीसी ॥ ३ ॥ मुळीं मुळींचें स्फुंर्ण[1] । तेंचि अंतरात्म्याचें लक्षण । जगदेश्वरापासून त्रिगुण । पुढें जाले ॥ ४ ॥ त्रिगुणापासून जालीं भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें । त्या भूताचें स्वरूप तें । विवेकें वोळखावें ॥ ५ ॥ त्यामधें मुख्य आकाश । चौ भूतामधें विशेष । याच्या प्रकाशें प्रकाश । सकळ कांहीं ॥ ६ ॥ येक विष्णु महद्भूत । ऐसा भूतांचा संकेत । परंतु यांची प्रचीत । पाहिली पाहिजे ॥ ७ ॥ विस्तारें बोलिलीं भूतें । त्या भूतांमधें व्यापक तें । विवरोन पाहातां येतें । प्रत्ययासी ॥८॥ आत्मयाच्या चपळपणापुढें । वायो तें किती बापुडें । आत्म्याचें चपळपण रोकडें । समजोन पाहावें ॥ ९ ॥ आत्म्यावेगळें काम चालेना । आत्मा दिसेना ना आडळेना । गुप्तरूपें विचार नाना । पाहोन सोडी ॥ १० ॥

---

१ ब्रह्माच्या ठिकाणीं जें प्रथम स्फुरण झालें तें.

पिंड ब्रह्मांड व्यापून धरिलें । नाना शरीरीं विळासलें । विवेकी जनासी भासलें । जगदांतरीं ॥११॥ आत्म्याविण देह चालती । हें तों न घडे कल्पांतीं । अष्टधा प्रकृतीच्या वेक्ती । रूपासी आल्या ॥ १२ ॥ मुळापासून सेवटवरी । सकळ कांहीं आत्माच करी । आत्म्यापैलिकडे निर्विकारी । परब्रह्म तें ॥ १३ ॥ आत्मा शरीरीं वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो । नाना सुखदुःखें भोगितो । देह्यात्मयोगें ॥ १४ ॥ सप्तकंचुक हें ब्रह्मांड । त्यामधें सप्तकंचुक पिंड । त्या पिंडामधें आत्मा जाड । विवेकें वोळखावें ॥ १५ ॥ शब्द ऐकोन समजतो । समजोन प्रत्योत्तर देतो । कठीण मृद सीतोष्ण जाणतो । त्वचेमधें ॥ १६ ॥ नेत्रीं भरोनी पदार्थ पाहाणें । नाना पदार्थ परीक्षणें । उंच नीच समजणें । मनामधें ॥ १७ ॥ क्रूरदृष्टी सौम्यदृष्टी । कपटदृष्टी कृपादृष्टी । नाना प्रकारीच्या दृष्टी । भेद जाणे ॥ १८ ॥ जिव्हेमधें नाना स्वाद । निवडूं जाणे भेदाभेद । जें जें जाणे तें तें विशद । करुनी बोले ॥ १९ ॥ उत्तम अन्नाचे परिमळ । नाना सुगंध परिमळ । नाना फळांचे परिमळ । घ्राणइंद्रियें जाणे ॥ २० ॥ जिव्हेनें स्वाद घेणें बोलणें । पाणीइंद्रियें घेणें देणें । पादइंद्रियें येणें जाणें । सर्वकाळ ॥ २१ ॥ शिस्नइंद्रियें सुरतभोग । गुदइंद्रियें मळोत्सर्ग । मनेंकरून सकळ सांग । कल्पून पाहे ॥ २२ ॥ ऐसे व्यापार परोपरी । त्रिभुवनीं येकलाचि करी । त्याची वर्णावया थोरी । दुसरा नाहीं ॥ २३ ॥ त्याविण दुसरा कैचा । जे महिमा सांगावा तयाचा । व्याप आटोप आत्मयाचा । न भूतो न भविष्यति ॥ २४ ॥ चौदा विद्या चौसष्टी कळा । धूर्तपणाच्या नाना कळा । वेद शास्त्र पुराण जिव्हाळा । तेणेंविण कैचा ॥ २५ ॥ येहलोकीचा आचार । परलोकीं सारासारविचार । उभय लोकींचा निर्धार । आत्माच करी ॥ २६ ॥ नाना मतें नाना भेद । नाना संवाद वेवाद । नाना निश्चय भेदाभेद । आत्माच करी ॥ २७ ॥ मुख्य तत्व विस्तारलें ।

तेणें तयास रूप आणिलें । येणेंकारितां सार्थक जालें । सकळ कांहीं ॥ २८ ॥ लिहिणें वाचणें पाठांतर करणें । पुसणें सांगणें अर्थ करणें । गाणें वाजवणें नाचणें । आत्म्याचकरितां ॥ २९ ॥ नाना सुखें आनंदतो । नाना दुःखें कष्टी होतो । देह धरितो आणी सोडितो । नानाप्रकारें ॥ ३० ॥ येकलाचि नाना देह धरी । येकलाचि नटे परोपरी । नट नाट्यकळा कुसरी । त्याविण नाहीं ॥ ३१ ॥ येकलाचि जाला बहुरूपी । बहुरूपी बहुसाक्षपी । बहुरूपें बहुप्रतापी । आणी लंडी ॥३२॥ येकलाचि विस्तारला कैसा । पाहे बहुविध तमासा । दंपत्येंविण कैसा । विस्तारला ॥ ३३ ॥ स्त्रियांस पाहिजे पुरुष । पुरुषासी पाहिजे स्त्रीविषे । ऐसा आवडीचा संतोष । परस्परें ॥ ३४ ॥ स्थूळाचें मूळ तें लिंग । लिंगामधें हे प्रसंग[2] । येणेंप्रकारें जग । प्रत्यक्ष चाले ॥ ३५ ॥ पुरुषांचा जीव स्त्रियांची जीवी । ऐसी होते उठाठेवी[3] । परी या सूक्ष्माची गोवी । समजली पाहिजे ॥ ३६ ॥ स्थूळाकारितां वाटे भेद । सूक्ष्मीं आवघेंचि अभेद । ऐसें बोलणें निरुंध[4] । प्रत्यया आलें ॥ ३७ ॥ बायकोनें बायकोस भोगिलें । ऐसें नाहीं किं घडलें । बायकोस अंतरीं लागलें । ध्यान पुरुषाचें ॥ ३८ ॥ स्त्रीसी पुरुष पुरुषास वधु । ऐसा आहे हा समंधु । याकारणें सूक्ष्म संवादु । सुक्ष्मींच आहे ॥ ३९ ॥ पुरुषइछेमधें प्रकृती । प्रकृतीमधें पुरुषवेक्ती[5] । प्रकृतीपुरुष बोलती । येणें न्यायें ॥ ४० ॥ पिंडावरून ब्रह्मांड पाहावें । प्रचीतीनें प्रचीतीस घ्यावें । उमजेना तरी उमजावें । विवरविवरों ॥ ४१ ॥ द्वैतइछा होते मुंळीं[6] । तरी ते आली भूमंडळीं । भूमंडळीं आणी मुळीं । रुजु पाहावें ॥ ४२ ॥ येथे मोठा जाला साक्षेप । फिटला श्रोतयांचा आक्षेप । जे प्रकृतीपुरु-

---

१ ह्या सर्व गोष्टींना. २ लिंगभेदामुळें स्थूळामध्यें भेद निर्माण झाले आहेत. ३ पुरुषांचा जीव व स्त्रियांची जीवी असें बोलण्याचा परिपाठ आहे, परंतु हा भेद स्थूळामुळें वाटतो, सूक्ष्मामध्यें असा भेद नाहीं. ४ निश्चित. ५ पुरुषाला प्रकृतीची इच्छा व प्रकृतीला पुरुषाची इच्छा. ६ मूळमायेच्या ठिकाणीं.

षाचें रूप । निवडोन गेलें ॥ ४३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे महद्भूतनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

नमूं गणपति मंगळमूर्ती । जयाचेनि मतिस्फूर्ती । लोक भजती स्तवन करिंती । आत्मयांचें ॥ १ ॥ नमूं वैखरी वागेश्वरी । अभ्यांतरीं प्रकाश करी । नाना भरोवरी विवरी । नाना विद्या ॥ २ ॥ सकळ जनांमधें नाम । रामनाम उत्तमोत्तम । श्रम जाउनी विश्राम । चंद्रमौळी पावला ॥ ३ ॥ नामाचा महिमा थोर । रूप कैसें उत्तरोत्तर । परात्पर परमेश्वर । त्रैलोक्यधर्ता ॥ ४ ॥ आत्माराम चहुंकडे । लोक वावडे जिकडे तिकडे । देहे पडे मृत्य घडे । आत्मयांविण ॥ ५ ॥ जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । जगदात्मा विश्वात्मा गुप्तात्मा । आत्मा अंतरात्मा सूक्ष्मात्मा[1] । देवदानवमानवीं ॥ ६ ॥ सकळ मार्ग[2] चालती बोलती । अवतारपंगतीची गती । आत्म्याकारितां होती जाती । ब्रह्मादिक ॥ ७ ॥ नादरूप जोतीरूप । साक्षरूप सत्तारूप । चैतन्यरूप सस्वरूप । द्रष्टारूप जाणिजे ॥ ८ ॥ नरोत्तमु विरोत्तमु । पुरुषोत्तमु रघोत्तमु । सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु । त्रैलोक्यवासी ॥ ९ ॥ नाना खटपट आणी चटपट । नाना लटपट आणी झटपट । आत्मा नस्तां सर्व सपाट । चहुंकडे ॥ १० ॥ आत्म्याविण वेडें कुडें । आत्म्याविण मडें बापुडें । आत्म्याविण थँडें[3] रोकडें । शरीराचें ॥ ११ ॥ आत्मज्ञानी समजे मनीं । पाहे जनीं आत्मयांलागुनी । भुवनीं अथवा त्रिभुवनीं । आत्म्याविणें वोस ॥ १२ ॥ परम सुंदर आणि चतुर । जाणे सकळ सारासार । आत्म्याविण अंधकार । उभय लोकीं ॥ १३ ॥ सर्वांगीं सिद्ध सावध । नाना भेद नाना वेध । नाना खेद आणी आनंद । तेणेंचिकरितां ॥ १४ ॥

---

१ प्रथम ‘ सर्वात्मा ’ होतें त्याचें ‘ सूक्ष्मात्मा ’ केलें आहे. २ व्यवहार. ३ थडगें.

रंक अथवा ब्रह्मादिक । येकचि चालवी अनेक । पाहावा नित्यानित्य विवेक । कोण्ही येकें ॥ १५ ॥ ज्याचे घरीं पद्मिणी नारी । आत्मा तंवरी आवडी धरी । आत्मा गेलियां शरीरीं । तेज कैचें ॥ १६ ॥ आत्मा दिसेना ना भासेना । बाह्याकारें अनुमानेना । नाना मनाच्या कल्पना । आत्मयांचेनी ॥ १७ ॥ आत्मा शरीरीं वास्तव्य करी । आवघें ब्रह्मांड त्रिवरी भरी । वासना भावना परोपरी । किती ह्मणोनि सांगाव्या ॥१८॥ मनाच्या अनंत वृत्ती । अनंत कल्पना धरिती । अनंत प्राणी सांगों किती । अंतर त्यांचें ॥ १९ ॥ अनंत राजकारणें धरणें । कुबुद्धि सुबुद्धि विवरणें । कळों नेदणें चुकावणें । प्राणीमात्रांसी ॥ २० ॥ येकास यक जपती टपती । येकास येक खपती लपती । शत्रुपणाची स्थिती गती । चहुंकडे ॥ २१ ॥ पृथ्वीमधें परोपरी । येकास येक सिंतरी[1] । कित्तेक भक्त परोपरी । परोपकार करिती ॥ २२ ॥ येक आत्मा अनंत भेद । देहेपरत्वें घेती स्वाद । आत्मा ठाईंचा अभेद । भेदहि धरी ॥ २३ ॥ पुरुषास स्त्री पाहिजे । स्त्रीस पुरुष पाहिजे । नवरीस नवरी पाहिजे। हें तों घडेना ॥ २४ ॥ पुरुषाचा जीव स्त्रियांची जीवी । ऐसी नाहीं उठाठेवी । विषयसुखाची गोवी । तेथें भेद आहे ॥ २५ ॥ ज्या प्राण्यास जो आहार । तेथेंचि होती तत्पर । पशूचे आहारीं नर । अनादरें वर्तती ॥ २६ ॥ आहारभेद देहेभेद । गुप्त प्रगट उदंड भेद । तैसाचि जाणावा आनंद । वेगळाला ॥ २७ ॥ सिंधु भूगर्भींचीं नीरें । त्या नीरामधील शरीरें । आवर्णोदकींचीं जळचरें । अत्यंत मोठीं ॥२८॥ सूक्ष्म दृष्टीं आणितां मना । शरीराचा अंत लागेना । मा तो अंतरात्मा अनुमाना । कैसा येतो ॥ २९ ॥ देह्यात्मयोग[2] शोधून पाहिला । तेणें कांहीं अनुमानला । स्थूळ सूक्ष्माचा गल्बला । गथागोवी ॥ ३० ॥ गथागोवी उगवाल्याकरणें । केलीं नाना निरूपणें । अंतरात्मा कृपाळुपणें।

---

१ फसवी. २ नुसता देह किंवा नुसता आत्मा कांहींच करूं शकत नाहीं; देह आणि आत्मा यांचा योग पाहिजे.

बहुतां मुखें बोलिला ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मारामनिरूपणनाम समास ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें लोक नाना । त्यांस नाना उपासना । भावार्थें प्रवर्तले भजना । ठाईं ठाईं ॥ १ ॥ आपुल्या देवास भजती । नाना स्तुती स्तवनें करिती । जे ते निर्गुण ह्मणती । उपासनेसी ॥ २ ॥ याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव । अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ॥ ३ ॥ निर्गुण ह्मणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण । सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचित पाहा ॥ ४ ॥ सकळ जनास मानावें तें । येका अंतरात्म्यास पावतें । अधिकार[1]परत्वें तें । मान्य कीजे ॥ ५ ॥ श्रोता ह्मणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन । तें पावें पानोपान । हे सध्या प्रचिती ॥ ६ ॥ वक्ता ह्मणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी । वरी न थिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ॥ ७ ॥ थोरा वृक्षास कैसें करावें । सेंड्या पात्र कैसें न्यावें । याचा अभिप्राव देवें । मज निरोपावा ॥ ८ ॥ प्रजन्याचें उदक पडतें । तें तों मुळाकडेच येतें । हातचि पावेना तेथें । काये करिती ॥ ९ ॥ सकळास मूळ सांपडे । ऐसें पुण्य कैचें घडे । साधुजनाचें पवाडे । विवेकीं मन ॥ १० ॥ तथापी वृक्षांचेनि पडिपाडें[2] । जीवन घालितां कोठें पडे । ये गोष्टीचें सांकडें । कांहींच नाहीं ॥ ११ ॥ मागील आशंकेचें निर्शन । होतां जालें समाधान । आतां गुणास निर्गुण । कैसे ह्मणती ॥ १२ ॥ चंचळपणें विकारलें । सगुण ऐसें बोलिलें । येर तें निर्गुण उरलें । गुणातीत ॥ १३ ॥ वक्ता ह्मणे हा विचार ।

---

१ अंतरात्मा एकच आहे हें खरें, तरी पण ज्याचा त्याचा आधिकार पाहून त्याप्रमाणें त्याच्याशीं वर्तावें. सर्व अंतरात्म्याला पोंचतें ह्मणून भिन्न भिन्न आधिकार पहावयाचा नाहीं असें नाहीं. २ साम्यतेनें, दृष्टान्तानें.

शोधून पाहावें सारासार । अंतरीं राहातां निर्धार । नांव नाहीं ॥ १४ ॥ विवेकेंचि तो मुख्य राजा । आणी सेवकाचें नांव राजा । याचा विचार समजा । वेवाद खोटा ॥ १५ ॥ कल्पांतप्रळईं जें उरलें । तें निर्गुण ऐसें बोलिलें । येर ते अवघेंचि जालें । मायेमधें ॥ १६ ॥ सेना शाहार बाजार । नाना यात्रा लाहानथोर । शब्द उठती अपार । कैसे निवडावे ॥ १७ ॥ काळामधें प्रजन्यकाळ । मध्यरात्रीं होतां निवळ । नाना जीव बोलती सकळ । कैसें निवडावें ॥ १८ ॥ नाना देश भाषा मतें । भूमंडळीं असंख्यातें । बहु ऋषी बहु मतें । कैसीं निवडावीं ॥ १९ ॥ वृष्टि होतांच अंकुर । सृष्टीवरी निघती अपार । नाना तरु लाहानथोर । कैसे निवडावे ॥ २० ॥ खेचरें भूचरें जळचरें । नानाप्रकारींचीं शरीरें । नाना रंग चित्रविचित्रें । कैसीं निवडावीं ॥ २१ ॥ कैसें दृश्य आकारलें । नानापरी विकारलें । उदंडचि पैसावलें । कैसें निवडावें ॥ २२ ॥ पोकळीमधें गंधर्वनगरें । नाना रंग लाहानथोरें । बहु वेक्ति बहुप्रकारें । कैसीं निवडावीं ॥ २३ ॥ दिवसरजनीचे प्रकार । चांदिणें आणी अंधकार । विचार आणी अविचार । कैसा निवडावा ॥ २४ ॥ विसर आणी आठवण । नेमस्त आणी बाष्कळपण । प्रचित आणी अनुमान । येणें रीती ॥ २५ ॥ न्याय आणी अन्याय । होय आणी न होये । विवेकेंविण काये । उमजों जाणे ॥ २६ ॥ कार्यकर्ता आणी निकामी । शूर आणि कुकर्मी । धर्मी आणी अधर्मी । कळला पाहिजे ॥ २७ ॥ धनाढ्य आणि दिवाळखोर । साव आणि तस्कर । खरें खोटें हा विचार । कळला पाहिजे ॥ २८ ॥ वरिष्ठ आणी कनिष्ठ । भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ । सारासारविचार पष्ट । कळला पाहिजे ॥ २९ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नानाउपासनानिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

---

१ निर्धार झाल्यावर 'निर्गुण' असें नांव तरी कोठें उरतें? २ सेवकाचें नांव राजा असतें म्हणून तो कांहीं राजा होत नाहीं. जेथें विवेक आहे तो राजा, भलत्याला राजा म्हणून चालावयाचें नाहीं, तद्वत् सगुणालाच निर्गुण म्हटल्यानें कांहीं सगुणाचें निर्गुण होत नाहीं. ३ शहर.

॥ श्रीराम ॥

पंचभूतें चाले जग । पंचभूतांची लगबग । पंचभूतें गेलियां मग । काये आहे ॥ १ ॥ श्रोता वक्तयास बोले । भूतांचें महिमे वाढविले । आणि त्रिगुण कोठें गेलें । सांगा स्वामी ॥ २ ॥ अंतरात्मा पांचवें भूत । त्रिगुण त्याचे अंगभूत । सावध करूनियां चित्त । बरें पाहे ॥ ३ ॥ भूत ह्मणिजे जितुकें जालें । त्रिगुण जाल्यांत आले । इतुकेन मूळ खंडलें । आशंकेचें ॥ ४ ॥ भूतांवेगळें कांहीं नाहीं । भूतंजात हें सर्वही । येकावेगळें येक कांहीं । घडेचिना ॥ ५ ॥ आत्म्याचेनी जाला पवन । पवनाचेन प्रगटे अग्न । अग्नीपासून जीवन । ऐसें बोलती ॥ ६ ॥ जीवन आवघें डंबाविलें । तें रविमंडळें आळलें । वन्ही वायोचेन जालें । भूमंडळ ॥ ७ ॥ वन्ही वायो रवी नस्तां । तरी होते उदंड सीतळता । ते सीतळतेमधें उष्णता । येणें न्यायें ॥ ८ ॥ आवघें वर्मासी वर्म केलें । तरीच येवढें फांपावलें । देहेमात्र तितुकें जालें । वर्माकरितां ॥ ९ ॥ आवघें सीतळाचि असतें । तरी प्राणीमात्र मरोनी जातें । अवध्या उष्णेंचि करपतें । सकळ कांहीं ॥ १० ॥ भूमंडळ आळोन गोठलें । तें रविकिर्णें वाळोन गेलें । मग सहजचि देवें रचिलें । उपायासी ॥ ११ ॥ ह्मणोनि केला प्रजन्यकाळ । थंड जालें भूमंडळ । पुढें उष्ण कांहीं सीतळ । सीतकाळ जाणावा ॥ १२ ॥ सीतकाळें कष्टले लोक । कर्पोन गेले वृक्षादिक । ह्मणौन पुढें कौतुक । उष्णकाळाचें ॥ १३ ॥ त्याहिमधें प्रात:काळ । माध्यानकाळा सायंकाळ । सीतकाळ उष्णकाळ । निर्माण केले ॥ १४ ॥ ऐसें येकामागें येक केलें । विलेनें[2] नेमस्त लाविलें । येणेंकारितां जगले प्राणीमात्र ॥ १५ ॥ नाना रसें रोग कठीण । ह्मणोनी औषधी केल्या निर्माण । परंतु सृष्टीचें विवरण । कळलें पाहिजे ॥ १६ ॥ देहेमूळ रक्त रेत । त्या आपाचे होती दात । ऐसीच भूमंड-

---

१ भूतांचा समुदाय. २ विल्हेनें, विल्हेवारीनें, क्रमानें.

ळीं प्रचित । नाना रत्नांची ॥ १७ ॥ सकळांसी मूळ जीवन बांधा । जीवनें चाले सकळ धंदा । जीवनेंविण हरिगोविंदा । प्राणी कैचे ॥१८॥ जीवनाचें मुक्ताफळ[1] । शुक्रासारिखें सुढाळ[2] । हिरे माणिके इंद्रनीळ । ते जळें जाले ॥ १९ ॥ महिमा कोणाचा सांगावा । जाला कर्दमुचि आघवा । वेगळवेगळु निवडावा । कोण्याप्रकारें ॥ २० ॥ परंतु बोलिले कांहींयेक । मनास कळावया विवेक । जनामधें तार्किक लोक । समजती अघवें ॥ २१ ॥ अवघें समजलें हें घडेना । शास्त्रांशास्त्रांसी पडेना । अनुमानें निश्चय होयेना । कांहींयेक ॥२२॥ अगाध गुण भगवंताचे । शेष वर्णू न शके वाचें । वेदविधी तेहि काचे । देवेंविणें[3] ॥२३॥ आत्माराम सकळां पाळी । अवघें त्रयलोक्य सांभाळी । तया येकेंविण धुळी । होये सर्वत्रांची ॥ २४ ॥ जेथें आत्माराम नाहीं । तेथें उरों न शके कांहीं । त्रयलोकीचे प्राणी सर्वही । प्रेतरूपी ॥ २५ ॥ आत्मा नस्तां येती मरणें । आत्म्याविण कैचें जिणें । बरा विवेक समजणें । अंतर्यामीं ॥ २६ ॥ समजणें जें विवेकाचें । तेंहि आत्म्याविण कैचें । कोणीयेकें जगदीशाचें । भजन करावें ॥ २७ ॥ उपसना प्रगट जाली । तरी हे विचारणा कळली । याकारणें पाहिजे केली । विचारणा देवाची ॥ २८ ॥ उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो । उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाहीं ॥ २९ ॥ समर्थाची नाहीं पाठी । तयास भलताच कुटी । याकारणें उठाउठी । भजन करावें ॥ ३० ॥ भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास । दास ह्मणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुणभूतनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥

---

१ मोतीं. २ पाणीदार (शुक्राच्या चांदणीप्रमाणें). ३ अंतरात्म्यावांचून.

॥ दशक सप्तदश प्रकृतिपुरुषनाम ॥ १७ ॥

॥ श्रीराम ॥

निश्चळ ब्रह्मीं चंचळ आत्मा । सकळां पर जो परमात्मा । चैतन्य साक्षी ज्ञानात्मा । षड्गुणेश्वरु ॥ १ ॥ सकळ जगाचा ईश्वरु । ह्मणौन नामें जगदेश्वरु । तयापासून विस्तारु । विस्तारला ॥ २ ॥ शिवशक्ति जगदेश्वरी । प्रकृतिपुरुष परमेश्वरी । मूळमाया गुणेश्वरी । गुणक्षोभिणी ॥ ३ ॥ क्षेत्रज्ञ द्रष्टा कूटस्त साक्षी । अंतरात्मा सर्वलक्षी । शुद्धसत्व महत्तत्व परीक्षी । जाणता साधु ॥ ४ ॥ ब्रह्मा विष्णु महेश्वरु । नाना पिंडीं जीवेश्वरु । त्यास भासती प्राणीमात्र । लाहानथोर ॥ ५ ॥ देहदेउळामधें बैसला । न भजतां मारितो देहाला । ह्मणोनी त्याच्या भेणें तयाला । भजती लोक ॥ ६ ॥ जे वेळेसी भजन चुकलें । तें तें तेव्हां पछयाडिलें । आवडीनें भजों लागले । सकळ लोक ॥ ७ ॥ जें जें जेव्हां आक्षेपिलें । तें तें तत्काळचि दिधलें । त्रैलोक्य भजों लागलें । येणेंप्रकारें ॥ ८ ॥ पांचा विषयांचा नैव्यद्य । जेव्हां पाहिजे तेव्हां सिद्ध । ऐसें न करितां सद्य । रोग होती ॥ ९ ॥ जेणें काळें नैव्यद्य पावेना । तेणें काळें देव राहेना । भाग्य वैभव पदार्थ नाना । सांडून जातो ॥ १० ॥ जातो तो कळों देईना । कोणास ठाउकें होयेना । देवेविण अनुमानेना । कोणास देव ॥ ११ ॥ देव पाहावयाकारणें । देउळें लागती पाहाणें । कोठेंतरी देउळाच्या गुणें । देव प्रगटे ॥ १२ ॥ देउळें ह्मणिजे नाना शरीरें । तेथें राहिजे जीवेश्वरें । नाना शरीरें नाना प्रकारें । अनंत भेदें ॥१३॥ चालतीं बोलतीं देउळें । त्यामधें राहिजे राउळें । जितुकीं देउळें तितुकीं सकळें । कळलीं पाहिजे ॥ १४ ॥ मछ कूर्म वाराह देउळें । भूगोळ धरिला सर्वकाळें । कराळें विक्राळें निर्मळें । कितियेक ॥ १५ ॥ कित्येक देउळीं सौख्य पाहे । भरतां आववें सिंध

१ तो लहानथोरांना जाणतो. २ मागितलें.

आहे । परी तें सर्वकाळ न राहे । अशाश्वत ॥ १६ ॥ अशाश्वताचा मस्तकमणी । जयाची येवढी करणी । दिसेना तरी काये जालें धनी । तयासीच ह्मणावें ॥ १७ ॥ उद्भवोन्मुख[2] होतां अभेद । विमुख होता उदंड खेद । ऐसा अधोर्ध संवाद । होत जातो[3] ॥ १८ ॥ सकळांचें मूळ दिसेना । भव्य भारी आणी भासेना । निमिष्य येक वसेना । येके ठाइं ॥ १९ ॥ ऐसा अगाध परमात्मा । कोण जाणे त्याचा महिमा । तुझी लीळा सर्वोत्तमा । तूंच जाणसी ॥ २० ॥ संसारा आलियाचें सार्थक । जेथें नित्यानित्य विवेक । येहलोक आणी परलोक । दोनी साधिले ॥ २१ ॥ मननसीळ लोकांपासीं । अखंड देव आहिर्निशीं । पाहातां त्यांच्या पूर्वसंचितासी । जोडा नाहीं ॥२२॥ अखंड योग ह्मणोनि योगी । योग नाहीं तो वियोगी । वियोगी तोहि योगी । योगबळें ॥ २३ ॥ भल्यांची महिमा ऐसी । जे सन्मार्ग लावी लोकांसी । पोहणार असतां बुडतयासी । बुडों नेदावें ॥ २४ ॥ स्थूळसूक्ष्मतत्वझाडा । पिंडब्रह्मांडाचा निवाडा । प्रचित पाहे ऐसा थोडा । भूमंडळीं ॥ २५ ॥ वेदांतीचें पंचिकर्ण । अखंड तयाचें विवर्ण । माहांवाक्यें अंत:कर्ण । रहस्य पाहे ॥२६॥ ये पृथ्वीमधें विवेकी असती । धन्य तयांची संगती । श्रवणमात्रें पावती गती । प्राणीमात्र ॥ २७ ॥ सत्संग आणी सत्शास्त्रश्रवण । अखंड होतसे विवर्ण । नाना सत्संग आणी उत्तम गुण । परोपकाराचे ॥२८॥ जे सत्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश । धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथेंचि वसे ॥ २९ ॥ विशेष सारासार विचार । तेणें होये जगोद्धार ।

---

१ समुद्राला भरती आली (किंवा ओहटी आली) तरी तो समुद्रच होय; तद्वत् अंतरात्म्याला देहांत राहून सुख होवो (किंवा दुःख होवो) तरी तो अंतरात्मा एकच आहे. ही सुखदुःखाची भरती ओहटी क्षणिक असते. २ उद्भव ह्मणजे ब्रह्म त्याशीं सन्मुख झालें ह्मणजे अभेद आहे. ३ ब्रह्माकडे ज्या वेळेस तोंड करावें तेव्हां द्वैताकडे पाठ होते, व द्वैताकडे तोंड केलें तर ब्रह्माकडे पाठ होते.

संगत्यागें निरंतर । होऊन गेले ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्य-संवादे देवबळात्कारनाम समास ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । जैसें गगन अंतराळ । निराकार केवळ । निर्विकारी ॥ १ ॥ अंतचि नाहीं तें अनंत । शाश्वत आणी सदोदित । असंत नव्हे तें संत । सर्वकाळ ॥ २ ॥ परब्रह्म तें अविनाश । जैसें आकाश अवकाश । न तुटे न फुटे सावकास । जैसें तैसें ॥ ३ ॥ तेथें ज्ञान ना अज्ञान । तेथें स्मरण ना विस्मरण । तेथें अखंड निर्गुण । निरावलंबीं ॥ ४ ॥ तेथें चंद्र सूर्य ना पावक । नव्हे काळोखें ना प्रकाशक । उपाधीवेगळें येक । निरोपाधी ब्रह्म ॥ ५ ॥ निश्चळीं स्मरण चेतलें । त्यास चैतन्य ऐसें कल्पिलें । गुणसमानत्वें जालें । गुणसाम्य[2] ऐसें ॥ ६ ॥ गगनीं आली अभ्रछाया । तैसी जाणिजे मूळमाया । उद्भव आणी विलया । वेळ नाहीं ॥ ७ ॥ निर्गुणीं गुणविकारु । तोचि शड्गुणैश्वरु । अर्धनारीनटेश्वरु । तयास ह्मणिजे ॥ ८ ॥ आदिशक्ति शिवशक्ती । मुळीं आहे सर्वशक्ती । तेथून पुढें नाना वेक्ती । निर्माण जाल्या ॥ ९ ॥ तेथून पुढें शुद्धसत्व । रजतमाचें गूढत्व । तयास ह्मणिजे महत्तत्व । गुणक्षोभिणी ॥ १० ॥ मुळीं असेचिना वेक्ती । तेथें कैंचीं शिवशक्ती । ऐसें ह्मणाल तरी चित्तीं । सावधान असावें ॥ ११ ॥ ब्रह्मांडावरून पिंड । अथवा पिंडावरून ब्रह्मांड । अधोर्ध पाहातां निवाड । कळों येतो ॥ १२ ॥ बीज फोडून आणिलें मना । तेथें फळ तों दिसेना । वाढत वाढत पुढें नाना । फळें येती ॥ १३ ॥ फळ फोडितां बीज दिसे । बीज फोडितां फळ नसे । तैसा विचार असे । पिंडब्रह्मांडीं

---

१ वरील ६ वी ओवी पहा. अंतरात्मा बळात्कारानें आपला कार्यभाग कसा साधून घेत असतो, याचें वर्णन या समासांत आहे. २ त्याच्या ठिकाणीं तिन्ही गुण समानत्वानें राहिले आहेत; ह्मणजे त्याच्या ठिकाणीं गुणमाया आहे.

॥ १४ ॥ नरनारी दोंनी भेद । पिंडीं दिसती प्रसिद्ध । मुळीं[1] नस्तां विशद । होतील कैसी ॥ १५ ॥ नाना बीजरूप कल्पना । तीत काय येक असेना । सूक्ष्म ह्मणोनि भासेना । येकायेकी ॥१६॥ स्थूळाचें मूळ ते वासना । ते वासना आधीं दिसेना । स्थूळावेगळें अनुमानेना । सकळ कांहीं ॥ १७ ॥ कल्पनेची सृष्टी केली । ऐसीं वेदशास्त्रें बोलिलीं । दिसेना ह्मणोन मिथ्या केली । न पाहिजेत कीं ॥१८॥ पडदा येका येका जन्माचा । तेथें विचार कळे कैंचा । परंतु गूढत्व हा नेमाचा । ठाव आहे[2] ॥ १९ ॥ नाना पुरुषांचे जीव । नाना स्त्रियांचे जीव । येकचि परी देहस्वभाव । वेगळाले ॥२०॥ नवरीस नवरी नलगे । ऐसा भेद दिसों लागे । पिंडावरून उमगे । ब्रह्मांडबीज ॥२१॥ नवरीचें मन नवऱ्यावरी । नवऱ्याचें मन नवरीवरी । ऐसी वासनेची परी । मुळींहून पाहावी ॥२२॥ वासना मुळींची अभेद । देहसमंधे जाला भेद । तुटतां देहाचा समंध । भेद गेला ॥ २३ ॥ नरनारीचें बीजकारण । शिवशक्तीमधें जाण । देह धरितां प्रमाण । कळों आलें ॥ २४ ॥ नाना प्रीतीच्या वासना । येकाचें येकास कळेना । तिक्षण[3] दृष्टीनें अनुमाना । कांहींसें येतें ॥२५॥ बाळकास वाढवी जननी । हें तों नव्हे पुरुषाचेनी । उपाधी वाढे जयेचेनी । ते हे वनिता ॥ २६ ॥ वीट नाहीं कंटाळा नाहीं । आलस्य नाहीं त्रास नाहीं । इतुकी माया कोठेंचि नाहीं । मातेवेगळी ॥ २७ ॥ नाना उपाधी वाढऊं जाणे । नाना मायेनें गोऊं जाणे । नाना प्रीति लाऊं जाणे । नाना प्रपंचाची ॥ २८ ॥ पुरुषास स्त्रीचा विश्वास । स्त्रीस पुरुषाचा संतोष । परस्परें वासनेस । बांधोन टाकिलें ॥ २९ ॥

---

१ मूळमायेंत, प्रकृतिपुरुषामध्यें. २ एक एक जन्म हा एक एक पडदा आहे; असे जन्म जितके जास्त होत आहेत तितके तितके आपल्यामध्यें व ब्रह्मामध्यें जास्त जास्त पडदे पडत आहेत; त्यामुळें ब्रह्मस्वरूपाचा आपणांस विचार उमजत नाहीं; परंतु निश्चित गोष्टी अशाच गूढ असतात, त्या सहज समजत नाहींत. ३ तीक्ष्ण.

ईश्वरें मोठें सूत्र केलें । मनुष्यमात्र गुंतोन राहिलें । लोभाचें गुंडाळें केलें । उगवेना ऐसें ॥ ३० ॥ ऐसी परस्परें आवडी । स्त्रीपुरुषाची माहां गोडी । हे मुळींहून चालिली रोकडी । विवेकें पाहावी ॥ ३१ ॥ मुळीं सूक्ष्म निर्माण जालें । पुढें पष्ट दिसोन आलें । उत्पतीचें कार्य चाले । उभयतांकरितां ॥ ३२ ॥ मुळीं शिवशक्ती खरें । पुढें जालीं वधुवरें । चौऱ्यासि लक्ष विस्तारें । विस्तारली जे ॥ ३३ ॥ येथें शिवशक्तीचें रूप केलें । श्रोतीं मनास पाहिजे आणिलें । विवरलियांविण बोलिलें । तें वेर्थ जाणावें ॥ ३४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शिवशक्तिनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

थांबा थांबा ऐका ऐका । आधींच ग्रंथ सोडूं नका । सांगितलें तें ऐका । सावधपणें ॥ १ ॥ श्रवणामधें सार श्रवण । तें हें अध्यात्मनिरूपण । सुचित करून अंतःकर्ण । ग्रन्थामधें विवरावें ॥ २ ॥ श्रवणमननाचा विचार । निजध्यासें साक्षात्कार । रोकडा मोक्षाचा उधार । बोलोंचि नये ॥ ३ ॥ नाना रत्नें परीक्षितां । अथवा वजनें करितां । उत्तम सोनें पुंटीं घालितां । सावधान असावें ॥ ४ ॥ नाना नाणीं मोजून घेणें । नाना परीक्षा करणें । विवेकी मनुष्यासी बोलणें । सावधपणें[१] ॥ ५ ॥ जैसें लाखोलीचें धान्य । निवडून वेंचितां होतें मान्य । सगट मानितां अमान्य । देव क्षोभे ॥ ६ ॥ येकांतीं नाजुक कारवार । तेथें असावें अतितत्पर । त्याच्या कोटिगुणें विचार । अध्यात्मग्रन्थीं ॥ ७ ॥ कांहिण्या कथा गोष्टी पवाड । नाना अवतारचरित्रें वाड । त्या समस्तांमध्यें जाड । अध्यात्मविद्या ॥ ८ ॥ गत गोष्टीस ऐकिलें । तेणें काय हातास आलें । ह्मणती पुण्य प्राप्त जालें । परी तें दिसेना कीं ॥ ९ ॥

---

१ मुशीत. २ ही सबंध ओवी श्रीसमर्थांनीं मागाहून घातली आहे.

तैसें नव्हे अध्यात्मासार । हा प्रचितीचा विचार । कळतां अनुमानाचा संव्हार । होत जातो ॥ १० ॥ मोठे मोठे येऊन गेले । आत्म्याकरितां-च वर्तले । त्या आत्म्याचा महिमा बोले । ऐसा कवणु ॥ ११ ॥ युगानयुगें येकटा येक । चालवितो तिनी लोक । त्या आत्म्याचा विवेक । पाहिलाच पाहावा ॥ १२ ॥ प्राणी आले येऊन गेले । ते जैसे जैसे वर्तले । ते वर्तणुकेचें कथन केलें । इछेसारिखें ॥ १३ ॥ जेथें आत्मा नाहीं दांट । तेथें अवघें सरसपाट । आत्म्याविण बापुडें काष्ट । काय जाणे ॥ १४ ॥ ऐसें वरिष्ठ आत्मज्ञान । दुसरें नाहीं यासमान । सृष्टीमधें विवेकी सज्जन । तेचि हें जाणती ॥ १५ ॥ पृथ्वी आणी आप तेज । याचा पृथ्वीमधें समज । अंतरात्मा[2] तत्वबीज । तें वेगळेंचि राहिलें ॥ १६ ॥ वायोपासून पैलिकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे । जवळींच आत्मा सांपडे । तया पुरुषासी ॥ १७ ॥ वायो आकाश गुणमाया । प्रकृतिपुरुष मूळमाया[3] । सूक्ष्मरूपें प्रचित येया । कठीण आहे ॥ १८ ॥ मायादेवीच्या धांदली । सूक्ष्मीं कोण मन घाली । समजला त्याची तुटली । संदेहवृत्ती ॥ १९ ॥ मूळमाया चौथा देहे[4] । जाला पाहिजे विदेह । देहातीत होऊन राहे । धन्य तो साधु ॥ २० ॥ विचारें ऊर्ध चढती । तयासीच ऊर्धगती । येरां सकळां अधोगती । पदार्थज्ञानें ॥ २१ ॥ पदार्थ चांगले दिसती । परी ते सर्वेचि नासती । अतो भ्रष्ट ततो भ्रष्ट होती । लोक तेणें ॥ २२ ॥ याकारणें पदार्थज्ञान । नाना जिनसीचा अनुमान । सर्व सांडून निरंजन । धुंडीत जावें ॥ २३ ॥ अष्टांग योग पिंडज्ञान । त्याहून थोर तत्वज्ञान । त्याहून थोर आत्मज्ञान ।

---

१ अखंड. २ आकाश. ३ वायु, नंतर आकाश, नंतर गुणमाया, नंतर प्रकृतिपुरुष ह्मणजेच मूळमाया; हीं सर्व सूक्ष्म आहेत. पृथ्वी, आप, तेज यांना कांहींतरी रूप आहे, परंतु वायूपासून पलिकडे सूक्ष्म रूपें आहेत, ह्मणून तीं समजण्यास जरी कठीण आहेत, तरी तीं ज्याला समजतील त्यालाच आत्मस्वरूपाचें ज्ञान होणार आहे. ४ मूळप्रकृति हा ब्रह्मांडाचा चवथा देह होय.

तें पाहिलें पाहिजे ॥ २४ ॥ मूळमायेचे सेवटीं । हरिसंकल्प[1] मुळीं उठी । उपासनायोगें मिठी । तेथें घातली पाहिजे ॥ २५ ॥ मग त्यापैलिकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण । निर्मळ निश्चळ त्याची खूण । गगनासारिखी ॥ २६ ॥ येथून तेथवरी दाटलें । प्राणीमात्रांस भेटलें । पदार्थमात्रीं लिगटलें । व्यापून आहे ॥ २७ ॥ त्याऐसें नाहीं थोर । सूक्ष्माहून सूक्ष्म विचार । पिंडब्रह्मांडाचा संव्हार । होतां कळे ॥ २८ ॥ अथवा पिंडब्रह्मांड असतां । विवेकप्रळय पाहों जातां । शाश्वत कोण हें तत्वतां । उमजों लागे ॥ २९ ॥ करून अवघा तत्वझाडा । सारासाराचा निवाडा । सावधपणें ग्रंथ सोडा । सुखिनावें[2] ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणानिरूपणनाम समास तृतीये ॥ ३ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

बहुत जनासी उपाये । वक्तयास पुसतां त्रासों नये । बोलतां बोलतां अन्वये । सांडूं नये ॥ १ ॥ श्रोत्यानें आशंका घेतली । ते तत्काळ पाहिजे फेडिली । स्वगोष्टीनें स्वगोष्टी पेंचली । ऐसें न व्हावें ॥ २ ॥ पुढें धरितां मागें पेंचला । मागें धरितां पुढें उडाला । ऐसा सांपडताचि गेला । ठाइं ठाइं ॥ ३ ॥ पोहणाराचि गुचक्या खातो । जनास कैसा काढूं पाहातो । आशय लोकांचा राहातो । ठाइं ठाइं ॥ ४ ॥ आपणाचि बोलिला संव्हार । आपणाचि बोलिजे सर्वसार । दुस्तर मायेचा पार । टाकिला पाहिजे ॥ ५ ॥ जें जें सूक्ष्म नाम घ्यावें । त्याचें रूप विंवऊन द्यावें । तरीच वक्ता ह्मणवावें । विचारवंत ॥ ६ ॥ ब्रह्म कैसें मूळमाया कैसी । अष्टधाप्रकृति शिवशक्ति कैसी । शडगुणैश्वराची स्थिति कैसी । गुणसाम्यांची[3] ॥ ७ ॥ अर्धनारीनटेश्वर । प्रकृतिपुरुषाचा विचार । गुण-

---

१ मूळमायेच्याही पलिकडे असणारें जें ब्रह्म (हरि), त्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं जी इच्छा स्फुरण पावली तिला. २ सुखेनैव, खुशाल. ३ गुणसमानत्व जींत आहे अशी गुणमाया.

क्षोभिणी तदनंतर । त्रिगुण कैसे ॥ ८ ॥ पूर्वपक्ष कोठून कोठवरी । वाच्यांश लक्ष्यांशाची परी । सूक्ष्म नाना विचार करी । धन्य तो साधु ॥ ९ ॥ नाना पाल्हाळीं पडेना । बोलिलेंचि बोलावेना । मौन्यगर्भ[1] अनुमाना । आणून सोडी ॥ १० ॥ घडी येक विमळ ब्रह्म । घडी येक ह्मणे सर्व ब्रह्म । द्रष्टा साक्षी सत्ता ब्रह्म । क्षण येक ॥ ११ ॥ निश्चळ तेंचि जालें चंचळ । चंचळ तेंचि ब्रह्म केवळ । नाना प्रसंगीं खळखळ । निवाडा नाहीं ॥ १२ ॥ चळतें आणी निश्चळ । अवघें चैतन्यचि केवळ । रूपें वेगळालीं प्रांजळ । कदापी बोलवेना ॥ १३ ॥ उगीच करी गथागोवी । तो लोकांस कैसें उगवी । नाना निश्चयें नाना गोवी । पडत जाते ॥ १४ ॥ भ्रमास ह्मणे परब्रह्म । परब्रह्मास ह्मणे भ्रम । ज्ञातिपणाचा संभ्रम । बोलोन दावी ॥ १५ ॥ घाली शास्त्रांची दडपण । प्रचितिविण निरूपण । पुसों जातां उगाच सीण । अत्यंत मानी ॥ १६ ॥ ज्ञात्यास आणि पदार्थभिडा[2] । तो काय बोलेल बापुडा । सारासाराचा निवाडा । जाला पाहिजे ॥ १७ ॥ वैद्य मात्रेंची स्तुती करी । मात्रा गुण कांहींच न करी । प्राचितिविण तैसी परी । ज्ञानाची जाली ॥ १८ ॥ जेथें नाहीं सारासार । तेथें अवघा अंधकार । नाना परीक्षेचा विचार । राहिला तेथें ॥ १९ ॥ पाप पुण्य स्वर्ग नर्क । विवेक आणि अविवेक । सर्वब्रह्मीं काये येक । सांपडलें नाहीं ॥ २० ॥ पावन आणि तें पतन । दोनी मानिलीं तत्समान । निश्चये आणि अनुमान । ब्रह्मरूप ॥ २१ ॥ ब्रह्मरूप जालें आववें । तेथें काय निवडावें । अवघी साकराचि टाकावें । काये कोठें ॥ २२ ॥ तैसें सार आणि असार । अवघा जाला येकंकार । तेथें बळावला अविचार । विचार कैंचा ॥ २३ ॥ वंद्य निंद्य येक जालें । तेथें काये हाता आलें । उन्मत्त द्रव्यें जें भुललें । तें भलतेंच बोले ॥ २४ ॥ तैसा अज्ञानभ्रमें भुलला ।

---

१ वाणीला जेथें मौन्य पडतें असें ब्रह्म. २ स्वतःला ज्ञाता ह्मणवून जो पदार्थांची भीड ठेवतो, ह्मणजे पदार्थांची अपेक्षा धरितो.

सर्व ब्रह्म ह्मणोन बैसला । माहापापी आणि भला । येकचि मानी ॥ २५ ॥ सर्वसंगपरित्याग । अव्हासव्या[1] विषयेभोग । दोवे येकचि मानितां मग । काये उरलें ॥ २६ ॥ भेद[2] ईश्वर करून गेला । त्याच्या बाचेन न वचे मोडिला । मुखामधें घास घातला । तो अपानीं घालावा ॥ २७ ॥ ज्या इंद्रियांस जो भोग । तो तो करी येथासांग । ईश्वराचें केलें जग । मोडितां उरेना ॥ २८ ॥ अवघी भ्रांतीची भुटाटकी[3] । प्रचितिविण गोष्टी लटकी । वेड लागलें जे बटकी । ते भलतेंचि बोले ॥ २९ ॥ प्रत्ययज्ञाता सावधान । त्याचें ऐकावें निरूपण । आत्मसाक्षात्काराची खूण । तत्काळ बाणे ॥ ३० ॥ वेडें वांकडें जाणावें । आंधळें पाउलीं वोळखावें । वाश्कळ बोलणें सांडावें । वर्मक[4] जैसें ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अनुमाननिर्शननाम समास चौथा ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

येकवीस सहश्र सासें जपा । नेमून गेली ते अजपा । विचार पाहातां सोपा । सकळ कांहीं ॥ १ ॥ मुखीं नासिकीं असिजे प्राणें । तयास अखंड येणें जाणें । याचा विचार पाहाणें । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ २ ॥ मुळीं पाहातां येक स्वर । त्याचा तार मंद्र घोरें[5] । त्या घोराहून सूक्ष्म विचार । अजपाचा ॥ ३ ॥ सारिगमपदनिस । सरीं मात्रुका सायासें[6] । प्रथम स्वरें मात्रुकांस । ह्मणोन पाहावें[7] ॥ ४ ॥ परेवाचेहून अतें ।

१ वाटेल तो; योग्य अयोग्य, मनसोक्त. २ जगन्नियंत्या परमेश्वरानें जे नियम केले आहेत ते मोडून चालावयाचें नाहीं. ३ भुलावणी. ४ वमन. ५ मूळ एक स्वर असून त्याचे तार, मंद्र, घोर असे तीन प्रकार आहेत. तार=वरचा षड्ज; निषाद. मंद्र=मधला षड्ज; मध्यम. घोर=खालचा षड्ज; खर्ज. ६ ह्या सर्व मातृकांचा सायास करून पहा, ह्मणजे ह्मणून पहा. ७ सप्त स्वरांपैकीं कोणताही स्वर प्रथम धरून तेथून पुढचे ह्मणून पहावे.

आणी पश्यंतीखालतें । स्वराचें जन्मस्थानें तें । तेथून उठे ॥ ५ ॥ येकांतीं उगेंच बैसावें । तेथें हें समजोन पाहावें । अखंड घ्यावें सांडावें । प्रभंजनासी ॥ ६ ॥ येकांतीं मौन्य धरून बैसे । सावध पाहातां कैसें भासे । सोहं सोहं ऐसे । शब्द होती ॥ ७ ॥ उच्चारेंविण जे शब्द । ते जाणावे सहज शब्द । प्रत्यया येती परंतु नाद । कांहींच नाहीं ॥ ८ ॥ ते शब्द सांडून बैसला । तो मौनी ह्मणावा भला । योगाभ्यासाचा गल्बला । याकारणें ॥ ९ ॥ येकांतीं मौन्य धरून बैसला । तेथें कोण शब्द जाला । सोहं ऐसा भासला । अंतर्यामीं ॥ १० ॥ धरितां सो सांडितां हं । अखंड चाले सोहं सोहं । याचा विचार पाहातां बहु । विस्तारला ॥ ११ ॥ देहधारक तितुका प्राणी । श्वेतजउद्भिजादिक खाणी । स्वासोस्वास नस्तां प्राणी । कैसे जिती ॥ १२ ॥ ऐसी हे अजपा सकळांसी । परंतु कळे जाणत्यासी । सहज सांडून सायासीं । पडोंच नये ॥ १३ ॥ सहज देव असताचि असे । सायासें देव फुटे नासे । नासिवंत देवास विश्वासे । ऐसा कवणु ॥ १४ ॥ जगदांतराचें दर्शन । सहज घडे अखंड ध्यान । आत्मइछेनें जन । सकळ वर्तती ॥ १५ ॥ आत्मयांचें समाधान । घडे तैसेंचि आशन । सांडलें फिटलें समर्पण । तयासीचें होये ॥ १६ ॥ अन्नपुरुष पोटीं वसती । तयास अवदानें सकळ देती । लोक आज्ञेमधें असती । आत्मयांचे ॥ १७ ॥ सहज देवजपध्यानें । सहज चालणें स्तुती स्तवनें । सहज घडे तें भगवांन्नें ।

---

१ परावाचा नाभिस्थानीं व पश्यंती हृदयांत आहे. तेव्हां नाभी आणि हृदय यांच्या दरम्यान स्वराचें जन्मस्थान आहे. २ जगदंतर जो अंतरात्मा त्याचें दर्शन घेतलें ह्मणजे साहजिकच अखंड ध्यान घडत असतें; आत्म्याची इच्छा जशीं असते तसच लोक वर्तन करीत असतात. ३ जेणेंकरून आत्म्याचें समाधान होईल असेंच त्याला आशन घडत आहे; आत्म्याला जें जें पाहिजे असतें तें तें त्याला लोक देत असतात. ४ जाणून बुजून जेवढें त्याला अर्पण होतें तेवढेंच त्याला मिळतें असें नाहीं, तर सहज सांडलेलें किंवा टाकलेलें हें सर्व त्यालाच समर्पण होत आहे. उ० दूध सांडलें तरी तें त्यालाच समर्पण होय.

मान्य कीजे ॥ १८ ॥ सहज समजायाकारणें । नाना हटयोग करणें । परंतु येकायेकीं समजणें । घडत नाहीं ॥ १९ ॥ द्रव्य चुकतें दरिद्र येतें । तळीं लक्ष्मी वरी वर्ततें । प्राणी काय करील तें । ठाउकें नाहीं ॥ २० ॥ तळवरांमधें उदंड द्रव्य । भिंतीमधें घातलें द्रव्य । स्तंभीं तुळवटीं द्रव्य । आपण मधें ॥ २१ ॥ लक्ष्मीमधें करंटा नांदे । त्याचें दरिद्र आधीक सांदे[3] । नवल केलें परमानंदें । परमपुरुषें ॥ २२ ॥ येक पाहाती येक खाती । ऐसी विवेकाची गती । प्रवृति अथवा निवृती । येणेंचि न्यायें[4] ॥ २३ ॥ अंतरीं वसतां नारायेणें । लक्ष्मीस काये उणें । ज्याची लक्ष्मी तो आपणें । बळकट धरावा ॥ २४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अजपानिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

आत्मा देहामध्यें असतो । नाना सुखदुःखें भोगितो । सेवटीं शरीर सांडून जातो । येकायेकीं ॥ १ ॥ शरीरीं शक्ति तारुण्यपणीं । नाना सुखें भोगी प्राणी । अशक्त होतां वृद्धपणीं । दुःखें भोगी ॥ २ ॥ मरावेना ऐसी आवडी । हातपाये खोडून प्राण सोडी । नाना दुःखें अव-

---

१ अशा रीतीनें आपल्या हातून सहजगत्या परमेश्वराचा जप, ध्यांन, स्तवन हीं घडत आहेत. सहज देखील आपण जें बोलतों ती परमेश्वराची स्तुतीच होय व तोही तसेंच मानून घेतो. परंतु ह्या सर्व गोष्टी समजल्या पाहिजेत. २ ह्या गोष्टी न समजल्याकारणानें "लक्ष्मीमधें करंटा नांदे" अशी मनुष्याची स्थिति होते. द्रव्य असूनही तें कोठें आहे हें ठाऊक नसल्याकारणानें मनुष्य दारिद्र्य भोगतो, तळ्यामध्यें द्रव्य असतें व वरच्या बाजूस पाणी सोडलेलें असतें. द्रव्य कोठें आहे हें त्याला माहितच नसतें, याला तो काय करील. ३ लक्ष्मी जवळपास असूनही दारिद्र्य भोगणें ह्मणजे हें विशेष आहे. सांदे = सांदतें, पूर्ण होतें. ४ जे विवेकहीन असतात ते नुसते पाहतच राहतात व जे विवेकी असतात ते उपभोग घेतात. हाच न्याय प्रवृत्तिनिवृत्तीचा. दैववान् असतात ते निवृत्तीकडे वळतात व दरिद्री असतात ते प्रवृत्तीकडे पाहतात. ५ झाडून.

घडी । वृद्धपणीं ॥ ३ ॥ देहआत्मयांची संगती । कांहींयेक सुख भोगिती । चर्फडचर्फडून जाती । देहांतकाळीं ॥ ४ ॥ ऐसा आत्मा दुःखदायेक । येकांचे प्राण घेती येक । आणी सेवटीं निरार्थक । कांहींच नाहीं ॥ ५ ॥ ऐसा दों दिसांचा भ्रम । त्यास ह्मणती परब्रह्म । नाना दुःखाचा संभ्रम । मानून घेतला ॥ ६ ॥ दुःखी होऊन चर्फडून गेले । तेथें कोण समाधान जालें । कांहींयेक सुख भोगिलें । तों सवेंचि दुःख ॥ ७ ॥ जन्मदारभ्य[1] आठवावें । ह्मणिजे आवघें पडेल ठावें । नाना दुःख मोजावें । काये ह्मणोनी ॥ ८ ॥ ऐसी आत्मयांची संगती । नाना दुःखें प्राप्त होती । दैन्यवाणे होऊन जाती । प्राणीमात्र ॥ ९ ॥ कांहीं आनंद कांहीं खेद । जन्मवरी पडिला समंध । नाना प्रकारीं विरुद्ध । तंडातोडी[2] ॥ १० ॥ निद्राकाळीं ढेकुण पिसा । नाना प्रकारीं वळसा[3] । नाना उपायें वळसा । त्यांस होये[4] ॥ ११ ॥ भोजनकाळीं माश्या येती । नाना पदार्थ उंदीर नेती । पुढें त्यांचीहि फजीती । मार्जरें करिती ॥ १२ ॥ वा[5] चामवा[6] गोंचिड । गांधेलें कानटे उदंड । येकांस येक चर्फड । दोहिकडे ॥ १३ ॥ विंचु सर्प वाग रिसें । सुसरी लांडिगे माणसास माणसें । परस्परें सुखसंतोषें । येकहि नाहीं ॥ १४ ॥ चौऱ्यासि लक्ष उत्पत्ती । येकांस येक भक्षिती । नाना पीडा दुःखणी किती । ह्मणौन सांगावें ॥ १५ ॥ ऐसी अंतरात्म्याची करणी । नाना जीव दाटले धरणीं[7] । परस्परें संव्हारणी । येकयेकांची ॥ १६ ॥ अखंड रडती चर्फडिती । विवळविवळों प्राण देती । मूर्ख प्राणी त्यास ह्मणती । परब्रह्म ॥ १७ ॥ परब्रह्म जाणार नाहीं । कोणास दुःख देणार नाहीं । स्तुती निंदा दोनी नाहीं । परब्रह्मीं ॥ १८ ॥ उदंड सिव्या दिधल्या । तितुक्या

---

१ जन्मादारभ्य, जन्मापासून. २ नाना प्रकारें विरुद्धपणा येतो, ताडातोडी होते. ३ त्रास. ४ त्यांचा त्रास न होण्यासाठीं आपण उपाय करावा तर आपण त्यांना त्रास देतों असें होतें. ५ उवा. ६ त्वचेंत घुसणाऱ्या उवा. ७ एक जातीचा सर्प.

अंतरात्म्यास लागल्या । विचार पाहातां प्रत्यया आल्या । येथातथ्य ॥१९॥ धगडीचा बटकीचा लवंडीचा । गधडीचा कुतरीचा वोंगळीचा । ऐसा हिसेब सिव्यांचा । किती ह्मणोनि सांगावा ॥२०॥ इतुकें परब्रह्मीं लागेना । तेथें कल्पनाचि चालेना । तंडातोडीचें[1] ज्ञान मानेना । कोणी-येकासी ॥ २१ ॥ सृष्टीमधें सकळ जीव । सकळांस कैचें वैभव । याकारणें ठायींठाव[2] । निर्मिला देवें ॥ २२ ॥ उदंड लोक बाजारीचे । जें जें आलें तें तें वेचे । उत्तम तितुके भाग्याचे । लोक घेती ॥ २३ ॥ येणेंचि न्यायें अन्नवसन । येणेंचि न्यायें देवतार्चन । येणेंचि न्यायें ब्रह्मज्ञान । प्राप्तव्यांसारिखें[3] ॥ २४ ॥ आवघेच लोक सुखी असती । संसार गोड करून नेती । माहाराजे वैभव भोगिती । तें करंट्यास कैचें ॥ २५ ॥ परंतु अंतीं नाना दुःखें । तेथें होतें सगट सारिखें । पूर्वीं भोगिलीं नाना सुखें । अंतीं दुःख सोसवेना ॥ २६ ॥ कठिण दुःख सोसवेना । प्राण शरीर सोडिना । मृत्यदुःख सगट जना । कासाविस करी ॥ २७ ॥ नाना आवेवहीन जालें । तैसेंचि पाहिजे वर्तलें । प्राणी अंतकाळीं गेलें । कासाविस होउनी ॥ २८ ॥ रूप लावण्य अवघें जातें । शरीरसामर्थ्य अवघें राहतें । कोणी नस्तां मरतें । आपदआपदों ॥ २९ ॥ अंतकाळ दैन्य दीन । सकळीकांस तत्समान । ऐसें चंचळ अवलक्षण । दुःखकारी ॥३०॥ भोगून अभोक्ता ह्मणती । हे तों आ-वघीच फजिती । लोक उगेच बोलती । पाहिल्याविण ॥ ३१ ॥ अंत-काळ आहे कठीण । शरीर सोडिना प्राण । बराड्यांसारिखें[4] लक्षण । अंतकाळीं ॥ ३२ ॥ इति श्रीदासबोधे देहात्मनिरूपणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

मुळीं उदक निवळ असतें । नाना वल्लीमधें जातें । संगदोषें तैसें

---

१ असंवद्ध. २ बेतास बेत, योग्यतेनुरूप. ३ नशीबानुसार. ४ बराडी=दुकळलेले, आशाळभूत.

होतें । आंब्ल तिक्षण कडवट ॥ १ ॥ आत्मा आत्मपणें असतो । देहसंगें विकारतो । साभिमानें भरीं भरतो । भलतिकडे ॥ २ ॥ बरी संगती सांपडली । जैसी उंसास गोडी आली । विषवल्ली फांपावली । घातकी प्राणी ॥ ३ ॥ अठराभार वनस्पती । गुण सांगावे ते किती । नाना देहाचे संगती । आत्मयांस होये ॥ ४ ॥ त्यांमधें कोणी भले । ते संतसगें निर्वाळे[1] । देहाभिमान सांडून गेले । विवेकबळें ॥ ५ ॥ उदकाचा नाशचि होतो । आत्मा विवेकें निघतो[2] । ऐसा आहे प्रत्यय तो । विवेकें पाहा ॥ ६ ॥ ज्यास स्वहितचि करणें । त्यांस किती ह्मणौन सांगणें । हें ज्याचें त्यानें समजणें । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥ आपला आपण करी कुडांवा । तो आपला मित्र जाणावा । आपला नाश करी तो समजावा । वैरी ऐसा ॥ ८ ॥ आपलें आपण अन्हित करावें । त्यास अडवें कोणें निघावें । येकांतीं जाऊन जीवें । मारी आपणासी ॥ ९ ॥ जो आपला आपण घातकी । तो आत्महत्यारा पातकी । याकारणें विवेकी । धन्य साधु ॥ १० ॥ पुण्यवंता सत्संगती । पापिष्टां असत्संगती । गति आणी अवगती । संगतीयोगें ॥ ११ ॥ उत्तम संगती धरावी । आपली आपण चिंता करावी । अंतरीं बरी विवरावी । बुद्धि जाणत्याची ॥ १२ ॥ इहलोक आणि परलोक । जाणता तो सुखदायेक । नेणत्याकरितां अविवेक । प्राप्त होतो ॥ १३ ॥ जाणता देवाचा अंश । नेणता ह्मणिजे तो राक्षेस । यामधें जें विशेष । तें जाणोन घ्यावें ॥ १४ ॥ जाणता तो सकळां मान्य । नेणता होतो अमान्य । जेणेंकारितां होइजे धन्य । तेंचि घ्यावें ॥ १५ ॥ साक्षपी शाहाण्याची संगती । तेणें साक्षपी शाहाणे होती । आळसी मूर्खाची संगती । आ-

---

१ प्रथम 'निवाले' होतें, त्याचें 'निघाले' केलें आहे. २ वर आत्म्याला उदकाचा दृष्टान्त दिला, पण तो कमसल आहे; कारण उदकाचा नाश होतो, तसा आत्म्याचा होत नाहीं. आत्मा विवेकाच्या योगानें बुद्ध्यादि आवरणांतून निघतो ह्मणजे तो आवरणमुक्त होतो, तो शाश्वत आहे. ३ रक्षण.

ळसी मूर्ख ॥ १६ ॥ उत्तम संगतीचें फळ सुख । अद्धम संगतीचें फळ दुःख । आनंद सांडुनियां शोक । कैसा घ्यावा ॥ १७ ॥ ऐसें हें प्रगट दिसे । जनामधें उदंड भासे । प्राणीमात्र वर्ततसे । उभययोगें ॥१८॥ येका योगें सकळ योग । येका योगें सकळ वियोग। विवेकयोगें सकळ प्रयोग । करित जावे ॥ १९ ॥ अवचितें सांकडींत पडिलें। तरी तेथून पाहिजे निघालें । निघोन जातां जालें । परम समाधान ॥ २० ॥ नाना दुर्जनांचा संग । क्षणक्षणा मनभंग । याकारणें कांहीं रंग । राखोन जावें ॥ २१ ॥ शाहाणा येत्न त्याच्या गुणें । पाहों जातां काये उणें । सुख संतोष भोगणें । नाना श्लाघ्यता ॥२२॥ आतां लोकीं ऐसें आहे । सृष्टीमधें वर्तताहे । जो कोणी समजोन पाहे । त्यास घडे ॥ २३ ॥ बहुरत्न वसुंधरा । जाणजाणों विचार करा । समजल्यां प्रत्ययो अंतरा-। माजीं येतो ॥ २४ ॥ दुर्वळ आणी संपन्न । वेडें आणि वित्पन्न । हें अखंड दंडायमान । असतचि असे ॥ २५ ॥ येक भाग्यपुरुष मोडती । येक नवे भाग्यवंत होती । तैसीच विद्या वित्पती । होत जाते ॥ २६ ॥ येक भरे येक रितें । रितें मागुतें भरतें । भरतेंहि रितें होतें । काळांतरीं ॥ २७ ॥ ऐसी हे सृष्टीची चाली । संपत्ति दुपाराची साउली । वयसा तरी निघोन गेली । हळुहळु ॥ २८ ॥ बाळ तारुण्य आपलें । वृद्धाप्य प्रचितीस आलें । ऐसें जाणोन सार्थक केलें । पाहिजे कोणि येकें॥ २९॥ देह जैसें केलें तैसें होतें । येत्न केल्यां कार्य साधतें । तरी मग कष्टावें तें । काये निमित्य ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जगज्जी-वननिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

नाभीपासून उन्मेषवृत्ती । तेचि परा जाणिजे श्रोतीं । ध्वनिरूप

१ कृत्य. २ महत्त्व. ३ जो शाहाणा आहे तो यत्न करितो; तेणेंकरून त्याला कांहीं कमी पडत नाहीं. ४ ही अशी रहाटी चालतच आली आहे. ५ नाहींसे होतात. ६ दुःखी व्हावें. ७ स्फुरणरूप.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पश्यंती । हृदई वसे ॥ १ ॥ कंठापासून नाद जाला । मध्यमा वाचा बोलिजे त्याला । उच्चार होतां अक्षराला । वैखरी बोलिजे ॥ २ ॥ नाभिस्थानीं परा वाचा । तोचि ठाव अंतःकर्णाचा अंतःकर्णपंचकाचा । निवाडा ऐसा ॥ ३ ॥ निर्विकल्प जें स्फुरण । उगेंचि असतां आठवण । तें जाणावें अंतःकर्ण । जाणतीकळा ॥ ४ ॥ अंतःकर्ण आठवलें । पुढें होये नव्हेसें गमलें । करूं न करूं ऐसें वाटलें । तेंचि मन ॥ ५ ॥ संकल्प विकल्प तेंचि मन । जेणेंकरितां अनुमान । पुढें निश्चयो तो जाण । रूप बुद्धीचें ॥ ६ ॥ करीनचि अथवा न करी । ऐसा निश्चयोचि करी । तेचि बुद्धि हे अंतरीं । विवेकें जाणावी ॥ ७ ॥ जे वस्तुचा निश्चये केला । पुढें तेचि चिंतूं लागला । तें चित्त बोलिल्या बोला । यथार्थ मानावें ॥ ८ ॥ पुढें कार्याचा अभिमान धरणें । हें कार्य तों अगत्य करणें । ऐस्या कार्यास प्रवर्तणें । तोचि अहंकारु ॥ ९ ॥ ऐसें अंतःकर्णपंचक । पंचवृत्ती मिळोन येक । कार्यभागें प्रकारपंचक । वेगळाले ॥ १० ॥ जैसे पांचहि प्राण । कार्यभागें वेगळाले जाण । नाहीं तरी वायोचें लक्षण । येकाचि असे ॥ ११ ॥ सर्वांगीं व्यान नाभीं समान । कंठीं उदान गुदीं अपान । मुखीं नासिकीं प्राण । नेमस्त जाणावा ॥ १२ ॥ बोलिले हे प्राणपंचक । आतां ज्ञानइंद्रियेंपंचक । श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा नासिक । ऐसीं हे ज्ञानेंद्रियें ॥ १३ ॥ वाचा पाणी पाद शिस्न गुद । हे कर्मइंद्रियें प्रसिद्ध । शब्द स्परुष रूप रस गंध । ऐसे हे विषयपंचक ॥ १४ ॥ अंतःकर्ण प्राणपंचक । ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें पंचक । पांचवें विषयपंचक । ऐसीं हे पांच पंचकें ॥ १५ ॥ ऐसे हे पंचविस गुण । मिळोन सूक्ष्म देह जाण । याचा कर्दम बोलिला श्रवण । केलें पाहिजे ॥ १६ ॥ अंतःकर्ण व्यान श्रवण वाचा । शब्दविषये आकाशाचा । पुढें विस्तार वायोचा । बोलिला असे ॥ १७ ॥ मन समान त्वचा पाणी । स्पर्शरूप हा पवनीं ।

१ शून्याकार वृत्ति असतां जें स्फुरण होतें तें.

ऐसे हे अडाखे साधुनी । कोठा करावा ॥ १८ ॥ बुद्धि उदान नयन चरण । रूपविषयाचें दर्शन । संकेतें बोलिलें मन । घालून पाहिजे ॥ १९ ॥ चित्त अपान जिव्हा शिस्न । रसविषये आप जाण । पुढें ऐका सावधान । पृथ्वीचें रूप ॥ २० ॥ अहंकार प्राण घ्राण । गुद गंधविषये जाण । ऐसें केलें निरूपण । शास्त्रमतें ॥ २१ ॥ ऐसा हा सूक्ष्म देहे । पाहातां होईजे निसंदेहे । येथें मन घालून पाहे । त्यासीच हें उमजे ॥२२॥ ऐसें सूक्ष्म देह बोलिलें। पुढें स्थूळ निरोपिलें । आकाश पंचगुणें वर्तलें । कैसें स्थुळीं ॥ २३ ॥ काम क्रोध शोक मोहो भये । हा पंचविध आकाशाचा अन्वये । पुढें पंचविध वायो । निरोपिला ॥ २४ ॥ चळण वळण प्रासारण । निरोध आणि अकोचन । हें पंचविध लक्षण । प्रभंजनाचें ॥ २५ ॥ क्षुधा त्रुषा आलस्य निद्रा मैथुन । हे तेजाचे पंचविध गुण । आतां पुढें आपलक्षण । निरोपिलें पाहिजे ॥ २६ ॥ शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । हा पंचविध आपाचा भेद । पुढें पृथ्वी विशद । केली पाहिजे ॥ २७ ॥ अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम । हे पृथ्वीचे पंचविध धर्म । ऐसें स्थूळ देहाचें वर्म । बोलिलें असे ॥ २८ ॥ पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । हे पांचाचे पंचविस । ऐसे मिळोन स्थूळ देहास । बोलिजेते ॥ २९ ॥ तिसरा देह कारण अज्ञान । चौथा देह माहांकारण ज्ञान । हे च्यारी देह निर्शितां विज्ञान । परब्रह्म तें ॥ ३० ॥ विचारें चौदेहावेगळें केलें । मीपण तत्वांसरिसें गेलें । अनन्य आत्मनिवेदन जालें । परब्रह्मीं ॥ ३१ ॥ विवेकें चुकला जन्म मृत्य । नरदेहीं साधिलें महत्कृत्य । भक्तियोगें कृत्यकृत्य । सार्थक जालें ॥ ३२ ॥ इति श्रीपंचीकर्ण । केलेंचि करावें विवर्ण । लोहाचें जालें सुवर्ण । परिसाचेनयोगें ॥ ३३ ॥ हाहि दृष्टांत घडेना । परिसा-

---

१ सहज वाचून जर हा समास समजत नसला तर आपण वाचतां वाचतां कागदावर टांचण करून मननपूर्वक समासाचा अर्थ लावून पाहिल्यास या समासांत अवघड कांहीं नाहीं असें वाटतें.

५८

चेन परीस करवेना । शरण जातां साधुजनां । साधुच होइजे ॥ ३४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तत्वनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

स्थूळ सूक्ष्म कारण मोहाकारण । ऐसे हे चत्वार देह जाण । जागृति स्वप्न सुषुप्ति पूर्ण । तुर्या जाणावी ॥ १ ॥ विश्व तेजस प्राज्ञ । प्रत्यगात्मा हे अभिमान । नेत्रस्थान कंठस्थान हृदयस्थान । मूर्धनी तें ॥ २ ॥ स्थूळभोग प्रविक्तभोग । आनंदभोग आनंदावभासभोग । ऐसे हे चत्वार भोग । चौदेहाचे ॥ ३ ॥ अकार उकार मकार । अर्धमात्रा तो ईश्वर । ऐस्या मात्रा चत्वार । चौदेहाच्या ॥ ४ ॥ तमोगुण रजोगुण । सत्वगुण शुद्धसत्वगुण । ऐसे हे चत्वार गुण । चौदेहाचे ॥ ५ ॥ क्रियाशक्ति द्रव्यशक्ती । इछाशक्ति ज्ञानशक्ती । ऐस्या चत्वार शक्ती । चौदेहाच्या ॥ ६ ॥ ऐसीं हे बत्तिस तत्वें । दोहींचीं पन्नास तत्वें । अवघीं मिळोन ब्यासि तत्वें । अज्ञान आणी ज्ञान ॥ ७ ॥ ऐसीं हे तत्वें जाणावीं । जाणोन माइक वोळखावीं । आपण साक्षी निरसावीं । येणें रिती ॥ ८ ॥ साक्षी ह्मणिजे ज्ञान । ज्ञानें वोळखावें अज्ञान । ज्ञानाज्ञानाचें निर्शन । देहासरिसें ॥ ९ ॥ ब्रह्मांडीं देह कल्पिले । विराट हिरण्यगर्भ बोलिले । ते हे विवेकें निर्शले । आत्मज्ञानें ॥ १० ॥ आत्मानात्माविवेक करितां । सारासारविचार पाहातां । पंचभूतांची माइक वार्ता । प्रचित आली ॥ ११ ॥ अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम । हे पांचहि पृथ्वीचे गुणधर्म । प्रत्यक्ष शरीरीं हें वर्म । शोधून पाहावें ॥ १२ ॥ शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । हे आपाचे पंचभेद । तत्वें समजोन

---

१ प्रविविक्त भोग, उपाधिरहित भोग. २ हीं वर सांगितलेलीं बत्तीस तत्त्वें व मागच्या समासांत सांगितलेलीं स्थूलदेहाचीं पंचवीस व सूक्ष्मदेहाचीं पंचवीस मिळून पन्नास; बत्तीस आणि पन्नास मिळून ब्यायशीं. शिवाय अज्ञान आणि ज्ञान, ह्मणिजे कारण व महाकारण देह.

विशद । करून घ्यावीं ॥ १३ ॥ क्षुधा त्रुषा आलस्य निद्रा मैथुन । हे पांचहि तेजाचे गुण । या तत्वांचें निरूपण । केलेंचि करावें ॥ १४ ॥ चळण वळण प्रासारण । निरोध आणी आकोचन । हे पांचहि वायोचे गुण । श्रोतीं जाणावे ॥ १५ ॥ काम क्रोध शोक मोहो भये । हा आकाशाचा परियाये । हें विवरल्याविण काये । समजों जाणे ॥ १६ ॥ असो ऐसें हें स्थूळ शरीर । पंचविस तत्वांचा विस्तार । आतां सूक्ष्मदेहाचा विचार । बोलिजेल ॥ १७ ॥ अंतःकर्ण मन बुद्धि चित्त अहंकार । आकाशपंचकाचा विचार । पुढें वायो निरोत्तर । होऊन ऐका ॥ १८ ॥ व्यान समान उदान । प्राण आणी अपान । ऐसे हे पांचहि गुण । वायोतत्वाचे ॥ १९ ॥ श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण । हे पांचहि तेजाचे गुण । आतां आप सावधान । होऊन ऐका ॥ २० ॥ वाचा पाणी पाद शिस्न गुद । हे आपाचे गुण प्रसिद्ध । आतां पृथ्वी विशद । निरोपिली ॥ २१ ॥ शब्द स्पर्श रूप रस गंध । हे पृथ्वीचे गुण विशद । ऐसे हे पंचविस तत्वभेद । सूक्ष्म देहाचे । इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तनुचतुष्टयेनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

आवर्णोदकीं हटकेश्वर । त्यास घडे नमस्कार । महिमा अत्यंताचि थोर । तया पाताळलिंगाचा ॥ १ ॥ परंतु तेथें जाववेना । शरीरें दर्शन घडेना । विवेकें आणावें अनुमाना । तया ईश्वरासी ॥ २ ॥ सातां समुद्रांचे वेडे[1] । उदंड भूमि पैलिकडे । सेवटीं तुटले कडे । भूमंडळांचे ॥ ३ ॥ सात समुद्र वोलांडावे । तेथें जाणें कैसें फावें । ह्मणोन विवेकी असावे । साधुजन ॥ ४ ॥ जें आपणांस न्हे ठावें । तें जाणतयास पुसावें मनोवेगें तनें फिरावें । हें तों घडेना ॥ ५ ॥ जें चर्मदृष्टीस न्हे ठावें । तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । ब्रह्मांड विवरोन राहावें । समाधानें ॥ ६ ॥

---

१ वेढे.

मधें आहे भूमीचें चडळ । ह्मणोन आकाश आणी पाताळ । तें चडळ नस्तां अंतराळ । चहुंकडे ॥ ७ ॥ तयास परब्रह्म ह्मणावें । जें उपाधीवेगळें स्वभावें । जेथें दृश्यमायेचा नावें । सुन्याकार ॥ ८ ॥ दृष्टीचें देखणें दृश्य । मनाचें देखणें भास । मनातीत निराभास । विवकें जाणावें ॥ ९ ॥ दृश्य भास अवघा विवडे । विवेक तेथें पवाडे । भूमंडळीं ज्ञाते थोडे । सूक्ष्मदृष्टीचे ॥ १० ॥ वाच्यांश वाचेनें बोलावा । न बोलतां लक्ष्यांश जाणावा । निर्गुग अनुभवास आणावा । गुणाचेनयोगें ॥ ११ ॥ नाना गुणास आहे नाश । निर्गुण तें अविनाश । ढोबळ्याहूनें विशेष । सूक्ष्म देखणें[1] ॥ १२ ॥ जें दृष्टीस न पडे ठावें । तें ऐकोन जाणावें । श्रवणमननें पडे ठावें । सकळ कांहीं ॥ १३ ॥ अष्टधेचे जिनस नाना[2] । उदंड पाहातां कळेना । आवघें सगट पिटावेना[3] । कोणीयेकें ॥ १४ ॥ सगट सारिखी स्थिती जाली । तेथें परीक्षाच बुडाली । चविनटानें[4] कालविलीं । नाना अन्नें ॥ १५ ॥ टोणपा न्व्हे गुणग्राहिक । मूर्खास कळेना विवेक । विवेक आणी अविवेक । येकचि ह्मणती ॥ १६ ॥ उंच नीच कळेना ज्याला । तेथें अभ्यासचि बुडाला । नाना अभ्यासें प्राणीयांला । सुटिका कैंची ॥ १७ ॥ वेड लागोन जालें वोंगळ । त्यास सारिखेंच वाटे सकळ । तें जाणावें बाश्कळ । विवेकी नव्हेती ॥१८॥ ज्यास अखंड होतो नाश । त्यासीच ह्मणती अविनाश । बहुचकीच्या लोकांस । काये ह्मणावें ॥१९॥ ईश्वरें नाना भेद केले । भेदें सकळ सृष्टी चाले । आंधळें परीक्षवंत मिळाले । तेथें परीक्षा कैंची ॥२०॥ जेथें परीक्षेचा अभाव । तो टोणपा समुदाव । गुणचि नाहीं गौरव । येईल कैंचें ॥२१॥ खरें खोटें येकचि जालें । विवेकानें काये केलें । असार सांडून सार घेतलें । साधुजनीं ॥२२॥ उत्तम वस्तूची परीक्षा । कैसी घडे नत-

---

१ स्थूलाहून सूक्ष्म दृष्टीचें देखणें विशेष आहे. २ अष्टधा प्रकृति जी माया तिचें हें सारें जगत् आहे. ३ (लोहार जसा ऐरणीवर वाटेल तो पदार्थ पिटतो, तद्वत्) सर्व पदार्थ सारखेच मानतां येत नाहींत. ४ ज्याला चव नाहीं त्यानें.

द्रक्षा । दीक्षाहीनापासीं दीक्षा । येईल कैंची ॥ २३ ॥ आपलेन वोंगळपणें । दिशा करून शौच्य नेणें । वेद शास्त्रें पुराणें । त्यास काय करिती ॥ २४ ॥ आधीं राखावा आचार । मग पाहावा विचार । आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ॥ २५ ॥ जें नेमकास न कळे । तें बाश्काळास केवीं कळे । डोळस ठकती आंधळे । कोण्या कामाचे ॥ २६ ॥ पापपुण्य स्वर्गनर्क । अवघेंचि मानिलें येक । विवेक आणी अविवेक । काये मानावें ॥ २७ ॥ अमृत विष येक ह्मणती । परी विष घेतां प्राण जाती । कुकर्में होते फजिती । सत्कर्में कीर्ति वाढे ॥ २८ ॥ यहलोक आणि परलोक । जेथें नाहीं साकल्य विवेक । तेथें अवघेंच निरर्थक । सकळ कांहीं ॥ २९ ॥ ह्मणौन संतसंगेचि जावें । सत्शास्त्र-चि श्रवण करावें । उत्तम गुणास अभ्यासावें । नाना प्रयेत्नें ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे टोणपसिद्धलक्षणनाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ दशक अष्टादश बहुजिनसी ॥ १८ ॥

॥ श्रीराम ॥

तुज नमूं गजवदना । तुझा महिमा कळेना । विद्या बुद्धि देसी जना । लाहानथोरांसी ॥ १ ॥ तुज नमूं सरस्वती । च्यारी वाचा तु-झेन स्फूर्ती । तुझें निजरूप जाणती । ऐसे थोडे ॥ २ ॥ धन्य धन्य चतुरानना । तां केली सृष्टिरचना । वेद शास्त्रें भेद नाना । प्रगट केले ॥ ३ ॥ धन्य विष्णु पाळण करिसी । येकांशें सकळ जीवांसी । वाढ-विसी वर्तविसी । जाणजाणों ॥ ४ ॥ धन्य धन्य भोळाशंकर । जयाच्या

---

१ त्वां, तूं.

देण्यास नाहीं पार । रामनाम निरंतर । जपत आहे ॥ ५ ॥ धन्य धन्य इंद्रदेव । सकळ देवांचाहि देव । इंद्रलोकींचें वैभव । काय ह्मणोनि सांगावें ॥ ६ ॥ धन्य धन्य येमधर्म । सकळ जाणती धर्माधर्म । प्राणीमात्रांचें वर्म ठाईं पाडिती ॥७॥ वेंकटेसीं महिमा किती । भले उभ्यां अन्न खाती । वडे धिरडीं स्वाद घेती । अंतळस[1] अंपालांचा[2] ॥८॥ धन्य तूं वो बनशंकरी । उदंड शाखांचिया हारी । विवरविवरों भोजन करी । ऐसा कैंचा ॥ ९ ॥ धन्य भीम गोलांगुळा । कोरवड्यांच्या[3] उदंड माळा । दहि वडे खातां सकळां । समाधान होये ॥ १० ॥ धन्य तूं गा खंडेराया । भंडारें होये पिंवळी काया । कांदेभरीत रोटगे खाया । सिद्ध होती ॥ ११ ॥ धन्य तुळजाभोवानी । भक्तां प्रसन्न होते जनीं । गुणवैभवास गणी । ऐसा कैचा ॥ १२ ॥ धन्य धन्य पांडुरंग । अखंड कथेचा होतो धिंग । तानमानें रागरंग । नाना प्रकारी ॥ १३ ॥ धन्य तूं गा क्षत्रपाळा । उदंड जना लाविला चाळा । भावें भक्ति करितां फळां । वेळ नाहीं ॥ १४ ॥ रामकृष्णादिक अवतार । त्यांचा महिमा अपार । उपासनेस बहुत नर । तत्पर जाले ॥ १५ ॥ सकळ देवांचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ । भूमंडळीं भोग सकळ । त्यासीच घडे ॥ १६ ॥ नाना देव होऊन बैसला । नाना शक्तिरूपें जाला । भोक्ता सकळ वैभवाला । तोचि येक ॥ १७ ॥ याचा पाहातां विचार । उदंड लंबला जोजार । होती जाती देव नर । किती ह्मणोनी ॥ १८ ॥ कीर्ति आणि अपकीर्ति । उदंड निंदा उदंड स्तुती । सर्वत्रांची भोगप्राप्ती । अंतरात्म्यासीच घडे ॥ १९ ॥ कोण देहीं काये करितो । कोण देहीं काये भोगितो । भोगी त्यागी वीतरागी तो । येकचि आत्मा ॥ २० ॥ प्राणी साभिमानें भुलले । देहाकडे पाहात गेले । मुख्य अंतरात्म्यास चुकले । अंतरीं असोनी ॥ २१ ॥ आरे या आत्मयांची चळवळ पाहे ।

---

१ परिमळ (हंसकोश); किंवा कोणी अतळस हें एक पक्वान आहे असें ह्मणतात. २ पक्वानविशेष. ३ उडदाच्या पिठाच्या वड्यांच्या.

ऐसा भूमंडळीं कोण आहे । अगाध पुण्यें अनुसंधान राहे । कांहीं येक ॥ २२ ॥ त्या अनुसंधानासारिसें । जळोन जाइजे किल्मिषे । अंतरनिष्ठ ज्ञानी ऐसें । विवरोन पाहाती ॥ २३ ॥ अंतरनिष्ठ तितुके तरले । अंतरभ्रष्ट तितुके बुडाले । बाह्याकारें भरंगळले । लोकाचारें ॥ २४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बहुदेवस्थाननिरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

नेणपणें जालें तें जालें । जालें तें होऊन गेलें । जाणतेपणें वर्तलें । पाहिजे नेमस्त ॥ १ ॥ जाणत्याची संगति धरावी । जाणत्याची सेवा करावी । जाणत्याची सद्बुद्धि घ्यावी । हळुहळु ॥ २ ॥ जाणत्यापासीं लेहों सिकावें । जाणत्यापासीं वाचूं सिकावें । जाणत्यापासीं पुसावें । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥ जाणत्यास करावा उपकार । जाणत्यास झिजवावें शरीर । जाणत्याचा पाहावा विचार । कैसा आहे ॥ ४ ॥ जाणत्याचे संगतीनें भजावें । जाणत्याचे संगतीनें झिजावें । जाणत्याचे संगतीनें रिझावें । विवरविवरों ॥ ५ ॥ जाणत्यापासीं गावें गाणें । जाणत्यापासीं वाजवणें । नाना आलाप सिकणें । जाणत्यापासीं ॥ ६ ॥ जाणत्याचे कासेसी लागावें । जाणत्याचें औषध घ्यावें । जाणता सांगेल तें करावें । पथ्य आधीं ॥ ७ ॥ जाणत्यापासीं परीक्षा सिकणें । जाणत्यापासीं तालिम करणें । जाणत्यापासीं पोहणें । अभ्यासावें ॥ ८ ॥ जाणता बोलेल तैसें बोलावें । जाणता सांगेल तैसें चालावें । जाणत्याचें[२] ध्यानें ध्यावें । नाना प्रकारीं ॥ ९ ॥ जाणत्याच्या कथा सिकाव्या । जाणत्याच्यां युक्ति समजाव्या । जाणत्याच्या गोष्टी विवराव्या । सकळ कांहीं ॥ १० ॥ जाणत्याचे पेंच जाणावे । जाणत्याचे पीळ उकलावे । जा-

---

१ किल्बिष, पाप. २ जाणता जसें ध्यान करितो तसें.

णता राखेल तैसें राखावें । लोक राजी ॥ ११ ॥ जाणत्याचे जाणावे प्रसंग । जाणत्याचे ध्यावें रंग । जाणत्याचे स्फूर्तीचे तरंग । अभ्यासावें ॥ १२ ॥ जाणत्याचा साक्षेप ध्यावा । जाणत्याचा तर्क जाणावा । जाणत्याचा उल्लेख समजावा । न बोलतांचि ॥ १३ ॥ जाणत्याचे धूर्तपण । जाणत्याचें राजकारण । जाणत्याचें निरूपण । ऐकत जावें ॥ १४ ॥ जाणत्याचीं कवित्वें सिकावीं । गद्यें पद्यें वोळखावीं । माधुर्यवचनें समजावीं । अंतर्यामीं ॥ १५ ॥ जाणत्याचे पाहावे प्रबंद । जाणत्याचे वचनभेद । जाणत्याचे नाना संवाद । बरे शोधावे ॥ १६ ॥ जाणत्याची तीक्षणता । जाणत्याची सहिष्णता । जाणत्याची उदारता । समजोन ध्यावी ॥ १७ ॥ जाणत्याची नाना कल्पना । जाणत्याची दीर्घ सूचना । जाणत्याची विवंचना । समजोन ध्यावी ॥ १८ ॥ जाणत्याचा काळ सार्थक । जाणत्याचा अध्यात्मविवेक । जाणत्याचे गुण अनेक । अवघेंच ध्यावें ॥ १९ ॥ जाणत्याचा भक्तिमार्ग । जाणत्याचा वैराग्ययोग । जाणत्याचा अवघा प्रसंग । समजोन ध्यावा ॥ २० ॥ जाणत्याचें पाहावें ज्ञान । जाणत्याचें सिकावें ध्यान । जाणत्याचें सूक्ष्म चिन्ह । समजोन ध्यावें ॥ २१ ॥ जाणत्याचें अलिप्तपण । जाणत्याचें विदेहलक्षण । जाणत्याचें ब्रह्मविवरण । समजोन ध्यावें ॥ २२ ॥ जाणता येक अंतरात्मा । त्याचा काये सांगावा महिमा । विद्याकळागुणसीमा[1] । कोणें करावी ॥ २३ ॥ परमेश्वराचे गुणानुवाद । अखंड करावा संवाद । तेणेंकरितां आनंद । उदंड होतो ॥ २४ ॥ परमेश्वरें निर्मिलें तें । अखंड दृष्टीस पडतें । विवरविवरों समजावें तें । विवेकीं जनीं ॥ २५ ॥ जितुकें कांहीं निर्माण जालें । तितुकें जगदेश्वरें निर्मिलें । निर्माण वेगळें केलें । पाहिजे आधीं[2] ॥२६॥ जो निर्माण करितो जना । परी पाहों जातां दिसेना । विवेकबळें अनुमाना । आणीत जावें

१ खूण, स्वरूप. २ परमेश्वरानें निर्माण केलेल्या वस्तु वगळून परमेश्वराचें स्वरूप जाणलें पाहिजे.

॥ २७ ॥ त्याचें अखंड लागतां ध्यान । कृपाळुपणें देतो आशन । सर्वकाळ संभाषण । तदांशेंचि करावें ॥ २८ ॥ ध्यान धरीना तो अभक्त । ध्यान धरील तो भक्त । संसारापासून मुक्त । भक्तांस करी ॥ २९ ॥ उपासनेचे सेवटीं । देवा भक्ता अखंड भेटी । अनुभवी जाणेल गोष्टी । प्रत्ययाची ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सर्वज्ञसंगनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

दुल्लभ शरीरीं दुल्लभ आयुष्य । याचा करूं नये नास । दास ह्मणे सावकास । विवेक पाहावा ॥ १ ॥ न पाहातां उत्तम विवेक । आवघा होतो अविवेक । अविवेकें प्राणी रंक । ऐसा दिसे ॥ २ ॥ हें आपलें आपण केलें । आळसें उदास नागविलें । वाईट संगतीनें बुडविलें । देखतदेखतां ॥ ३ ॥ मूर्खपणाचा अभ्यास जाला । बाष्कळपणें वातला घाला । काम चांडाळ उठिला । तरुणपणीं ॥ ४ ॥ मूर्ख आळसी आणी तरुणा । सर्वांविषीं दैन्यवाणा । कांहीं मिळेना कोणा । काय ह्मणावें ॥ ५ ॥ जें जें पाहिजे तें तें नाहीं । अन्नवस्त्र तेंहि नाहीं । उत्तम गुण कांहींच नाहीं । अंतर्यामीं ॥ ६ ॥ बोलतां येना बैसतां येना । प्रसंग कांहींच कळेना । शरीर मन हें वळेना । अभ्यासाकडे ॥ ७ ॥ लिहिणें नाहीं वाचणें नाहीं । पुसणें नाहीं सांगणें नाहीं । नेमस्तपणाचा अभ्यास नाहीं । बाष्कळपणें ॥ ८ ॥ आपणास कांहींच येना । आणी सिकविलेंही मानेना । आपण वेडा आणी सज्जना । बोल ठेवी ॥ ९ ॥ अंतरीं येक बाहेर येक । ऐसा जयाचा विवेक । परलोकाचें सार्थक । कैसें घडे ॥ १० ॥ आपला संसार नासला । मनामधें प्रस्तावला । तरी मग अभ्यास केला । पाहिजे विवेकाचा ॥ ११ ॥ येकाग्र करूनियां मन । बळेंचि धरावें साधन । येत्नीं आळसाचें दर्शन । होऊंच नये ॥ १२ ॥ अवगुण अववेचि सांडावे । उत्तम गुण अभ्यासावे । प्रबंद पाठ करीत

जावे । जाड अर्थ ॥ १३ ॥ पदप्रबंद श्लोकप्रबंद । नाना धाटी मुद्रा छंद । प्रसंगज्ञानेंचि आनंद । होत आहे ॥ १४ ॥ कोणे प्रसंगीं काये ह्मणावें । ऐसें समजोन जाणावें । उगेंचि वाउगें सिणावें । कासयासी ॥ १५ ॥ दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । आदर देखोन ह्मणावें । जें आठवेल तें गावें । हें मूर्खपण ॥ १६ ॥ ज्याची जैसी उपासना । तेंचि गावें चुकावेना । रागज्ञान ताळज्ञाना । अभ्यासावें ॥ १७ ॥ साहित संगीत प्रसंगमानें । करावीं कथेचीं घमशानें । अर्थांतर श्रवणमननें । काढीत जावें ॥ १८ ॥ पाठ उदंडचि असावे । सर्वकाळ उजळीत जावे । सांगितले गोष्टीचें असावें । स्मरण अंतरीं ॥ १९ ॥ अखंड येकांत सेवावा । ग्रन्थमात्र धांडोळावा । प्रचित येईल तो घ्यावा । अर्थ मनीं ॥ २० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहसिकवणनिरूपणनाम समास ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

देह्याकरितां[1] गणेशपूजन । देह्याकरितां[2] शारदावंदन । देह्याकरितां गुरु सज्जन । संत श्रोते ॥ १ ॥ देह्याकरितां कवित्वें चालती । देह्याकरितां अधेनें[3] करिती । देह्याकरितां अभ्यासिती । नाना विद्या ॥ २ ॥ देह्याकरितां ग्रंथलेखन । नाना लिपीवोळखण । नाना पदार्थशोधन । देह्याकरितां ॥ ३ ॥ देह्याकरितां माहांज्ञानी । सिद्ध साधु ऋषी मुनी । देह्याकरितां तीर्थाटणीं । फिरती प्राणी ॥ ४ ॥ देह्याकरितां श्रवण घडे । देह्याकरितां मननीं पवाडे । देह्याकरितां देहीं आतुडे । मुख्य परमात्मा ॥ ५ ॥ देह्याकरितां कर्ममार्ग । देह्याकरितां उपासनामार्ग । देह्याकरितां ज्ञानमार्ग । भूमंडळीं ॥ ६ ॥ योगी वीतरागी तापसी । देह्याकरितां नाना सायासी । देह्याकरितां आत्मयासी । प्रगटणें घडे ॥ ७ ॥ येहलोक आणी परलोक । देह्याकरितां सकळ सार्थक ।

१ ल्यल्रट. २ देहाकरितां, देह आहे ह्मणून. ३ अध्ययन.

देहेंविण निरार्थक । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥ पुरश्चरणें अनुष्ठानें । गोरांजनें धूम्रपानें । सीतोष्ण पंचाग्नीसाधनें । देह्याकरितां ॥ ९ ॥ देह्याकरितां पुण्यसीळ । देह्याकरितां पापी केवळ । देह्याकरितां अनर्गळ । सुचिस्मंत ॥ १० ॥ देह्याकरितां अवतारी । देह्याकरितां वेषधारी । नाना बंडें पाषांडें करी । देह्याकरितां ॥ ११ ॥ देह्याकरितां विषयभोग । देह्याकरितां सकळ त्याग । होती जाती नाना रोग । देह्याकरितां ॥ १२ ॥ देह्याकरितां नवविधा भक्ती । देह्याकरितां चतुर्विधा मुक्ती । देह्याकरितां नाना युक्ती । नाना मतें ॥ १३ ॥ देह्याकरितां दानधर्म । देह्याकरितां नाना वर्म । देह्याकरितां पूर्व कर्म । ह्मणती जनीं ॥ १४ ॥ देह्याकरितां नाना स्वार्थ । देह्याकरितां नाना अर्थ । देह्याकरितां होइजे वेर्थ । आणी धन्य ॥ १५ ॥ देह्याकरितां नाना कळा । देह्याकरितां उणा आगळा । देह्याकरितां जिव्हाळा । भक्तिमार्गाचा ॥ १६ ॥ नाना सन्मार्गसाधनें । देह्याकरितां तुटती बंधनें । देह्याकरितां निवेदनें । मोक्ष लाभे ॥ १७ ॥ देहे सकळामधें उत्तमु । देहीं राहिला आत्मारामु । सकळां घटीं पुरुषोत्तमु । विवेकी जाणती ॥ १८ ॥ देह्याकरितां नाना कीर्ती । अथवा नाना अपकीर्ती । देह्याकरितां होती जाती । अवतारमाळिका ॥ १९ ॥ देह्याकरितां नाना भ्रम । देह्याकरितां नाना संभ्रम । देह्याचेन उत्तमोत्तम । भोगिती पदें ॥ २० ॥ देह्याकरितां सकळ कांहीं । देह्याविण कांहीं नाहीं । आत्मा[1] विरे ठाईं ठाईं । नव्हताच जैसा ॥२१॥ देहे परलोकीचें तारूं । नाना गुणाचा गुणागरु । नाना रत्नाचा विचारु । देह्याचेनी ॥ २२ ॥ देह्याचेन गायेनकळा । देह्याचेन संगीतकळा । देह्याचेन अंतर्कळा । ठाईं पडे ॥ २३ ॥ देहे ब्रह्मांडाचें फळ । देहे दुल्लभचि केवळ । परी या देहास निवळ । उमजवावें ॥ २४ ॥ देह्याकरितां लाहानथोर । करिती आपुलाले व्यापार । त्याहिमधें लाहानथोर । कितीयेक ॥ २५ ॥ जे जे देहे धरून आले । ते ते कांहीं करून गेले ।

---

१ आत्मा जेथल्या तेथें नाहीसा होऊन जातो.

हरिभजनें पावन जाले । कितीयेक ॥ २६ ॥ अष्टधा प्रकृतीचें मूळ। संकल्परूपचि केवळ । नाना संकल्पें देहेफळ । घेऊन आलें ॥ २७ ॥ हरिसंकल्प मुळीं होता । तोचि फळीं पाहावा आतां । नाना देह्यांतरीं तत्वता । शोधितां कळे ॥ २८ ॥ वेलाचे मुळीं बीज । उदकरूप वेली समज । पुढें फळामधें बीज । मुळींच्या अंशें ॥ २९ ॥ मुळाकरितां फळ येतें । फळाकरितां मूळ होतें । येणेंकरितां होत जातें । भूमंडळ ॥ ३० ॥ असो कांहीं येक करणें । कैसें घडे देह्याविणें । देहे सार्थकीं लावणें । ह्मणिजे बरें ॥ ३१ ॥ आत्म्याकरितां देहे जाला । देह्याकरितां आत्मा तगला । उभययोगें उदंड चालिला । कार्यभाग ॥ ३२ ॥ चोरून गुप्तरूपें करावें । तें आत्मयांस पडे ठावें । कर्तुत्व याचेन स्वभावें । सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥ देह्यामधें आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो । देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रत्यक्ष आतां ॥ ३४ ॥ देह्यावेगळी पूजा पावेना । देह्याविण पूजा फावेना । जनीं जनार्दन ह्मणोनी जना । संतुष्ट करावें ॥ ३५ ॥ उदंड प्रगटला विचार । धर्मस्थापना तदनंतर । तेथेंच पूजेस अधिकार । पुण्यशरीरीं ॥ ३६ ॥ सगट भजन करूं येतें[1] । तरी मूर्खपण आंगीं लागतें । गाढवासी पूजितां कळतें । काये त्याला ॥ ३७ ॥ पूज्य पूजेमी अधिकार । उगेचि तोषवावे इतर । दुखऊं नये कोणाचें अंतर । ह्मणिजे बरें ॥ ३८ ॥ सकळ जगदांतरींचा देव । क्षोभतां राहाव्या कोठें ठाव । जनावेगळा जनास उपाव । आणीक नाहीं ॥ ३९ ॥ परमेश्वराचे अनंत गुण । मनुष्यें काय सांगावी खूण । परंतु अध्यात्मग्रंथश्रवण । होतां उमजे ॥ ४० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहेदुल्लभनिरूपणनाम समास चौथा ॥४॥

॥ श्रीराम ॥

धान्य उदंड मोजिलें । परी त्या मापें नाहीं भक्षिलें । विवरल्याविण

---

१ सरसकट भजनपूजन केलें असतां.

तैसें जालें । प्राणिमात्रांसी ॥ १ ॥ पाठ ह्मणतां आवरेना । पुसतां कांहींच कळेना । अनुभव पाहातां अनुमाना-। मधें पडे ॥ २ ॥ शब्दरत्नें परीक्षावीं । प्रत्ययाचीं पाहोन घ्यावीं । येर ते अवघीं सांडावीं । येकिकडे ॥ ३ ॥ नावरूप आवघें सांडावें । मग अनुभवास मांडावें । सार असार येकचि करावें । हें मूर्खपण ॥ ४ ॥ लेखकें कुळ[1] समजवावें । किंवा उगेंचि वाचावें । येणें दृष्टांतें समजावें । कोणीतरी ॥ ५ ॥ जेथें नाहीं समजाविस । तेथें आवघी कुसमुस । पुसों जातां वसवस । वक्ता करी ॥ ६ ॥ नाना शब्द येकवटिले । प्रचीतीविण उपाव केले । परी ते अवघेचि वेर्थ गेले । फडप्रसंगीं[2] ॥ ७ ॥ पसेवरी वैरण घातलें । तांतडीनें जातें वोडिलें । तेणें पीठ बारिक आलें । हें तों घडेना ॥ ८ ॥ घांसामागें घांस घातला । आवकाश नाहीं चावायाला । अवघा बोकणा भरिला । पुढें कैसें ॥ ९ ॥ ऐका फडनिसीचें[3] लक्षण । विरंगें[4] जाऊं नेदी क्षण । समस्तांचें अंतःकर्ण । सांभाळित जावें ॥ १० ॥ सूक्ष्म नामें सुखें घ्यावीं । तितुकीं रूपें वोळखावीं । वोळखोन समजवावीं । श्रोतयांसी ॥ ११ ॥ समशा[5] पुरतां सुखी होती । श्रोते अवघे आनंदती । अवघे क्षणक्षणा वंदिती । गोसावियांसी ॥ १२ ॥ समशा पुरतां वंदिती । समशा न पुरतां निंदिती । गोसांवी चिणचिण करिती । कोण्या हिशेबें ॥ १३ ॥ शुद्ध सोनें पाहोन घ्यावें । कसीं लाऊन तावावें । श्रवणमननें जाणावें । प्रत्ययासी ॥ १४ ॥ वैद्याची प्रचित येना । वेथा परती होयना । आणी रागेजावें जना । कोण्या हिशेबें ॥ १५ ॥ खोटें कोठेंचि चालेना । खोटें कोणास मानेना । याकारणें अनुमाना ।

---

१ कुल, सर्व कांहीं; परंतु हंसकोशकारांनीं 'अर्थज्ञान' असा अर्थ दिला आहे. २ समुदायामध्यें, आणीबाणीच्या वेळेला. ३ राज्याचा हिशेब ठेवणारा असा अर्थ कोणी करितात किंवा कोणी फडप्रसंगीं ज्याचें अंग असतें तो, असा अर्थ करितात. ४ रिकामा किंवा लोकरंजनाशिवाय. ५ समस्या, चवथा चरण घालून श्लोक पुरा करण्याकरितां दिलेले पहिले तीन चरण; शंका.

खरें आणावें ॥ १६ ॥ लिहिणें न येतां व्यापार केला । कांहीं येक दिवस चालिला । पुसता सुरनिस[1] भेटला । तेव्हां खोटें ॥ १७ ॥ सर्व आवधें हिशेबीं ठावें । प्रत्यय साक्षीनें बोलावें । मग सुरनिसें काय करावें । सांगाना कां ॥ १८ ॥ स्वयें आपणचि गुंते । समजावीस कैसी होते । नेणतां कोणीयेक ते । आपदों[2] लागती ॥१९॥ बळेंविण युध्यास गेला । तो सर्वस्वें नागवला । शब्द ठेवावा कोणाला । कोण कैसा ॥ २० ॥ जें प्रचीतीस आलें खरें । तेंचि घ्यावें अत्यादरें । अनुभवेविण जे उत्तरें । ते फलकटें जाणावीं ॥ २१ ॥ सिकऊं जातां राग चढे । परंतु पुढें आदळ[3] घडे । खोटा निश्चय तात्काळ उडे । लोकामधें ॥ २२ ॥ खरें सांडुनी खोटें घेणें । भकांधेस[4] काय उणें । त्रिभुवनीं नारायणें । न्याय केला[5] ॥ २३ ॥ तो न्याय सांडितां सेवटीं । अवघें जगचि लागे पाठीं । जनीं भांडभांडों हिंपुटी । किती व्हावें ॥ २४ ॥ अन्यायें बहुतांस पुरवलें । हें देखिलें ना ऐकिलें । वेडें उगेंचि भरीं भरलें । असत्याचे ॥ २५ ॥ असत्य ह्मणिजे तेंचि पाप । सत्य जाणावें स्वरूप । दोहीमधें साक्षप । कोणाचा करावा ॥ २६ ॥ मायेमधें बोलणें चालणें साचें । माया नस्तां बोलणें कैंचें । याकारणें निशब्दाचें । मूळ शोधावें ॥ २७ ॥ वाच्यांश जाणोनी सांडावा । लक्ष्यांश विवरोन घ्यावा । याकारणें निशब्द मुळाचा गोवा । आडेळेना[6] ॥ २८ ॥ अष्टधा प्रकृति पूर्वपक्ष । सांडून अलक्षीं लावावें लक्ष । मननसीळ परम दक्ष । तोचि जाणे ॥ २९ ॥ नाना भूस आणि कण । येकाचि ह्मणणें अप्रमाण । रस चोवडिया कोण । शाहाणा सेवी[7] ॥ ३० ॥ पिंडीं नित्यानित्य विवेक । ब्रह्मांडीं सारासार अनेक । सकळ शोधूनियां येक ।

---

१ हिशेब तपासणारा. २ कष्टी होतात. ३ अद्दल. ४ बहकावण्यास. ५ नारायणानें न्याय, नीति करून ठेवली आहे तिच्याप्रमाणें वर्तावें. ६ लक्ष्यांश घेतल्यावर शब्दातीत जें परब्रह्म त्याचा घोंटाळा पडत नाहीं. ७ रस आणि चोइट्या एकच समजून कोण शहाणा चोइट्या सेवील?

सार घ्यावें ॥ ३१ ॥ मायेकारितां कोणीयेक । अन्वय आणि वीतरेक । ते माया नस्तां विवेक । कैसा करावा ॥ ३२ ॥ तत्वें तत्व सर्व शोधा-वें । माहांवाक्यीं[1] प्रवेशावें । आत्मनिवेदनें पावावें । समाधान ॥ ३३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे करंटपरीक्षानिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

[2]नाना वस्त्रें नाना भूषणें । येणें शरीर श्रृंघारणें । विवेकें विचारें राजकारणें । अंतर श्रृंघारिजे ॥ १ ॥ शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज । अंतरीं नस्तां चातुर्यबीज । कदापी शोभा न पवे ॥ २ ॥ तुंड हेंकाड कठोरवचनी । अखंड तोले साभिमानी । न्याय नीति अंतः-कर्णीं । घेणार नाहीं ॥ ३ ॥ त-हे सीघ्रकोपी सदा । कदापि न धरी मर्यादा । राजकारण संवादा । मिळोंचि नेणे ॥४॥ ऐसे लौंद बेइमानी । कदापि सत्य नाहीं वचनीं । पापी अपस्मार जनीं । राक्षेस जाणावे ॥ ५ ॥ समयासारिखा समयो येना । नेम सहसा चालेना । नेम धरितां राजकारणा । अंतर पडे ॥ ६ ॥ अति सर्वत्र वर्जावें । प्रसंग पाहोन चालावें । हटनिग्रहीं न पडावें । विवेकी पुरुषें ॥ ७ ॥ बहुतचि करितां हट । तेथें येऊन पडिले तट । कोणीयेकाचा सेवट । जाला पाहिजे ॥ ८ ॥ बरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजा भोवानी । परंतु विचार पाहोनी । कार्ये करणें ॥ ९ ॥ अखंडाचि सावधाना । बहुत काये करावी सूचना । परंतु कांहीं येक अनुमाना । आणिलें पाहिजे ॥ १० ॥ समर्थापासीं बहुत जन । राहिला पाहिजे साभिमान । नि-श्चळ करूनियां मन । लोक असती ॥ ११ ॥ म्लेंच दुर्जन उदंड । बहुतां दिवसांचें माजलें बंड । याकारणें अखंड । सावधान असावें

---

१ महावाक्यीं. २ अफझुलखानाचा वध करून महाराज समर्थांच्या दर्श-नास आले असतां हा समास सांगितला.

॥ १२ ॥ सकळकर्ता तो ईश्वरु । तेणें केला आंगिकारु । तया पुरुषाचा विचारु । विरुळा जाणे ॥ १३ ॥ न्याय नीति विवेक विचार । नाना प्रसंगप्रकार । परीक्षिणें परांतर । देणें ईश्वराचें ॥ १४ ॥ माहांयेत्न सावधपणें । समइं धारिष्ट धरणें । अद्भुतचि कार्य करणें । देणें ईश्वराचें ॥ १५ ॥ येश कीर्ती प्रताप महिमा । उत्तम गुणासी नाहीं सीमा । नाहीं दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें ॥ १६ ॥ देव ब्राह्मण आचार विचार । कितेक जनासी आधार । सदा घडे परोपकार । देणें ईश्वराचें ॥ १७ ॥ येहलोक परलोक पाहाणें । अखंड सावधपणें राहाणें । बहुत जनाचें साहाणें । देणें ईश्वराचें ॥ १८ ॥ देवाचा कैपक्ष घेणें । ब्राह्मणा[1] चिंता वाहाणें । बहुत जनासी पाळणें । देणें ईश्वराचें ॥ १९ ॥ धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार । जाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ २० ॥ उत्तम गुणाचा ग्राहिक । तर्क तिक्षण विवेक । धर्मवासना पुण्यश्लोक । देणें ईश्वराचें ॥ २१ ॥ सकळ गुणामधें सार । तजविजा विवेक विचार । जेणें पाविजे पैलपार । अरत्रपरत्रींचा ॥२२॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमपुरुषनिरूपणनाम समास साहावा ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

जनांचा लालची स्वभाव । आरंभींच ह्मणती देव । ह्मणिजे मंजला कांहीं देवें[2] । ऐसी वासना ॥ १ ॥ कांहींच भक्ति केली नस्तां । आणी इछिती प्रसन्नता । जैसें कांहींच सेवा न करितां । स्वामीस मागती ॥ २ ॥ कष्टेंविण फळ नाहीं । कष्टेंविण राज्य नाहीं । केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ॥ ३ ॥ आळसें काम नासतें । हें तों प्रत्ययास येतें । कष्टाकडे चुकावितें । हीन जन ॥ ४ ॥ आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती । आधीं आळसें सुखावती ।

१ 'ब्राह्मणा' पुढची 'ची' चुकून राहिली असावी असें वाटतें. २ देवो.

त्यास पुढें दुःख ॥ ५ ॥ येहलोक अथवा परलोक । दोहिंकडे सारिखा-चि विवेक । दीर्घ सूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ॥ ६ ॥ मेळविती तितुकें भक्षिती । ते कवण काळीं मरोन जाती । दीर्घ सूचनेनें वर्तती । तेचि भले ॥ ७ ॥ येहलोकींचा संचितार्थ । परलोकींचा परमार्थ । संचितेविण वेर्थ । जीत मेलें ॥ ८ ॥ येकदां मेल्यानें सुटेना । पुन्हा जन्मोजन्मीं यातना । आपणास मारी वांचिविना । तो आत्महत्यारा ॥९॥ प्रतिजन्मीं आत्मघात । कोणें करावें गणीत । याकारणें जन्ममृत्य । केवी चुके ॥ १० ॥ देव सकळ कांहीं करितो । ऐसें प्राणिमात्र बोलतो । त्याचे भेटीचा लाभ तो । अकस्मात जाला ॥ ११ ॥ विवेकाचा लाभ घडे । जेणें परमात्मा ठाईं पडे । विवेक पाहातां सांपडे । विवेकी जनीं ॥ १२ ॥ देव पाहातां आहे येक । परंतु करितो अनेक । त्या अनेकास येक । ह्मणों नये कीं ॥ १३ ॥ देवाचें कर्तुत्व आणि देव । कळला पाहिजे अभिप्राव । कळल्याविण कितेक जीव । उगेच बोलती ॥१४॥ उगेच बोलती मूर्खपणें । शाहाणपण वाढायाकारणें । त्रुतिलागीं उपाव करणें । ऐसें जालें ॥ १५ ॥ जेहिं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले । येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ॥ १६ ॥ करंट्याचें करंट लक्षण । समजोन जाती विचक्षण । भल्याचें उत्तम लक्षण । करंट्यास कळेना ॥ १७ ॥ त्याची पैसावली कुबुद्धी । तेथें कैची असेल शुद्धी । कुबुद्धी तेचि सुबुद्धी । ऐसी वाटे ॥ १८ ॥ मनुष्य शुद्धीस सांडावें । त्याचें काये खरें मानावें । जेथें विचाराच्या नावें । सुन्याकार ॥ १९ ॥ विचारें येहलोक परलोक । विचारें होतसे सार्थक । विचारें नित्यानित्य विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ २० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जनस्वभावनिरूपण नाम समास सातवा ॥ ७ ॥

---

१ भोजन झाल्यावर तृप्ती सहज होते, तृप्तीसाठीं कांहीं निराळा उपाय करावा लागत नाहीं. तद्वत् शहाणपणा जगांत मिरवावा लागत नाहीं. २ मनुष्यानें.

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निराकार निश्चळ । आत्म्यास विकार चंचळ । तयास ह्मणती सकळ । देव ऐसें ॥ १ ॥ देवाचा ठावचि लागेना । येक देव नेमस्त कळेना । बहुत देवीं अनुमानेना । येक देव ॥ २ ॥ ह्मणोनी विचार असावा । विचारें देव शोधावा । बहुत देवांचा गोवा । पडोंचि नये ॥ ३ ॥ देव क्षत्रीं[1] पाहिला । त्यासारिखा धातूचा केला । पृथ्वीमधें दंडक चालिला । येणें रीती ॥ ४ ॥ नाना प्रतिमादेवांचें मूळ । तो हा क्षत्रदेवचि केवळ । नाना क्षत्रें भूमंडळ । शोधून पाहावें ॥ ५ ॥ क्षत्र-देव पाषाणाचा । विचार पाहातां तयाचा । तंत लागला मुळाचा । अ-वताराकडे ॥ ६ ॥ अवतारी देव संपले । देहे धरून वर्तों लागले । त्याहून थोर अनुमानले । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥ ७ ॥ त्या तिहीं देवांस ज्याची सत्ता । तो अंतरात्माचि पाहातां । कर्ता भोक्ता तत्वता । प्रत्यक्ष आहे ॥ ८ ॥ युगानयुगें तिन्ही लोक । येकचि चालवी अनेक । हा नि-श्चयाचा विवेक । वेदशास्त्रीं पाहावा ॥ ९ ॥ आत्मा वर्तवितो शरीर । तोचि देव उत्तरोत्तर । जाणीवरूपें कळिवर । विवेकें वर्तवी ॥ १० ॥ तो अंतर्देव चुकती । धांवा घेऊन तीर्था जाती । प्राणी बापुडे कष्टती । देवास नेणतां ॥ ११ ॥ मग विचारिती अंतःकर्णीं । जेथें तेथें धोंडा पाणी । उगेंचि वणवण हिंडोनी । काये होतें ॥ १२ ॥ ऐसा ज्यासी विचार कळला । तेणें सत्संग धरिला । सत्संगें देव सांपडला । बहुत जनासी ॥ १३ ॥ ऐसीं हे विवेकाचीं कामें । विवेकी जाणतील नेमें । अविवेकी भुलले भ्रमें । त्यांस हें कळेना ॥ १४ ॥ अंतरवेधी अंतर जाणे । बाहेरमुद्रा कांहींच नेणे । ह्मणोन विवेकी शाहाणे । अंतर शो-धिती ॥१५॥ विवेकेंविण जो भाव । तो भावचि अभाव । मूर्खस्य प्रति-मा देव । ऐसें वचन ॥ १६ ॥ पाहात समजत सेवटा गेला । तोचि

---

१ क्षेत्रीं.

विवेकी भला । तत्वें सांडुनी पावला । निरंजनीं ॥ १७ ॥ आरे जें आकारासी येतें । तें अवघेंच नासोन जातें । मग गल्बल्यावेगळें तें । परब्रह्म जाणावें ॥ १८ ॥ चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म । परब्रह्मीं नाहीं भ्रम । प्रत्ययज्ञानें निभ्रम । होईजेतें ॥ १९ ॥ प्रचीतीविण जें केलें । तें तें अवघें वेर्थ गेलें । प्राणी कष्टकष्टोंचि मेले । कर्मकचाटें ॥ २० ॥ कर्मावेगळें न व्हावें । तरी देवास कासया भजावें । विवेकी जाणती स्वभावें । मूर्ख नेणे ॥ २१ ॥ कांहीं अनुमानलें विचारें । देव आहे जगदांतरें । सगुणाकरितां निर्धारें । निर्गुण पाविजे ॥ २२ ॥ सगुण पाहातां मुळास गेला । सहजचि निर्गुण पावला । संगत्यागें मोकळा जाला । वस्तुरूप ॥ २३ ॥ परमेश्वरीं अनुसंधान । लावितां होईजे पावन । मुख्य ज्ञानेंचि विज्ञान । पाविजेतें ॥ २४ ॥ ऐसीं हे विवेकाचीं विवर्णें । पाहावीं सुचित अंतःकर्णें । नित्यानित्यविवेकश्रवणें । जगदोद्धार ॥ २५ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतर्देवनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

वंदूनियां आदिपुरुष । बोलों निद्रेचा विळास । निद्रा आलिया सावकास । जाणार नाहीं ॥ १ ॥ निद्रेनें व्यापिली काया । आळस आंग मोडे जांभया । तेणेंकरितां बैसावया । धीर नाहीं ॥ २ ॥ कडकडा जांभया येती । चटचटां चटक्या वाजती । डकडकां डुकल्या[1] देती । सावकास ॥ ३ ॥ येकांचे डोळे झांकती । येकांचे डोळे लागती । येक ते वचकोन पाहाती । चहुंकडे ॥ ४ ॥ येक उलथोन पडिले । तिहिं ब्रह्मविणे फोडिले । हुडकांचे टुकडे जाले । शुद्धी नाहीं ॥ ५ ॥ येक टेंकोन बैसले । तेथेंचि घोरों लागले । येक उताणे पसरले । सावकास

१ वाद्यविशेष.

॥ ६ ॥ कोणी मुकुंडी घालिती । कोणी कानवडें निजती । कोणी चक्रीं फिरती । चहुंकडे ॥७॥ येक हात हालविती । येक पाय हालविती । येक दांत खाती । कर्कराटें ॥८॥ येकांचीं वस्त्रें निघोनि गेलीं । ते नागवींच लोळों लागलीं । येकांचीं मुंडासीं गडबडिलीं । चहुंकडे ॥ ९ ॥ येक निजेलीं अव्यावेस्तें । येक दिसती जैसीं प्रेतें । दांत पसरून जैसीं भूतें । वाईट दिसती ॥ १० ॥ येक वोसणताचि उठिले । येक अंधारीं फिरों लागले । येक जाऊन निजेले । उकरड्यावरी ॥ ११ ॥ येक मडकीं उतरिती । येक भोंई चांचपती । येक उठोन वाटा लागती । भलतीकडे ॥ १२ ॥ येक प्राणी वोसणती । येक फुंदफुंदों रडती । येक खदखदां हांसती । सावकास ॥ १३ ॥ येक हाका मारूं लागले । येक बोंबलित उठिले । येक वचकोन राहिले । आपुले ठाईं ॥ १४ ॥ येक क्षणक्षणा खुरडती । येक डोई खाजविती । येक कंढों लागती । सावकास ॥१५॥ येकांच्या लाळा गळल्या । येकांच्या पिका सांडल्या । येकीं लघुशंका केल्या । सावकाश ॥१६॥ येक रौंउत सोडिती । येक कर्पट ढेंकर देती । येक खांकरूनी थुंकिती । भलतीकडे ॥ १७ ॥ येक हागती येक वोकिती । येक खोंकिती येक सिंकिती । येक ते पाणी मागती । निदसुर्‍या स्वरें ॥१८॥ येक दुःस्वप्नें निर्बुजले । येक सुस्वप्नें संतोषले । येक ते गाढमुढीं पडिले । सुषुप्तिमधें ॥ १९ ॥ इकडे उजेडाया जाले । कोण्ही पढणें आरंभिलें । कोणी प्रातःस्मरामि मांडिलें । हरिकीर्तन ॥ २० ॥ कोणी आठविल्या ध्यानमूर्ति. । कोणी येकांतीं जप करिती । कोणी पाठांतर उजळिती । नानाप्रकारें ॥१२॥ नाना विद्या नाना कळा । आपलाल्या सिकती सकळा । तानमानें गायेनकळा । येक गाती ॥ २२ ॥ मागें निद्रा संपली । पुढें जागृति प्राप्त जाली । वेवसाईं बुद्धि आपुली । प्रेरिते जाले ॥ २३ ॥ ज्ञाता तत्वें सांडून पळाला । तुर्येपैलिकडे गेला । आत्मनिवे-

---

१ कण्हूं. २ अपान वायु.

दनें जाला । ब्रह्मरूपें ॥ २४ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निद्रानिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

कोणीयेका कार्याचा साक्षेप । कांहीं तऱ्ही घडे विक्षेप । काळ साहें तें आपेंआप । होत जातें ॥ १ ॥ कार्यभांग होत चालिला । तेणें प्राणी शोकें जाला । विचारहि सुचों लागला । दिवसेंदिवस ॥ २ ॥ कोणीयेक प्राणी जन्मास येतो । कांहीं तऱ्ही काळ साहें होतो । दुःखाउपरी सुख देतो । देव कृपाळुपणें ॥ ३ ॥ अवघाचि काळ जरी सजे । तरी अवघेच होती राजे । कांहीं सजे कांहीं न सजे । ऐसें आहे ॥ ४ ॥ येहलोक अथवा परलोक । साधतां कोणीयेक विवेक । अद्भुत होये स्वभाविक । देणें ईश्वराचें ॥ ५ ॥ ऐकिल्याविण कळलें । सिकविल्याविण शाहाणपण आलें । देखिलें ना ऐकिलें । भूमंडळीं ॥ ६ ॥ सकळ कांहीं ऐकतां कळे । कळतां कळतां वृत्ति निवळे । नेमस्त मनामधें आकळे । सारासार ॥ ७ ॥ श्रवण ह्मणिजे ऐकावें । मनन ह्मणिजे मनीं धरावें । येणें उपायें स्वभावें । त्रैलोक्य चाले ॥ ८ ॥ श्रवणाआड विक्षेप येती । नाना जिन्नस सांगों किती । सावध असतां प्रत्यये येती । सकळ कांहीं ॥ ९ ॥ श्रवणीं लोक बैसले । बोलतां बोलतां येकाग्र जाले । त्याउपरी जे नूतन आले । ते येकाग्र नव्हेती ॥ १० ॥ मनुष्य बाहेरी हिंडोनि आलें । नाना प्रकारीचें ऐकिलें । उदंड गलबलूं लागलें । उगें असेना ॥ ११ ॥ प्रसंग पाहोन चालती । ऐसे लोक थोडे असती । श्रवणीं नाना विक्षेप होती । ते हे ऐका ॥ १२ ॥ श्रवणीं बैसले ऐकाया । अडों लागलीसे काया । येती कडकडा जांभया ।

---

१ काळ साह्य असला ह्मणजे. २ विशोक, शोकरहित. (?) ३ अनुकूल होईल. ४ ऐहिक किंवा पारलौकिक कोणतीही गोष्ट साध्य झाली तरी लोकांना त्याचें कौतुक वाटतें.

निद्राभरें ॥ १३ ॥ बैसले सुचित करूनि मना । परी तें मनचि ऐकेना । मागें होतें ऐकिलें नाना । तेंचि धरून बैसलें ॥ १४ ॥ तत्पर केलें शरीर । परी मनामधें आणीक विचार । कल्पना कल्पी तो विस्तार । किती ह्मणोनि सांगावा ॥ १५ ॥ जें जें कांहीं श्रवणीं पडिलें । तितुकें समजोन विवरलें । तरीच कांहीं सार्थक जालें । निरूपणीं ॥१६॥ मन दिसतें मां धरावें । ज्याचें त्यानें आवरावें । आवरून विवेकें धरावें । अर्थांतरीं ॥ १७ ॥ निरूपणीं येऊन बैसला । परी तो उदंड जेऊन आला । बैसतांच कासाविस जाला । तृषाक्रांत ॥१८॥ आर्धी उदक आणविलें । घळघळां उदंड घेतलें । तेणें मळमळूं लागलें । उठोनि गेला ॥ १९ ॥ कर्पट ढेंकर उचक्या देती । वारा सरतां मोठी फजिती । क्षणक्षणा उठोन जाती । लघुशंकेसी ॥ २० ॥ दिशेनें कासावीस केला । आवघेंचि सांडून धांविला । निरूपणप्रसंगीं निघोन गेला । अखंड ऐसा ॥ २१ ॥ दृष्टांतीं कांहीं अपूर्व आलें । अंतःकर्णे तथेंचि राहिलें । कोठवरी काये वाचिलें । कांहीं कळेना ॥ २२ ॥ निरूपणीं येऊन बैसला । तो विंचुवें फणकाविला । कैचें निरूपण जाला । कासावीस ॥ २३ ॥ पोटामधें तिडिक उठिली । पाठीमधें करक भरली । चालक चिखल्या पुळी जाली । बैसवेना ॥ २४ ॥ पिसोळा चाऊन पळाला । तेणें प्राणी दुश्चीत जाला । कोणें नेटें गल्बला केला । तेथेंचि धावें ॥ २५ ॥ विषइ लोक श्रवणीं येती । ते बायकांकडेच पाहाती । चोरटे लोक चोरून जाती । पादरक्षा ॥ २६ ॥ होये नव्हे वादवेवाद । तेणें उदंड जाला खेद । सिव्यागाळी अप्रमाद । होतां चुकला ॥ २७ ॥ कोणी निरूपणीं बैसती । सावकास गोष्टी लाविती । हरिदास ते रेंरें करिती । पोटासाठीं ॥ २८ ॥ बहुत जाणते मिळाले । येकापुढें येक बोले । लोकांचे आशये राहिले । कोण जाणे ॥ २९ ॥ माझें होये तुझें नव्हे । ऐसी अखंड जयास सवे । न्याय

---

१ मन ही दृश्य वस्तु थोडीच आहे तर त्याला धरतां येईल.

नीति सांडून धावे । अन्यायाकडे ॥ ३० ॥ आपुल्या थोरपणासाठीं । आच्यावाच्या तोंड पिटी । न्याये नाहीं ते सेवटीं । परम अन्याई ॥३१॥ येकेकडे अभिमान उठे । दुसरेकडे उदंड पेटे । ऐसे श्रोते खरे खोटे । कोण जाणे ॥ ३२ ॥ ह्मणोन जाणते विचक्षण । ते आधींच धरिती नेणपण । मूर्ख टोणपा आपण । कांहींच नाहीं ॥ ३३ ॥ आपणाहून देव थोर । ऐसा जयास कळला विचार । सकळ कांहीं जगदांतर । तेहिं राखावें ॥ ३४ ॥ सभेमधें कळहो जाला । शब्द येतो जाणत्याला । अंतरें राखों नाहीं सिकला । कैसा योगी ॥ ३५ ॥ वैर करितां वैराचि वाढे । आपणास दुःख भोगणें घडे । ह्मणोनि शाहाण्याचे कुकडे । कळों आलें ॥ ३६ ॥ अखंड आपणा सांभाळिती । क्षुल्लकपण येऊं नेदिती । थोर लोकांस क्षमा शांति । अगत्य करणें ॥ ३७ ॥ अवगुणापासीं बैसला गुणी । अवगुण कळतो तत्क्षणीं । विवेकी पुरुषाची करणी । विवेकें होते ॥ ३८ ॥ उपाये परियाये[1] दीर्घ प्रेत्न । विवेकबळें नाना येत्न । करील तयाचें महिमान । तोचि जाणे ॥ ३९ ॥ दुर्जनीं वेवदरून[3] घेतला । बाश्कळ लोकीं घसरिला । विवेकापासून चेवला । विवेकी कैसा ॥ ४० ॥ न्याये परियाये उपाये । मूर्खास हें कळे काये । मूर्खाकरितां चिवडा होये । मज्यौलसीचा ॥४१॥ मग ते शाहाणे नीट करिती । स्वयें साहोन साहाविती । स्वयें करून करविती । लोकांकरवीं ॥४२॥ पृथ्वीमधें उदंड जन । जनामधें असती सज्जन । जयाकरितां समाधान । प्राणीमात्रांसी ॥४३॥ तो मनोगतांचीं आंगें जाणे । मान प्रसंग समयो जाणे । संतप्तांलागीं निवऊं जाणे । नाना प्रकारें ॥ ४४ ॥ ऐसा तो जाणता लोक । समर्थ तयाचा विवेक । त्याचें करणें कांहीं येक । जनास कळेना ॥४५॥ बहुत जनास चालवी । नाना मंडळें हालवी । ऐसी हे समर्थपदवी । विवेकें होते ॥४६॥ विवेक येकांतीं करावा । जगदी-

---

१ गूढ विचार. २ पर्याय, हा नाहीं तो. कार्य साधेपर्यंत मिरनिराळे उपाय योजावयाचे. ३ विवाद करकरून बेजार केले. ४ सभेचा.

श धारणेनें धरावा । लोक आपला आणी परावा। ह्मणोंचि नये ॥४७॥ येकांतीं विवेक ठाईं पडे । येकांतीं येत्न सांपडे । येकांतीं तर्क वावडे । ब्रह्मांडगोळीं ॥ ४८ ॥ येकांतीं स्मरण करावें । चुकलें निधान पडे ठावें अंतरात्म्यासरिसें फिरावें कांहीं तरी ॥ ४९ ॥ जयास येकांत मानला । आवघ्या आधीं कळे त्याला । त्यावेगळें वडिलपणाला । ठावचि नाहीं ॥ ५० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रोताअवलक्षण-निरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ दशक शिकवणनाम एकोनविंशति ॥ १९ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्राह्मणें बाळबध अक्षर । घडसून करावें सुंदर । जें देखतांच चतुर । समाधान पावती ॥ १ ॥ वाटोळें सरळें मोकळें । वोतलें मसीचें[1] काळें । कुळकुळीत वळी चालिल्या ढाळें । मुक्तामाळा जैश्या[2] ॥ २ ॥ अक्षरमात्र तितुकें नीट । नेमस्त पैस काने नीट । आडव्या मात्रा त्याहि नीट । आर्कुलीं वेलांड्या ॥ ३ ॥ पहिलें अक्षर जें काढिलें । ग्रन्थ संपे तों पाहात गेलें । येका टांकेंचि लिहिलें । ऐसें वाटे ॥ ४ ॥ अक्षराचें काळेपण । टांकाचें ठोंसरपण । तैसेंचि वळण वांकाण । सरिखेंचि ॥ ५ ॥ वोळीस वोळी लागेना । आर्कुली मात्रा भेदीना । खालिले वोळीस स्पर्शेना । अथवा लंबाक्षर ॥ ६ ॥ पान शिषानें रेखाटावें । त्यावरी नेमकाचि ल्याहावें । दुरी जवळी न व्हावें । अंतर वोळीचें ॥ ७ ॥ कोठें शोधासी आडेना। चुकी पाहातां सांपडेना । गरज केली हें

---

१ मसी=शाई. २ सारख्या.

घडेना। लेखकांपासुनी ॥८॥ ज्याचें वय आहे नूतन। त्यानें ल्याहावें जपोन। जनासी पडे मोहन। ऐसें करावें ॥९॥ बहु बारिक तरुणपणीं। कामा नये ह्मातारपणीं। मध्यस्त लिहिण्याची करणी। केली पाहिजे ॥ १० ॥ भोंवतें स्थळ सोडून द्यावें। मधें चमचमित ल्याहावें। कागद झडतांहि झडावें। नलगोचि अक्षर ॥ ११ ॥ ऐसा ग्रन्थ जपोन ल्याहावा। प्राणीमात्रांस उपजे हेवा। ऐसा पुरुष तो पाहावा। ह्मणती लोक ॥१२॥ काया बहुत कष्टवावी। उत्कट कीर्ति उरवावी। चटक लाऊन सोडावी। कांहीं येक ॥ १३ ॥ वेव्य कागद आणावे। जपोन नेमस्त खळावे। लिहिण्याचे सामे असावे। नानापरी ॥ १४ ॥ सुन्या कातऱ्या जागाईत। खळी घोंटाळें तागाईत। नाना सुरंग मिश्रित। जाणोनि घ्यावें ॥ १५ ॥ नाना देसीचे बरु आणावे। घटी बारिक सरळे घ्यावे। नाना रंगाचे आणावे। नाना जिनसी ॥ १६ ॥ नाना जिनसी टांकतोडणी। नाना प्रकारें रेखाटणी। चित्रविचित्र करणी। सिसेंलोळ्या ॥ १७ ॥ हिंगुळ संग्रहीं असावे। वाळले आळिते पाहोन घ्यावे। सोपें भिजवुनी वाळवावे। संग्रह मसीचे ॥ १८ ॥ तगटीं इतिश्र्या कराव्या। बंदरीं फळ्या घोटाव्या। नाना चित्रीं चिताराव्या। उंच चित्रें ॥ १९ ॥ नाना गोप नाना वासनें। मेणकापडें सिंधुरवर्णें। पेट्या कुलपें जपणें। पुस्तकाकारणें ॥ २० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे लेखनक्रियानिरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

---

१ ज्यानें लिहिलें त्याचीच गरज वाचून पाहण्यास पडूं नये, असा अर्थ कोणी करितात. परंतु लेखकानें लिहिण्यांत हयगय केली असें कधीं नसावें, असाही अर्थ, कित्येक करितात. २ घट्ट. ३ समासफळी. ४ कागद घोटण्याचा घोटा. ५ कागद चिवट करण्यासाठीं खळण्याचें सामान. ६ शेवटीं. ७ बंदरी=परदेशांतून (उ० मलबार वगैरे ठिकाणाहून.) आलेल्या. ८ सिंदूरवर्णाचें मेणकापड असावें. (यावरून श्रीमारुतीची उपासना व्यक्त होत आहे.)

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिले लेखनभेद । आतां ऐका अर्थभेद । नाना प्रकारीचे संवाद । समजोन घ्यावे ॥ १ ॥ शब्दभेद अर्थभेद । मुद्राभेद प्रबंद-भेद । नाना शब्दाचे शब्दभेद । जाणोनी पाहावे ॥ २ ॥ नाना आ-शंका प्रत्योत्तरें । नाना प्रचित साक्षात्कारें । जेणेंकरितां जगदांतरें । चमत्कारती ॥ ३ ॥ नाना पूर्वपक्ष सिद्धांत । प्रत्ययो पाहावा नेमस्त । अनुमानाचें खस्तव्यस्त । बोलोंचि नये ॥ ४ ॥ प्रवृत्ति अथवा निवृत्ती। प्रचितिविण अवघी भ्रांती । गळंग्यांमधील[2] जगज्जोति । चेतेल कोठें ॥ ५ ॥ हेत समजोन उत्तर देणें । दुसऱ्याचे जीवीचें समजणें । मुख्य चातुर्याचीं लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥ ६ ॥ चातुर्येंविण खटपट । ते विद्या-चि फलकट । सभेमधें अटघांट[3] । समाधान कैचें ॥ ७ ॥ बहुत बोलणें ऐकावें । तेथें मौन्यचि धरावें । अल्पचिन्हें समजावें । जगदांतर ॥ ८ ॥ बाष्कळामधें बैसों नये । उद्धटासीं तंडों नये । आपणाकरितां खंडों नये। समाधान जनाचें ॥ ९ ॥ नेणतपण सोडूं नये । जाणपणें फुगों नये । नाना जनाचें हृदय । मृद शब्दें उकलावें ॥ १० ॥ प्रसंग जाणावा नेटका । बहुतांसी जाझु घेऊं नका । खरे असतांचि नासका । फड होतो ॥ ११ ॥ शोध घेतां आळसों नये । भ्रष्ट लोकीं बैसों नये । बैसलें तरी टाकूं नये । मिथ्या[4] दोष ॥ १२ ॥ अंतर आर्ताचें शोधावें प्रसंगीं थोडेंचि वाचावें । चटक लाउनी सोडावें । भल्या मनुष्यासी ॥ १३ ॥ मज्यालसींत[5] बैसों नये । समाराधनेसी[6] जाऊं नये । जालां येळीलवाणें[7] होय । जिणें आपुलें ॥ १४ ॥ उत्तम गुण प्रगटवावे । मग भलत्यासीं बोलतां फावे । भले पाहोन करावे । शोधून मित्र ॥ १५ ॥ उपासनेसारिखें बोलावें । सर्व जनास तोषवावें । सगट बरेपण राखावें ।

---

१ बाष्कळ. २ गळाठ्यामध्यें अग्नि जसा चेतत नाहीं तद्वत् अनुमानानें ज-गज्जोति चेतावयाची नाहीं. ३ (वायफळ) अटापिटा, श्रम. ४ निंद्य दोष पुढें आणूं नयेत. ५ सभेमध्यें. ६ मुक्तद्वार असतें तेथें. ७ निर्फळ.

कोण्हीयेकासी ॥ १६ ॥ ठाई ठाई शोध घ्यावा । मग ग्रामीं प्रवेश करावा । प्राणीमात्र बोलवावा । आप्तपणें ॥ १७ ॥ उंच नीच म्हणों नये । सकळांचें निववावें हृदय । अस्तमानीं जाऊं नये । कोठें तऱ्ही ॥ १८ ॥ जगामधें जगमित्र । जिव्हेपासीं आहे सूत्र । कोठें तरी सत्पात्र । शोधून काढावें ॥ १९ ॥ कथा होती तेथें जावें । दुरी दीनासारिखें बैसावें । तेथील सकळ हरद्दें घ्यावें । अंतर्यामीं ॥ २० ॥ तेथें भले अडळती । व्यापक तेहि कळों येती । हळुहळु मंदगती । रीग करावा ॥ २१ ॥ सकळांमधें विशेष श्रवण । श्रवणाहून थोर मनन । मननें होय समाधान । बहुत जनाचें ॥ २२ ॥ धूर्तपणें सकळ जाणावें । अंतरीं अंतर बाणावें । समजल्याविण सिणावें । कासयासी ॥ २३ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवरणनिरूपणनाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

सुचित करुनी अंतःकर्ण । ऐका करंटलक्षण । हें त्यागितां सदेवलक्षण । आंगीं बाणे ॥ १ ॥ पापाकरितां दरिद्र प्राप्त । दरिद्रें होय पाप संचित । ऐसेंचि होत जात । क्षणक्षणा ॥ २ ॥ याकारणें करंटलक्षणें । ऐकोनी त्यागाचि करणें । म्हणिजे कांहीं येक बाणे । सद्वेवलक्षण ॥ ३ ॥ करंट्यास आळस आवडे । यत्न कदापी नावडे । त्याची वासना वावडे । अधर्मीं सदा ॥ ४ ॥ सदा भ्रमिष्ट निदसुरा । उगेंचि बोले वैरावैरा । कोणीयेकाच्या अंतरा । मानेचिना ॥ ५ ॥ लेहों नेणे वाचूं नेणे । सवदासुत घेऊं नेणे । हिशेब कितेब राखों नेणे । धारणा नाहीं ॥ ६ ॥ हारवी सांडी पाडी फोडी । विसरे चुके नाना खोडी । भल्याचे संगतीची आवडी । कदापी नाहीं ॥ ७ ॥ चाट गडी मेळविले । कुकर्मी मित्र केले । खट नट येकत्रटिले । चोरटे पापी ॥ ८ ॥ ज्यासीं त्यासीं कळकटा[2] । स्वयें सदाचा चोरटा । परघातकी धाटमोटा[3] । वाटा पाडी

---

१ हार्द, हृद्गत, अभिप्राय. २ भांडणारा, कलह करणारा. ३ धष्टपुष्ट.

॥ ९ ॥ दीर्घ सूचना सुचेचिना । न्याय नीति हे रुचेना । परअभिळासीं वासना । निरंतर ॥ १० ॥ आळसें शरीर पाळिलें । परंतु पोटेंविण गेलें । सुडकें मिळेनासें जालें । पांघराया ॥ ११ ॥ आळसें शरीर पाळी । अखंड कुसी कांडोळी । निद्रेचे पाडी सुकाळीं । आपणासी ॥ १२ ॥ जनासी मीत्री करीना । कठीण शब्द बोले नाना । मूर्खपणें आवरेना । कोणीयेकासी ॥ १३ ॥ पवित्र लोकांमधें भिडावे । वोंगळामधें निशंक धांवे । सदा मनापासून भावे । जननिंद्य क्रिया ॥ १४ ॥ तेथें कैचा परोपकार । केला बहुतांचा संव्हार । पापी अनर्थी अपस्मार । सर्वअबद्धी ॥ १५ ॥ शब्द सांभाळून बोलेना । आवरितां आवरेना । कोणयिकासी मानेना । बोलणें त्याचें ॥ १६ ॥ कोणीयेकास विश्वास नाहीं । कोणीयेकासी सख्य नाहीं । विद्या वैभव कांहींच नाहीं । उगाचि ताठा ॥ १७ ॥ राखावीं बहुतांचीं अंतरें । भाग्य येतें तदनंतरें । ऐसीं हे विवेकाचीं उत्तरें । ऐकणार नाहीं ॥ १८ ॥ स्वयें आपणास कळेना । सिकविलें तें ऐकेना । तयासी उपाय नाना । काये करिती ॥ १९ ॥ कल्पना करी उदंड कांहीं । प्राप्तव्य तो कांहींच नाहीं । अखंड पडिला संदेहीं । अनुमानाचे ॥ २० ॥ पुण्यमार्ग सांडिला मनें । पाप झडावें काशानें । निश्चय नाहीं अनुमानें । नास केला ॥ २१ ॥ कांहींयेक पुर्तें कळेना । सभेमधें बोलों राहेना । बाष्कळ लाबाड ऐसें जना । कळों आलें ॥ २२ ॥ कांहीं नेमकपण आपुलें । बहुत जनास कळों आलें । तेंचि मनुष्य मान्य जालें । भूमंडळीं ॥ २३ ॥ झिजल्यावांचुनी कीर्ति कैंची । मान्यता नव्हे कीं फुकाची । जिकडे तिकडे होते चीची । अवलक्षणें ॥ २४ ॥ भल्याची संगती धरीना । आपणास शाहाणे करीना । तो आपला आपण वैरी जाणा । स्वहित नेणे ॥ २५ ॥ लोकांसी बरें करावें । तें उसिणें सवोंचि घ्यावें । ऐसें जयाच्या जीवें । जाणिजेना ॥ २६ ॥ जेथें नाहीं उत्तम गुण । तें करंटपणाचें लक्षण । बहुतांसी न मने तें अवलक्षण । सहजाचि जालें ॥ २७ ॥ कार्याकारण

सकळ कांहीं । कार्येविण तों कांहींच नाहीं । निकामी तो दुःखप्रवाहीं । वाहाताचि गेला ॥ २८॥ बहुतांसी मान्य थोडा । त्याच्या पापासी नाहीं जोडा । निराश्रई पडे उघडा । जेथें तेथें ॥ २९ ॥ याकारणें अवगुण त्यागावे । उत्तम गुण समजोन घ्यावे । तेणें मनासारिखें फावे । सकळ कांहीं ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे करंटलक्षणनिरूपण-नाम समास तिसरा ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिलें करंटलक्षण । तें विवेकें सांडावें संपूर्ण । आतां ऐका सदेवलक्षण । परम सौख्यदायेक ॥ १ ॥ उपजत गुण शरीरीं । परोप-कारी नानापरी । आवडे सर्वांचे अंतरीं । सर्वकाळ ॥ २ ॥ सुंदर अक्षर लेहों जाणे । चपळ शुद्ध वाचूं जाणे । अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥ कोणाचें मनोगत तोडीना । भल्याची संगती सोडीना । सदेवलक्षण अनुमाना । आणून ठेवी ॥ ४ ॥ तो सकळ जनासी व्हावा । जेथें तेथें नित्य नवा । मूर्खपणें अनुमानगोवा । कांहीं-च नाहीं ॥ ५ ॥ नाना उत्तम गुण सत्पात्र । तेचि मनुष्य जगमित्र । प्रगट कीर्ती स्वतंत्र । पराधेन नाहीं ॥ ६ ॥ राखे सकळांचें अंतर । उदंड करी पाठांतर । नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाहीं ॥ ७ ॥ नम्रपणें पुसों जाणे । नेमस्त अर्थ सांगों जाणे । बोलाऐसें वर्तों जाणे । उत्तम क्रिया ॥ ८ ॥ जो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके त्यासी । धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष ॥ ९ ॥ तो परोपकार कारि-तचि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला । मग काय उणें तयाला । भूमंडळीं ॥ १० ॥ बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे । उणें कोणाचें न साहे । तया पुरुषासी ॥ ११ ॥ चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायनकळा । आत्मविद्येचा जिव्हाळा । उदंड तेथें ॥ १२ ॥ सकळांसी नम्र बोलणें । मनोगत राखोन चालणें ।

अखंड कोणीयेकाचें उणें । पडोंचि नेदी ॥ १३ ॥ न्याय नीति भजन मर्यादा । काळ सार्थक करी सदा । दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैची ॥ १४ ॥ उत्तम गुणें श्रृंघारला । तो बहुतांमधें शोभला । प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा ॥ १५ ॥ जाणता पुरुष असेल जेथें । कळहो कैचा उठेल तेथें । उत्तम गुणाविषीं रितें । तें प्राणी करंटें ॥ १६ ॥ प्रपंचीं जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण । सर्वांमधें उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ १७ ॥ मागें येक पुढें येक । ऐसा कदापी नाहीं दंडक । सर्वत्रांसी अंलोलिक[1] । तया पुरुषाची ॥ १८ ॥ अंतरासी लागेल ढका । ऐसी वर्तणूक करूं नका । जेथें तेथें विवेका । प्रगट करी ॥ १९ ॥ कर्मविधी उपासनाविधी । ज्ञानविधी वैराग्यविधी । विशाळ ज्ञात्रुत्वाची बुद्धी । चळेल कैसी ॥ २० ॥ पाहातां अवघे उत्तम गुण । तयास वाईट ह्मणेल कोण । जैसा आत्मा संपूर्ण । सर्वां घटीं ॥ २१ ॥ आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लाहान थोर । तैसाचि करी परोपकार । मनापासुनी ॥ २२ ॥ दुसऱ्याच्या दुःखें दुःखवे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे । आवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥ २३ ॥ उदंड मुलें नानापरी । वडिलांचें मन अवघ्यांवरी । तैसी अवघ्यांची चिंता करी । माहांपुरुष ॥ २४ ॥ जयास कोणाचें सोसेना । तयाची निःकांचन वासना । धिःकारिल्या धिःकारेना । तोचि माहांपुरुष ॥ २५ ॥ मिथ्या शरीर निंदलें । तरी याचें काये गेलें । ज्ञात्यास आणिं जिंकिलें[2] देहंबुद्धीनें ॥ २६ ॥ हें अवघें अवलक्षण । ज्ञाता देहीं विलं[3]क्षण । कांहीं तऱ्ही उत्तम गुण । जनीं दाखवावे ॥ २७ ॥ उत्तम गुणास मनुष्य वेधे । वाईट गुणास प्राणी खेदे । तिक्षण बुद्धि लोक साधे । काय जाणती ॥ २८ ॥ लोकीं अत्यंत क्षमा कारिती । आलियां लोकांची प्रचिती । मग ते लोक पाठी राखती । नाना प्रकारीं

---

१ अपूर्वता. तो पुरुष ज्याला त्याला पाहिजे. २ ज्ञाता असून तो देहबुद्धीनें जिंकला गेला असें कोठें झालें आहे? ३ ज्ञाता देहापासून निराळा आहे.

॥ २९ ॥ बहुतांसी वाटे मी थोर । सर्वमान्य पाहिजे विचार । धीर उदार गंभीर । माहांपुरुष ॥ ३० ॥ जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थाचें लक्षण । अवगुण तें करंटलक्षण सहजचि जालें ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सदेवलक्षणनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

मातीचे देव धोंड्याचे देव । सोन्याचे देव रुप्याचे देव । काशाचे देव पितळेचे देव । तांब्याचे देव चित्रलेपे[1] ॥ १ ॥ रुवि[2]च्या लांकडाचे देव पोंवळ्यांचें देव । बाण तांदळे नर्मदे देव । शालिग्राम काश्मिरी देव । सूर्यकांत सोमकांत ॥ २ ॥ तांब्रनाणीं हेमनाणीं । कोणी पूजिती देवार्चनीं । चक्रांगीत चक्रतीर्थाहुनी । घेऊन येती ॥ ३ ॥ उदंड उपासनेचे भेद । किती करावे विशद । आपलाले आवडीचा वेध । लागला जनीं ॥ ४ ॥ परी त्या सकळांचेंहि कारण । मुळीं पाहावें स्मरण । तया स्मरणाचे अंश जाण । नाना देवतें ॥ ५ ॥ मुळीं द्रष्टा देव तो येक । त्याचे जाहाले अनेक । समजोन पाहातां विवेक । उमजों लागे ॥ ६ ॥ देह्यावेगळी भक्ति फावेना । देह्यावेगळा देव पावेना । याकारणें मूळ भजना । देहचि आहे ॥ ७ ॥ देह मुळींच केला वाव । तरी भजनास कैंचा ठाव । ह्मणोन भजनाचा उपाव । देह्यात्मयोगें ॥ ८ ॥ देहेंविण देव कैसा भजावा । देहेंविण देव कसा पुजावा । देहेंविण मोहोछावे कैसा करावा । कोण्याप्रकारें ॥ ९ ॥ अन्न गंध पत्र पुष्प । फल तांबोल धूप दीप । नाना भजनाचा साक्षेप । कोठें करावा ॥ १० ॥ देवाचें तीर्थ कैसें घ्यावें । देवास गंध कोठें लावावें । मंत्रपुष्प तरी वा[3]वे । कोणे ठाइं ॥ ११ ॥ ह्मणोनि देह्याविण अडतें । अवघें सांकडेंचि पडतें । देह्या-

1 गोपीचंदन किंवा गंधगोळ्या यांच्या मूर्ति; तसबिरी; भिंतीवर काढलेलीं चित्रें. २ रुईच्या. ३ वाहावे.

करितां घडतें । भजन कांहीं ॥ १२ ॥ देव देवता भूतें देवतें । मुळींचें सामर्थ्ये आहे तेथें । अधिकारें नाना देवतें । भजत जावीं ॥ १३ ॥ नाना देवीं भजन केलें । तें मूळ पुरुषासी पावलें । याकारणें सन्मानिलें । पाहिजे सकळ कांहीं ॥ १४ ॥ मायावल्ली फांपावली । नाना देहफळीं लिगडली । मुळींची जाणीव फळों आली । फळामधें ॥ १५ ॥ ह्मणोन येळील न करावें । पाहाणें तें येथेंचि पाहावें । ताळा पडतां राहावें । समाधानें ॥ १६ ॥ प्राणी संसार टाकिती । देवास धुंडीत फिरती । नाना अनुमानीं पडती । जेथें तेथें ॥ १७ ॥ लोकांची पाहातां रीती । लोक देवार्चनें करिती । अथवा क्षेत्रदेव पाहाती । ठाईं ठाईं ॥ १८ ॥ अथवा नाना अवतार । ऐकोन धरिती निर्धार । परी तें अवघें सविस्तर । होऊन गेलें ॥१९॥ येक ब्रह्माविष्णुमहेश । ऐकोन ह्मणती हें विशेष । गुणातीत जो जगदीश । तो पाहिला पाहिजे ॥ २० ॥ देवासी नाहीं थानमान । कोठें करावें भजन । हा विचार पाहातां अनुमान । होत जातो ॥ २१ ॥ नसतां देवाचें दर्शन । कैसेन होईजे पावन । धन्य धन्य ते साधुजन । सकळ जाणती ॥ २२ ॥ भूमंडळीं देव नाना । त्यांची भीड उलंघेना । मुख्य देव तो कळेना । कांहीं केल्यां ॥ २३ ॥ कर्तुत्व वेगळें करावें । मग त्या देवासी पाहावें । तरीच कांहीं येक पडे ठावें । गोप्यगुह्य ॥२४॥ तें दिसेना ना भासेना । कल्पांतींहि नासेना । सुकृतांवेगळें विश्वासेना । तेथें मन ॥ २५ ॥ उदंड कल्पिते कल्पना । उदंड इछिते वासना । अभ्यांतरीं तरंग नाना । उदयातें पावती ॥ २६ ॥ ह्मणोनी कल्पनारहित । तेंचि वस्तु शाश्वत । अंत नाहीं ह्मणोन अनंत । बोलिजे तया ॥ २७ ॥ हें ज्ञानदर्ष्टीनें पाहावें । पाहोन तेथेंचि राहावें । निजध्यासें तद्रूप व्हावें । संगत्यागें ॥ २८ ॥ नाना लीळा नाना लाघवे । ते काय जाणिजे बापुड्या जीवें । संतसंगें स्वानुभवें । स्थिति बाणे ॥ २९ ॥

---

१ डावठिकाण.

ऐसी सूक्ष्म स्थिति गती । कळतां चुके अधोगती । सद्गुरुचेनि सद्गती । तत्काळ होते ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहमान्यनिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

परमार्थी आणि विवेकी । त्याचें करणें माने लोकीं । कां जें विवरविवरों चुकी । पडोंचि नेदी ॥ १ ॥ जो जो संदेह वाटे जना । तो तो कदापी करीना । आदिअंत अनुमाना । आणून सोडी ॥ २ ॥ स्वता निस्पृह असेना । त्याचें बोलणेंचि मानेना । कठीण आहे जनार्दना । राजी राखणें ॥ ३ ॥ कोणी दाटून उपदेश देती । कोणी मध्यावर्ती[1] घालिती । ते सहजचि हालु[2] पडती । लालचीनें ॥ ४ ॥ जयास सांगावा विवेक । तोचि जाणावा प्रतिकुंचक[3] । पुढें पुढें नासक । कारबार होतो ॥ ५ ॥ भावास भाऊ उपदेश देती । पुढें पुढें होते फजिती । वोळखीच्या लोकांत महंती । मांडूंचि नये ॥ ६ ॥ पहिलें दिसें परी नाँसे । विवेकी मान्य करिती कैसे । अविवेकी ते जैसे तैसे । मिळती तेथें ॥ ७ ॥ भ्रतार शिष्य स्त्री गुरु । हाहि फटकाळ विचारु । नाना भ्रष्टाकारीं प्रकारु । तैसाचि आहे ॥ ८ ॥ प्रगट विवेकु बोलेना । झांकातापा करी जैना । मुख्य निश्चय अनुमाना । आणूंच नेदी ॥ ९ ॥ ढुकीसारिसा भरी भरे । विवेक सांगतां न धरे । दुरीदृष्टीचे धुरे । साधु नव्हेती ॥ १० ॥ कोण्हास कांहींच न मागावें । भगवद्भजन वाढवावें । विवेकबळें जन लावावें । भजनाकडे ॥ ११ ॥ परांतर रक्षायाचीं कामें ।

---

१ मध्यस्ती. २ फिके पडतात. ३ प्रतिकूल. ४ पहिल्यानें थाटमाट दिसतो पण तो अखेरीस नाहींसा होतो, असा अर्थ कोणी लावतात व ओळखीच्या लोकांना याचें पूर्व चरित्र माहित असल्यामुळें याची महंती त्यांना मान्य होत नाहीं; असा अर्थ कित्येक करितात. ५ लोकांना उघड रीतीनें विवेक सांगत नाहीं व सांगितला तरी तो गुप्त ठेवण्यास सांगतो.

बहुत कठीण विवेकवर्मे । स्वइछेनें स्वधर्मे । लोकराहाटी ॥ १२ ॥ आपण तुरुक गुरु केला । शिष्य चांभार मेळविला । नीच यातीनें नासला । समुदाव ॥ १३ ॥ ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्तमंडळ्या मानाव्या । संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ॥ १४ ॥ उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें । मळमळित अवघेंचि टाकावें । निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥ १५ ॥ अक्षर बरें वाचणें बरें । अर्थांतर सांगणें बरें । गाणें नाचणें अवघेंचि बरें । पाठांतर ॥ १६ ॥ दीक्षा बरी मीत्री बरी । तिक्षण बुद्धि राजकारणीं बरी । आपणास राखे नानापरी । अलिप्तपणें ॥ १७ ॥ अखंड हरिकथेचा छंदु । सकळांस लागे नामवेदु । प्रगट जयाचा प्रबोधु । सूर्य जैसा ॥ १८ ॥ दुर्जनासी राखों जाणे । सज्जनासी निवऊं जाणे । सकळांचे मनीचें जाणे । ज्याचें त्यापरी ॥ १९ ॥ संगतीचें मनुष्य पालटे । उत्तम गुण तत्काळ उठे । अखंड अभ्यासीं लगटे । समुदाव ॥ २० ॥ जेथें तेथें नित्य नवा । जनासी वाटे हा असावा । परंतु लालचीचा गोवा । पडोंचि नेदी ॥ २१ ॥ उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट च्यातुर्य उत्कट भजन । उत्कट योग अनुष्ठान । ठाईं ठाईं ॥ २२ ॥ उत्कट निस्पृहता धरिली । त्याची कीर्ति दिगांतीं फांकली । उत्कट भक्तीनें निवाली । जनमंडळी ॥ २३ ॥ कांहीं येक उत्कटेंविण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण । उगेंच वणवण हिंडोन । काये होतें ॥ २४ ॥ नाहीं देह्याचा भरवसा । केव्हां सरेल वयसा । प्रसंग पडेल कैसा । कोण जाणे ॥ २५ ॥ याकारणें सावधान असावें । जितुकें होईल तितुकें करावें । भगवत्कीर्तीनें भरावें । भूमंडळ ॥ २६ ॥ आपणास जें जें अनकूळ । तें तें करावें तत्काळ । होईना त्यास निवळ । विवेक उमजावा ॥ २७ ॥ विवेकामधें सांपडेना । ऐसें तों कांहींच असेना । येकांतीं विवेक अनुमाना । आणून सोडी ॥ २८ ॥ अखंड तजवीजा चाळणा जेथें । पाहातां काय उणें तेथें । येकांतेंविण प्राणीयांतें । बुद्धि कैंची ॥ २९ ॥ येकांतीं विवेक करावा । आत्माराम

वोळखावा । येथून तेथवरी गोवा । कांहींच नाहीं ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बुद्धिवादनिरूपणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

कथेचें घमंड भरून द्यावें । आणी निरूपणीं विवरावें । उणें पडोंचि नेदावें । कोणीयेकविषीं ॥ १ ॥ भेजणार[1] खालें पडिला । तो भेजणारीं जाणितला[2] । नेणता लोक उगाच राहिला । टकमकां पाहात ॥ २ ॥ उत्तर विलंबीं पडिलें । श्रोतयांस कळों आलें । ह्मणिजे महत्व उडालें । वक्तयाचें ॥ ३ ॥ थोडें बोलोनी समाधान करणें । रागेजोन तरी मन धरणें । मनुष्य वेधींच लावणें । कोणी येक ॥ ४ ॥ सोसवेना चिणाचिण केली । तेथें तामसवृत्ती दिसोन आली । आवघी आवडी उडाली । श्रोतयाची ॥ ५ ॥ कोण कोण राजी राखिले । कोण कोण मनीं भंगिले । क्षणक्षणा परीक्षिले । पाहिजे लोक ॥ ६ ॥ शिष्य विकल्पें रान घेतो । गुरु मागें मागें धांवतो । विचार पाहों जातां तो । विकल्पाचि आवघा ॥ ७ ॥ आशाबधि क्रियाहीन । नाहीं चातुर्याचें लक्षण । ते महंतीची भणभण[3] । बंद नाहीं ॥ ८ ॥ ऐसे गोसावी हलु पडती । ठाईं ठाईं कष्टी होती । तेथें संगतीचे लोक पावती । सुख कैचें ॥ ९ ॥ जिकडे तिकडे कीर्ति माजे । सगट लोकांस हव्यास उपजे । लोक राजी राखोन कीजे । सकळ[4] कांहीं ॥ १० ॥ परलोकीं वास करावा । समुदाव उगाच पाहावा । मागण्याचा तगादा न लवावा । कांहीं येक ॥ ११ ॥ जिकडे जग तिकडे जगन्नायेक । कळला पाहिजे विवेक । रात्रीदिवस विवेकी लोक । सांभाळीत जाती

---

१ लोकांना ज्ञान सांगणारा, कीर्तन करणारा. २ ज्ञानी मनुष्याची चुकी ज्ञानी मनुष्यालाच उमजणार. ३ अशा महंतीची भणभण होते, तिला बंध नसतो, ह्मणजे तिला कोणी पुसत नाहीं, तिचा बाजवार होतो. ४ त्याचें महत्त्व नाहींसें होतें.

॥ १२ ॥ जो जो लोक दृष्टीस पडिला । तो तो नष्ट ऐसा कळला । अवघे नष्ट येकला भला । काशावरुनी ॥ १३ ॥ वोस मुलकीं काय पाहावें । लोकावेगळे कोठें राहावें । तऱ्हे खोटी सांडतें घ्यावें । कांहीं येक ॥ १४ ॥ तस्मात् लोकिकीं वर्ततां नये । त्यास महंती कामा नये । परत्र साधनाचा उपाये । श्रवण करून असावें ॥ १५ ॥ आपणासीं बरें पोहतां न ये । लोक बुडवावयाचें कोण कार्य । गोडी आवडी वायां जाये । विकल्पाचि अवघा ॥ १६ ॥ अभ्यासें प्रगट व्हावें । नाहीं तरी झांकोन असावें । प्रगट होऊन नासावें । हें बरें नव्हे ॥ १७ ॥ मंद हळु हळु चालतो । चपळ कैसा अटोपतो । अरबी फिरवणार तो । कैसा असावा ॥ १८ ॥ हे धकाधकीचीं कामें । तिक्षण बुद्धीचीं वर्में । भोळ्या भावार्थें संभ्रमें । कैसें घडे ॥ १९ ॥ सेत केलें परी वाहेना । जवोर केलें परी फिरेना । जन मेळविले परी धरेना । अंतर्यामीं ॥२०॥ जरी चढती वाढती आवडी उठे । तरी परमार्थ प्रगटे । घसघस करितां विटे । सगट लोकु ॥ २१ ॥ आपलें लोकांस मानेना । लोकांचें आपणांस मानेना । अवघा विकल्पाचि मना । समाधान कैचें ॥ २२ ॥ नासक दीक्षा सितरु लोक । तेथें कैचा असेल विवेक । जेथें बळावला अविवेक । तेथें राहणें खोटें ॥ २३ ॥ बहुत दिवस श्रम केला । सेवटीं अवघाच वेर्थ गेला । आपणास ठाकेना गल्बलों । कोणें करावा ॥ २४ ॥ संगति चालिला तरी तो व्याप । नाहीं तरी अवघाचि संताप । क्षणक्षणा विक्षेप । किती ह्मणौनि सांगावा ॥ २५ ॥ मूर्ख मूर्खपणें भरंगळती । ज्ञाते ज्ञातेपणें कळ्हो करिती । होते दोहींकडे फजिती । लोकामधें ॥ २६ ॥ कारबार आटोपेना करवेना । आणि उगेंहि राहेना ।

---

१ तऱ्हेवाईक आणि खोटें सांडावें. २ आरबी घोडा चपळ असतो, तेव्हां वर बसणाराही चपळच पाहिजे, मंद उपयोगी नाहीं. ३ निगा करीना. ४ जवाहिराचा व्यापार. ५ उपाधी. आपल्याला जर उपाधी होत नाहीं तर कशास करावी? ६ व्यवस्थेशीर, सुरळीत.

याकारणें सकळ जना । काय ह्मणावें ॥ २७ ॥ नासक उपाधीस सोडावें । वय सार्थकीं घालावें । परिभ्रमणें कंठावें कोठें तरी ॥ २८ ॥ परिभ्रमण करीना । दुसऱ्याचें कांहींच सोसीना । तरी मग उदंड यातना । विकल्पाची ॥ २९ ॥ आतां हें आपणाचिपासीं । बरें विचारावें आपणासी । अनकूळ पडेल तैसी । वर्तणूक करावी ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे येत्ननिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

सृष्टिमधें बहु लोक । परिभ्रमणें कळे कौतुक । नाना प्रकारीचे विवेक । आडळों लागती ॥ १ ॥ किती प्रपंची जन । अखंड वृत्ति उदासीन । सुखदुःखें समाधान । दंडळेना ॥ २ ॥ स्वभावेंचि नेमक बोलती । सहजचि नेमक चालती । अपूर्व बोलण्याची स्थिती । सकळांसि माने ॥ ३ ॥ सहजचि ताळज्ञान येतें । स्वभावेंचि रागज्ञान उमटतें । सहजचि कळत जातें । न्यायनीतिलक्षण ॥ ४ ॥ येखादा आडळे गाजी । सकळ लोक अखंड राजी । सदा सर्वदा आवडी ताजी । प्राणीमात्रांची ॥ ५ ॥ चुकोन उदंड आडळतें । भारी मनुष्य दृष्टीस पडतें । महंताचें लक्षणसें वाटतें । अकस्मात ॥ ६ ॥ ऐसा आडळतां लोक । चमत्कारें गुणग्राहिक । क्रिया बोलणें नेमक । [illegible]याचे ॥ ७ ॥ सकळ अवगुणामधें अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण । मोठें पाप करंटपण । चुकेना कीं ॥ ८ ॥ ढाळेंचि काम होतें सदा । जें जपल्यानें नव्हे सर्वदा । तेथें पीळपेंचाची आपदा । आडळेंचिना ॥ ९ ॥ येकासी अभ्यासितां नये । येकासी स्वभावेंचि ये । ऐसा भगवंताचा महिमा काये । कैसा कळेना ॥ १० ॥ मोठीं राजकारणें चुकती । राजकारणीं वेढां लागती । नाना चुकीची फजिती । चहुंकडे ॥ ११ ॥ या-

---

१ सहजरीतीनें.

कारणें चुकों नये । ह्मणिजे उदंड उपाय । उपायाचा अपाय । चुकतां होये ॥ १२ ॥ काये चुकलें तें कळेना । मनुष्याचें मनाचि वळेना । खवळला अभिमान गळेना । दोहिंकडे ॥ १३ ॥ आवघे फडचि नासती । लोकांचीं मनें भंगती । कोठें चुकते युक्ती । कांहीं कळेना ॥ १४ ॥ व्यापेंविण आटोप केला । तो अवघा घसरतचि गेला । अकलेचा बंद नाहीं घातला । दुरीदृष्टीनें ॥ १५ ॥ येखादें मनुष्य तें सिळें । त्याचें करणेंचि बावळें । नाना विकल्पाचें जाळें । करून टाकी ॥१६॥ तें आणास उकलेना । दुसऱ्यास कांहींच कळेना । नाचे विकल्पें कल्पना । ठाईं ठाईं ॥ १७ ॥ त्या गुत कल्पना कोणास कळाव्या । कोणें येऊन आटोपाव्या । ज्याच्या त्यानें कराव्या । बळकट बुद्धि ॥ १८ ॥ ज्यासी उपाधी आवरेना । तेणें उपाधी वाढवावीना । सावचित करूनियां मना । समाधानें असावें ॥ १९ ॥ धांवधांवों उपाधी वेष्टी । आपण कष्टी लोकहि कष्टी । हे कामा नये गोष्टी । कुसमुसेची ॥ २० ॥ लोक बहुत कष्टी जाला । आपणहि अत्यंत नासला । वेर्थचि केला गल्बला । कासयासी ॥ २१ ॥ असो उपाधीचें काम ऐसें । कांहीं बरें कांहीं काणोंसें । सकळ समजोन ऐसें । वर्ततां बरें ॥ २२ ॥ लोकांपासीं भावार्थ कैचा । आपण जगवावा तयांचा । सेवट उपंढेर कोणाचा । पडोंचि नये ॥ २३ ॥ अंतरात्म्याकडे सकळ लागे । निर्गुणीं ह कांहींच नलगे । नाना प्रकारींचे दगे । चंचळामधें ॥ २४ ॥ शुद्धविश्रांतीचें स्थळ । तें येक निर्मळ निश्चळ । तेथें विकारचि सकळ । निर्विकार होती ॥ २५ ॥ उद्वेग अवघे तुटोन जाती । मनास वाटे विश्रांती । ऐसी दुल्लभ परब्रह्मस्थिती । विवेकें सांभाळावी ॥ २६ ॥ आपणास उपाधी मुळींच नाहीं । रुणानबंधें मिळालीं सर्वही । आल्यागेल्याची क्षिती नाहीं । ऐसें जालें पाहिजे ॥ २७ ॥ जो उपाधीस कंटाळला । तो निवांत होऊन बैसला । आटोपेना तो गल्बला । कास-

---

१ वांकडें. २ ढोंगाची उघडकी; फजिती.

यासी ॥ २८ ॥ कांहीं गल्बला कांहीं निवळ । ऐसा कंठित जावा काळ । जेणेंकारितां विश्रांती वेळ । आपणासी फावे ॥ २९ ॥ उपाधी कांहीं राहात नाहीं । समाधानायेवढें थोर नाहीं । नरदेह प्राप्त होत नाहीं । क्षणक्षणा ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उपाधिलक्षणनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

ज्ञानी आणी उदास । समुदायाचा हव्यास । तेणें अखंड सावकास । येकांत सेवावा ॥ १ ॥ जेथें तजवीजा कळती । अखंड चाळणा निघती । प्राणीमात्रांची स्थिती गती । कळों येते ॥ २ ॥ जरी हा चाळणाच करीना । तरी कांहींच उमजेना । हिसेवझाडाचि पाहीना । दिवाळखोर ॥ ३ ॥ येक मिरासी साधिती । येक सध्यां गेवाविती । व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे ॥ ४ ॥ जेणें जें जें मनीं धरिलें । तें तें आधींच समजलें । कृत्रिम अवघेंचि खुंटलें । सहजचि येणें ॥ ५ ॥ अखंड राहातां सलगी होते । अतिपरिचयें अवज्ञा घडते । याकारणें विश्रांतीतें । घेतां नये ॥ ६ ॥ आळसें आळस केला । तरी मग कारबारचि बुडाला । अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ॥ ७ ॥ उदंड उपासनेचीं कामें । लावीत जावीं नित्यनेमें । अवकाश कैंचा कृत्रिमें । करावयासी ॥ ८ ॥ चोर भांडारी करावा । घसरतांच सांभाळावा । गोवा मूर्खपणाचा काढावा । हळु हळु ॥ ९ ॥ या अवघ्या पहिल्याच गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हतां कष्टी । राजकारणें मंडळ वेष्टी । चहुकडे ॥ १० ॥ नष्टासी नष्ट योजावे । वाचाळासी वाचाळ आणावे ।

---

१ गमाविती. २ दुसऱ्यानें मनांत आणलेलें कृत्रिम जर आधींच उमजलें तर तो कृत्रिम काय करणार ? ३ यासाठीं एका ठिकाणींच राहूं नये. ४ ह्या गोष्टी कांहीं नवीन नाहींत त्या पूर्वींच्याच आहेत. ५ कोणालाही कष्टी न करतां राजकारणांमध्यें सर्व लोकांना गोवून घ्यावें.

आपणावरी विकल्पाचे गोंवे । पडोंच नेदी ॥ ११ ॥ कांटीनें कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेंदावी । कळकटेपणाची पदवी । असों द्यावी ॥ १२ ॥ न कळतां करी कार्य जें तें । तें काम तत्काळचि होतें । गचगचेंत पडतां तें । चमत्कारें न्हे ॥ १३ ॥ ऐकोनी आवडी लागावी । देखोन बळकटचि व्हावी । सलगीनें आपली पदवी । सेवकामधें ॥ १४ ॥ कोणी येक काम करितां होतें । न करितां तें मागें पडतें । याकारणें ढिलेपणें तें । असोंचि नये ॥ १५ ॥ जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला । जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥ १६ ॥ अवघ्यांस अवघें कळलें । तेव्हां तें रितें पडिलें । याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे कीं ॥ १७ ॥ मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करवावें । कित्तेक खळेक[3] उगेंवावे । रजकारणामधें ॥ १८ ॥ बोलके पहिलवान कळकटे । तयासींच घ्यावे झटे । दुर्जनें राजकारण दाटे । ऐसें न करावें ॥ १९ ॥ ग्रामण्य वर्मी सांपडावें । रगडून पीठचि करावें । करूनि मागुती सांवरावें । बुडऊं नये ॥ २० ॥ खळदुर्जनासी भ्यालें । राजकारण नाहीं राहिलें । तेणें अवघें प्रगट जालें । बरें वाईट ॥ २१ ॥ समुदाव पाहिजे मोठा । तरी तनावा[6] असव्या बळकटा । मठ करून ताठा । धरूं नये ॥ २२ ॥ दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रगट न करावे । सज्जनापरीस आळवावे । महत्व देऊनी ॥ २३ ॥ जनामधें दुर्जन प्रगट । तरी मग अखंड खटखट । याकारणें ते वाट । बुझून टाकावी ॥ २४ ॥ गनीमाच्या देखतां

---

१ भांडखोरपणाची पदवी जेथल्या तेथेंच असूं द्यावी ह्मणजे भांडखोरपणा करूं नये, असा अर्थ कित्येक करितात व कार्य करूनही तें कोण करतो हें कळूं न देतां आपण आपल्याकडे अजागळपणा घ्यावा असा अर्थ कोणी करितात. २ जें कार्य करावयाचें असतें तें जर सर्वांना कळलें तर तें कार्य होत नाहीं. तात्पर्य ज्याच्यापासून जितकें काम घ्यावयाचें असेल तितकीच माहिती त्याला द्यावी. ३ निर्धन लोक. ४ राजकारणामध्यें ज्याचा जितका उपयोग होण्यासारखा असेल तितका करून घ्यावा. ५ तट. ६ ताणदोर, खेंच, पुरवठा, आक्रमणशक्ती.

फौजा । रणशूरांच्या फुर्फुरिती भुजा । ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ २५ ॥ तयास देखतां दुर्जन धाके । बैसवी प्रचीतीचे तडाखे । बंड पाषांडाचे वाखे । सहजचि होती ॥ २६ ॥ हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें । ढिलेपणाच्या संभ्रमें । जाऊं नये ॥ २७ ॥ कोठेंच पडेना दृष्टीं । ठाईं ठाईं त्याच्या गोष्टी । वाग्विळासें सकळ सृष्टी । वेधिली तेणें ॥ २८ ॥ हुंब्यास हुंबा लाऊन द्यावा । टोणप्यास टोणपा आणावा । लौंदास पुढें उभा करावा । दुसरा लौंद ॥ २९ ॥ धटासी आणावा धट । उद्धटासी पाहिजे उद्धट । खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥ ३० ॥ जैशास तैसा जेव्हां भेटे । तेव्हां मज्यालसी थाटे । इतुकें होतें परी धनी कोठें । दृष्टीस न पडे ॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे राजकारणनिरूपण नाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

जेथें अखंड नाना चाळणा । जेथें अखंड नाना धारणा । जेथें अखंड राजकारणा । मनासी आणिती ॥ १ ॥ सृष्टीमधें उत्तम गुण । तितुके चाले निरूपण । निरूपणाविण क्षण । रिकामा नाहीं ॥ २ ॥ चर्चा आशंका प्रत्योत्तरें । कोण खोटें कोण खरें । नाना वगत्रुत्वें शास्त्राधारें । नाना चर्चा ॥ ३ ॥ भक्तिमार्ग विशद कळे । उपासनामार्ग आकळे । ज्ञानविचार निवळे । अंतर्यामीं ॥ ४ ॥ वैराग्याची बहु आवडी । उदास वृत्तीची गोडी । उदंड उपाधी तरी सोडी । लागोंच नेदी ॥ ५ ॥ प्रबंदाचीं पाठांतरें । उत्तरासी संगीत उत्तरें । नेमक बोलतां अंतरें । निघवी सकळांचीं ॥ ६ ॥ आवडी लागली बहु जना । तेथें कोणाचें कांहीं चालेना । दळवट पडिला अनुमाना । येईल कैसा ॥ ७ ॥

---

१ कैवारी. २ वाखे होती=नाहींसे होतात. ३ समर्पक. ४ लोकांचें ज्याच्यावर प्रेम बसलें असतें त्याच्यापुढें कोणाचें कांहीं चालत नाहीं. ५ समुदाय, घरदळ. ६ त्याच्याकडे पुष्कळ लोक येत ा, परंतु त्याच्या अंतःस्वरूपाचें अनुमान कोणास होत नाहीं.

उपासना करूनियां पुढें । पुरवलें पाहिजे[1] चहुंकडे । भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ॥ ८ ॥ जाणती परी आडळेना । काय करितो तें कळेना । नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ॥ ९ ॥ तितुक्यांचीं अंतरें धरावीं । विवेकें विचारें भरावीं । कडोविकडीचीं[2] विवरावीं । अंतःकर्णें ॥ १० ॥ किती लोक तें कळेना । किती समुदाव आकळेना । सकळ लोक श्रवणमनना । मधें घाली ॥ ११ ॥ फड समजाविस करणें । गद्यपद्य सांगणें । परांतरासी राखणें । सर्वकाळ ॥ १२ ॥ ऐसा ज्याचा दंडक । अखंड पाहाणें विवेक । सावधापुढें अविवेक । येईल कैचा ॥ १३ ॥ जितुकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें । शाहाणे करून सोडावे । वहुत जन ॥१४॥ परोपरीं सिकवणें । आडणुका सांगत जाणें । निवळ करून सोडणें । निस्पृहांसी ॥ १५ ॥ होईल तें आपण करावें । न होतां जनाकरवीं करवावें । भगवद्भजन राहावें । हा धर्म नव्हे ॥ १६ ॥ आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें । आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥ १७ ॥ जुन्या लोकांचा कंटाळा आला । तरी नूतन प्रांत पाहिजे धरिला । जितुकें होईल तितुक्याला । आळस करूं नये ॥१८॥ देह्याचा अभ्यास बुडाला । ह्मणिजे महंत बुडाला । लागवेगें नूतन लोकांला । शाहाणें करावें ॥ १९ ॥ उपाधींत सापडों नये । उपाधीस कंटाळों नये । निसुगपण कामा नये । कोणीयेकविषीं ॥ २० ॥ काम नासणार नासतें । आपण वेडें उगेंच पाहात । आळसी हृदयसुन्य तें । काये करूं जाणे ॥ २१ ॥ धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला । नाना बुद्धी शक्ताला । ह्मणोनि सिकवाव्या ॥ २२ ॥ व्याप होईल तों राहावें । व्याप राहातां उठोन जावें । आनंदरूप फिरावें । कोठें तरी ॥ २३ ॥ उपाधीपासुनी सुटला । तो निस्पृहपण बळावला ।

---

१ उपासनेला पुढें करून जो सर्वत्र पुरून उरतो; ह्मणजे उपासनेसाठीं जो सर्वत्र परिभ्रमण करितो. २ धरसोडीचीं, लोकांचीं अनिश्चित मनें विवरणाकडे लावावीं.

जिकडे अनकूळ तिकडे चालिला। सावकास ॥२४॥ कीर्ति पाहातां सुख नाहीं। सुख पाहातां कीर्ति नाहीं। केल्याविण कांहींच नाहीं। कोठें तरी ॥ २५ ॥ येरवीं काय राहातें। होणार तितुकें होऊन जातें। प्राणी मात्र अशक्त तें। पुढें आहे ॥ २६ ॥ आधींच तकवा सोडिला। मधेंचि धीवसा सांडिला। तरी संसार हा सेवटाला। कैसा पावे ॥२७॥ संसार मुळींच नासका। विवेकें करावा नेटका। नेटका करितां फिका। होत जातो ॥२८ ॥ ऐसा याचा जिनसाना। पाहातां कळों येतें मना। परंतु धीर सांडावाना। कोणी येकें ॥२९॥ धीर सांडितां काये होतें। अवघें सोसावें लागतें। नाना बुद्धि नाना मतें। शाहाणा जाणे ॥३०॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवेकलक्षणनिरूपण नाम समास दाहावा ॥१०॥

॥ विसावा पूर्ण दशक ॥ २० ॥

॥ श्रीराम ॥

प्राणी व्यापक मन व्यापक। पृथ्वी आप तेज व्यापक। वायो आकाश त्रिगुण व्यापक। अंतरात्मा मूळमाया ॥ १ ॥ निर्गुण ब्रह्म तें व्यापक। ऐसें अवघेंच व्यापक। तरी हें सगटें किं काये येक। भेद आहे ॥ २ ॥ आत्मा आणी निरंजन। येणेंहि वाटतो अनुमानें। आत्मा सगुण किं निर्गुण। आणी निरंजन ॥ ३ ॥ श्रोतां संदेहीं पडिला। तेणें संदेह वाढला। अनुमान धरून बैसला। कोण तो कैसा ॥ ४ ॥ ऐका पहिली आशंका। अवघा गल्बला करूं नका। प्रगट करून विवेका। प्रत्यये पाहावा ॥ ५ ॥ शरीरपाडें सामर्थ्यपाडें। प्राणी व्याप करी निवाडें। परी पाहातां मनायेवढें। चपळ नाहीं ॥ ६ ॥ चपळपण

---

१ व्हावयाचें तें होतेंच, परंतु मनुष्य मात्र विनाकारण आपल्याकडे दुर्बळपणा घेतो. २ नेटका केला तरी तो फिका पडतो. ३ जिन्नसमासला, प्रकृति, स्वभाव. ४ सर्व सारखेच. ५ आत्म्याला निरंजन ह्मणतात याबद्दल संशय वाटतो. ६ लहान, मोठें, जसें शरीर आाण सामर्थ्य असेल त्या मानानें; शरीरानुसार व सामर्थ्यानुसार.

येकदेसी । पूर्ण व्यापकता नव्हे त्यासी । पाहातां पृथ्वीच्या व्यापासी । सीमा आहे ॥ ७ ॥ तैसेंचि आप आणी तेज । अपूर्ण दिसती सहज । वायो चपळ समज । येकदेसी ॥ ८ ॥ गगन आणी निरंजन । तें पूर्ण व्यापक सघन । कोणी येक अनुमान । तेथें असेचिना ॥ ९ ॥ त्रिगुण गुणक्षोभिणी माया । माईक जाईल विलया । अपूर्ण येकदेसी तया । पूर्ण व्यापकता न घडे ॥ १० ॥ आत्मा आणि निरंजन । हें दोहिंकडे नामाभिधान । अर्थान्वये समजोन । बोलणें करावें ॥ ११ ॥ आत्मा मन अत्यंत चपळ । तरी हें व्यापक नव्हेचि केवळ । सुचित अंतःकर्ण निवळ । करून पाहावें ॥ १२ ॥ अंतराळीं पाहातां पाताळीं नाहीं । पाताळीं पाहातां अंतराळीं नाहीं । पूर्णपणें वसत नाहीं । चहुंकडे ॥ १३ ॥ पुढें पाहातां मागें नाहीं । मागें पाहातां पुढें नाहीं । वाम सव्य व्याप नाहीं । दशदिशा ॥ १४ ॥ चहुंकडे निशाणें मांडावीं । येकसरीं कैसीं सिवावीं । याकारणें समजोन उगवी । प्रत्ययें आपणासी ॥ १५ ॥ सूर्य आला प्रतिबिंबेला । हाहि दृष्टांत न घडे वस्तुला । वस्तुरूप निर्गुणाला । म्हणिजेत आहे ॥ १६ ॥ घटाकाश मठाकाश । हाहि दृष्टांत विशेष । तुळूं जातां निर्गुणास साम्यता येते ॥ १७ ॥ ब्रह्मींचा अंश आकाश । आणी आत्म्याचा अंश मानस । दोहींचा अनुभव प्रत्ययास । येथें घ्यावा ॥ १८ ॥ गगन आणी हें मन । कैसे होती समान । मननसीळ माहाजन ।

---

१ आत्मा आणि निरंजन हीं नांवें जीव आणि शिव या उभयतांना आहेत, तेव्हां कोणत्या ठिकाणीं कोणत्या अर्थानें त्यांचा प्रयोग केला आहे तो संदर्भावरून जाणावा. २ सूर्य उदयाला आल्यावर त्याचें प्रतिबिंब जलादिकांचे ठिकाणीं पडतें व ब्रह्माचें प्रतिबिंब जीव आहे, म्हणून ब्रह्माला सूर्याचा दृष्टान्त द्यावा तर तो कमसल आहे, कारण सूर्याला अस्त आहे तसा ब्रह्माला नाहीं. ३ सूर्याचा दृष्टान्त बरोबर लागू पडत नाहीं परंतु आकाशाचा दृष्टान्त मात्र त्याहून जास्त कसोटीला उतरतो. आकाशाची आणि निर्गुणाची तुलना केली तर त्यांच्यात साम्यता दिसून येते. ४ ब्रह्मापासून आकाश व आत्म्यापासून मन. यांत मनाची व आकाशाची बरोबरी होत नाहीं (तर मग आकाशाचें वडील जें ब्रह्म त्याची बरोबरी मनाला कशी होणार ?).

सकळहि जाणती ॥ १९ ॥ मन हें पुढें वावडे । मागें आवघेंचि रितें पडे । पूर्ण गगनास साम्यता घडे । कोण्या प्रकारें ॥ २० ॥ परब्रह्महि अचळ । आणि पर्वतासहि ह्मणती अचळ । दोनीहि येक केवळ । हें कैसें ह्मणावें ॥ २१ ॥ ज्ञान अज्ञान विपरीत ज्ञान । तिनी कैसीं होती समान । याचा प्रत्ययो मनन । करून पाहावा ॥ २२ ॥ ज्ञान ह्मणिजे जाणणें । अज्ञान ह्मणिजे नेणणें । विपरीत ज्ञान ह्मणिजे देखणें । येकाचें येक ॥ २३ ॥ जाणणें नेणणें वेगळें केलें । ढोबळें पंचभूतिक उरलें । विपरीत ज्ञान समजलें । पाहिजे जीवीं ॥ २४ ॥ द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा । जीवात्माचि होये शिवात्मा । पुढें शिवात्मा तोचि जीवात्मा । जन्म घेतो ॥ २५ ॥ आत्मत्वीं जन्ममरण लागे । आत्मत्वीं जन्ममरण न भंगे । संभवामि युगे युगे । ऐसें हें वचन ॥२६॥ जीव येकदेसी नर । विचारें जाला विश्वंभर । विश्वंभरास संसार । चुकेना कीं ॥ २७ ॥ ज्ञान आणी अज्ञान । वृत्तिरूपें हें समान । निवृत्तिरूपें विज्ञान । जालें पाहिजे ॥ २८ ॥ ज्ञानें येवढें ब्रह्मांड केलें । ज्ञानें येवढें वाढविलें । नाना विकाराचें वळलें । तें हें ज्ञान ॥ २९ ॥ आठवें देह ब्रह्मांडीचें । तें हें ज्ञान साचें । विज्ञानरूप विदेहाचें । पद पाविजे ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पूर्णापूर्णनिरूपणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

---

१ आपणांस पंचभूतात्मक जो पसारा दिसत आहे हें ज्ञानही नव्हे व अज्ञानही नव्हे तर तें विपरीत ज्ञान होय, कारण तें आहे एक व आपणांस दिसत आहे भलतेंच. २ द्रष्टा ह्मणजे साक्षी ह्मणजे अंतरात्मा ह्मणजे जीवात्मा तोच शिवात्म्याला मिळतो. ३ जीवात्म्याच्या ठिकाणीं जन्ममरण संभवतें. ४ ब्रह्मांडाची उपाधी धारण करणारा जो ईश्वर त्याचा, हें सारें ब्रह्मांड हा संसारच होय. ५ ज्ञान ही एक वृत्ति आहे व अज्ञानही वृत्तिच आहे, तेव्हां ज्ञान आणि अज्ञान हीं वृत्तिरूप असल्यामुळ समानच ह्मणावयाचीं. ६ ज्ञान हें विकारात्मकच होय. ७ पिंडांतील चारी देह हे अनुक्रमें ब्रह्मांडांतील चारी देहांशीं अनुरूप असल्यामुळें ज्ञान ह्मणजेही मायाच होय. त्या ज्ञानाचें विज्ञान झालें पाहिजे.

॥ श्रीराम ॥

मूळमाया नस्तां चंचळ । निर्गुणब्रह्म तें निश्चळ । जैसें गगन अंतराळ । चहुंकडे ॥ १ ॥ दृश्य आलें आणि गेलें । परी तें ब्रह्म संचलें । जैसें गगन कोंदाटलें । चहुंकडे ॥ २ ॥ जिकडे पाहावें तिकडे अपार । कोणेकडे नाहीं पार । येक जिनसी स्वतंत्र । दुसरें नाहीं ॥ ३ ॥ ब्रह्मांडावरतें[1] बैसावें । अवकाश भकास अवलोकावें । तेथें चंचळ व्यापकाच्या नावें सुन्याकार ॥ ४ ॥ दृश्य विवेकें काढिलें । मग परब्रह्म कोंदाटलें । कोणासीच अनुमानेलें[2] । नाहीं कदा ॥ ५ ॥ अधोर्ध्व पाहातां चहुंकडे । निर्गुण ब्रह्म जिकडे तिकडे । मन धांवेल कोणेकडे । अंत पाहावया ॥ ६ ॥ दृश्य चळे ब्रह्म चळेना । दृश्य कळे ब्रह्म कळेना । दृश्य आकळे ब्रह्म आकळेना । कल्पनेसी ॥ ७ ॥ कल्पना म्हणिजे कांहींच नाहीं । ब्रह्म दाटलें ठाइंचा ठाइं । वाक्यार्थ[3] विवरत जाइं । म्हणिजे बरें ॥ ८ ॥ परब्रह्मायेवढें थोर नाहीं । श्रवणापरतें साधन नाहीं । कळल्याविण कांहींच नाहीं । समाधान ॥ ९ ॥ पिपीलिकामार्गें हळु हळु घडे । विहंगमें फळासी गांठी पडे । साधक मननीं पवाडे । म्हणिजे बरें ॥ १० ॥ परब्रह्मासारिखें दुसरें । कांहींच नाहीं खरें । निंदा आणी स्तुतिउत्तरें । परब्रह्मीं नाहीं ॥ ११ ॥ ऐसें परब्रह्म येकजिनसी । कांहींच तुळेना तयासी । मानुभव[4] पुण्यरासी । तेथें पवाडती ॥ १२ ॥ चंचळें होते दुःखप्राप्ती । निश्चळायेवढी नाहीं विश्रांती । निश्चळ प्रत्ययें पाहाती । मांहानुभाव ॥ १३ ॥ मुळापासून सेवटवरी । विचारणा केलीच करीं । प्रत्ययाचा निश्चयो अंतरीं । तयासीच फावे ॥ १४ ॥

---

१ ब्रह्मांडाच्या पलिकडे जाऊन पहावें; ब्रह्मांड नाहीं अशी कल्पना करून पहावें. २ अनुमान मनानें होणार, तें मन आहे एकदेशी व ब्रह्म आहे पूर्ण व्यापक, त्यामुळें ब्रह्माचें अनुमान कोणालाच होत नाहीं. ३ महावाक्याचा अर्थ. ४ महानुभाव.

कल्पनेची सृष्टी जाली । त्रिविधे[1] प्रकारें भासली । तिक्षण बुद्धीनें आणिली । पाहिजे मना ॥ १५ ॥ मूळमायेपासून त्रिगुण । अवघें येकदेसी लक्षण । पांचाभूतांचा ढोबळा गुंण । दिसत आहे ॥ १६ ॥ पृथ्वीपासून च्यारी खाणी । चत्वार वेगळाली करणी । सकळ सृष्टीची चाली येथुनी । पुढें नाहीं ॥ १७ ॥ सृष्टीचें त्रिविध लक्षण । विशद करूं निरूपण । श्रोतीं सुचित अंतःकर्ण । केलें पाहिजे ॥ १८ ॥ मूळमाया जाणीवेची । मुळीं सूक्ष्म कल्पनेची । जैसी स्थिती परे वाचेची । तद्रूपाचि[3] ते ॥ १९ ॥ अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ । सूक्ष्मरूप बीज सकळ । मुळींच आहे ॥ २० ॥ जड पदार्थ चेतवितें तें । ह्मणौन चैतन्य बोलिजेतें । सूक्ष्म रूपें संकेतें । समजोन ध्यावीं ॥ २१ ॥ प्रकृतिपुरुषाचा विचार । अर्धनारीनटेश्वर । अष्टधा प्रकृतीचा विचार । सकळ कांहीं ॥ २२ ॥ गुप्त त्रिगुणाचें गूढत्व । ह्मणौन संकेत महत्तत्व । गुप्तरूपें शुद्धसत्व । तेथेंचि वसे ॥ २३ ॥ जेथून गुण प्रगटती । तीस गुणक्षोभिणी ह्मणती । त्रिगुणाचीं रूपें समजती । धन्य ते साधु ॥ २४ ॥ गुप्तरूपें गुणसौम्य । ह्मणौनि बोलिजे गुणसाम्य । सूक्ष्म संकेत अगम्य । बहुतांस कैचा ॥ २५ ॥ मूळमायेपासून त्रिगुण । चंचळ येकदेसी लक्षण । प्रत्ययें पाहातां खूण । अंतरीं येते ॥ २६ ॥ पुढें पंचभूतांचीं बंडें । वाढलीं विशाळें उदंडें । सप्तद्वीपें नवखंडें । वसुंधरा हे ॥२७॥ त्रिगुणापासून पृथ्वीवरी । दुसऱ्या जिनसाऱ्याची[4] पैरी । दोनी जिनस याउपरी । तिसरा ऐका ॥ २८ ॥ पृथ्वी नाना जिनसाचें बीज । अंडज जारज श्वेतज उद्भिज । च्यारी खाणी च्यारी वाणी सहज ।

---

१ सृष्टी तीन प्रकारची आहे ह्मणजे तिच्या तीन पायऱ्या आहेतः (१) मूळमायेपासून तों त्रिगुणापर्यंत. (२) त्रिगुणापासून तों पृथ्वीपर्यंत. (३) पृथ्वीपासून तों चारी खाणी चारी वाणीपर्यंत. २ स्पष्ट दशेला पावलेलीं पंचभूतें. ३ जाणीवरूप मूळमाया ह्मणजे ब्रह्माच्या ठिकाणीं "एकोहं बहु स्याम्" ही जी प्रथम स्फूर्ति झाली ती. नाभिस्थानीं परा वाणीचें जसें प्रथम स्फुरण होतें तद्वत् ब्रह्माच्या ठिकाणीं मायेचें प्रथम स्फुरण होतें. ४ प्रकार, पायरी.

निर्माण जाल्या ॥ २९ ॥ खाणी वाणी होती जाती । परंतु तैसीच आहे जगती । ऐसे होती आणी जाती । उदंड प्राणी ॥३०॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सृष्टित्रिविधलक्षणनिरूपणनाम समास द्वितीय ॥२॥

॥ श्रीराम ॥

मुळींहून सेवटवरी । विस्तार बोलिला नानापरी । पुन्हा विवरत विरंत माघारी । वृत्ति न्याची ॥ १ ॥ च्यारी वाणी च्यारी खाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी । नानाप्रकारीचे प्राणी । जन्मास येती ॥ २ ॥ अवघे होती पृथ्वीपासुनी । पृथ्वीमधें जाती नासोनी । अनेक येती जाती परी अवनी । तैसीच आहे ॥ ३ ॥ ऐसें हें सेंड्याकडिल खांड । दुसरें भूतांचें बंड । तिसरें नामाभिधानें उदंड । सूक्ष्मरूपें ॥ ४ ॥ स्थूळ अवघें सांडून द्यावें । सूक्ष्मरूपें वोळखावें । गुणापासून पाहिलेंच पाहावें । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ ५ ॥ गुणाचीं रूपें जाणीव नेणीव । पाहिलाच पाहावा अभिप्राव । सूक्ष्मदृष्टीचें लाघव । येथून पुढें ॥ ६ ॥ शुद्ध नेणीव तमोगुण । शुद्ध जाणीव सत्वगुण । जाणीवनेणीव रजोगुण । मिश्रित चालिला ॥ ७ ॥ त्रिगुणाचीं रूपें ऐसीं । कळों लागलीं अपैसीं । गुणापुढील कर्दमासी । गुणक्षोभिणी बोलिजे ॥ ८ ॥ रज तम आणि सत्व । तिहीचें जेथें गूढत्व । तें जाणिजे महत्तत्व । कर्दमरूप ॥ ९ ॥ प्रकृतिपुरुष शिवशक्ती । अर्धनारीनटेश्वर ह्मणती । परी याची स्वरूप स्थिती । कर्दमरूप ॥ १० ॥ सूक्ष्मरूपें गुणसौम्य । त्यास बोलिजे गुणसाम्य । तैसोंचि चैतन्य अगम्य । सूक्ष्मरूपी ॥११॥ बहु जिनसी मूळमाया । माहांकारण ब्रह्मांडीची काया । ऐसिया सूक्ष्म

---

१ नजर चुकीनें "वि" पुढचा 'व' गळाला असावा असें वाटतें. २ भाग. मागच्या समासांत ज्या तीन पायऱ्या सांगितल्या त्यांतील शेवटची पायरी ह्मणजे चारी खाणी चारी वाणी. ३ त्यावरची पायरी पंचभूतांची. ४ त्या पंचभूतांच्या वरची पायरी मूळमायेपासून तों त्रिगुणापर्यंतची. हीं सूक्ष्म आहेत व त्यांचीं नाना तऱ्हेचीं नांवें आहेत.

अन्वया । पाहिलेंचि पाहावें ॥ १२ ॥ च्यारी खाणी पंचभूतें । चौदा सूक्ष्मं संकेतें । काये पाहाणें तें येथें । शोधून पाहावें ॥ १३ ॥ आहाच पाहातां कळेना । गरज केल्यां समजेना । नाना प्रकारीं जनाच्या मना । संदेह पडती ॥ १४ ॥ चौदा पांचे येकोणीस । येकोणीस च्यारी तेविस । यांमधें मूळ चतुर्दश । पाहिलेंचि पाहावें ॥ १५ ॥ जो विवरोन समजला । तेथें संदेह नाहीं उरला । समजल्याविण जो गल्बला । तो निरार्थक ॥ १६ ॥ सकळ सृष्टीचें बीज । मूळमायेंत असे सहज । अवघें समजतां सज्ज । परमार्थ होतो ॥ १७ ॥ समजलें माणुस चावळेना । निश्चइ अनुमान धरीना । सावळगोंदा करीना । परमार्थ कदा ॥ १८ ॥ शब्दातीत बोलतां आलें । त्यास वाच्यांश बोलिलें । शुद्ध लक्ष्यांश लक्षिलें । पाहिजे विवेकें ॥ १९ ॥ पूर्वपक्ष ह्मणिजे माया । सिद्धांतें जाये विलया । माया नस्तां मग तया । काये ह्मणावें ॥ २० ॥ अन्वये आणी वीतरेक । हा पूर्वपक्षाचा विवेक । सिद्धांत ह्मणिजे शुद्ध येक । दुसरें नाहीं ॥ २१ ॥ अधोमुखें भेद वाढतो । ऊर्धमुखें भेद तुटतो । निःसंगपणें निर्गुणी तो । माहांयोगी ॥ २२ ॥ माया मिथ्या ऐसी कळली । तरी मग भीड कां लागली । मायेचे भिडेनें घसरली । स्वरूपस्थिती ॥ २३ ॥ लटके मायेनें दपटावें । सत्य परब्रह्म सांडावें । मुख्य निश्चयें हिंडावें । कासयासी ॥ २४ ॥ पृथ्वीमधें बहुत जन । त्यामधें असती सज्जन । परी साधू त बोळखतो कोण । साधुवेगळा ॥ २५ ॥ ह्मणौन संसार सांडावा । मग साधूचा शोध घ्यावा । फिरफिरों ठाइं पाडावा । साधुजन ॥ २६ ॥ उदंड हुडकावे संत । सांपडे प्रचितीचा महंत । प्रचितिविण स्वहित । होणार नाहीं ॥२७॥ प्रपंच

---

१ सूक्ष्म मूळमायेचीं चौदा नांवें. कोणी चौदा ब्रह्म असा अर्थ करितात, परंतु पुढील समास ५ व ९ वाचतां मूळमायेचीं चौदा नांवें असाच अर्थ इष्ट वाटतो. २ मूळमायेचीं चौदा नांवे. ३ पंचभूतें. ४ चारी खाणी. ५ मायकडे पाहलें तर. ६ ब्रह्माकडे पाहिलें तर. ७ ब्रह्मस्वरूपाचा निश्चय झाल्यावर मग वणवण करीत संशयखोराप्रमाणें कां हिंडावें?

अथवा परमार्थ । प्रचितिविण अवघें वेर्थ । प्रत्ययेज्ञानी तो समर्थ । सकळांमध्यें ॥ २८ ॥ रात्रदिवस पाहावा अर्थ । अर्थ पाहेल तो समर्थ । परलोकींचा निजस्वार्थ । तेथेंचि घडे ॥ २९ ॥ ह्मणौन पाहिलेंचि पाहावें । आणि शोधिलेंचि शोधावें । अवघें कळतां स्वभावें । संदेह तुटती ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मनामाभिधाननाम समास ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

सकळ जनास प्रार्थना । उगेंच उदास करावेंना । निरूपण आणावें मना । प्रत्ययाचें ॥ १ ॥ प्रत्यये राहिला येकेकडे । आपण धांवतो भलतेकडे । तरी सारासाराचे निवाडे । कैसे होती ॥ २ ॥ उगिच पाहातां सृष्टी । गल्बला दिसतो दृष्टीं । परी ते राजसत्तेची गोष्टी । वेगळीच ॥ ३ ॥ पृथ्वीमधें जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगवंताचीं घरें । नाना सुखें येणें द्वारें । प्राप्त होती ॥ ४ ॥ त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वांटून कृपाळु जाला । प्रत्यक्ष जगदीश जगाला । रक्षितसे ॥ ५ ॥ सत्ता पृथ्वीमध्यें वांटली । जेथें तेथें विभागली । कळेनें सृष्टि चालिली । भगवंताचे ॥ ६ ॥ मूळ जाणत्या पुरुषांची सत्ता । शरीरीं विभागली तत्वता । सकळ कळा चातुर्यता । तेथें वसे ॥ ७ ॥ सकळ पुराचा ईश । जगामधें तो जगदीश । नाना शरीरीं सावकास ।

१ जगामध्यें चाललेल्या व्यवहाराकडे सहज नजर फकली तर नुसता गलबला आपल्या दृष्टीस पडतो, परंतु हा सर्व व्यवहार इतक्या सुरळीत रीतीनें चालण्यास कारण जी परमेश्वराची सत्ता ती आपणांस प्रत्यक्ष दृग्गोचर जरी होत नसली तरी पण ती असते. २ प्राणिमात्रांना माता वांटून देऊन त्यांच्या द्वारें प्रत्यक्ष परमेश्वरच कृपाळूपणें जगाचें रक्षण करीत आहे. ३ जशी माता मुलाचें संगोपन परमेश्वराच्या सत्तेनें करिते त्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं परमेश्वराची सत्ता वांटून दिलेली आहे आणि परमेश्वराच्याच कलेनें हें जग चाललें आहे. ४ जाणत्या पुरुषाची=जगदीशाची. ५ प्रथम मुळांत "पुरुषाचा" होते त्याचें श्रीसमर्थांनीं "पुराचा" केलें आहे. पुराचा=देहपुराचा.

करूं लागे ॥ ८ ॥ पाहातां सृष्टीची रचना । ते येकाचेन चालेना । येकाचि चालवी नाना । देह धरूनी ॥ ९ ॥ नाहीं उंच नीच विचारिलें। नाहीं बरें वाईट पाहिलें । कार्ये चालों ऐसें जालें । भगवंतासी ॥ १० ॥ किंवा नेणणें आडवें केलें । किंवा अभ्यासीं घातलें । हें कैसें कैसें केलें । त्याचा तोचि जाणे ॥ ११ ॥ जगदांतरीं अनुसंधान । बरें पाहाणें हेंचि ध्यान । ध्यान आगी तें ज्ञान । येकरूप ॥ १२ ॥ प्राणी संसारास आला । कांहीं येक शाहाणा जाला । मग तो विवरों लागला । भूमंडळीं ॥ १३ ॥ प्रगट रामाचें निशाण । आत्माराम ज्ञानघन । विश्वंभर विद्यमान । भाग्यें कळे ॥ १४ ॥ उपासना धुंडुनसी वासना धरिली । तरी ते लांबताचि गेली । महिमा न कळे बोलिली । येथार्थ आहे ॥ १५ ॥ द्रष्टा ह्मणिजे पाहाता । साक्षी ह्मणिजे जाणता । अनंतरूपी अनंता । वोळखावें ॥ १६ ॥ संगती असावी भल्यांची । धाँटी कथा निरूपणाची । कांहीं येक मनाची । विश्रांती आहे ॥ १७ ॥ त्याहिमधें प्रत्ययेज्ञान । जाळून टाकिला अनुमान । प्रचितिविण समाधान । पाविजेल कैंचें ॥ १८ ॥ मूळ संकल्प तो हरिसंकल्प । मूळमायेमधील साक्षेप । जगदांतरीं तेंचि रूप । देखिजेतें ॥ १९ ॥ उपासना

---

१ जगदीश नाना शरीरीं वास्तव्य करून जगाचा व्यवहार चालवीत आहे. २ अनेक देह धारण करून जगाचा व्यवहार चालवितांना ईश्वरानें लहान, मोठें, किंवा बरें, वाईट, याचा विचार केला नाहीं. सर्व योनींत ईश्वराचें वास्तव्य आहे. ३ ईश्वरानें सृष्टीचा हा एवढा व्यवहार चालविला आहे तो कसा, हें त्याचें त्यालाच माहित, कां अज्ञानापासून त्यानें हें जग निर्माण केलें, कां त्याला हा अभ्यासच आहे, कोण जाणे. ४ जगदंतरीं असणाऱ्या व्यापक ईश्वराचें योग्य रीतीनें अनुसंधान ठेवणें, ह्मणजे प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं ईश्वरस्वरूप पाहणें याचें नांव ध्यान. ५ रामाचें निशाण गुप्त नसून जगावर फडकत आहे; तो आत्माराम ज्ञानस्वरूप आहे, तोच विश्वंभर आहे तो सर्वत्र विद्यमान आहे आणि त्याची प्राप्ती भाग्यानें होते. ६ उपासना कोठपर्यंत जाऊन पोंचते याचा थांग लावावा असें मनांत आणलें तर ती उपासना लांबतच गेली, ह्मणजे साऱ्या ब्रह्मांडाची व्याप्ती तिच्यांत होत आहे इतकी ती व्यापक आहे. ७ मार्ग, प्रकार.

ज्ञानस्वरूप । ज्ञानीं चौथा देह आरोप । याकारणें सर्व संकल्प । सोडून द्यावा ॥ २० ॥ पुढें परब्रह्म विशाळ । गगनासारिखें पोकळ । घन पातळ कोमळ । काये ह्मणावें ॥ २१ ॥ उपासना ह्मणिजे ज्ञान । ज्ञानें पाविजे निरंजन । योगियांचें समाधान । येणें रितीं ॥ २२ ॥ विचार नेहटूनसा पाहे । तरी उपासना आपणचि आहे । येक जाये येक राहे । देह धरूनी ॥ २३ ॥ अखंड ऐसीं घालमेळी । पूर्वापर होत गेली । आतांहि तैसीच चालिली । उत्पतिस्थिती ॥ २४ ॥ बनावरी बनचरांची सत्ता । जळावरी जळारांची सत्ता । भूमंडळीं भूपाळां समस्तां । येणेंचि न्यायें ॥ २५ ॥ सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील तयाचें । परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २६ ॥ कर्ता जगदीश हें तों खरें । परी विभाग आला पृथकाकारें । तेथें अहंतेचें काविरें । बाधिजेना ॥ २७ ॥ हरिर्दाता हरिर्भोक्ता । ऐसें चालतें तत्वतां । ये गोष्टीचा आतां । विचार पाहावा ॥२८॥ सकळ कर्ता परमेश्वरु । आप-

---

१ हरिसंकल्प तीच मूळमाया, तोच ईश्वर मूळमाया ह्मणजे मूळप्रकृति. मूळप्रकृति हा ब्रह्मांडांतील चवथा देह, पिंडांतील चवथा देह जो महाकारण ह्मणजे ज्ञान त्याच्याशीं अनुरूप आहे. यावरून ईश्वराची उपासना ज्ञानस्वरूप आहे व तें ज्ञान ह्मणजे हरिसंकल्प, मूळमाया. मूळमायेचा त्याग करावयाचा आहे. तात्पर्य, सर्व संकल्प सोडून द्यावा हेंच खरें. २ उपासनच्या पुढें, ज्ञानाच्या पुढें, मूळमायेच्या पलिकडे. ३ मूळमाया=मूळप्रकृति=महाकारण=ज्ञान. उपासना येथवर आहे, पुढें नाहीं; कारण उपासनेला द्वैत लागतें, तें पुढें नाहीं. ४ मायेच्याच योगानें पुढें निरंजनाची प्राप्ती होते ५ निक्षून, खोल. ६ जीव हाच शिव आहे, ह्मणजे उपासना ज्याची करावयाची तोच आहे. ७ उपास्य आणि उपासक असे दोन देह आहेत त्यांपैकीं एक जातो व एक राहतो, ह्मणजे उपासक जाऊन उपास्य बनतो. ८ द्वैताची. ९ सकलकर्ता परमेश्वर आहे हें खरें आहे, परंतु परमेश्वर स्वतः कांहीं करीत नाहीं तर त्याच्या सत्तेचा विभाग प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं असून त्यांच्या करवीं परमेश्वर कार्यें घडवून आणतो, तेव्हां कोणतेंही चांगलें कार्य आपल्या हातून घडलें तर तें आपण केलें अशी अहंता न धरतां हरिर्दाता हरिर्भोक्ता असेंच मानलें पाहिजे.

ला माइक विचारु । जैसें कळेल तैसें करूं । जगदांतरें ॥ २९ ॥ देवायेवढें चपळ नाहीं । ब्रह्मायेवढें निश्चळ नाहीं । पाइरीनें पाइरी चढोन पाहीं । मूळपरियंत ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मानिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

येथून पाहातां तेथवरी । चत्वार जीनस अवधारी । येक चौदा पांच च्यारी । ऐसें आहे ॥ १ ॥ परब्रह्म सकळांहून वेगळें । परब्रह्म सकळांहून आगळें । नाना कल्पनेनिराळें । परब्रह्म तें ॥ २ ॥ परब्रह्माचा विचार । नाना कल्पनेहून पर । निर्मळ निश्चळ निर्विकार । अखंड आहे ॥ ३ ॥ परब्रह्मास कांहीच तुळेना । हा येक मुख्य जीनसाना । दुसरा जीनस नाना कल्पना । मूळमाया ॥ ४ ॥ नाना सूक्ष्मरूप । सूक्ष्म आणी कर्दमरूप । मुळींच्या संकल्पाचा आरोप । मूळमाया ॥ ५ ॥ हरिसंकल्प मुळींचा । आत्माराम सकळांचा । संकेत नामाभिधानाचा । येणें प्रकारें ॥ ६ ॥ निश्चळीं चंचळ चेतलें । म्हणोनि चैतन्य बोलिलें । गुणसमानत्वें जालें । गुणसाम्य ऐसें ॥ ७ ॥ अर्धनारीनटेश्वर । तोचि षड्गुणैश्वर । प्रकृतीपुरुषाचा विचार । शिवशक्ती ॥ ८ ॥ शुद्धसत्वगुणाची मांडणी । अर्धमात्रा गुणक्षोभिणी । पुढें तिही गुणांची करणी ।

---

१ जगदंतर जो परमेश्वर त्याच्या इच्छेनें जसें जसें कळेल तसें तसें करूं. मी कोण काय करणार, सकळ कर्ता परमेश्वर आहे, तो जसें कार्य हातून घडवील तसें होईल. २ प्रथम 'शिवशक्ति' होतें त्याचें 'आत्मा' श्रीसमर्थांनीं केलें. ३ एक ब्रह्म, मूळमायेचीं चौदा नांवें, पांच भूतें व चार खाणी, असे एकंदर चार जिन्नस आहेत. ४ पहिला जिन्नस ब्रह्म, दुसरा जिन्नस अनंतकल्पनारूप मूळमाया. ५ त्या मूळमायेचीं चौदा नांव येणेंप्रमाणें:–चैतन्य गुणसाम्य, अर्धनारीनटेश्वर, षड्गुणेश्वर, प्रकृतिपुरुष, शिवशक्ति, शुद्धसत्त्व, गुणक्षोभिणी, सत्व, रज, तम, मन, माया, अंतरात्मा. तसेंच २०×९ पहा.

प्रगट जाली ॥ ९ ॥ मन माया अंतरात्मा । चौदा जीनसांची सीमा । विद्यमान ज्ञानात्मा । इतुके ठाइं ॥ १० ॥ ऐसा दुसरा जीनस । अभिधानें चतुर्दश । आतां तिसरा जीनस । पंच माहांभूतें ॥ ११ ॥ येथें पाहातां जाणीव थोडी । आदिअंत हे रोकडी । खाणी निरोपिल्या तांतडी । तो चौथा जीनस ॥ १२ ॥ च्यारी खाणी अनंत प्राणी । जाणीवेची जाली दाटणी । च्यारी जीनस येथुनी । संपूर्ण जाले ॥ १३ ॥ बीज थोडें परि जेतें । पुढें त्याचें उदंड होतें । तसें जालें आत्मयातें । खाणी वाणी प्रगटतां ॥ १४ ॥ ऐसी सत्ता प्रबळली । थोडे सत्तेची उदंड जाली । मनुष्यदेहें सृष्टी भोगिली । नाना प्रकारें ॥ १५ ॥ प्राणी मारून स्वापद पळे । वरकड त्यास काये कळे । नाना भोग तो निवळे । मनुष्यदेहीं ॥ १६ ॥ नाना शब्द नाना स्पर्श । नाना रूप नाना रस । नाना गंध ते विशेष । नरदेह जाणे ॥ १७ ॥ अमोल्य रत्नें नाना वस्त्रें । नाना यानें नाना शस्त्रें । नाना विद्या कळा शास्त्रें । नरदेह जाणे ॥ १८ ॥ पृथ्वी सत्तेनें व्यापिली । स्थळोस्थळीं अटोपिली नाना विद्या कळा केली । नाना धारणा ॥ १९ ॥ दृश्य अवघेंचि पाहावें । स्थानमान सांभाळावें । सारासार विचारावें । नरदेहें जालियां ॥ २० ॥ येहलोक आणी परलोक । नाना प्रकारीचा विवेक । विवेक आणी अविवेक । मनुष्य जाणे ॥ २१ ॥ नाना पिंडीं ब्रह्मांडरचना । नाना मुर्तींची कल्पना । नाना प्रकारीं धारणा । मनुष्य जाणे ॥ २२ ॥ अष्टभोग नवरस । नानाप्रकारीचा विळास । वाच्यांश लक्ष्यांश सारांश । मनुष्य जाणे ॥ २३ ॥ मनुष्यें सकळांस आंळिलें[1] । त्या मनुष्यास देवें पाळिलें । ऐसें हें अवघें कळलें । नरदेहयोगें ॥ २४ ॥ नरदेह परम दुल्लभ । येणें घडे अलभ्य लाभ । दुल्लभ तें सुल्लभ । होत आहे ॥२५॥ वरकड देहे हें कावाड । नरदेह मोठें घवाड । परंतु पाहिजे जाड । विवेकरचना ॥२६॥ येथें जेणें आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला । देव नाहीं

---

१ आकलन केलें, ताब्यांत ठेवलें.

बोळखिला । विवेकबळें ॥ २७ ॥ नर तोचि नारायेण । जरी प्रत्यये करी श्रवण । मननशीळ अंत:कर्ण । सर्वकाळ ॥ २८ ॥ जेणें स्वयेंचि पोहावें । त्यास कासेस नलगे लागावें । स्वतंत्रपणें शोधावें । सकळ कांहीं ॥ २९ ॥ सकळ शोधून राहिला । संदेह कैंचा तयाला । पुढें विचार कैसा जाला । त्याचा तोचि जाणे ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चत्वारजिनसनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

पाहों जातां भूमंडळ । ठाईं ठाईं आहे जळ । कित्तेक ते निर्मळ माळ । जळेंविण पृथ्वी ॥ १ ॥ तैसें दृश्य विस्तारलें । कांहींयेक जाणीवेनें शोभलें । जाणीवरहित उरलें । कितीयेक दृश्य ॥ २ ॥ च्यारिखाणी च्यारिवाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी । शास्त्रीं अवघें नेमुनी । बोलिलें असे ॥ ३ ॥

श्लोक:–जलजा नवलक्षाश्च दशलक्षाश्च पक्षिणः ।
कृमयो रुद्रलक्षाश्च विंशल्लक्षा गवादयः ।
स्थावरास्त्रिंशल्लक्षाश्च चतुर्लक्षाश्च मानवाः ।
पापपुण्यं समं कृत्वा नरयोनिषु जायते ॥ १ ॥

मनुष्यें च्यारि लक्ष । पशु वीस लक्ष । क्रिम आक्रा लक्ष । बोलिलें शास्त्रीं ॥ ४ ॥ दाहा लक्ष ते खेचर । नव लक्ष जळचर । तीस लक्ष स्थावर । बोलिलें शास्त्रीं ॥ ५ ॥ ऐसी चौऱ्यासी लक्ष योनी । जितुका तितुका जाणता प्राणी । अनंत देह्याची मांडणी । मर्यादा कैंची ॥ ६ ॥ अनंत प्राणी होत जाती । त्यांचें अधिष्ठान जगती । जगतीवेगळी स्थिती । त्यांस कैंची ॥ ७ ॥ पुढें पाहातां पंचभूतें । पाव्रीं पष्टद-शेतें । कोणी विद्यमांन कोणी ते । उगीचें असती ॥ ८ ॥ अंतरात्म्या-

१ दृश्य. २ गुप्त.

ची वोळखण । तेचि जेथें चपळपण[1] । जाणीवेचें अधिष्ठान । सावध ऐका ॥ ९ ॥ सुखदुःख जाणता जीव । तैसाचि जाणावा सदा शिव । अंतःकर्णपंचक अपूर्व । अंश आत्मयांचा ॥ १० ॥ स्थुळीं[2] आकाशाचे गुण । अंश आत्मयांचे जाण । सत्व रज तमोगुण । गुण आत्मयांचे ॥ ११ ॥ नाना चाळणा नाना धृती । नवविधा भक्ति चतुर्विधा मुक्ती । अलिप्तपण सहजस्थिती । गुण आत्मयांचे ॥ १२ ॥ द्रष्टा साक्षी ज्ञानघन । सत्ता चैतन्य पुरातन । श्रवण मनन विवरण । गुण आत्मयांचे ॥ १३ ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शन । ध्येय ध्याता ध्यान । ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान । गुण आत्मयांचे[3] ॥ १४ ॥ वेदशास्त्रपुराणअर्थ । गुप्त चालिला परमार्थ । सर्वज्ञपणें समर्थ । गुण आत्मयांचे ॥ १५ ॥ बद्ध मुमुक्ष साधक सिद्ध । विचार पाहाणें शुद्ध । बोध आणि प्रबोध । गुण आत्मयांचे ॥ १६ ॥ जागृति स्वप्न सुषुप्ति तुर्या । प्रकृतिपुरुष मूळमाया । पिंडब्रह्मांडअष्टकाया । गुण आत्मयांचे ॥ १७ ॥ परमात्मा आणी परमेश्वरी । जगदात्मा आणी जगदेश्वरी । महेश आणी माहेश्वरी । गुण आत्मयांचे ॥ १८ ॥ सूक्ष्म जितुकें नामरूप । तितुकें आत्मयांचें स्वरूप । संकेत नामाभिधानें अमूप । सीमा नाहीं ॥ १९ ॥ आदिशक्ती शिवशक्ती । मुख्य मूळमाया सर्वशक्ती । नाना जीनसउत्पत्तीस्थिती । तितुके गुण आत्मयांचे ॥ २० ॥ पूर्वपक्ष आणी सिद्धांत । गाणें वाजवणें संगीत । नाना विद्या अद्भुत । गुण आत्मयांचे ॥ २१ ॥ ज्ञान अज्ञान विपरीतज्ञान । असद्वृति सद्वृति जाण । ज्ञप्तिमात्र अलिप्तपण । गुण आत्मयांचे ॥ २२ ॥ पिंड ब्रह्मांड तत्वझाडा । नाना तत्वांचा निवाडा । विचार पाहाणें उघडा । गुण आत्मयांचे ॥ २३ ॥ नाना ध्यानें अनुसंधानें । नाना स्थिति नाना ज्ञानें । अनन्य आत्मनिवेदनें ।

---

१ जेथें चपळपण आहे तेथें अंतरात्मा आहे अशी अंतरात्म्याची ओळखण समजावी. २ देहाचे ठिकाणीं. ३ या चरणाऐवजीं प्रथम 'आत्मरूप' असें होतें. ४ मूळमाया.

गुण आत्मयांचे ॥ २४ ॥ तेंतिस कोटी सुरवर । आठ्यासि सहश्र ऋषेश्वर । भूत खेचर अपार । गुण आत्मयांचे ॥ २५ ॥ भूतावळी औटकोटी । च्यामुंडा छपन्न कोटी । कात्यायेणी नव कोटी । गुण आत्मयांचे ॥ २६ ॥ चंद्र सूर्य तारामंडळें । नाना नक्षत्रें ग्रहमंडळें । शेष कूर्म मेघमंडळें । गुण आत्मयांचे ॥ २७ ॥ देव दानव मानव । नानाप्रकारीचे जीव । पाहातां सकळ भावाभाव । गुण आत्मयांचे ॥ २८ ॥ आत्मयाचे नाना गुण । ब्रह्म निर्विकार निर्गुण । जाणणें येकदेसी पूर्ण। । गुण आत्मयांचे ॥ २९ ॥ आत्मारामउपासना । तेणें पावले निरंजना । निसंदेहे अनुमाना । ठावचि नाहीं ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मागुणनिरूपणनाम समास साहावा ॥ ६ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

अनुर्वाच्य समाधान जालें । तें पाहिजे बोलिलें । बोलिल्यासाठीं समाधान गेलें । हें तों घडेना ॥ १ ॥ कांहीं सांडावें लागत नाहीं । कांहीं मांडावें लागत नाहीं । येक विचार शोधून पाही । ह्मणिजे कळे ॥२॥ मुख्य कासीविश्वेश्वर । श्वेतबंद रामेश्वर । मलकार्जुन भीमाशंकर । गुण आत्मयांचे ॥ ३ ॥ जैसीं मुख्य बारा लिंगें । यावेगळीं अनंत लिंगें । प्रचित जाणिजेत जगें । गुण आत्मयांचे ॥ ४ ॥ भूमंडळीं अनंत शक्ती । नाना साक्षात्कार चमत्कार होती । नाना देवांच्या सामर्थ्यमूर्ती । गुण आत्मयांचे ॥ ५ ॥ नाना सिद्धांचीं सामर्थ्यें । नाना मंत्रांचीं सामर्थ्यें । नाना मोहरेवेंलींत सामर्थ्यें । गुण आत्मयांचे ॥ ६ ॥ नाना तीर्थांचीं सामर्थ्यें । नाना क्षेत्रांचीं सामर्थ्यें । नाना भूमंडळीं सामर्थ्यें । गुण आत्मयांचे ॥ ७ ॥ जितुके कांहीं उत्तम गुण । तितुके

---

१ एकदेशी जाणणें किंवा पूर्ण जाणणें. २ गुण आत्मयांचे ह्याचा अर्थ असा कीं इतकीं आत्म्याचीं रूपें आहेत, आत्मा या सर्व रूपांना नटला आहे. ३ अंतरात्म्याची उपासना. ४ सेतुबंध. ५ मोहरा ह्मणून औषधी मणी आहे.

आत्मयांचें लक्षण । बरें वाईट तितुकें जाण आत्म्याचेंकरितां ॥ ८ ॥ शुद्ध आत्मा उत्तमगुणी । सबळ आत्मा अवलक्षणी । बरी वाईट आवघी करणी । आत्मयांची ॥ ९ ॥ नाना साभिमान धरणें । नाना प्रतिसृष्टि करणें । नाना श्रापउश्रापलक्षणें । अत्मायांचेनीं ॥ १० ॥ पिंडाचा बरा शोध घ्यावा । तत्वांचा पिंड शोधावा । तत्वें पिंड आघवा । कळों येतो ॥ ११ ॥ जड देह भूतांचा । चंचळ गुण आत्मयांचा । निश्चळ ब्रह्मावेगळा ठाव कैचा । जेथें तेथें ॥ १२ ॥ निश्चळ चंचळ आणी जड । पिंडीं करावा निवाड । प्रत्ययावेगळें जाड । बोलणें नाहीं ॥ १३ ॥ पिंडामधून आत्मा जातो । तेव्हां निवाडा कळों येतो । देहे जड हा पडतो । देखतदेखतां ॥ १४ ॥ जड तितुकें पडिलें । चंचळ तितुकें निघोनि गेलें । जडचंचळाचें रूप आलें । प्रत्ययासी ॥ १५ ॥ निश्चळ आहे सकळां ठाईं । हें तों पाहाणें नलगे कांहीं । गुणविकार तेथें नाहीं । निश्चळासी ॥१६॥ जैसें पिंड तैसें ब्रह्मांड । विचार दिसतो उघड । जड चंचळ जातां जाड । परब्रह्मचि आहे ॥१७॥ माहांभूतांचा खंबीरें केला । आत्मा घालून पुतळा जाला । चालिला सृष्टीचा गल्बला । येणें रितीं ॥१८॥ आत्मा माया विकार करी । आळ घालिती ब्रह्मावरी । प्रत्ययें सकळ कांहीं विवरी । तोचि भला ॥१९॥ ब्रह्म व्यापक अखंड । वरकड व्यापकता खंड । शोधून पाहातां जडें । कांहींच नाहीं ॥ २० ॥ गगनासी खंडतां नये । गगनाचे नासेल काये । जरी जाला माहांप्रळये । सृष्टीसंव्हार ॥ २१ ॥ जें संव्हारामधें सांपडलें । तें सहजचि नासिवंत जालें । जाणते लोकीं उगविलें । पाहिजे कोडें ॥ २२ ॥ न कळतां वाटे कोडें । कळतां आवघें दिसे उघडें । ह्मणोनि येकांतीं नियाडे । विचार पाहावा ॥ २३ ॥ मिळतां प्रत्ययाचे संत । येकांतापरिस येकां-

---

१ आत्म्याच्या योगानें, आत्मा आहे ह्मणून. २ उदाहरणार्थ, साधूच्या ठिकाणचा तो शुद्ध व दुर्जनांतला तो शबल, अशुद्ध. ३ मूस, मूर्ति. ४ समजण्याला कठीण, दुर्बोध.

त । केली पाहिजे सावचित्त । नाना चर्चा ॥ २४ ॥ पाहिल्या-
वेगळें कळत नाहीं । कळतां कळतां संदेह नाहीं । विवेक पाहातां
कोठेंचि नाहीं । मायाजाळ ॥२५॥ गगनीं अभाळ आलें । मागुतीं स-
वेंचि उडालें । [1]आत्म्याकरितां दृश्य जालें । उडेल तैसें ॥२६॥ मुळापासून
सेवटवरी । विवेकी विवेकें विवरी । तोचि निश्चय थावरी । चळेना ऐसा
॥ २७ ॥ बरकड निश्चय अनुमानाचे । अनुमानें बोलतां काये वेचे ।
जाणते पुरुष प्रचितीचे । ते तों मानीतना ॥ २८ ॥ उगेंच बोलणें
अनुमानाचें । अनुमानाचें कोण्या कामाचें । येथें सगट विचाराचें ।
काम नाहीं ॥ २९ ॥ सगट विचार तो अविचार । कित्तेक ह्मणती
येकंकार । येकंकार भ्रष्टाकार । करूं नये ॥ ३० ॥ कृत्रिम अवघें सां-
डावें । कांहीं येक शुद्ध घ्यावें । जाणजाणों निवडावें । सारासार
॥ ३१ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिरूपणनाम समास ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

विधी[2]प्रपंचतरु वाढला । वाढतां वाढतां विस्तीर्ण जाला । फळें येतां
विश्रांती पावला । बहुत प्राणी ॥१॥ नाना फळें रसाळें लागलीं । नाना
जिनसी गोडीस आलीं । गोडी पाहावया निर्माण केलीं । नाना शरीरें ॥२॥
निर्माण जाले उत्तम विषय । शरीरेंविण भोगितां नये । ह्मणोन निर्मिला
उपाये । नाना शरीरें ॥३॥ ज्ञानइंद्रियें निर्माण केलीं । भिन्न भिन्न गुणाचीं
निर्मिलीं । येका शरिरासी लागलीं । परी वेगळालीं ॥ ४ ॥ श्रोत्रइंद्रि-
ई शब्द पडिला । त्याचा भेद पाहिजे कळला । ऐसा उपाये निर्माण
केला । इंद्रियांमधें ॥ ५ ॥ त्वचेइंद्रियें सीतोष्ण भासे । चक्षुइंद्रियें सक-
ळ दिसे । इंद्रियांमधें गुण ऐसे । वेगळाले ॥ ६ ॥ जिव्हेमधें रस चा-
खणें । घ्राणामधें परिमळ घेणें । इंद्रियांमधें वेगळाल्या गुणें । भेद केले
॥ ७ ॥ वायोपंचकीं अंतःकर्णपंचक । मिसळोनि फिरे निशंक । ज्ञान-

१ आत्म्याच्या अधिष्ठानसत्तेनें जें दृश्य भासत आहे तें, भ्रमनिरसन होतांच उडून जाईल. २ ब्रह्मदेवाचा प्रपंचवृक्ष, जगत्.

इंद्रियें कर्मइंद्रियें सकाळिक । सावकास पाहे ॥ ८ ॥ कर्मइंद्रियें लागवे॰गीं । जीव भोगी विषयांलागीं । ऐसा हा उपाये जगीं । इश्वरें केला ॥ ९ ॥ विषय निर्माण जाले बरवे । शरीरेंविण कैसें भोगावे । नाना शरीराचे गोवे । याकारणें ॥ १० ॥ अस्तीमांशाचें शरीर । त्यामधें गुणप्रकार । शरीरासारिखें यंत्र । आणीक नाहीं ॥ ११ ॥ ऐसीं शरीरें निर्माण केलीं । विषयभोगें वाढविलीं । लाहानथोर निर्माण जालीं । येणें प्रकारें ॥ १२ ॥ अस्तिमांशाचीं शरीरें । निर्माण केलीं जगदेश्वरें । विवेकें गुण विचारें । करुनियां ॥ १३ ॥ अस्तिमांशाचा पुतळा । जेणें ज्ञानें सकळ कळा । शरीरभेद वेगळा । ठाईं ठाईं ॥ १४ ॥ तो भेद कार्याकारण । त्याचा उदंड आहे गुण । सकळ तिक्षण बुद्धीविण । काये कळे ॥ १५ ॥ सकळ करणें ईश्वराला । ह्मणोनी भेद निर्माण केला । ऊर्धमुख होतां भेदाला । ठाव कैंचा ॥ १६ ॥ सृष्टिकर्णीं आगत्य भेद । संव्हारें सहजची अभेद । भेद अभेद हा संवाद । मायागुणें ॥ १७ ॥ मायेमधें अंतरात्मा । नकळे तयाचा महिमा । जाला चतुर्मुख ब्रह्मा । तोहि संदेहीं पडे ॥ १८ ॥ पीळ पेंच कडोविकडी । तर्क तिक्षण घडीनें घडी । मनासि होये तांतडी । विवरण करितां ॥ १९ ॥ आत्मत्वें ला॰गतें सकळ कांहीं । निरंजनीं हें कांहींच नाहीं । येकांतकाळीं समजोन पाहीं । ह्मणिजे बरें ॥ २० ॥ देहेसामर्थ्यानुसार । सकळ करी जगदे-श्वर । थोर सामर्थ्यें अवतार । बोलिजेती ॥ २१ ॥ शेष कूर्म वाऱ्हाव जाले । येवढे देह विशाळ धरिले । तणंकरितां रचना चाले । सकळ सृष्टीची ॥ २२ ॥ ईश्वरें केवढ सूत्र केलें । सूर्यबिंब धांवाया लाविलें ।

---

१ हा आस्थिमांसाचा पुतळा ज्ञानाच्या योगानें सकलकलाप्रवीण झाला आहे. २ आवश्यक, जरूर तितकाच. ३ ब्रह्माकडे दृष्टि वळविली ह्मणजे मग भेद कोठचा उरणार? ४ सृष्टि निर्माण करतेवेळीं भेद होतो, परंतु सृष्टीचा संहार होतांच सर्व अभेद आहे. ५ निकरानें. ६ घाई. ७ अंतरात्म्याचें विवरण करितांना घटकोघटकीं मनाला घाई होऊन पीळ, पेंच बसून तें अगदीं निकरावर येतें. ८ हें सर्व सांगितलेलें आत्म्याच्या ठिकाणीं लागू पडतें.

धुकटाकरवीं धरविलें । अगाध पाणी ॥ २३ ॥ पर्वताऐसे ढग उचलती। सूर्यबिंबासि अछयादिती । तेथें सर्वेचि वायोची गती । प्रगट होये ॥ २४ ॥ झिडकझिडकुं धांवे वारा । जैसा काळाचा ह्मणियारा[1] । ढग मारुनी दिनकरा । मोकळे करी ॥ २५ ॥ बैसती विजांचे तडाखे । प्राणीमात्र अवचिता धाके । गगन कडकडून तडके । स्थळांतरीं ॥ २६ ॥ येहलोकांसी येक वर्म केलें । महद्भूतें महद्भूत आळिलें[2] । सकळां समभागें चालिलें । सृष्टिरचनेसी ॥ २७ ॥ ऐसे अनंत भेद आत्मयांचे । सकळ जाणती ऐसे कैंचे । विवरतां विवरतां मनाचे । फडके[3] होती ॥ २८ ॥ ऐसी माझी उपासना । उपासकीं आणावी मना । अगाध महिमा चतुरानना । काये कळे ॥ २९ ॥ आवाहन विसर्जन । हेंचि भजनाचें[4] लक्षण । सकळ जाणती सज्जन । मी काये सांगों ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहक्षेत्रनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

मृतिकापूजन करावें । आणी सर्वेचि विसर्जावें । हें मानेना स्वभावें । अंतःकर्णासी ॥ १ ॥ देव पूजावा आणी टाकावा । हें प्रशस्त न वटे जीवा । याचा विचार पाहावा । अंतर्यामीं ॥ २ ॥ देव करिजे ऐसा नाहीं । देव टाकिजे ऐसा नाहीं । ह्मणोनि याचा कांहीं । विचार पाहावा ॥ ३ ॥ देव नाना शरीरें धरितो । धरुनी मागुती सोडितो । तरी तो देव कैसा आहे तो । विवेकें वोळखावा ॥४॥ नाना साधनें निरूपणें । देव शोधायाकारणें । सकळ आपुले अंतःकर्णें । समजलें पाहिजे ॥ ५ ॥ ब्रह्मज्ञानाचा उपाये । समजल्याविण देतां नये[5] । पदार्थ आहे मा घे जाये । ऐसें ह्मणावें ॥ ६ ॥ सगट लोकांचे अंतरींचा भाव ।

---

१ आज्ञाधारक सेवक. २ लय केला. ३ विवरण करतां करतां मनाचे धुडके उडतात. ४ मायेपासून मांडणी करणें हें आवाहन व पुन्हां संहार करणें हें विसर्जन. हीच आमची उपासना. ५ ब्रह्मज्ञान ह्मणून कांहीं पदार्थ थोडाच आहे तर त्यासंबंधानें घे आणि जा असें ह्मणतां येईल. ब्रह्मज्ञान समजणें हेंच त्याचें देणें.

मज प्रत्यक्ष भेटवावा देव । परंतु विवेकाचा उपाव । वेगळाचि आहे ॥ ७ ॥ विचार पाहातां तगेना । त्यास देव ऐसें ह्मणावेना । परंतु जन राहेना । काये करावें ॥ ८ ॥ थोर लोक मरोनि जाती । त्यांच्या सुरता करुनी पाहाती । तैसीच आहे हेही गती । उपासनेची ॥ ९ ॥ थोर व्यापार ठाकोन जनीं । ह्मणोनि केली रेंखतवानी । राजसंपदा तयाचेनी । प्राप्त कैची ॥ १० ॥ ह्मणोनि जितुका भोळाभाव । तितुका अज्ञानाचा स्वभाव । अज्ञानें तरी देवाधिदेव । पाविजेल कैचा ॥ ११ ॥ अज्ञानासी ज्ञान न माने । ज्ञात्यास अनुमान न माने । ह्मणोनि सिद्धांचिये खुणें । पावलें पाहिजे ॥ १२ ॥ माया सांडून मुळास जावें । तरीच समाधान पावावें । ऐसें न होतां भरंगळावें । भलतीकडे ॥ १३ ॥ माया उलंघायाकारणें । देवासी नाना उपाय करणें । अध्यात्मश्रवणपंथेंचि जाणें । प्रत्ययानें ॥ १४ ॥ ऐसें न करितां लोकिकीं । अवघीच होते चुकामुकी । स्थिति खरी आणि लटकी । ऐसी वोळखावी ॥ १५ ॥ खोट्याचे वाटे जाऊं नये । खोट्याची संगती धरूं नये । खोटें संग्रहीं करूं नये कांहीं येक ॥ १६ ॥ खोटें तें खोटेंचि खोटें । खऱ्यासीं तगेनात बालटें । मन अधोमुख उफराटें । केलें पाहिजे ॥ १७ ॥ अध्यात्मश्रवण करीत जावें । ह्मणिजे सकळ कांहीं फावें । नानाप्रकारीचे गोवे । तुटोनी जाती ॥ १८ ॥ सूत गुंतलें तें उकलावें । तैसें मन उगवावें । मानत मानत घालावें । मुळाकडे ॥ १९ ॥ सकळ कांहीं कालवलें । त्या सकळाचें सकळ जालें । शरीरीं विभागलें सकळ कांहीं ॥ २० ॥ काये तें येथेंचि पाहावें । कैसें तें येथेंचि शोधावें । सूक्ष्माचीं चौदा नावें । येथेंचि समजावीं ॥ २१ ॥ निर्गुण निर्विकारी

---

१ शाईचा व्यापार. २ ह्मणून सिद्धांच्याच मार्गानें गेलें पाहिजे. (भोळाभाव उपयोगी नाहीं). ३ आळ. ४ आपलें मन अधोमुख होऊन मायेकडे व मायेच्या पुढच्या पसाऱ्याकडे पाहात आहे, तें ऊर्ध्वमुख करून ब्रह्माकडे लावलें पाहिजे. ५ जडचंचलादिकाचा कर्दम होऊन त्यापासून पिंड आणि ब्रह्मांड हीं झालीं आहेत. ६ शरीरांत, पिंडांत. ७ सूक्ष्मा अशा मूळमायेचीं.

येक । तें सर्वां ठाईं व्यापक । देह्यामधें तें निष्कळंक । आहे कीं नाहीं ॥ २२ ॥ मूळमाया संकल्परूप । तें अंतःकर्णाचें स्वरूप । जड चेतवी चैतन्यरूप । तेंहि शरीरीं आहे ॥ २३ ॥ समानगुण गुणसाम्य । सूक्ष्म विचार तो अगम्य । सूक्ष्म साधु जाणते प्रणम्य । तया समस्तांसी ॥२४॥ द्विधा भासतें शरीर । वामांग दक्षणांग विचार । तोचि अर्धनारीनटेश्वर । पिंडीं वोळखावा ॥ २५ ॥ तोचि प्रक्रुतिपुरुष जाणिजे । शिवशक्ती वोळखिजे । शडगुणईश्वर बोलिजे । तया कर्दमासी ॥ २६ ॥ तयासीच ह्मणिजे महत्तत्व । जेथें त्रिगुणाचें गूढत्व । अर्धमात्रा शुद्धसत्व । गुणक्षोभिणी ॥ २७ ॥ त्रिगुणें चालतें शरीर । प्रत्यक्ष दिसतो विचार । मुळींच्या कर्दमाचें शरीर । ऐसें जाणावें ॥ २८ ॥ मन माया आणि जीव । हाहि दिसतो स्वभाव । चौदा नामांचा अभिप्राव । पिंडीं पाहावा ॥ २९ ॥ पिंड पडतां अवघेंचि जातें । परंतु परब्रह्म राहातें । शाश्वत समजोन मग तें । दृढ धरावें ॥ ३० ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

धरूं जातां धरितां नये । टाकूं जातां टाकितां नये[1] । जेथें तेथें आहेच आहे । परब्रह्म तें ॥ १ ॥ जिकडे तिकडे जेथें तेथें । विन्मुख होतां सन्मुख होतें । सन्मुखपण चुकेना तें । कांहीं केल्यां ॥ २ ॥ बैसलें माणुस उठोन गेलें । तेथें आकाशचि राहिलें । आकाश चहुंकडे पाहिलें । तरी सन्मुखचि आहे ॥ ३ ॥ जिकडे जिकडे प्राणी पळोन जातें । तिकडे आकाशचि भोंवतें । बळें आकाशाबाहेर तें । कैसें जावें ॥ ४ ॥ जिकडे तिकडे प्राणी पाहे । तिकडे सन्मुखचि आहे । समस्तांचे मस्तकीं राहे । माध्यानीं मार्तंड जैसा ॥ ५ ॥ परी तो आहे येकदेसी । दृष्टांत न घडे वस्तुसी । कांहीं येक चमत्कारासी । देउनी पाहिलें ॥६॥ नाना तीर्थें नाना देसीं । कष्टत जावें पाहाव्यासी तैसें नलगे परब्रह्मा-

---

१ मन, माया आणि अंतरात्मा हीं शरिरांत स्वाभाविकपणें आहेतच.

सीं । बैसलें ठाईं ॥ ७ ॥ प्राणी बैसोनीच राहातां । अथवा बहुत पळोन जातां । परब्रह्म तें तत्वतां । समागमें ॥ ८ ॥ पक्षी अंतराळीं गेला । भोंवतें आकाशाचि तयाला । तैसें ब्रह्म प्राणीयांला । व्यापून आहे ॥ ९ ॥ परब्रह्म पोकळ घनदाट । ब्रह्म सेवटाचा सेवट । ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट । सर्वकाळ ॥ १० ॥ दृश्या सबाहे अंतरीं । ब्रह्म दाटलें ब्रह्मांडोदरीं । आरे त्या विमळाची सरी । कोणास द्यावी ॥ ११ ॥ वैकुंठकैळासस्वर्गलोकीं । इंद्रलोकीं चौदा लोकीं । पन्नगादिकपाताळलोकीं । तेथेंहि आहे ॥ १२ ॥ कासीपासून रामेश्वर । आवघें दाटलें अपार । परता परता पारावार । त्यास नाहीं ॥ १३ ॥ परब्रह्म तें येकलें । येकदांचि सकळांसी व्यापिलें । सकळांस स्पर्शोन राहिलें । सकळां ठाईं ॥ १४ ॥ परब्रह्म पाउसें भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना । पुरामधें परी वाहेना । पुरासमागमें ॥ १५ ॥ येकसरें सन्मुख विमुख । वाम सव्य दोहिंकडे येक । आर्धऊर्ध प्राणी सकळीक । व्यापून आहे ॥ १६ ॥ आकाशाचा डोहो भरला । कदापी नाहीं उचंबळला । असंभाव्य पसरला । जिकडे तिकडे ॥ १७ ॥ येकजिनसी गगन उदासें । जेथें नाहीं दृश्यभास । भासेंविण निराभास । परब्रह्म जाणावें ॥ १८ ॥ संतसाधुमाहानुभावां । देवदानवमानवां । ब्रह्म सकळांसी विसांवा । विश्रांतिठाव ॥ १९ ॥ कोणेकडे सेवटा जावें । कोणेकडे काये पाहावें । असंभाव्य तें नेमावें । काय म्हणोनी ॥ २० ॥ स्थूळ नव्हे सूक्ष्म नव्हे । काहीं येकासारिखें नव्हे । ज्ञानदृष्टीविण नव्हे । समाधान ॥ २१ ॥ पिंडब्रह्मांडनिरास । मग तें ब्रह्म निराभास । येथून तेथवरी अवकास । भकासरूप ॥२२॥ ब्रह्म व्यापक हें तों खरें । दृश्य आहे तों हें उत्तरें । व्यापेंविण कोणा प्रकारें । व्यापक म्हणावें ॥ २३ ॥

---

१ पलिकडे, त्याच्या पलिकडे, असें कितीही गेलें तरी त्याला पार नाहीं. २ अधोर्ध्व. ३ शून्य, जेथें दृश्यभास नाहीं. ४ अमर्याद जें ब्रह्म त्याची मर्यादा काय करावी? ५ दृश्याच्या सापेक्षतेनें ब्रह्माला आपण व्यापक म्हणतों, परंतु दृश्यच जर मिथ्या आहे तर मग ब्रह्माला व्यापक कसें म्हणावें?

ब्रह्मासी शब्दचि लागेना । कल्पना कल्पूं शकेना । कल्पनेतीत निरंजना । विवेकें वोळखावें ॥ २४ ॥ शुद्ध सार श्रवण । शुद्ध प्रत्ययाचें मनन । विज्ञानीं पावतां उन्मन । सहजचि होतें ॥ २५ ॥ जालें साधनाचें फळ । संसार जाला सफळ । निर्गुणब्रह्म तें निश्चळ । अंतरीं बिंबलें ॥ २६ ॥ हिसेब जाला मायेचा । जाला निवाडा तत्वांचा । साध्य होतां साधनाचा । ठाव नाहीं ॥ २७ ॥ स्वप्नीं जें जें देखिलें । तें तें जागृतीस उडालें । सहजचि अनुर्वाच्य जालें । बोलतां नये ॥२८॥ ऐसें हें विवेकें जाणावें । प्रत्ययें खुणेसी बाणावें । जन्ममृत्याच्या नावें । सुन्याकार ॥ २९ ॥ भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें । समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ॥ ३० ॥ वीस दशक दासबोध । श्रवणद्वारें घेतां शोध । मननकर्त्यास विशद । परमार्थ होतो ॥ ३१ ॥ वीस दशक दोनीसे समास । साधकें पाहावें सावकास । विवरतां विशेषाविशेष । कळों लागे ॥ ३२ ॥ ग्रंथाचें करावें स्तवन । स्तवनाचें काये प्रयोजन । येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पाहावा ॥ ३३ ॥ देहे तंव पांचा भूतांचा । कर्ता आत्मा तेथींचा । आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा । काशावरुनी ॥ ३४ ॥ सकळ करणें जगदीशाचें । आणी कवित्वचि काय मानुशाचें[१] । ऐशा अप्रमाण बोलण्याचें । काये घ्यावें ॥ ३५ ॥ सकळ देह्याचा झाडा केला । तत्वसमुदाव उडाला । तेथें कोण्या पदार्थाला । आपुलें ह्मणावें ॥ ३६ ॥ ऐसीं हे विचाराचीं कामें । उगेंच भ्रमों नये भ्रमें । जगदेश्वरें अनुक्रमें । सकळ केलें ॥ ३७ ॥ इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमळब्रह्मनिरूपणनाम समास दाहावा ॥ १० ॥

---

१ प्रथम "आणी कवित्व मानुशाचें" असें चरण होतें, त्याचें "आणी कवित्वचि काय मानुशाचें" असें चरण श्रीसमर्थांनीं स्वहस्तें केलें आहे.

६६

॥ श्री ॥

आरती दासबोधाची.

वेदांतसंमतीचा काव्यसिंधु भरला ।
श्रुतिशास्त्रग्रन्थ गीता साक्ष संगम केला ।
महानुभाव संतजनीं अनुभव चाखीला ।
अज्ञान जड जीवा मार्ग सुगम जाला ॥ १ ॥

जय जया दासबोधा ग्रन्थराज प्रसिद्धा ।
आरति वोवाळीन विमळज्ञान बाळबोधा ॥ ध्रु० ॥

नवविधा भक्तिपंथें रामरूप अनुभवी ।
चातुर्यनिधी मोठा मायाचक्र उगवी ।
हरिहरहृदयींचें गुह्य प्रगट दावी ।
बद्धचि सिद्ध जाले असंख्यात मानवी ॥ २ ॥

वीसही दशकींचा अनुभव जो पाहे ।
नित्यनेम विवरितां स्वयें ब्रह्मचि होये ।
अपार पुण्य गांठीं तरी श्रवण लाहे ।
कल्याणलेखकाचें भावगर्भ हृदईं ॥ ३ ॥

श्रीमत्

दासबोधांतील विषयांची सूची

श्री

रामदास आणि रामदासी

ग्रन्थमाला

(महाराष्ट्रास सवाल)

जांब, चाफळ, सज्जनगड, शिरगांव, डोमगांव, टांकळी, इंदूरबोधन, भालगांव, कण्हेरी, तडवळें, पांघरी, बीड इत्यादि मठांतील रामदासी संग्रह मिळवून तो प्रकाशित करण्याचें काम आह्मी सुरू केलें आहे. खुद्द कल्याणस्वामींच्या हातचा संग्रह आह्मांस उपलब्ध झाला आहे. आतांपर्यंत श्रीमत् दासबोध किंमत रु. २०८ व श्रीसमर्थांचीं दोन जुनीं चरित्रें किंमत रुपये १०४ असे दोन भाग प्रसिद्ध झाले आहेत. हल्लीं श्रीसमर्थांच्या प्रकाशित व अप्रकाशित काव्यांचा भाग छापण्यास घेतला आहे. कायमच्या ग्राहकांना ७५ पृष्ठांना ०४ प्रमाणें व इतरांना ०५ प्रमाणें किंमत आकारण्यांत येत असते. ज्या वाणीनें एकवार धर्मसंमूढचेत महाराष्ट्राला महाराष्ट्रधर्म शिकवून त्यांत चैतन्य उत्पन्न केलें, त्या वाणीचा ग्रन्थरूपानें संग्रह करण्यास श्रीशिवाजीमहाराजांच्या जागृत होत असलेल्या महाराष्ट्रांत, काय तीन हजार कायम ग्राहक मिळणार नाहींत ?

चिटणीस

सत्कार्योत्तेजक सभा—धुळें,

खानदेश

श्रीमत्

दासबोधांतील विषयांची सूची

(पहिला अंक दशकाचा, दुसरा समासाचा व पुढील ओव्यांचा समजावा)

अ

इ

ई

उ

ऊ

ए

क

ख

ग

घ

च

ज

थ

द

ध

न

ब

म

य

स

ह